

**DRUGA
DALMATINSKA
PROLETERSKA
BRIGADA**

– Sjećanja boraca –

KOORDINACIONI ODBOR SEKCIJA DRUGE DALMATINSKE
BRIGADE U IME SVIH BORACA NAJTOPLIJE ZAHVALJUJE
RADNIM LJUDIMA KOJI SU NAM POMOGLI U IZDAVANJU
KNJIGE: »**DRUGA DALMATINSKA PROLETERSKA BRIGADA**
— **SJEĆANJE BORACA**« i to:

- SKUPŠTINA OPĆINE DUBROVNIK
- TANKERKOMERC — ZADAR
- SAS — ZADAR
- PROJEKTNI BIRO »DONAT« — ZADAR
- LUTRIJA HRVATSKE — ZAGREB
- BRODOGRADILIŠTE »JOZO LOZOVINA-
MOSOR« — TROGIR
- AERODROM — SPLIT
- PRIVREDNA KOMORA — SPLIT
- MEĐUOPĆINSKO SINDIKALNO VIJEĆE —
SPLIT

Redakcijski odbor

Nikola Sinobad, uro Jovi i , Branko Milinkovi , Gojko Nikovi , Stevo Vujni , Milan Rimac, Petar Cimbur, Pero Trutin, Bruno Vuleti , uro S. Alfirevi , Ilija uji , Jovo Mihaljevi , Vasilj Radinovi , Radovan Babovi , Ivan Pervan, Vladimir Toman, Tode Colovi , Miroslav Curin, Stevo Opa i , Branko Periša i Radoslav Govor in

Glavni i odgovorni urednik

Filip Jadrijevi -Brajko

Lektor

prof. Jerko Matoši

Korektor

Radoslav Govor in

DRUGA
DALMATINSKA
PROLETERSKA
BRIGADA

- Sje anja boraca -

Split, 1989.

Brigada Titu na Sutjesci: *»Nijemci nadiru sve ja im snagama i sve upornije. Mi smo izgubili dvije trećine sastava, ali raunajte na nas kao da smo u punom sastavu«.*

Tito: *»... Ova je brigada kasnije odigrala presudnu ulogu u povlačenju naše glavnine preko tjesnaca rijeke Sutjeske i pokazala divne primjere upornosti i herojstva«.*

P R E D G O V O R

Druga dalmatinska proleterska brigada formirana je 3. oktobra 1942. godine u selu Uništa podno Dinare. U njen sastav su ušla četiri bataljona: Prvi bataljon iz Sjeverodalmatinskog partizanskog odreda nazvan je imenom prvoborca i narodnog heroja Branka Vladuša iz Zrmanje, koji je poginuo 7. marta 1942. godine kod Srba u borbi protiv Talijana. Drugi bataljon iz dinarskog bataljona, nazvan je imenom istaknutog političkog radnika iz Splita, Jerka Ivanića, kojeg su talijanski fašisti ubili u zatvoru 27. januara 1942. godine. Treći bataljon iz vaganjskog bataljona, nazvan je imenom istaknutog partijskog radnika iz Vrlike, komandira četinske čete, narodnog heroja Nikole Vranjeka, koji je poginuo u borbi protiv četnika maja 1942. godine. Četvrti bataljon iz primorskog bataljona, nazvan je imenom istaknutog borca, studenta iz Šibenika, narodnog heroja Vlade Perana-Živka, koji je poginuo u junu 1942. godine kod Kistanja u borbi protiv Talijana. U danima formiranja u brigadi je bilo oko 950 boraca. To je bila omladinska jedinica, jer većina boraca nije imala ni dvadeset godina. To su bili dobrovoljci iz svih slojeva stanovništva: seljaci, ribari, radnici, učenici i studenti iz sjeverne i srednje Dalmacije i otoka — Hrvati i Srbi. Bilo je i 63 žena, mlade seljanice i radnice, a tek poneka i učenica. Više od pola boraca bilo je organizirano u SKOJ i KPJ.

»Vaš uzvišeni zadatak je da rame uz rame s borcima svih krajeva naše zemlje oslobodite našu izmučenu zemlju, jačate bratstvo i jedinstvo i krakite put novom pravednom društvu pod rukovodstvom KPJ. To će vam dati snage da izdržite nad ovjerske napore koji vas otekuju« — bile su riječi i komandanta 4. operativne zone Vicka Krstulovića a upućene borcima brigade na dan formiranja.

»Mi smo spremni u svakom momentu dati svoj život za oslobodjenje domovine« — poručili su borci svom vrhovnom komandantu drugu Titu. Prve borbe do kraja 1942. godine brigada vodi u sastavu 2. proleterske divizije kod Bosanskog Grahova, Kijeve, na Vagnju, za Livno, Duvno i Kupres, a potom 1943. godine i za Posušje gdje iz imotskog kraja prima 150 novih boraca.

Tokom četvrte neprijateljske ofanzive u februaru, martu i aprilu 1943. godine vodi borbe protiv četnika i Talijana u dolini rijeke Drežanke, a zatim u prethodnici glavne operativne grupe izvršava svoju herojsku ulogu u forsiranju rijeke Neretve. Razbija se ostalim jedinicama etničku grupaciju kod Kalinovika, te ponovno u prethodnici desne ko-

Ione operativne grupe forsira rijeku Drinu. Razbijaju i etni ke snage osloba a Fo u i blokira talijanski garnizon u tvr avu. Forsiranjem Neretve i Drine omogu eno je prebacivanje svih naših snaga i ranjenika u Crnu Goru i Sandžak.

Odaju i priznanje za ova djela drug Tito je rekao: *»Ovdje ste se vi sinovi Dalmacije iskazali dostojni potomci vaših slavni predaka, slobodoljubivih sinova plavog Jadrana«.*

15. maja, kada i zapo inje peta neprijateljska ofanziva brigada je od Fo e izvršila marš za Crnu Goru i otpo ela žestoku borbu protiv Nijemaca na Sinjajevini, a 28. maja prihvatila na negobu skom polju englesku vojnu misiju. Tih dana Vrhovni štab je odlu io da se sve naše snage prebace preko Pive i Sutješke prema Zelengori. Brigada je izvršila marš preko Durmitora i Pive i stigla poslije pet dana u Mrkalj klade. Budu i da je situacija za naše snage bila kriti na hitno je trebalo posjedati i braniti položaje na gornjim i donjim Barama. Tu na ovim položajima od 5. do 9. juna ona vodi najve e i najžeš e neprekidne borbe sa višestruko nadmo nijim neprijateljem, koji je imao namjeru da osvoji ove položaje i zatvori obru na Sutjesci. Po cijenu velikih gubitaka zadatak je izvršen. U toku ovih borbi poslata je s položaja i poruka: *»Nijemci nadiru sve ja im snagama i sve upornije. Mi smo izgubili dvije tre ine sastava, ali ra unajte na nas kao da smo u punom sastavu«.*

Vrhovni komandant Josip Broz Tito je prisje aju i se ovih bitaka odao priznanje brigadi rije ima: *»Uputili smo brzim maršem 2. dalmatinsku brigadu na jednu od najvažnijih to aka, tj. na Gornje Bare . . . Ova je brigada kasnije odigrala presudnu ulogu u povla enju naše glavnine preko tjesnaca rijeke Sutjeske i pokazala divne primjere upornosti i herojstva«.*

U pokretu kroz Zelengoru brigada se popunjava sa preko 300 boraca iz rasformirane 3. dalmatinske brigade i ine njen etvrti bataljon umjesto dotadašnjeg, koji je skoro sav izginuo na Barama. U borbama na Sutjesci poginulo je 833 boraca ili 65 posto boraca brigade pa je od svih jedinica imala najve e gubitke. Iz Zelengore put je preko Jahorine, Romanije i Kladnja vodio za isto nu Bosnu •— na Ozren. Na ovom terenu, gdje je stanovništvo bilo pod uticajem ustaša i etnika, došlo je do mnogih žestokih sukoba sa neprijateljima. etni ke snage su bile razbijene i potjerane s Ozrena. Politi kim radom uspijevalo se i stanovništvo pridobijati za NOP. Me utim u ovom kraju su najviše stradali naši ranjenici koji su izašli iz borbi na Sutjesci.

Pred kapitulaciju Italije brigada je krenula ponovo za Crnu Goru, da bi razoružala talijanske jedinice i razbila njihove suradnike — etnike. Prvih dana oktobra, upravo na godišnjicu svog formiranja, usiljenim maršem hita u pomo 4. crnogorskoj proleterskoj brigadi za obranu Kolašina. Tu razbija etnike, a zatim odmah odlazi za Berane, kojeg osloba a, a talijanska divizija »Venezia« se predaje. Nekoliko dana kasnije predaje se i talijanski garnizon u Andrijevici. Na položajima isto no od Andrijevice dolazi do žestokih sukoba s Nijemcima i albanskim balistima. Do kraja 1943. godine brigada vodi borbe oko Nove Varoši, Priboja, Cajni a i Sjenice, a zatim po etkom januara 1944. godine vrši prodor za Srbiju i vodi borbu protiv Bugara za osloboenje Ivanjice. Narod

ovog kraja primio je borce NOV s velikim oduševljenjem. Krajem januara 1944. godine brigada izlazi iz sastava 2. proleterske divizije, napušta Srbiju i vrši petnaestodnevni marš preko Kolašina na prostor Stare Crne Gore, a u sastav Primorske operativne grupe. Na ovom prostoru kao i u rajonu Vilusa, Trebinja, Bile a i Popova polja zadržava se do jeseni. Ovdje najprije goni etnike, presijeca komunikacije Danilovgrad—Nikšići —Bile e—Trebinje i potpuno razbija veliku etni ku grupaciju u rajonu Bata i evo. To je bio i najveći i poraz crnogorskih etnika od Neretve i Drine. Ovi uspjesi imali su veliki vojni i politički značaj, a brigada je stekla ogromni ugled u crnogorskom narodu. U ovo vrijeme brigada se popunjava s oko 150 boraca iz ovog kraja i s preko 100 boraca iz dubrovačkog kraja, a u njen sastav kao peti bataljon ulazi treći bataljon 1. dalmatinske brigade, koji je još juna 1943. godine zajedno sa 10. hercegovačkom brigadom došao u Hercegovinu. Iz njenog sastava odlazi preko pedeset rukovodilaca u Dalmaciju da bi preuzeli dužnosti u novostrojanim jedinicama.

Dvanaestog jula 1944. godine odlukom Vrhovnog štaba dodjeljen je naziv »proleterska« i odlikovanje »Orden narodnog oslobođenja«. To je bilo priznanje za sve dotadašnje uspjehe u borbama.

Tokom oktobra i do kraja novembra 1944. godine brigada vodi borbe za konačno oslobođenje Trebinja, Dubrovnika i gradova u Boki Kotorskoj, a zatim se u rajonu Dubrovnika popunjava, reorganizira i priprema za nove borbe. Tada ona broji preko 2300 boraca, od kojih je skojevaca i članova KPJ bilo oko 400.

Po etkom januara 1945. godine brigada je došla u rajon Širokog brijega (Listine) u sastav 9. dalmatinske divizije. U estvuje u borbama za Široki brijeg i Mostar gdje, pored uspjeha, ima i dosta velike gubitke, U martu preko Splita, Drniša i Benkovca odlazi u rajon Novigrada gdje se priprema za završne borbe za oslobođenje zemlje. U toku aprila i do 6. maja vodi borbe oko Karlobaga, Baške Oštarije, Jablanca, Raba i Cresa i na kraju osloba a Lovran i Opatiju i u estvuje u završnim borbama za likvidaciju njemačke grupacije u rejonu Ilirske Bistrice, te ulazi u oslobođeni Trst.

I u ovim zadnjim borbama uspješno je izvršila sve borbene zadatke, te je od 4. A proglašena najuspješnijom brigadom. Tako je završen borbeni put 2. dalmatinske proleterske NOU brigade, put dugačak preko 20.000 kilometara u trajanju od 946 dana. Na tom putu nanijela je neprijatelju gubitke od preko 5500, a zarobila preko 3000 vojnika i starješina, te zaplijenila ogromne količine naoružanja i ratne opreme. Od osnivanja do kraja rata u njoj je bilo preko 6000 boraca među kojima su i 342 žene. U njoj su zajedno ratovali Hrvati, Srbi, Crnogorci, Muslimani, te manji broj Slovenaca, Albanaca, Talijana, Rusa i Nijemaca. Palo je 1098 boraca, a 1178 je ranjeno.

Svuda gdje je prolazila brigada je aktivno pomagala u političkom radu sa stanovništvom, u stvaranju omladinske i partijske organizacije i organa narodne vlasti. Svojim primjernim držanjem i masovnim političkim radom, borci su propagirali ciljeve NOB, širili bratstvo i jedinstvo, raskrinkavali okupatora i njegove sluge i tako pridobijali narod za NOB.

U svim krajevima u tome su postizani dobri rezultati i za kratko vrijeme sticana je naklonost i povjerenje stanovništva, koji ju je prigrlio kao svoju jedinicu.

Za zasluge u ratu brigada je dobila niz pohvala i priznanja. Odlikovana je »ordenom narodnog heroja«, »ordenom narodnog oslobođenja«, »ordenom bratstva i jedinstva I reda«, »ordenom zasluga za narod I reda« i »ordenom narodne armije sa lovorovim vijencem«. Veliki broj boraca je odlikovan s jednim i više odlikovanja, a 22 su narodni heroji.

U poslijeratnom razdoblju narod je, podigao niz spomen obilježja. Podignut je spomen dom u Uništima te put od Uništa do Kijeva — »Put dalmatinskih proletera«. U Jablanici spomen ploča podsjeća na proboj preko Neretve, a u Brodu na proboj preko Drine. Na Barama je spomenik palim u najvećoj bici brigade, a na zidovima spomen muzeja na Tjentištu uklesana su imena 833 boraca palih u dolini heroja. Postavljene su i spomen ploče u Livnu, Suici, Posušju, Kalinoviku, Kolašinu, Andrijevići i Pašini Konaku, a u mnogim gradovima imenom brigade ili njenih boraca nazvane su ulice, trgovi, škole i dječji vrtići i podignute spomen biste istaknutim borcima. Isto tako njen ratni put i podvizi našli su zapaženo mjesto kroz brojnu literaturu koja obrađuje NOB-u. U stogodišnjicu ustanka i revolucije i dvadesetogodišnjicu rođenja J. B. Tita, izdata je »monografija brigade sa spiskom boraca«. Izdate su i edicije: Ljubovković, »Dalmatinski proleter«, Obradović, »Ratni dnevnik«, »Druga dalmatinska na Sutjesci«, »Dječaci do ruba planine«, »Narodni heroji Druge dalmatinske« i »Žene borci Druge dalmatinske«; Branko Obradović: »Druga dalmatinska proleterska brigada«, Ivan Špika: »Dnevnik borca« i Milan Rimac: »Epopėja Sutjeske«.

U ovoj publikaciji borci brigade opisuju ratni put i život svoje jedinice, sjećaju se borbi i napora, a prije svega svojih poginulih i umrlih drugova. Knjiga sadrži veliki broj napisa pisanih od pripadnika jedinice, kao i nekih autora koji su imali veze sa jedinicom. Tu je i jedan broj napisa koji su do sada obavijivani, a djela su boraca brigade ili drugih lica. Najviše se napisa odnosi na borbe protiv neprijatelja, a posebno u odsudnim bitkama na Neretvi, Drini, Sutjesci i drugim. Isto tako opisuje se život u jedinicama, vojni i politički obrazovanje, kulturno zabavni rad kao i politički rad sa narodom. Knjiga je podijeljena u šest poglavlja, koja predstavljaju određeno vrijeme i događaje na borbenom putu brigade i to: formiranje brigade i njene prve borbe; brigada u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi; na Sutjesci; u istočnoj Bosni, Crnoj Gori, Sandžaku i zapadnoj Srbiji; u staroj Crnoj Gori, dubrovačkom kraju i Boki i u završnim operacijama za oslobođenje zemlje. U svakom poglavlju grupisani su podvizi kojim se opisuju događaji iz tog vremena, a isto tako lanci kojima se opisuju podvizi pojedinih boraca ili njihova pogibija.

Redakcija je morala voditi računa da se uzmu samo najbolji lanci koji opisuju isti događaj kako ne bi došlo do ponavljanja. Isto tako jedan broj lanaka morao se skratiti kako bi mogli uvrstiti lanke od većeg broja boraca. I pored toga jedan broj lanaka koji se odnose na autobiografije pojedinaca, pjesme o raznim događajima, te lanke koji su iz raznih razloga manjkavi nisu mogli biti uvršteni.

Smatramo da je i ova publikacija, temeljena na autentičnim svjedočanstvima autora njenih napisa, izuzetno značajan doprinos historiografiji NOR-a. Ona je istodobno i sastavni dio njegovanja revolucionarnih tradicija i uglavnom namijenjena našim mladim pokoljenjima. Zbog toga borci s pravom očekuju od omladine da prigrle svu baštinu naše slavne revolucije kao svoje blago i da ga čuvaju i njeguju s istim žarom s kakvim su ga njihovi preci s Titom na čelu izvojevali.

Izdavanje ove knjige novom su pomogli: Skupština općine Dubrovnik, SAS — Zadar, Tankerkomerc — Zadar, Projektni biro »Donat« — Zadar, Lutrija Hrvatske — Zagreb, Brodogradilište »Jozo Lozovina-Mosor« — Trogir, Aerodrom — Split, Privredna komora — Split i međunarodno sindikalno vijeće, te im se zahvaljujemo.

Redakcijski odbor

GLAVA I

1. OSNIVANJE BRIGADE I NJENE PRVE BORBE

03. 10. 1942. g. u selu UNIŠTA osnovana je brigada. U njen sastav su ušli:

1. bataljon »BRANKO VLADUSI « iz Sjeverodalmatinskog partizanskog odreda,

2. bataljon »JERKO IVANCIC« iz Dinarskog bataljona,

3. bataljon »NIKOLA VRAN I « iz Vaganjskog bataljona i

4. bataljon »ŽIVKO PERAN« iz Primorskog bataljona.

Prve borbe brigada vodi u sastavu 2. proleterske divizije u rejonu Bosanskog Grahova, Dinare, Livna, Duvna, Kupresa, Posušja i Imotskog.

NA NOVOJ DUŽNOSTI*

Dvadeset drugog septembra stigao je kurir iz Operativnog štaba za Bosansku krajinu i saopštio mi da se javim u štab. Nijesam znao o emu je rije . Javio sam se komandantu Kostu Na u. On mi je gotovo bez ijedne rije i pružio depešu Vrhovnog štaba. Bila je kratka. Stajalo je samo toliko da se odmah javim u Vrhovni štab radi odlaska na novu dužnost. Pitao sam drugu Kostu zna li on nešto više o tome. Odgovorio mi je da ne zna i predložio da ve sjutra otputujem kamionom za Vrhovni štab.

Sjutradan ujutro oprostio sam se od drugova iz štaba brigade. Žao mi je bilo što nijesam mogao navratiti i do 1. bataljona, pošto je on ve bio na maršu u vezi s napadom na Jajce.

Poslije 4—5 asova vožnje stigli smo u Mliništa, gdje se nalazio Vrhovni štab. Poslije kratkog ekanja bio sam pozvan da se javim drugu Titu.

Kada sam ušao u njegov šator, drug Tito je ustao, pozdravio se sa mnom i sjeli smo za sto na kojem su bile samo vojni ke karte, lupa i nekoliko olovaka u boji.

Zatražio je da mu iznesem sve što znam o pripremama koje su izvršene do mog polaska u vezi s napadom na Jajce. Iznio sam mu sve što sam znao, ali je to bilo nedovoljno jer se drug Tito zanimao i za detalje organizacije napada. Saopštio mi je da e napad po eti sjutra uve e 24/25. septembra i da je za nas neobi no važno, i vojni ki i politički, da u ovom trenutku oslobodimo tako veliki grad kao što je Jajce. Bio je gotovo siguran da e brigade koje su dobile taj zadatak uspjeti da ga i ostvare. Zatim se interesovao za stanje u 4. proleterskoj brigadi, s obzirom na to da je ona do tada imala dva prili na neuspjeha u napadu na Bugojno i Kupres i da je pretrpjela velike gubitke. Odgovorio sam mu da je stanje vrlo dobro i da je to brigada kojoj se može povjeriti svaki zadatak. »Svakako«, nastavio je drug Tito, »za juriš je odlična, ali još nije potpuno savladala vještinu borbi u gradovima. Ne bi dobro bilo da i tre i put pretrpi neuspjeh, jer bi se to moglo odraziti i na moral boraca«.

Na kraju mi je saopštio novu dužnost. Odlazim u Dalmaciju na dužnost komandanta 2. dalmatinske brigade, koju je potrebno formirati od jedinica Sjevernodalmatinskog odreda.

Prilično detaljno me je upoznao sa stanjem u Dalmaciji, koju je u ljeto i jesen 1942. godine zahvatio takav ustanički polet da je ogroman broj novih boraca pristizao sa svih strana. Sve postojeće jedinice su se popunile, neke nove su formirane, a pored toga uputi se preko dvije hiljade boraca za popunu proleterskih brigada.

Na sastanku koji je održan u Vrhovnom štabu 28. avgusta sa štabom 4. operativne zone doneta je odluka o formiranju dalmatinske brigade. Već je formirana 1. dalmatinska brigada i već i broj samostalnih bataljona i odreda.

Na kraju razgovora vrhovni komandant mi je naredio da se javim štabu 4. operativne zone, koji se nalazio u Livnu, gdje u dobiti detaljne podatke o jedinicama od kojih treba formirati brigadu. Upozorio me je i na to da moram voditi računa o tome da su to mladi borci i da svakako nastojim da prve akcije i borbe brigade ne budu suviše teške. Važno je da se u početku postižu uspjesi, pa možda bili i manji, i za to se treba obilno koristiti dosadašnjim iskustvima proleterskih brigada.

Dva dana kasnije javio sam se komandantu 4. zone Vicku Krstuloviću i komesaru Ivici Kukoću. Detaljno su me upoznali sa situacijom u Dalmaciji, posebno na teritoriji Sjevernodalmatinskog odreda. Ustanički pokret toliko je zahvatio Dalmaciju da jedva stižu da organizovano prihvataju i rasporede uju po jedinicama nove borce. Radi toga odlučeno su organizovali prihvatanje novih boraca i kanale za izvlačenje. Gotovo je cijela Dalmacija pokrivena prihvatnim punktovima, kako su ih oni tada nazivali. Funkcija punktova bila je ne samo prihvat novih boraca, već i održavanje sigurne i neprekidne veze sa okupiranom teritorijom, naročito sa okupiranim garnizonima. Divio sam se akcijama koje su partijske i skojevske organizacije izvodile u Splitu i Šibeniku.

Sjevernodalmatinski odred se prikupljao u selu Uništa, na zapadnoj padini Dinare, između Bosanskog Grahova i Vrlike. Od njega i boraca koji su neprekidno pridolazili trebalo je formirati brigadu.

Uskoro sam stigao u Uništa i upoznao se sa komesarom Antom Jurčinom, zamjenikom komandanta Jovom Martićem i operativnim oficijom (kako se tada nazivao na čelu štaba) Ljubom Trutom. Susret je bio, mada smo se tada prvi put videli, srdačan, a poslije kratkog razgovora izgledalo mi je kao da ih sve dobro poznajem. Tih dana stigao je i Jovo Kapić, koji je postavljen za zamjenika komesara brigade.

Trećeg oktobra 1942. godine u 16 časova u selu Uništa pred postrojenom brigadom govorio je Vicko Krstulović, komandant 4. operativne zone. Zatim je svečano predao zastavu 2. dalmatinskoj narodnooslobodilačkoj udarnoj brigadi i svim bataljonima brigade. Zastave su primili komandant brigade i komandanti bataljona.

Držeći zastavu, u ime svih boraca i starješina brigade dao sam obećanje komandantu i komesaru Zone, i zamolio ih da to prenesu u Vrhovnom štabu, da će 2. dalmatinska pod ovom zastavom i dalje izvršavati svaki zadatak na svom borbenom putu. Uz to, obećao sam da ćemo bez obzira na to što smo bez dovoljno iskustva i naoružanja, dati sve od sebe da što prije stanemo rame uz rame sa našim slavnim proleterskim brigadama.

Komandant IV operative zone Vicko Krstulović predaje zastave Brigadi prigodom njenog formiranja

Govorili su i komesar brigade, zamjenik komesara brigade i jedan borac, a zatim je obavljena i svečana zakletva. Uz zvuke muzike koja je svirala partizanske marševe, svečano je završena defileom brigade.

U sastav brigade ušli su ovi bataljoni: »Branko Vladušić« iz Sjevernodalmatinskog odreda kao I bataljon; Vaganjski bataljon kao III; Dinarski bataljon kao II i Primorski bataljon kao IV. Primorski bataljon bio je sastavljen uglavnom od omladinaca sa ostrva Iža. Na dan formiranja brigada je imala oko hiljadu boraca.

Još svečano formiranje brigade nije bilo ni završeno, a već je stiglo naredjenje Vrhovnog štaba za prvi borbeni zadatak brigade: trebalo je izvršiti pokret u pravcu sela Tine i zatvoriti pravce od Bosanskog Grahova prema Drvaru i Livnu.

U izveštaju štaba brigade od 5. oktobra 1942. godine, dostavljenom Vrhovnom štabu o izvršenom naredjenju za posjedanje položaja na sektoru Grahova, pored rasporeda bataljona dali smo i ovaj prijedlog: »S obzirom na sadašnje stanje postoji mogućnost razvijanja jednog partizanskog pokreta u istočnoj srednjoj i sjevernoj Dalmaciji. U selu Golubi, koje se nalazi između Knina i etničkog rasadnika Strmice (odakle je i bandit uđi), seljaci su samo po svome nahodjenju izveli 5 etničkih vojvoda iz svoga sela pred narod i osudili ih na smrt. Strijeljanje je izvršeno 2. ovog mjeseca u 4 sata poslije podne. U selu Plavnom, zboru koji je bio

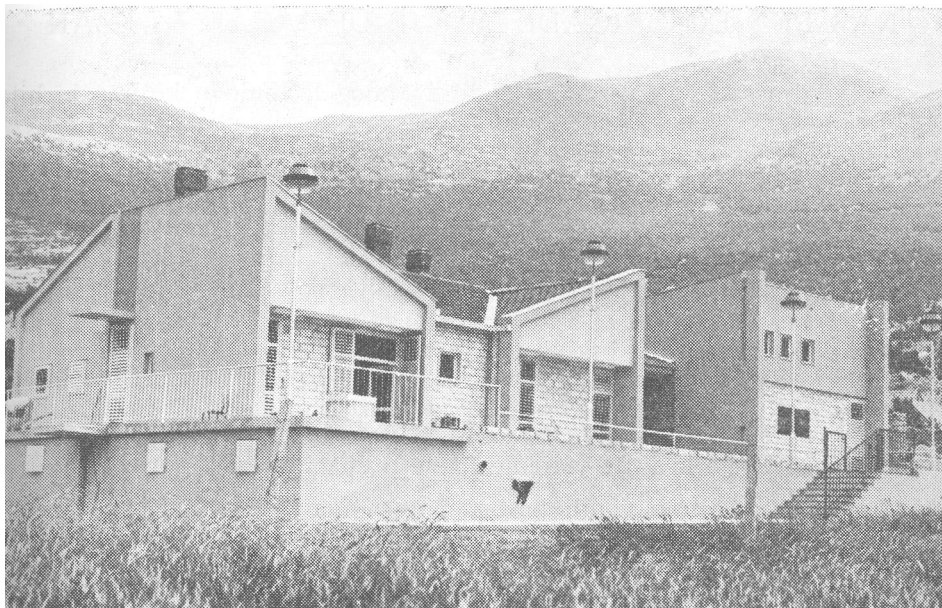

Komandant i politički komesar IV operativne zone Vicko Krstulović i Ivica Kuko vrste smotru Brigade na dan njenog formiranja

zakazao ući, seljaci nisu htjeli prisustvovati. I u ostalim selima u ovoj okolini događaju se slične stvari, pa bi bilo neophodno potrebno da se ovaj trenutak iskoristi. Ukoliko bi se razbila neprijateljska ofanziva oko Ključa, bilo bi preko potrebno da se da u zadatak našoj brigadi pokret u pravcu Vrlike, Knina i Drniša, jer bi to bilo od dobrog vojnog i političkog značaja. Pored toga u okolini Vrlike, Knina i Šibenika nalazi se i veći broj manjih i većih ustaških, talijanskih i etničkih uporišta koja bi se lako mogla likvidirati. Ovom likvidacijom politički bismo mnogo dobili i vjerojatno bismo imali ogroman priliv u partizane.

Molimo da se prilikom određivanja zadatka našoj brigadi imaju u vidu i ove okolnosti. . .«

Ovakav prijedlog dostavili smo Vrhovnom Štabu, jer smo smatrali da bi takav zadatak našoj mladoj brigadi mnogo više odgovarao. Imala bi na taj način pred sobom manjeg i slabijeg neprijatelja i svakako bi postizala po etne uspjehe, što bi joj u svakom pogledu mnogo koristilo. Svi smo se plašili od pasivnog držanja položaja, a naročito, jer sam takav način odbrane dobro iskusio u povlačenju iz Crne Gore. Osim toga, bili smo sigurni da u slučaju nepredviđenog prodora neprijatelja ne možemo uspjeti da održimo položaje s obzirom na slabo naoružanje. Zbog toga smo neprekidno insistirali na aktivnim, makar i manjim dejstvima bataljona čim se neprijatelj pojavi.

U znak zahvalnosti borcima Brigade poslije rata su postavljena mnoga obilježja na njenom borbenom putu. Ovo je Spomen Dom Brigade izgrađen u s. Uništa

Prva četiri dana bilo je uglavnom sve mirno na našim položajima, a onda su stupili na scenu etnički banditi.

Devetog oktobra u samu zoru etnici su, kao talijanska prethodnica, opkolili i iznenada napali naš slabo naoružan četvrti bataljon (imao je svega 49 pušaka). U isto vrijeme uslijedio je i napad na štab bataljona i večinu nenaoružanih boraca u selu Podgori, kao i na položaje zapadno od Donjih Peulja. Imali smo teške gubitke: 9 mrtvih i 7 nestalih.

Hitno smo uputili u tom pravcu 3. etnu 2. bataljona, sa zadatkom da preko Marin-brda udari u bok etničkim banditima. Ona je stigla veoma brzo i s njom je stupila u borbu etnici su pobjegli u pravcu Grahova.

Zgrada u kojoj je bio smješten štab 4. bataljona pogotovo je minobacačkom granatom i izgorjela. U njoj je izgorjela i zastava bataljona. Također je zapaljena kuća u kojoj su bili smješteni neki talijanski zarobljenici, koje je tih dana trebalo zamijeniti za naše drugove u talijanskim zatvorima.

Sjutradan sam obišao 4. bataljon i položaje koje je do tada držao. Prikupljali su i sahranjivali poginule drugove.

Prizor je bio jeziv. etnici su varvarski iznakazili ubijene borce. Nije bilo poginulog borca bez velikog broja rana na sebi. Gotovo svi su bili izbodeni. Mrtvima su etnici rezali petokrake zvijezde na čelu, pucali im u usta itd. Naišao sam i na jednu mrtvu drugaricu, koja je vjerovatno bila zarobljena, a zatim silovana i mučena. Bila je potpuno naga i po cijelom tijelu izbodena noževima. Užas i zvjerstvo kakvo do tada nijesam nikada ni vidio.

Ljubo Vučković

NAŠ PUT DO BRIGADE BIO JE DUGA AK I TEŽAK

Nas dvije stotine i šezdeset ljudi iz Malog Iža, me u kojima je bilo i pedeset sedam žena, poslije provedenih trideset osam dana u skrivenom dijelu Dugog otoka, uputismo se sa dvanaest ribarskih brodova na put preko otoka Kornata i veslaju i dvije noći stigismo sretno trećeg rujna 1943. godine u uvalu Sovja kod Tribunja. Tu su nas srdačno dočekali pripadnici primorske partizanske čete i partijsko-politički radnici s ovoga terena. Mi smo boravili na Dugom otoku u vrlo teškim uvjetima. Morali smo se skrivati od neprijateljskih talijanskih patrola, koje su krstarile kompnom i morem i sva je sreća što smo ostali neotkriveni, jer smo bili nenaoružani. Osim toga oskudijevali smo u svemu: u hrani i vodi, u odjeći i obući, a boravili smo pod vedrim nebom. Tako dugo zadržavanje u ovim uvjetima već se negativno odražavalo na našu fizičku spremnost, a pojavile su se i bolesti, što je sve negativno utjecalo i na moral pojedinaca. Bilo je krajnje vrijeme da se prebacimo na sigurnije mjesto.

Mi do tada nismo vodili borbe, a ogromna većina nas nije služila vojsku, pa nismo ni znali rukovati oružjem. O borbama partizana protiv okupatora smo čuli preko vijesti i znali smo da je jedan dio Like i Bosne oslobođen, a da isto tako i ovdje kod nas u Dalmaciji oslobodilački pokret jača i da su formirane prve partizanske čete i odredi. Stoga je i naš susret s »pravim partizanima« bila za nas velika radost. S njima smo se grlili, opipavali ih, zapitkivali o borbi, o oružju, o neprijateljima. Bili su to izabrani momci, lijepo obučeni, čak i pomalo i »kicoši« s trorogom kapom i obaveznom crvenom maramom oko vrata, a na nogama su imali »gumenjaše«. Oni su nam svojim držanjem i pojavom ulijevali povjerenje, a mi smo želje i da ih u svemu slijedimo, htjeli što prije da se naoružamo, da stupimo u prvu borbu i da sami postanemo »pravi« partizani.

Nismo dugo čekali. Već za nekoliko dana u podnožju brda Kozare, nedaleko od Zatona, bilo je postrojeno oko dvije stotine pedeset boraca. U stroju bataljona našlo se oko dvije stotine Maloižana, a ostali su bili iz Šibenika i šibenskih sela. Samo manji broj boraca je bio naoružan. Bili smo podijeljeni u tri čete. Ja sam postao pripadnik prve čete. Bataljon je dobio naziv »Vlado Peran« po prvoborcu iz Šibenika.

Nekoliko dana poslije toga naš bataljon se pripremao na marš za Liku, gdje su tada partizani bili oslobodili dobar dio teritorije. Pošto u Lici nije bilo soli i petroleja, a kod nas se u Zatonu, Vodicama, Tribunju, Raslini i drugim mjestima sakupila dosta velika količina, to je svaki borac dobio vrećicu od oko deset kila, koju je kao ranac trebalo prenijeti u Liku. Za put smo dobili po malo kruha i suhih smokava. Na ovom terenu mnogi borci su dobili i nešto odjeće, a najvažnije je bilo što smo skoro svi dobili »gumenjaše« — obuću u koja je za ovaj teren bila najpogodnija.

Italijanci i Talijani su iz svojih garnizona Knina, Benkovca, Kistanja i Šibenika dobro kontrolirali teritoriju preko koje smo se trebali kretati i marševati se moralo isključivo noću i u najvećoj tišini. Prve noći smo stigli do predjela u blizini sela Smrdelja, gdje smo dobro sakriveni u

Grupa djevojaka iz Malog Iža — borci Brigade

nekoliko šumaraka predanili. Slijede e no i smo produžili i pošto se moja prva eta, nas oko sedamdesetak boraca, koja je išla na elu kolone, nešto udaljila, s bataljonom je izgubila vezu.

Na ovom terenu zbog opasnosti od neprijatelja nismo se mogli doživati i mi smo sa svojim vodi em i svojim putem produžili marš i u zoru stigli da rijeke Zrmanje. Ovdje smo predanili, ali naprijed za Liku nismo mogli, jer nije bila uspostavljena veza. Na naše razorenje nismo mogli u tom mjestu ostaviti i naš ve dosta otežao teret soli, ve smo ga morali ponovno vratiti za Dalmaciju.

Dok se bataljon probio za Liku, mi smo se vratili približno istim putem kuda smo i došli. Samo što smo prispjeli na vodi ko — zatonski teren Talijani su poduzeli još jednu od mnogih akcija pro ešljavanja i » iš enja« terena. Oni su to radili dosta esto i to na taj na in što su strelja kim strojem, opasali cijeli rejon u polukrug, po evši i završavaju i na morskoj obali i kao lovci vršili pretragu svakog žbunja, poljske ku ice, jame i sli no i u sve sumnjivo ga ali.

Naši drugovi iz ovog kraja, pou eni iskustvom iz ranijih akcija, izra ivali su u gomilama kamenja mala skrovišta gdje se moglo smjestiti i sakriti nekoliko ljudi. Ovdje je bilo važno dobro zamaskirati ulaz u skrovište i izbrisati svaki trag koji bi mogao voditi k njemu. U našem skrovištu nas je bilo etvoro. Teško je opisati što sve ovjek proživljava u takvom bespomo nom položaju. Kada smo uli pucnjavu, pa viku i razgovor, a naro ito kada su po eli sa željeznim šipkama bušiti gomile iznad nas kako bi pronašli prazan prostor, tad sam preživio najve i

strah u ovome ratu. S kakvim tek olakšanjem smo do ekali momenat kada je strelja ki stroj prešao preko nas.

Za nekoliko dana ponovno smo krenuli na marš za Liku. I ovoga puta smo nosili naš teret. Druge no i smo stigli do željezni ke pruge u Lici. Tu nas je do ekala »veza«, ali nam je re eno da ne emo mo i dalje, jer su Talijani postavili zasjede na pruzi i vrše svoje akcije u Lici. Ponovno je nastalo razo arenje što ne možemo na slobodnu teritoriju i spojiti se s našima. Za utjehu ovoga puta naš teret soli smo ostavili na ovom terenu. Samo što smo se još jednom vratili u Dalmaciju, ovoga puta su u akciju stupili etnici i napali nas. U našoj eti bilo je naoružano samo nekoliko drugova, ali je prisko ila u pomo primorska eta. Uz dosta napora uspjela je odbiti njihov napad i oni su se povukli.

Prošlo je još nekoliko dana, a u našu etu je pristigao jedan broj boraca iz šibenskog kraja i po tre i put smo se pripremali za marš. Ovoga puta umjesto za Liku, krenuli smo za Bosnu. U prvom dijelu puta kretali smo se samo no u i to preko sela Rasline, brodovima preko Prokljanskog jezera za selo Bilice, Danilo kraljice, preko željezni ke pruge nešto sjevernije od Uneši a na Mose , a zatim smo preko Svilaje i rijeke Cetine izbili na Dinaru u predio Vješti gore. Tu su nas do ekali drugovi iz štaba IV operativne zone. Saznali smo da smo raspore eni u II dalmatinsku brigadu, koja se upravo formirala, a sada se nalazi u rejonu Bosanskog Grahova i sela Ti eva.

Odavde smo produžili marš preko sela Sajkovi a i drugih sela na južnoj ivici Livanjskog polja i stigli poslije pet—šest dana marša u selo Ti evo u sastav svog bataljona. Ovdje smo primili i prvo oružje. Ja sam dobio francusku pušku, koja se punila sa tri metka, a bila je duža od naše puške. Dobio sam i novu obu u koju su zvali »oputnjaci«. Osvojile su me i prve uši, koje su me pratile do kraja rata. Postao sam pravi partizan. Tu smo bili vrlo neprijatno iznena eni viješ u da je bataljon u borbi protiv etnika kod sela Donjih Peulja, prije nekoliko dana, bio iznena en i da je bilo poginulih i zarobljenih, koje su kasnije strijeljali.

Po sje anju nekih drugova oko pedeset boraca iz Malog Iža raspore eno je u Drugi bataljon brigade, neki su pak otišli u druge jedinice, a velika ve ina, nas oko stotinu deset ostala je u bataljonu. To su bili pretežno omladinci. Prosjek njihovih godina iznosio je oko dvadeset i dvije godine. Od stotinu osamdeset sedam boraca, od kojih trideset sedam djevojaka koji su stupili u brigadu, samo devetnaest je bilo starijih od trideset godina, a etrdeset dva omladinca su bila mla a od osamnaest godina, (od osamnaest godina je bilo etrnaest, od 17 godina 17, od 16 godina 5, od 15 godina 5 i jedna djevoj ica od 10 godina). Sve su to bili ribari i težaci, koji su vrlo oskudno živjeli. Oni su pošli na duga ki put borbe, put borbe u sastavu brigade duga ak preko 1000 dana, kroz mnoge krajeve naše zemlje, na put duga ak preko 20.000 kilometara.

Radoslav Govor in

PRVE BORBE 1. BATALJONA U SASTAVU BRIGADE

Prvi bataljon, koji se zvao bataljon »Branko Vladuši«, treće oktobra 1942. godine nalazio se na položaju kod s. Resanovci u pravcu prema Bosanskom Grahovu. U zoru je trebao da krene na zbornu mesto određeno za formiranje brigade. Nije pošao s položaja, kako je to u naređenju stajalo, jer je morao da sa eka zamenu jedne krajiške jedinice. Položaj je bio izuzetno važan. Njime se obezbeđivala pozadina, od ovog pravca, Drvara i cele slobodne teritorije na koju su Talijani i etnici iz Grahova vršili napade. Nestrpljivo očekujemo smenu. Sve eše izvirujemo. U nama jača želja i radost što ulazimo u sastav brigade. Zamisljamo da će novoformirana brigada biti velika, jaka i spremna da u svakom trenutku o istom terenu od Talijana i izdajnika. Do sada smo uvek bili sami, razdvojeni po etama na duga kom položaju od Crnih Potoka — Trome i do Ruišta na Velebitu.

Oko podne su stigli Krajišnici. Brzo smo im predali položaj bez uobičajnog dužeg radosnog i uvek dragog pozdravljanja. Borci su trčeli i krenuli u pravcu štaba bataljona i bataljonske komore. Oni se užurbano spremaju. Nemaju dovoljno konja za prenos materijala, a niko ne dozvoljava da njegov materijal ostane. Tu su naše dve radionice: šnajderska i obuvska. Majstori »Pešo« i »Pop« su sav materijal prikupili na gomilu. Prvi uslov da nešto ne ostane. Prepiru se sa ekonomom Simom Marinkovićem koji ih ubeđuje da nema dovoljno konja da se sve natovari.

Petar Opačić -Pešo, naš šnajderski majstor iz Plavna, krojački zanat je završio pre rata u s. Uljma u Banatu. Partizansku uniformu pravi od raznog materijala: sukna, ebad i italijanskih šatorskih krila.

Nikola Novaković -Pop, sa Pribudica, bio je obuvski majstor. Pratio je opanke za borbe od sirove gove i kože.

Bilo je tu i puno kože. Dok je Plavanjska 3. eta držala položaj na trome i kod Samardžinih koliba, za etu se svaki dan pripremao po jedan vo. Borci su dobijali par e mesa za obrok (ponekad celu govu u glavu) sa »botom« — komadom pure. Nikad više na svom borbenom putu eta se nije tako dobro hranila. Bori se »Pop« da ne ostane ni jedan komad kože, jer su ve kod boraca pohabani opanci. Moramo najpre da potovarimo municiju i teški mitraljez »Maksim«. — Simo im kaže: »Sve ovo, oko pripreme komore za pokret, trebalo je ranije završiti. ete su ve krenule u koloni. Kasnili smo, prilikom napuštanja položaja, a i sada oko transportovanja komore.«

U koloni po jedan, sa velikim odstojanjem, bataljon je krenuo preko ravnog bosansko-grahovskog polja. Rana jesen, dan vedar i topao. Kolona od 250 boraca, sa komorom, oteglala se i vijuga poljem kao reka. Svakog asa se o ekuje napad neprijateljskih aviona i italijanskih topova iz Bosanskog Grahova. Zato se, s elom, stalno prenosi veza — »Brže! Brže!«. Pojedinci izostaju ili skreću u njive gde su krompiri davno izvaeni. Traže da nije koji ostao zatrpan. Ovakvi repovi prekidaju vezu i usporavaju marš, jer se moralo proveriti zbog ega je neko izostao. Nije bilo vremena za sastanke i kritiku onih koji to ine. Prolazimo Polje, a za veliko udo nisu nas pratili i napadali avioni i gaala artiljerija

iz Grahova. Mogli su nas videti golim okom. U ovakvim slučajevima, kada ve a kolona partizana ide preko otvorenog terena, uvek je prati i napada neprijateljska avijacija. Po danu se nikad nije moglo kretati preko otvorenog polja. Kada se to činilo, kretali smo se u manjim grupama, pognuti pored me a, birali uvale i žbunje i ako naiemo cestu smo brzo prelazili. Uglavnom se išlo noću. Neko u šali dobaci: »Talijani su pobjegli iz Grahova kada su nas ugledali«.

Vraćajući se, dva dana kasnije, istim putem, zalaze i na kratko u sela, meštani su prihvatili »Kako je, preko koje, njihovim poljem — u sred bela dana prošla golema vojska — na hiljade partizana«. Tada su Talijani, cele noći, pucali iz mitraljeza i izbacivali svetle rakete. I sami meštani su pomislili da su ih napali partizani, koji su usred dana poljem prošli. U to vreme, i za narod je bilo iznenađenje da vide partizane kako se slobodno kreću u podnožju. Znali su da je okupator, sa svojim slugama — ustašama i etnicima — jak, da ima topove, avione i tenkove koje partizani nemaju. A mi smo išli smelo, kuražno i zaneseni što imamo brigadu, kao da je sve oko nas slobodno, kao da nismo u stalnom okruženju. Četiri puta smo veći i jači. Očekujemo da brigada oslobodi sva ova mesta, da pođemo i na Tromeću, da oslobodimo sela Plavno, Pribudi, Zrmanju, iz kojih su pretežno borci bataljona »Branko Vladuši«, kao i ostala mesta ovog područja. Čuli smo da posle našeg povlačenja sa tog terena etnička banda pravi zlostvo nad našim porodicama, pa nam je ta misao na povratak stalno bila prisutna na ovom putu.

Bataljon »Branko Vladuši« povukao se sa terena Tromeću u avgustu 1942. godine ispred talijansko-etničke ofanzive. Ova njihova ofanziva bila je usmerena na dva naša bataljona Severodalmatinskog odreda, tj. na naš i bataljon »Bude Borjan«. Na tom sektoru je koncentrisano nekoliko hiljada Talijana i etnika. Talijani su potpuno svojim oružjem opremili i naoružali etnike. Ogromna kolona natovarenih mazgi sa minobaca ima, mitraljezima i municijom kretala se pozadi njihove pešadije koja je, u streljačkom stroju, išla ispred njih. Neprekidno su ih pratili avioni i javljali gde da tuku sa svojim haubicama iz Knina, Banderà i Otrina. Kretanje ove fašističke kolone pratili su odmazde paljenjem kuća, stogova žita i plastova sena. Plamen i dim nadvio se nad Plavnom, Pribudom, Prljevom i Zrmanjom. Naš bataljon je tada odstupao prema Ljubinoj Poljani, a posle u pravcu Ličke Kaldrme. Nakon našeg odlaska, na Tromeću i kod Vještica koliba, etnici su osnovali logor. U njega su doveli i zatvorili etrdeset Plavanjaca, ova i braćo boraca bataljona »Branko Vladuši«. Na razlitanje na ine su mu ili zatvorenike. Govorili su im da su u ovoj ofanzivi svi njihovi pobijem, navodili mesta i imena poginulih. Kad su videli da ovi ne veruju njihovim rečima, oni bi ih tukli i mučili. Na zverski način banditi su pogubili uru Savića i Todora Pajića-Tešana. Žive su ih bacili u Maslenu jamu kojoj se nije znalo ni dno. Propaganda i najveća zverstva nisu zastrašili ove ljude. Dugo se prišlo, a i danas se pamti, kako im je stari D Mitar Jović rekao: »Možete nas sve pobiti, ali i do partizani i pobite vas. Nećete biti ni nas, ni vas«. Za reč koju bi banditi izmislili ili bi im neko lažno preno tukli bi i mučili taoca.

Prošlo je podne kada je naša kolona prešla polje i penjala se uz padine Dinare. Prolazimo uvale i proplanke, penjemo se na kose i uvike,

istežemo vrat i pitamo se hoemo li kona no ugledati s. Uništa. Idu i kozjom stazom, stigli smo na vrh brda prekrivenim niskim kamenom i bez šume. Sa brda se ukaza širok vidik (horizont) u pravcu juga. Odavde se, postepeno, spuštamo niz kosu. Pred nama se ukaza ravan, a levo od nas — pod samim brdom — ugledali smo nekoliko kuća. Ispred njih, na livadi, stoji okupljena masa sveta. Sa njom se prenosi da se pri e bliže, sa što manjim odstojanjem. Kolona je usporila hod. Komandant bataljona Glišović i komesar bataljona Slobodan Macura-»Bondo« stajali su pored staze kuda kolona ide i naređuju: »Svaki borac da doterà svoje odelo, da puške stave o desno rame, da puškomitraljezi budu na ramenu, a pomoćnici da nose sanduke na levo, da borci budu na svojim mestima u svojim desetinama, vodovima i četama«. Borci koji su izostali morali su da požure. Neke od njih smo zvali »krumpjeraši«, jer su izostali radi traženja krompira.

Bataljon je vojnički doteran. Svako je na svom mestu. Svi su naoružani, pretežno sa puškama jugoslavenskog porekla, ima i malih talijanskih karabina i poneka dugačka francuska puška. Puškomitraljezi su odmahovani »Brno« i jedan talijanski. Na konju je teški mitraljez »Maksim«. Čete imaju po desetak bombi »kragujevki«, toliko i ofanzivnih — talijanskog porekla i poneka naša — partizanska, napravljena u Drvaru. Na svaku pušku bilo je po 20 metaka, a na puškomitraljez po sanduk municije. Ode a je šarolika, napravljena od raznog materijala. Neki nose pantalone »rajthoze«, a neki »pumparice«. Obu a je tako e raznovrsna; dosta ima opanaka — »oputara«, zatim »gumenjaša« i nešto vojničkih čokula. Svi su borci opasani opasnicama na kojima stoje fišerke, bombe, a kod pojedinaca i pištolj. Rukovodioci — od desetara do komandanta i komesara bataljona — imaju oznake rukovodioca, koje nose na rukavu leve ruke. Obično su to petokrake zvezde napravljene od crvene tkanine (rize). Na glavi je kapa sa tri roga i petokrakom zvezdom na čelu.

Ponosito i u tišini ide bataljon u vojnički poretak. U njemu je cvet mladosti, pretežno sa Trnopolje, mladići, uglavnom, od 18 do 25 godina starosti. Lica su im preplanula od sunca i planinskog vazduha; u njihovom koraku se oseća hrabrost i visoki moral kao i na vedrim nasmejanim licima. Primićemo se cilju, okupljenoj masi sveta u s. Uništa, pod Dinarom.

Okupljeni su iz mnogih udaljenih krajeva Dalmacije: sa otoka Iža, Šibenika, Trogira, Splita, Sinja, Knina i mnogih mesta Primorja i Bukovice. Probijali su se kroz okupatorske redove, ustaško-četničke zasede, skrivaju i se od njihovih doušnika i špijuna. Išli su no u po grupama, većinom bez oružja. Prolazili su kroz planine i klance, prelazili potoke i reke, iako gladni i umorni, od dugog puta niko nije odustao, niko izostao. Oni su, kao i borci što im se približavaju, vedri i nasmejani. Došli su da se zajednički bore. Pre nekoliko dana formirani su naši ostali bataljoni, koji se stalno popunjavaju novim borcima koji pristižu u grupama.

Ispred okupljenog naroda izdvoji se nekoliko ljudi. Okrenuli su se prema koloni koja im se primiće. Iz njihovih ruku razleže se dolinom i njenim brdima odjeci partizanskog marša. Kad smo čuli i ugledali našu partizansku muziku, kosa nam se dizala na glavi od velikog uzbu-

enja i radosti. Svi su ustali, okrenuli se u tom pravcu i u tišini pozdravljali ovaj susret. Kad su se borci sastali nije bilo potrebno puno vremena da se upoznaju. Prilaze jedni drugima i pozdravljaju se kao stari poznanici koji se odavno nisu videli. S drugovima ima dosta drugarica, me u kojima sasvim mlade od petnaest—šesnaest godina. Ve ina drugarica i drugova su u civilnim odelima, a puno ih je i bez oružja. Jedan drug im pri a da ih je jutros iz Trogira stiglo njih sedamdeset. Drugarice i drugovi — iz Malog Iža — pri aju kako su se probijali. Kažu da im je najteže bilo to što nemaju svi oružje, pa su stalno strepili od zaseda, koje je neprijatelj svuda postavljao. Jedan drug kaže: «Kad smo videli vašu kolonu, kako se spušta niz brdo, srce mi je zaigralo. Gospe ti, prvi put vidimo pravu našu vojsku».

U šesnaest asova po elo je postrojavanje. Narod, koji je stajao u gomili na livadi, svrsta se u vojni ki stroj. Svi smo, od ovog asa, borci budu e slavne brigade. Moj bataljon postrojio se u dvojne redove i stade na desnom krilu stroja brigade. Jedna grupa drugova izdvoji se iz ove mase i stade ispred stroja. U toj grupi prepoznamo Antu Jurlina-»Marka« i Jovu Marti a-»U u«-komandanta i komesara Severodalmatinskog odreda, kojem je pripadao i bataljon »Branko Vladuši «. Prenose nam da e Ante biti komesar brigade, a Jovo zamenik komandanta brigade. Ante, koga smo više znali po njegovom nadimku »Marko«, visok je, jedar, širokih ple i, snažan ovek. U zubima je stalno držao lulu, skoro da je nije iz usta vadio. Preko vojni kog partizanskog odela nosio je kišnu pelerinu, koja ga je jedva pokrila do polovine tela. Pre dužnosti u Severodalmatinskom odredu bio je rukovodilac okružnog komiteta Komunisti ke partije za Šibenik.

Jovo Marti -»U a«, u itelj po zanimanju, bio je partijski radnik u Bukovici. Jovo je stalno bio sa bataljonom »Branko Vladuši «, pa smo ga više poznavali. Za razliku od Marka bio je srednjeg rasta, mršav, živ i vrlo pokretan, obu en u vojni ku dolamicu, »rajthoze«, preko kojih su vojni ki uvija i, zatim vunene arape sa gumenim opancima. Opasan je i utegnut. Preko ramena je imao obešen dvogled, a za pojasom pištolj. Nosio je malu talijansku pušku, karabin.

»U a« je podu avao borce i pripremao ih za svaku akciju. Posebno je podu avao mlade, koji nisu služili vojsku, a ranije nisu rukovali sa oružjem. Na livadi, kod Samardžinih koliba, izvodio je sa borcima vežbe, na in privla enja u napadu, bacanje bombe i vršenja juriša, odstupanje pod zaštitom naših strelaca i puškomitraljeza. Održavao je političke sastanke, govorio borcima o ciljevima naše borbe, o okupatoru i njegovim slugama — etnicima i ustašama. U io je borce kako trebaju da se ophode sa narodom i da svugde trebaju svojim primerom da se pokažu. »U a« je bio na elu svake akcije koju je bataljon vodio. Svojim primerom je pokazivao i delovao na svakom mestu.

Ostale drugove koji su stajali u izdvojenoj grupi nismo poznavali, pa nam je komesar našeg bataljona Slobodan Macura-Bondo prenosio ko je ko od ostalih rukovodilaca. Pokazao nam je komandanta etvrte operativne zone, kojeg mnogi nisu poznavali, ali smo svi uli za njega •— druga Vicka Krstulovi a. On se pro uo u Dalmaciji kao legenda ustanka i organizator borbe protiv okupatora i doma ih izdajnika. ovek koji je stajao pored Vicka, srednjeg je rasta, rumena lica, crnih brkova, obu-

en je u vojni ki skrojeno partizansko odelo. Na sebi je imao dolamicu i »rajthozne«. Opasan i utegnut po vojni ki. Na opasa u, s leve strane, stoji pištolj, a oko vrata dvogled. Za as se odvoji i stade ispred stroja brigade. Prilaze mu komandanti bataljona: Glišo uk — komandant Prvog bataljona, Veljko Tomi — komandant Drugog bataljona, Bruno Vuleti — komandant Tre eg bataljona i Stevo Peri — komandant etvrtog bataljona, koji su ve postrojili svoje bataljone i podnose raport. Ve nam je preneto, preko veze, da je to budu i komandant brigade Ljubo Vu kovi . Kažu da je Crnogorac i da je došao iz etvrte proleterske (crnogorske) brigade. Tu su nas upoznali i sa ostalim drugovima. U grupi štaba brigade, pored komandanta, komesara i zamenika komandanta stajao je mladi plav, vitak i visok, sa svojom visinom nadvisio je sve ostale, malko je povijen unapred. Obu en je u partizansku dolamicu i rajthozne. Opasan i utegnut po vojni ki. Na levoj strani na opasa u stoji pištolj, a na desnoj strani je nosio kožnu torbicu obešenu kajišom oko vrata. Komesar Bondo nam je rekao da je taj mladi pomo nik komesara brigade, partijski rukovodilac u brigadi. Partijski rukovodioci, tada i za sve vreme rata, su bili najpopularnije li nosti u sastavu komandnog kadra. Rekao nam je Bondo da je došao iz Prve proleterske brigade i da se zove Jovo Kapi i .

Po prijemu raporta od komandanta bataljona, komandant brigade se okrenu i predade raport komandantu etvrte operativne zone — drugu Vicku Krstulovi u. Po obilasku postrojenih bataljona, drug Vicko je govorio postrojenim borcima o njihovim zadacima u borbi protiv okupatora i narodnih izdajnika. Zatim je predao zastavu komandantu brigade Ljubi Vu kovi u i komandantima bataljona i estitao im formiranje Druge dalmatinske brigade. Na ovom mestu su borci položili zakletvu da ne e pušku iz ruku ispustiti dok poslednji okupatorski vojnik i njegove sluge ne budu uništeni i isterani iz naše zemlje. Komandant brigade je, u ime svih boraca, dao obe anje komandantu Zone da e se njegovi borci boriti do poslednje kapi krvi da unište okupatora i narodne izdajnike. Zatim je upu eno pozdravno pismo Vrhovnom komandantu NOV i POJ — drugu Titu. Tada i zvani no bataljoni dobiše svoja mesta i nazive u brigadi.

Kad se završila sve anost oko formiranja brigade, primicao se mrak, gladni smo i umorni. Jedva ekamo da se malo odmorimo. im se da »voljno«, umorni borci posedaše na livadu. Kad smo pošli iz Resanovaca za sledovanje smo dobili par e gove eg mesa i par e leba. Mnogi su to davno, još u putu pojeli. Teško je izdržati gladan a da ti hrana istovremeno stoji u torbi. Ovde nema nikakve nade da emo dobiti malo hrane. U Uništima ima nekoliko ku a koje deluju jako siromašno, a nas je ovde puno. Sada želimo da odavde krenemo što pre. Tako je i bilo. Krenuli smo prema Peuljama. Tu smo zastali i dobili nešto hrane i produžili u pravcu Grahova. Cela naša brigada sada je koncentrisana u ovom pravcu. Odavde je bataljon krenuo u pravcu s. Pe i. No i su, ve , dobro zahladile, a pao je po brdima i prvi снег. U zoru 5. oktobra Prvi bataljon je dobio zadatak da zauzme Uilicu. Ovo je prva akcija otkako smo u sastavu brigade. Talijani su ve saznali da smo tu, pa nas tuku topovskim granatama. Uilica je zabelela pokriva em tankog sloja snega. Prvi mraz i po etak zime smo osetili prvog dana akcije

brigade. Ovu borbu smo zapamtili više po teškom maršu penju i se na Uilicu. Sneg je pokrio travu i kamanja, pa je kretanje uzbrdo bilo jako otežano zbog klizavosti kamena i trave. Idemo po korak napred pa se postaknemo i nazad. Naš U o, zamenik komandanta brigade Jovo Marti, na elu je bataljona. On je prvi skinuo opanke, zavezao ih i stavio oko vrata. U desnoj ruci nosi svoj mali karabin, a levom se pridržava da ne padne. I ostali borci su isto u inili. Mnogo lakše i brže sada smo išli po kamenu prekrivenim tankim ledom kao lojem. Žurili smo da što pre stignemo na vrh Uilice. etnici su išli od Grahova prema Uilici. Vrh Uilicu. Sneg je pokrio travu i kamanje, pa je kretanje uzbrdo bilo jako ivali da po u i oni na vrh ove planine. Zaustavili su se na usputnim kosama. Na položaju smo celog dana. Pripucavamo se sa etnicima. Talijani nas gaaju topovima iz Grahova. Predve e U a naredi napad na etnike. Borba nije bila ni oštra ni duga. Kad su banditi primetili da im se približavamo, pobjegli su nis Stožišta u pravcu Strmice. Odavde smo se vratili u selo Pe i na naše ranije položaje Tavani—Borova a.

I ostali naši bataljoni su oko Grahova na položaju. Oni tako e vode borbe protiv etnika. Naš komesar Bondo upoznao nas da je jedna eta našeg Tre eg bataljona izvršila napad na Tiškovac i zarobila nekoliko etnika. Govore i o zadacima i budnosti u svakoj prilici, komesar je rekao kako su banditi, po no i i iznenada, u selu Peulje izvršili masakr nad našim etvrtim bataljonom u kojem su, uglavnom, bili novi i neiskusni borci i dosta ih bez oružja. Oni su pre nekoliko dana stigli sa Iža. Bili su umorni i neispavani. Iz Peulja je vo a bande Markica u uz. Jataci iz sela obavestili su ga gde i u kojim ku ama su smešteni naši drugovi i drugarice. Po no i su mu ki napadali. Drugovi iz Drugog bataljona koji su prikupljali i sahranjivali poginule pri ali su da nije bilo ni jednog poginulog borca koji nije izboden nožem ili iznakažen po telu i licu.

Prvi bataljon, posle par dana zadržavanja u s. Pe i i na okolnim položajima dobio je zadatak da napadne etnike u selu Plavnu i da oslobodi naše omladinke koje su banditi kao taoce zatvorili u popovu ku u u Plavnu. Tu im je bio smešten i jedan deo komande. Predve e krenuo je bataljon 11. oktobra 1942. godine. Išli smo preko Uilice na Donji Tiškovac, uz Crne potoke do Raštela. Kad smo stigli na Raštele, ve je bila no . Ovde je izvršen raspored eta za napad na etnike. etnici su zaposeli i drže položaj na vornim mestima iznad Plavna. Prva eta, predvodi Duro S. Alfirevi, napaš e etnike na Gologlavu. Ovaj položaj štiti prilaz Plavnu sa severoisto ne strane i teško mu je pri i jer je brdo potpuno golo i bez prirodnog zaklona. uro je najbolje poznao ovaj teren i od njega e u velikoj meri zavisiti uspeh prve ete. Drugu etu predvodi Simo Paji sa zadatkom da napadne etnike na Bobiji. Na ovom delu Trome e to je najvažniji položaj. On štiti severozapadni deo Plavna i povezuje položaj sa Kuruzebom i Poštakom koje drže li ki etnici, Rasti eva i Popine. Važno je da se zauzme vrh Bobije, ime se obezbe uje kontrola nad rejonom Trome e. Komandir druge ete je odvažni borac, Dušan Vladuši, koji je svoju hrabrost dokazao još u bataljonu »Marko Oreškovi«. U svim akcijama Dušan je na elu ete i borci ga prate u svim jurišima. Simo Paji, koji ide s njim, tako er je pravi junak. U ustani kim danima i u svim kasnijim akcijama pokazao

je veliku snalažljivost i hrabrost. On je jedan od organizatora ustanka u Plavnu. Bobiju poznaje kao svoj dlan. Obe ete vrši e juriš i napad, tek pošto 3. plavanjska eta stigne na cilj i otvori vatru.

Sa jednom desetinom pošao je Jovan Savie da zauzme položaj na Konjskoj glavi. U slu aju da etni ka banda napadne drugu etu s le a, sa Poštaka ovaj položaj je štiti, a obezbe uje se i povla enje tre e ete iz Plavna. Sa ovog položaja se mogu neutralisati i etnici na Gologlavu. Konjska Glava je iznad Jovanove kolibe. On poznaje sve prilaze i izlaze na ovu najuzvišeniju kotu Trome e. Pre dizanja ustanka Jovan je na ovom terenu prvi pucao na ustašku patrolu 1941. godine i jednog ranio. Ustanak je krenuo odavde sa Raštela. Još u prvim danima ustanka Jovan je svojim hrabroš u stekao popularnost, posebno kod omladine koja se okupljala ovde na Raštelama, iznad Crnih Potoka. Bio je stariji i zreliji od ve ine. Služio je vojsku, posedovao je oružje i ranije. Posle kapitulacije stare Jugoslavije Jovan i njegov brat uro su se dobro naoružali. Jovan je bio (sa bra om) najve i gazda u Plavnu. Imao je preko tri stotine ovaca, blizu sto koza i preko trideset komada krupne stoke. Na samoj Trome i, gde se ukrštaju prolazi iz Like i Bosne i Dalmacije, nalazila se Jovanova koliba u koju su svra ali i zadržavali se mnogi prolaznici. Pripreme ustanka u Drvaru i susednim mestima Like uticalo je na Jovanovo opredeljenje.

Jovan je u ustanku i posle istican za rukovodioca. Me utim, za to on nije pokazivao sklonost i ambicije. Bio je utljiv, zatvoren, dosta samostalan. Krasila ga je individualna hrabrost. Njegovo opredeljenje i hrabrost uticalo je na mnoge koji su se okupljali na Raštela od prvih dana ustanka. U avgustu mesecu 1942. godine, kada su Talijani i etnici izveli veliku ofanzivu na Trome u, Jovanova koliba je bila žestoko napadnuta i opkoljena. Naš položaj je bio iznad nje. Kad je pod jakom artiljerijskom, minobaca kom i mitraljeskom vatrom 3. eta morala da se povu e, Jovan je ostao sam na položaju sve dok nije potrošio i poslednji metak. Posle su ga drugovi u šali zadirkivali kako je obezbe ivao odstupnicu svojoj supruzi Milici i kako je iz zaklona vikao »odstupaj Milice!«

U ovoj ofanzivi je uhva en Jovanov brat uro. etnici su ga živa bacili u bezdan. Jovanov sinovac Mi o uspeo je da gotovo svu stoku, evakuie prema Stožištima i Uilici. Kad je bataljon »Branko Vladuši « došao na teren Bosanskog Grahova, Jovan je svu svoju stoku predao partizanima, a Mi o je tada stupio u Plavanjsku etu i bio me u najboljim bombašima u njoj. Jovan je ostao u Drugoj dalmatinskoj brigadi, od njenog formiranja do završetka rata.

Po završetku rata Jovan se demobilisao i otišao iz Druge dalmatinske brigade. Nastanio se u Drenovcu gde je pre rata po eo da gradi ku u. Za vreme izgradnje unske pruge držao je »kantinu« pored pruge. Sada kad se demobilisao Jovan je zapo eti posao nastavio. Šezdesetih godina vratio se kolibi na Raštele, koju je malo popravio. Tu je proveo oko dvadeset godina, skoro sam u »divljini«.

U zimu 1982. godine bio je sam u kolibi. Svuda okolo je pao veliki sneg. Jovan je ve bio oboleo. Bio je i tada samopouzdan, pošao je ku i, ali ga je snaga izdala i u snegu je pao. Pritekli su mu u pomo najbliži. Odnešen je u bolnicu u Knin i posle kratkog vremena je umro.

Tre a eta kre e sa Raštela prema Busovi to ku, niz guduru do ku a Dvoki a. Od Raštela do mesta napada udaljeno je oko 10 kilometara. Nina umi je odre en za vodi a tre e ete. U koloni po jedan eta prolazi ispod samog etni kog položaja na Gologlavu i silazi u Plavanjsku dolinu. No je. Niz brdo se ide peskovitim putem. Borci posru i udaraju u kamenje. Da li e nas otkriti etnici sa Gologlava? Nisu. Silazimo do ku a Dvoki a i prolazimo zatim kroz Palanku koja je cela partizanska. U eti ima dosta boraca odavde i iz svih zaselaka Zori i. Vodi je nastavio i vodi kroz uri e. Ovaj zaselak je ve inom za etnike. Na barici ispred uri a ku a bili su torovi sa ovcama. obani su budni i vidimo neke da stoje pored tora. Prošli smo ovaj zaselak i prošli kroz Peri e, iz kojeg su tako er etnici. U inilo nam se da nas je neko i video. Sigurno su pomislili da je to etni ka kolona. Uostalom znali su da su njihovi svuda na položajima iznad Plavna, kao da ih ima i u zaseocima. Kako je bila no , nisu primetili da su to bili partizani. Posle smo oštro kritikovali našeg vodi a što nas je vodio kroz ove zaseoke, pogotovo što smo drugim putem mogli sigurnije pro i. Dobro smo prošli. Da smo bili otkriveni, ni jedna naša eta na brdima ne bi izvršila zadatak, a plavanjska eta bi se našla u veoma teškoj situaciji, s tim pre što su ovde, pre nekoliko dana, stigli hercegova ki etnici kao poja-anje, i bili smešteni u neke zaseoke kroz koje smo prolazili.

Došli smo do ku e Vojina Rusi a u kojoj je držao du an. Tu je izvršen raspored na vodove. Prvi vod sa vodnikom Glišom Opa i em napaš e popovu ku u. Prilazimo joj sa zapadne strane pored šimatorija. Izlazimo na Manastirsku i na ledinu se postavlja puškomitraljez. Puškomitraljezac je uro Bursa -Grbonja. Brzo se prebacujemo i opkoljavamo ku u. U njoj su zatvorene naše omladinke, a na spratu je smešten jedan deo etni ke komande.

Drugi vod sa vodnikom Lukom Jankeli em otišao je u pravcu nove ku e Jakova Bursa a-Jajara u kojoj su bili etni ki rukovodioci i neki oficiri koji su došli sa hercegova kim etnicima.

Tre i vod sa komandiro m Ninom Novakovi em i vodnikom Vladom Dubaji em ostaje ovde i zauze e položaj u pravcu zaseoka Vukobrati i štititi pravac od Peri a. Pored toga, ovaj vod ima zadatak da omogu i povla enje 1. i 2. voda.

Glišo je izvršio raspored boraca za napad na popovu ku u. Sa Nikolom Petrovi em nalazio sam se na samom uglu šimatorija, preko puta škole, sa zadatkom da kontrolišemo put koji sa Bašinca vodi pored popove ku e. Nikola i ja smo drugovi od detinjstva. Ne odvajamo se ni u akcijama. esto nas zajedno upu uju u izvi anja i na položaj. I sami se udimo kako nas ne razdvoje. Letos smo usred bela dana dolazili ispod Glišana Rusi a ku e sa zadatkom da dovedemo uru Vukobrata na Trome u. Tada je, tako er bilo dosta bande u ovim zaseocima i bilo je jako kriti no prilaziti im. Ovaj zadatak smo uspešno izvršili. Dovedi smo uru Vukobrata na Trome u. On je tada dao podatke o etni kim jedinicama u Plavnu.

ujemo da neko ide putem od Bašinca. Kad smo oveka primetili, u inilo nam se da je pijan, ide s jednog na drugi kraj puta. Drugovi užurbano preska u zid izme u škole i popove ku e. Stražar ih je primetio i povikao »stoj«! Drugovi sa Manastirske na ovaj povik zapucali

su na stražara. Naš puškomitraljezac tukao je vrata i prozore na ku i. Iz nje je odgovereno vatrom. Uli su se pozivi etnika za pomoć. Istog momenta iz zaseoka: Vukobrati, Grubori, Peri i i Drage Rusi a otvorena je vatra. Uju se povici »Juriš!«.

Prva i 2. eta napali su Gologlav i Bobiju. Dobro se odozdo vidi sevanje bombi i uju mitraljeski rafali. Po zaseocima vatra je sve veća i primi se se nama. Sa svih strana se uje galama i povici »Opkoljavajte ih« i »Juriš!«. Približavala se zora. Bilo bi opasno da nas dan zatekne, pa je usledilo naređenje da se povla imo niz Bašinac prema Guduri. Svi smo iz ovog sela i dobro poznajemo puteve.

Naš 2. vod nije došao do ku e, kad je kod nas zapucalo on se povukao. Negde se duže zadržao i nije izvršio zadatak. I treći vod im je uo pucnjavu odmah se povukao. Samo prvi vod delimično je izvršio zadatak. Kroz prozor je ubijen Petrina Grubor koji se nalazio u popovoj ku i. On se u Plavnu oglasio kao terorista i pljačkaš. Partizanske porodice su strahovale od njega.

ela eta se povla i u pravcu Zorića. Iznad njihovih kuća etnici su držali položaj na Bobiji koji napada naša druga eta. Sa Perom Dragišićem svratio sam se do moje kuće u Donje Petroviće. Moja majka nam spremila pure sa kiselim mlekom. Tek što smo seli i pošli da jedemo, neko povika » etnici!«. Pero je bio izuzetno hrabar borac za koga nije bilo prepreke. U žestokim borbama kad je kasnije vodila, sa dvostruko jačim protivnikom, kada su odlučivali juriš i ručnice bombe, Pero je uvek bio među prvima. Od boraca je skupljao bombe i sa bombaškom grupom privlačio se neprijateljskim položajima i zasipao ga ručnicama granatama u zaklonima i bunkerima.

etnici panično beže sa položaja Gologlava i Bobije koje su u jurišu zauzele naša prva i druga eta. Jedna grupa etnika, bežala je pored Donjih Petrovića. Pero je hitro iskočio iz kuće, pravo među njih, i bez pucnjave oduzeo im puške i razoružao ih. U ovoj grupi pretežno su bili silom mobilisani meštani iz Plavna, pa i nisu bili spremni za neki otpor. Iz Donjih Petrovića smo krenuli prema kućama Dvokića a kuda je naišla jedna grupa etnika koja je bežala sa Gologlava. U ovoj grupi je bio Miloš Barić, Nikola Peri i drugi.

Pero Dragišić je junački poginuo 18. maja 1943. godine u jurišu na Nemce na Sinjajevini u Crnoj Gori. Kasno uveče toga dana Pero se sa još dvojicom drugova, urom Jovičićem i Ilijom Torbicom, privukao nemačkom položaju i sasuli su na njega nekoliko ručnih bombi. Kada se grupa vratila sa zadatka, Pero je otišao u svoju 1. etetu koju su u međuvremenu Nemci potisli sa položaja. Pero je sam jurišao na kotu. Naen je kasnije mrtav sa bajonetom u ruci. Kad mu je ponestalo bombi, skočio je među Nemce nožem u ruci.

U akciji na Plavno, koju je vodio 1. bataljon zarobljeno je oko 20 etnika, a jedan ubijen. Do Bosanskog Grahova povelili smo desetak etnika. Svi su bili pušteni, izuzev Dane Rožića, za kojeg se znalo da je vršio nasilje i pljačku. Njega je sud 2. dalmatinske brigade osudio na smrt streljanjem. Niko od partizana u ovoj borbi nije bio ni ranjen. Prišli su nam drugovi iz 1. i 2. etete da su nestrpljivo iščekivali kada će 3. eta poći na napadom. Kažu da su prišli do samih položaja i da su ulični etnici ki razgovor. Akcija 1. bataljona na etnike u Plavnu imala

je veliki značaj. Ovo je prvi put posle italijansko-etničke ofanzive u avgustu 1942. godine. Kada su se povukli sa ovih položaja narod je ponovo video 3. etnu i sve njene borce žive i zdrave koji su izdržali neprijateljske napade i iz ofanzive izašli ojačani. Sada su u brigadi koja ima četiri bataljona. Narod se još više uverio u laž neprijateljske propagande po kojoj su navodno mnogi Plavanjci u ofanzivi izginuli, pa su im davana imena boraca i mesto njihove pogibije.

Posle ove akcije etnici su silom izvršili mobilizaciju u Plavnu uz nastavljanje nasilja i pljačke. U to vreme jedna grupa naših aktivista sa Stevom Opa i em-Stevicom na selu organizovala je bekstvo. Njih oko trideset, kad su se naoružali, odmah su se oduprli etnicima i krenuli u partizane.

Posle napada na etnike u Plavnu prvi bataljon se vratio na rejon Bosansko Grahovo i zaposeo položaj iznad sela Pešani, Vavani Borovnjača. Na položajima oko Bosanskog Grahova nalazila se cela brigada, izuzev drugog bataljona, koji je iz Peulja jednim delom bio upućen u Uništa.

U noć 16/17. oktobra 1942. godine, 1. i 3. bataljon su dobili zadatak da napadnu etnike u Torbi ino Vaganu. Gornji Tiškovac i Torbi ino Vagan držali su po zlu poznati etnici braća Mari i. Oni su se povukli iz sela i zaposeli položaj Crni Vrh, iznad Torbi ino Vagana, kojeg je napadao 1. bataljon.

U samo svitanje 17. oktobra 1. bataljon se približio Crnom Vrh. Ovaj položaj dominira nad prolazom prema Vaganu i Gornjem Tiškovcu. Crni Vrh je od podnožja do vrha uglavnom kamenit sa retkim grmljem. U njegovoj okolini je velika stoljetna šuma. Sa vrha se dobro vidi ceo položaj i svi prilazi. etnici su na samom vrhu postavili teški mitraljez »maksim« da brani prilaze. im je bataljon izašao iz šume, a borci se poeli prebacivati do podnožja Crnog Vrh, bili su osujećeni žestokom mitraljeskom vatrom. Ceo bataljon je opkolio i frontalno napadao neprijatelja. Puzalo se potrbuške i tralo u skokovima pod zaštitom naših puškomitraljeza. U jurišu su svi borci i rukovodioci. Komandant bataljona Glišević začas se ispravi i rukama i glasom daje znak za juriš. Svi krećemo i vićemo »Juriš!«. Žestoko nas tuku, sa vrha se potiskuju i kamenje na nas. Bombe prašte na sve strane. Naše bombe još ne možemo upotrebiti jer ih do vrha ne možemo dobaciti. Pod zaštitom naših puškomitraljeza polako se penjemo i privlačimo etnike položajima. Kao zaklon koristimo neku stenu. U kratkim intervalima trenutka praznjenja prebacujemo se do druge stene. Tako korak po korak, etveronoške i potrbuške primićemo se vrhu. Ovo je najoštrija borba koju je do tada vodio naš bataljon.

Približavamo se ivici grebena. Zauzimamo deo platoa. Tu smo sada sigurniji i na neki način ravnopravni. Nalazimo se i mi i oni na vrhu kote. Mi na jednom kraju, a oni na drugom. Brže se krećemo, a i bombe možemo koristiti. Naišli smo na hrpu kora. etnici su preneli puškomitraljez u drugi zaklon. Po ovom smo pomislili da im je namera da pobjegnu. Osmelili smo se još više. Jurišamo trčimo i uspravno na drugu stranu kote. Tog trenutka smo zanemarili i vlastiti život. Zaboravili smo na opasnost. Kao da smo ih potcenili. Idemo upravno da bi im »bolje

bili na nišanu«. Ova nepažnja koštala nas je, a izdajnici su uspeli da pobjegnu na pravcu severoisto ne strane, gde naših nije bilo.

U ovoj borbi je poginuo Toma Opa i , borac 3. ete, rodom iz Plavna. Bio je krupan i snažan momak. Ro en je 1920. godine. Još ni vojsku nije služio. Toma je sa bra om Jovom i Savom u Plavanjskoj eti od njenog formiranja. Jovo je bio teži invalid. Hramao je na desnu nogu koja je bila delom uko ena. To mu nije smetalo da po e sa svojom bra om i komšijama u ovu surovu borbu. Pre rata Jovo je završio trgova ki zanat. U 3. eti je bio kuvar, a zatim ekonom. Na ovim dužnostima imao je veliko strpljenje. Trudio se da bude pravi an i da jednako podeli, u velikoj oskudici ono malo hrane što dobijemo ili zarobimo. Svi su ga drugovi voleli i cenili. Poginuo je posle Pete neprijateljske ofanzive u isto noj Bosni, na Majeveci.

U ovoj teškoj borbi teže su ranjeni komandant bataljona Glišo uk, komesar 2. ete Gojko Pupavac i borac 3. ete Milan Dvoki . Glišu su ubili etnici 1943. godine iz zasede u Bruvnu, u Lici, a Gojko je poginuo na Sutješci za vreme Pete neprijateljske ofanzive. Na Crnom Vrh, pored teškog mitraljeza, zarobljen je i jedan etnik. Bio je to omalen i grbav ovek. Verovatno nije mogao da pobjegne. Rekao nam je da su Mari i bili na položaju i da su pretili svakom, ko bi se eventualno predao, da e ga ubiti. Iz teškog mitraljeza izvadili su zatvara i bacili ga u kamenjar. Kažu da je 2. eta zarobila još nekoliko etnika. Me utim, ni jedan od njih nije bio »pravi«. To su stari ljudi i silom mobilisani.

Na ovom terenu se nismo zadržali. Ponovo smo se vratili u okolinu Bosanskog Grahova na položaj Resanovci sa kojeg smo pošli na formiranje brigade. Tu smo se prvi put susreli sa proleterima. Njihove borbe i uspesi su nas nadahnjivali i davali nam snagu i polet. Znali smo za borbe koje su vodili na svom dugom i slavnom putu u Srbiji, kroz Sandžak, Crnu Goru, Hercegovinu, isto nu Bosnu i ovde, u zapadnoj Bosni. Radovali smo se njihovim uspesima i divili njihovoj hrabrosti. Tuču neprijatelja broj ano i tehni ki ja eg, osvajaju bunkere, zauzimaju gradove. Oslobodili su Duvno, Livno, Mrkonji Grad, Jajce i mnoga druga mesta, gde je stvorena velika slobodna teritorija.

Proletere smo ostavili u Resanovcima, a mi smo krenuli na Dinaru, u pravcu Knina. Zaustavili smo se na Dinari na položaju Risovac. Ovde, na Risovcu, sa 1. bataljonom je i zamenik komandanta brigade.

Kad smo stigli vreme je bilo toplije. Toga dana pojavljivalo se pomalo i sunca. Zamenik komandanta skinuo se i u zavetrini jednog kamenjara trebi uši. Ja se teško kre em. U preponama isko ila mi lojna žleza veli ine oraha. Tada nisam znao šta je to pa sam se malo i prepao. Bilo je to posledica teških napora. Bio sam neprekidno u patrolama, izvi anju i maršu. Ima nas nekolicina: Pero Dragiši , Strahinja Torbica, Ilija Cvijanovi , uro R. Opa i , Mi o Savi , Tode Opa i , Ilija Savi i drugi koji se pored redovnih zadataka stalno javljamo u dobrovoljce. Naš vodnik Glišo Opa i dobar je sa svima, a posebno je cenio dobrovoljce. Imao je puno autoriteta i takta kada nekog borca upu uje na zadatak. To nije »nare enje« ve savet starijeg koji ti pomaže da zadatak lakše izvršiš. Zato nikad nije bilo pogovora u izvršavanju zada-

taka. Kad je zamenik komandanta brigade video da se teško kreće, rekao je da ostanem s njim. Za dva—tri dana žleza je nestala.

Na Risavac, 30. oktobra 1942. godine stigli su delovi Druge proleterske srpske brigade. Obradovali smo se proleterima. Sa ovog položaja (jugozapadni deo Dinare) dobro se vidi selo Golubi i ostala mesta oko Knina. Kasno uveče dobili smo naređenje za pokret. Saznali smo da zajedno sa proleterima idemo u jednu akciju. Bilo nam je drago. Silazak s Dinare je dosta težak. Krećemo se po mraku i bespućima. U početku nismo znali na koje mesto idemo u akciju. Neko se našali i kaže »Idemo na Knin«. I zbilja, zajedno sa 4. bataljonom, II proleterske srpske brigade išla je i naša 3. eta u akciju protiv ustaša u selu Vrpolju, udaljenom od Knina oko 4 kilometra. Naša 1. i 2. eta otišle su sa 1. i 2. bataljonom 2. proleterske srpske brigade da napadnu etnike u selu Golubi u. Ovo je prva borba u kojoj idemo zajedno sa proleterima. Imamo sigurnost i nema bojazni da krenemo i na Knin zajedno sa proleterima.

Kad smo prišli blizu s. Vrpolja, dobili smo znak raspoznavanja — »Marko«. Celim putem proleterima su išli ispred nas. Naša eta napušta Vrpolje sa severoistočne strane, a proleterima žandarmerijsku kasarnu u centru. Oni treba prvi da izvrše napad. Mi ih pratimo i posmatramo kako se privlače zgradi. Bili smo zapanjeni i zadivljeni kakvom brzinom smaknuše stražara. Zatim jedan proleter podiže drugog na svoje rame, a ovaj se brzo ispravi i ubaci kroz prozor u zgradu napunjenu flašama sa benzinom. Istog trenutka plamen je zahvatio celu prostoriju. Dobro vidimo kako se ustaše guše i gore. Ovo još više uvrstilo naše uverenje u izuzetnu hrabrost i spretnost proletera, dokazuju da spadaju u našu partizansku elitu. Od ovog susreta uvek smo poželjeli da budemo zajedno sa njima. Posle dok i mi nismo postali proleterima, esto smo se u toku juriša služili povcima »Juriš, proleterima!«. Ovde naša eta nije imala borbu. Sa etom je bio komesar bataljona Slobodan Macura-Bondo i vršilac dužnosti zamenika komandanta bataljona Šime Ivas. Pred zoru smo napustili Vrpolje i odstupali prema Suhom Polju. Proleterima su odmakli ispred nas, tako da ih nismo videli na rastanku. U koloni neki borci pričaju kako su videli u pojedinim kućama »tube« platna i druge robe, smeštene kao u magazinu. Roba je opljačkana iz dućana u Kninu, a mi ništa nismo uzeli, iako gladujemo i bos i goli ratujemo. Ovu priču je čuo i komesar bataljona. Čim smo stigli u Suho Polje, odmah je održan sastanak. Komesar je govorio o našoj vojsci koja se razlikuje od svih drugih i ciljevima borbe koju vodimo protiv okupatora i svih narodnih izdajica. Mi naš narod štitimo i borimo se protiv svih zločinaca. Mi nismo opljačkali, već oslobodilačka vojska i bilo gde da dođemo vlastitim primerom i ljudskim ponašanjem treba da dokažemo narodu da smo njegova vojska. Tako će nas narod ceniti i biti uz nas, naglasio je komesar bataljona. Posle sastanka prestale su sve priče i gunjanje. Svi borci koji su poznavali, cenili i voleli komesara Slobodana-Bundu prihvatili su njegove reči i kao savet. Nikada više o ovom pitanju nije bilo potrebe da se drže sastanci.

Ovde na Suhom Polju je prava kamena pustinja. Nema kuća, dosta je hladno i duva jaka bura. Hrane nema, a niti ima od kuda da nam stigne. Teže je gladovati nego zimu i hladno u podnositi. Tu i tamo

vidi se po neka mala baštica ograna zidom od kamena. U njima po koji koren odavno ise enog kupusa. Po korenu se vidi da je kupus bio jako slab. Korenje smo sa korom jeli.

Silazimo u Strmicu i kod Cerovca pravimo zasedu etnicima. Obavešteni smo da ovuda esto prolazi pop uji sa svojom pratnjom. Tu smo saznali da je 1. proleterska brigada u Plavnu. U istom pravcu je otišao i 4. bataljon 2. proleterske, s kojim smo zajedno napadali Vrpolje. Pre neki dan iz naše ete su otišli neki Plavanjci za vodi e proleterima u operacijama na tom delu Trome e. Kad smo saznali da su proleter i otišli prema Plavnu, bilo nam je žao što i mi nismo pošli s njima. Tih dana u Plavno su stigli hercegova ki i rogati ki etnici kao poja anje ovima na Trome i i ovom delu oko Knina.

Brojnije etni ke formacije nalaze se u Bosanskom Grahovu i na Grabu u Strmici. Ova mesta drže zajedno sa Talijanima. Radi toga je angažovana naša udarna grupa sastavljena od jedinica 1. i 2. proleterske i 1. li ke brigade, koja je 29/30. i 31. oktobra 1942. godine likvidirala etni ku bandu na sektoru: Strmica—Plavno—Golubi . Posebno su etnici gr evito i uporno branili Grab i Strmicu. Tu im je bilo jako uporište. Štitili su ih Talijani iz Bosanskog Grahova.

Prvi bataljon je ovde priklju en 2. proleterskoj brigadi. Ostali naši bataljoni bili su daleko od nas. Držali su položaj na sektoru Sinj—Livno. im je doneta odluka da se Grahovo ne e napadati, bataljon je dobio nare enje da do e u Uništa gde su se prikupljali i ostali naši bataljoni.

U Uništu smo zatekli štab naše brigade. Tu smo uli radosnu vest da je formirana 2. proleterska divizija. U sastav 2. proleterske divizije ušle su dve prekaljene proleterske brigade: 2. proleterska srpska i 4. proleterska crnogorska i naša brigada. Tu smo saznali ko je komandant i komesar divizije. Kažu nam da je komandant Peko Dap evi , revolucionar i španski borac, a komesar Mitar Baki , tako er revolucionar i stari komunista. Obojica su Crnogorci.

Pristigla su sva etiri naša bataljona. Brigada je u punom sastavu, kao i pre mesec dana kada je formirana na ovom istom mestu. Vrlo retko su zajedno bili bataljoni. Do sada brigada kao celina, zajedno sa etiri svoja bataljona, nije izvodila napade, zauzimala mesta, držala polazaje. ujemo da se upravo priprema jedna takva akcija. im se o ne em govori, nadajmo se, da e tako i biti. U stvari, brzo se sve saznalo. Od boraca se ništa nije krilo. Priprema se vrši za napad na selo Kijevo, koje je svega nekoliko kilometara udaljeno odavde. Kijevo spada u najve a sela Kninske krajine. Iako niko od nas ranije nije bio u Kijevu, dosta smo znali o njemu. To je siromašno selo. Iz njega je pre rata bilo dosta prosjaka koji su obilazili sva sela oko Knina. Pa kad neko i nije bio iz ovog mesta narod je pridodavao da je iz Kijeva. Brzo se pro ulo i zlo instvo koje su ustaše iz ovog mesta izvršile odmah po kapitulaciji stare Jugoslavije. Govorilo se da su u susednim selima srpske nacionalnosti na zverski na in poubijali oko etrdeset meštana iz Pola e i okolnih mesta. Na Kijevo se gledalo kao na ustaško selo.

Sa polazaja na Dinari posmatramo Kijevo. Proteže se po dužini od Uništa prema Vrlici. Selo je grupisano po zaseocima. Malo je u njemu

stabala, drve a i zelenila. Posebno njegov deo prema Dinari je oštri kamen. Vidi se dosta ku a pokrivenih kamenim plo ama, tako da još više deluje siromašno.

Napali smo Kijevo no u, 6. novembra 1942. godine. Cela naša brigada je u estvovala u napadu. Prema zadatku bataljoni su krenuli u razli itim pravcima. Kad smo krenuli, padala je jaka kiša i bila je no . Bila je velika pomr ina. Ne vidimo kuda idemo. Put je loš. Opanci oputari raskvašeni, a gumenjaši potrgani. Skoro da idemo bosu. Noge smo izudarali o kamenje. Mokri smo. Ide se sporo i nesigurno. as nare enje da se stane, as da se ide. Sta se eka? I sam vodi se gubi u pomr ini. Nesigurno nas vodi. Više onako nasumice, pred zoru, izbijamo do prvih ku a u severnom delu sela. Da pre emo nekoliko kilometara trebala nam je cela no . U zoru se za ula borba prema Vrlici. ule su se puške i kratki rafali iz puškomitraljeza. Tada smo dobili zadatak da požurimo jer su ve oslobo eni mnogi zaseoci. Oprezno prolazimo pored ku a i zavirujemo da se izdajnici nisu negde pritajili. Ku e su zidane kamenom, a pokrivena kamenim plo ama. Jako siromašno deluju. U stvari selo je onakvo kakvog smo zamišljali. Kod ku e zati emo samo žene, decu i stare. Dobijamo utisak kao da su doznali za naš napad. Muškarci su pobjegli prema Vrlici. Kad pitamo uku ane gde su im mladi ljudi, odgovaraju da su na radu, otišli po žito u Slavoniju, itd.

Kako se pri alo u selu je bilo oko 200 ustaša. Kad su uli za naš napad, pobjegli su u Vrliku. Ve je naveliko dan. Idemo kroz selo bez borbe, a ni na drugim mestima se više ne uje pucnjava. Po danu smo prešli selo elom dužinom. Zauzeli smo položaje na bregu iznad same crkve u pravcu Vrlike. Odavde je dobar pregled prema Vrlici. Ovde ostajemo. Naj eš e sam zajedno sa Stevom Opa i em. Idemo zajedno u patrolu i izvi anje u pravcu Vrlike i drugih mesta, a no u smo zajedno na položaju. Preko dana, iza položaja i u zavetrini, ložimo malu vatru i okupimo se oko nje. Vreme se nešto poboljšalo, ne pada kiša, malo duva bura. Skupimo se oko vatre, šalimo se i smejemo. Naš bivši komesar ete Mirko Vanji , skinuo košulju, vrti je nad plamenom da bi pobio uši. Mirko je dosta gojan. I pored slabe hrane, stalnih pokreta i marševa, Mirko ne uspeva da omršavi. Kad je skinuo košulju još više se vidi koliko je debeo. »Zašto ih ubijaš kad te tako goje«, kaže mu Stevo Opa i . Iz panji a ga guši dim. Zakre e glavom. Saginje se da produva vatru, a neki drugovi mu dobacuju da njegove »uši guše vatru«. Toga dana on je bio prava meta za »šale«. Kako je smenjen sa dužnosti komesara ete borci su ga pomalo zadirivali, naravno u šali. Me utim, Mirko misli da je sve namerno što više nije komesar. Sada je obi an borac. U tre u etu je došao u leto 1942. godine, na Trome i. Tada se govorilo da je Mirko bio stari komunist i da je isklju en iz Partije iz nama nepoznatih razloga. Bio je komesar naše ete, ali nije bio lan Partije, što je bilo retko u narodnooslobodila koj borbi. Ova smena s dužnosti komesara ete nije na njega negativno delovala. Držao se dobro i hrabro. esto je on prvi zapo injao šalu. Mi smo ponekad preterivali prema Mirku. U stvari svi smo ga voleli. Bio je stariji skoro od svih u eti. Politi ki je bio najobrazovaniji. Posle smo saznali da je Mirko stari lan Partije i da je bio sindikalni rukovodilac u zagreba kom sindikatu.

Ve nekoliko dana smo u Kijevu. Postaje dosadno. Navikli smo na este promene mesta i pokrete. Hrana je slaba. Za sledovanje dobijamo malo pure, ponekad i par e mesa. U takvim prilikama dosade dobro nam do e šala pojedinaca koji su bili zabavni. Takav je bio Ilija Savi . Traži ko e da mu dade puru za meso. Zabavljao je drugove na svoj na in, mjaukao kao ma e, kme ao kao jagnje, kad su gladni. Imitirao je kera kako laje kad je sit. Kad je sit ima gromak i debeo lavež, a kad je gladan rasteže tanko sa prekidima i zavija. Kad prilazimo selima kuda ranije nismo prolazili, Ilija je po lavežu pasa cenio da li je selo siromašno ili bolje stoje e. Kad uje kera da debelo laje kaže »dobro je!«. Možemo se nadati da e biti hrane . . .

Ilijini roditelji su imali sedamnaestero dece. Živeli su u selu Dolovi. Tu su bile svega dve ku e, njegovog oca Jandre i strica Antonije. U okolini je bilo i nekoliko koliba u kojima je bilo naroda u glavnom preko leta. Dolovi su odvojeni od zaseoka u Plavnu. Nalaze se na severozapadnom delu Plavna. Živeli su jako siromašno. Ku e su im bile loše, kao i kolibe u kojima se živelo samo preko leta.

Ilija i njegov brat od strica, Nikola Savi - alasan, bili su na Raštela, gde su se najpre okupljali prvi piavanjski omladinci borci, kad je ustanak i po eo u Plavnu. Tu, gde je formirana Plavanjska eta, posle tre a eta bataljona »Branko Vladuši «. Njih obojica su, takore i, tužno i nesmotreno poginuli.

Desilo se to ovako: Krajem aprila 1943. godine Talijane smo držali u blokadi u Fo i. Tada je 1. bataljon držao položaj severno od Fo e pored Drine. Pored artiljerijske i minobaca ke vatre Talijani su nas stalno zasipali bombama iz aviona. I šumu su zapalili bacaju i avionske zapaljive bombe. Dok se jedan deo boraca nalazio na položaju na obližnjim visovima oko Fo e, drugi deo bi se sklonio u mrtve uglove da svi ne bi bili izloženi stalnom bombardovanju. Toga tužnog dana spustili smo se pored same Drine. Tu bi pod nekom stenom naložili vatru i kuvali travu u porcijama. Tada je i Ilija pošao da nabere trave za sebe. Izišao je na livadu i otišao na kraj nje prema Fo i. Sagnut na kolena tražio je i birao travu koja je za kuvanje. Tada je iz Fo e izišlo na livadu par talijanskih mazgi. Nekoliko talijanskih vojnika je jurilo za njima. Niko ih nije primetio do onog momenta kad su Iliju zgrabili i na samoj krivini puta umakli nam i pobegli. Iliju su, takore i, ispred naših o iju Talijani kidnapovali. Posle toga smo bili u stalnim borbama i nismo uspeli da tražimo zamenu za našeg druga. Posle kapitulacije Italije nalazili smo se u Crnoj Gori. Talijanskih vojnika je bilo po crnogorskim selima, ostali su kod seljaka da pomažu u radu i da uvaju stoku. Jedan od njih mi je pri ao da je tih dana u prole e 1943. godine bio u talijanskoj vojsci u Fo i. Rekao mi je da se se a toga slu aja kada je zarobljen jedan partizan. Poznato mu je da su ga Talijani predali ustašama, kada su ovi došli u Fo u.

Ilijin brat od strica Nikola Savi -Calasan poginuo je krajem juna 1943. godine. Posle pete neprijateljske ofanzive naša 2. proleterska divizija, takore i u naletu, oslobodila je Olovo i Kladanj. Nedaleko od Kladnja zaustavili smo se u jednom selu da se malo odmorimo i da se tu spremi za borce kuvana hrana. Selo je bilo skoro prazno. U njemu su ostali samo stari. Neprijateljska propaganda u tom kraju bila je jaka,

zbog čega je narod pobjegao u šumu. S njima je bilo i onih koji su okrvavili ruke i morali su da beže. Tim krajevima isto ne Bosne pronosila se vest kroz sela koja je nama išla u prilog. Kažu: »Ide neka silna vojska koja osvaja sela i gradove i nitko joj se ne može suprotstaviti«.

Prvi put posle toliko vremena ovde smo spremali kuvanu hranu. Toga dana kad smo stigli u selo, pred samu večer, odred je Nikola Saviša još jednim drugom da odnesu žito u mlin da se samelje. Treba se pripremiti za dalji put. Vodenica je bila na kraj sela, malo dalje od našeg logora i straže. Vodenica je napravljena od brvana i dasaka. Pošto je žita bilo malo više, drugovi su ostali da melju celu noć. U toku noći i naložili su vatru. Pored vatre su obojica sedeli. Unutra je bilo osvetljeno. Pored svetla s polja su se dobro, kroz tarabe, videli. Ustaše su iskoristile noć. Teren su dobro poznavali. Privukli su se do same vodenice i kroz otvore dasaka pucali. Obojica su naeni mrtvi pored vatre. Posle smo pronašli zbeg, narod koji je iz ovog sela. Narod je bio uplašen. Tu su nam priznali da su zločin izvršili neki meštani koji su i ranije pravili zločin. I njih su naterali da beže i plašili ih sa našom vojskom da se ih potu i ukoliko ostanu kod kuća.

Nikola je bio hrabar. Izuzetno izdržljiv u naporima i teško čuva. Bio je srednjeg rasta, žilav, i snažan. Smeđeg izgleda — plav, kose proretnice. U razgovoru je prsnica. I ne sa eka nekog da kaže nešto što je njemu upu eno, odmah ga prekida. Kad govori jezik mu se brzo prelama. Roditelji su mu bili jako siromašni, imali su puno dece. Majka mu je umrla. Ziveo je sa majkom. Bio je najstarije dete u kući. Otac i on su stalno radili kod drugog, najviše za kukuruz da bi mogli da se prehrane preko godine.

Mesto gde su rođeni i odrasla ova dva borca je opustelo. Ostaci su kolonizirani, pretežno u Stanišima. U Dolovima niko više ne živi. Kuće su davno porušene. Iz obližnjih zaselaka Plavna stariji se samo se aju da su tu bile dve kuće od dva brata. Oni dobro znaju da su obojica imali puno dece i da su bili jako siromašni. I Ilija i Nikola su borci 2. dalmatinske od njenog formiranja.

Moja 3. eta zajedno sa 4. bataljonom naše brigade krenula je iz Kijeva u noć i 14. novembra 1942. godine u napad na ustaše u selu Maovice. Kad smo prišli selu, opkolili smo ga. Oprezno smo išli kroz ograde, njive i bašte, ogradiene kamenim zidom. Tu smo po ogradama nailazili na žene, decu i starije koji su se krili. Ustaše su pobjegle u Drniš. Kao da su znali za naš napad. Tu nije bilo oštrijih borbi. Sukobljavali smo se samo sa ponekom grupom ustaša koji su se zadržali kada su bežali. Narod se oslobodio od straha. Svi su se vratili svojim kućama i bili su dirnuti pažnjom naših boraca.

Naša Prva eta vodila je oštriju borbu sa ustašama koje su ih napale iz Vrlike. Krenuli su u pomoć ovima u Maovicama. U ovoj borbi poginuo je Nikola Lisica. Nikola je rodom iz Palanke, iz Zrmanje.

Nikola i njegov brat Milan, zajedno sa komšijama, digli su se protiv ustaškog pokolja u Zrmanji 1941. godine. Nisu se dali zavesti od ustaša koji su ih vrbovali kao Hrvate među srpskim življem. Obojica su borci prvih partizanskih jedinica u Lici. Nikola je borac 1. ete bataljona »Branko Vladuši« od njenog formiranja. Milan je borac u bataljonu »Marko Oreškovi«. Svima nam je teško palo pogibija druga Nikole

Lisice. Obojica braće dali su svoje mlade živote u toj borbi u kojoj se stvarala sloboda i bratstvo i jedinstvo naših naroda.

Ponovo smo se vratili u Kijevo. Prije nego što se me u borbu da se cela naša divizija, 2. proleterska, prikuplja ovde i da se sprema napad na Vrliku. Bili smo oduševljeni kada smo saznali da dolaze topovi i da će biti i ustaše u Vrlici. Još nijesmo imali prilike da nas topovi podržavaju u borbi. Do tada je to bila samo želja i mašta. Zato smo raspoloženi u otkrivanju ovog napada. Kada se čekanje odužilo, postadosmo nestrpljivi. Brzo smo saznali da se napad na Vrliku odlaže. Topovi se nijesu mogli prebaciti preko Dinare. Nema puta od Bosanskog Grahova u ovom pravcu. Za napad na Vrliku potrebno je teško oružje.

uro Jović

KURS BOLNI ARKI U MARTIN BRODU

U Martin Brodu, kod Srba u Lici, ljeti 1942. godine radila je bolnica Sjevernodalmatinskog odreda — koja je bila, u stvari, sanitet odreda. Upravnik bolnice bio je doktor Kronja Tomislav. S njim je bila i njegova supruga Dora. Komesar bolnice bio je Ante Lučević, iz Prve brigade kraj Šibenika.

U to vrijeme, august—septembar, radio je sanitetski kurs za osposobljavanje sanitetskog kadra. Kurs je vodio doktor Kronja, a prisustvovalo je oko petnaest drugarica. Među njima su bile slijedeće drugarice: Ankica Belamari iz Šibenika, Anda Žuljan iz Šibenika, Radojka Šolaja iz Kistanja, Mika Martić iz Kistanja, Alberta Perković iz Tribunja, Finka iz Zatona te Filipa Vedrina-Dolores iz Šibenika. Imena ostalih drugarica se ne sjećam.

Sve drugarice koje su pohađale kurs ujedno su radile u istoj bolnici na raznim dužnostima. Kurs se održavao u dosta teškim uvjetima. Poslije napornog rada oko ranjenika, koji su nam ujedno bili i praktična nastava, sakupljali smo se katkad u prirodi, katkad u prostorijama bolnice da bismo s olovkom u ruci i papirom na koljenima pravili bilješke. Nismo imali ni dovoljno papira, a ni knjigama i skriptama da imamo govornicu. Sve što smo imale bile su bilješke koje nam je doktor Kronja izdiktirao. Po završetku kursa bile smo i ocijenjene. One koje su savladale kurs s boljim uspjehom, uskoro su postale referenti saniteta bataljona, a one s lošijim uspjehom postale su etne i vodne bolničke arke.

U bolnici se na liječenje u to vrijeme nalazio i drug Obrad Egić koji je bio teško ranjen u stomak. On je kasnije bio komandant 2. dalmatinske proleterske brigade. Tu se nalazilo i dosta ranjenih drugova iz bataljona »Bude Borjan« i »Branko Vladušić«, a sama bolnica je bila u kućama i mlinara Sime i njegove supruge Boje. To je ujedno bila i najveća kuća u selu. Osoblje bolnice spavalo je u susjednim kućama.

Formiranjem brigade u Uništima sanitetsko osoblje bolnice odlazi u njen sastav. Doktor Kronja postaje referent saniteta brigade, a ostale drugarice postaju referenti saniteta, etne i vodne bolničke arke.

Mnoge od spomenutih drugarica, kao i one ijih se imena nisam mogla sjetiti, dale su svoje živote vrše i važne dužnosti. Me u njima bile su Ankica Belamari (referent saniteta 4. bataljona) i Anda Žuljan (zamjenik referenta saniteta) koje su poginule 7. 6. 1943. godine na Barama, za vrijeme 5. neprijateljske ofenzive.

Dolores-Dora Filipi Vedrina

DUKA — OBANICA, KURIRKA I BORAC

Ro ena sam 1919. godine u Plavnu. Školu nisam poha ala, ali sam rano stasala za obanicu s blagom u kolibama na trome i Dalmacije, Like i Bosne, te za pouzdanu kurirku NOP-a 1941. godine.

Jednog ljetnog dana organizatori oružanog ustanka kod nas, Nina Džumi i uro Alfirevi rekli su mi: »Pogodnost ovog terena i tvojih koliba omogu io bi neopaženo prihva anje partizana, a ti bi mogla korisno poslužiti za donošenje hrane i kao kurirka«. Tada sam prvi put ula rije i »partizan« i »kurirka«. Pitala sam drugove šta je to, i oni su mi objasnili, kao i to, da su mi bra a i partizani i kuriri. Bilo mi je sve drago što je upereno protiv okupatora, etnika i ustaša — narodnih neprijatelja. Na tom zadatku sam radila 1941. godine.

Marta 1942. godine dobila sam zadatak da iz Plavna odem do Golubi a i Knina da bih izvidila etni ke straže. U Golubi u sam naišla na etni ku stražu i nekoliko seljaka iz okolnih sela, koji su išli za Knin. Malo kasnije naišla sam na druge stražare koji su me prepoznali kao sestru dvaju partizana. Uhapsili su me i predali Talijanima pod sumnjom da sam partizanski obavještajac.

Poslije tri mjeseca zatvorskog ponižavanja i mu enja bila sam, u nedostatku dokaza, puštena. Odmah po izlasku iz zatvora stupila sam u Plavanjsku partizansku etu, a sa njom u drugi bataljon naše brigade.

Duka Marinkovi

PRVO PREVIJANJE

Kada sam 1942. godine došla u selo Uništa, gdje se nalazio partizanski logor, našla sam i ambulantu smještenu u zgradi seoske škole. U ambulanti nije bilo kreveta, ve su improvizirane daske za ležaj ranjenika. Ambulantom je rukovodio Stipe Grubiši . Poginuo je 1943. godine. U jugoslavenskoj vojsci bio je bolni ar. On mi je dao i prva uputstva kako da previjam ranjenike i objasnio mi što sve treba znati o prvoj pomo i. Moj prvi ranjenik kojega sam previla bio je Stipe Modri iz sela Glavica kod Sinja. Bio je ranjen u borbi na Kozjaku koja se tih dana vodila. Kažu da se u toj borbi istakao svojom hrabroš u i da njegov puškomitraljez nije zatajio. Stipe se, ina e, hrabro borio sve do svoje pogibije 1944. godine.

U prolje e 1944. godine kada je naša brigada napadala Grahovo u Crnoj Gori, naš 2. bataljon je držao položaje iznad grada, na uki zvanog

»Zakurljaj«. Modri je bio komandir ete. Cesto je dolazio u štab bataljona podnose i izvještaje i primaju i nare enja. Uvijek je bio raspoložen i spreman za šalu. Ali toga jutra došao je neraspoložen. Bio je ošišan do glave, iako je bila jaka zima i snijeg. Drugovi u štabu su ga po eli zadirzivati zbog šišanja, emu sam se i ja pridružila, ne slute i da ga uskoro ne e biti me u živima. Izašao je isto tako neraspoložen kao kada je i došao, i uputio se u pravcu svoje ete. Samo deset minuta kasnije za ulo se puškaranje. Komandant bataljona uro etnik, i ostali drugovi iz štaba, istr ali su u pravcu otkuda je dolazila pucnjava. Ja sam skupila svoju spremu i još neke stvari i izišla iz ku e i ugledala kako se vra a i u ruci nosi opasa s pištoljem. Sav utu en i tužan kaže mi: »Poginuo je naš hrabri Modri . Metak ga je pogodio usred ela. Na brzinu sam mu skinuo oznake komandira, a opasa sam mu teškom mukom skinuo, jer ga je gr evito stegao rukama«.

Dušanika Dul i -Durbaba

MLADI TRE EG BATALJONA

Prilikom formiranja naše brigade 3. bataljon je brojao 207 boraca. Politi ka organiziranost u bataljonu bila je preko 50% u odnosu na brojno stanje. Bilo je tada: 25 lanova KPJ, oko 25 kandidata KPJ, i oko 75 lanova SKOJ-a (po nekim podacima 72, pa 82). Neorganizovani mladi ljudi borci inili su ve inu jer je u bataljonu bilo svega desetak starijih drugova. Ti mladi ljudi bili su spremni za borbu i samožrtvovanje. Upravo su oni inili ogromnu rezervu odakle se omasovijavala skojevska organizacija bataljona, a preko njih i organizacija KP.

Op eobrazovni i teoretsko-politi ki nivo svih mladih, osobito neorganizovanih, bio je veoma slab. Stoga je trebalo više raditi s mladima da se njihova progresivna opredeljenost, mladala ka vitalnost i hrabrost kanališu u najkorisnijem pravcu. Oko 10% skojevaca od 1941. godine olakšavali su rad partijsko-politi kim radnicima, ali nedovoljno, jer su omladinski rukovodioci obi no imali još jednu politiku funkciju. Tako, na primer, Filip Jadrijevi -Brajko bio je sekretar SKOJ-a u bataljonu i zamjenik komandira 2. ete. Stipe Romac bio je zamjenik sekretara SKOJ-a u bataljonu i vodni delegat u 2. eti. Ivan Bedalov vodni delegat u 3. eti i zamjenik sekretara SKOJ-a u bataljonu, kao i Dragica Bobanac iz mitraljeskog voda bataljona. Svi smo bili nedovoljnog politkog i obrazovnog znanja, ali ipak odskakali od mase mladih neorganizovanih svojom hrabroš u u borbi, op oj aktivnosti i primjernim ponašanjem u jedinic i odnosu prema narodu. Manjkavost u radu skojevske organizacije nadoknivali su lanovi KP — partijski radnici u bataljonu. Me u njima su se isticali komesar bataljona Vuko Joyovi i njegov zamjenik Tihomir Janji , te komesari 1. i 2. ete Danilo Živkovi i Karmelo Uki , kao i zamjenici komesara 2. i 3. ete Nikola i Mirko Sinobad. Predratni lanovi KPJ imali su dobro iskustvo i snažan uticaj na bora ki sastav bataljona. Uticaj i rad KP i SKOJ-a na mlade bio je plodonosan, emu je znatno doprinomio Branko Milinkovi — rukovodilac SKOJ-a u brigadi. Uz sve dobre strane rada sa mladima bilo je i krutosti prema prijemu

u SKOJ mladih, odvažnih i zaslužnih mladih a i djevojaka. Nije bilo razloga, jednostavno kriterij nam je bio strog. Poslije I kongresa Antifašističke omladine Jugoslavije, održanog od 27—29. XII 1942. godine u Bihaću, kriteriji za prijem mladih u SKOJ bili su realniji.

Naš delegat na kongresu bio je drug Nikola Sinobad, sekretar biroa i član bataljonskog komiteta Partije. Stanje skojevske organizacije u brigadi uoči I kongresa USAOJ-a ocijenio je komesar brigade u izveštaju upućenom CK KPJ, gdje kaže »Skojevska organizacija dobro radi. Bataljonska rukovodstva prilično su se osamostalila. Održavaju se redovni sastanci — praktični i teoretski. Broj skojevaca je porastao. Oni su uglavnom nosioci kulturno-prosvetnog rada . . .«.

Mladi u bataljonu u ili su se na živim primjerima starijih komunisti, naročito politički partijskih radnika. Među njima je bio jedan broj komunisti prije rata — ljudi sa divnim osobinama. Svojom vladanjem, borbom, odanošću i megalomanskim odnosima sa borcima podsticali su i ostale na takva ponašanja. Oni su to postizali svojim mukotrpnim radom, a znojem i krvlju u vršili takve odnose. Upravo ovakvi likovi su nadoknadjivali nezrelost u izgrađenosti SKOJ-a u bataljonu. Mladi su prihvatili i dalje razvijali te divne osobine starijih drugova.

Odluka I kongresa USAOJ-a da se svi antifašistički savezi ujedine u jedinstveni Savez antifašističke omladine Jugoslavije — USAOJ, tražila je već promjene u našem gledanju i ponašanju prema neorganizovanim mladim borcima, a naročito prema onima koji su se isticali u borbama. SKOJ je i dalje bio vodeća snaga mladih u bataljonu, pa je i partijska organizacija računala na SKOJ i njime popunjavala svoje redove. Zahtijevalo se od mladih neorganizovanih boraca da se iz dana u dan dokazuju i hrabro u borbi, da prihvataju ideologiju KPJ, da se teoretski uzdižu, da služe primjerom u jedinici i da imaju pravilan odnos prema drugu i narodu sa kojima dolaze u kontakt, sve radi sticanja prednosti za prijem u organizaciju SKOJ-a.

Boreći se za lik partizanskog borca SKOJ se razvijao i osamostaljavao. U njega su primani najhrabriji u borbi, najaktivniji u vođenju i oni koji mogu služiti za primjer ostalima. Tako su mnogi članovi SKOJ-a postali članovi KPJ i bez kandidatskog staža.

Kvalitet rada sa omladinom s terena gdje je bataljon boravio bio je uvijek na visini. To je i razumljivo jer smo, za relativno kratko vrijeme, imali kontakte sa omladinom svih nacionalnosti. Upoznavali smo njihove navike, običaje, potrebe, i želje. Tako smo se prema omladini na terenu mogli pravilnije postaviti.

U borbama za oslobođenje Kalinovika i šire okoline postavljen sam za zamjenika komandira 3. etape, a ubrzo i za njenog komandira. Nešto prije toga postavljen je Ivan Bedalov za sekretara SKOJ-a 3. bataljona, a ja sam ostao i dalje član bataljonskog komiteta SKOJ-a.

Mladi u mojoj 3. etapi činili su 90% njenog sastava. Bili su pravi junaci, a naročito njihov rukovodilac SKOJ-a desetar Ivan Špika. Sa Špikom, Bedalovim, koji je ujedno bio i delegat voda, Mirkom Sinobadom, zamjenikom komesara etape i v. d. komesarom (komesar bio u bolnici) pripremali smo etapu kod sela Veluša za odlučan napad na etnike. Napad smo izveli 21. 3. 1943. na položaju Humac preko uzvišenja Pirin Dol istočno od Kalinovika. Najjači otpor etnika i najmasovnija kon-

centracija vatre bila je prema 3. bataljonu i njegovoj 3. eti. To je bilo moje prvo sudjelovanje u rukovodstvu 3. etom u borbi. U ratnom dnevniku Obrada Egića za taj dan piše: »Herojsko držanje boraca zadivilo je sve rukovodioce. Neprijatelj je zadržan«. To se odnosilo na 3. bataljon. Za sledeći dan piše u dnevniku brigade: »Neprijatelj pretrpio upravo strahovite gubitke« ... Mi nismo imali gubitaka. Naredni uspjeh 3. ete bio je razbijanje preko 250 etnika na Crnom Vrh ujutro (7. 4. 1943. godine) i oslobođenje dijela Foče. Bruno Vuletić mi je, prilikom izdavanja zadatka za napad na Crni Vrh, rekao da 1. i 2. eta napadati desno i lijevo od pravca napada 3. ete. Prve dvije ete su kasnile, pa je 3. eta, pošto je bila u dodiru i borbi s neprijateljom, išla u napad sama. Glavnina ete napadala je frontalno i štitila tri bombaške grupe, koje su smjelo napadale na krila etničkih snaga i jedna na etnički teški mitraljez. Svaka bombaška grupa imala je po 5 boraca, a svaki borac 5—6 ručnih bombi. I Bruno je došao da pomogne 3. eti, divio se njenom junaštvu, naročito Lukin Milki i Dumi Paški. Nažalost, pali su na kraju borbe za Crni Vrh. U naletu 3. ete prema Foči i u samom gradu i Bruno je na njenom elu. U svom Dnevniku, Ivan Špika (str. 72) za upad u Foču napisao je: »Na elu su Rinić, Špika, Vukman, Bruno i Jadrijević«. U stvari, to je uspjeh svih mladih 3. ete, koja je samo toga dana izbacila iz stroja više neprijateljskih vojnika nego što je bilo njeno brojno stanje. Za te podvige eta je pohvaljena od štaba bataljona i štaba brigade.

Posle par dana boravka u Foči, gdje je 3. eta imala ulogu posadne jedinice, a ja 12 dana s njom i komandant garnizona slobodnog dijela Foče, pravljen je plan rada mladih u eti, na osnovi plana bataljona i brigade. U brigadi je organizovano takmičenje u bataljonima i etama po svim važnim pitanjima: opismenjavanje nepismenih, opće obrazovanje, održavanje oružja sa teorijom partizanske taktike, kulturno-prosvjetni rad i odnos boraca prema narodu. Zahvaljujući i aktivnosti, prije svega Milana Ačimovića, Mirka Sinobada, Rinića, Vukmana, Ante Sorića, Grge Vinka, Joze Lučina, Ivana Špika i dr., naša eta je zauzela prvo mjesto u bataljonu. Posebno se ovom zadatku posvetio vodni delegat Ivan Kapetanović. Takvim radom mladih bio sam jako zadovoljan, a posebno njihovom pažnjom i mladim iz sela Orahovo, koje su mi estimali rođendan 27. 4. 1943. sa ogromnim paketom — darom. Paketić je bio uvijen u par svile od zaplijenjenog talijanskog padobrana, sa kojim su avioni spuštali materijal opkoljenim Talijanima u Fočanskoj tvrđavi. Sticajem okolnosti, rado sam nosio taj komad padobranske svile, koji mi je dobro došao da zavijem ranu, koju sam dobio na Borovoj Glavi — Sinjajevina. Par dana ranije prijatno je iznenađena pažnjom mladih za svoj rođendan i Cebo Marica, pa zatim Mirko Sinobad, koji je tih dana u Orahovu ranjen, ali nije htio napustiti etu, što je svima bilo drago.

Iskustva stećena u Foči i oko nje korišćena su po dolasku u Crnu Goru. Tako za par dana boravka u Boanici s. Krnja Jela, skojevsko rukovodstvo bataljona, u kojem su i Ivan Špika i Radojka Šolaja, sa omladinom terena izražavaju bratska osjećanja napisanom recitacijom, koji sam tekst tada pisao ili kasnije prepisao, pod naslovom: »Za bratstvo i jedinstvo«. Tekst u originalu glasi:

I

*Rodile majke dva borca,
Dalmatinca i Crnogorca.
Jedan se odgajao na moru
Drugi na Durmitoru.*

II

*Svaki je i te želje i struje
da ih Partija primi u naru ja.
Odgojili su se u krilu napredne linije,
Komunisti ke partije Jugoslavije.*

III

*Pod ijim neposrednim rukovodstvom?
Ako nas neko pita,
Odgovor je jasan — pod rukovodstvom
Komandanta — druga Tita.*

IV

*Svaki u svom kraju polazi u partizane,
Za slobodu naroda, borce odabrane,
U istoj jedinici oni se sre u,
Da bi njema kim i talijanskim fašistima nanijeli
štetu ve u.
I njihovim pomaga ima izdajicama,
Narodnim ugnjeta ima ustašama, s etnicima
i drugim.*

V

*To je Druga dalmatinska
voljena kao i Crnogorska,
Da zajedno sa svim Jugoslovenima
Oslobodi zemlju od Subotice do Dubrovnika i
od Trsta do Devdelije, za sve bolje i veselije.*

Uz terence Crnogorce to su ispisali i sro ili mladi slavnog 3. bataljona 2. dalmatinske proletherske NOU brigade, koja je u Crnoj Gori bila i ostala voljena kao najvoljenija crnogorska brigada. To su borci iji je barjak kao simbol slobode i bratstva poprskan njihovom sopstvenom krvlju. Ovaj barjak se uva u Vojnom muzeju u Beogradu, kao trajna uspomena i zahvalnost svim onim borcima koji su se asno pod njim borili, krv širom zemlje prolijevali i kroz Istru ka Trstu pobjedonosno trijumfovali.

Filip Jadrijevi -Brajko

JOVO MARTI *

Jovo Marti se rodio 15. listopada 1910. godine u Kistanjama. Odrastao je u selja koj siromašnoj porodici, ostavši rano bez oca.

Kao vrlo bistar u enik nakon završetka osnovne škole, upisuje se u U iteljsku školu u Šibeniku, koju je završio 1931. g. Još za vrijeme školovanja usmjerio je sve svoje snage na taj humani poziv za koji se marljivo pripremio.

Nakon završetka u iteljske škole zaposlio se u rodnim Kistanjama, gdje je punih 10 godina radio u osnovnoj školi. Brojne su generacije djece i njihovih roditelja zapamtili Jovu Marti a kao vrijednog u itelja, marljivog, društvenog radnika i ovjeka plemenite duše i srca. Spadao je u red ljudi koji su vjerovali, i u tom pravcu djelovali, da se na bukova kom kršu može i bolje i udobnije živjeti. Preko svojih aka, sokolskog društva, seoske omladine i naprednih poljoprivrednika, Jovo poduzima prakti ne korake na podizanju vo njaka, vinograda i unapreuje sto arstvo. Uz pomo naprednih ljudi iz raznih društvenih slojeva sjeverne Dalmacije ulaže ogromne napore za ekonomsko udruživanje seljaka u zemljoradni ke zadruga. Tako su udruženi seljaci dobivali svoju zadružnu prodavaonicu u selu, preko koje su dobivali potrebne živežne namirnice, ku ne potrepštine, galicu, sumpor, alatke i drugo. Jovo je bio veliki pobornik osnivanja i ja anja zdravstvenih zadruga u Bukovici koje su uspješno radile u Kistanjama, evrskama i Žegaru. Preko ovih zadruga istiskivalo se verižno tržište postoje ih trgovaca — zelenaša. Preko ovih zadruga, uz pomo Saveza ovih zadruga u Beogradu i manastira Krke, organiziraju se poljoprivredni i te ajevi doma instva, na kojima se bukova ka omladina podu avala za bolje gospodarenje i produktivnost. Me u zadrugarima raste Jovin ugled, što e u odsudnim danima biti od velike vrijednosti, a naro ito kada je bila ugrožena sloboda i ljudsko dostojanstvo svih naroda Jugoslavije.

Ovaj vrsti i neumorni revolucionar i prekaljeni borac za prava radni ke klase radio je godinama i u Sokolskom društvu u Kistanjama, gdje je razvijao duh rodoljublja, patriotsku svijest i osje aj za pravdu me u lanovima društva i ostalih gra ana u mjestu. Njegovom je zaslugom u mjestu radila sokolska itaonica, u kojoj se uvijek mogla na i dobra stru na knjiga, asopis, dnevna kao i povremena štampa. Slobodno se može re i da je ova itaonica odigrala veliku ulogu na prosvjetnom i kulturnom, pa i politi kom polju.

Uz veliko zalaganje Jove Marti a kistanjski su mladi i i djevojke odlazili na razne školske sletove: u Ljubljanu, Zagreb, Sušak, Šibenik, Novigrad i druga mjesta. Neki su 1935. godine u estvovali na velikom me unarodnom sletu u Pragu. Jovo je bio redovan lan udruženja nastavnika, u estvuju i kao dopisnik u listu »Glasnik«, u kojem je pisao o odre enim problemima i davao svoj doprinos za uspješno djelovanje me u omladinom.

Od 1939. godine Jovo se najviše nalazi na vojnoj vježbi. Kao rezervni poru nik na tim vježbama povezuje se s naprednim ljudima, razvijaju i kod njih patriotizam i želju za obranu zemlje od najezde nje-ma kog nacizma.

Slom jugoslavenske vojske aprilskih dana 1941. godine Jovo je doekao na Vagnju, na cesti: Sinj—Livno. S grupom svojih vojnika vješto izbjegava zasjede Ma ekovih politiki pristalica i teškom mukom dolazi u rodno Kistanje. Kada je došao u Kistanje, ve je zatekao fašisti ku vlast, što je u njemu još ja e pobudilo mržnju protiv okupatora i njegovih pomaga a. Odmah se povezuje s komunistima u mjestu Kistanjama i po inje stvarati organizaciju NOP-a. Njegova aktivnost nije ostala nezapažena od talijanske vlasti. 3. kolovoza 1941. karabinjeri su opkolili Jovinu ku u, s namjerom da ga uhapse i odvedu u internaciju. Budu i da je i ranije živio na oprezu, vješto je izbjegao ovu zamku i pobjegao. Tih dana rajonski komitet za Benkovac ga je primio u KPJ.

Kada je 6. sije nja 1942. g. osnovan Prvi bukova ki partizanski odred, Jovo je postavljen za politiki kog komesara odreda. Sredinom svi-bnja iste godine, kada je ovaj odred prerastao u bataljon »Bude Borjan«, Jovo je postao njegov komesar, a malo kasnije, 23. maja 1942, postavljen je na dužnost komesara bataljona »Branko Vladuši«. Srpnja 1942. g. radi svojih velikih zasluga postignutih u rukovo enju na politiki kom i vojnom polju u dotadašnjim funkcijama postavljen je na novu dužnost, za zamjenika komandanta Sjevernodalmatinskog partizanskog odreda. Ni na ovoj dužnosti nije dugo ostao, jer je ve 3. listopada iste godine postavljen za zamjenika komandanta 2. dalmatinske brigade.

Bore i se hrabro i neustrašivo na elu svojih jedinica na velikim ratištima Dalmacije, Like i Bosne, Jovo je svojim primjerom pokazao kako se treba neustrašivo i nepokolebljivo boriti za svoj narod i Partiju. Teško oboljevši umro je u Glamo koj partizanskoj bolnici 30. prosinca 1942. godine, ostaju i trajno u sje anju svojih suboraca i mještana.

Boško Peki

KOMESAR VUKO JOVOVIC

Krajem rujna 1942. godine Vaganjski bataljon se nalazio u s. Cetina na izvoru istoimene rijeke. U njegov sastav stizali su vojni i politiki rukovodioci na odre ene dužnosti iz dotadašnjih dalmatinskih jedinica i proleterskih brigada. Me u njima je stigao i Vuko Jovovi iz I proleterske brigade na dužnost komesara bataljona. Polovina bora kog sastava još nije bila punoljetna, a komandant bataljona Bruno Vuleti je imao svega 18 godina.

Komesar Vuko-Crnogorac bio je visokog rasta, crnomanjast u licu s malim brkovima. Na sebi je imao vojni ko odijelo opasano oko struka kožnim opasom, na kojem je visila futrola s pištoljem. Na lijevom rukavu bluze nosio je odgovaraju e komesarske crvene znakove, a na partizanskoj kapi petokraku zvijezdu sa srpom i eki em. Na nogama je imao vrste vojni ke cipele sa izdignutim sarama. Bio je jako pokretljiv u hodu.

Trudio se da što prije upozna sve rukovodioce u bataljonu, kao i ostale borce. U li nom razgovoru pitao bi svakoga o njegovom dotadašnjem zanimanju, o porodici, izvršenim borbenim zadacima i ujedno

naglašavao cilj naše NOB-e. Borci su ga brzo upoznali i iznosili mu svoje najdraže želje.

Vodovi su po smjenama bili na položaju prema selu Kijevu u kojem se nalazila ustaška posada i povremeno izbivala pucnjava. Ostali borci su bili angažirani u estim patrolama, u iš enju oružja i na vojnim i političkim raspravama. U slobodnom vremenu bi mislili na iduću akciju i bolju hranu.

Ovaj kraj je dosta siromašan, a hrana oskudna i skoro simbolična s malim komadima mesa i juhom bez variva, pa su borci bili polugladni u najljepšem cvijetu mladosti i uzrasta. I po funkciji i po iskustvu Vuko je to osjetio i preživljavao, pa je zakazao bataljonsku konferenciju.

Nakon političkog dijela i primjedbi na vojničko držanje, slijedila je kritika na nedužne ekonomiste i kuvare i eta. On bi tada strpljivo objašnjavao uzroci ratnu situaciju, navodeći i primjere iz I proleterske brigade.

»Kad je uvijek bez borbe i rada on onda više misli na hranu i postaje još gladniji, a kada se nalazi u borbi i maršu to ga ne mori, već gleda na izdržljivost i mušicu puške, kako će lakše pogoditi neprijatelja«, dodao je.

»Uostalom, kad smo išli u ovu tešku borbu znali smo da nas čekaju velike žrtve, napori, glad, zima i druge ratne nedaće«.

Borci su pokretom glave odobravali te riječi, a ja sam iznio u diskusiji primjere »kako smo i do sada, mi siromašni ribari, uvijek bili gladni u zimskim mjesecima i izdržali. To moramo i kao borci za slobodu«.

On je tad iznio i svoj primjer, kako je sa jednim komadom kruha studirao na Beogradskom univerzitetu i izvršavao partijske zadatke.

Ova konferencija je dala više podstreka i raspoloženja svima pripadnicima jedinice, naročito u baratanju i opisivanju dijelova oružaja.

U malom selu Uništa, me u usjecima Dinare (3. X 1942. g.), postrojile su se odredne jedinice, među kojima se nalazio i Vaganjski bataljon. Od tog za borbu spremnog ljudstva formirana je Druga dalmatinska brigada. Vaganjski bataljon je postao njezin 3. bataljon i nazvan imenom, »Nikola Vran i«, palog prvoborca iz cetinjske krajine. Vuko i Bruno ostali su na svojim dužnostima.

Posebno je bio osjetljiv na isto oružje, pa bi često napominjao da je ono stvoreno krvlju najboljih boraca. To smo uskoro i vidjeli.

Sedamnaestog studenoga te godine naš bataljon je predvečer krenuo u napad na Vrliku u kojoj su se nalazili Talijani. S nama je išao i protukolac iz 2. proleterske brigade. Vuko je od jednog poslužioca zatražio pušku, otvorio zatvarač i pogledao kroz usta cijevi. Zatim je pozvao nekoliko boraca da to isto učine. Puška je bila besprijeekorno ista, dijelovi su se svjetlucali prema zalazećem suncu. Borci su to dobro upamtili, što se osjetilo na prvom pregledu oružja.

Znao je nakon svake borbe da organizira konferencije, gdje bi se iznosili uspjesi i propusti. Posebno je iznosio imena onih koji bi se u toku okršaja isticali, kao i onih koji bi se pokazali slabiji. To se pokazalo svrsishodno nakon borbi na Cilašu i na Borovoj glavi pri osloboljenju Livna.

U praksi se ogledavalo njegovo političko znanje i iskustvo.

U drugoj polovini prosinca 1942. g. 3. bataljon je bio smješten u oslobođenoj gradi u Šujici u kojem je rasporedio u svaku kuću po desetinu boraca. Žitelji mjesta bili su jako religiozni i prilično zatrovani ustaškom propagandom, da su partizani bezbožnici, da ubijaju vjernike i pale crkve i slično.

Komesar Vuko je baš zbog toga na sam dan katoličkog Badnjaka naredio ekonomima da se borcima podijeli po ašica rakije i naglasi po kućama da je to baš u vezi tog »svetog« dana. Borci su se međusobno pogledali. I meni je kao kandidatu partije to izgledalo čudno, na što mi on odgovori. »Ovim pobijemo ustašku propagandu, a možda i ne znate da naš pop Vlado Zečević krsti djecu po selima«. Zatim je rekao bolničarima da razgovaraju u kućama i sa ženama.

Ovaj postupak je ostavio dobar dojam kod stanovnika, pa se dalje prenosio po cijelom mjestu.

Bio je dosta hrabar, što sam osjetio i u ovom primjeru. Naš je 3. bataljon napadao Posušje sa zapadne strane. Išao sam u prethodnicu sa nekoliko boraca i tako smo izbili do srušenog mosta ispred sela Itruka. Ispred nas smo opazili nekoliko ljudskih prilika kako se približuju potoku i srušenoj konstrukciji. Uperili smo oružje u njihovom pravcu i upitali. »Tko je tamo?« Odgovorio je glasno. »Ne pucajte, ovdje komesar Vuko«. Kad smo se sastali, upitao sam ga lagano, »Zašto, družo komesare, idete tako naprijed. Moglo se desiti da smo u vas ga ali i nekog usmrtili, misle a da je neprijateljska patrola«. On mi je tada jače naglasio: »Komunisti i rukovodioci moraju služiti za primjer i tada kada im je opasno za život«.

Nakon prelaska Neretve (6/7. II 1943) 3. bataljon je posjeo položaj na lijevoj obali rijeke i cijelom području odbijao etničke juriše na domaćinu njih bombi. Ujutro smo mi krenuli na juriš, razbili etnike i raspršili na sve strane. Dosta ih je bilo i zarobljeno. Komesar Vuko ih je mrko gledao i upitao, odakle su. Kad su mu odgovorili da su Crnogorci, jako se uzbuđio i povikao: »Sramotite mi, izrodi, Crnu Goru pred Dalmatincima«.

Iz te grupe je izdvojio trojicu bradonja koji su bili njihovi rukovodioci, a prije rata kraljevski žandarmi. Tada je svim prisutnim rekao: »Ovi su tukli komuniste prije rata, a i sada nas žele uništiti. Ne zaboravite da je ova naša NOB-a ujedno i klasna borba«. Velike riječi. Tri izdajnika je stigla najteža kazna.

Nakon forsiranja Drine (6. IV 1943. g.) 3. bataljon se probijao kroz šumu u pravcu Crnog vrha na kojem su se nalazili etnici i Talijani. Skupa sa pristiglim još jednim bataljonom naše brigade izvršen je juriš i nakon teže borbe potjeran neprijatelj. Magla se razrijedila i iza oblaka pojavilo zubato sunce. Komesar Vuko se podigao na noge i sa ovog dominantnog vrha promatrao okolna zbivanja. etnici su bježali lijevom obalom Drine i ubrzavali traganje u smjeru Foče. Bio sam blizu njega pa mi u raspoloženju kaže. »Vidiš li, moj Špika, kako bježe izrodi ispred nas partizana. Kad o ovim zbivanjima budemo prišli ali poslije rata mnogi će se uđiti, a neki neće ni vjerovati«.

Treći bataljon se, krajem aprila i početkom maja 1943. g. nalazio u s. Orahovo i držao blokadu foćanske tvrđave, u kojoj su se nalazili opkoljeni Talijani i etnici. Tu nam se desio jedan neobičan prijestup

kojeg su po inili etiri borca. Uzeli su šaku še era bez pitanja u seoskoj kući.

Komesar Vuko je preko komunista sugerirao da se ovaj eksces kazni najvećom kaznom, kao pljačka koju ne smiju raditi partizani. Mi treba da se razlikujemo od okupatorske i kvislinške vojske. Mi smo narodna vojska.

Na sazvanoj bataljonskoj konferenciji borci nisu bili uvjereni u pravdu i težinu tolike kazne, a i sama tužiteljica seljanka je govorila da ona nije na tu strogost računala. Ocjena je na kraju bila da ovakova teška kazna ne bi pravilno djelovala na šutljive i zamišljene borce pa je, na kraju od bataljanskog i brigadnog rukovodstva pretvorena u drugu. Odlučeno je da prijestupnici idu bez oružja u prvu borbu i tamo ga nabave. Našlo se najbolje rješenje i spominjalo Lenjina da i svaki vojnik može da pogriješi.

Te riječi čuo sam tada od komesara Vuka i još nekoliko puta kasnije.

Umio je upotrebiti i koju veselu anegdotu, kada bi za to bila potreba i odgovarajuće vrijeme.

Nakon prelaska rijeke Tare (14. V) bataljon se uspinjao uz visoko brdo Štulac nedaleko od Žabljaka. Sunce je jako grijalo puteljak i padinu. Borci su duboko disali, a sa sobom im tekle krupne graške znojnice. Neki su i govorili da li ovo brdo ima svoga kraja. Kad smo izbili konačno na tlo samog vrha, ja sam upitao komesara Vuku: »Druže komesare! Ima li još ovolikih visokih brda u Crnoj Gori?« On je stavio ruku na čelo, pogledao u daljinu i rekao: »Ujebaj li moj Špika, još ovo brdo i nigdje ravna nema«. Ova istinita šala izazvala je smijeh i raspoloženje.

Bataljoni naše brigade vodili su tešku borbu na Barama s njemačkim lovima i jedinicama, gdje su se mnogo prorijedili u jurišima i kontrajurišima. Posebno su naši ginuli od neprijateljske avijacije, koja je bacala bombe. Bombe su padale i u dolinu Suhe, gdje se nalazila bolnica i druge pozadinske jedinice. U bolnici je bio i komesar Vuko s bijelim zavojem oko glave zbog jake zubobolje. Od stiglih ranjenika sa Bara bi se saznalo što se gore događalo.

Iako prilično natečene glave, Vuko je (8. VI) brižno sakupio oko 50 lakše ranjenih i pokretnih bolesnika i poveo ih uz okomitu stazu u smjeru položaja ka Donjim Barama. Stazu su neprestano tukli njemački topovi.

Bataljon se u jutarnjim satima spuštao (11. VI) niz šumu u dolinu Vrbničke rijeke usred Zelengore. Nijemci su tukli nezaklonjen prostor od Vrbničke. Vuko i ostale starješine su naredile da se taj brisan prostor prelazi pojedinačnim pretravanjem. Mnogi su ga sretno prešli, a neke su zakačili ili njemački mitraljeski meci. I komesar Vuko metak je ranio u nogu. Uzjašio je na preostalog konja i išao s kolonom u smjeru Mrin koliba, koju je šumsku stazu prala jaka kiša.

Nakon par dana bataljon je dobio novog politkomesara. Tako se nakon devet mjeseci odvojio od nas hrabri, strogi, druželjubivi i veseli vojnik — komesar Vuko Jovović. Borcima i rukovodiocima je ostao u vjerno s njim. Za njega se može reći i da je bio majka jedinice.

Umio smo kasnije da je bio zamjenik komandanta jedne sandžake brigade i da su ga teško ranjenog ubili četnici.

Ivan Špika

LIK ZDRAVKA KOMESARA*

Nikica Zeni skojevac je od trideset etvrte. Dok pri a rekao bi na prvi pogled da je miran. Malo-malo pa stane tren-dva, onda nastavlja.

— Za Zdravka ne treba ništa dodavati ni oduzimati — re e on. — Bio je to divan mladi . Prijateljevali smo od skojevskih dana. Oba smo radili u Ursovim sindikatima — on kao predsjednik radni ke klase, a ja na liniji povezivanja srednjoškolaca i radnika . . .

Kada je Zdravko Bego završio osnovnu školu, nije imao mnogo za biranje. Mogao je samo po i na zanat. I on je pošao. Sad se još više otvorio vidik pred njim. Osjetio je eksploataciju radni ke klase, a i sam je poticao iz siromašne zanatske porodice, pa je brzo uo en kao napredan omladinac. U Ursovom sindikatu radi na ideološko-politi kom uzdizanju putem raznih kulturnih sekcija. Osnovavši radni ko sportsko društvo »Šibenik«, djelovao je u njemu s ostalim svojim drugovima. Nikica kaže:

— Mi smo imali aktive i rukovodstvo SKOJ-a u srednjim školama, a oni u poduze ima. 1939. godine postaje i rukovodilac SKOJ-a. U etvovao je u više demonstracija koje je uprili ila radni ka klasa protiv ondašnjeg režima i u drugim akcijama.

Jedna je ostala mnogima u sje anju. Bilo je to rujanske ve eri e trdesete godine. Odluka je donesena da se prekine dalekovod u visini gimnazije, da bi se u mraku mogle pisati parole u gradu. Zdravko se javio:

— Ja u prekinuti elektri ni vod.

Šibenik je ubrzo ostao u mraku.

. . . Sutradan su vlasti bjesnile kad su osvanule ispisane parole u ulicama na o evid policije.

— Kad je kapitulirala bivša Jugoslavija, Zdravko je odre en za jednu udarnu grupu, ja za drugu. Šta smo radili? Skupljali smo oružje za ustanak, iznosili ga van grada, skrivali. . . Vjerujem da se i danas može na i oružje koje su onda naše grupe iznosile i sakrivale — pri a Nikica.

Zdravko je pošao u partizane s Prvim šibenskim odredom. Uo i odlaska do e u stan roditelja s kojima je živio Zdravko njegov brat Ante, lan Okružnog komiteta Partije.

— Izgleda, nešto se sprema kad si ti došao k nama na ru ak, bidna ja — pogleda ga sumnji avo majka, iako sa Zdravkom nije progovorio ni rije i zbog ondašnje konspiracije.

— A šta bi se spremalo? — nasmije se Ante. — Nisam ve dugo bio, pa, eto, do oh da vas vidim . . .

Nikica Zeni kaže:

— Prije no što e krenuti u odred, vidio sam Zdravka. Bio sam odre en da ih snabdijem municijom i hranom.

— Razgovarali ste tada s njim?

— Ne — odgovara Nikica. — Razlog: trebalo je da se što prije opreme, a nisu tad bila ni vremena za sentimentalnosti. Onda je posto-

jalo nepisano pravilo, tajna, ne razgovarati o stvarima u kojima ti ne sudjeluješ . . . Odred je uspio iza i iz grada, a kako je prošao, znate. Samo su se šestorica uspjela probiti u Bosnu, me u njima i Zdravko . . .

Komunist Zdravko Bego mnogo je doprinio razvijanju bratstva i jedinstva me u Hrvatima i Srbima u Bosanskoj krajini i ubrzo je stekao povjerenje naroda i boraca toga kraja. Vi an organiziranju i omasovljavanju organizacija naro ito postiže vidne rezultate u stvaranju partijskih elija i skojevskih aktiva.

Trebalo je osnivati partizanske jedinice u sjevernoj Dalmaciji i pripremiti se za oružanu borbu. Na traženje Pokrajinskog komiteta KPJ za Dalmaciju, Zdravko je vra en me u prve kadrove u Bukovicu iz Bosne. Kad je osnovan Sjevernodalmatinski odred, Zdravko ulazi u sastav te jedinice rade i na omasovljavanju ustanka. Nije mjerio vrijeme u radu. Energi an i iskren, drugovi uo avaju njegove sposobnosti. Bondo ga posebno cijeni.

— im je osnovan bataljon »Bude Borjan«, i Zdravko ulazi u sastav tog uvenog bataljona . . . •— sje a se Nikica.

Odlazi esto u akcije sa svojim drugovima. U susretu mrk, ovjek bi na prvi pogled zaklju io da ima sasvim druge osobine no što ih posjeduje. A ono: sav sazdan od ljudskih vrlina. On je svakim svojim gestom izazivao da mu ovjek kaže: zdravo druže, da ga zagrlji. Jedna širina. Duhovit. Stevo Peri tvrdi:

— Ako se i za koga može re i da nije znao za umor i da nije znao da kaže, bilo u kojoj situaciji, da ne može, onda se to može re i za Zdravka. Miran i staložen, kad je bilo najteže, uo si ga da pjeva . . .

— ujte, on se znao i naljutiti, opsovati boga, gospu — kaže Nikica — ali to nije bilo grubo kao što to znaju re i pojedinci. Ti si u Zdravkovoj psovki osjetio nešto toplo, da te voli i cijeni.

Sta je Zdravka najviše boljelo? Pogibija njegove djevojke Ruže Vukman, te divne i rijetko vi ene djevojke i borca. Mirne ali i borbene. Iskrene do kraja. Ako je nekoga cijnila, odmah se moglo osjetiti, a ako je nekoga mrzila, rekla mu je u o i da ga mrzi, otvoreno i iskreno. Bez ikakvog uvijanja. Njih dvoje su se neizmjerljivo voljeli.

— Samo ovjek bi poželio da ima takvu ker — uzdiše Stevo Peri .
— Kada je juna ki poginula poviše Ivoševaca, teško je njenu smrt primio Zdravko. Zbog nje smo nas dvojica zajedno zaplakali više puta, kad bi se sjetili nje. Eh! Eh! . . . A imao se i ko žaliti.

Osnovavši bataljon »Branko Vladuši«, Bondo je postavljen za politkog komesara toga bataljona, a Zdravko postaje komesar 2. zрманjske ete u istoj jedinici. eta je uglavnom bila sastavljena od Srba Kninske krajine i Like: okoline rijeke Zрманje. Dva razloga su utjecala što je Zdravko Bego poslan u tu jedinicu: njegov uspješan rad u Bosanskoj krajini u ja anju bratstva i jedinstva, što je bio voljen me u srpskim življem i borcima i što ga je komesar Bondo posebno cijenio kao borca, druga i komunistu.

Na dan osnivanja brigade u Uništima Stevo Peri postaje komandant 4. bataljona, a Zdravko Bego njegov komesar. Ali poslije mjesec dana, tako nekako, stiglo je nare enje da se smijene neki rukovodioci iz 2. dalmatinske brigade, me u njima komandant i komesar 4. bataljona. Nitko nije znao re i uzrok. Pretpostavljalo se da je to zbog nekih gre-

šaka u rukovo enju jedinicama. Zdravku se pripisivalo da je miran, nije oštar prema po iniocima prestupa u Kijevu i nebudnosti boraca kod Peulja, kad su stradali mnogi Ižani od etnika.

— Nije to uzrok — dodaje prvoborac Nikica Zeni . — To je bio stav Pokrajinskog komiteta Partije za Dalmaciju: tražen je kadar od proleterskih jedinica za popunu. Navodno, da naš nije još dorastao da rukovodi velikim jedinicama. A Stevo i Zdravko su bili sposobni i veliki junaci... To je dokazano i kasnije, kad je ispravljena greška. Zdravko Eego tad je rekao:

— Ako Partija smatra da nisam dorastio ovoj dužnosti, bez rije i idem gdje me ona šalje, pa makar za obi nog borca.

Otišao je na dužnost komesara 2. ete. Smjenjivanje je disciplinirano i savjesno primio. Bez gun anja. Me utim, u podsvijesti je nosio užiljak do smrti zbog u injene mu nepravde. Njegova eta to nije osjetila, jer se sav unosio u pomo i borcima, tamo gdje im je trebalo pomo i bore i se da im olakša ono što se moglo olakšati, javljaju i se sam u akcije gdje je bilo najteže.

Znao bi on da satima izostane iza kolone hrabre i iznemogle borce da nastave put. Komandant bi pitao: Gdje je komesar Zdravko?

— Ne znamo — odgovarali bi tad borci i rukovodioci njegove ete, a on bi to vrijeme podstrekiavao uporno iznemogle ratnike:

— Samo još malo . . . Gore na vrhu planine bit e odmor . . .

— Ne mogu — gladan i iznemogao borac bi odgovarao.

Zdravko bi mu uzeo oružje i opremu i stavio na sebe, a zatim bi ga uhvatio pod ruku govore i:

— Je li da sad možeš bolje?

— Mogu — iskreno bi priznao borac.

I tako bi se on borio s njim dok bi ga doveo do ete, u svoju jedinicu. Ako bi se jedinica nalazila u pokretu ili je dat odmor, a trebalo je zaklati stoku, on bi onako umoran rekao kuharima:

— 'Ajte se vi odmorite, vi ete kuhati — to vam je dosta, a ja u sve to za as zaklati.

Raspasao bi se, skinuo bi koporan, zatim zasukao rukave i uzeo nož, a onda bi brzo zaklao i isjekao za kuhanje pošto bi ogulio kožu s gove eta ili s brava. Tad bi mu iš ezao umor s lica, iš ezao bi i onaj njegov mrki pogled, guste mrke obrve ne bi bile sljubljene kao što su obi no znale biti. Nije bio još dorastao uvenim mesarima, ali mu je taj posao išao od ruke.

Nijedan rad mu nije smetao zato što je komesar i rukovodilac. Naprotiv, volio je da primi na sebe najteže zadatke. Javljao se dobrovoljno i odlazio u najteže akcije koje je morala eta da izvede.

Druga dalmatinska brigada prešla je Drinu šestog aprila etrdeset tre e godine pod borbom. Dok se prebacivala, etnici su navaljivali. Gone i neprijatelja šumama i proplancima, no ih je zaustavila.

Jutro je osvanulo tmurno i hladno. Snježne pahuljice mlatile su lice i prste ruku na oružju. Oko podne magla se prorijedila otvorivši širok vidik ka Crnom vrhu. Napadao je 3. i 4. bataljon: djelomice šumom, a djelomice istinom. Talijani i etnici psuju. Miješa se psovka na našem i talijanskom jeziku s torokanjem puškomitraljeza i grmljavinom mina i ru nih bombi.

Dan je odmicao. Vatrene tra nice su se ukrštale. Borci su bili sve bliže Crnom vrhu. Komesar Zdravko je išao pomalo otkriven. Kao da mu se žurilo.

Kad je pao, nebo je bilo plavo i vedro. A kad se padne za slobodu i svoj narod, pod vedrim nebom, ni smrt nije teška. Bar tako je on esto znao re i.

Rade Bulaji

LIK ANDE ŽULJAN*

U partizane je otišla grupa šibenskih skojevaca, me u njima je bila i Anda Žuljan, jedan od svijetlih likova naše brigade.

Tri i pol decenije poslije rata Marijan Žuljan, penzionirani kapetan fregate, pronašao je u nekom arhivu dokument do kojega mu je bilo veoma stalo. To je pismo — zvani ni akt koji upu uje Komanda 107. legije dobrovolja ke milicije nacionalne sigurnosti u Zadru »Njegovoj ekscelenciji generalnom guverneru Dalmacije — Zadar, prefektu provincije Zadar i glavnoj komandi milicije, politi kom odjeljenju u Rimu«, u kojem stoji:

»Obavještavate se da su imenovani Anda i Marijan Žuljan napustili Šibenik 13. srpnja 1942. godine i nestali u nepoznatom pravcu. Na osnovi jednog njihovog pisma obitelji saznaje se da su se ovo dvoje udaljili iz Šibenika da bi se priklju ili partizanima.

U vezi s navedenim vlasti su naredile zatvaranje gostionice „Ljubljana“, koju je vodila majka imenovanih i koja je uhapšena. Tako er vas obavještavamo da su se krajem školske godine u toj gostionici sastajali aci završnih razreda lokalnih srednjih škola i ostali komunisti ki elementi, pod izgovorom da proslavljaju maturu.

Potpis: konzul, šef istražnog odjela Ivan Scalchi«

STRAH I PODLOST

Ovaj doga aj je imao svoju predhistoriju, koju su veoma dobro znali i talijanske okupacione vlasti i šibenski komunisti. U gostionicu »Ljubljana« svra ali su i talijanski vojnici. Mnogi nisu krili strah od »bandita« koji su se osilili, pa izvode oružane i druge akcije, a po svemu se vidi da su dobro organizirani. Od doušnika su stizali podaci da se van grada izvodi obuka s oružjem ime se omladinci pripremaju za budu e ve e akcije. Saznalo se i za prve partizane koji su (12. kolovoza 1941. uspjeli da se izvuku iz ovoga grada i odu u Bosnu, a kasnije grupe u Liku. Strah opak: od njega su ljudi surovi, zli i podli. Strah je roditelj okrutnosti (u io je Frojd) i to se najbolje pokazalo ovdje. Kada su ilegalci ubili jednog talijanskog špijuna, strijeljano je, za odmazdu, šest šibenskih omladinaca, o emu i danas postoje vidljivi dokazi — betonski stupovi na Subi evcu, izgrizeni žestokim mitraljeskim rafalima. Tu gdje je strijeljan i Rade Kon ar.

Ali strah izaziva i lukavost. Neki talijanski vojnici su pokušali da se prikažu pred šibenskim omladincima kao antifašisti kojima je stalo samo do mira.

— Mi vidimo gdje nas vodi Musolini — govorili su. — Žalosna Italija što je do ekala. Mi znamo što komunisti rade, kao i to da ih ima mnogo u Šibeniku. Želimo da vam dokažemo da smo dobronamjerni, prijatelji. . .

— Dobro, onda znate da nam treba oružje i municija. Donesite . . . Talijani su uskoro donijeli bombe.

ISTINA NA VRIJEME

Anda Žuljan, ve iskusna skojevka, njen brat Marijan, Dane i Ante Berovi i drugi naj eš e su bili u dodiru s tim Talijanima. Radovali su se »poklonu«, jer su znali koliko e vrijediti borcima kojima je namijenjen.

Mislili su da nastave tako da rade po zadacima skojevske i partijske organizacije, ali im je nenadano stigao nalog: »Spremite se da poete u partizane. Odmah!« Nije bilo vremena za razmišljanje. Plan je bio jednostavan — spomenuta etvorka e predati odje u Nevi Jurkovi , iskusnoj skojevki, koja je u travnju te godine istjerana iz škole, da je odnese tamo gdje treba, a Anda, Marijan, Dane i Ante Berovi e, lako odjeveni, po i na obalu, u i u amac i odveslati prema drugoj obali zaljeva, kao da idu na kupanje.

Oni su, me utim, produžili do uš a Krke, zatim do Zatona gdje su primili odje u i susreli se s partizanima iz Primorske ete. I kona no uli istinu o talijanskim »poklonjenim« bombama. Kada su ih drugovi iskušali, pokazalo se da su umjesto eksplozivom bile napunjenje pijeskom! Alarmirano je rukovodstvo NOP-a u Šibeniku koje je odmah uoilo opasnost. »Eto, zato ste ovdje«, objašnjeno je skojevcima.

Tog dana su Talijani trebali da pohapse sve etvero!

»SINJOR BANDITO . . .«

U zatvor su, me utim, prvo stupili majka Zuljanovih, pa onda otac, i bili transportirani u logor na Molatu, a odatle u Italiju. Preživjeli su.

Šibenski skojevci su se, me utim, pridružili velikoj grupi od preko 40 Ižana, tek pristiglih s otoka, pa su nastavili put ka Rujištu i dalje ka Srbu, gdje se odavno pjevalo »Sastala se Dalmacija s Likom, pa se ne da pokoriti nikom«. Anda Žuljan, jedna od najomiljenijih partizanki 2. dalmatinske udarne brigade, poginula je na Šutjesci kao sanitetski referent 4. bataljona. U istoj brigadi je bio i njen brat Marijan, koji je, poslije rata, mnogo radio i u sportskim organizacijama. Iz tog doba potje e i jedan njegov doživljaj koji ga je ponovo vratio, do srži kostiju, u strahotni vrtlog rata.

Negdje u Italiji, na velikoj me unarodnoj regati, sureo ga je ovjek koji je stalno govorio da ga odnekud poznaje. Žuljan je slijegao ramenima. Onda je taj došao drugo jutro i ozarena lica ispri ao da cijele no i nije zaspao, ali da se ipak dosjetio. »Drežnica — 2. dalmatinska«, kliknuo je.

Onda se i Žuljan sjetio jedne noći s početka 1943. Njegova brigada je, u sklopu bitke na Neretvi, imala zadatak da zatvori pravac prema Mostaru, pa je napala željezničku stanicu Drežnica na pruzi za Sarajevo. Bilo je tu dosta talijanskih zarobljenika. Ali jedan je, u stvari, naprosto krišćanin. Drugovi su pozvali Marijana, koji je dobro znao talijanski, da vidi o čemu se radi.

— Sinjor bandito, odrežite mi samo uši, molim vas, ali mi poštedite nos!

— Zašto? — ustuknuo je u udu partizan.

— Ode fizionomija . . .

Naprosto, tako su ih fašisti koji komesarima strašili: partizani rade svašta. Plitka propaganda.

— Ne, ne može ti odrezati nos. Ni uši. Nego može te previti. . . Evo doktora i on će to učiniti. Doktor Tomislav Kronja . . .

Poslije je taj oficir razmijenjen za neke naše ljude koje su Talijani držali u zatvorima. »Onda su nas vratili u Dubrovnik, na odmor, pa u Taranto, gdje su nam dugo prali mozak, ali nas nisu uputili opet na Balkan nego u sjevernu Afriku. Sinjor, imao sam sreću da padnem u englesko zarobljeništvo tokom prve borbe. A poslije sam postao oficir nove talijanske armije.«

Marijan Žuljan ga više nije gledao. Osluškivao je šumove okupacijskih noćnih svog Šibenika, neke usamljene pucnjave, fijuk vjetra . . . i nezaboravni lik svoje sestre Anđe.

Radovan Kovačević

ZASTAVNIK TREĆEG BATALJONA*

Desetak dana prije nego što je umro drug Kurto razgovarao sam s njim. Povod je bio njegovo izlaganje na godišnjoj Konferenciji Saveza boraca Trogira u vezi sa brigom prema palim borcima. Skromno je iznosio svoje anegdote na ratne dane kada je bio barjaktar 3. bataljona 2. dalmatinske proleterske udarne brigade.

Jozo Lučin — »Kurto« se trže kao da si ga iglom ubo.

— Uješ, nisam ja bio svadbena barjaktar, e, to nije tek tako. Netko zamišlja tog barjaktara kao ono »odi mi — do i mi«. Isprsiš se u robu i zategnut na čelu bataljona, a iznad tebe zastava se vije visoko dok ti koračaš. Kakvo dotjerivanje. Sta da ti pričaš, i sam znaš. Ali, ja sam bio neopisivo ponosan što sam bio određen za zastavnika u bataljonu. A, evo, kako je to bilo. Drugog oktobra 1942. zove me komesar čete. Javih se.

— Cuj, Jozo, određen si da nosiš bataljonsku bandiru. Uredi robu, dotjeraj se. Bija si vojnik, ne treba ti pričaš.

— Ja da je nosim? — graknuh od radosti. — Pa je li to moguće, družo komesare?

— Jest, zašto ne? Štab bataljona je na te bacio kocku . . .

* Preuzeto iz »Poruke borca«, X 1978.

Dugo nisam mogao zaspati te noći. Slike događaja letjele su mislima. Sutra ćemo biti brigada. Od sutra ćemo biti mnogo jači: udarna pesnica Dalmacije. Šta samo: osjetiti i nas fašisti.

Kad je dat znak za ustajanje, tek bijaše osvanulo svježije jutro. Borci iza ošeh iz golih zidina i seoskih kuća interesuju i se za vrijeme. Magle se vuku vrhovima Svilaje i Kozjaka, a nebom snježni oblaci. Stroj brigade.

Odjeknuše zatim i riječi i sve ane zakletve iz stotine naših grla, snažno i gromko.

»Zaklinjem se svojom mačom i mačom svoga naroda, da ne u pustiti oružje iz ruku dok zadnji fašist ne bude otjeran iz naše zemlje . .

Srce udara od uzbuđenja.

Vicko Krstulović predaje zastave komandantu brigade i komandantima bataljona, a komandant bataljona Bruno Vuleti predade meni zastavu 3. bataljona. Na jednoj strani te zastave je hrvatska, a na drugoj strani srpska trobojnica. Pokraj petokrake zvijezde žutim slovima ispisano ime i prezime Nikole Vrančića, palog borca iz Vrlike — to je sad ime našeg bataljona. Gledam je, lijepa je. Okupilo se još nekoliko boraca da je izbliza vide, da je razgledaju. Drugi pjevaju partizanske pjesme. Svira muzika. Kakva samo sve anost.

Iz Uništa krenusmo na svoj ratni put noć u ka sjeveru. Zora nas je uhvatila na maršu. Peti oktobar. Ispred Peulja sreću se kolona. Kad kolona krenu, s njome krenu i partizanska pjesma, a komandant kaže:

— Kurto! Razvij zastavu!

I tako, kroz Peulje prolazimo razvijenom zastavom i partizanskom pjesmom. To je bilo, ujedno, i prvo razvijanje ratne zastave nakon osnivanja brigade.

Kolona se kreće desno uz Šator obasjana jesenjim suncem. Za nama ostaje stoljetna šuma i Dalmacija. Idemo sve dublje u Bosansku krajinu. U njoj ćemo imati i prve borbe od kada smo postali brigada.

— Kako ste se i gdje rastali od zastave? — prekidam ga.

Nad njegovim zjenicama spustiše se kapci. Negdje duboko u njegovoj duši nastanio se svijet preživljenog. Jozo Lučin — Kurto razgovarao je sa svojim mislima, a onda veli:

— Rastao sam se s njom u Trstu četrdeset pete. I vjeruj mi, to mi je bio najteži dan u mom životu. Jedino možda mi je teže bilo na Borovoj glavi. Navikao sam bio na nju koja me je pratila kao najbolji drug na bitavom ratnom putu, a i ja sam je uvao kao oči svoje: iz bitke u bitku, iz pobjede u pobjedu. I sam znaš, ono što je najdraže u životu svakoga borca — draže od sopstvenog — jeste mač, njegova osobna, mač njegove jedinice, mač cijele domovine. Simbol te mači je zastava koju narod povjerava jedinicama kao znak vjere u svoje branioce. Zastava je najveća vojna svetinja; simbol borbe i nepobjedivosti, junaštva i istrajnosti. Zastava našeg bataljona, kao i ostale, davala je snage da se izdrži, da se pobijedi u najtežim okolnostima kada su fizičke snage bile pri kraju, kad si bio gladan i žedan i oči ti se sklapale od umora i sna. Evo, sad me možeš shvatiti zašto mi se bilo teško rastati s njom u Trstu.

— Da li se sjećaš koliko si je puta razvijao u borbi?

Moje pitanje do eka muk. Onda me pogleda, pa odgovori:

— Razvijao sam je u borbi za Livno, u bici na Neretvi, Žabijaku, Dubrovniku, Širokom brijegu, Novigradu i na ulazu u Trst.

— Spomenuo si nešto i Borovu glavu? — podsetih ga.

Kurto prstima po e da mrvi papir, a u podsvijesti i dog a je ružne. Mrštio se. Vidjelo se: preživljavao je teške trenutke iz te borbe. Najednom po e:

— Kad god pro em tim krajem ne mogu da se oslobodim doživljaja koji je bio prije trideset pet godina, i više. Da, i više. Naš bataljon posje o je položaje na Borovoj glavi etrnaestog decembra. Popodne. Zadatak je dobijen: sprije iti prodor ustaša iz Kupresa i Šujice, budu li pošli u pomo napadnutom Livnu. Izvršen je i demonstrativni napad ka Šujici. Snijeg mjestimi no i poledica pa se padne. Ustaše psuju i deru se:

— Gdje vam je kralj Petar? . . . emo vam majku!

Psujemo i mi njih i Paveli a im — ne ostajemo im nikako dužni. U neko vrijeme vratismo se na položaj. Dan je osvanuo tmuran, maglovit. Odjednom, nenadano, otvorena je mitraljeska vatra, izmiješana s divljim urlikom ustaša.

— Nagari, Jovane, i pritegni opanke! Vataj ih i kolji žive! . . .

Kao divlje krdo navališe na nas ne haju i za našu prorije enu vatra. Borci ete se po eše povla iti. Zarobiše i bataljonsku komoru. Mnogi drugovi pali, a ja na bojištu razvio zastavu pod kišom neprijateljskih rafala.

Sve se bolje završi no što sam mislio. U pomo nam stiže naš 2. bataljon i skupa s nama zaustavlja ustaški prodor. Mnogi borci, iz stoje eg stava i bez zaklona, tuku ustaše.

Sutradan stiže vijest da je Livno oslobo eno. Polazimo na poprište ju erašnje borbe. Strašan prizor. Iznakažena tijela dvanaest naših boraca. Nekima su izva ene o i, drugima crijeva, tre im spolni organ . . . Sadizam. Bez premca. Me u mrtvima je komandir 1. ete Vlado Despot, prvi omladinski rukovodilac Bukovice, Jerko Tomaš i Marin Bilota. Imamo i više ranjenika. Ranjen je i Milan Zulin, moj mještandin iz Segeta, i zamjenik komandanta bataljona uro Kneževi , španski borac, rodom iz Benkovca. Komesar bataljona Vuko Jovovi , profesor iz Danilovgrada, nakostriješio se. Re e:

— Drugovi, raspravit emo o neopreznosti pojedinaca i povla enju s položaja. Da smo malo oprezniji bili, ne bismo ovako prošli.

I meni nekako teško. U sebi kažem: slažem se s vama, druž e komesare. Nek' nam ovaj dog a j posluži za primjer . . .

— Da li se desilo, Kurto, da si zastavu slu ajno zaboravio negdje?

— Da, bilo je i toga — po e on. — Ali samo jedan jedini put poslije teškog umora i mnogih neprospavanih no i. Žurimo od Lima put Crne Gore. Na pojedinim mjestima da se kratak zastanak pa naprijed. A umor u tijelu, u srcu. I san me u hodu omamljuje.

Više od tri kilometra bjesmo prešli od zadnjeg zastanka, kad osjetih da mi nema kožne futrole ispod pazuha u kojoj sam nosio zastavu.

Trgoh se. Žmarci mi pro oše tijelom. Brzo požurih natrag. Vrh planine obrastao klekom i kržljavim rastinjem, kamenit i oštar, podignut pateti no u nebo.

Sumrak je nadirao, predmeti uokolo postaju sve neodređeniji i tamniji, sjenke sve dulje. U šumi je, kad se u nju za e, ina e, mra no. Sav obamrijeh, plaše i se da ne prona em zastavu.

Sre om, prona oh je gdje sam sjedio. Poljubih je i pogledom potražih onoga koji re e da je dobro kad ovjek živi s uspomenama koje oplemenjuju mladost. Onda dodade:

— U tri godine rata ima štošta i da se doživi. Za zastavu me vežu mnoge zgone i nezgode. Sje am se, naša jedinica treba da pro e kroz Zabljak. Kolona se sredila, oni što imahu malo bolju robu do oše na elo i sa strana, a što smo tad imali? Crkavicu. Kad krenusmo komandant naredi da razvijem zastavu.

Svuda oko nas popaljenje ku e, napuštena ognjišta i samo poneka starica u crnini ispra a kolonu pogledom, a ja se isprasio i držim visoko zastavu dok tim krajem odjekuje pjesma: »Partizane naše, cio svijet ve zna. Znadu i fašisti, što je partizan!«

Za nama ostaše kilometri pre ena puta, a pjesma ne prestaje i zastava se vije na elu kolone. Ne znaju i da smo prošli Zabljak, upitah:

— Druže komandante, kad emo ve jednom utaj Zabljak?

elni borci grahnuše u smijeh.

— Malo prije ga pro osmo, Kurto — smiješno i komandantu što sam Zabljak zamišljao velegradom.

— Eh, a ja se, eto, bijah isprasio da me vide kršne Durmitorke.

Rade Bulaji

TEHNIKA BRIGADE

Formiranjem brigade 3. 10. 1942. g. na Uništima, formirana je i Tehnika brigade. U stvari ona je oformljena s drugovima Mari Dušanom i Žuljan Marjanom došla u sastav brigade iz Sjevernodalmatinskog odreda iz Srba u Lici.

Od sredstava za rad Tehnika je imala: pisa i stroj »Olimpia«, radio-aparat na baterije i akumulator, aparat za umnožavanje štampanog materijala »geštetner«, hektografsku rolu za umnožavanje pomo u kemijskog indiga, potrebne koli ine matrica za »geštetner«, papir i ostali potreban pribor. Sav taj pribor i sredstva za rad nabavljeni su još u toku ljeta 1942. g. preko terenskih radnika za Sjevernodalmatinski partizanski odred. Od posebne vrijednosti je bio spomenuti radio-aparat koji je nabavljen u Bukovici iz sela Bribirske Mostine.

Glavni zadatak Tehnike, koja je radila pod rukovodstvom štaba brigade i Polit, odjela, bio je: izdavanje radio-vijesti iz kojih su borci brigade i narod na podru ju na kome se brigada nalazila svakodnevno bili obavještavani o vojnoj i politici u zemlji i svijetu. Izdavana i umnožavana je politika i marksistička literatura potrebna za politički idejni rad s borcima brigade, kao npr. »Razvitak društva« od Segala, pojedine glave Istorije SKP/b, »Pitanje lenjinizma« itd. Pored toga štampani su i umnožavani razni materijali za kulturno-prosvjetni rad s borcima, kojim su rukovodili kulturno-prosvjetni odbori po bataljonima.

Svakodnevno, kada su to mogli doznati, na radio-aparatu slušale su se vijesti radio Moskve, Londona i radio-stanice »Slobodna Jugoslavija« koja je emitirala iz Moskve. Vijesti su se prenosile na papir, prepisale na pisa em stroju, štampale u odre enom broju primjeraka i kuririma slale u jedinice brigade. Na taj na in naši borci su svakodnevno bili dobro informirani o vojno-politi koj situaciji u nas, u zemlji, i u svijetu. Vijesti su se davale i terenskim radnicima i narodnooslobodila kim odborima na podru ju boravka i kretanja brigade, što je bilo od velikog političkog značaja u propagiranju i širenju istine o našoj oslobodila koj borbi i borbi naših saveznika protiv fašisti kih armija.

U Tehnici se vodio svakodnevno i ratni dnevnik brigade, koga je vodio na osnovi dnevnih izvještaja bataljona i podataka štaba brigade Dušan Mari . Original ratnog dnevnika sa uvan je i nalazi se u Vojno istorijskom institutu JNA u Beogradu.

Da bi radio-aparat mogao raditi, potreban je bio akumulator i baterije, koje su se vještinom naših boraca nabavljale u oslobo enim mjestima. Punjenje akumulatora vršili smo improvizirano, pomo u malog dinamita skinutog sa uništenog talijanskog kamiona. Remen montiran na mlinski kamen u nekom mlinu i spojen na dinamo pokretao ga je i tako se proizvodila potrebna struja kojom se punio akumulator.

Prilikom hvatanja radio vijesti dolazilo je u više navrata i do komičnih situacija. Radio se obično slušao u nekoj ku i ili pojatai. U većini slučajeva tu su bili prisutni i doma ino kućanstvo, a i ostali seljaci. Mnogi nisu mogli shvatiti tko to govori iz one male drvene kutije. Ni mnoga objašnjenja nisu mogli da shvate, pa su sa nevjericom tražili po dotičnoj prostoriji tog nevidljivog govornika koji govori.

Jedno od uspješnih izdanja Tehnike bio je brigadni list »Dalmatinski udarnik«, kojega je prvi broj štampan za 1. maj 1943. g. u selu Dragova kod Foče. List je ilustrirao zagrebački akademski slikar Đuro Tiljak, koji se tada kretao s našom brigadom. Kada je brigada u julu 1944. g. proglašena proleterskom, list dobiva novo ime — »Dalmatinski proleter«.

I u najtežim situacijama V ofenzive Tehnika brigade je uspješno izdati nekoliko brojeva vijesti koje su se štampale u jednoj kolibi u Suhoj uz Sutjesku.

Povlačenje se iz Suhe prema Zelengori i Miljevini Tehnika nastavljena na dva konja, u Usovi kom potoku, upala je u njenu kuću zasjedu iz koje se unato intenzivnoj mitraljeskoj vatri uspješno izvukla.

S obzirom da su se jedinice pri povlačenju kroz Zelengoru iz objektivnih razloga, radi lakšeg i bržeg kretanja, morale rasteretiti stvari koje u datoj situaciji nisu bile neophodno potrebne, došao je red i na nas. Materijal Tehnike sveo se za nošenje na samo jednom konju. Ostavljen je samo radio-aparat i aparat za umnožavanje, jer se smatralo da se ti predmeti ne e tako lako naći na pravcu kretanja brigade. Pored ostalog uništen je i pisa em stroj. Ostavljeno je i nekoliko knjiga političke marksističke literature, kao npr. Segalov »Razvitak društva« i Istorija SKP/b.

Dolaskom na sektor Miljevine, brigada je dobila naređenje od Vrhovnog štaba da radio-aparat preda 10. hercegova koj brigadi, koja je izdvojena iz Glavne operativne grupe VŠ i upućena u Hercegovinu, da

bi preko tog aparata mogla primiti poruke Vrhovnog štaba emitirane preko radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«. Bilo nam je jako teško odvojiti se od tog dragocjenog radio-aparata, koga smo teškom mukom iznijeli iz obru a na Zelengori, ne znaju i kada ćemo opet imati prilike da nabavimo drugi i obnoviti izdavanje radio-vijesti koje su naši borci tako željno očekivali. Ali ratna sreća nam se već nakon nekoliko dana namiješila. U osloboenom Kladnju naši borci pronašli su u napuštenoj ustaškoj kancelariji odgovarajuć i pištalj i stroj, i izvjesne količine papira, a odmah zatim na Ozrenu je zaplijenjena i mala njemačka radio-stanica, preko koje smo mogli primiti i radio-vijesti. Tako je naša Tehnika ponovo poela s radom i uz znatna poboljšanja radila neprekidno do uspješno završenog rata za osloboenje naše zemlje.

Marjan Žuljan

MUZIKA BRIGADE

Pozivu za odlazak u partizane jedinstveno smo se odazvali. Dogovorili smo se da instrumente izvučemo iz skrovitih mjesta, o istimo, podmažemo i da izvršimo ostale pripreme. Na sastanku kojeg smo održali u Palaverši i ogradi, dogovorili smo se da krenemo sutradan, to jest 12. listopada 1942. godine. Zbornog mjesto smo odredili u Poivalima ispod mosorske grede, u četiri sata izjutra. Narednu noć smo proveli u pećinama i na skrivenim mjestima. Sa zbornog mjesto, pred svanuće, uputili smo se planinarskom stazom ka novom odredištu. Poslije dva sata napornog uspinjanja po liticama Mosora stigli smo u Mihanovića a stajegdje je, u to vrijeme, bivakovao mosorski PO.

Tu smo, odmarajući se, proveli dan. Nailaskom mraka uz pomoć vodiča, sa dvije puške, jednim pištoljem, dvjema bombama i instrumentima krenuli smo stranom dugopoljskog i kotleničkog Mosora pravcem koji je vodio preko Kona brda, Muća i Svilaje za Vještičegoru na planini Dinari. Sobom smo povel i jednog ustašu, Jelića, koji je u zamosorskim selima počinio zvjerstva nad nedužnim narodom. Imali smo zadatak da ga predamo partizanskim organima na Vještičegori.

Na grebenu, pred spuštanje niz sjevernu stranu Mosora, zastali smo na trenutak. Željeli smo da još jedanput vidimo more, Split i njegovu okolinu. Ali zbog tamne noći i oblaci ništa nismo vidjeli. Život kao da je zamro, a svjetla je okupator ugasio.

Kraći odmor, u drugoj noći, na maršu, izabrali smo na jednoj zaravni ispod Debelog brda. Kad smo nešto kasnije, u svitanje, prešli liniju: Braće Dolac — V. Lupoglav na Dinari, našli smo se na partizanskoj teritoriji. Odmah smo počeli glasno razgovarati jer je prošla opasnost od koje smo strahovali.

Prvu radost u slobodi osjetili smo tek kada se razdanilo, kada smo se sreli s borcima Dinarskog PO na Vještičegori. Na vijest da je stigla muzika okupila se oko nas već a grupa boraca. Poslije uobičajenih pitanja kako smo prošli na putu i o novostima koje vladaju na terenu, zatražili su da im zasviramo. Nismo im mogli udovoljiti. Razumjeli su tek kada smo objasnili da za vrijeme okupacije nismo svirali, da su

Muzika Druge Dalmatinske brigade

instrumenti bili sakriveni jer se nismo htjeli odazvati pozivu Talijana da nastavimo javnim sviranjem ili da im predamo instrumente.

Dvadeset prvog listopada, ispod planina Šator, u selu Ti evo, došli smo u sastav brigade i postali brigadna muzika. Tog prohladnog jesenjeg dana, postrojenima u dvorištu seoske škole obratio nam se komandant brigade Ljubo Vu kovi . Taj prvi i neposredan razgovor s njim bio je drugarski i blizak. Prišao nam je kao starješina, obratio se kao otac, uvijek i drug. U prvom susretu osvojio nas je na inom na koji je saop io zadatke koji nas o ekuju u brigadi. Pritom se roditeljski interesirao za naše probleme. Poštovanje koje smo tada i kasnije stekli u susretima sa svojim komandantom zadržali smo za sve vrijeme rata, a i drago sje anje na njega ostalo je trajno. Ljubo Vu kovi je prijateljstvo i ljubav prema muzici ispoljavao tokom cijelog rata. Interesiranje za njen život i rad pokazivao je i onda kada je bio komandant 4. crnogorske brigade i 2. proleterske divizije. Pri susretima, za vrijeme borbi ili na zastancima u toku marša, uvijek bi odvojio toliko vremena da zastane, raspita se i pozdravi »Muziku slavnu«, kako nas je nazivao.

Prvi nastup pred borcima 2. dalmatinske brigade imali smo istog dana nave er. Oko razgorjele vatre okupili su se borci naše i 2. proleterske brigade (prikupljeni radi predstoje eg napada na Grahovo), djeca i mještani sela. Uz marševe i igre pjevalo se o borbi i slobodi, prepri-avali se doživljaji iz rata i zbijale šale. Priredbe ove vrste ponavljane su i drugih dana.

Nikada prije našeg dolaska u ovo, kao i mnoga druga sela, kasnije nije stigla muzika. Djeca i neki od žitelja nikada ranije nisu vidjeli instrumente koji su za njih predstavljali nepoznato oružje. Zabunu smo otkrili u interesiranju i postavljenim pitanjima o njegovoj upotrebi. Do tada znali su samo za »muziku« mitraljeza i topova od koje su morali bježati. » etnici nemaju takvo oružje« — tvrdili su seljaci. Da ovo naše ne puca, ne plaši i ne donosi smrt — kao etni ko, saznali su nešto kasnije, kad smo zasvirali poznatu melodiju »Budi se istok i zapad«. Uvjerenje da su žuti instrumenti specijalno, »rusko«, oružje bilo je izazvano i zabunom što tada još nismo bili naoružani vatrenim.

Dok su za seljake instrumenti predstavljali iznenađenje za nas je bilo otkriće da se partizani u isto vrijeme bore, ginu, pjevaju i u e. Sve to dešavalo se na jednom ograničenom području. Nedaleko od Tive na Šatoru, oko Peulja i prema Grahovu vodila se borba, a u selu se održavalo veselje uz muziku. Bombe i mitraljeski rafali sa Šatora dopirali su do nas istovremeno dok se slušala i muzika. Sloboda koja se stvarala oružjem rala se tako s muzikom i igrom, pjesmom i veseljem.

U prvim danima po dolasku na slobodnu teritoriju nismo mogli shvatiti značaj i veliku doprinosu muzike za razvitak ustanka, kao što smo to uvidjeli kasnije. Objektivno na to je utjecala i činjenica što nismo bili u potpunom sastavu, nedovoljno uvježbani, sa starim i raštimovanim instrumentima i što smo bili bez stručnog predvodnika. Iz tih razloga, u početku, kvalitet orkestriranja bio je lošiji. Ali veliko okupljanje naroda i boraca na priredbama, zborovima i na drugim istupanjima pokazivalo je koliko smo mobilizatorski utjecali na dolazak novih boraca u NOB, ne samo u Bosni, već i drugim krajevima kroz koje smo kasnije prolazili.

Dvadeset osmog listopada muzika je dobila zadatak da u borbenom poretku svirkom podržava jedinice u napadu na talijansko uporište na Ilašu. Komandant je zamislio da upotrebom muzike stvori utisak kod neprijatelja kako u ponovljenom napadu u estvjuju svježije i jače snage. Na ovaj način htio ga je dovesti u zabludu i primorati na povlačenje.

Pod zaštitom mraka muzika je iz Vrdova krenula za etama 3. bataljona. Po etak napada je bio predviđen za 23 sata. Do tog vremena jedinice su se morale približiti položajima za juriš. U toku nastupanja nije bilo zatišja, jer su Talijani povremeno, nasumce, otvarali mitraljesku i artiljerijsku vatru.

Izvjesno vrijeme prije početka juriša našli smo se u jednoj vrta i zaklonjeni iza kamene ograde. Netko u sjedećem, netko u klečećem položaju ekali smo vrijeme za početak. Ta noć u 23 sata zasvirali smo marš koji smo znali napamet. Dogovorili smo se da sviramo što snažnije — fortissimo. Prema ranijem dogovoru početak sviranja označio je i početak juriša. ete su krenule pravcima koje su im odredili komandiri. Trenutak iza početka muzike nastupio je tajac na frontu. Talijani su prestali otvarati vatru. Pretpostavljali smo da su bili iznenađeni koraćicom vojne muzike. Iako je puhao vjetar, sviranje su mogli uti jer smo se nalazili u blizini položaja prve linije. Juriš noć u planini i po kamenjaru posebno je težak. Pomislili smo da smo preuranili sa sviranjem, da se naši nisu približili dometu ručnih bombi. Sve je to trajalo

kratko, a nama se inilo isuviše dugo sve dok nismo ugledali plamene varnice i uli eksplozije bombi. Zaglušuju a vatra mitraljeza, pušaka i bombi koja je zatim uslijedila nadja ala je zvuke muzike. U manjim i ve im intervalima pucnjave uli su nas samo borci 3. bataljona i Talijani pred njima. Ostale jedinice zbog ispresijecanosti zemljišta, vjetra i pucnjave nisu nas uli. Talijani su, pretpostavljamo, osmotrili pravac odakle se ula muzika zato su usredsredili vatru jednog mitraljeza u našem pravcu. Zrna su udarala u kamenu ogradu i preko nje se zabadala u drugu stranu vrta e. Nešto kasnije, kada su minobaca ima po eli da tuku položaj oko nas, zauzeli smo drugi zaklon i nastavili svirati. Povukli smo se s etama 3. bataljona u neko doba poslije pola no i na Vješti goru.

U povratku s Dinare zadržali smo se u selu Kazanci. Poslije nekoliko dana odmora uslijedio je novi, jednodnevni marš preko Dinare u pravcu Kninske krajine.

Sljedovanje hrane, koje smo dobili prije polaska, raspodijelili smo po ran evima, jer nismo imali konja, a kazan je nosio jedan od drugova. Uslijed snijega, poledice i strmog uspona uz sjeverne strane Dinare kretanje je bilo otežano i zamorno. Od Crnog Luga uspinjali smo se krivudavom stazom kroz šumu do izlaska na Bunjeva ko brdo, a odavde krševitim i nepošumljenim terenom preko Razvaline do okomitih strana Velikog Kurozeda. Pred mrak smo se spustili u selo Uništa.

Trideset i pet dana ranije u ovom selu formirana je naša brigada, a u me uvremenu i 2. proleterska divizija. Brigada se ovoga puta vratila iz Bosne u srednju Dalmaciju.

Od zaplijenjenog oružja po zauze u ustaškog uporišta u Kijevu, domobranskog u Maovcima i etni kog u Tiholju, naoružali smo se talijanskim, starim austrijskim i drugim francuskim puškama — trometkama. Do tada smo imali samo 6 pušaka. Sada kad smo svi dobili puške organizirani su i prvi asovi o rukovanju, upotrebi i uvanju oružja. U Kijevu smo stekli osnovna znanja o ga anju i takti koj obuci. Danju smo vježbali, no u stražarili i išli u patrolu.

Zbog neobaviještenosti i pod utjecajem neprijateljske propagande narod je u ovom dijelu bio nepovjerljiv prema našim jedinicama. Bojali su se represalija. Neki ljudi su zato zajedno sa ustašama pobjegli u Vrliku. Ali, im su se uvjerali u suprotno od onoga što su tvrdili neprijatelji, vratili su se ku ama. Onda su tražili zborove i objašnjenje od naših rukovodilaca o ciljevima NOB.

Za vrijeme našeg dvadesetodnevnog boravka na ovom terenu održano je više zborova naroda i vojske, i kulturno-zabavnih priredbi po bataljonima uz prisustvo omladine s terena. Na svakoj od ovih manifestacija muzika je u estvovala sa svojim programom — zajedno s borcima. Na zboru u s. Pola a bilo je prisutno oko 400 ljudi, borci 4. crnogorske brigade, našeg 1. bataljona i muzika.

Me u muzi arima nalazilo se deset izvrsnih pjeva a koji su još prije rata izu ili pjevanje pod rukovodstvom stru nog u itelja. Od njih smo formirali pjeva ki zbor. Na priredbama je nastupao samostalno i zajedno s borcima u jedinicama.

Kijevo smo napustili zadovoljni što smo uspješno izvršili postavljene zadatke. Prva pohvala od komandanta koju smo dobili po dolasku u štab

podstakla nas je na ve e zalaganje i uve ala volju za rad. Iz Uništa smo zatim izvršili marš prema Livnu. Stvarali smo planove i diskutirali o zadacima koji nas o ekuju u gradu.

Pokret brigade iz Livanjskog u Glamo ko polje uslijedio je poslije neuspjeha prvog napada da se oslobodi Livno. Komandant ustaškog garnizona je zatim prišao aktivnoj obrani — braniti se napadanjem. U jednom od ispada preko sela Zastinja i planine Kruga neo ekivano se pojavio u pozadini naših jedinica u selu Dolac, šest kilometara isto no od Vidimlija. Poslije kratke ali žestoke borbe ustaše su zauzele selo, spalili ku e, pojate, sijeno i poubijali djecu i ljude. Zatim su ih napali bataljoni naše brigade u selu Dragani . Postojala je opasnost da neprijatelj ugrozi lijevo krilo naših snaga. Zbog toga je komandant uputio i nas, muziku, na uzvišenje iznad sela Karauzovci sa zadatkom da kontroliramo pravac koji od sela Kopi a vodi prema Vidimlijama. Patrole smo upu ivali prema selu Buni i Kopi ima.

Radost Livljana i veselje boraca za pobjedu nad neprijateljem 15. 12. 1942. uveli ao je ulazak muzike u tek oslobo eno Livno. U koloni dvojnih redova iza štaba koji je jahao na konjima umarširali smo sviraju i u grad. Muzika je uzbudila gra ane. Narod je izlazio na ulice pozdravljao nas. Djeca su išla pored stroja i skupa s nama stigla do centra.

Na trgu okruženom višekatnim zgradama, gdje se ukrštavaju putevi koji vode na pravcima izlaza, nalazile su se grupe gra ana i boraca. Proleter i omladina su zajedno igrali, pjevali, veselili se. Stariji su u grupama iznosili svoje utiske o zbivanjima koje su doživljavali u danima borbi za oslobo enje grada. Neki su se udili, a svi divili herojstvu Crnogoraca koji su neopaženo prošli kroz neprijateljske prepreke i cijeli dan i no borili se na život i smrt sa legionarima u centru utvr enog garnizona.

Nailazak muzike u centar prekinuo je za trenutak igru i razgovor ljudi. Orkestar je skrenuo pažnju i okupio prisutne oko sebe. Dirnuti oduševljenjem naroda i vojske bili smo i sami uzbu eni. Nastojali smo zato da pažljivom svirkom uveli amo radost pobjede. Bio je to i naš dug borbima, a uspjehu su doprinijeli i akordi tonova koji su se odbijali od litica Bašajakovca.

Nastavljeno veselje preraslo je u manifestaciju bratstva i jedinstva. Igrala su se narodna kola: srpsko, kozara ko, crnogorsko. Pjesma je smjenjivala jedna drugu. Proleter i su zajedno s narodom kroz igru i pjesmu izražavali svoja revolucionarna i bratska osje anja. Kolo se nizalo jedno za drugim ili se igralo uporedo. Oni koji nisu znali jedne zabavljali su se drugim igrama.

Sahrana poginulih bombaša 2. proleterske (srpske) brigade obavljena je sutradan na pravoslavnom groblju uz prisustvo boraca, muzike i poasnog voda. Od hrabrih bombaša oprostio se zamjenik komesara brigade Slobodan Penezi — Krcun. Poslije po asnog plotuna, pri spušanju u grobove, muzika je posmrtnim maršem odala posljednju poštu. O toj sahrani sa uvan je i zapis novinara Cedomira Minderovi a:

». . . Ali poslije pobjedni ke pjesme i divne pobjedni ke radosti u o ima boraca, Livno je odjedanput postalo tiho . . .

... U porti pravoslavne crkve u Livnu postrojeni proleter i 2. proleterske divizije odavali su minutom utanja posljednju po ast dvanaestorici bombaša, dvanaestorici mladih i smjelih lavova, dvanaestorici divnih de aka . . . Dvanaest obi njih vojni kih sanduka poredanih jedan pored drugoga u strogom vojni kom redu bezglasno su opominjali i pozivali drugove na osvetu. Dvanaest nasmejanih likova još i u tom trenutku lebdeli su u se anju preživelih proletera. I razlegao se snažan plotun. I zagrmeo je odjek širom Livanjskog polja. I kleveta je nadrasla samu sebe. Borci su spuštali svoje drugove u svoje po ivalište«.

Muzika je svirala Lenjinov posmrtni marš »Vi padoste žrtvom i daste sve«.

Drugi dan je obilježen paradom jedinica koje su oslobodile grad ispod Bašajakovca. Pred štabom divizije i okupljenom narodu, na elu sa zastavama difilirali su bataljoni 2. i 4. proleterske i 2. dalmatinske brigade. Dok je muzika svirala marševe narod je uzvikivao parole i pozdravljao u esnike parade. Na dan oslobo enja Livna 15. prosinca 1942. godine muzika brigade postaje muzika 2. proleterske divizije. U njenom sastavu nastavila je put kroz neprijateljske ofanzive i na svojevrsan na in u estvovala u borbama koje su ušle u historiju kao legende, bitke ili epopeje našeg oslobodila kog rata i revolucije.

Istoga dana održana je priredba posve ena oslobo enju Livna. Na po etku odsvirali smo »Internacionalu«. Zatim je održao govor komesar divizije Mitar Baki , u kome je odao priznanje borcima 2. proleterske brigade za podvige u ranijim i zadnjim borbama. Govorio je o predstojim im zadacima, o uspjesima NOV u drugim krajevima zemlje i pobjedama Crvene armije. Zajedni ki zbor otpjevao je »Bile anku«. Muzika je zatim odsvirala melodiju »Budi se istok i zapad«. Nakon »Vrapca« i šaljive igre »Majstor krivi oštri noževe«, komesar 2. bataljona Milisav Luki pro itao je reportažu o borbenom putu brigade pod naslovom »Uz borbu i pjesma«.

Poslije priredbe nastavljena je igranka. Veselje je trajalo do kasno u no . U kolu su igrali: komandiri, komandanti, komesari, borci, Srbi, Bosanci, Crnogorci, Dalmatinci. . . Me u proleterima nije se razlikovao onaj koji je godinu i više dana u borbama od onih koji su skoro došli. Ni godine starosti nisu ih razdvajale. Svi su izgledali mla i, a dvije tre ine bili su mla i od 25 godina. Sa injavali su snagu revolucije. Mnogi su u dotadašnjim borbama izgubili nekog od najbližih ili drugove iz jedinice. Na njima se to nije moglo prepoznati. Nisu izgledali umorni od estih skoro svakodnevnih borbi i dugih marševa po bespu ima, a ni tužni zato što su daleko od rodnih krajeva. Jednako su se tukli i u Dalmaciji i Bosni, kao i u svojoj Crnoj Gori ili Srbiji. Ni jednu borbu nisu zaboravili, a svaku pobjedu su obilježili krvlju ili platili žrtvama.

O njima su se u narodu i me u partizanima širile legende o herojstvima i nepobjedivosti.

I ranije smo se sretali s proleterima, ali tek u Livnu smo imali prilike da ih bolje upoznamo. Ovoga puta slušali smo od njih ono što su nam drugi ranije kazivali o njima. Pažljivo i sa interesovanjem smo pratili svaku pri u o borbama koje su vodili do dolaska u Bosnu. Njihova kazivanja, koja su za trenutak potisnula svaki drugi primjer o junaštvu, bile su pri e o zlo inima crne legije u dolini Vrbasa, etnika

u izvornom dijelu Neretve, na planini Devetaku i selima oko Foče, Gorazda, Miljevine, Kupresa. U svim tim krajevima proleterici su se tukli protiv izdajnika koji su na najsvirepiji način izvršili masovne pokolje ljudi i djece. Poslije toga bilo nam je jasno zašto nose ime PROLETERICI. Na licima svakog pojedinca ugledala se neizmjerena želja za slobodom i bezgraničnom vjerom u pobjedu. Nije nam zatim bilo teško odgovoriti ni na pitanje zašto im je mržnja prema neprijatelju prerasla u naviku, a oružana borba postala profesionalno iskustvo. Pažljivo smo ih slušali i onda kada su zanimljivo govorili o lukavstvima bombaša i na inu na koji su uspijevali da likvidiraju neprijateljske posade.

Duvno je bio drugi grad u koji smo upu eni da sa 2. dalmatinskom i 4. crnogorskom brigadom u estvujemo u proslavi oslobo enja. Za razliku od Livna u Duvnu nije održana vojna parada, ve kulturno umjetni ki program po bataljonima. Duvnjani su bili više iznena eni našim dolaskom od Livnjana. U po etku su mislili da smo Talijani, ali ne po šarenilu odje e, ve iz nevjerice da partizani mogu imati muziku.

Stigli smo pred mrak umorni od cjelodnevnog marša po tvrdom putu uz esta nadletanja talijanske avijacije. Duvno i okolna sela su tog dana bombardirani. U grad smo ušli neposredno iza posljednjeg zra nog napada. Put od sela Kolo do grada bio je razrovan aviobombama. Kratere smo za vrijeme marša morali zaobilaziti. Iako umorni na trg smo stigli u vrstom marševskom poretku ponosni što sviramo u slavu pobjede jedinica koje su oslobodile ovaj mali grad, u kome se nalazilo jako neprijateljsko uporište i veliko ustaško gnijezdo.

Dok smo u mjestu, na cesti održavali naš, partizanski koncert o ima smo kružili unaokolo traže i raspoloženje u pogledima građana. Na licu i njihovim o ima primjetili smo o iglednu naklonost oslobo dila koj borbi i nama koji smo pronosili vijesti o slobodi. Kasnije u razgovoru s ljudima otkrili smo razumljivo žaljenje što je za oslobo enje ovoga grada a morala da se vodi bratoubila ka borba. »Samo omrznuti okupator je kriv« — govorili su oni koji su tri dana ranije tražili da zajedno s našim jedinicama u estvuju u napadu na Duvno — što je samo ovoga puta za njegovo oslobo enje moralo da poginu 21 Dalmatinac i Crnogorac, a dvostruko više je bilo ranjenih.

Smjestili su nas u jednospratnu ku u na periferiji bez grijanja. U toku no i snijeg je prekrrio zemlju i sutradan nastavio da pada nošen vjetrom. Zima je bila na po etku. Bura je puhala s okolnih brda i zavla ila se ispod tanke odje e, sve do tijela. Uporedo sa zujanjem žica na elektri nim stupovima dopirali su mitraljeski rafali od borbi sa odbjegli m ustašama u pravcu Imotskog i Posušja.

Za vrijeme boravka u Duvnu obuzelo nas je neko spavanje. Prvoga dana mislili smo da je od umora. Ubrzo smo ustanovili da je uzrok uljuljkanom spavanju bio kruh u kome se nalazilo više ljulja nego pšeni nog brašna.

Prvu priredbu smo održali s borcima 4. crnogorske u Duvnu. Drugu sutradan s borcima 2. dalmatinske u selu Blažuj. Po hitnom nare enju vratili smo se u Livno da bi smo 24. prosinca, uo i katoli kog Božića, u estvovali u crkvenim ceremonijama u manastiru Gorica. Pored božićnih pjesama koje je izvodila muzika jedan od naših drugova (Kova evi Filić) pjevao je prigodne crkvene pjesme. Crkva je bila puna vjernika.

U eše muzike u božinoj proslavi uz prisustvo i pojedinih boraca ostavilo je povoljan utisak na građane.

U Livnu je muzika formirana u muzički vod. Za komandira je postavljen Palaversa Kaja, za komesara Vran i Ante. Zamjenik komandira bio je Marin Ivan Stipin. Komandir prvog odjeljenja Zelalija Milan, drugog Roca Ivo, koji je bio i predvodnik muzike. Za ekonomu postavljen je Mihanović Marin, bolni arka Šain Luce. U Livnu smo zamijenili poneki stari instrument novim. Iz Glamoča smo dobili nekoliko novih muzičkih komada. Ovdje smo dobili i nove uniforme. Akšire su bile od crnog, dolamice i titovka od bijelog sukna. Pored izgleda uniformiranja nam je označilo otklanjanje pretpostavljenih u kojima smo vidjeli veće zahtjeve i značajniju ulogu muzike u daljem razvitku borbe. Zadovoljni pažnjom koju nam je ukazala viša komanda, dodijelivši nam jednoobrazna odjela i odobrenje da nosimo oznake proletera bili smo ponosni i na privilegiju što smo postali muzika ove naše elitne divizije. Položili smo zakletvu.

Po etak 1943. godine započeli smo u ustalim kulturno-zabavnim priredbama. Dvije zajedničke smo održali s borcima 2. proleterske i 2. dalmatinske brigade (koja se u međuvremenu prikupila u Livnu), zatim jednu neobičnu s ranjenicima i omladinom u divizijskoj bolnici. U jednoj od najvećih prostorija kreveti su razmješteni uz zid i ona je pripremljena za priredbu. U bolnici su ležali lakši i teži ranjenici sa zavojima oko glava, uvijenih ruku ili nogu, neki i na štakama. Među njima su se nalazili Srbi, Crnogorci, Dalmatinci, Bosanci i drugi. Bila je to »Jugoslavija u malom«.

Bolnica je mirisala na jod i medikamente. Kada su se sakupili lakši ranjenici, kao i oni koji su na štakama došli u prostoriju, počela je priredba. Bilo je prisutno i bolničko osoblje. Priredbu je otvorio jedan od drugova iz pripremljenog odbora i pozdravio ranjenike poželjivši im brzo ozdravljenje i skoriji povratak u jedinice. Onda je skladno iz grla pjevala na štakama ili zavijene ruke, zajedno sa zborom muzike otpjevana »International«. Muzika je zatim nastupila sa svojim repertoarom. U sredini programa uslijedila je zborska recitacija omladine. »Vrabac« je kao i uvijek s duhovitim doživljajima iz života bio prekidano smijehom ranjenika. Onda zborske pjesme i na kraju muzika. Zatim su na zahtjev grupe boraca iz susjedne sobe donijeli jednog ranjenog druga koji je znao pjevati uz gusle. Iako iscrpljen i blijed, kad su ga postavili na krevet, dubokim muškim glasom otpjevao je pjesmu o partiji i revoluciji. Tišina u kojoj smo ga slušali i priznanje ranjenika ožarilo je radost na guslarovom licu i uinilo da za trenutak zaboravi na bolove i svoje nepomične noge.

Svaku takvu programsku ranjenici su pozdravljali aplauzom. Međutim dirljivo je bilo gledati one ranjenike koji iz razumljivih razloga nisu mogli to da urade, jer su im neprijateljski kuršumi raznijeli ruke ili prste na njima. Oni su to oduševljenje manifestirali svojim pogledom i radosnim osmijehom.

Drugi boravak muzike u sastavu 2. dalmatinske započeo je drugoga dana po prelasku Sutješke u toku 5. ofanzive, kroz Zelengoru. Prethodni dan je bio jedan od neizbrojanih, kada je svaki od nas mogao stotinu puta poginuti. Devetog lipnja 1943. godine živi su zavidjeli mrtvima.

Stazu izme u Košura i Ozrena preko Krekova i Milinklada do r. Hr avke prošli smo pod gustom vatrom i masovnom upotrebom svih vrsta oružja kojima je raspolagao neprijatelj. Pušana i zrna automatskog oružja prostrijeljavala su kolonu u pokretu. Artiljerijske granate dolazile su od Popova mosta u intervalima izme u naleta neprijateljske avijacije. Vrijeme od opaljenja do eksplozije bilo je ravno brojanju od 1 do 20.

Od ranog jutra eskadrile njemačkih bombardera, posebno »Štuka«, kružile su izme u planina i iznad nas. Razlazom magle po ele su bombardiranje i mitraljiranje koje je trajalo sve do noći. U talasima su se smjenjivale grupe od sedam do dvanaest aviona, napadale nas i po cijeli sat držale prikovane na zemlju. Sa zavijanjem sirena, uz šištanje stabilizatora kod ubrzanog padanja bombi, rasla je napetost. Inilo nam se da od mnoštva bombi leti po jedna za svakoga od nas. Napregnuti nervi bili su na rubu sloma. Spas od napetosti nismo nalazili u zaklonima, već u sebi samima. Savladani umorom po ele smo spavati za vrijeme bombardiranja. Neki od drugova su tako poginuli ne probudivši se.

Od bukve do omorike u povlačenju smo naišli na več u grupu poginulih boraca i konja na proplanku preko koga smo pretrali dok je »roda« kruže i iznad krošnji drve a zašla iza Ozrena.

Zbivalo se to za vrijeme zračnog napada u kome je ranjen i Vrhovni komandant drug Tito i komandant 4. crnogorske brigade Vasilije urovi, koga smo kasnije, zajedno s glumcima NO nosili. Izdahnuo je na nosilima prije nego smo stigli do r. Hr avke.

Desetog lipnja, za vrijeme borbe na Ljubinom grobu, vršili smo osmatranje službu od Lučkih koliba. Cijeli dan nas je tukla neprijateljska artiljerija i avijacija. Bili smo gladni. Više smo osje ali iznemoglost nego potrebu za jelom, jer se stomak zalijepio za leđa. Vatre nismo smjeli paliti niti smo imali šta, ni u čemu skuhati. Poneko je jeo bukov list, mladu djetelinu i mezgru ispod bukove kore. Zalaskom sunca završavao se dan za koji smo mislili da je s njim prošlo najgore. Iznenađenje je bilo još neugodnije što je novi donosio teža iskušenja. Zaboravili smo da postoji normalan život koji se sastoji od rada, ishrane i noćnog sna. Vjerovali smo da prolazimo kroz napore kakve nitko prije nas nije doživio. Jedan drugoga nismo smjeli upitati — da li još postojim — jer je i sama pomisao na to suprotna normalnom razumu. Ipak takvo pitanje se po katkad rađalo u našoj svijesti.

Kad su odletjeli u suton i posljednji njemački avioni, naređeno nam je da nosimo ranjenike. Dok smo čekali komandu za pokret, na skrovištom mjestu u vododerini, ispod jelke, upalili smo vatru i na brzinu htjeli ispeći i po komadi konjskog mesa kojeg smo dobili još pored Dragaš sedla.

Pokret u mrkloj noći i kroz olistalu šumu, u kojoj i danju vlada mrak, naporan je. Noć nam je bila saveznik. Pod zaštitom mraka prebacivali smo se s jedne na drugu prostoriju, a marširali iz jedne u drugu noć. Do tog dana prošlo ih je toliko da smo zaboravili kad je bila zadnja koju smo prespavali. Izgubili smo orijentaciju o vremenu i stranama svijeta.

Iscrpljeni glau, umorom i nesanicom, s ranjenicima na le ima, sporo smo napredovali. Kretali smo se u tišini. Zabranjeno nam je bilo razgovarati. Pred svanule smo izašli iz šume i ugledali istinu na nekoj zaravni. Osjetili smo za trenutak olakšanje, poželjeli zastanak. Umjesto odmora uslijedile su komande: »Požuri«, »Brže«, »Brže«... »Brže«. Iz brzog hodanja prešli smo u traganje da bismo uhvatili vezu s prekinutom kolonom. Snaga je bila na izmaku, umor nas je savladao. Teško je bilo nama i ranjenicima koje smo nosili. Po elu je svitati kad su ranjenike preuzeli da nose borci iz brigade. Nešto kasnije, im se razdanilo, s jedne litice Nijemci su sa respektirane daljine iz mitraljeza ga ali po koloni. Radi sigurnosti pove ali smo odstojanje, a to je usporilo pokret. Uskoro smo u nekom udolju naišli na Vrhovni štab, druga Tita i englesku vojnu misiju. Tito je sjedio na oborenoj kladi sa zavijenom rukom u. povuju oko vrata. Cim smo ga ugledali po eli smo zatezati odje u ispod opasa a, oružje uzimali o desno rame, otresali prljavštinu, popravljali titovke ... U prolazu ispred Tita bez komande podizali smo stisnute šake sljepoo nicama na pozdrav. Uzbu eni i s poštovanjem inili smo to u tišini, dok su mitraljeski rafali dopirali s naše desne strane.

Dirnuti saznanjem da je drug Tito ranjenik, da je u istoj koloni s nama izložen mnogim opasnostima i da zajedno s nama podnosi i dijeli sve teško e koje nam je neprijatelj nametnuo, nastavili smo pokret smireno u nadi da rana nije opasna, ali uvjereni da emo iz ove kao i prošle ofanzive iza i pobjednici.

Prelaskom preko Romanije me u ranjenicima koje smo i dalje nosili, nalazio se i narodni heroj Mate Ujevi , komesar 2. dalmatinske brigade. Pred prelaskom komunikacije Sarajevo — Sokolac, 18. lipnja 1943. godine, upali smo u zasjedu ustaša koji su s bliskog odstojanja otvorili vatru iz mitraljeza po šumi i nama. Popucali smo se i zatim izvršili juriš. Nepokretan, teško ranjeni komesar Ujevi , bodre i nas s nosila i s pištoljem u ruci, bio je spreman da puca u neprijatelja, a u slu aju nužde možda i u sebe. Brzom intervencijom jednog bataljona s boka uz našu pomo s fronta protjerali smo ustaše i nastavili pokret. U ovoj borbi poginuo je muzi ar Jerkovi Slavko, a do njega borac iz brigade Marin Ante — Filin. etiri dana ranije 14. lipnja, u selu Pjevcima poginuo je muzi ar Jerkovi Ivan, Martinov, sva trojica iz Zrnovnice.

etvorica naših drugova i dvije drugarice iz muzike koji su oboljeli od tifusa nisu se odvajali. Me u oboljelima u koloni nalazili su se i borci koje smo poznavali i ranije vi ali. U susretima kroz Zelengoru i kasnije preko Romanije teško smo ih prepoznavali, više nisu li ili na sebe. Od zdravih razlikovali su se po blijedom, prljavom i izduženom licu, upalim o ima, po drhtavici od visoke temperature i bunilu. Više su li ili na mrtvace koji hodaju nego na iznemogle ljude. Mjestimi no izrasla i neobrijana brada odavala je njihovu mladost. Prorije ena i opala kosa unakazivala ih je, a psihi ki najviše poga ala drugarice kojima je i u ovoj teškoj bolesti bilo stalo do izgleda.

Umjesto u krevetu bolest su preboljeli u pokretu. Iscrpljeni temperaturom i drugim nevoljama borili su se za li ni opstanak. Za rekonvalescente glad je bila ve i neprijatelj od Nijemaca. Jedan od naših drugova, Jerkovi Slavko, u nedostatku jela glodao je sirovu konjsku nogu s potkovicom i dlakom. U pokretu kad nije glodao nosio je zadje-

nutu pod opasa em poput ru ne bombe sa drškom. Drugi, Marin Ante, pekao je na žaru i jeo neoprana konjska crijeva iz kojih je prethodno istisnuo izmet. Inili su to nesvjesno. Glad je za njih bila ja a od smrti.

Nama koji smo bili o evici ovih tragi nih stradanja naših drugova ostalo je da pamtimo i kazujemo drugima istinu o njihovim sudbinama. Jer, i to je bilo nužno u borbi za slobodu koju oni, na žalost, nisu do ekali.

Zbog izmiješanosti s bolesnima strahovali smo i mi zdravi, pa i neprijatelj koji nas je progonio. Uši su prenosile zarazu. Protiv njih se nismo mogli boriti, zato su se svakodnevno razmnožavale i ujedale. Biskali smo se tako što smo zavla ili ruke ispod košulje, prstima ih napipavali i ubijali. Najviše smo ih hvatali oko pojasa, u predjelu gdje nas je stezao opasa , koji od po etka ofanzive nismo skidali sa sebe.

Neoprano rublje, izostala li na higijena, prljavština, osobito uši, bili su uzro nici svraba. To je bila druga zarazna bolest. Više ili manje svi smo od nje oboljeli. Od ešanja prljavim rukama i izraslim noktima na prstima — zbog pecanja ušiju — dobili smo kraste po tijelu i nogama. Ukoliko smo se više ešali, svrbež je bivala nesnosnija. U nedostatku sredstava protiv ovih bolesti postali smo nemo ni. Tako su nam tifus, svrab i uši postali drugi, podmukao neprijatelj koji nas je potajno, bez pucnjave, uništavao kao i onaj naoružani.

Po etkom srpnja 1943. godine na putu ka isto noj Bosni, u selu Tuholj došli su u sastav muzike Silvije Bombardelli i Mira Banjanin, kazališni umjetnici. Pod Silvijevim rukovodstvom muzika je napravila kvalitetan skok u radu. Iz pleh orkestra razvila se u kulturno-umjetni ku grupu, koja je u drugoj polovini 1944. godine brojala oko stotinu ljudi. Poslije kapitulacije Italije u muziku je upu eno 18 talijanskih muzi ara, me u kojima je bilo nekoliko izvrsnih umjetnika. Oslobo enjem Cetinja u jesen 1944. stiglo je oko desetak muzi ara bivše vojske, zatim pojedini glumci, pjeva i, baletani, imitatori iz operativnih jedinica i grupe iz gradova: Trebinja, Dubrovnika, Kotora, Risna i drugih. Iz tolikog broja i takvog sastava Silvije je formirao gluma ku i baletsku grupu. Iz muzi kog dijela sa inio je jazz i poseban duha ko-guda ki sastav.

Orkestar je bio zapažen ve na prvim samostalnim ili združenim priredbama. Pro uo se najprije u diviziji, zatim u korpusu, onda u Crnoj Gori, Sandžaku ... po nizu uspjelih priredbi koje su u ovim, neobi nim uvjetima, predstavljali viša umjetni ka ostvarenja. Novinu u bogatstvu programa sa injavao je sadržaj s tematikom iz NOB i djelima stranih, naših starijih i partizanskih književnika.

Prvu stepenicu na putu ka afirmaciji naše partizanske umjetnosti sa injavali su novi oblici izražavanja horskih recitacija bez ili u kombinaciji s muzikom i glumcima iz publike. To je ostavljalo povoljan utisak na gledaoce, zatim orkestracija i izvo enje »Majke pravoslavne«, od Nazora, »Stojanke majke Knežopoljke« od Kulenovi a i druge, ske- evi »Mi pamtimo« od I. Erenburga, »Tiho, tiše tišinom opanka«, zbornska recitacija »Rodi godino, rodila ti pšenica« od Borozana, »Otvorite širom prozore«. Jedno inka »Volšebni magarac« od Sterije Popovi a. Komedija »Pavišin žur«, »Prosidba« od Cehova i druge, te balet »Igra Šiptara s puškom«.

Od Silvijevih ratnih kompozicija bile su poznate i ostale sa uvane: »Oj Mosore«, »Na Kordunu«, »Sve što je bilo pod pepelom«, »Marš 2. proleterske divizije« motiviran naredbom Vrhovnog komandanta druga Tita »Livno mora pasti«, »Pekin marš«, »Savezni ki marš«, »Pacifik 212« ili »Ekspress New York Philadelphia« (Eietrotreno). Koncipirao je i muziku za balet »Grob u žitu« na poemu B. opi a.

Sadržaj priredbi, pored zabave, upu ivao je na razmišljanje o borbi, o slobodi, na razvijanje drugarstva i bratstva, razveseljavao i uzbu ivao gledaoce. Kad god se na repertoaru nalazila monodrama »Stojanka majka Knežopoljka« nije bilo priredbe na kojoj nisu potekle suze borcima ili su se uli jecaji me u ženama u publici. Skenderova poema posve ena »Zeni voljenoj i bezimenoj u borbi ro enoj« kazuje potresnu istinu i svjedo i o ubojstvu jedanaest tisu a djece na Kozari 1942. godine. U interpretaciji Mire Banjanin, »Majka Knežopoljka« je doživjela broj izvo enja u gradovima, po selima, šumama . . . me u borcima i narodom. Za vrijeme predstavljanja drame u publici je uvijek vladao mir. Pažljivo, sa uzbu enjem slušane su rije i glumice kojima je oli avala ljubav, patnju i tugu majke za izgubljenim sinovima, stradanja djece, tražila osvetu, borbu i iskazivala neuništivu snagu naroda.

Bombardelijevom i uspjehu jedinice, u ijoj sredini je afirmirao svoje umjetni ke i intelektualne kvalitete, prethodili su zahtjevi partije, zadaci komesara divizije M. Baki a i povoljan razvoj doga aja u NOB. Još dok je bio student prava i muzi ke škole »Stankovi « u Beogradu, blizak suradnik komuniste, profesora dr. Vojislava Vu kovi a, zatim dirigent radni kog KUD »Abraševi «, stekao je dragocjeno revolucionarno i stru no umjetni ko iskustvo. Kasnije je ova znanja znala ki iskoristio i uspješno reproducirao me u nama. To mu je pomoglo da ostane poznat, priznat i zaslužen bode, još jedanput, promoviran u partizanskog kompozitora.

Iz Tuholja smo se sa 2. dalmatinskom brigadom preko Konjuh planine spustili u plodne krajeve oko rijeke Spre e i Turje. U dolini Litve osjetili smo ljetnu toplinu sunca. Isklasali kukuruzi i zažutjela žita na blago nagnutim oranicama obe avala su skor u žetvu i rodnu godinu. Rano vo e se bralo, ostalo dozrijevalo. Kazivalo je to da smo stigli u predjele gdje ne emo i nismo gladovali.

Drugoga dana oslobo eni su i onespobljeni rudnici ugljena oko Banovi a. Pred rudni kim oknom u Litvi svirali smo bataljonu »Krvavi« uz veselje, za pobjedu a na radost borcima. Krstare i po Ozrenu i oko njega tokom srpnja i kolovoza doživjeli smo mnoga iznena enja s legionarskom »Vražjom divizijom«, etnicima, domobranima i muslimanskom milicijom. Manevrirali smo prostorijom koju ozna avaju sela: Banovi i, Orahovica, Turija, Stupari, Bukovica, Brijesnica, Lozna, Seona. Stizali smo do Petrovog sela, Kakmuža u dolini Spre e i najviših vrhova Kraljevice, V. i M. Ostravice na Ozrenu. Najduže smo se zadržavali u Seoni. Iz nje smo polazili na izvršavanje zadataka i u nju se vra ali. U pojedinim mjestima i na položajima održavali smo priredbe, naj eš e zajedno s borcima i glumcima iz grupe Narodnog oslobo enja po brigadama, ranjenicima i tifusarima u bolnicama.

etnaestog srpnja u Seoni se završio drugi boravak muzike sa 2. dalmatinskom u isto noj Bosni. Sutradan smo upu eni u 4. crnogorsku brigadu u D. Brijesnicu.

Dva dana kasnije, 16. srpnja, u napadu cijele divizije na ozrenske etnike (Cvijetina Todi a i Nikole Derikonje) komandant 4. brigade Ljubo Vu kovi uputio nas je za prethodnicom koja se kretala grebenom Ozrena prema Kraljevici. Po etak napada je ozna ilara koja nas je napadala koju smo zasvirali pred juriš u selu Brežinama. Iznena eni etnici dali su se u bjekstvo misle i da napadaju nove i velike snage partizana. Uspjeh je bio potpun. Nitko od boraca u 4. brigadi nije poginuo ni bio ranjen.

Tokom rata od nas se nije o ekivalo, a ni postavljalo, da samo sviramo, razveseljavamo, zabavljamo. Pored osnovne namjene izvršavali smo i druge zadatke koji su postavljeni pred muziku. Pored službe osmatranja, kada je trebalo »oružjem od zlata« i vatrenim, napadali smo neprijatelja i branili se od njega. Kad je i »dok je oružje govorilo muzika (ni)je utala«. U jednom takvom napadu muzike na Trijeba kod Podgorice (Titograd), po etkom travnja 1944, poginuo je muzi ar Rogulji Milivoje. Prilikom zra nog desanta na Drvar svibnja 1944. poginuo je i naš bivši komandir — muzi ar, Palaversa Kaja, kao komandir 1. ete 3. bataljona 3. dalmatinske brigade. U obrani Od iznenadnog napada etnika, sredinom travnja, u selu Ti i od Lijeve rijeke, ranjena su trojica muzi ara, a jednome se (Jeli Branku) izgubio svaki trag.

U borbenom poretku jedinica prve linije, pri izvo enju napadnih dejstava, muzika je neposredno u estvovala na: Vagnju sa 2. dalmatinskom 1942, na Ozrenu 1943, Policama kod Berana (Ivangrada), u gonjenju balista dolinom rijeke Lim, isto no od komunikacije Ivangrad — Bijelo Polje sa 4. crnogorskom 1944. i na Makljenu sa 2. proleterskom brigadom u borbi za ranjenike 1943. Te no i za vrijeme protivudara 2. proleterske divizije na koti južno od sela i šume Pidriš, pošto smo iscrpili repertoar koji smo znali napamet, svirali smo i himnu »Hej Slaveni«. Te ratne godine bili smo, valjda, muzika jedine zemlje me u Slavenima u porobljenoj Evropi, u kojoj se svirala i slušala sveslavenska himna. U ovoj presudnoj bici za ranjenike i Nijemcima smo kazivali da Slaveni još žive i da e živjeti vjekovima. Svoju nacionalnu himnu svirali smo na svojoj zemlji, na slobodnoj teritoriji, a sloboda je uvijek bila tamo gdje smo se nalazili i svirali. Latinska uzre ica glasi: »Inter arma silent musae« — zna i: kad oružje govori, muze šute, ili, gdje se vodi rat, tu ne napreduje umjetnost i nauka. Kod naše muzike bilo je obrnuto.

Od 12. listopada 1942. do 9. svibnja 1945. godine održali smo veliki, nezabilježeni broj kulturno-umjetni kih priredbi i ostavili za sobom stotine sati naše partizanske muzike po šumama, planinama, na obalama rijeka, po gradovima i selima, me u kojima je bilo i onih u koje nikada prije ove nije stigla ni jedna muzika. Bila je stalni pratilac jedinica u borbama, na marševima i odmoru, pronosila je slavu borbe zajedno s borcima i narodom, manifestirala pobjede naše narodnooslobodila ke vojske.

Od 1945. godine glazba »12. listopad« iz Žrnovnice nastavlja tradicije muzike 2. dalmatinske proleterske brigade. Orkestriranjem na kon-

certima, komemoracijama, sprovodima, javnim nastupima prilikom značajnih datuma, na smotrama regionalnih orkestara i drugim društvenim i političkim manifestacijama afirmirala se kao jedno od najaktivnijih društava u selu. Pobratimila se i razvija bratske odnose s muzikom iz Gorazda u koji je rujna 1943. godine stigla i muzika 2. dalmatinske. Zajedno s mještanima ovog grada na obali Drine proslavljala je pobjede NOV, razvijalo se bratstvo i jedinstvo na obostrano zadovoljstvo, ostavili smo i ponijeli nezaboravne uspomene na vrijeme kada se računala zajednička sloboda.

Za svoj rad muzika »12. listopada« je dobila više nagrada i pohvala. Najdraže je priznanje »Orden zasluga za narod sa srebrnim vijencem«, koji joj je dodijelio drugi Tito. Isto tako je značajno priznanje odati joj 3. 10. 1982. u prisustvu preko 500 boraca u Uništima, prilikom jubilarne proslave 40. godišnjice osnivanja brigade i povodom 90. godišnjice rođenja našeg vrhovnog komandanta Maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita

Ivan Marin, Ivo Roko i Ranko Kovačević

PRVA BORBA ETVRTOG BATALJONA

Tek što smo završili sve pripreme u formiranju brigade dobili smo naredbu da se što prije spremimo i da pođemo na zadatak. Kako se već bila spustila noć, većerali smo na brzinu. Ne sjećam se da je već bila sve ana. Bilo je malo lešo bravetine i pure. Pokupili smo sa sobom sve ono što je pripadalo bataljonu (kuhinju, ekonomat i sanitet, sve u jako siromašnom stanju). Marširali smo preko planine Dinare, a ujutro tu jesensku noć. Ujutro rano smo stigli u selo Podgora. Naša drugeta je bila raspoređena na položaj ispod sela Donje Peulje, uz cestu koja vodi iz Bosanskog Grahova prema Livnu, sa zadatkom da ne dozvoli neprijatelju iz Grahova da nastupa prema Livnu, koje je bilo u rukama partizana.

Drugeta, kojoj sam ja bio politički komesar, komandir je bio Mezi Bruno, zamjenik komandira Nini Ivo »Garo«, a zamjenik političkog komesara Lukin Salvo, imala je oko 80 boraca, raspoređena u dva voda. Vodnik prvog voda bio je Lasan Ante »Kabaler«, a vodnik drugoga voda je bio Rokov Roko. Svaki vod je imao 8—9 pušaka. Prvi vod je imao i jedan puškomitraljez »brno«. Municije za puške nije bilo više od po 20—30 metaka, a za puškomitraljez oko 100 metaka. Neki borci su imali i po koju ručnu bombu, ali i njih nije bilo više od 50 komada u četiri. Ja i komandir smo imali pištolje s malim brojem metaka. Ta snaga sa oko 20 tako naoružanih boraca i oko 60 golorukih trebala je da spriječi i neprijatelja u ostvarivanju njegovih ciljeva, o čijoj snazi nismo ništa znali. Izvidili smo teren na kojega smo trebali postaviti borce i izvršili raspored. Prvi vod je raspoređen na okuci ceste. Kod njega je ostao komandir i njegov zamjenik, te četne bolničke. Drugi vod je raspoređen s desne strane prvoga voda na jednoj kosi koja je dominirala nad cestom. S drugim vodom smo bili ja i moj zamjenik. Te položaje smo odmah zaposjeli i uspostavili vezu sa Štabom bataljona koji se nalazio u selu Podgori, te s našom Trećom etom koja je bila raspoređena s naše desne strane kosom ispod sela Donjih Peulja.

Bataljonski ekonomat je vodio brigu o snabdijevanju i naše ete pa je sakupljao hranu kod seljaka i odredenu količinu dodjeljivao ekonomatu naše ete, koji je pripremao hranu za borce. Naši borci nisu išli u sela, ali su seljaci iz Peulja dolazili svakodnevno da napasaju stoku uz naše položaje i da sabiru jesenje plodove krumpira. Na taj način smo dolazili s njima u vezu i interesirali se o svemu. Naizgled su bili vrlo prijazni. Nismo znali šta se u njima krije i koji je među njima imao zadatak da ispita kakve su naše snage i gdje se nalaze.

Jednoga prijepodneva, rano ujutro, 6. ili 7. oktobra, naišla je iz Banskog Grahova cestom jedna talijanska patrola od 7—8 vojnika. Napravili smo im zasjedu i pustili da prođu u blizu. Izvršili smo prepad i brzo ih savladali, zarobili i vezane povelili u štab bataljona. S njima je odneseno i njihovo oružje. S njim se nije smjelo dići i ni jedan komad odjeće ili obuće, premda je veliki broj naših boraca bio u sasvim ljetnoj odjeći i u kojoj su se našli prilikom odlaska u partizane. To je bilo i zbog toga što se namjeravalo vratiti ih u njihov garnizon kao zamjenu za naše borce, a i zbog toga što nam nisu dali neki oružani otpor. Međutim, ovi zarobljenici su poginuli u kući i u Podgori, koju je pogodila njihova bacačka mina, gdje se nalazio štab bataljona. To je vidljivo iz izvještaja štaba 2. dalmatinske brigade od 9. X 1942. štabu IV operativne zone Hrvatske.

Devetoga oktobra u rane jutarnje sate bili smo napadnuti sa svih strana. Na prvi vod naše ete izvršen je napad. Tom prilikom je poginulo 9 boraca, a 7 ili 8 ih je zarobljeno. Naš drugi vod sa onom malo pušaka pružio je žilav otpor. Odbili smo neprijatelja, pripojili ostatak prvoga voda i uspjeli se izvući i prema Marinom brdu, gdje nije bilo neprijatelja. Neprijatelj je zauzeo naše položaje i tukao iz svih oružja za nama. Nismo osjetili pomoć od naše 1. ni od 3. ete, jer su i oni na svojim položajima imali okršaja. U zadnji čas nam je pristigla jedna eta 2. bataljona na Marino brdo i pomogla nam da se izvučemo. Potom se neprijatelj zadržao na položajima koje je držala naša eta sve do kasno u noć. Nismo znali da li su se sa njih povukli. Kada smo se okupili na Marinom brdu, ustanovili smo da u stroju nemamo 17 ili 18 boraca. Nismo znali da li su svi poginuli ili je koji bio zarobljen. Drugovi su naga ali, ali sa sigurnošću su malo mogli tvrditi i zbog toga što je napad izvršen dok je još bio mrak. Na Marinom brdu smo se zadržali te noći i bili na oprezu da ne bismo bili iznenađeni.

Sutradan smo izašli ponovno na one položaje koje je držala naša eta prije iznenadnog napada. Neprijatelj je odstupio prema Grahovu. Osigurali smo cestu i prišli sakupljanju naših poginulih drugova. Naišli smo na stravične prizore iskaljene nad poginulim borcima: drugarica Dunatov Jakica Jakova, nježna djevojka od 19 godina, rodom iz Maloga Iža, izbodena na desetak mjesta nožem, nakon što je ubijena metkom iz puške usred sela. S nje su u komadi iskidali odjeću, po čemu se vidjelo da su je na svirep način silovali, čemu je do posljednjeg daha davala otpor; vodnik prvoga voda Lasan-Zarababel Ante »Kabaler«, predratni član KPJ iz Vodica, bio je smrtno ranjen kroz grudi, a etničke zvijeri su mu život dokraj ili sa stotinu svirepih uboda nožem; Aras Krešo Matin, 19-godišnjak, skojevac iz Šibenika, koji nije imao puške, ubijen je sa mnogo uboda nožem; Dunatov Vilmo Božin,

omladinac od 16 godina iz Maloga Iža, koji nije imao pušku, izboden je na stotinu mjesta noževima; Govorin An elko Lukin, iz Maloga Iža, rođen 1924. godine, ni on nije imao oružja, zaklan od etničkih zvijeri, a potom je izboden nožem na više mjesta; Jelić Sime Antin, iz Maloga Iža, uvijek od 30 godina, imao je pušku i borio se, teško je ranjen u ključnu kost, a život su mu dokrajčili etničke zvijeri noževima; Martinović Dragutin Kažimira, iz Maloga Iža, koji nije imao pušku, već je goloruk davao otpor etničkim zvijerima, savladan je od etničkih koljača i izboden noževima na više mjesta; Sutlović Alberto Blaža, rođen 1911. godine u Malom Ižu, imao je pušku, borio se i bio teško ranjen, podlegao je ranama, ali su i njega etnici pronašli i na njemu mrtvome kalili svoj bijes. Toman Jerolim Bože, stasito momak od 22 godine iz Maloga Iža, koji je imao pušku, ali je bio iznenađen i ubiven etničkim noževima. Znali smo da su zajedno s etnicima u estvovali i Talijani koji su ta zvjerstva podržali. Sve te mile drugove i drugaricu sahranili smo na jednoj maloj ledini nedaleko od mjesta gdje su poginuli i odali im, za one prilike, dostojnu počast. Njihovi likovi ne mogu da izbljude u oči ima nas koji smo preživjeli.

Tom prilikom su iz naših redova nestali (bili su zarobljeni, a kako smo kasnije saznali, mučeni i streljani od etnika u B. Grahovu): Mezić Bruno Miška, iz Maloga Iža, predratni član KPH, komandir naše druge čete; Ravkin Miljenka Mile, iz Maloga Iža, bolni član naše čete; Toman Ivan Bože, iz Maloga Iža; Antulović Markiol Andrija, iz Prvičine; Gaćina Božo Marka, iz Maloga Iža; Đumić Gabrijel Paška iz Maloga Iža i Jelić Šime.

Toga dana je ustanovljeno kako je izvršena organizacija etnika iz sela Donjih Peulja i onih koji su se nalazili u oružanim etničkim formacijama u B. Grahovu, koji su došli u Peulje da stvore zajednički plan za napad, a da za sve to mi nismo znali. Seljaci Peulja su nam se prikazivali kao pravi prijatelji. Njihov knez, glavari ili starješina u selu ponudio se za suradnju. Našim intendancijama je davao hranu koju je sakupljao od seljaka. Nismo znali da je njegov sin komandir etničke čete u Grahovu, niti smo znali da u Peuljama ima etnika koji idu u oružane akcije protiv partizana i njihovih obitelji, a da se slobodno kreću u selu. Nismo znali da su i obitelji, koji su se kretali oko naših položaja, a i oni koji su tamo kopali krumpire, prikupljali podatke koji su bili interesantni za etnike. Oni su mogli lako ustanoviti koliko nas je na broju, kakvo oružje posjedujemo, koje položaje pokrivamo i drugo. I tako su etnici u samim Peuljama stvorili plan za napad. S tim planom su upoznali etničku i talijansku komandu u B. Grahovu, pa su i tamo napravili detaljan plan za zajednički napad na našu četu. Talijani su odredili jednu svoju jedinicu koja je išla zajedno s etnicima da oslobode svoje zarobljenike i da iznenade i potuku naše snage. Svoje zarobljenike su slučajno pobili sami pogodišmi minom iz bacača zgrađenu u kojoj su se nalazili. Našoj četi su naneseni teški gubici, ali su i oni imali potu enih na cesti. Nisu ni etnici u Peuljama ostali nekažnjeni. Zasluženu kaznu su dobili desetak onih koji su u estvovali u klanju i silovanju.

Milo Vlahov

RATNI PODVIZI MALOIŽANA

Primorski bataljon, koji je ušao u sastav brigade, kao njen etvrti, bio je sastavljen uglavnom od maloških boraca sa otoka Iža. Nosio je naziv »Živko Peran«, po Vladimiru Peranu — Zivku, studentu iz Šibenika, koji je lipnja mjeseca 1942. godine poginuo kao komandant bataljona. Dolaskom maloških boraca na vodi ki teren, kamo su se prebacili s Dugog otoka, formiran je bataljon 6. 9. 1942. godine. Sa vodi kog terena bataljon je, preko Bukovice i Zrmanje, krenuo za Liku — Srb, a zatim u Bosnu i preko Drvara i Ti eva produžio na Dinaru.

U 2. dalmatinskoj brigadi od maloških boraca nalazilo ih se oko 240, od kojih je poginulo njih 128, me u njima je bilo i 26 žena. Jednaest drugova i drugarica poginulo je u drugim jedinicama NOV-e, kamo su na razne na ine dospjeli iz svoje mati ne brigade. Svi ovi borci bili su u prvim redovima 2. dalmatinske brigade, i od tada pa do kona nog oslobo enja naše zemlje brojna su bila njihova junaštva i podvizi. Poslije formiranja brigada se borila u okolici Bosanskog Grahova, Gornjih i Donjih Peulja, Sajkovi a, Ti eva, u rejonu Gornjeg Tiškovca, Kijeve, Maovica i drugim mjestima Dinarskog bazena. Najviše Maloižana bilo je u sastavu etvrtog bataljona, pa su ga otuda i nazivali »Maloški bataljon«.

Prvo ja e vatreno krštenje etvrti bataljon je imao na položaju Gornjih i Donjih Peulja. Na ovim položajima, preko kojih ide komunikacija od Bosanskog Grahova u pravcu Livna, 4. bataljon dobio je zadatak da štiti spomenute položaje od eventualnih napada talijanskih i etni kih snaga u pravcu naše slobodne teritorije. Ovakav zadatak bataljona bio je vrlo zna ajan, jer bi ovla ivanjem tih položaja i prodorom neprijatelja s te strane bila ugrožena slobodna teritorija i hrana za vojsku, jer su se odmah u našoj neposrednoj pozadini uvala pove a stada sitne i krupne stoke. Po zaposjedanju položaja na tom terenu, prva tri — etiri dana bilo je sve normalno, a onda su na scenu stupile etni ke izdajni ke rabote, jer smo, zahvaljuju i pro etni kim elementima u Gornjim i Donjim Peuljama, bili izdani. etnici i Talijani ta no su dobili podatke o nama, znali su koliko nas ima, kako smo naoružani, gdje smo razmješteni itd. U to vrijeme jedan dio bataljona bio je u selu, jer je u bataljonu bilo svega oko 50 pušaka i bataljon je tako re i bio nenaoružan.

U ranu zoru, 9. 10. 1942. godine, kao talijanska prethodnica, naš bataljon napali su etnici, a potom i Talijani. Bili smo iznena eni, naro ito kad smo se pod pritiskom nadmo njih snaga neprijatelja morali povla iti prema selu, odakle su nam etni ki nastrojani seljaci pucali u le a. U ovom okršaju bataljon je pretrpio teške gubitke i skoro itav jedan vod boraca bio je izba en iz stroja, s 9 poginulih i 7 nestalih boraca, od kojih su nekolicina njih bili zarobljeni i kasnije streljani. U ovom napadu poginulo je 11 Maloižana, i to: Toman Bože Jerolim, Dunatov Jakova Jakica, Dunatov Bože Vilmo — Kljiškarov, Govor in Luke An elko, Sutlovi Blaža Albert, Martinovi Kažimira Božo, Martinovi Kažimira Augustin, Lukin Bože Božo i Jeli Ante Šime — Šime Mali, Mezi Miška Bruno i Ravkin Mihe Miljenka.

Pošto je etni ki napad odbijen, prikupili smo mrtve drugove i drugarice, te ih sahranili na jednoj ledini, nedaleko od sela Peulja. U ime boraca i štaba brigade od poginulih drugova oprostio se tadašnji operativni oficir brigade drug Ljubo Truta.

Dvadesetdrugog 10. 1942. godine, na položaju izme u Marina Brda i Gornjih Peulja, etnici su po snijegu i vijavici napali jednu etu našeg 2. bataljona i iznenadili ih. U ovom okršaju poginula su etiri borca, a dvije drugarice su nestale. Me u poginulim borcima bila su tri Maloižana, i to: Dumi Paška Gabrijel, Toman Bože Ive i Ga ina Marka Božo.

Prvog studenog 1942. godine formirana je 2. proleterska divizija. U njen sastav ušla je i naša brigada. Ova vijest se u brigadi brzo proula i na itav bora ki sastav ostavila vrlo snažan utisak. Svi naši borci i rukovodioci radovali su se što smo ušli u sastav 2. proleterske divizije i što se nalazimo me u tako prekaljenim i iskusnim brigadama, kao što su bile 2. proleterska (srpska) i 4. proleterska (crnogorska) brigada. Ulazak naše brigade u sastav 2. proleterske divizije mnogo je zna io i za razvijanje bratstva i jedinstva, kako me u našim borcima, tako i me u našim narodima i narodnostima.

Šestog studenog, rano ujutro, brigada je napala na ustaško uporište Kijevo. Me utim, im je pao mrak, došlo je do strašne provale oblaka, pa je napad bio obustavljen, ali je 1. eta 4. bataljona i pored strašnog nevremena izvršila zadatak i zauzela Kijevo. Poslije toga 4. bataljon, oja an s dvije ete, zauzeo je ustaško uporište Maovice na putu Vrlika — Drniš, gdje je poginuo Maloižanin Dunatov Bože Marijan.

Petnaestog 12. 1942. godine 2. dalmatinska u estvuje u borbi za oslobo enje Livna. To je bio jedan od njenih prvih napada na ve e utvr eno mjesto, koji je brigada uspješno izvršila i u toj borbi položila veliki ispit svoje borbenosti. etvrti bataljon je u estvovao u tom napadu i u potpunosti izvršio postavljeni zadatak, jurišaju i na neprijateljske položaje i bunkere, daju i tako svoj prilog nare enju druga Tita, koje je glasilo: »Livno mora pasti«. U borbama oko Livna poginula su tri Maloižanina, i to: Govor in Paška edo, Dumi Ivi a Marijan (obojica su poginuli na položaju Borova Glava, sjeveroisto no od Livna, u borbi protiv ustaša). Dunatov Josipa Marijan bio je u borbama za Livno teško ranjen i odmah neposredno iza ranjavanja je umro. Na sli an na in, na položaju Borova Glava, teško je bio ranjen komandir druge ete Drugog bataljona, Veloižanin Paša Ugo, koji je na putu za bolnicu podlegao ranama.

Poslije oslobo enja Livna prosljedili smo u pravcu Duvna. Naš 4. bataljon zajedno sa 4. crnogorskom brigadom 18. 12. 1942. godine u jurišu, oslobodio je Duvno. Bataljon je za ovu akciju bio stavljen pod komandu etvrte proleterske, kojoj je zadatak bio da likvidira neprijateljski garnizon u Duvnu. Bio je to neobi no težak i odgovoran borbeni zadatak, jer se moralo napadati sa isto ne strane — preko istog i ravnog Duvanjskog polja, na kojem su bile minske i ži ane prepreke, kao i ve i broj solidno utvr enih i dobro branjenih neprijateljskih bunkera. Iako u ovako otežanim uslovima, bataljon je izvršio zadatak, ali je pretrpio velike gubitke (15 boraca je poginulo i 25 ranjeno). U ovoj teškoj borbi, me u poginulima bilo je šest Maloižana, a me u teško ranjenima bilo je sedam Maloižana. Ve ina ovdje ranjenih drugova kas-

nije su od posljedica rana i tifusa stradali. Na Duvnu su tada poginuli slijede i Maloižani: Jeli Jose Pavao, Šegi Ive Marijan — Stipe, Lukin Josipa Josip, Mareli Rudolfa Rudolf, Mareli Sime Branimir i Ravkin Ive Marijan. Teško ranjeni su bili: Petri i Mate Milan, Petri i Santa Milojko, Govor in Marka Marijan, Govor in Jože Izak, Lukin Simi a Vinko, Govor in Tome Rade i Lukin Sime Salvo.

Za osvjedo eno junaštvo i hrabrost, a posebno za ispoljeno požrtvovanje u spašavanju i izvla enju ranjenih drugova, štab brigade je pohvalio sve borce i starješine etvrtog bataljona. U ovoj akciji posebno su se istakle maloiške drugarice u pružanju pomo i svojim ranjenim drugovima. U borbi za Duvno posebno se istakao i me u prvima ušao u oslobo eni grad Maloižanin Dumi Paška Šime. Tako er se u toj borbi istakao i Petri i Milan, koji je bio zamjenik komandira Prve ete i neobi no hrabar borac. Od zadobijenih rana u ovoj borbi Milan je kasnije stradao kao ranjenik u etvrtoj neprijateljskoj ofanzivi. Neposredno poslije uspješnog oslobo enja Livna i Duvna brigada vodi još jednu veoma tešku borbu u pokušaju oslobo enja Kupresa. Iako ovom prilikom Kupres nije oslobo en, neprijatelju su nanijeti teški gubici. U brigadi je tako er bilo gubitaka. Me u poginulima na Kupresu bila su etiri Maloižanina, od kojih je bila jedna drugarica. Na Kupresu su poginuli: Mezi Šime Jakoma, Lukin Mira Branimir, Govor in Paška Šime i Toman Paška Dušan. Poslije povla enja s Kupresa i kratkog predaha brigada se ponovo angažirala u borbama, ali sada na pravcu Posušja i Imotskog. U iznenadnim jurišima najprije je 9. velja e 1943. godine oslobo eno Posušje, a odmah iza toga, u sadejstvu sa etvrtom crnogorskom brigadom, brigada je u estvovala u oslobo enju Imotskog, kojom prilikom su neprijatelju na neneseni teški gubici. Iza podru ja Posušja i Imotskog brigada ponovo kre e u nove, još ve e borbe i okršaje u dolini rijeke Neretve. To je ve bilo u jeku 4. neprijateljske ofanzive ili uvene bitke za spas ranjenika. U ovim borbama 2. dalmatinska imala je vrlo odgovorne i zna ajne zadatke. U dolini Neretve i Rame, kroz više žestokih okršaja, brigada je uspješno tukla etni ke jedinice, osvajala njihove položaje i nanosila im teške gubitke, a 6. 3. 1943. godine 2. eta 3. bataljona odnosno grom gesetina, u kojoj je bio i maloiški bombaš Božo Mareli , forsirala je Neretvu. Uspjeh je bio veoma zna ajan. Nabujala Neretva je bila savladana i zaposjednut uži mostobran, s im su stvoreni svi uslovi za daljnje napredovanje prema Prenju.

U borbama za Kalinovik i oko njega, 2. dalmatinska brigada vodila je ogor ene borbe s etnicima Draže Mihajlovi a. U tim borbama brigada je izvršila više borbenih zadataka. Nekoliko dana i no i odoljevali su dalmatinski borci jurišima i napadima jakih etni kih snaga, izdržali su i etnicima nanijeli teške udarce. U tim borbama brigada je pretrpjela i dosta velike gubitke. Na položajima oko Kalinovika, a posebno u borbama koje je brigada vodila 21. i 22. ožujka 1943. godine, poginulo je pet Maloižana, i to: Mareli Paška Zeljko, Lovrin Sime Šime, Jeli Lovre Branimir, Ga ina Josipa Vladimir i Šegi An ela Marija. Drugarica Marija bila je bolni arka 2. ete 4. bataljona i neobi no hrabra i odluna. U više borbi ona se stalno isticala, a toga dana kada je poginula pokazala je veliku hrabrost. Poginula je jurišaju i na neprijatelja u strelja kom stroju •— me u borcima svoje ete.

Šestog travnja 1943. godine, rano u jutro, brigada je forsirala rijeku Drinu i na drugoj obali nastavila borbu sa ostalim etničkim jedinicama. I ovom prilikom etnici su bili iznenađeni odlukom njihovih jurišnica dalmatinskih boraca. U pripremanju i pravljenoj spijavi za prijelaz preko rijeke Drine u estvovala je i jedna grupa boraca iz 4. bataljona. Trojica maloiških ribara i mornara — Ga ina Santo, Kažimir Svorini i Petri i Drago te Samohod Šime iz Vodica bili su određeni da veslaju, a splavar Rade Cosovi da kormilari. Prilikom prevoženja Kažimir Svorini je bio ranjen, ali se prevoženje uspješno nastavilo. U borbama za uspostavljanje mostobrana i oko ovlađivanja šire prostorije Crni Vrh — Brod, me u poginulim Dalmatincima poginulo je i šest Maloižana iz 4. bataljona, i to: Mareli Mate Božo, tri brata Dumira — Paško, Marijan i Šime, Lukin Josipa Milka, te Govorin Jože Joso, borac 2. bataljona. Za uspješno izvršenje ovog zadatka Vrhovni štab i drug Tito pohvalili su 2. dalmatinsku brigadu.

Poslije ovih iscrpljujućih borbi i uspješnog protjerivanja etničkih ostataka preko rijeke Drine, 2. dalmatinska brigada nastavlja, zajedno s drugim jedinicama, svoj još teži borbeni put u 5. neprijateljskoj ofanzivi i bici na Sutješci. Dolaskom 2. dalmatinske brigade na teritoriju Crne Gore, 15. maja 1943. godine, brigada vodi žestoke borbe na Sinjajevini, gdje uspješno odolijeva i zadržava neprijateljske juriše s juga i jugoistoka. U borbama na Sinjajevini poginuo je Maloižanin Mareli Alberta Ivo, a na maršu poslije prijelaza Durmitora umro je od iscrpljenosti i tifusa Jeli Marijana Mate.

U obrani položaja na Gornjim i Donjim Barama i zaštiti jedinog prolaza glavnina naših jedinica iz kanjona Sutjeske zahtijevala se od svih boraca i rukovodilaca najveća upornost, zalaganje i žrtvovanje. Bila je to najupornija i najodlučnija bitka, u kojoj se od svakog borca zahtijevalo da bude krajnje uporan i izdržljiv. Dalmatinski borci pokazali su pravi heroizam i nisu žalili svoje živote. Po ocjeni druga Tita to su bile najteže i najpresudnije bitke u našoj NOB-i, a 2. dalmatinska brigada podnijela je najteži teret u toj borbi i imala najviše žrtava. Ali ona je pokazala divne primjere upornosti i herojstva. U bici na Sutješci (samo od 15. svibnja do 20. lipnja 1943. godine) poginulo je 66 Maloižana. Mnogi Maloižani poginuli su i poslije proboja, ili su stradali od zadobijenih rana u toku ofanzive, iznemoglosti i tifusa. etvrti bataljon je tako re i na Sutješci sav izginuo, a tamo je poginulo i puno Maloižana. Na položajima Gornjih i Donjih Bara, gdje je 2. dalmatinska ispisala najslavniju epopeju svoje borbe, junački i hrabro je poginulo sedamnaest Maloižana, me u kojima su se posebno istakli, junački i hrabro poginuli Martinovi Marijan, Mareli Marijan, Dumir Vilmo, Medani Romano, Medani Vinko i Svorini Tome Jerolim.

Poslije prodora naših jedinica iz zadnjeg njemačkog obruba na cesti Kalinovi—Foa, kod sela Miljevine, brigada je produžila dejstvo u pravcu Jahorine i Romanije, a odatle ka Olovu i Kladnju. 26. lipnja 1943. godine brigada u estvuje u oslobođenu Kladnju, a zatim nastupa u pravcu Ozrena. Dolaskom u širi rejon Ozrena brigada vodi višednevne borbe sa ozrenskim i trebavskim etnicima. U tim borbama poginula su tri Maloižanina i jedna drugarica, i to: Toman Bože Božo, Mareli etiri i Šime, Šegi Ekore Anelo i Mezi Luke Dinka.

Dvadeset prvog kolovoza brigada je dobila zadatak da dolinom Krivaje odmaršira pravcem Romanija—Jahorina—Foča i izbije na Drinu, a odatle u pravcu Sandžaka i Crne Gore. Pošto je u međuvremenu kapitulirala Italija, brigada na ovoj teritoriji učestvuje u razoružanju talijanskih jedinica i vodi više borbi protiv četnika, posebno u rejonima Kolašina i Andrijevice.

Dolaskom naših jedinica u Sandžak i Crnu Goru, i poslije uspješnog razoružavanja velikog broja talijanskih jedinica, Nijemci su na ovu teritoriju ponovo poduzeli ofanzivu. U to vrijeme brigada se nalazila u širem rejonu Pljevalja i Čajniča, a u njoj je počinjala ofanziva angažirana je u borbama na pravcu Jabuke, odnosno Prijepolja, gdje je vodila ogorčene borbe s njemačkim snagama koje su iz Srbije prodirale u tom pravcu. U tim borbama, naročito u toku dana 5. prosinca, posebno se istakao Prvi bataljon, koji je u trenutku prodora njemačke motomehanizirane kolone s pravca Pljevalja marširao u susret toj koloni. Spazivši njemačku kolonu, borci Prvog bataljona otvorili su snažnu vatru na neprijateljske jedinice i prisilili ih da se zaustave. U ovoj borbi posebno se istakla Maloižanka Mareli Mileva, koja je u prvim zauzela položaj i prva otvorila vatru iz svog puškomitraljeza. U tom trenutku kod neprijatelja je nastalo komešanje, jer su vatrom iz Milevinog mitraljeza bili iznenađeni, a ubijeno je i ranjeno više njemačkih vojnika. Ovaj podvig mlade Ižanke omogućio je Milevinom bataljonu, i drugim jedinicama brigade, da se srede i zauzmu povoljnije položaje. U ovoj borbi Mileva se pokazala neobičajno hrabra tuku i vatrom po njemačkim tenkovima, sve dok i ona nije bila smrtno poginula. I o ovom njenom podvigu brzo se proslavilo u brigadi, a borci su je s poštovanjem oplakivali. Pored Mileve, u 1. bataljonu svojom borbenošću isticala se i Maloižanka Lukin Bazilija, a posebno u pružanju pomoći i njezi ranjenika. Svoju hrabrost i požrtvovanje posebno je pokazala u Hercegovini, na položajima Grab—Orašje kod Trebinja 21. V 1944. godine, kada je brigada prodirala prema primorju. Tih dana Bazilijin bataljon branio je položaje od prodora Nijemaca. Bazilija je tada bila referent saniteta bataljona, a pošto je etna bolnička arka bila bolesna, ona je dobrovoljno toga dana otišla na položaj da zamijeni svoju bolesnu drugaricu. U toj borbi bila je teško ranjena, izgubila je oba oka i nikada više nije pogledala.

Kao bolničke arke u Centralnoj bolnici stradale su u toku 4. i 5. neprijateljske ofanzive drugarice Orovi Mirova Anka, Mareli Marija, Petri i -Ravnik Santa Marija-Tina i Petri i Vladimira Asija. Kao teški ranjenici pri Centralnoj bolnici, kroz 4. i 5. ofanzivu, stradali su: Petri i Mate Milan, Govorin Marka Marijan, Dunatov Martina Dragutin i Svorini Joze Kažimir.

U bolnici na terenu Šehovića, u istočnoj Bosni, od posljedica ranjavanja kroz Petu ofanzivu stradao je Mareli Rudolfa Nenad, a u bolnici u Majevidu, u Trnovu, stradale su od posljedica ranjavanja, u bici na Sutjesci, drugarice Lukin Mira Marija i Petri i Luke Anka. Lovrin Miška Mile poginuo je u Semberiji kao borac u 18. hrvatskoj brigadi, a lavkin Mate Tomica poginula je u borbama za oslobođenu Kninu.

Maloižani i sva njihova sadašnja i buduća pokoljenja mogu biti s pravom ponosni na sve ono što su učinili i dali borci 2. brigade u

toku narodnooslobodilačke borbe i revolucije. Oni posebno mogu biti ponosni što su maloiški borci dali tako veliki prilog razvijanju bratstva i jedinstva širom itave Jugoslavije, što su dali tako veliki broj boraca, koji su u estvovali u najdramati nijim i najsudbonosnijim bitkama za slobodu našeg naroda.

Salvo Lukin

U MITRALJESKOM VODU 2. BATALJONA

Nakon što je formirana, brigada je, svoj prvi borbeni put otpo elala 4/5. oktobra 1942. godine iz sela Uništa, preko prijevoja zvanog Previđa, planine Strmac i Gornjih Peulja do sela Ti eva. U Ti evu se smjestio štab brigade sa prištapskim jedinicama i dijelovima 2. bataljona, dok su ostali bataljoni i jedna eta 2. bataljona zatvarali pravce Bosansko Grahovo, Drvar i Livno. Po razmjesta ju jedinica sutradan me pozvao komandant bataljona Veljko Tomić i saop io mi da se sutra osobno javim komandantu brigade. Komandant Vu ković mi je saop io da je uslijed pomjeranja rukovode eg kadra odlučeno da se uputim u oficirsku školu u Srb, ali dok ne primim poziv da preuzmem komandu u 1. eti, kojom je tada komandirao Srdeli Ante. Rekao sam komandantu Vu koviću da mi je jako neprijatno da se Srdeli smjenjuje zbog mene, nego bih do poziva za školu radije primio mitraljeski vod u 2. bataljonu, koji je baš tih dana i formiran. Komandant Vu ković se s tim složio i tako sam postao prvi komandir mitraljeskog voda u 2. bataljonu i to u sastavu: olovi Tode, Kursar Sime, Vetma Nikola, Grubiši Jerko, Matulovi Zore, Govor in Josip, Martinović An elo, Rak Ante i bolni arka Klari Marija.

Od naoružanja vod je imao mali jug. baca 50 mm, dvije teške talijanske »Brede« sa dva sanduka municije, te dva konja, jedan za nošenje naoružanja i municije a drugi za kuhinjske potrebe.

Zbog pomanjkanja municije štab bataljona je uvodio u borbu mitraljeski vod samo u izuzetnim situacijama. Ja a dejstva teških oružja neprijatelj je osjetio na prilazima i u samom Kupresu decembra 1942. god. Kupres tada nije bio zauzet uslijed velikog snijega i nevremena. Povla enje naših jedinica uslijedilo je u jutarnjim satima uz juriš ustaša na naše položaje. Iako je ustaški protivnapad bio snažan, mitraljeski vod smo sa položaja uspjeli izvu i bez gubitaka. Za ovaj uspjeh doznao je i komandant brigade, te je pohvalio sve borce voda, od kojih se posebno istakao Kursar Sime i Vetma Nikola. Spomenuta dva junaka kasnije su bili komandir i komesar ete, od kojih danas ni jedan nije u životu.

Poziv za oficirsku školu omela je 4. neprijateljska ofenziva tako da do poziva nije došlo.

Mitraljeski vod nastavio je svoj borbeni put u sastavu 2. bataljona, od Livna, Duvna, Imotskog, preko sela Rakitno u dolinu Drežnice, do položaja Vrđi, iznad Mostara. Na položaju Vrđi o ekivali smo napad Talijana i etnika na naše položaje, pa smo zauzeli položaj na krševitom i malo pošumljenom zemljištu.

Spremaju i naš napad na etnike 27. februara 1943. god. oko 18,00 sati bio sam teško ranjen kroz stomak. Ostao sam leže i zahvaljujući bolni arki An ići Dumi bio sam izvucen s položaja i poslat na primitivnim nosilima do divizijske bolnice u pratnji bolni arke, drugarice Marije Klari. Moje komandovanje sa mitraljeskim vodom završilo se na položaju Vrđi, a dalje sam se kretao u sastavu 2. ešalona ranjenika i bolesnih sve do Kalinovika. U Kalinoviku svi ranjenici i bolesni iz 2. dalmatinske brigade bili su pozvani u štab brigade na veeru. Komandant Ljubovuković zaželio nam je brzo ozdravljenje i uputio nas svakoga u svoju jedinicu. Ja sam mitraljeski vod u sastavu 2. bataljona sustigao u blizini s. Miljevine, i s njim prešao na desnu obalu rijeke Drine, ali je tada već vodom komandovao Todević — »Bariton«. Bolni arka Perić i Zorka dosta se brinula da mi pronađe mlijeko i da kuha kompot od suhih šljiva i krušaka, jer još nisam bio ozdravio od rana, a niti sam mogao uzimati bilo koju hranu osim mlijeka i kompota.

Todević olovi

JUNACI NA LEGENDARNOM ILAŠU

Vojniko umijeće i borbeni podvig učinila je 2. i 3. bataljona no u 27/28. 10. 1942. godine na prostoru Ilaš. Ilaš se prostire južno od Trnova Poljana, u dužini oko 2,5 km sa najvećim uzvišenjima Kruškovac tt. 967. i Kosa k. 977. On je u NOR postao legenda jer je samo u 1942. godini, na njemu i oko njega u sprezi s Vagnjom i obratno vođeno oko 80 borbi s različitim formama borbenih dejstava — od prekopavanja, miniranja i zarušavanja puta do različitih zasjeda, prepada, napada i obrane, i s različitim partizanskim snagama — od grupe kurira i patrola do snaga koje su dva partizanska bataljona. Ipak su četiri borbe te godine bile najznačajnije, od kojih u dvije sudjeluje 2. i 3. bataljona, i to: no u 27/28. 10. 1942. godine i u zatvaranju tog pravca 25 dana, krajem 1942. i početkom 1943. godine. Prije toga dvije značajne borbe bile su: 3. 1. 1942. godine — poznata pod popularnim nazivom »Poletjelo jato vrana...« kada je ubijen i talijanski kolonelo, i krvave borbe, početkom kolovoza 1942. godine, dvaju dinarskih bataljona u zatvaranju tog pravca prema Livnu prilikom borbi proletera početkom osmog mjeseca 1942. godine radi oslobođenja Livna.

Drugom polovinom listopada 1942. godine, došavši iz Sinja, na Cilašu se našao i talijanski fašistički bataljon crnokošuljaša, a prema Vagnju i Vlaku druge talijanske snage. U to vrijeme u brigadi je bilo oko 150 nenaoružanih boraca. Štab brigade odlučio je da treba borba do i do oružja i municije.

Štab 3. bataljona, pošto je dobio zadatak da napadne neprijatelja, izvršio je solidne procjene i izbor glavnog objekta za napad. Na detaljnom izviđanju neprijatelja i terena zaključeno je da se mora neprijatelju na Kosi i Kruškovcu neopaženo približiti i iznenadno ga zasuti ručnim bombama, a zatim pušanim i mitraljeskom vatrom sa najbližih odstojanja. To je bio jedini način da se nad 3—4 puta jačim neprijateljom ostvari uspjeh i dođe do plijena sa što manje vlastitih gubitaka, i da

se borci po izvršenom zadatku što prije udalje sa poprišta borbe. U procjeni koja bi eta bila najpogodnija za takav zadatak, opravdano je pao izbor na 2. etu, iz razloga što je ona imala 13 boraca koji su poznavali taj teren. To su bili: Jure a ija, koji se rodio i odrastao u Bilom Brigu (oko 700 m zra ne linije od ilaša), Mišo Žanko, nešto malo dalje, i 11 Glavi ana, od kojih su osam dobro poznavali teren idu i prije rata u drva preko ilaša i Trnova Poljana u Rukav ili na ispašu blaga, i to: Ante Romac-Vaso, Stipe Modri, Petar Matko i Filip-»Brajko« Jadrijevi, Ivan Masni -Ban i Jakov Masni, te Mirko Maras, a djelomično su taj teren poznavali i Zvonko Milošević, Mila Milošević -Prvini i Stipe Romac (Dujin). Zbog važnosti zadatka, komandant i komesar bataljona Bruno Vuleti i Vuko Jovovi, odlučili su da vode 2. etu u ovaj boj. I Bruno je dobro poznao ovaj putni pravac. On je po etkom rata za potrebe bivše jugoslavenske vojske, vozio kamion opreme iz Sinja za Livno. Poznavanju terena, s pravom, davan je veliki značaj, iz razloga što je svako veće znanje prednost u životu uopće, a u ratu od životnog značaja u borbi s tuđinom koji, po pravilu, manje poznaje teren.

Nakon dobijena zadatka od štaba bataljona, komanda 2. ete održala je sastanak: komandir Josip Grubeli -Joso, zamjenik komandira Filip Jadrijevi -Brajko, komesar ete Karmelo Uki, zamjenik komesara ete Ivo Pender. Dogovoreno je, pored ostalog, da zamjenik komandira ete i Jure a ija, kao dobri poznavaoči terena, izvrše razmjenu mišljenja sa svim poznavaočima terena u etu o njegovom naletu korištenja na otkrivenom zemljištu u vedroj mjesecnoj noći, a da i u tim uvjetima moramo postići iznenađenje kod neprijatelja. Nervni su činili svoje, pa je na taj skup nas 13 poznavalaca terena došla cijela komanda ete, svi komandiri i vodni delegati te komandant i komesar bataljona. Mislim da su tema i skup poznavalaca terena, te pridošli sudionici, izabrali najsvrsishodniji nalet procjene zemljišta kako bi se najlakše ostvario postavljeni zadatak.

Na tom sastanku, s ravnopravnim učestvovanjem svakog pojedinca, zaključeno je sljedeće: etom u tišini doći u udolinom do propusta za vodu ispod puta kod Trnova Poljana, a odatle još veće tišinom prebacivati se pojedinačno i u parovima puzanjem u dolac (već u vrtaču) i od glavnog uzvišenja Kose i Kruškovac, tu se smiriti i dopuniti plan neprijetnog prilaska fašističkom logoru, koji je od vrtače udaljen svega oko 200 m, tu pripremiti glavninu ete za napad iz dočeka, a 1. ojačani vod tako eto tiho produžiti i u narednu vrtaču i tamo se pritajiti da bi napao neprijatelja s leđa. Rečeno je i to da eto članovi štaba bataljona (komandant i komesar) rukovoditi borbom iz prve velike vrtače, zatim da komandir ete i zamjenik komesara ete komanduju glavninom ete u napadu na neprijatelja na desnom krilu i da štite povratak cijele ete preko ceste, te da im budu najbolji vodiči: Jure a ija i Mišo Žanko, a da zamjenik komandira ete i komesar ete vode 1. ojačani vod vodnika Vicka Ružića, s leđima, na glavno uzvišenje Kose i dijela Kruškovac. Kada je ovo brdo nazvano Kruškovac i zašto, nije poznato, ali se to ime eto i opravdalo bacanjem preko stotinu kruškastih bombi za slobodu. U toku dana osmotrili smo da su fašisti izgradili na Kosi i Kruškovicu kamene bunkere (otkrivene) za obranu, a izmeću njih podigli šatore za odmor, spavanje i smještaj borbenih i drugih materi-

jalnih sredstava. Ru ne bombe bile su u otvorenim velikim sanducima izme u šatora i uz bunkere. To smo posmatranjem zaklju ili na izvi-anju. Ti elementi obrane i stražari lijepo su se mogli dvogledom vidjeti sa osmatra nice Demerovac tt. 1104 m, nadmorske visine ili 127 do 137 m više u odnosu na talijanski logor na Kosi i Kruškovcu. Na o-smatra nici su bili komandant i komesar bataljona, sva etiri lana komande ete, komandiri vodova i vodni politiki delegati te 4 najbolja poznavaoa terena. Tu je sve potrebno vi eno i najbolje mogu e rje-šenje doneseno.

Bataljon je bio razmješten u rejonu Stražbenica—Demerovac. Po povratku u etu održan je sastanak komunista. Sastankom je rukovodio zamjenik komesara ete, ukazao na važnost zadatka i istakao potrebu da komunisti budu primjer njegovog izvršenja. Sastanku su prisustvovali komesar i komandant bataljona. Tu je zakljeno da se održi i sa-stanak sa skojevcima u vezi predstoje eg zadatka, kojem su prisustvovali komesar ete i bataljona i Filip Jadrijevi kao rukovodilac SKOJ-a u bataljonu. Poslije toga održan je etni sastanak svih boraca, kojim je rukovodio komandir ete.

Raspoloženje za borbu svih boraca bilo je veliko. Vjera u uspjeh bila je jako prisutna, s razlogom što se raspolagalo sa dosta preciznih podataka o neprijatelju. Kao i u sli nim slu ajevima ranije, komesar ete Karmelo Uki nalazio je vremena i na ina da razgovara sa svakim borcem koji je imao važniju ulogu u predstoje oj borbi, kao što su mitraljesci i njihovi pomo nici, bombaši, nosioci ranjenika, kuriri, i si. Po zanimanju radnik i predratni komunista bio je duša — otac i maj-ka ete.

Po pravilu, solidne pripreme daju solidne rezultate — pokazalo se i ovog puta.

S takvim osje anjima krenuo je svaki borac 2. ete na izvršenje zadatka, prvo udolinom u koloni po jedan do prolaska propustom za vodu ispod puta Vaganj—Trnova Poljana, a odatle pojedina no i u parovima ili grupicama — puzanjem sve do Doca — polaznog položaja glavnine ete za napad od Trnova Poljana. Disciplina prilikom kretanja bila je izvanredna. Skoro ni kamen se nije odronio ispod pažljivih nogu. Jedino što se moglo povremeno uti na udaljenosti od par koraka bio je šapat trenutnih dogovora.

Po dolasku u Dolac na Trnovim Poljanama prvo što je trebalo initi jest da se nastavi s tišinom, da se pažljivo posmatra neprijatelj i ocijeni da li je što primijetio, te da se daju dopunski zadaci pojedincima i grupama i pravci napada vodova i povla enja poslije izvršenja zadatka.

Ništa bitno nije propušteno, a najvažnije bilo je to da je zakljeno da neprijatelj ne zna za neposredno prisustvo partizana. To je ocijenjeno po ponašanju stražara koje su se na svijetloj mjeseci ini vidjeli kako se šetkaju ili u mjestu bezbrižno tapkaju. Naravno, posmatraju cio prostor na kojem smo mi, ali ništa neobi no nisu primijetili. I 1. vod je stigao neopaženo od neprijatelja u manju narednu vrta u. Pred sobom na Kosi vidi dva stražara ispred fašisti kih šatora. Dakle, neprijatelj je u polokruženju u 22,30 sati. Bilo je još trideset minuta do dogovorenog op-eg napada. Radi svake sigurnosti trebalo je prvo likvidirati stražare, i to

par minuta prije 23,00, jer se pretpostavljala njihova smjena u to vrijeme. U tu svrhu odredene su dvije grupe boraca za napad na stražare: Ante Romac-Vaso i Ivan Masni -Ban, odnosno, Mirko Maras i Stipe Romac — da ako nas prije 22,50 otkriju, da oni likvidiraju stražu. Naši mitraljesci Mile Vukši , Stipe Modri i Zvonko Milošević dobili su zadatak da drže na nišanu stražare kako bi ih onemogućili ili da djeluju po našem stroju boraca, tj. da bi eta bez borbe prišla na odsto-
janje bacanja ručnih bombi. Išlo je sve po našem planu. U 22,50 grupe za likvidaciju stražara i mitraljesci s pomoćnicima bili su na svojim mjestima, a Ivan Masni -Ban i Ante Romac-Vaso, bili su u škripu na par metara od stražara, kojeg su mogli i neujno likvidirati. Naravno, imali su i po 3 ručne bombe »kragujevke«, koje su po efektu bile bolje nego 20 talijanskih. U to vrijeme po elu je tiho prebacivanje boraca ka fašističkom logoru. Neprijateljski stražari otkrili su partizane tek na nekoliko koraka od njih. Oni su začas posla likvidirani. Tako su prve serije ručnih bombi bačene na neprijatelja a da sa suprotne strane nije ni metak ispaljen. Postignuto je potpuno iznenađenje. Neprijatelj je zatečen na spavanju. Preživjeli su bježali u gašama, a oružje i municiju su ostavili na Kosi i Kruškovcu. Trideset smo ubili, dva zarobili. Ranjenici su na sve strane jaukali »Mama mia«. Nastala je borba prsa u prsa sa onima što su se uspjeli srediti i sa lakšim ranjenicima. Ubrzo iza toga na prostoru zauzetog logora od granata minobaca a teško je ranjen komandir voda — brodograditeljni radnik, rodom iz Splita — Junak Vicko Ružić , i poginuo puškomitraljezac Mile Vukši , rodom iz Drniša. Vidjevši to, komesar Uki i »Brajku« da preuzme komandu u borbi i da odredi novog puškomitraljesca na mjesto poginulog Vukšića. Brajko zove Mirka Marasa da dođe i da bi mu naložio ulogu puškomitraljesca. U tom trenutku jedan fašista je kundakom puške udario »Brajku« po desnoj ruci u kojoj je bila puška. Palac je razbijen, a puška pukla na dva dijela. Tada je fašista ponovo zamahnuo puškom koju je »Brajko« dočepao svojom lijevom rukom, zatim su se po eli hrvati i gušati. Mirko Maras, koji je bio u pokretu ka »Brajku«, vidio je ovu scenu i prigrabio udario fašistu kundakom puške po zatiljku koji se iz »Brajkovog« naručja stropoštao na kamenjar, a zatim... nije prošlo ni jedan minut, Mirko u pokretu ka poginulom puškomitraljescu, napadnut je od dvojice pritajenih — nenaoružanih fašista. Iako je Mirko bio jak za dvojicu, dobro su došli Karmelo Uki i »Brajko« — ubivši jednog. Mirko se s lakoćom obračunao s drugim. Sli no se desilo Koreni Dušanu, Stipi Romcu, Juri Čaji i još 15-torici drugova. Bilo je svakojakih nezgoda kao posljedica bliske borbe. Tako, npr., borac Belas Marin bio je izboden nožem na više mjesta; desetar Cvitković Franjo zarobio je »bredu« i kad je po elu iz nje gašati dobio je udarac kundakom puške po pleki koja mu je napukla; zatim, Vukman Tomo i Tomi Jerko bili su izujedani u hrvanju s fašistima a Vučanović Milan i Bedalov Vinko, od bliske eksplozije baruta, imali su pocrnjela i blaže ope-
ena lica. Svi su, srećom, bili relativno lakše ranjeni ili ozlijeđeni. U borbi je pomogao drug drugu, a poslije borbe nastupile su etne bolničke i bataljonski sanitet. Svi su se vratili u etu, osim njih pet, koji su bili teže ranjeni, pa su prenijeti u bolnicu 4. operativne zone. Kada je Mirko uzeo puškomitraljez poginulog druga sišli smo niz pa-

dinu i, iz neposredne blizine, napali poslogu na minobaca ima. Brzo smo to likvidirali i dva minobaca a zaplijenili, ali bez nišanskih sprava, pa smo ih odmah i potpuno onesposobili. U to vrijeme borba glavnine ete na našem desnom krilu po ela je jenjavati. Iza toga dotrao je kurir Mišo Žanko i prenio nare enje komandanta i komesara bataljona, kao i komandira ete, da prikupimo i poneseo što više zaplijenjenog oružja i municije, poneseo teže ranjene i poginule drugove i da se što prije povu emo i prebacimo preko ceste u rejon odakle smo i došli. Divno je bilo vidjeti borce pune plijena. Jedan je ak nosio 5 pušaka i sanduk municije. Iznose i golemi plijen, 5 teže ranjenih i 4 poginula, eta je prakti no bila nesposobna za borbu sve dok se ne prebaci preko ceste gdje e dio tereta preuzeti 1. i 3. eta. Pregledao sam položaj da slu ajno nije neko ostao i produžio na mjesto bataljonskog saniteta, gdje su teško ranjenom Vicku Ruži u pružale pomo etna bolni arka Živka Zivkovi i vodna bolni arka Mila Miloševi . Vicko je još davao znake života, pa smo ga žurno naizmjeni no nosili. Kad smo prešli cestu i stali da se odmorimo, ustanovili smo da je naš drug Vicko umro u toku pokreta na našim le ima. To je bila druga žrtva iz 1. voda. Ubrzo smo saznali za još dvojicu poginulih. Trogirana: Jadri Vicu i arija Jozu. Iako smo ubili 30, ranili preko 50 i 2 fašista zarobili, duboko smo tugovali za borcima koji su pali, ali svjesni smo bili da su žrtve za slobodu neizbježne. Najteže je bilo shvatiti istinu da 1. vod ne e imati svog komandira Ruži a, koji je imao veliki autoritet, veoma hrabar i omiljen. Bio je 8—10 godina stariji od boraca svog voda, ali uvijek primjer izdržljivosti i samoodricanja, te pouzdan pri izvršavanju i najtežih borbenih zadataka. Ta etiri junaka — slobodara, sa ostalim iz 2. ete, ostvarili su prvi ve i borbeni uspjeh brigade i ujedno najve i poraz neprijatelja u Cetinskoj krajini do tada.

Filip Jadrijevi -Brajko

BORBA NA ILAŠU

U periodu formiranja brigade neprijatelj je zauzeo Livno, kojeg je u augustu oslobodila Prva proleterska brigada. U tom napadu neprijatelja na Livno u estvovao je i jedan fašisti ki bataljon iz garnizona Sinj, koji je nakon ponovnog zauze a Livna, na povratku za Sinj, ostao da štiti komunikaciju Sinj—Vaganj—Livno. Ovaj bataljon je organizovao logor pod šatorima na položaju Cilaš — iznad Bilog Briga, sa desne strane komunikaciji Sinj—Livno. Lijevo od te komunikacije položaje je zauzela baterija brdskih topova.

Stab brigade je odlu io da s tre im bataljonom izvrši napad no u 27/28. oktobra 1942. godine na neprijatelja i to: da s drugom etom pre e komunikaciju i pojavi se pozadi neprijateljskog logora, iznenadi i napadne neprijatelja, a sa prvom i tre om etom da istovremeno izvrši demonstrativni napad na bateriju topova, te olakša osnovni zadatak drugoj eti. No za iznenadno dejstvo nije bila povoljna. Tišina sa punim mjesecom. Drugoj eti je bio dodeljen iskusan vodi koji e etu

provesti što neprimetnije. Pokret je bio tim delikatniji jer je trebalo pro i neposredno blizu položaja baterije. Zadatak 2. eti bio je prili no hazardan, odnos snaga po broju i naoružanju neuporedivo u korist neprijatelja, a nismo imali ni velikog iskustva.

Za predstoje i zadatak izvršene su odgovaraju e pripreme, u toku dana izvršili smo izvi anje neprijateljskih položaja, održani su partijski, skojevski i etni sastanci.

Zadatak 2. ete bio je da iznenadnim napadom razbije neprijatelja, zaplijeni što više oružja i municije i da se što prije povu e preko komunikacije sa pljenom gdje e je prihvatiti 1. i 3. eta. 2. eta je bila upozorena da neprijatelj kontrolira komunikaciju ja im pokretnim patrolama.

Nastupom no i 3. bataljon je pristupio izvršenju zadatka.

Blagodare i svim poduzetim mjerama, posebno vještim vo enjem iskusnih vodi a iz tog kraja, te disciplini na maršu, 2. eta je uspjela neopaženo pro i pored baterijskog položaja, pre i na desnu stranu komunikacije, podi i neprijateljskom položaju i pripremiti se za borbu. Bili smo osmotreni od neprijateljskih stražara tek na nekoliko koraka od njih, stražari su po eli da pucaju, ali smo mi istovremeno po eli s jurišem. Iznena enje je bilo potpuno. Neprijatelj je zate en na spavanju, po eo je da bježi ostavljaju i pri tome itavo naoružanje i opremu. Istovremeno, sa napadom 2. ete, otpo eo je i demonstrativni napad 1. i 3. ete na bateriju, tako da se dobio utisak da je naš napad ve ih razmjera nego što u stvari jeste. Zauzeli smo osnovne vatrene položaje neprijatelja (zaklone) nastavili dijelom snage da ga gonimo a dijelom da sakupljamo oružje i municiju. Trebalo je vrlo brzo raditi, da nam neke druge snage ne presijeku odstupnicu ka našim položajima — logoru. Nije bilo lako držati etu u rukama. Borci su se razmilili po šatorima. Bilo je doduše pojedinaca koji su uzimali pi e i hranu uz oružje, ali su u tome bili brzo sprije eni. Akcija je izvedena po planu, brzo i energino, sa potpunim uspjehom. Iako je to, za neke borce, bio prvi ja i okršaj, svi borci su savjesno izvršavali unapred odre ene zadatke. Zarobili smo velike koli ine oružja i municije, ali smo odnijeli samo toliko koliko smo mogli nositi. Divno je bilo vidjeti kako borci nose po nekoliko pušaka, automatskog oružja, mitraljeza, municije i si. Svaki je nosio što je više mogao, tako da eta nije bila sposobna za borbu u koliko se ne bi rasteretili suvišnog pljena. Optere enje je uticalo i na pokret ete. To se, ipak, moralo podrediti pljenu, jer je i akcija u osnovi izvršena radi toga. Važno je bilo što prije prebaciti se preko komunikacije, do i pod zaštitu 1. i 3. ete, predati im dio pljena da ga one nose. Sve je izvršeno po ranije zamišljenom planu. Kada smo bili u sigurnoj zoni, tek tada se neprijatelj uspio srediti, organizovao je snažnu vatru po rejonu svog logora, a mi smo sve to posmatrali; ve udaljeni od tih položaja i radovali se našem prvom zna ajnijem uspjehu otkako je formirana brigada. Tom prilikom smo se teška srca rastali od etiri naša druga, koji su pali u toj borbi, među kojima je bio i komandir 1. voda brodogra evni radnik iz Splita Ruži Vicko. Neprijatelj je imao oko 30 mrtvih i još toliko ranjenih, dva su Talijana — fašista bila zarobljena.

Nakon povratka u logor, sa ekao nas je štab brigade, uslijedile su estitke i pohvale. Mi smo bili sretni što smo uspješno izvršili postavljeni zadatak, što smo u brigadu donijeli toliki u to vrijeme potreban pljen i time doprinijeli da se naoružaju i oni borci koji do tada nisu imali oružje.

Zaplijenjeno je naoružanje predano u štab brigade, a zatim je bilo raspore eno po bataljonima.

Mora se ista i da je u ovoj akciji do punog izražaja došla borbenost i odvažnost tih naših mladih ljudi, radnika, aka i seljaka starih od 16 do 23 godine života. Divno je bilo biti starješina takvim junacima, koji su, eto, u prvom ja em okršaju svojim djelom pokazali da e i ubudu e biti dostojni povjerenja — odani, hrabri, samoprijegorni i disciplinirani.

Josip-Grubeli -Joso

VIDJELA SAM TITA NE ZNAJU I DA JE ON

U glamo koj bolnici gdje sam bila, bilo je dosta ranjenika iz svih jedinica. Bolni arke su, pretežno, bile Dalmatinke. Izme u ostalih bila je jedna Manda iz Vrgorca, oli enje drugarstva i sposobna da organizira posao, da savjetuje drugarice, a i sama da služi za primjer. Dr Beljakov je bio upravnik glavne bolnice. Vrijedan, živih pokreta, stigao bi svugdje, pa i na terenu, da obilazi sela radi lije enja i održavanja higijene. Otvorio je ambulantu za civile. Tu dužnost je dao meni da obavljam. Svaki dan dolazili su ljudi, žene i djeca, sa vrlo razli itim i teškim ranama. Za uspješan rad ambulante povezala sam se s Komitetom SKOJ-a.

Održavali smo zajedni ke, naizmjeni ne sastanke kod nas i kod njih u Glamo u. Pošto je u Petrovcu ve postojala Centralna bolnica, a naša je u Glamo u imala mnogo teških ranjenika, neizbježno je slijedilo njihovo transportiranje u Centralnu bolnicu.

Dr. Beljakov s narodom glamo kog kraja organizira mještane i angažira zaprežna vozila za transport. Jednog jutra, u cik zore, mi koje smo odre ene, bile smo spremne za odlazak s ranjenicima. Prvo smo otišli u kuhinju na lipov aj. Drugarica Tonka Guina, rodod iz Trogira, primila nas je maj inski i milim pogledom.

To jutro se u meni duboko urezalo. Za rukovodioce transporta odre ene su Jovi i Vukica, Zuani Marija, Katica rodod iz Trogira i ja. Ranjenike smo postavili na zaprežna kola i polako, što se moglo lakše, krenuli na put. Išli smo razli itim putevima, a ponegdje se jedva teturali. Put je bio zaista težak. Ranjenici su jaukali. Od potresa su im potencirani bolovi njihovih rana.

Osje ao se i neprijatan miris rana. Mi, smo tako er tu pored ranjenika u kolima da im se na emo pri ruci. Unato njihovog hrabrog držanja, zapomagali su »Drugarice! Boli«. Bilo nam je teško slušati zapomaganje drugova. Koža nam se ježila, ali im nismo mogli ni im pomo i, osim utješnih rje i. Zastali smo u jednom selu da se malo odmorimo i

osvježimo. U selu smo organizirali snabdjevanje preko narodnih odbornika. Tu smo malo jeli i krenuli dalje. U to vrijeme postojala je i radila uskotra na »Sipadova« šumska pruga, s teretnim otvorenim vagonima i lokomotive s pogonom — uglavnom na drva (nije bilo ugljena). U planu je bilo da se i vlak koristi za daljnje transportiranje teških ranjenika. Tada je za ranjenike nastao teški moment, jer smo ih morali pomjerati prenošenjem iz zaprežnih kola u vagone. Kada smo ih smjestili u vlak, uz pomoć seljaka koji su vozili ranjenike, dali smo im po kocku šeera, što smo jedino sa uvali još iz Glamo a. Kako je lokomotiva imala pogon na drva, a vagoni otvoreni, varnice su padale po ranjenicima. Nismo ih mogli ni im zaštititi. To, kao i vagoni, sa slabom amortizacijom izazivali su, kod ranjenika, skoro stalne povrede rana. Kada smo došli na cilj, uz pomoć grana i omladine ranjenike smo razmjestili u ve pripremljene prostorije. Jedna drugarica — rukovodilac SKOJ-a, išla je s nama u upravu Centralne bolnice radi podnošenja izvještaja o izvršenom zadatku. Istim vlakom krenuli smo nazad, ali je vožnja, zbog jakog vjetra, bila još nepovoljnija zbog raznošenja varnica.

Sje am se da sam na sebi imala kaput koji sam donijela od ku e. Bila sam u bližem vagonu do lokomotive. Varnice su padale toliko snažno i esto da je moj kaput bio sav izrešetan. Stalno sam varnice gasila i on bi vjerovatno izgorio da se nisam branila. Tako sam ja te zime ostala bez kaputa. S vlaka smo se iskricali na prostoru Oštrelj—Mliništa. Tu nas je prihvatila meni nepoznata jedinica — uglavnom bili su naši — partizani. Pretpostavljam da su bili u vezi s našim zadatkom. Drugovi su nam dali ve eru, a poslije smo išli na spavanje u jednu ku icu. U toj ku ici su bile dvije prostorije. Mi smo ležale u onoj gdje se odmah iza vrata ulazi. Po izgledu, to je bila kuhinja, jer je u prostoriji bio šporet. U njoj je bila i jedna partizanka, koja se zvala Marija. Koliko se sje am bila je kuharica. Legle smo jedna pored druge i umorne brzo zaspale. Ujutro rano, dok smo još ležale, pojavio se neki ovjek na vratima one druge sobe. Bio je sredovje an, ljepih crta, fino vojni ki obu en i sa oficirskim opasa em, a na njemu i opasan pištolj. Nekim drugovima i kuririma nešto je glasno govorio u naredbodavnom tonu. U toj, susjednoj sobi, vidjela sam i radio-stanicu, pa sam pomislila da je ovo neka važna jedinica, a i ovaj ovjek. Nisam bila svjesna tko je taj drug. U razgovoru s nama bio je jako prijazan. Kada smo došli u Glamo , pri ala sam drugovima — ranjenicima šta sam na putu doživjela i vidjela. Jedan od njih, iz prate eg bataljona Vrhovnog štaba i prije par dana došao je u bolnicu, mi na to re e: »Taj drug, koga si vidjela, je Tito, a zgrada dio rasporeda Vrhovnog Štaba. Radio-stanica koju si vidjela je Titova i služi za vezu s jedinicama NOV i za predaju podataka radio-stanici „Slobodna Jugoslacija“ radi informiranja svijeta o našoj borbi«.

Bilo je to izuzetno i nezaboravno uzbu enje. Vidjela sam Tita a nisam znala da je to on.

Katica Bjaževi -Jadrijevi

BORBE ZA SELO KIJEVO

Brigada se 6. studenog 1942. godine nalazila u selu Uništa. Njeno okupljanje imalo je za cilj pripremu napada i zauzimanje ustaškog uporišta Kijevo, koje se nalazi na cesti Vrlika—Knin. Zapravo, Uništa i Kijevo udaljeni su me usobno nekih 6 kilometara. Štab brigade sa štabovima bataljona u toku dana izvršio je izvi anje Kijeva i odredio zadatke bataljonima. U ve ernjim satima krenuli smo u kolonama u pravcu Kijeva, s ciljem, da ga zauzmemo. Kada smo stigli neposredno u blizinu Kijeva, nastalo je vrlo jako, prosto nemogu e nevrijeme. Kiša, krupa, nabujali potoci i od velikih koli ina vode, raskvašen teren, gotovo je onemogu avao kretanje, komandovanje i kontakt. Uslijed tako lošeg vremena došlo je do kidanja veza, pa su se jedinice povla ile kako je koja mogla i znala u pravcu Uništa. Oja ani prvi vod 1. ete 4. bataljona, s kojim je bio i komandir 1. ete Sre ko Bani , kre u i se opazio je na jednom brdašcu nekakvu gra evinu, te odlu ismo da se sklonimo od nevremena i kiše. Dolaskom na brdo utvrdili smo da se nalazimo pred crkvom. Odlu eno je da se provale glavna zapadna vrata i u e u crkvu. Ulaskom u nju postavljena je straža prema okolnim ku ama Kijeva. Ostali borci naložili su dvije vatre u crkvi od klupica i drugih drvenih predmeta kao i papirnatih stvari prona enih u njoj. Dosta je bilo hladno i mokri borci nastojali su se što prije osušiti. Malo smo se i zaboravili, kad u to u crkvu bane zvonar da zvoni jutarnju. U razgovoru s njim doznali smo o posadi, broju ustaša i njihovom rasporedu u Kijevu. Nakon nekog vremena dolazi zvonarova žena koju smo kratko zadržali u crkvi. Ona se uplašila i po ela kukati da ima malo dijete kod ku e, da je pustimo. To smo bez puno razmišljanja i u inili. Prema odluci komandira ete pripremili smo se da u razvu enoj koloni krenemo prema prvim ku ama Kijeva. Zvonareva žena, a zvonar je ostao s nama, onako usplahirena, iznena ena, obavijestila je najprije mjesnog župnika — ustašu, koji biciklom bježi u Vrliku, a potom i ustaše, da je puna crkva partizana. Ustaše iznena eni, a uz to su vidjeli razvu enu kolonu koja je iz crkve ve stizala do prvih ku a, bezglavo stadoše bježati prema Kozjaku, Vrlici i Kninu.

Kijevo smo zauzeli a da skoro nismo ispalili metka, osim što smo pucali da bismo stvorili još ve u pometnju me u ustašama i oružnicima. Bezglavo bježe i ustaše su ostavile nešto pušaka, metaka i hrane.

Nakon što smo zauzeli Kijevo, borci su po eli dovla iti hranu u crkvu, tako da je u crkvi napravljeno skladište. Naša neopreznost mogla je imati težih posljedica na malobrojni sastav boraca koji je zauzeo Kijevo. Jer, negdje oko podneva, možda i prije, primijetili smo da se ustaše prikupljaju i pripremaju napad na naš položaj — crkvi. U takvoj situaciji dogovorili smo se i uputili jednog borca da obavijesti štab brigade o nastaloj situaciji i o našem zauzimanju Kijeva. Mi smo formirali kružnu obranu, jer to omogu ava položaj crkve s dosta visokim zidom i uzvišicama koje dominiraju cijelim prostorom. Takva naša obrana bila je uspješna i ustaše nisu mogle da se približe uzvišici i samoj crkvi. Bilo je pokušaja da su pojedine ustaše koristili žene da idu na vodu koja se nalazila u podnožju brda na cesti i inile im zaklon za prebacivanje. istina je tako er i nama išla u prilog. Naša je obrana

Grupa rukovodilaca NOP-a Dalmacije na položaju kod Kijeva, 7. studenog 1942. god.

trajala sve do dolaska 2. bataljona koji je napao ustaše iz pravca Uništa u poslijepodnevnim satima. Štab brigade s ostalim bataljonima stigao je u Kijevo predvečer i došao pravo u crkvu. Našavši nas i kaotično stanje u crkvi, očitana nam je politička lekcija o »lošem« ponašanju i za »nagradu« morali smo hitno spakovati stvari i krenuti u oskudno Uništa iz »bogatog« Kijeva.

Drago Petrić

STRIJELJALI SMO ŠPANSKOG BORCA

Kijevo smo oslobodili 6/7. novembra 1942. godine. Razbili smo otpor ustaša i žandara. Tu je organizovana svečanost u povodu 25. godišnjice Oktobarske revolucije.

No, Kijevo mi nije ostalo u sećanju zbog akcije za njegovu oslobodjenje i partizanske proslave godišnjice Oktobra, već po jednom drugom, za mene tužnom, događaju koji se zbilo tih dana. Prilikom upada u Kijevo neki borci naše brigade nekorektno su se ponašali. Zapaljene su neke ustaške kuće, a u nekim konobama borci su pucali u barmene s vinom. Za to se saznalo i u Vrhovnom štabu, koji je zatražio da se krivci uzmu na odgovornost i kazne.

U te prestupke nije bio umešan niko od boraca našeg 3. bataljona, a žrtva je ipak pronađena u dvojici naših boraca.

Jedan od njih bio je vrlo slab borac, izvlačio se između u borbama izgovaraju i sebičavo. Ali »bolest« ga nije smetala da vrlo aktivno učestvuje u pikanju za hranu po seoskim kućama. Drugi je bio

G. R. iz Splita, borac internacionalnih brigada u vreme građanskog rata protiv fašizma u Španiji.

U čemu je bila krivica G. R.? On je bio vodnik jednog voda u našem bataljonu. U borbi na Ilašu, koja je nešto ranije vođena, borac iz njegovog voda u džepu ubijenog italijanskog oficira našao je izvesnu sumu italijanskih lira. G. R. se s njim dogovorio da se to ne predaje kao ratni plijen nego da njih dvojica zadrže i da se troškare kad im se ukaže prilika.

To je otkriveno i zato je G. R. izveden pred vojni sud Brigade. Dvojica drugova koji su u estvovali u vojnom sudu brigade bili su iz našeg bataljona. Jedan od njih, zamenik komandanta bataljona, bio je i sam španski borac. Kako im je kasnije rečeno, pored utaje novca, G. R.-u je stavljeno na teret i to da je u partizane došao ne uobičajenim kanalom, i da je u logoru u Francuskoj, nakon povlačenja španskih dobrovoljaca iz Španije, navodno »cinkario« naše drugove kod uprave logora, navodno nezadovoljan što kao drugi ranjenici nije upućen na lečenje u SSSR.

Meni nije bilo poznato ranije ponašanje G. R. Zatekao sam ga kao vodnika jednog voda. Bio je hrabar borac i uz to je i lepo pevao španske pesme. Uzeo sam ga za kandidata za Partiju.

Vojni sud Brigade je obojicu, i »pikiranta« i španskog borca, osudio na smrt.

Kad su ih proveli na izvršenje presude uveče, jedan od sprovođenika me je potražio i rekao da G. R. želi da razgovara sa mnom. Meni ga je bilo žao, a osećaju i da mu ne mogu pomoći i teško mi je bilo da s njim razgovaram, pa sam to odbio. I sada mi je žao zbog toga. Dok su ih vodili na egzekuciju pikirant je uspeo da se otrgne i pobegne u mrak, a G. R. je pre streljanja, kako su mi kasnije prijavili izvršioци, održao kraću govornu komeju rekao da je kriv, ali da mu je žao što ne gine od ruke fašista, već od svojih ratnih drugova i završio kličući u Partiju, Titu i Staljinu.

I sada, nakon toliko godina, osećam grižu savesti zbog ovog slučaja sa G. R., da nisam imao učešća u njegovoj osudi. Šta li je to htelo da mi pre smrti kaže ovaj španski borac i naš partizan? Nisam siguran da li je bila osnovana ona optužba za cinkarenje u logoru u Francuskoj. Uostalom, sećam se velike provale u partijskoj organizaciji u Kragujevcu i susednim gradovima 1937. god. kada sam i sam bio zatvoren. Slušao sam jednog dana razgovor između ondašnjeg apsadžije, koji se zvao Krsto, sa izmrcvarenim komunistom Krstom Popivodom. Apsadžija pita Popivodu šta bi njemu uradio u slučaju revolucije. Popivoda kaže: »Zavisi«. »A od čega zavisi« pita apsadžija. »Od toga sa koje bi strane barikade našli« odgovara Popivoda. Očigledno, ako bi se tadašnji apsadžija našao na strani revolucije, Krsto mu nebi zamerao za zlostavljanje u zatvoru, a ako bi se našao na protivnoj strani, tretirao bi ga kao neprijatelja.

Zato smatram da je i ova osuda G. R. bila surova. Ali, nije to žalost bila i jedina naša surova presuda. Onda je to prihvatano kao neophodnost.

Tihomir Janji

KOMANDANT GLIŠO*

Put se odužio. Glišo uk, komandant bataljona »Branko Vladuši«, ispružio noge na elu kolone i ide uz planinu kao leptiri. Kao da ga netko otraga goni ili naprijed vu e. Ne daje zastanak, ne razgovara ni s kim; samo se malo posavio i gura naprijed, a no hladna i nebo osuto zvijezdama. Jesen — šesnaesti oktobar etrdeset druge.

— Ali žurite, družo komandante! — re e Simo Mr an najednom da bi prekinuo tišinu koju nikad nije volio.

— Zora e, moramo požuriti — odgovara komandant Glišo i ne osvr e se.

— E, vala, etnici dozlogrdiše i bogu i narodu, trag im se utro — Simo e.

— Govnarija obi na . . . izmet! — uje se ne iji glas iz kolone. — Malo nam je muke s okupatorom a još oni, ku kini sinovi. . .

— E, trebalo bi, bome da nas ve jednom zauvijek zapamte — dobacuje tre i borac.

Do Gliše dopiru rije i njegovih boraca. Trideset etvorogodišnji komandant, do rata skretni ar na željezni koj stanici Gra ac, ugledan doma in; dobar atleti ar i gimnasti ar; poznat u cijelom kotaru. Visok, vitak i snažan; crne puti, lijep.

Kad su ga ustaše uhvatile mjesec dana prije ustanka i povele na strijeljanje, odmah im je prozreo namjeru. Jurnuo je kroz kišu metaka i uspio uma i i pobje i na Ljubinu poljanu, na trome u Dalmacije, Bosne i Like. Tu se sreo sa devet Zori a, sa devet junaka, sa devet svojih Zrmanjaca, i Ilijom Radakovi em.

Živjeli su logorskim životom, odlazili u sela i pripremali narod za oružani ustanak. Glišo je u po etku nosio dugu crnu bradu i brkove. Imao je jak glas, bio je odlu nih pokreta i blaga pogleda dok je govorio s poznatim, a ispitiva ki je i podozrivo posmatrao nepoznate. Pomalo je, reklo bi se, zanesen hajdukovanjem. Ideje komunisti ke partije malo je poznavao. Bio je prijek i teško je mijenjao mišljenje.

im je Glišo uo da je Hitler napao Sovjetski Savez, na njegovoj kapi se pojavila izvezena etiri slova — SSSR. Otad se on po eo sve više zanimati za Partiju: šta ona zapovijeda i šta misli o ovome ili onome pitanju.

Logorovalo se u Bursa evim kolibama. Najprije je osnovana desetina, a zatim gerilska grupa. Svi su bili naoružani puškama donijetim iz bivše vojske ili na enim pa skrivenim u tužnom travanjskom rasulu. Imali su i jedan baterijski radio-aparat, oduzet od seljanke koja je bila pošla da ga preda ustaškim vlastima u Srbu. Me u njima tada je bio jedino organizovan skojevac Ilija Radakovi (sada narodni heroj i general-pukovnik), koji je Gliši i ostalima objašnjavao liniju Partije. A kada je Marko Zori Markan, kurir i najstariji u gerilskoj grupi, pucnjem iz svoje »duplice« i svojim snažnim glasom, dvadeset sedmog jula etrdeset prve, objavio poziv Partije na oružani ustanak i donio »befel« (nare enje), Glišo uk je gorio od sre e i veselja.

* Preuzeto iz »Poruke Borca«, 1980.

U jednom nare enju je stajalo da je Glišo uk odre en za komandanta, a Ilija Radakovi za političkog komesara devetog gerilskog odreda Like. U drugoj da odmah likvidiraju neprijateljsko uporište Otri i Zrmanju i da poruše prugu prema Graacu i Kninu. Napad je predvi en za dvadeset osmi jul.

U ranu zoru napadnut je Otri. Grupu bombaša predvodio je Glišo. Upao je u žandarmerijsku stanicu u kojoj dio žandara gine, a drugi dio biva zarobljen. Zauzeta je i željeznička stanica u Zrmanji. Ubijeno je osam ustaša i žandara, a četiri su zarobljena. Zarobljena su i četiri talijanska vojnika koji su zajedno s ustašama uvali željezničku stanicu.

Tako je oslobođena prva željeznička stanica normalnog kolosijeka u Hrvatskoj. Ustanici su zaplijenili dvadeset pušaka, puškomitraljez i ve u koločinu municije.

Glišo je sve ano istakao crvenu proletersku zastavu usred Otri a kad je otpor prestao, dodaju i:

— Nek se ovdje ve no vije!

Glišo uk u estvuje i u osnivanju ete na Ljubinoj poljani dvadeset šestog novembra etrdeset prve s grupom svojih najbližih drugova i politički djeluje u selima na Trome i. Petog marta etrdeset druge s jednim vodom boraca, koji je bio u sastavu Prve ete bataljona »Gavrilo Princip«, Glišo je spriječio s položaja, na Ljubinoj poljani ja e talijanske kolone ka Srpskom klancu. Tada su talijanski vojnici, poslije gubitaka, odstupili ka Otri u u neredu.

Za nekoliko dana nanio im je on s vodom velike gubitke. Devet dana kasnije sudjelovao je u zarobljavanju etrdesetak etnika, mahom zavedenih seljaka iz sela Tiškovca.

Govorio bi' svojim borcima: »Treba se tu i s onim ko ho e da ti život oduzme, muški, snažno i bez kolebanja — na život i smrt«. Tad bi borci me usobno s poštovanjem govorili: »Naš komandant Glišo je junak nad junakom«. I bio je zaista junak nad junakom. U borbu je išao na elu bataljona, a u odstupanju se nalazio na za elju svojih boraca...

Do osnivanja bataljona »Branko Vladuši«, na Glišu je imao veliki uticaj komesar Ilija Radakovi, njegov drug, a potom šibenski student Slobodan Macura Bondo (narodni heroj, poginuo marta 1943), komesar bataljona. Postavši komunist sav se unosio na ja anju i podizanju moralnog duha mladih boraca njegove jedinice.

Glišov bataljon ušao je, kao 1. bataljon, u sastav 2. dalmatinske brigade u Uništima na dan osnivanja te naše slavne jedinice. Zatim je bataljon otišao u Bosansku krajinu i nastavio borbu.

Sad je Prvi bataljon pošao u akciju bez 1. ete koja je ostala na položajima poviše sela Pe i. Borci se kre u vrstnim pokretom: jedan za drugim. Komesar Bondo je na za elju Plavanjske 3. ete. Preko bluze opasao kaiš, utegao se, a široke pantalone spu alice dosežu mu do ispod koljena. Bez arapa je. Malo ih je nosio na jakim, mišićavim nogama. Bave i se od djetinjstva sportom, sad mu to u ratu nemalo pomaže u savlaivanju svakodnevnih napora. Rekao bi ovjek da nikad nije umoran ma koliko se marševalo, ma kojim se putem kretalo; nikad ne posustaje, ne žali se na umor. Borac Pero Dragiši udi se kako kome-

saru nije hladno u nogama bez arapa i dokoljenica pa kao da želi skrenuti na to pažnju reče:

— No je 'hladna.

— Jesenja je noć. Druga ruka ne možeš ni otkrivati' — odgovara Markica.

— A imaš pravo, Markica — oglasise Pero.

Kolona se izdužila kao mitraljeski redeni. Žuri joj se. Jer, etnici u okolici Vagnja i Crnog vrha pljačkaju i napadaju kurire.

Jutro osvoji uzvišice i otkriva bunkere u izmaglici. Bataljon se razvija i počinje žurno podilaziti.

Do eka ih vatra.

Komesar Bondo i komandant Glišo se kreću u stroju, u liniji s borcima. S desne strane Bonda je Nikola Savi, a lijevo Simo Savi.

Etnici se utvrdili na kosi kao da će vjekovati, dok borci smjelo nastupaju u skokovima pod kišom olova.

Juriš se ponavlja. Komandant i komesar su na čelu svojih boraca.

U zrak se stvori urnebes od pucnjave i poklika, i eho se valja stranama. Vazduh postaje zagušljiv, samo lica boraca nijesu ni blijeda ni crvenija no inače. Jedino su čula napetija i pažnja je usredsređena no obično.

Borba sve više uzima maha. Komandant i komesar i dalje su na čelu boraca. Najedared komandanta Glišu Cuka raniše. Kad to vidje Bondo, skoči kao ranjeni tigar i glas mu nadjača paklenu vatru:

— Za mnom!

Borci kao jedan krenuše za svojim komesarom. Više ih ništa ne može zadržati. Ni uspon, ni paklena vatra iz bunkera, ni položaj u kome se nalazahu trenutno.

Bondo uskoči u prvi bunker i tamo sve pobije. Onda na drugi baci bombu.

Etnici se uzmuvaše; najprije, a zatim raspršiše na sve strane kao jato ptica. Na položaju ostaše mrtvi, s raširenim rukama i licem zarivenim u zemlju. Na sve strane razbacane stvari: teški mitraljez bez zatvarača, puškomitraljez i četiri ispravne puške. Zaplijenjena je i etnička zastava.

I bataljon je imao gubitke: poginuo je i Simo Mran, barjaktar bataljona; šest boraca ranjeno, među kojima komandant Glišo Cuk i komesar 2. ete Gojko Pupovac. Poginuo je i borac 3. ete Opa i T. Tomo.

Ete pokupiše ranjenike i zarobljenike i krenuše ka Tiškovcu. Kad izbiše na Vaganj, Bondo dade zastanak i dođe me u ranjenike. Komandant Glišo mrk, srce mu se cijepa za svojim kršnim Lianima što stradaše s njim u borbi.

— Uj, komesare — jekne komandant — etnike valja smjesta pobiti!

Bondo ga gleda pomalo tužno. Teško je neopisivo i njemu zbog pogibije junaka bataljona Sima Mrana, i zbog toliko ranjenika, ali linija Partije je jasna i ona ne dozvoljava da se prekrši. Ipak, da bi smirio ranjenog komandanta, odgovara:

— Sve ćemo mi to srediti, a ti se odavde krenuti s ostalim ranjenicima u bolnicu . . .

Bondo se pozdravi s komandantom:

— Dovi enja i želim ti skoro ozdravljenje!

— Želim ti, družo komandante, da što prije ozdraviš i vratiš se k nama u bataljon — pozdraviše ga borci iz kolone kad krenuše na položaj.

— Ho u da budete kao dosad dobri junaci. Kad se vratim u bataljon, da se i dalje s vama ponosim . . .

Glišo uk nije ispunio obe anje svome bataljonu. Poslije rastanka teško su mu se rane zalje ivale. Kad su zarasle, snašla ga je druga nevolja.

Obolio je od tifusa.

I tu je boljku snažni Gliša savladao. A onda, po etkom etrdeset tre e, etnici opkoliše komandu mjesta Bruvno. I tu je Glišo vodio neravnopravnu borbu, viteški, bez uzmicanja, onako kako je inio i u prethodnim borbama.

U toj borbi poginuo je on, Glišo uk. Pao je kao komunist i vojnik revolucije. Pao je junak nad junakom.

Rade Bulaji

MAJ IN SAVJET

*Mene majka jedinu imala
I rado me u borbu poslala.
Poslala me medu partizane,
Koji svoju domovinu brane.
K eri moja, ti budi uz rame
Medu naše hrabre partizane.
Hajde, k eri, nek te sre a prati
Od osamnaest oružja se lati.
Do sada te ja gajila, k eri,
A od sad e mladi proleter i.
Pa i ti eš proleterJca biti
Ako hrabro budeš se boriti.
Ugledaj se na starijeg brata
Kako brani Srba i Hrvata,
Kako štiti cijelu sirotinju
I svu našu di nu domovinu.*

Ljubica Ontulov

BORBE NA LIVNU

Iz mnoštva doga aja i li nih doživljaja na dugom borbenom putu 2. dalmatinske proleTERSke brigade opisat u kako sam vidio i doživio Livno, odnosno borbe za njegovo drugo oslobo enje od 5. do 15. decembra 1942. godine. Ali, s obzirom na tadašnji vojno-politi ki zna aj Livna, nije naodmet osvrnuti se nešto unazad da bi se bolje razumjela naša politi ko-psihološka pripremljenost za odlučan obra un sa usta-

škim snagama koncentrisanim u Livnu, što je konkretna situacija pred etvrtu neprijateljsku ofanzivu do kraja aktualizirala i zaoštrila.

Nakon kapitulacije bivše Jugoslavije odnosno po osnivanju tzv. Nezavisne države Hrvatske, ustaše su u Livnu stvorile svoje uporište, vršile masovne pokolje nad srpskim stanovništvom i progonili sve što je napredno, revolucionarno i jugoslovenski orijentisano bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost. Me utim, ni najsiroviji ustaški teror nije mogao uništiti duh otpora, osje aj zajedništva i sudbinske povezanosti naroda u Livnu i cijelom ovom kraju, što je najbolje potvrdio op enarodni ustanak, iz kojega je, pored ostalog, nastao i Livanjski partizanski odred i pred kojim su ustaše uzmicale da bi, osjeaju i se sve usamljenije i nemo nije, utvrdile se za o ajni ku obranu u Livnu, iz kojeg su vršili povremene zlo ina ke i pogromaške ispade, ime su samo potvrivali da »vuk ne mijenja ud«. Masovnim odlaskom omladine Livna i okoline u partizane, u prolje e 1942, formiran je livanjski bataljon »Vojin Zirojevi«. Zna ju i zna aj Livna za itav ovaj kraj, ustaše su u njemu stalno držali jake i dobro naoružane snage, pa je i težnja ustanika za oslob o enje Livna mogla biti ostvarena tek uz pomo proleterskih brigada.

Zato smo bili neizmjerljivo radosni kad su, 5/6. augusta 1942. godine, 1. proleterska i 3. sandža ka brigada, te dijelovi V krajiškog NOP odreda, u sadejstvu s jedinicama 4. operativne zone Hrvatske, u ijem je sastavu bio i livanjski bataljon »Vojin Zirojevi«, prvi put oslobodile Livno. Likvidirano je jedno neprijateljsko uporište koje je zadavalo mnogo jada i briga, u kome je bilo oko nekoliko hiljada ustaša i domobrana i jedna grupa Nijemaca. To je bio zna ajan uspjeh i siguran pokazatelj rastu e snage Narodnooslobodila ke vojske. Možda i zbog toga što smo po eli od ništa, kada je sve bilo izgubljeno, mi smo se doista znali radovati svojim uspjesima, pa smo ih nekad i uve ano vidjeli i doživjeli ega je, vjerojatno, bilo i u ovom sluaju.

Kao primjer nezaboravnog oduševljenja navest u doživljaj, krajem ljeta 1942. godine kada sam, s još nekoliko boraca, išao od Bosanskog Grahova na Oštrelj, do Vrhovnog štaba po neko oružje. Željni i po cesti hodati, mi smo Drvar vidjeli kao velegrad, premda je on bio manja i još teško ošte ena varošica. Posebno ushi enje izazvala je mala, uskotra na Sipadova lokomotiva s nekoliko vagona, podešenih i za prijevoz ranjenika, koja dimi, kre e se i povremeno pisti, kao da i zvukom želi pokazati kako je ona prete a budu ih jugoslovenskih željeznica. Obilazili smo je i razgledali, gotovo da je pomilujemo kao malo dijete. Putovali smo ovim »-viskom« od Drvara do Oštrelja i natrag. Veoma raspoloženi, u veselom askanju, kao da smo se natjecali ko e prvi govoriti i pohvalnije izraziti svoje zadovoljstvo. Spominjali smo ostale naše drugove koji bi bili sre ni da su sad sa nama, a teško e nam vjerovati kad im ispri amo kako smo putovali partizanskom željeznicom i ostalo što smo doživjeli.

No, isto smo tako emotivno ali teško primili vijest da su ustaše 20. oktobra ponovo osvojili Livno, premda smo znali da partizanska taktika ratovanja ne zahtijeva obranu jednog mjesta po svaku cijenu. Naše posebno ogor enje izazvali su glasovi da su neki zavedeni i ustaški zatrovani seljaci u pojedinim selima oko Livna pucali na partizane

koji su se, pod pritiskom jakih ustaških snaga, povla ili iz Livna. Iako smo, ina e, vrsto vjerovali da e Livno opet biti naše, sad se ra ala i postojala neodoljivom želja da ga što prije oslobodimo i zaslužno kaznimo zlo ince.

Orijentiramo se prema Livnu a udaljujemo od Kninske krajine, u kojoj i oko koje smo svakodnevno vodili borbe protiv etnika popa uji a, potpomognutih etnicima iz drugih krajeva. Nama, Kninjani- ma, teško pada ostaviti svoje mile i drage pod užasnim terorom etni- kih krvnika. Vijesti iz sela u kojima je bjesnila etni ka samovolja govorele su o brojnim zlo inima ubistava, premla ivanja, silovanja, zatvaranja, izru ivanja ljudi talijanskom okupatoru kao dokaz vjernosti, plja ke itd. Po ugledu na svoju sabra u ustaše, etnici su bacali ljude i u bezdane jame kao, npr., urana Savi a i Tešana Paji a u Plavnu. S posebnom okrutnoš u etnici su se odnosili prema u esnicima, pa i simpatizerima NOP-a. Ali, mi smo sad u 2. proleterskoj diviziji koja ne može biti vezana za odre eni kraj, ve ide tamo gdje Vrhovni štab naredi.

Iz Crnog Luga pošli smo 2. decembra u Sajkovi e, a zatim u Lišta- ne, gdje je naš 1. bataljon održao veoma uspjelu priredbu. Izvo a i su bili borci koji ranije nisu ni pomišljali da e se i ovim poslom baviti. Premda nije bila na nekoj umjetni koj visini, priredba je jasno upu i- vala na mobilizaciju svih snaga u borbi protiv okupatora i njegovih slugu, ja aju i vjeru u našu vojsku i našu pobjedu. U Prolog stigismo no u izme u 4. i 5. decembra. Bilo je veoma hladno pa nam je još teže palo ina e dugo ekanje dok je na en smještaj i izvršen raspored po ku ama. Tu smo se sre ivali i pripremali za borbu.

Uve e 5. decembra, po gustoj magli i pomr ini, krenuli smo na po- lazne položaje za napad na Livno. Studen je bila uveliko popustila. Znaci raspoznavanja bili su: »Prodiri — duboko!« Išli smo u kolonu po jedan uz obavezu da svako pazi na druga pred sobom kako se ne bi prekinula veza. Kod boraca se osje ao jak umor, a kod nekih i po- spanost, tako da se nije ulo glasa u koloni, što je još više doprinosilo tišini potrebnoj u ovakvim prilikama. Ispred mene je išao Jandrija Alfirevi , nose i sanduk municije i odjednom je stao bez rije i. Misle i da je to obi an zastoj, ja sam stao iza njega, drugi iza mene i tako redom do posljednjeg u koloni. Ja sam se tako er koristio ovom prili- kom da malo zažmurim, pa nisam se ni interesovao zašto stojimo. Tek kad je sa za elja prenijeto pitanje imamo li vezu sa elom kolone, ja sam gurnuo Jandriju i tada primijetio da ispred njega nema nikoga. On se trgnuo i ubrzano krenuo naprijed, a mi za njim. Imali smo sre u da smo pogodili za prvim dijelom kolone koji je, na prili noj udalje- nosti, stao i e kao nas, pa ovaj slu aj skoro nije ni zapažen, mada je mogao stvoriti ozbiljan problem.

Me utim, napadom na neke jedinice 2. i 4. proleterske brigade u toku dana, ustaše su, uz neke naše slabosti i propuste, osujetile ovaj napad na Livno, pa smo se povukli sa polaznih položaja i sutrašnji dan proveli u selu Bila. Ponovljeno nare enje da se Livno napadne 6. de- cembra uve er nije izvršeno zbog toga što je neprijatelj iz Livna, Šujice i Kupresa toga dana napadao jakim snagama neke bataljone 4. prole- terske i 2. dalmatinske koji su vodili teške borbe zbog ega je onemo-

gu en cjelovit napad divizije na Livno. Ali, ustaše su bili samo jedan od uzroka našeg neuspjeha, a drugi je, kako je ocijenjeno, u propustima našeg divizijskog i brigadnih štabova u planiranju i po etku izvo enja napada na Livno. To se može objašnjavati i time da je ovo prva ve a i složenija operacija divizije u punom sastavu od njenog formiranja, a ni njene brigade, pa ni one s dužim borbenim stažom, nisu imale dovoljno iskustva za ovakav poduhvat. No, u ratu se škola skupo pla a, ali se zato brzo u i. I ovdje su izvu ene valjane pouke koje su korištene za slijede i napad. Bilo je dovoljno desetak dana da se, na osnovi ste-enog iskustva sa ini novi plan, pregrupišu naše snage i u svemu temeljno pripremi novi napad na Livno. Prvi neuspjeli pokušaji stvorili su izvjesno neraspoloženje kod boraca, ali ih ni najmanje nisu pokolebali. Naprotiv, kao da su postali još odlu niji i nestrpljiviji da izvrše ovaj dugo o ekivani zadatak.

Za novi napad na Livno izvršen je druga iji raspored brigade. Druga dalmatinska brigada prelazi sa južne na sjevernu, 2. proleterska (brigada) sa zapadne, a 4. proleterska (crnogorska) sa isto ne strane Livna. Zato je naša brigada 9. decembra krenula za selo Vidimlje u Glamo kom polju, gdje e ostati nekoliko dana. Oko šesnaest sati veoma teškog neprekidnog marša po studeni i zale enom putu iznurilo je borce, a naro ito komoru koja je imala velikih teško a na ovom maršu.

Vrijeme provedeno u Vidimlijama iskorišteno je za odmor i pripreme za borbu. Održane su konferencije po jedinicama sa osvrtom na zadnje akcije i marševe kako bi se, uz kriti ku analizu, uo ile greške i propusti u držanju jedinica i boraca, te izvukle korisne pouke za daljnji rad i ponašanje. Bili smo se ve navikli na kriti ka razmatranja naše prakse, pa i samokriti ka istupanja pojedinaca o svojim slabostima i greškama, a da se kritika ne osje a poniženjem ili uvredom, nego kao drugarski savjet i pomo . Komunisti su prednja ili u diskusijama i postupno prenosili na jedinicu metod kritike i samokritike koji je vladao u Partiji. Oni su to mogli jer su imali veliki moralni kapital, pošto su služili primjerom u borbi, u me usobnim odnosima, u odnosu prema narodu, na maršu, u pitanju ishrane, itd. Zato su bili omiljeni i rado slušani od boraca.

I obratno, greške komunista strože su mjerene i kažnjavane. Kao primjer neka posluži slu aj komesara 3. ete 1. bataljona prilikom napada na etnike u popovoj ku i u Plavnu (10/11. oktobra 19&2). Dok je trajao napad, komesar je rekao da je ranjen u le a i povukao se, što je svima bilo žao. Kada je prestala borba ispostavilo se da je metak prošao kroz pun ranac na komesarovim le ima, a njega nije ni okrznuo. Borci su se smijeia i govorili da je komesar »hrabar kao zec«. Nakon dva dana, 13. oktobra, na sastanku etne partijske elije, na kome sam primljen u Partiju, postavljeno je pitanje držanja komesara u borbi u Plavnu. Prisutni zamjenik politi kog komesara brigade J. Kapi i pitao ga je: »Jesi li ti politi ki komesar legalni predstavnik naše Partije, koji treba da služi primjerom u svemu, a naro ito u borbi? Ne, no si ti crna kukavica. Ti ne možeš više biti politi ki komesar.« Sutra-dan je komesar smijenjen i ponovo postao obi an borac. Ovakvi postupci prema lanovima koji se nedoli no ponašaju eli ili su komuniste, podizali ugled njima i Partiji kod boraca, a borce poticali da svojom

hrabroš u i pravilnim ponašanjem sti u uvjete za prijem u Partiju. Zato nije neobično ako su neki smrtno ranjeni drugovi svojim posljednjim riječi imali izražavati molbu da makar i posmrtno budu primljeni u Komunisti ku partiju Jugoslavije.

Dok smo se mi odmarali i pripremali za borbu, potmuli odjeci pučnjave iz pravca Livna još više su potencirali naše uzbuđenje. Pretpostavljali smo da ne može biti lako, jer je za ustaše držanje Livna kao uporišta, iako okruženog partizanskom teritorijom ili pogotovu zbog toga, bilo od izuzetnog političkog značaja. Zato su zainteresovani i Nijemci koji su već bili u pripremama IV neprijateljske ofanzive protiv NOVJ, pa im je Livno bilo važna karika u lancu okruženja glavnih snaga NOV. Sve je upućivalo na to da će Livno biti branjeno svim snagama i po svaku cijenu. Za NOVJ, a posebno za 2. diviziju, koja je dobila zadatak da oslobodi Livno, što je za nju bila prva operacija u kojoj učestvuje u punom sastavu od svog formiranja, oslobođenje Livna bilo je od neprocjenjive važnosti. Nije to samo likvidiranje jednog neprijateljskog uporišta, što je inače od velikog vojnopolitičkog značaja, već i kidanje obruba okruženja koje je pripremano, što se kasnije pokazalo kao spasonosno. Osim toga, novi neuspjeh mogao bi imati teže posljedice, što bi neprijatelj obilno koristio. Uostalom, poznato lakonsko naređenje Vrhovnog komandanta da »Livno mora pasti!«, najbolje odražava težinu situacije i ozbiljnost zadatka pred kojim smo se nalazili, jer on ovakva naređenje nije donosio bez nužde.

Uvečer, 13. decembra, sastali smo se svi članovi Partije iz bataljona u vešnoj sobi jedne seljake kuće, u kojoj je škiljava petrolejka svojim slabim svjetlom pridonosila da ovaj momenat kad nam je saopćeno naređenje druga Tita da »Livno mora pasti!« izgleda još dramatičnije. Gotovo netremice smo slušali ovu historijsku poruku i izlaganje o situaciji, iako smo je i prije toga svi shvatili veoma ozbiljno. Istaknut je značaj oslobođenja Livna i posebno naglašeno da komunisti moraju biti u prvim redovima i ličnim primjerom pokazivati kako se hrabro, odlučno i istrajno bori protiv neprijatelja. Oni moraju utjecati na ostale borce da ih slijede i energično se suprotstavljati svakoj pojavi malodušnosti i nediscipline. Tako su se ponašali komunisti, a tako su se dokazivali i oni drugovi koji su željeli da budu primljeni u KPJ. O svemu su, također, upoznati kandidati za prijem u Partiju, skojevci i svi borci. Bili smo ushićeni povjerenjem Vrhovnog komandanta i spremni dati sve od sebe da ga opravdamo.

Oko podne 14. decembra krenuli smo na polazne položaje za napad. Usput smo imali manje probleme sa isturenim ustaškim grupama. Ali kako smo se primicala pučjava se sve jačala iz pravca Livna kao i zračne metake koji su dolazili iz daljine i već hladni prelijetali iznad naših glava. Vrijeme je bilo pretežno vedro, puhao je hladan vjetar, a teren prošaran snježnim nanosima. Kako se primicala već naglo je zahlađivalo, a vjetar je sve jačao i puhao. U to doba godine i dana svak žuri u toplu sobu, a mi idemo na smrznuto brdo na »konak«.

U Livnu je, prema obavještenjima, oko 1200 ustaša. Ali, tome treba dodati i više stotina seljaka iz okolnih livanjskih sela, koji su bili u ustaškoj miliciji po selima, pa kad su partizani stezali obrub oko Livna i zauzimali pojedina sela ovi milicionari su bježali u Livno. Bilo je

me u njima zavedenih i prisilno mobiliziranih ljudi, ali i onih što su iz kuća pucali u leđa a partizanima kad su se prije dva mjeseca povla ili iz Livna. Neprijatelj je raspolagao sa dva topa i dovoljno drugog naoružanja i municije. Govorilo se da je oko Livna izgrađeno preko 120 dobro utvrđenih bunkera.

Naš 1. bataljon, sa jednim bataljonom 2. proleterske brigade, napadao je ustaške položaje na brdu Bašajkova i uvenu Veis kulu, staro austrijsko zdanje, koje je pretvoreno u pravo utvrđenje. Govorilo se da je ovaj predio bio pošumljen, ali su ustaše sve isjekli i iskrili kako bi imali brisan prostor ispred sebe. Tako se desilo da se ni sam vodi nije mogao snaći i ovdje u noć, iako je bio rodom iz Livna, jer su promjene na terenu nastale otkad se on nalazio u partizanima, dalje od ovog kraja, pa smo se iznenada našli pred samom Veis kulom iz koje je otvorena žestoka vatra.

Izvršili smo snažan juriš, koji je poduzeo trajao, ali nismo uspjeli zauzeti ustaške položaje. Naišli smo na utvrđene bunkere iz kojih je stigla paklena vatra, a mi nismo imali ni odgovarajuće oružje za ovu priliku. Nakon žestokog okršaja povukli smo se, ali smo zauzeli položaj na bliskom odstojanju od ustaških bunkera kako bi ih držali pod stalnom vatrom. Jedva smo uspjeli napraviti nekakve zaklone, jer je teško bilo otkidati od zemlje promrzlo kamenje. Znatnu zaštitu nam je pružila i noć tako da su ustaše više nasumice pucali, ali nam je noć smetala jer mi nismo imali mogućnosti da osvijetljavamo ustaške položaje kao oni naše. U toku noći, izvršili smo 4 do 5 juriša. Svaki put smo se primicali ustaškim bunkerima, zasipali ih bombama, puškom i mitraljeskom vatrom. Ali, uzalud, nismo mogli osvojiti Veis kulu.

Juriš na Veis kulu i ostale bunkere oko nje zapamten su po izuzetno teškim okolnostima u kojima su vršeni. Nitav prilazni prostor, na relativno kratkom rastojanju, između naših položaja i neprijateljskih utvrda, bio je brisan i osvijetľavan. Ustaše su, naročito esto i gusto, ispaljivale svijetle rakete kad bi osjetili da mi prilazimo, a onda su otvarali žestoku vatru. Puzili po smrznutoj zemlji i kamenu, gotovo promrzlim tijelima, kroz rojeve metaka i granata, bilo je užasno, naročito kad je trebalo izvlačiti poginulog ili ranjenog druga. Dešavalo se da bude ranjen netko i od onih drugova koji su iznosili ranjenika. Ipak, ne znam ni jedan slučaj da se netko žalio zbog kakve teškoće, iako su one bile brojne i pritiskale nas do iznemoglosti.

Istodobno su vršeni napadi na ostale sektore livanjske obrane. Procenjavalo se da je u ovoj borbi, na momente, pored topova, bacača i drugog oružja, odjednom djelovalo par stotina mitraljeza i puškomitraljeza s obje strane. Bio je to »orkestar« koji je razarao noću u tišinu, tim više što je izgledalo da se svako oružje razlikuje od drugih po odjeku pucnja. Iako rijetki u odnosu na ukupno trošenu municiju, svijetle i meci su se veoma gusto ukrštali u zraku. Sudeći po pucnjavi, koju smo pratili izuzetnom pažnjom, linija fronta se negdje primicala i kao da je dopirala u sam grad, a onda bi se ponovo udaljavala. To je bila 2. proleterska koja se, u naletu, sa zapadne strane probila u grad, ali se morala nešto povući, dok je 4. proleterska sa istočne strane ušla dublje, kako se činilo prema objektu borbe. U napadu na Livno učestvovali su i 2. i 4. bataljon naše Druge dalmatinske, dok je naš

3. bataljon, pod komandom mladog komandanta Bruna Vuleti a i politi kog komesara Vuke Jovovi a, vodio teške borbe na Borovoj Glavi, gdje je, uz velike gubitke uspio odbaciti jake ustaške snage koje su pošle u pomo Livnu i koje bi, da su se uspjele probiti, napale s le a etvrtu proletersku brigadu, što bi veoma kompliciralo situaciju.

Te nezaboravne no i u napadu na Bašajkova i Veis kulu, naš prvi bataljon imao je dva poginula i 21 teže i lakše ranjenog druga. Ukupni gubici Druge dalmatinske iznosili su 14 poginulih i 35 ranjenih boraca.

Me utim, nisu nevolje bile samo u napadima i jurišima, jer smo se na to ve bili uveliko navikli a, osim toga, dok smo se u ovim okršajima kretali napregnuti i uzbu eni, poticali smo kakvo-takvo »samozagrijavanje«. Muka je bila izdržati na duboko smrznutoj zemlji i kamenu, u ovoj najdužoj i, po pravilu, jednoj od najhladnijih no i u godini, a na ovoj nadmorskoj visini. Ako je Miodrag Milovanovi -Lune imao razloga da danju, u podnožju brda, u svoj dnevnik zapiše: »Mrznemo se pored vatre«, onda je mogu e pretpostaviti kako je bilo no u, na brdu i bez vatre.

U vrijeme predaha ležao sam za jednim kamenom, drhtao, skupljao se kao jež, za ruke gotovo da nisam ni osje ao pa sam ih stavljao u njedra, duvao u prste, ali sve to nije moglo da im povrati toplinu i pokretljivost prstiju. Kad bi nastupili stresovi, ustajao sam šetkao i skakutao da bi se makar i malo stoplio, a onda opet u zaklon na mrzlu zemlju koja se nešto crni samo ondje gdje smo je mi svojim tijelima pritiskali, dok se svuda oko bijeli od velikog mraza kao da je mali snježak po njoj pao. Opalim po koji metak i odmah rukama obuhvatim toplu cijev da ih malo zagrijem, ali se i ona brzo ohladi, a mi u oskudici municije rijetko možemo koristiti ovaj »izvor« toplote, jer svaki metak mora biti krajnje racionalno upotrebljen. Za vrijeme kratkotrajnih zatišja jedan broj drugova se povu e malo iza zaklona, skupe se u grupice i tako lakše podnose studen. Iako smo svi bili na istom položaju i izloženi istoj studeni, oni drugovi koji su bili nešto bolje odjeveni lakše su podnosili ove nevolje. Moja funkcija i odgovornost politi kog delegata voda obavezivala me je na ve u izdržljivost i dokazivanje li nim primjerom kako su savladive sve teško e pa i ove, ma koliko izgledale neizdržljive.

Osvitao je petnaesti decembar. Pred nama se ocrtavao reljef terena livanjske okoline, kojega smo no u mogli samo zamišljati prema pucnjavi. Ali sad mi otkrivamo i to da više ne možemo ostati na mjestima gdje smo proveli no , jer ne samo da smo blizu ustaških bunkera, ve smo zaposjeli takav položaj da bi nas lako mogli ga ati u našim improviziranim i slabim zaklonima. Morali smo se »preseljavati« malo nazad, na povoljniji položaj i ponovo, gotovo promrzlim rukama prikupljati kamenje i praviti zaklone. Tu smo na vlastitom iskustvu osjetili onu narodnu poslovicu: »Pred zoru se najja e mrzne«.

Kad je svanulo, mi smo ve bili na novim položajima, neraspoloženi, jer smo se do srži ohladili i nakupili studeni. Sve bi se to lakše prevladavalo i zaboravljalo da smo zauzeli Livno. Pritiskala nas je obaveza prema nare enju druga Tita i povjerenju koje nam je ukazao.

Zato smo i ono malo povlačenje na povoljnije položaje izvršili sa izvjesnim strahom da je to ponovno odustajanje od napada na Livno. Kako je jutro prolazilo, mi smo se srećivali i donekle stoplili. Povremeno smo ukrštali vatru sa ustašama, a na našem desnom i, naročito na lijevom krilu, pala se jaka paljba.

Odjednom dođe komandant bataljona Periša Grujić sa zamjenikom političkog komesara bataljona Milovanom Čelebićem i, ozarena lica, gotovo uzvikuju i reče da su »Crnogorci prodrli u Livno«. Sad dileme ne može biti. Krkljanac koji se nalazi u Livnu i ova radosna vijest utvrdili su nas u uvjerenju da je poželjna odsudna i završna bitka za Livno. U skladu s tim i mi treba da pređemo u napad na našem sektoru. U Livnu i oko njega vodi se takva borba za koju bi narodni pjesnik rekao da »gori nebo i zemlja«.

Najzad, oko 13 sati 15. decembra, naš 1. bataljon i 2. bataljon 2. proleterske brigade, koristeći protivtenkovski top 2. proleterske brigade, zauzeli su Bašajkovac i Veis kulu, čime su sjeverna »vrata« Livna bila otvorena. U Veis kuli našli smo nekoliko mrtvih i nekoliko teško ranjenih ustaša koji su već bili na izdisaju.

I ostale naše snage prodirale su u Livno da se što prije sretnu s jedinicama 4. proleterske koje su u gradu odolijevale strahovitom pritisku. Oko 15 sati gledali smo nezaboravan prizor paničnog bjekstva ustaša iz Livna. Iako su bili organizirana vojska i imali starješinski kadar iz vojnih škola Austrije, Jugoslavije, Njemačke i svojih vlastitih, oni su u bježanju bili prava neorganizirana rulja, gdje svaki gleda kako da spasi svoju glavu i zato bježi kud sam ocijeni da je najbolje, bez veze s komandom koja, u stvari, toga momenta nije ni funkcionirala. Misle i valjda da su sigurni jedan uz drugog, ili su ih instinkt i strah na to navodili, oni su se zbijali u gomile i tako u oporu bježali. Ali naša artiljerija i minobaca i su nevjerojatnom preciznošću, kao rukom, ubacivale granate i mine usred grupe te bježeće rulje. Kako god koja granata ili mina eksplodira u grupi na tom mjestu ostaje jedan broj mrtvih i ranjenih, a ostali su se ponovo, sa ostacima drugih grupa, zbijali u nove opore koji su odmah doživljavali sudbinu prethodnih. I taman, kad se ustašama činilo da izmiču u našoj vatri, dočekale su ih i napale druge naše za to određene snage, koje su im tako neranije teže gubitke. Premda su sve ustaše sebe smatrali elitom u odnosu na ostale oružane snage NDH oni su unutar svoje organizacije imali posebnu elitu, po zlu poznatu »Crnu legiju«, na čelu sa zloglasnim pukovnikom Jurom Francetićem. Upravo ta legija je branila Livno, ostavivši nekoliko stotina mrtvih.

Silazimo niz neke serpentine u Livno i tek sad vidimo na kakve bismo strmine naišli da smo onim naletom sino produžili naprijed. Idući kroz Livno, vidimo oštećene zgrade, po ulicama leševe, razbacane stvari, mnoštvo praznih kuturica, itd. Narod nas je rado dočekivao, a mnogi su i krvno vezani za NOVJ preko svojih milih i dragih koji se nalaze u našim redovima. Idući tako, jednom ulicom, s malim prizemnim kućama, primijetismo gdje je u zid jedne zgrade udarila naša granata, jako ga oštetila i djelomično rasturila po dvorištu. Pored toga zida ležao je na zemlji jedan ustaša legionar, posut komadima raspr-

snute cigle i maltera, pa je izgledalo da se tu našao u momentu udara granate i poginuo. Mi bismo prošli, kao i pored drugih leševa, da jedan drug, više u šali, ne reče: »Eno meni šinjela, ja ga nemam, a on je mrtav pa mu i ne treba«. U taj mah on skoči i preko tarabe, prije ustaši i povuče za rukav da svuče šinjel, ali ustaša progleda. Drug je uzbuđeno povikao: »Živ je!« a zatim njemu: »Diži se!« I ustaša je ustao živ i zdrav, htio se pritajiti dok partizani prođu, pa bi nekud bježao, a možda je imao i kakav određen plan i zadatak. Vodili smo ga do jednog šireg slobodnog prostora u gradu, gdje se nalazio zaplijenjen ustaški top. Ovaj osioni zločinac sad je postao krotak i svjestan dostižnosti pravde koju izvršava narod preko svoje vojske. Preplašen i zbunjeno, cmizdrilo je i govorio koješta, pa i to da on nije protiv partizana u kojima mu se i stric nalazi, već je i sam želio otići u partizane, ali »nije« znao kuda se do njih može doći. Ovako su se ponašali mnogi, nekad osiljeni i bahati ustaški i etnički koljači, kad dođe momenat odgovornosti za zločine koje su činili.

U Livnu je zaplijenjeno mnoštvo oružja i municije, kao i drugog materijala, što će nam biti veoma korisno u daljnjim borbama. Ali tu je zarobljen i veći broj seoskih milicionara, među kojima i onih koji su pucali u leđa partizanima kad su ranije napuštali Livno, te vršili druga nedjela kao pomoćna ustaška snaga. Tu je zarobljen i nadaleko poznati Mirko Perajica, što je nožem došao do čina natporna nika, za kojeg se govorilo da je punio jame poklanim ljudima. Ustaše, koji su zaveli i poticali na zločine ove seljake, danas su ih ostavili na cjeđilu i gledali kako da spase samo svoje glave. Kao i uvijek, u ovakvim prilikama, kolovođe i zločinci su kažnjeni, a ostalima je omogućeno da se vrate normalnom i poštenom životu i radu.

Prošli smo kroz Livno i u sumrak došli u selo Otocine na putu za Šuicu. Na meni je bila šapka nekog ustaškog oficira koju sam našao u Livnu i od šale stavio sebi na glavu. Postajali smo pred jednom kućom pozivajući i domaćina da otvori, ali je on nešto oklijevao. Kad je, najzad, otvorio pomalo se zbunio jer, iako se smrkavalo, vidio je da smo partizani, ali i ustašku oficirsku kapu na meni. Da ne bi što rizikovao u opredjeljivanju, on je zauzeo neutralan stav pa kaže: »Ja se ljudi ne miješam ni u šta. Ko moj gospodar ja njegov sluga. Imam ja svojih briga i previše, a i star sam da bi išao u kakvu vojsku«. Kad smo se malo bolje upoznali i razgovarali sa ovim vojvodom, bilo je jasno da su njegove simpatije na strani partizana, ali bolje je biti oprezan jer su se dešavala svakakva lukavstva i prevare. Odavde smo išli u selo Malovan za koga su nam govorili da je sve u njemu pobijeno, a selo spaljeno. Grozni tragovi na koje smo naišli podsjećali su na užasnu sudbinu ovoga sela. Našli smo djevu aka Milana Zenenu koji je pošao s nama i, kao partizan, bio pri štabu bataljona, ali i miljenik svih nas. Zatim smo nastavili dalje, ka Kupresu, ali to je već zasebna priča.

Borba za Livno nije imala veliki značaj samo sa vojno-političkog gledišta, već je to bio i veliki ispit naše osposobljenosti i najveća provjera naših mogućnosti za velika iskušenja koja su nam predstojala. U ovoj borbi sve brigade su se istakle a 2. dalmatinska postigla je i svoju »punoljetnost« dokazavši da je sposobna i za teške poduhvate ravnopravno s proleterskim brigadama. U izvještaju štaba 2. proleterske

divizije Vrhovnom štabu NOV i POJ, od 15. decembra 1942. godine, u kome se govori o uspješnom zauzeću Livna i izvršenju naređenja druga Tita, opisuje hrabrost i gubici brigada, stoji i ovo: »Istakao se, pored ostalih brigada, 1. bataljon Druge dalmatinske brigade...«. Pravda je još više zadovoljena jer je slika na ocjena data i za 3. bataljon 2. dalmatinske koji je, uz teške gubitke, onemogućio i jake ustaške snage da dođu u pomoć opkoljenoj livanjskoj obrani.

uro S. Aljirevi

LIVNO PASTI MORA*

Bio je decembar 1942. godine. Po planinama Bosne već je bio uveliko pao snijeg. Zima je za mene, a i mnoge druge, predstavljala gotovo nesavladivu poteškoću. Skoro svi mi, koji smo ušli u redove 2. dalmatinske, a rođeni smo i živjeli prije dolaska u partizane uz obalu Jadranskog mora i na dalmatinskim otocima, teško smo podnosili hladnoću. Za razliku od naših drugova bratana i dinarskih gorštaka, mi smo se na te tegobe morali privikavati. Na završetku ljeta više se nije moglo spavati pod vedrim nebom. Trebalo je tražiti topla skloništa, koja nama partizanima u tim danima nisu bila sasvim pristupačna. Ako bismo se odmarali u seoskim kućama, spavanje nije bilo u toplom krevetu, već na golom podu ili zemlji. Ta udobnost zavisila bi od toga koliko je doći ni doma in bio bogat, a i koliko nam je bio naklonjen. Ponekad na podu bi se našlo i malo prostrte slame, a što je za nas predstavljalo luksuz.

Jedne večeri, pred sam napad na Livno, nekolicina naših partizana bili smo, kao ostali naši drugovi, smješteni kod jednog seljaka. Sjeđam se, bio nam je naklonjen, a zvaao se Marko. Napolju je bilo hladno, a u njegovoj seljačkoj kući, nasred koje je gorjela vatra, bilo nam je toplo i udobno, iako nas je dim pekao za oči i gušio. Sjedeći skupa s njim pored vatre uz udoban razgovor, primijetio je da nas more iste brige. Pošto je opazio da se šetimo, saznao je šta nas to muči. Dosadne uši osjetile su toplotu, pa su se još življe razmilile po prljavoj koži.

— Deder, druže, bi li se ti skinuo i dao mi svoju košulju — najprije se obrati meni naš domaćin Marko.

— A zašto — upitah ga pomalo začuđen, — jer mi je kao i ostalim mojim drugovima njegov lik i izgled, i pored toga što nam je bio naklonjen i prijazan prema nama, bio smiješan. Bio je niskog rasta, mršav, sa velikim klempavim ušima, a na glavi je imao okruglu crvenu kapu.

— Hoću vam pokazati kako se trijebe uši.

— Ali kako?

— Samo se ti skinu i daj meni tvoju košulju, pa ćeš vidjeti.

Ja ga poslušah. Skinuo sam se gol do pojasa i dodah mu košulju.

* Preuzeto iz »Poruke Borca«.

Zbog toga što sam bio veoma mršav, drugovi me po eše zadirktivati.

— Asti gospu, mogao bi mu sva rebra izbrojati.

— Da ga uhvate Švabe ili ustaše, ne bi se, gospe mi, mnogo omrsili.

— Ali zato bi mu lakše kožu oderali.

Uz smijeh prisutnih, doma in Marko uhvati moju košulju za okovratnik i zatim je stade iznad vatre okretati.

— Sad slušajte.

Osjetivši toplotu, dosadne uši po eše padati u vatru.

— ujete li kako pucketaju — re e nam veselo Marko.

— ujemo, ha, ha, ha. . . .

— ujemo, ha, ha, ha. . . .

isto. A zatim nad vatrom istresosmo i rublje.

Uz pucketanje izgorjelih ušiju, smijeh se i dalje orio, a naš doma in Marko sasvim zadovoljan, kao da nam je pokazao najkompliciraniji izum, i dalje je veselo askao.

— Jeste li vidjeli, drugovi, za sve se na e rješenje.

Mnogo puta sam to kasnije u ratu, kad god bi mi se ukazala prilika u inio, i uvijek bih se sjetio druga Marka. U mislima, kao i sada, rekao bih — hvala.

U vrijeme priprema za napad na Livno saznao sam da je naša 2. dalmatinska ušla u sastav 2. proleterske divizije.

Pripreme za napad na Livno trajale su više dana. Najprije smo ga napadali s južne strane, iz pravca sela Prologa. Tada su ustaše bile izašle iz Livna jednim bornim kolima ili tanketom, kako smo je zvali. Jedan naš omanji top protukolac, koji se, kako mi se ini, nalazio u sastavu 2. proleterske srbijanske brigade, nagnao je tanketu da se vrati u Livno. Zatim smo izvršili marš iz Livanjskog u Glamo ko polje, a onda smo s njegove sjeverne brdovite strane ponovo pošli u napad. Tada sam bio obi an vojnik i nisam znao za važnost tog napada i zašto se izme u nas pronosila parola — Tito: Livno pasti mora! Tek kasnije sam saznao da nam je Livno smetalo kao jako neprijateljsko uporište na našem daljnjem putu i za prolaz naših teških ranjenika i drugih jedinica.

Me u nama se pri alo da mi idemo na daleki put, u Sandžak i Srbiju i da emo tamo narod dizati na ustanak protiv okupatora i tamošnjih narodnih izdajica, etnika. Svi smo ponosni što se pred nas postavlja takav zadatak, a parola: Tito — Livno pasti mora — bila je za nas ne samo nare enje nego i velika obaveza.

Bila je hladna ve er. Na jednoj ravnici sa sjeverne strane Livna nalazio sam se skupa s operativnim štabom moje 2. dalmatinske brigade. Tu s njima nalazio se i komandant divizije drug Peko Dap evi . Odatle su oni rukovodili bitkom za grad. Saznajem da naša brigada napada sa sjeverne brdovite strane, 2. proleterska i 4. crnogorska s južne, ravni arske. Dvadesetak dana prije toga pri štabu brigade oformljen je inžinjerski vod. U njegov sastav ušao sam i ja. Prije toga po

bataljonima su tražili one koji su u vojsci služili kao inženjerci. Onome koji je prikupljao te podatke rekao sam da sam završio i minerski te aj, pa sam odmah iz etvrtog bataljona preba en u taj vod. Pored nas nekolicine iz inženjerijskog voda, uz štab brigade nalazili su se i kuriri, kao i osobni kurir Peke, Petar Vojvodi , koji je kasnije proglašen narodnim herojem.

Dolje, ispod nas u gradu, u tamnoj no i inilo se da sve govori od mitraljeskih rafala, puš ane paljbe i detonacija ru nih bombi. Sve se to uz eksplozije topovskih granata naše artiljerije, koja je tukla neprijatelja u gradu sa sjeverozapadne strane grada, slivalo u jednu jeku.

ujem razgovor koji vodi komandant brigade Ljubo Vu kovi i Peko. Peko konstatira da topovske granate naše artiljerije ne padaju na pravo mjesto. Budu i da s njom nema telefonske niti neke druge veze, šalje svog osobnog kurira na položaj gdje se ona nalazi. Kaže mu da ne ide sam, ve da po e s još jednim od nas. Odrediše mene.

Preko bespu a, kroz tamnu no , pošli smo brzim koracima nizbrdo. Petar je išao naprijed, a ja za njim. Jedva sam uspijevao da u hodu pratim tog neustrašivog crnogorskog gorštaka. Ubrzo smo se našli iza samih položaja naših jedinica. U tamnoj no i vidjela se vatra iz cijevi pušaka i mitraljeza. Neki borci na položaju zaustaviše nas, ali im su ustanovili tko smo, pustiše nas. Ustaški meci, koji su dolazili sa suprotne strane, zviždali su oko nas, a Petar, kao da se ama baš ništa ne doga a, išao je dalje. Meni je smetalo to hodanje po bespu u. Pade mi na um da mu kažem da smanji korak, ali se ne usu ujem, pa i dalje dajem sve od sebe, nastoje i da ga u stopu pratim.

— Aha, evo ih — rekao je poslije duže šutnje Petar kada je kao i ja ugledao pred nama topovske cijevi što su izbacivale plamen. Nakon toga brzo smo se našli me u artiljercima, a onda je netko iz tame viknuo:

— Stoj!

— Stao sam, — odgovori mu Petar.

— Tko ide?

— Kurir.

Kada je Petar prišao nepoznatom stražaru i s njim izmijenio lozinku, on nas propusti.

Komandantu artiljerije Petar predade malu ceduljicu koju mu je na polasku dao Peko. Ovaj baterijskom lampom osvjetli i ita ono što je na njoj pisalo, pa odmah izdate komandu:

— Desno (ili lijevo) — ne sje am se za koliko.

I opet se nastavi paljba iz haubica od 105 mm. udan se tada u meni osje aj probudio. Bio sam ponosan na te naše topove. Oni kao da su mi ulili više morala i snage. Baterija haubica je i dalje plotunima gmrila. Pomislio sam, zaista Livno pasti mora.

Pred svitanje dana odjednom sve se utiša. Do nas je doprla vesela vijest: Livno je palo. Skupa s artiljercima ušao sam prvi put u ovaj bosanski gradi , a zatim pošao u svoju jedinicu.

Pored dosta zarobljenog oružja, municije i drugog ratnog materijala, hrane i odje e, zarobljena je i ona tanketa, što nas je prije nekoliko dana napadala na položajima kod Prologa.

Na južnoj ivici grada, tamo gdje se on spaja s poljem, ležalo je više mrtvih neprijateljskih vojnika, ustaša. Pri alo se da se najviše stradalo od eksplozije granata naše artiljerije. Jedan od o evidaca ispriao mi je:

— Za koga i zašto su ti nesretnici umrli tako mladi. Za koga se tako tvrdoglavo bore. Služe tu incu, njema kom fašizmu i s njima skupa bore se protiv nas, protiv rodoljuba i vjesnika boljeg i pravednijeg života. ovjek je malen, ali kada ne shvati samoga sebe i svoju ulogu u društvu u kojem živi, on je još manji. On postaje ništavan, pion u rukama ja ih i bogatijih i lukavijih. Te vjerne sluge okupatora i nosioci vjerske i nacionalne netrpeljivosti, za mene, a i za budu a pokoljenja ostat e zauvijek ništavni. Oni su digli izdajni ku ruku protiv svog vlastitog naroda i nas, njihove subra e.

Vladimir Toman-Miro

DRUGI BATALJON U BORBAMA ZA LIVNO

Pored niza manjih borbi i akcija koje je vodila brigada nakon formiranja, prvu ve u borbu imala je 14. decembra 1942. godine za grad Livno. Svim borcima i starešinama preneseno je nare enje Vrhovnog komandanta druga Tita da: »Livno mora pasti!«.

Napad je otpo eo 14. decembra u 18 asova. 2. bataljon nalazio se u rezervi brigade severno od Livna, spreman da interveniše, ukoliko to situacija bude zahtevala, prema Livnu ili Borovoj Glavi, gde je poseo položaj 3. bataljon. U jeku najve ih borbi za grad Livno (15. decembra), ustaše su napravile snažan prodor od Kupresa i Šujice i napale na položaje 3. bataljona na Borovoj Glavi. Pod snažnim pritiskom daleko nadmo nijeg neprijatelja, 3. bataljon je bio prisiljen na povla enje. Tim prodorom neprijatelja bile su ugrožene jedinice koje su izvodile neposredan napad na grad Livno.

Vest, da ustaše nadiru izazvala je veliku uznemirenost, ali je na tu vest odmah upu en iz rezerve 2. bataljon u susret ustašama. Nastala je trka s vremenom. Boško Zuni i Branko Mirkovi pojurili su iz sve snage. Oba su nogata i krakata. Tre a eta ih je jedva mogla pristizati. Uskoro se u trku ula pucnjava, a onda smo pred sobom ugledali neprijatan prizor: ustaše su u trku potiskivale 3. bataljon, ubijaju i borce uz urlik i viku mašu i svojom krvavom ustaškom zastavom.

Ne zaustavljaju i se nimalo, 3. eta se sru ila na ustaše, a za njom i drugi delovi 2. bataljona. Boško je u trku pucao iz puškomitraljeza, a to je i bio njegov omiljeni na in borbe. On je znao u trku tako žestoko i ta no sipati vatru po neprijatelju ispred sebe, da mu nije dao oka otvoriti. Njegov je »Brnac« ispred njega stvarao jednu vrstu breše kroz koju je Boško, i ostali borci, jurili sve bliže, neprijatelju. Ustaše su najpre zastale, malo su ustuknuli pokušavaju i da se srede, a onda su po eli padati kao snoplje pokošeni Boškovim »Brncem« i vatrom ostalih boraca. Boško je dobro znao šta radi, a uz njega je bio i komandir

ete Branko Mirkovi . Pre utno su se dogovorili da sada treba navaliti svom snagom, prisiliti neprijatelja da okrene le a, a onda je i svršen i glavni deo posla.

U tren oka Boško se našao me u ustašama. Njihov barjaktar je po eo da beži, a Boško se natisnuo za njim. Nije ak hteo ni da puca. Pristizao ga je sve više i više spreman da ga odmah obori ako se pokuša okrenuti. Kad mu se ve približio na nekoliko koraka, pustio je kratak rafal i oteo mu zastavu iz ruke prije nego što je ustaša pao na zemlju. Nama borcima 3. ete, koji smo bili neposredno uz njega, u inilo se kao da je puškomitralješkom cevi probio ustaškog barjaktara. Lijevo i desno od Boška borci 3. ete — Milan Popovi , Nikola Baji , Ivan Botica, Veljko uji , Šime Govor in, Stevo Pe anac, Jozo Koki , Tode uji ->Bariton«, Marijan Lukin, Vaso Crnogorac, Miro Polji ak i mnogi drugi, na isti na in i sa istim žarom, gonili su ustaše. U tom presudnom momentu i sudaru ustaše su bile razbijene. Ustašku zastavu Boško je odmah zderao sa koplja i uz klicanje boraca iscepao ju je na sitne delove. Gaze i po poderanoj zastavi, Boško je klicao: »Ovako e završiti i Nezavisna država Hrvatska«.

Zarobljavanje i paranje ustaške zastave stvorilo je odli no raspoloženje me u borcima. Svi smo veoma raspoloženi nastavili da gonimo razbijene ustaše celo poslepodne doklegod nije pao mrak. Kad smo se vratili iz potjere, ekala nas je radosna vest da je, toga dana, Livno oslobo eno.

U ovoj bici sa ustašama Boško je komandovao jednim vodom 3. ete 2. bataljona. Novi komandir voda pokazao je da odli no zna kako se komanduje i vodi vod u borbu. Niko u to nikad nije ni sumnjao. Svi smo znali da bi Boško mogao voditi i mnogo ve u jedinicu. esto su mu nudili da preuzme ovu komandu, ali je on to odbijao. Po tadašnjim našim propisima komandir nije mogao biti puškomitraljezac. To zna i da je Boško morao predati puškomitraljez u druge ruke, a on to nije mogao u initi. Od svog omiljenog »Brnca« on se nikada nije mogao rastati.

Dva dana prije oslobo enja Livna Boško je bio primoran da se prihvati komande nad vodom, jer je to bilo izri ito postavljenje vojni ki i partijski.

»Prihvatam!« — odgovorio je Boško na partijskom sastanku (13. decembra 1942. godine), »pod uslovom da mi ovde date asnu re komunisti ku da mogu i dalje nositi puškomitraljez«. Tom prilikom »Boško se jadao da je bez njega kao bez ruke«. Tako je Boško uspeo da, i kao komandir voda, zadrži svog »Brnca«, koga je i u ovoj borbi uspešno koristio.

Ovim kratkim opisom jedne od mnogobrojnih borbi, koje je vodila 3. eta 2. bataljona, želeo sam da osvetlim lik starešine i borca i istaknem podvige koje je u inio u ovoj borbi. Ovaj podvig narodnog heroja Boška Zuni a treba da bude pouka i podstrek mladim generacijama kako se bori i brani sloboda i nezavisnost.

Ilija uji

MOJE PRVE BORBE

U partizane sam pošao iz Solina 13. 9. 1942. godine. 3. X 1942. bio sam u stroju sa ostalim borcima i starješinama pod ratnom zastavom Druge dalmatinske brigade. Tada smo položili zakletvu. Postrojenoj brigadi je govorio komandant 4. operativne zone Vicko Krstulovi. Poslije govora sve ano je predao ratnu zastavu 2. dalmatinskoj brigadi i njenim bataljonima. Zastavu su primili komandant brigade i komandanti bataljona. Ratnu zastavu 3. bataljona cijelo vrijeme rata nosio je savijenu u svojoj torbici Jozo Lu in iz Segeta, borac i ekonom 1. ete. Kada je bio ranjen na Sutjesci, sa zastavom se je zavio, pa mislim da je ona i danas krvava i da se nalazi u Vojnom muzeju u Beogradu.

Dolaskom u jedinicu nisam odmah dobio pušku jer je nije bilo. U prvih nekoliko borbenih akcija išao sam u sastavu ete u borbu bez oružja, prebacivao se u strelce, jurišao, vikao: »Ura-juriš« i izvršavao sve borbene radnje kao i ostali naoružani borci, samo što nisam mogao da pucam. Jedva sam ekao da do em do puške i dobio sam je tek kada smo puške oduzeli u borbi od neprijatelja — etnika. Prva puška bila mi je austrijskog porijekla. Nije bila loša. Dobro je ga ala, ali mi se nije baš svi ala pa sam je kasnije u slijede im borbama, kada smo zarobili više oružja, zamijenio boljom, bivšom jugoslavenskom mazerkom. Pušku sam uvijek cijelog rata dobro održavao, istio i bio u nju siguran da mi ne e nikada otkazati. Stariji drugovi su nas obu avali u rukovanju oružjem, nišanjenju, razvijanju u strelce za borbu itd. Meni su posebno pokazivali i u ili me moji Solinjani: bra a Cikati Marin i Nikola, Lovre Nin evi i drugi.

Sudjelovao sam u mnogim borbama u Dalmaciji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji. Tukao sam se s Nijemcima, Talijanima, etnicima, ustašama, domobranima, balistima, erkezima, bjelogardejcima i Bugarima.

Pred kraj 1942. godine, prilikom napada na Livno, naš 3. bataljon bio je raspore en na položaju na Borovoj Glavi, prema Sujici, štite i jedinice koje su napadale grad. Cijeli bataljon je bio u strelja kom stroju u leže em stavu. Snijeg se je topio, ležali smo na mokroj zemlji. Uve er, pred mrak, komesar naše prve ete išao je od borca do borca i svakome poluglasno rekao samo etiri rije i: »Tito: Livno mora pasti«. Ništa više nije objašnjavao, niti je imao potrebe, jer je nama borcima odmah to bilo jasno. Na ovom položaju ostali smo tri dana i tri no i. Ništa nismo jeli, samo smo pili vode od snijega. Ustaše su navalile iz Sujice na naš bataljon. Bilo ih je mnogo. Smjenjivali su se juriši i kontrajuriši. Bili smo primorani da se naizmjeni no povla imo, pružaju i žilav otpor. Ja sam bio pomo nik puškomitraljesca, a puškomitraljezac je bio dobar i hrabar borac — nišandžija Višanin Miho Karuza. Dok smo se nas dva povla ili vatrom bi nas štitio drug Drago Markovi , a onda mi njega. Bili smo veoma iscrpljeni od umora i gladi. U pravi as stigli su upomo dijelovi 2. bataljona naše brigade s teškim mitraljezom tako da smo ustaše najurili natrag u Sujicu. U jurišima je poginuo naš komandir ete Vlado Despot i jedna drugarica, ijeg se imena ne sje am. Nismo ih odmah mogli skloniti pa su se ustaše nad mrtvima izivljavali i unakazili ih kundacima i bajunetama.

U Livnu je grmjelo i sijevalo. Drugi bataljon 4. crnogorske brigade je ušao neopaženo u grad i zabarikadirao se u ku e odakle se borio protiv ustaša koje su ga napadale sa svih strana.

Poslije naporne i krvave borbe Livno je zauzeto. U naše jedinice došao je novi priliv boraca iz Livna. Masa ustaša je poginula. Seljaci su ih na plato zaprežnim kolima vozili zakopavati.

Milan Kati

SJE ANJE PRVOG MINOBACA LIJE BRIGADE

Oskudno vojno obrazovanje u bivšoj podoficirskoj školi u Bile u ipak mi je donekle pomoglo da se snalazim u rukovanju oružjem pa tako i na kompliciranijem oružju kao što je minobaca . Ve od prolje a 1942. g. rukovao sam s minobaca em u Durmitorskom partizanskom od-redu, koji je ubrzo prerastao u V bataljon etvrte crnogorske prole-terske brigade. Minobaca ko odjeljenje V bataljona IV crnogorske prole-terske brigade imalo je niz zna ajnih borbi i ujedno je zna ilo ve u borbenu sposobnost brigade. Minobaca lije su dale velik doprinos pri savladavanju pruge Adži i—Sarajevo u borbi za Gornji Vakuf, Bugojno, Kupres, Jajce, u borbi oko Knina i za drugo oslobo enje Livna (zadnja borba u kojoj sam ja u estvovao s etvrtom crnogorskom proleterskom brigadom). Taj borbeni put minobaca lija je bilo usavršavanje i prakti no savladavanje obuke na minobaca u u neposrednom borbenom dejstvu.

Prilikom oslobo enja Livna u jesen 1942. g. izme u ostalog zapli- jenjena su dva minobaca a 81 mm, od kojih je jedan dodijeljen Drugoj dalmatinskoj brigadi. U brigadi nije bilo obu enih ljudi za rukovanje s tim oru em, stoga sam dobio zadatak da se javim u štab te brigade kao instruktor za obuku boraca na minobaca u. Oslobo enju Livna sam se radovao kao i svi u esnici te pobjede iako sam se istovremeno gušio od bola i žalosti za poginulim bratom — Perunovi Dobrislavom-Dje- dom koji je poginuo u toj borbi. Istinu govore i u tom momentu i takvom raspoloženju, teško mi je palo to nare enje. Nije se bilo lako rastati s etvrtom proleterskom (crnogorskom) brigadom. Još je teže bilo ostaviti drugove s kojima sam se saživio, veliko drugarstvo i sve ono što može da zbliži ljude u zajedni kim borbama i nad ovje anskim naporima. Beskrajno drugarstvo proletera još je nadvisio — za mene — Milorad Ivanovi . U njega sam vjerovao kao u samog sebe. U teškim danima na Sinjajevini dijelili smo zadnji zalogaj kopriva, a one su bile spasonosne u te proljetne dane 1942. g. Znao je do i na smjenu straže prije vremena da bi meni omogu io više spavanja, a kod ranjavanja u inio je nemogu e da bi mi pomogao. Zapravo, vidim da nije ni mo- gu e nabrojiti a niti iskazati rije ima sve to divno, ljudsko, istinsko drugarstvo. Iz tog osje anja drugarstva, koje je nemjerljivo, pošao sam kod komandanta brigade Peka Dap evi a i molio da sa mnom po e i Milorad Ivanovi . ini se da je komandant Peko pro itao na mom licu zna enje moje molbe te ju je bez pogovora odobrio.

Tako smo Milorad i ja došli u Drugu dalmatinsku brigadu koja se nalazila na prostoru izme u Livna i Sujice. Istini za volju, kako smo znali da je ta brigada nedavno formirana, mislili smo da nema još dovoljno iskustva, pa se u nama javljala neizvjesnost o sredini u koju dolazimo, ali u isto vrijeme tu neizvjesnost ublažavala je injenica da smo poznavali dosta drugova Dalmatinaca koji su došli za-popunu etvrte crnogorske proleterske brigade, pokazali se kao neustrašivi borci, veseljaci i divni drugovi. Na osnovi toga pretpostavljali smo da e to biti dobra jedinica i da emo se i mi mo i uklopiti. Nijesmo se prevarili u pretpostavci jer su nas od prvog trenutka do ekali veoma drugarski.

U štabu brigade nam je saop eno da idemo u prate i vod Prvog bataljona, gdje se nalazio minobaca . Ja sam postavljen za komandira minobaca kog odjeljenja, a Milorad za delegata voda. Uvodu smo našli prave drugove, ini se, kao da smo ih birali: Lovro, španski borac — komandir voda, Luka Pai , veseljak svoje vrste, koji je znao i u najtežim situacijama izazvati smijeh, Jošo Škori , ozbiljan ali vedar i veoma razuman borac, snažni Milan Novakovi — nišandžija na teškom mitraljezu »fiat«, Božo Martinovi , hrabri Ižanin i drugi, bili su ono što nas je najviše moglo obradovati. Na taj smo se na in od prvog dana po dolasku našli u takvom kolektivu koji nam je nadomjestio onog kojeg smo ostavili u etvrtoj proleterskoj (crnogorskoj) brigadi. Nakon dolaska u novu brigadu nismo se dugo odmarali. Zapravo, izvodili smo obuku rukovanja minobaca em, jer se brigada spremala za napad na Kupres, ali tako da smo obuku izvodili takore i u pokretu sve do vatrene položaja na Malom Stožeru.

Drugi napad na Kupres zapo eo je decembarskih dana 1942. g. Minobaca lije su zaposjele položaj na uzvišenju sjeveroisto no od Kupresa — Malom Stožeru, koji je bio pogodan za vatreni položaj minobaca kog odjeljenja, za ga anje ustaških utvr enja radi vatrene podrške našim jedinicama koje su napadale Kupres. Ali nije nam bilo naklonjeno i vrijeme. Dan napada na Kupres bio je leden i tmuran, padao je gusti snijeg nošen vjetrom, vidljivost je bila veoma slaba, tako da se nije moglo potpuno vidjeti ciljeve ga anja, a ni rezultate pogodaka nismo mogli ta no utvrditi. Ipak, minobaca ko odjeljenje u sastavu Druge dalmatinske brigade ispalilo je svoje prve mine na ustaške položaje koji su branili Kupres. To je bilo prvo vatreno dejstvo minobaca a Druge dalmatinske brigade, koje je i puno kasnije pozitivno odzvanjalo u osje anju boraca.

Nažalost, napad na Kupres nije uspio i jedinice brigade su se povukle na položaje predaha. Minobaca ko odjeljenje i IV bataljon našli su se sjeverno od Malog Stožera na ivici jedne šume. Tu smo naložili vatru da se malo ugrijemo. Snijeg je padao sve ja e. Bila je to prava me ava. Nije se moglo vidjeti ni deset metara ispred sebe. U takvoj vremenskoj situaciji iznenada su nas napali ustaše, skoro da smo se morali hvatati za guše s njima. Iznenadni napad ustaša napravio je znatnu paniku u našim redovima, te smo po eli grabiti dijelove minobaca a na le a i brzo bježati prema šumi Koprivnica, a konjovodci su bježali sa svojim konjima. Ustaše su tr ali za nama i vikali iz sveg

glasa: »Hvataj i kolji!«. Nije trebalo puno da nas pohvataju, ali su nam pritekli u pomoć dijelovi brigade koji su osiguravali pravac Bugojno—Kupres. Te jedinice su organizirano i hrabro dočekale taj nalet ustaša i nanijele im velike gubitke, povratile jedan dio naše opreme, koju su ustaše bili zaplijenili. Međutim, u toj opremi nije bilo cijevi od minobaca a. U paničnom stanju naš nosilac cijevi minobaca a — Luka Pajić, bacio ju je ispod ceste duboko u jednu provaliju u dosta dubok snijeg, tako da je nisu pronašli ni ustaše. Nakon prikupljanja brigade u selo Blagaj, sjeverozapadno od Kupresa, odlučili smo da se vrati jedna grupa iz minobaca kog odjeljenja da potraži izgublenu cijev. Vođa grupe bio je Milorad Ivanović, a članovi Joško Škorić, Luka Pajić i ja. Nisam siguran da li je bio još netko, ali znam da smo imali jednog vodiča iz tih sela. Da bismo došli do mjesta gdje je cijev ostala, morali smo se odlučiti za jednu od dviju varijanata. Prva varijanta je bila da se ide zaobilazno preko visokih planina, kroz prašumu, koja je puna dubokih uvala i zbog visokih vrhova terenski teško savladiva. Uz to, na ovom pravcu bio je veoma visok snijeg. Taj pravac nije obećavao izvjesnost uspjeha, jer nije bilo vremena toliko za tu snježnu zaobilaznicu. Teško smo dobili dozvolu od komandanta Prvog bataljona — Gruji Perišića — da nas pustiti, jer je bio veliki rizik i po prvoj i po drugoj varijanti.

Krenuli smo po drugoj varijanti, koja je predviđala mnogo kraću put, ali je bila izuzetno opasna, jer smo morali proći i ne samo pored ustaškog garnizona u Kupresu, nego i izmeću njihovih bunkera na kupreškim vratima. Kupreška vrata se nisu mogla obiti, jer je južno od njih bilo ustaško uporište, a sjevernije su ogromne provalije, koje se ne mogu obiti, osim tragom prve varijante. Kupreška vrata se nalaze na jednom uzvišenju sjeverno od Kupresa, gdje se ukrštaju dva puta, jedan Bugojno—Kupres i drugi prema Blagaju. Ustaški bunkereri su bili razmješteni s obje strane raskrsnice, koju smo morali proći.

Dogovor je bio da krenemo izmeću bunkera na Kupreška vrata, pretpostavljajući da se možemo neopaženo provući. Vodič je bio preplašen toliko da je pokušao vikati od straha. Stalno je ponavljao: »Poklat će nas ustaše«. Silom smo ga morali prigušivati i prijetiti da ćemo ga ubiti ako nas i on ometa. Moram reći da su i meni klecala koljena kada smo prišli bunkerima i krenuli razgovor ustaša i gledali iz udaljenosti na više od 20 metara varnice kako izlaze iz pokrivenih betonskih bunkera koje se gube u ponoćnoj tami. Na našu veliku sreću u prošli smo neopaženo tu strašnu stazu.

Odmah po prolasku izmeću bunkera naišli smo na cestu koja vodi prema Bugojnu iz Kupresa. Cesta je bila dobro rasčišćena od snijega, pa je prijetila opasnost da se sretnemo u ustaškom patrolom. Ipak i taj dio puta je svladan neopaženo i dobro smo stigli do mjesta gdje je ostala cijev od minobaca a. Postavili smo na toj cesti neko obezbjeđenje, a Luka se s još jednim drugom spustio ispod ceste u duboku uvalu, gdje je bio snijeg visok i do metar. Traganje je bilo za nas predugo, i na našu žalost, bez rezultata — nijesmo uspjeli pronaći cijev u tako dubokom snijegu i nepristupačnom terenu. Došlo je vrijeme za povratak istom stazom koju smo prije nekoliko sati uspješno savladali. Ovog puta s manje straha, iako opasnost nije bila ništa manja, ali smo imali osjećaj da smo to jednom uspjeli i vjerovali da to možemo i u

povratku. Ipak, organizirali smo sve pripreme i s opreznosti kao i pri dolasku pripremili bombe i li no naoružanje i napravili dogovor tko što treba da radi ako se otkrijemo. Cini se da je malo popustila opreznost i previše smo se približili jedan drugome, teže i da što prije izmaknemo izme u bunkera. Skoro da smo bili prošli kriti ni prostor, kada su nas opazili ustaše, otvorili vatru iz mitraljeza i pušaka, ali, na našu sre u, kasno.

Izgubljena i neprona ena cijev minobaca a nije zna ila i kraj minobaca kog odjeljenja Druge dalmatinske brigade. Naprotiv, to je bila ve a potreba za još ve om i opremljenijom minobaca kom jedinicom. Uskoro se brigada našla u dolini Neretve gdje je vodila prvi put žestoke borbe s crnogorskim etnicima. U tim i mnogim drugim borbama Dalmatinci su pobrali slavu kod crnogorskog naroda svojom hrabroš u i borbom s kojom su nanosili ogromne poraze neprijatelju, a posebno etnicima toga kraja. Mene kao Crnogorca ispunjavao je ponos da pripadam Drugoj dalmatinskoj brigadi kad sam uo prepri avanje crnogorskih etnika da ih nitko nije tako naprašio kao Dalmatinci. U borbi na Neretvi domogli smo se teškog oružja, koje nam je omogu ilo da formiramo prate u etu teškog oružja u ijem sastavu se nalazio minobaca ki vod od tri minobaca a s dosta mina. Prvi put tada sam vidio poruku na sanducima mina: »Ne šteti municiju!«. Bilo je to za nas ispunjenje borbenog oduševljenja i za nešto što nismo mogli vjerovati. Mogli smo neograni eno trošiti mine. Tih dana sam postavljen za komandira minobaca kog voda. Taj se vod istakao u mnogim borbama, da i to spomenem: borba za forsiranje Neretve; borba za Kalinovik; forsiranje Drine. Za nas je tada bilo veselo posmatrati kada smo jugo isto no od Broda, na isto noj strani Drine, pogodili etni ku kuhinju u vrijeme podjele ru ka i u blokiranom garnizonu u Fo i, kada je mina pala u opkoljenu tvr avu koju su držali Talijani i etnici i prouzrokovala snažnu eksploziju. Odmah je buknuo veliki oblak dima iz pogo enog magazina municije. Zatim treba spomenuti borbu na Sinjajevini i bitku na Sutjesci. U toku borbe na Barama opet smo oskudijevali s minama, ali od onih malo što smo imali ini se da ni jedna nije promašila cilj. Sve su te borbe donosile višestruke efekte. Pored borbenih efekata, minobaca ka paljba je pozitivno utjecala na podizanje morala u našim jedinicama i kod naroda, a kod neprijatelja unosila paniku i demoralizaciju.

Za vrijeme bitke na Sutjesci, odnosno Barama, uslijedilo je nareenje da se zakopa sve teško oru e i time olakša proboj iz Zelengore. Iako suprotno nare enju, minobaca lije su uspjeli iznijeti dva minobaca a, koji su nam kasnije bili od velike koristi. Prilikom oslobo enja Kladnja jedan minobaca smo predali etvrtoj proleterskoj crnogorskoj brigadi, jer oni nijesu svoje iznijeli sa Sutješke. Tako su minobaca i Druge dalmatinske proleterske brigade nastavili borbenu tradiciju i uspješno podržavali jurišne i bombaške grupe u borbama na Ozrenu, na akoru, Pljevljima itd.

Novembra 1943. g. upu ena je ve a grupa starješina i boraca Druge proleterske dalmatinske brigade, gdje sam i ja bio, a koju je predvodio dotadašnji komandant Savo Buri , za formiranje Sedme omladinske crnogorske brigade. Rastanak s borcima Druge dalmatinske proleterske

brigade kao da mi je teže pao nego rastanak od porodice ili od IV proleterske crnogorske brigade zbog drugarstva koje se razvilo u njoj, a koje mi se i danas čini da ga više nikada takvog nisam živio. To je ujedno bio moj rastanak s Drugom dalmatinskom proleterskom brigadom, ali samo rastanak po geografskoj razdaljenosti, a po osjećaju zauvijek sam snjom.

Gojko Perunovi

O LIKU VLADE DESPOT*

Nije lako pronaći i odrediti mjerila da bi se svakog čovjeka smjestilo na njegovo pravo mjesto. Ima ljudi koje, kad jednom s njima razgovarate, nikad ih više ne zaboravljate. Jedna takva figura, jedna takva mladenačica bila je Vladimir Despot.

Vlado Despot je svoje rano djetinjstvo proveo u Modrinu selu, gdje je od oca naučio da čitati i pisati. Ovo samouko seljansko dijete dolazi u Kistanje i tamo se upisuje u osnovnu školu. Kada je otac s radnjom preselio u Knin, Vlado nastavlja osnovnu školu u Kninu. U prvi razred kninske gimnazije upisao se 1935/1936. godine, koju je završio s odličnim uspjehom i bio nagrađen. Daljnje školovanje bilo je trnovito i s mnogo teškoća, pošto je baka Kova ostala da živi u Kistanjama, a kod oca i majke nije uvijek nalazio dovoljno roditeljske ljubavi.

Bez obzira na velike teškoće koje su ga pratile u toku pohađanja kninske gimnazije, Vlado je bio među boljim učenicima ove škole. Evo što piše u ALMANAHU kninske gimnazije:

»Nastavni komitet škole na svojoj sjednici od 20. VI 1936. godine, odlučuje da se darovi poklone sledećim učenicima: Mirku Marliću, Kiti Novaku, Vladimiru Despotu, Slavku Karanušiću, Nevenki Vučinić, Cedi Mariću, Nikoli Mariću i Mariji Gluić.«

Iz Knina i njegove okolice tada su bili na sveučilištima: Krsto Ljubić, Gojko Bjedov, Duško Damjanović, Vojo Masnikosa, Veljko Tica, Branko Tica i drugi, koji se na fakultetima uključuju u komunističke i druge napredne organizacije. Svi su oni održavali tijesne veze s pokrajinom i rodnim krajem, gdje su radili na povezivanju omladine, s njima održavali skupove, rasturali naprednu literaturu i ljevi arsku štampu. Pod utjecajem ovih komunista najviše omladinaca iz kninske gimnazije je bilo okupljeno u društva »Bratstva«, odnosno »Skauta«.

Prema priopćavanju njegovih školskih drugova, Vlado je bio neobično inteligentan i talentiran omladinac. Posebne sklonosti imao je za književnost, tako da su njegove kolege govorile da je imao pravo književno pero. I, zaista, on je svu svoju mladalačku energiju, oštro pero i mladalačku entuzijazam uložio u razvoj napredne socijalističke misli i komunista u ideologiju.

Za svoje političko opredjeljenje Vlado Despot ima najviše da zahvali Jovi Cvjetkoviću, koji je na njega izvršio najveći utjecaj. Jovo je, sredinom 1936. godine, došao s robije iz Sremske Mitrovice i bio konfiniran u Kistanjama, a Vlado je i tada dolazio iz Knina u Kistanje

* Preuzeto iz »Poruke Borca«, 1978.

kod svoje bake Jakovice. Ti kontakti bili su najja i za vrijeme zimskih i ljetnih ferija. Budu i da je Vlado jako volio knjigu, njemu je glavni izvor napredne i zabranjene literature bila ku a Jove Cvjetkovi a.

Zahvaljuju i svom politi kom opredjeljenju za napredni radni ki pokret, Vlado je tokom svog školovanja postao jedan od najaktivnijih politikih radnika me u omladincima Knina. Kao takvog drugovi ga 1939. godine primaju u SKOJ. Kasnije je sve išlo po sili inercije, jer su zadaci ove mlade komunisti ke organizacije bivali svakim danom sve ja i i obuhvatniji. Vlado je, kao skojevac, esto odlazio po zadacima svoje organizacije u Šibenik, Split, Zagreb, Beograd, da bi u teškim uslovima ilegalnog rada prenio poruke, zadatke, razne knjige i drugi propagandni materijal. Sredinom 1939. godine osnovan je u kninskoj gimnaziji aktiv simpatizera SKOJ-a, u kojem rade: Ljubo Marti , Ante Ljubi i , Rade Plen a, Miro Zvonimir Tili , Nikica uruvija i Stevo Peri . Motorna snaga ovoga aktiva bio je Vlado Despot, koji je me u svojim kolegama bio najviše marksisti ki obrazovan, vatreni govornik i dobar poznavalac društvenih i politikih kretanja u zemlji.

Sredinom 1939. godine Vlado u estvuje i na Oblasnoj konferenciji SKOJ-a za Dalmaciju u Splitu.

Za sve vrijeme svog revolucionarnog rada u Kninu i široj okolici, Vlado je dijelio sudbinu ve ine svojih istomišljenika. Najprije ga kažnjava uprava škole, zatim prate režimski ljudi, a potom dolazi do protjerivanja iz školske klupe. Tako je 13. decembra 1940. godine morao da napusti kninsku gimnaziju. Iz Knina odlazi u Šibenik, u tamošnju gimnaziju.

Sredinom 1940. godine povezuje se s Ivom Druži em, sekretarom Mjesnog komiteta KPJ Šibenik, i sa Gašparom Bergmanom, koji Vladu malo kasnije prima u lanstvo KPJ. Od tada se još više angažira na politi kom radu me u srednjoškolskom i radni kom omladinom, gdje se upoznaje sa Slobodanom Macurom, Vladom Peranom, Dragom Lasi em, a još je aktivniji u radu sa svojim vršnjacima iz Bukovice Simom Dubaji em, Mom ilom Bjelanovi em i drugima.

Aprilski rat 1941. godine Vladu Despota je zatekao u Šibeniku. Ratna oluja kida postoje e veze, ali on vješto obilazi i pronalazi svoje poznanike u Kninu, Kistanjama i Šibeniku. Po direktivi Partije Vlado se prebacuje u Bukovicu i tamo radi na stvaranju skojevske i omladinske organizacije. S njime dolazi Slobodan Macura, Simo Dubaji , Mom ilo Bjelanovi , koji rade na povezivanju naprednih omladinaca i simpatizera KPJ u Bukovici. Koncem svibnja 1941. godine osniva se Mjesni (Rejonski) komitet SKOJ-a Kistanje, u kojem su bili: Vladimir Despot, sekretar, Simo Dubaji , Dušan Štrbac, Mom ilo Bjelanovi i Nikica Mažibrada, lanovi. Odmah dolazi do formiranja politikih aktiva omladine, a malo zatim i osnivanja skojevskih organizacija po selima Bukovice.

Vlado je prvi uspostavio vezu izme u OK KPJ Šibenik s grupom komunista iz Bukovice. Njegovim posredstvom dolazi do formiranja rejonskog komiteta KPJ za Bukovicu, iji je bio lan od prvog dana. Kao lan sektorskog komiteta KPH za Bukovicu i sekretar rejonskog komiteta SKOJ-a za Bukovicu, Vlado uporno radi na stvaranju sko-

jevske organizacije, širenju ideja NOP-a, prenosi direktive i pisma KPJ, povezuje pojedince i grupe u sjevernoj Dalmaciji.

Dok je Vlado krstario po bukova kim selima i intenzivno djelovao me u narodom, oca Radu su kninske ustaše uhapsile i, sa još 40 Srba iz Kninske krajine, žive bacile u Mratovsku jamu (13. lipnja 1941. godine). U isto vrijeme pogubljen je i Jovo Cvjetkovi . Sudbina je htjela da Vlado istog dana izgubi oca Radu i svoga prvog u itelja iz mark-sizma.

Op i narodni ustanak (28. VII 1941) u O estovu, Mokrom Polju, Erveniku i Krupi, zatekao je Vladu na Zmištaku s grupom ilegalaca. Budu i da je ustaška vlast bila brzo likvidirana, Vlado se još ja e angažira na tuma enju linije NOP-a me u srpskim ustani kim masama. On danju i no u krstari po ovim selima, odlazi na trome u Like, Bosne i Dalmacije, a zatim do Drvara.

Po direktivi Partije, Vlado Despot uporno radi na raskrinkavanju etni ke propagande, tuma e i narodu da svi poštene Hrvati, a naro ito komunisti, vode borbu protiv te iste ustaške vlasti. Parola bratstva i jedinstva, Srba i Hrvata, bila je jedna od njegovih glavnih parola. On je to inio najviše živom rije ju, ali je iz Drvara i Srba esto donosio i ustani ke novine »Gerilac«, »Vijesti« i druge. Vlado Despot spada u red onih partijskih kadrova iz Bukovice, koji su najviše u inili na povezivanju NOP-a ovog kraja s ustanicima Bosne, Like, priobalnog podru ja i Šibenika.

Kada je 6. sije nja 1942. godine formiran 1. bukova ki odred, Vlado je postavljen za lana Štaba kao obavještajni oficir. Ta dužnost e ga još ja e odvesti na povezivanju partizanskih snaga Sjeverne i Srednje Dalmacije jer su, u rano prolje e, sve više razvijane partizanske jedinice, odredi i bataljoni. Ve u svibnju 1942. godine Vlado je stalno na dužnosti u IV operativnoj zoni, na Vješti Gori, kao obavještajni oficir. Kao iskusan obavještajac odlazi po zadacima Štaba u razne pravce po Dalmaciji, ali je najviše na liniji Sjeverne Dalmacije i dijelom Bosanske Krajine. To je bilo vrijeme kada su jake partizanske snage vodile žestoke borbe protiv Talijana u Bukovici, Sinjskoj krajini i etnika popa uji a na trome i Like, Bosne i Dalmacije.

Dok je Vlado obavljao svoju odgovornu dužnost u štabu Zone, talijanske vlasti raspisuju za njega ucjenu od 150.000 lira. To je bilo 7. lipnja 1942. godine, kada su štampali letak s imenima 58 partizana iz op ine Kistanje, me u kojima je bio i Vlado Despot.

U drugoj polovini 1942. godine — 3. X u malom selu Uništa formirana je 2. dalmatinska brigada u kojoj je Vlado Despot postavljen za komandira 1. ete 3. bataljona.

Brigada je bila u stalnom pokretu i vodila žestoke borbe protiv Talijana, a kasnije protiv ustaša u Livanjskom polju, oko Kupresa i Duvna. Budu i da su tada ustaše bile zauzele Livno, to je (12. prosinca 1942. godine) izdata zapovijest Vrhovnog štaba da treba napasti Livno i protjerati ustaše. Tre i bataljon je bio na Borovoj glavi i zatvarao pravac od Šuice. Rajon Borove glave posjela je 1. eta. Napad ustaša od Kupresa i Šuice uslijedio je slijede eg dana, tj. 14. prosinca u zoru. Tu je vo ena žestoka borba u kojoj je poginulo nekoliko boraca. Evo što o toj borbi piše Obrad Egi :

»Ustaše nisu uspjele zauzeti Borovu glavu, ali su gubici bataljona bili veliki. Ranjena su tri, a poginulo je 12 boraca i starješina. Me u poginulima bio je i komandir 1. ete Vlado Despot«.

Eto tako je pao na bojnopolju jedan od prvih komunista Bukovice, vrijedni politički radnik, obavještajni oficir i hrabri komandir. Livno je ponovo oslobojeno. Ustaše nisu mogle da iz Duvna, Šuice i Kupresa dođu u pomoć svojim opkoljenim snagama, jer su im na putu stajali junaci kakav je bio Vladimir Despot.

Još dok su odjekivali pucnji pušaka i štektanje mitraljeza, sasvim mala grupa ratnih drugova nosi mrtvog komandira ete. Treba mrtvo tijelo ovog junaka skloniti u obližnji zaklon, kako bi ga u prekidu borbe mogli mirnije pokopati. Kada je nastao tajac, borci su pošli bajonetama kopati raku gdje treba sahraniti hrabrog ratnika. Oko male rake stoje njegovi ratni drugovi, stari ratnici prekaljeni u žestokim borbama. Njihova lica su bila smrknuta, a u njihovim očima, koje su gledale krv i požar, i smrt, i umiranje drugih, sad blista suza. Smrt druga uvijek je teška, ali ova što ih je okupila ovdje, na ivici šume, teško se zaboravlja.

Sahranjen je u boriku zvanom »Borova glava«, na samom podnožju Cincara, nedaleko od puta Livno—Kupres.

Milan Štrbac

ZASEDA U SNEGU

Oslobojenje Livna, decembra 1942. godine, a odmah zatim i Duvna, bio je to za mene veliki događaj. Radost i raspoloženje bilo je kod svih drugova. Svugde i na svakom mestu uje se žagor i pesma. Nema ni onog »tiše«, »tiše«. Imamo divizije i korpuse, osloba se i gradove. Pouzdanost je u nama, ona nas nosi napred bez straha da ćemo bitku izgubiti.

U Livnu se ne zadržavamo, krećemo u pravcu Sujice. Oko podne, 27. decembra, ušli smo u Šujicu bez borbe. Pre nas ovde su stigli delovi naše brigade. Zastali smo i čekamo naredjenje da se rasporedimo po kućama. Napolju je dosta hladno. Ovde je napadao veliki sneg. U jednu kuću u smestio se ceo vod. Osećamo se rezervisanost našeg doma ina prema nama. Pokušavamo s njima uspostaviti kontakte. Izbegavaju s nama razgovor. Ustaše su ovde bili sve do našeg dolaska, pobjegli su u Kupres. Sada nam je najpotrebnija vatra da se ogrejemo. Idući, gaze i sneg smo ili smo se, a posebno su nam ozeble noge. Umolili smo doma ina da naloži vatru i na proćelju. Ne možemo svi odjednom sestiti oko vatre, pa to činimo na smenu. Uveće i po noć i više nas ide u patrolu i na stražu, te se lakše približe vatri oni koji ostanu.

Sutradan smo napustili Sujicu i idemo u pravcu Kupresa. Čim smo zagazili u sneg, obuća nam se već smotila. Za ovakvu zimu slabo smo obuveni i obuveni. Obuća je pretežno opanci od gume i opataši od kože. Neprijatelj je u ovom u prednosti. Nalazi se u toplom i zagrejanom, obuveni, obuveni, nahranjen i sa boljom opremom i naoružanjem. Dok idemo ne osećamo zimu, čim stanemo noge poćnu zepsti, zagrevamo se tapkanjem u mestu.

Stigli smo u s. Gornji i Donji Malovan. Selo je u zgarištu. Kuće popaljene, ostale su samo zidine. Tu smo se zaustavili. Gledaju i ove paljevine, nigde žive duše nema, uli smo za zloinstva koja su ustaše počinile u ovim selima. Tuga nas je obuzela. Ovde smo se zaustavili. Gledaju i ovu pustoš u nama se stvara sve snažniji otpor i izdržljivost.

Ovde smo zastali. Naređeno je da ložimo vatre da se ogrejemo. Tu smo se brzo snašli. Naložili smo dobre vatre u zidinama popaljenih kuća. Vatra nam je u ovom trenutku potrebna nego bilo što drugo. Vatra nas je ogrejala i raspoložila. U takvim prilikama, kad zasednemo, najviše je humora i šale. Kad smo se ogrejali, požele smo hranu pa je to povod da o jelu zbijamo šale. Nikola Savić, zvani »alasan«, kaže »da je sada bronzin pure i krumpjera«, a drugi mu kaže da bi on, alasan, sam to pojeo.

Skidaju i napaljene grede za vatru, neki drugovi su tu pronašli pregršt sitnih promrzlih krumpira. Stavljaju ih na vatru, a iz njih voda curi. Svi smo se zagledali i jedva čekamo da se opale, ne može se sačekati ni da se ispeku. Ovo je bila poslastica za dalju priču o hrani.

Već nam je dosadno, jedva čekamo da odavde krenemo. Znamo da idemo na Kupres. Slušali smo da su kupreške ustaše najviše zloinstva pravili u ovim krajevima. Znamo da je Kupres utvrđen, da mu je teško prići. Zima je i sneg je veliki. Kupres je na nadmorskoj visini iznad 1000 metara. Pored svega ovog što se zna vlada raspoloženje kod svih nas da Kupres napadnemo. Zaneseni s našim pobedama na Livnu i Duvnu, koji su gradovi već i od Kupresa.

Krenuli smo iz Malovana. Ide se sporo. Često zastajkivanje, čekamo da se svi svrstaju u kolonu. Čini mi se da je na ovoj ljutoj zimi najteže stajati u mestu. Ovde je sveže usred leta. Već je pao mrak, a kolona još nije u maršu. Sneg škripi ispod nogu, a hladno a sve više steže. Negde u gluvo doba noć i nastupili smo na Kraško polje. Ravnica na sve strane, pokrivena snegom. Nigde breg i drvo se ne vidi. Nema mećunice niti uvale gde bi mogli da se zaklonimo od vetra koji nas posipa sa snegom. Žestoki mraz na snežnoj istini probija naše telo. Osećamo da nam kosti u pokretu tela pucaju od mraza. Kolona ide sve lakše po ovom terenu. Sve češće zastajkujemo. Ubi nas stajanje. Skačemo u mestu, trčimo uz i niz kolonu. Svakoga časa prenosi se veza »Vodi napred«. Vodić ne prolazi. Pitamo se gde je taj vodić, kad će jednom da prođe. Veza kako prođe sa njima ide do za elja. Trčimo i pored kolone napred, nazad tako smo na čelu kolone ugledali jednu grupu drugova u kojoj se nalazio i komandant brigade Ljubo Vučković. Sagnuo se komandant nad kartom i pomoću džepne baterije razgleda kartu. Tako smo i doznali da smo zalutali. Vodić se ne može snaći. Brani se da se ne snalazi, ne zna gde smo. Kupres nije odavde daleko. Da ustaše znaju za našu kolonu i skoro smrznuta tela, smrznuta odeća i škripi na nama, bilo bi nam teško u ovakvom stanju s njima borbu voditi. Puške vise o ramenu, rukom ih ne možemo pridržavati.

I u ovakvoj situaciji nađemo se drugova koji sa šalom i humorom unose živost iz koje se stvara snaga, volja i optimizam. Upadice i šale, po tri, četiri druga na mestu igraju drže i se za rame jedan drugom, zagrejavaju se i stvaraju raspoloženje.

Najzad kolona krene bez zadržavanja. Išli smo brže i ini mi se da nismo dugo išli do sela. Prošli smo kroz selo Rasti evo i Zloseo. Tu smo u nekom selu zastali. Ono je zapaljeno i pusto. Zbili smo se u zidine bivših ku a u grupama da se malo zagrejemo. Tu smo uli od komandanta našeg bataljona Periše Gruji a da Kupres odavde nije daleko. Pri ao je komandant kako su letos napadili Kupres. 4. crnogorska, imala je velike gubitke. On je bio komandir ete, imao je 90 boraca u eti, više od polovice ih je poginulo i ranjeno. Ovde su se skoncentrisali najokoreliji zlikovci. Svuda oko Kupresa je ravnica i teško mu je pri i. Ustaše su izgradili rovove i u njima se utvrdili. Tu je poginuo i legendarni heroj iz Šipova Simela Šolaja.

Sada e Kupres napadati 2. proleTERSka (srpska) brigada i naš 2. i 3. bataljon. Sa zadovoljstvom je vladalo mišljenje da 2. proleTERSka najuspešnije likvidira bunkere, upada i zauzima naseljena mesta i gradove. U Livnu smo zarobili nešto teškog oru a i blindirana kola pa smo s tim u prednosti u odnosu na prošli napad kada ga je napadala 4. proleTERSka crnogorska brigada. Sada je oštra zima, hladno je i kretanje po snegu je otežano.

Prvi bataljon odavde kre e u pravcu Bugojna da onemogu i pomo Kupresu iz ovog pravca. U zoru smo stigli ispred s. Gornja i Donja Vrata. Bio sam u prethodnici kada smo sišli na cestu. U pravcu našeg kretanja nalazili su se bunkeri na desnoj strani ceste. Pretpostavljali smo da su zaposednuti od ustaša. Prethodnica se približavala lagano i oprezno. Prilazili smo s druge strane iz šume. Išli smo od drveta do drveta, a na istini i potrbuške po snegu puzili. Naš bataljon nas prati, ose amo ga da je odmah iza nas. Prišli smo blizu. Nigde ne vidimo nikakvog traga, a ne uje se niko. To nas je ohrabrilo pa smo smelije pošli. U rukama držali bombe spremni da udarimo kapislu o kundak od puške. Pored otvora u bunker zastadasmo spremni da grunemo bombama, osetismo da unutra nema nikog. U bunkeru je bilo toplo. Vidi se da je bunker sazidan od tvrdog materijala, od betona. Dajemo znak našim da su bunkeri »zauzeti« i kre emo cestom u pravcu Bugojna. Celo bataljona spojilo se sa prethodnicom i idemo svi zajedno. Slušamo razgovor komandanta i komesara bataljona o današnjem napadu naših na Kupres. Saznajemo da je štab brigade sa 4. bataljonom na Stožeru i s njim emo biti u vezi i sa kupreškim partizanima odredom da uspostavimo vezu. On se nalazi na položaju iznad Koprivnice. Mi smo se zaustavili u Koprivnici. Tu pored puta, na desnoj strani, idu i prema Bugojnu, nalazila se šumareva ku a koju su ustaše zapalili i sada su tu samo zidine. Stab bataljona je dao znak da tu ostajemo. »Ložite što bolje vatre da se ogrejemo,« kaže nam komesar i komandant bataljona. Odavde ete idu na smene na položaj. U zidinama šumareve ku e naložili smo veliku vatru. U blizini ima drva dosta pa smo za as navukli celo brdo. Sneg neprekidno pada, a plamen vatre diže se visoko i topi ga u vazduhu. Ogradili smo vatru svugde naokolo i pomalo se izmi emo. Cim se udaljimo od vatre, odmah pobelimo od snega, I oružje se ugrijalo, pa ga vrsto držimo u rukama. Sad smo sigurniji u sebe nego što smo bili na Kupreškom polju.

Upostavljena je veza sa Kupreškim partizanskim odredom. U pravcu naših na Stožeru za ula se pucnjava. Mi smo okrenuti prema B'u-

gojnu i zadatak nam je da onemogu imo pomo ustašama u Kupresu iz ovog pravca. Ova borba što se uje nama je iza le a. Kako se borba sve više uje podstaklo je štab bataljona da pošalje patrolu u tom pravcu. Odre ena je patrola iz 3. ete. U patrolu su pošli drugovi: Jere Peran, Petar Vunduk, Mirko Alfirevi i Janko Rusi . Posle izvesnog vremena vratili su se Mirko Alfirevi i Janko Rusi . Ova dvojica drugova stigli su zadihani i izgrebani, prljava i pocepana odela. Obavestili su štab bataljona da su naišli na ustaše i da su jedva uspeli da umaknu. Beže i niz jarugu i kroz šumu po snegu posrtali su i padali pa su se tako izudarali. Tako er su rekli da su dvojica drugova Jere Paron i Petar Vunduk najverovatnije poginuli ili uhva eni. Išli su cestom u koloni sa ve im odstojanjem. Ustaše su iz zasede isko ili kada su na njih otvorili vatru. Njih je spasilo što su išli na ve em rastojanju pozadi. Obavestili su štab bataljona da se borbe i dalje uju u pravcu Stožera.

Saslušavši dvojicu drugova iz patrole, komandant bataljona Periša Gruji odmah je izveo ceo bataljon na kosu poviše ceste zauzevši položaj u pravcu Kupresa. Na cesti, nadaleko od šumarove ku e, na samoj krivini, nalazio se zaklon ozidan od kamena. Ispod njega je duboko korito kojim protiče poto i . Zaklon je sav u snegu, vidi se kad se do e do njega. Kako je 3. eta poslednja izlazila sa ceste na kosu, komandant bataljona je naredio da ona na cesti postavi zasedu. Komandir ete Nina Novakovi je u ovu zasedu odredio drugove: Ivana Nini a (Ivan Nini je rodom iz Crnice kod Šibenika, došao je u 3. etu odmah u formiranju bataljona »Branko Vladuši «. Bio je hrabar i neustrašiv borac. Dobar drug. Zavoleli su ga svi Plavanjci pa su ga i isticali za rukovodioca. Umro je 1979. godine u Novom Mestu u Sloveniji. Imao je in pukovnika i bio je u penziji. Zatim Savo Opa i i uro Jovi i , obojica danas žive u Beogradu.)

Sneg neprekidno pada, ve je do kolena. Zaklon je zatrpan, sav je u snegu. Morali smo ga o istiti da bi se sva trojica mogli smestiti. Sneg smo izbacivali golim rukama. Zaklon je imao nekoliko otvora-puškarnica kroz koje se osmatra svugde naokolo. Na ove puškarnice smo postavili naše puške. Naša zaseda je u snegu i ne prime uje se ni sa jedne strane. Pored toga spustila se magla u ovu kotlinu, a neprestano pada sneg. Vidljivost je znatno umanjena. U pravcu Kupresa, kako nam je zadatak, osmatramo cestu. Naši su izašli na kosu desno od ceste iznad nas. Na cesti nije bilo više nikog osim zasede u snegu. Niko se više i ne uje. Mislimo da su naši otišli daleko. Više se ne uje ni ona borba prema Stožeru. U nekim trenucima ose amo usamljenost. Sva trojica napregnuto osmatramo cestu da kroz maglu nam neko ne promakne. Cesta je »isprekidana« estim krivinama. Levo od nas je potok. S desne strane uzvišeno brdo, a pozadi nas je — ambis. U razmišljanju i napetom osmatranju, iza jedne okuke pojavi se kolona koja ide cestom prema nama. Uz ovakvu vidljivost nismo mogli raspoznati ija je kolona, pogotovo što su snegom svi obeleli. Znamo da je naš bataljon iznad ceste, a 4. bataljon na Stožeru. Borbe se više ne uju. U trenutku smo pomislili da su naši razbili neprijatelja i da se cestom vra aju u zidine šumareve ku e, gde smo pre polaska na položaj ostavili dobru vatru. Ukoliko je neprijatelj, naši bi s kose tukli. Kolona

se primicala zaklonu a mi još ne možemo da je raspoznamo. Prepiremo se izme u sebe: »Jesu naši, nisu naši«. Kada je kolona prišla sasvim blizu, a da bi proverili ija je vojska, uzviknuli smo sva trojica iz sveg glasa »Stoj!«. elni u koloni je nosio puškomitraljez. Kajiš je prebacio preko desnog ramena. Desnom rukom pridržavao je cev puškomitraljeza koji mu stoji opružen ispod pazuha. Zastali su, kao da nas nisu dobro uli. Gledaju levo i desno. O ekuju da li e se glas ponoviti. Mi smo u snegu i nemogu da nas uo e. Kad su zastali i glave podigli, tada smo videli na njihovim kapama slovo »U«. Dileme više nije bilo. To su ustaše. Sva trojica smo nišani u puškomitraljesca koji je pogo en pao. Me u ustašama je nastala zbunjenost i panika. Bežali su nazad prema poto i u. Vidimo ih kako posr u u snegu. Iza nas je »ambis«, ne možemo nazad, a pred nama su zlikovci. U tom trenutku smo pomislili da smo sami pred velikom kolonom zlikovaca, dok na njih se kao lavina nije sjurila naša 3. eta. Kad smo videli naše, brzo smo se oslobodili misli da nemamo kuda, da su zlikovci pred samim zaklonom, da im treba samo nekoliko koraka, da e njih dvadeset ili cela kolona u jurišu navaliti na trojicu »usamljenih«.

Ustaše su se dali u bjekstvo, ali nisu imali kuda. Sneg je dubok, levo poto i , a sa desne strane napala ih naša Tre a eta. Upali su u klopku iz koje se ni jedan nije mogao izvu i. Da su prešli krivinu, gde se nalazila zaseda, da zaseda nije bila pribrana i odlu na na svom mestu, ustaše bi izbegli katastrofu kojoj se nisu nadali. Ovo je najpravednija kazna za njihova zlodjela, za Malovan i mnoga druga mesta.

uro Jovi i

BORBE U KOPRIVNICI — KUPRES

Krenuo je u tu akciju, 1. bataljon brigade 26. XII 1942. godine iz sela Malovana preko Kupreškog polja i Blagaja, sa zadatkom da posjedne položaj na cesti Kupres—Bugojno, s ciljem da se osiguraju naše snage koje su napadale Kupres od eventualnih napada ustaša s pravca Bugojna. U toku marša vladalo je strahovito nevrijeme, dubok snijeg, a novi je jako padao nošen vjetrom. Bila je velika hladno a. Nevrijeme, koje je tada vladalo, koristilo je i nama, jer nas je maskiralo, pa nas neprijatelj nije mogao primijetiti.

Bila je potpuna no kada je bataljon izbio na cestu Kupres—Bugojno. Bataljon se uputio cestom prema Bugojnu, a za elje 3. ete je tek izašlo na cestu. Tu se nalazilo nas nekoliko s delegatom Markom Manojlovi em iz Ivoševaca, Knin (poginuo na Zelengori). Tu u neposrednoj blizini uvenih Kupreških vrata sa ekao nas je komandir 3. ete Nina Novakovi . Uzeo je za ruku Jovu Torbicu i mene i pokraj ceste nam saop io zadatak: »Vaš zadatak je da lijevo od Kupreških vrata skrenete u pravcu Malog stožera, gdje se nalazi štab 2. dalmatinske brigade i 4. bataljon i da izvijestite komandanta brigade da je 1. bataljon izbio na cestu Kupres—Bugojno i time zauzeo odre eni položaj. Po izvršenom zadatku vratite se na ovu cestu i istom krenite za nama, a mi emo se nalaziti u Šumarevoj ku i kraj same ceste«.

Primivši zadatak, krenuli smo cestom prema Kupreškim vratima, a zatim lijevo od njih prema Malom stožeru za koji smo prvi put uli. Udaljenost Malog stožera od Kupreških vrata iznosila je otprilike 1,5 km. Snijeg je bio dubok i mekan, novi je stalno padao nošen jakim vjetrom, što nam je ometalo kretanje. Nakon izvjesnog putovanja došli smo do Malog stožera. Obišli smo ga nekoliko puta uzduž i popreko, ali ni traga od bilo koga od naših. Nema štaba brigade, a na nesre u ni 4. bataljona. Nema nikoga! I tako, lutaju i po no i nepoznatom terenu, sklonili smo se pokraj jednog šumarka i pitali se šta da radimo, da li da ekamo ili da se vratimo u sastav ete? Bilo je teško ekati, jer je bilo strašno hladno na nepošumljenom Malom stožeru. Nije nam bilo lako da se vratimo u jedinicu, a neizvršenog zadatka, jer se moglo i posumnjati da nismo ni bili na Malom stožeru. Prvo što smo uradili bilo je to da zovemo: »Alo, druga dalmatinska«. To smo u inili iako je to bilo opasno, jer su se ustaše mogle tu na i svakog momenta. To smo u inili nekoliko puta, ali se nitko nije javljao. Pošto drugog rješenja nije bilo, donijeli smo odluku da se vratimo u jedinicu neobavljena zadatka, iako za to nismo bili krivi. Kasnije se ustanovilo da štab brigade zajedno s 4. bataljonom nije stigao na vrijeme kako je to bilo predvi eno. Vra aju i se u jedinicu došli smo do Kupreških vrata, a time i na cestu Kupres—Bugojno. Odlu ili smo da se svratimo u veliki armirano-betonski bunker koji se nalazio na lijevoj strani idu i prema Kupresu. Bunker je imao nekoliko puškarnica i u njega je moglo da stane otprilike jedna desetina. Samo što smo ušli u bunker i malo postajali u njemu, brzo smo ga napustili zbog straha da svakog momenta mogu tuda da nai u ustaše i s nama bi bilo svršeno.

Napuštaju i bunker krenuli smo cestom prema Bugojnu. Marševali smo dosta dugo po velikom snijegu koji je napadao i pokrio tragove bataljona koji je prije nekoliko sati ovom cestom prošao. Kona no smo naišli na naša obezbje enja i time došli u šumarevu ku icu. Probudili smo komandira ete i izvijestili ga o neizvršenom zadatku, jer nismo našli nikoga na Malom stožeru. Komandir je gledao u nas i vrtio glavom, a zatim ustao i rekao da se ogrijemo uz vatru koja je gorjela u zidinama šumarove ku e.

Pošto je komandir izvijestio štab bataljona da na Malom stožeru nismo našli nikoga, komandiru je nare eno da pošalje jednu patrolu sa istim zadatkom. Patrola je krenula cestom prema Kupreškim vratima gdje je naišla — upala u zasjedu ustaša, pri emu su nestali: Vuduk G. Petar iz sela Plavna, Knin i Paron Jere iz Prvi Luke, Šibenik, a uspjeli su pobje i: Alfirevi S. Mirko i Rusi G. Janko, oba iz sela Plavna, i još neki drugovi ijih se imena ne sje am. Oba su poginuli u 5. neprijateljskoj ofanzivi na Zelengori.

Pošto su izvijestili komandira ete šta se s njima desilo i s njihovim drugovima, štab bataljona šalje 1. etu da razbije ustaše i uspostavi vezu sa štabom brigade, ali su i nju ustaše poznavaju i taj teren i posjednuti povoljniji položaj uspjele potisnuti. Zatim je upu ena i 2. eta 1. bataljona, ali ni ona nije mogla ništa više u initi, tako da su se obje ete vratile. Razlog neuspjeha ovih eta bio je u tome što se nisu mogle razviti za borbu, jer je teren bio strašno strm, pokriven snije-

gom i svako skretanje sa ceste vodilo je u provaliju. Obje ove ete povukle su se iza položaja 3. ete 1. bataljona i mitraljeskog voda.

Dok su se 1. i 2. eta borile sa ustašama, 3. eta je bila na položaju iznad ceste s mitraljeskim vodom bataljona i savladala ustaše. Od uspjeha 3. ete zavisila je cjelokupna akcija bataljona i ishod borbe sa ustašama. Ustaše su se kretale cestom prema Bugojnu na kojoj se nalazio itav 1. bataljon. Iz daljine se uo poznati ustaški vrisak i pucnjava. Po mom sje anju, 3. eta uspjela je razbiti mnogo ja e ustaške snage zahvaljuju i njenom rasporedu. Raspored 3. ete bio je ovakav: zbog nepovoljnosti terena eta se nije mogla itava razviti u strelce, tj. zauzeti položaj u jednoj liniji. Zbog toga je komandir ete odluo da s tri (3) borca posjedne bunker koji se nalazio na okuci puta — ceste maskiran snijegom, a iznad bunkera — poviše ceste za oko 15—20 metara prema Kupresu posjela je položaj 3. desetina 3. voda 3. ete. U bunkeru na cesti nalazili su se: desetar Nini Ivan, i borci uro D. Jovi i i Sava L. Opa i . Na ovom položaju (u prvoj liniji) nalazilo se 12—14 boraca 3. ete. Ostali dio ete nalazio se pozadi ovih boraca, poviše ceste. Zadatak drugova u bunkeru i odjeljenja poviše ceste bio je da se ustaše sa ekaju, da pri u što bliže bunkeru i da se otvori plotunska vatra na njih. Odjeljenje poviše ceste trebalo je da bo no djeluje po ustašama. Ispred bunkera protezala se prava dionica puta oko 150—200 metara. Snijeg stalno pada. Ustaše su prišle na svega nekoliko metara od bunkera, a 3. odjeljenje ih je imalo ispred sebe na nišanu kao na dlanu na odstojanju oko 10 metara. Naprijed je išao jedan ustaša i nosio puškomitraljez ispod pazuha preba en kaišem preko desnog ramena. Pošto su se ustaše sasvim približile bunkeru, iz bunkera je desetar Nini Ivan povikao: »Stoj!« Nakon toga, ustaše, vide i da se ispred njih nalaze partizani, navalile su na bunker kao zvijeri. Iz bunkera je osuta plotunska paljba. Ustaše se i dalje kre u naprijed, iako padaju mrtvi i ranjeni. U tom momentu komandir 3. odeljenja Luka . Jankeli nare uje žestoku paljbu iz raspoloživog oružja i aktiviranje ru nih bombi po ustašama, poslije ega su ustaše prestale sa svojim jurišem na bunker, a zatim skrenule ispred ceste u jarugu, ostavljaju i za sobom mrtve i ranjene. Poslije toga odjeljenje i drugovi iz bunkera nastavili su gonjenje neprijatelja, pri emu smo nailazili na mnoge mrtve i ranjene ustaše. Rezultat ove borbe bio je mnogo mrtvih i više ranjenih. Tako gone i ustaše naišli smo na jednog od njih koji se naslonio ranjen na stablo. Prvi do njega došao je Opa i L. Sava. Treba napomenuti da su u toj borbi oslobo eni minobaca i i druga prepa koju su ustaše uspjele zaplijeniti 4. bataljonu na Malom stožeru.

Zahvaljuju i hrabrosti, junaštvu i neustrašivosti drugova koji su se nalazili u bunkeru na cesti (njihova imena su navedena) i 3. desetina 3. voda, 3. ete koji su se nalazili poviše ceste, riješena je vrlo teška i složena situacija u kojoj se nalazio 1. bataljon. U 3. desetini, koja je navedena, u estvovali su drugovi: desetar Jankeli . Luka, uri Stevo, Opa i R. uro- a a, Opa i V. Vasilj, Opa i Petar-Pešo, Torbica M. Jovo, svi iz sela Plavna, Knin, i Joki N. Nikola selo Rasti evo, Gra ac, te još dva do tri druga ijih se imena, na žalost, ne sje am. Svi ovi borci su podjednako zaslužni za pobjedu koju su izvojevali nad ustašama na cesti Kupres—Bugojno u Koprivnici.

Pošto se odustalo od daljnjeg napada na Kupres, jer su ustašama stigla znatna pojačanja, naš bataljon se padom mraka istom cestom kojom smo i došli vratio i smjestio u selo Blagaj. Tu smo prenoćili. Sutradan preko Šujice krenuli smo za Livno, gdje smo ostali nekoliko dana.

uro Opa i - a a

BORBE NA KUPRESU

Kraj decembra 1942. g. 2. dalmatinska je, uz još neke jedinice 2. divizije napadala Kupres, poznato ustaško utvrđenje. Na njemu je mnogo crnogorskih partizana ostavilo živote. No se spustila i naš 2. bataljon je krenuo u napad. Jaka zima. Sve je prekriveno snijegom i ledom. No nu tišinu remeti pucanje ledene kore tamo gdje ljudska noga gazi. Strašna nizbrdica. Dovoljno je da se neko spotakne i padne, a onda za sobom povuče po redu i ostale.

Sišli smo na domak grada. Teren je jako nepogodan. Naokolo su neke drvene kućice, napuštene. U me uvremenu se ukazala mjesečina, koja nam je otežavala situaciju zbog napada. Brisani je teren. Snijeg se bijeli i sve se vidi kao na tanjiru.

Raspoređeni u streljačkom stroju, čekamo da se da ugovoreni znak za napad. Kad je dat znak za napad, uslijedio je juriš. Ali, ustaše su bile dobro utvrđene u betonskim bunkerima, iz kojih su otvorili uragansku vatru. Odmah su pale i prve žrtve na našoj strani, ali se, pod cijenu žrtava i dalje jurišalo. Najviše se izložila 2. eta komandira Paše Uga (poginuo 1943. g.). Ona je već ušla u prve kućice, ali u tim kućicama je bio slab zaklon, jer su bile građene od drva. Borba se vodila na život i smrt. Ranjenih i mrtvih ima dosta, i to traje do zore. Tada smo se, uz velike napore pošli povlačiti i uspinjati, noseći i po snijegu ranjene drugove u pravcu Kupreških vrata, gdje je nakon napornog uspinjanja trebalo predahnuti, i ranjenicima i onima koji su ih nosili. Umjesto predaha i odmora na vratima su nas sačekali ustaše i osule vatrom po nama.

Zbunjeni iznenadnim napadom, neki su pošli spuštati nosila i hvatati zaklon. Ali se, u ovom momentu, prvi snašao komesar bataljona, uro Bošković, i povikao: »Drugovi! U rukama nam je obraz i poštenje. Tko pokuša ispustiti nosila, poginuće od mog metka«.

Ustaše su bili toliko blizu da su u meni prepoznali partizanku, odale su me, sigurno, moje još neodrezane plave pletenice. Ula sam divljenje ustaša i povik: »Ne pucajte, živimo je uhvatiti«. U tom momentu sam stavila ruku na pištolj i pomislila: »Živimo me nećete uhvatiti«.

Tada se za uje povik: »Juriš, drugovi!« I, ustaše počeli bježati. Kasnije smo doznali da se u tom odsudnom času pojavio Kupreško-partizanski odred, koji je dobro poznao ovaj teren i koji je, nas i ranjenike, spasio od sigurne smrti. Mi smo sa ranjenicima produžili u selo, gdje su se prikupljali ostali dijelovi bataljona, kao i štab brigade, osim komesara Marka Jurlina i intendanta Čačeka, koji su u ovoj borbi na Kupresu nestali.

Dušanica Dulčić, rod. Durbaba

NA PRVOM KONGRESU ANTIFAŠISTI KE OMLADINE JUGOSLAVIJE

Kongres antifašisti ke omladine Jugoslavije (na kojem je i usvojen naziv USAOJ) u Biha u i sve što je vezano s njim, bio je za mene jedan od najznačajnijih i najljepših događaja u toku narodnooslobodilačkog rata. Zato su i sjećanja na taj događaj ostala nezaboravna.

U drugoj polovici decembra 1942. godine upoznati smo s pismom CK SKOJ-a i proglasom sazivačkog odbora u kojima je ukazano na cilj i značaj održavanja kongresa: širenje naše narodnooslobodilačke borbe, stvaranje još šire omladinske organizacije i ujedinjenje svih organizacija antifašisti ke omladine u borbi za oslobođenje na platformi politike koju je vodio CK KPJ.

Poruku da odmah krenem u štab brigade u Sujicu dobio sam 24. 12. kada se naša eta (2. eta 1. bataljona, u kojoj sam bio borac i ujedno sekretar bataljonskog komiteta SKOJ-a) nalazila na položajima prema Kupresu, smještena u zapaljenoj cestarskoj kući i kod Donjeg Malovana. (Sjećam se da je bilo hladno vrijeme s maglom i snijegom, davali smo patrole; jedna naša patrola je tog jutra našla u šumi samog, prozoblog i gladnog, 11 godina starog dječaka, koji je pobjegao pred ustašama iz Kupresa, zvao se Milan Zenon, ostao je u brigadi, kasnije je 1943. godine teško ranjen u borbi s pripadnicima »Vražje divizije«, mislili smo da je poginuo, ali je srećom preživio rat.) U Sujicu sam stigao istog dana predvečer i javio se drugu Mirku Milojkoviću, članu politodjela brigade, zaduženom za omladinski rad. On mi je potvrdio da sam izabran za delegata za Kongres i uputio me da se povežem sa sekretarom bataljonskog komiteta 3. bataljona Nikolom Sinobadom. U Nikolinoj eteti sam prenoćio, a ujutro smo svi krenuli za Livno.

U Livnu je bio lijep i sunčan dan. Kao delegati naše brigade išli su: Mirko Milojković, Branko Milinković, sekretar SKOJ-a 2. bataljona zvan »Crvenoarmejac«, Nikola Sinobad i Dragutin Sikić. Mirka sam upoznao još u oktobru kada je došao u našu brigadu, predratni član KPJ, radnik iz Kragujevca, iskusan partijski i skojevski rukovodilac, ostao je u brigadi do kraja 1943. godine i mnogo doprinio radu i razvoju skojevske organizacije. Tu u Livnu mi sekretari SKOJ-a bataljona prvi put smo se svi zajedno sreli i upoznali. »Crvenoarmejac« je bio predratni skojevac, brodogradilišni radnik iz Splita, visok, krupan i rumen u licu. Zao mi je što ni do danas nisam uspio saznati njegovo pravo ime i prezime, iako sam konsultirao mnoge drugove iz 2. bataljona i, pokazivao im njegovu fotografiju.) Nikola Sinobad, rodom iz Knina, radnik, prvoborac, bio je u to vrijeme zamjenik komesara etete, kasnije je bio partijski rukovodilac u bataljonu i brigadi. Dragutin Sikić, sekretar SKOJ-a 4. bataljona, rodom iz Murtera, bio je podoficir bivše JRM, prvoborac, kasnije je radio kao radiotelegrafista pri štabu 7. banjske divizije i na drugim dužnostima i bio oficir JA. Najstariji od delegata bio je sekretar SKOJ-a 4. bataljona, koji je imao 25 godina, a najmlađi sekretar SKOJ-a 1. bataljona imao je 20 godina.

U Livnu smo se upoznali i sa ostalim delegatima iz naše 2. proleterske divizije. Sa nama su išli i delegati omladine Dalmacije (mislim

da su tu bili Dušan Štrbac, Žiki Bulat, Bere Badurina i dr.). Bilo nas je ukupno oko 30 delegata.

Prije polaska iz Livna, u dvorištu samostana, okupljene delegate su pozdravili Mitar Baki, Peko Dapčević i Jovo Vukotić, komesar, komandant i načelnik štaba divizije, i zaželjeli im uspješan rad. Tu smo se zajedno fotografirali, a snimke je tu i putem radio Pavle Bojčević, radio-telegrafista divizije. To su inače veoma poznate fotografije, objavljivane više puta u štampi i na TV.

Koliko su bili mladi delegati, kako su izgledali i bili raznoliko obučeni najbolje se vidi sa tih snimaka, to su mladi i djevojke, ratnici, obučeni u šinjele, dolamice ili suknene kapute s titovkama, šajkačica, trnograni i kožnim kapama s petokrakom zvijezdom (delegati iz proleterskih brigada imali su na crvenoj petokrakoј zvijezdi izvezen srpski znak), to su lica koja zrače odlučnošću, vedrinom i optimizmom.

Brigu o putu delegata do Bihaća vodili su Mirko Milojković, Stana Tomašević i Grozdana Belić. Išli smo kamionom do blizu Glamoča, partizanskim vlakom od Mliništa do Oštrelja i autobusom od Bosanskog Petrovca do Bihaća, ostale dionice puta pješice. Delegati iz sve tri brigade putem su se još bolje upoznali i zbližili. Zajedno smo pjevali pjesme iz raznih krajeva odakle smo poticali. Prišli smo svojoj domovini iz rata i prijeratnog života.

U Bihać smo stigli 26. decembra predvečer. Grad je bio okružen zastavama. Na sve strane se osjećala živost, vedrina, optimizam, i ulazila pjesma. Prolazeći kroz grad, vidjeli smo pozadinske organe i komande, razne radionice i drugo kod kojih smo mogli koristiti besplatne usluge. Radile su pijace, slastičarne i dr., gdje se moglo kupovati za novac. Svečan život u gradu odavao je utisak visoke organiziranosti, entuzijazma, reda i sigurnosti.

Osjećalo se da je ovdje Vrhovni štab i AVNOJ sa svojim organima i službama. Možda neki detalji s puta (vožnja prvim partizanskim vozom i si.) i iz života u Bihać kao i s Kongresa, mogu danas izgledati nevažni. Ali, mi smo se tada našli u centru naše partizanske republike (računalo se da je oslobođena teritorija iznosila oko 45.000 km²) i vidjeli novi život. Sve se to događalo u vrijeme kada je još fašistički okupator bio u naponu snage, kada su njegove horde stigle do Staljingrada, a u Africi se približavale Sueskom kanalu, dok je cijela Evropa stenjala pod fašističkim jarmom.

Dvadeset i sedmog decembra ujutro pošlo je Kongres. Kada je Ivo-Lola Ribar, sekretar CK SKOJ-a i član Vrhovnog štaba, ušao u salu s Vrhovnim komandantom drugom Titom i ostalim članovima Vrhovnog štaba i AVNOJ-a, najprije se osjetilo talasanje, pa žamor i provala oduševljenja. Čuli su se povici »Živio drug Tito«. Ja sam, kao i ogromna većina delegata, tada prvi put vidio drugu Tita. On je bio u uniformi od plavog vunenog štufa. Išao je prvim korakom i dostojanstveno, otpozdravljaju i delegatima. Već prva pojava i riječi Ive-Lole Ribara ostavile su na nas dubok dojam. Vidjelo se odmah da je odličan govornik, dobar organizator i pravi omladinski tribun.

U svečanom dijelu Kongresa govorio je drug Tito. On je, u ime Vrhovnog štaba, pozdravio delegate i, u svom govoru, odao priznanje

mladoj generaciji, isti u i da sedamdeset do sedamdeset pet posto naše partizanske vojske ini omladina, da je u devetnaesto mjese noj borbi pokazala nad ovje anske napore i heroizam. On je, zatim, istakao zadatke koje o ekuju našu omladinu i naše narode i izrazio uvjerenje da e omladina, poslije Kongresa, udesetorostru iti svoje snage, da bi pobjeda nad neprijateljem naših naroda bila što brža i potpunija. Mi delegati smo prosto upijali svaku njegovu rije i misao. Bili smo oduševljeni i radosni. Njegove rije i su bile popra ene ovacijama. Drug Lola se toplo zahvalio drugu Titu na njegovim rije ima i, u ime svih delegata dao mu sve ano obe anje izrazivši vrstu riješenost i spremnost mlade generacije da asno izvrši sve zadatke.

Na kraju rada Kongresa govorio je Ivo-Lola Ribar. U svom izlaganju je iznio da je za devetnaest mjeseci rata poginulo dvanaest hiljada skojevaca, me u njima i etiri lana CK SKOJ-a, da sada na oslobo enoj teritoriji omladinske organizacije obuhvataju skoro sto hiljada lanova. On je obrazložio prijedlog za stvaranje jedinstvene omladinske organizacije USAOJ — i iznio njene zadatke. U okviru te organizacije je formiran i Savez pionira Jugoslavije. Kongres je usvojio Rezoluciju o zaklju cima Kongresa, Proglas omladini Jugoslavije, Proglas omladini okupiranih zemalja Evrope. Poslije toga izabran je zemaljski odbor USAOJ-a.

Na povratku iz Biha a išli smo preko Bosanskog Petrovca. Tu smo Nikola Sinobad i ja bili raspore eni na preno ište u ku u jednog mladog bra nog para, Muslimana, koji su nas vrlo srda no primili i ugostili.

Dalji put nas je vodio preko snijegom zavijanih planina. Išli smo pješice. Dobro sam put zapamtio, jer sam bio u opancima-oputašima, koje sam dobio u radionici u Biha u, pošto mi se raspala desna cipela za vrijeme nogometne utakmice. I i u takvim opancima kada se raskvase, to je malo bolje nego biti bos, pa sam dobio jaku prehladu, koja se poja avala i koju sam vukao dva — tri mjeseca kroz marševe i borbe.

U Livno smo stigli 5. januara 1943. godine. Ovih desetak dana puta, zajedno sa boravkom u Biha u, ostali su za mene jedan od nezaboravnih i najdražih doživljaja u ratu. Poznato je da je Kongres bio do tada najljepša manifestacija u ratu, a za nas delegate i trajna orijentacija u radu. Ovdje smo se rastali s delegatima iz ostalih brigada, ali je me u nama ostalo trajno prijateljstvo i drugarstvo. Uvijek smo se rado sretali kad su se naše brigade nalazile u pokretima i borbama i raspitivali jedni za druge. Nažalost, pri svakom novom susretu bilo nas je manje, s tugom smo saznawali da je — Mladimir Radojevi , poginuo februara 1943. godine, Boško Buha, narodni heroj, septembra 1943, Jurica Ribar poginuo na Klju u kod Kolašina 1943. god., Ljubomir Pavlov-Ko a jula 1943, ikalo decembra 1943. kod Prijepolja, Milorad Krga i Dragica uraševi poginuli su 1944. godine, Petar Ivanovi , narodni heroj, januara 1945. godine, itd. Poslijeratni susreti nas preživjelih delegata uvijek su bili srda ni.

Po dolasku u Livno, na osnovi zaklju aka sa savjetovanja u CK SKOJ u prisustvu druga Mirka, formiran je brigadni komitet SKOJ-a, na kome je za sekretara izabran sekretar bataljonskog komiteta SKOJ-a 1. bataljona. Dogovorili smo se o našim zadacima. Nakon toga smo pošli u svoje bataljone i ete (moja eta se tada nalazila na Vagnju

na položajima prema Sinju). Utiske, zapažanja i zaključke s Kongresa odmah smo prenijeli skojevcima i omladini u našim jedinicama. Zaključci s Kongresa i savjetovanja skojevskih rukovodilaca, a prije svega rije i druga Tita, bili su nam trajna orijentacija u radu.

U brigadi je tada bilo 339 članova SKOJ-a i nešto više neorganiziranih omladinaca. Brigadni komitet SKOJ-a je uspješno radio na sprovođenju zaključaka sa savjetovanja i Kongresa, u pogledu omasovljenja organizacije, pripreme novih članova za Partiju, rada po sektorima (vojnom, ideološko-teoretskom, kulturno-prosvjetnom, i dr.), razvijanju takmičenja, itd. Sastav brigadnog komiteta SKOJ-a se uskoro izmijenio (Nikola Sinobad je postao zamjenik komesara ete, a za sekretara u 3. bataljonu izabran je ponovo Filip Jadrijević -Brajko zamjenik komandira ete, Siki je otišao iz brigade, itd.). Ja sam bio na dužnosti sekretara brigadnog komiteta oko pola godine, i to prvih četiri i pol mjeseca, kao borac u vrijeme bio sam i sekretar bataljonskog, a ujedno i brigadnog komiteta. Uostvareno sam u pokretima i borbama svoje ete, a u predahu išao u druge bataljone ili na sastanke u štab brigade i divizije. Od polovice maja premješten sam pri štab brigade i tada vršio samo funkciju sekretara brigadnog komiteta SKOJ-a. Praksa da sekretar bude pri štabu brigade i da ga postavlja štab na osnovi konsultiranja viših foruma je od tada i traje do kraja rata.

Branko Milinković

NEKA MOJA SJECANJA

OD OBROKA

Nakon par dana naišli smo nas trojica boraca u Posušje. Retko je ko od meštana ostao. Pod uticajem neprijatelja i njegove propagande naselje je ostalo skoro pusto. Možete zamisliti kako je sve tužno, kuće otvorene nema, sretnošću po neko pseto koje luta naseljem.

Kao skojevski rukovodioci iz 1. bataljona Milinković, Branko, Grbić, Dušan i ja treba da prisustvujemo sastanku koji se održava pri Štabu Brigade. Lep sunčan dan, već putujemo od rane zore kroz naseljena mesta i oko podne stignemo do Posušja, a još treba i par sati do Štaba Brigade. Zbog oskudice u hrani nismo za put dobili ništa za jelo. Kao pojedinci nismo smeli tražiti, iako smo putovali kroz zaseoke. To su za jedinice mogli tražiti samo intendanti, a pojedinci bi bili strogo kažnjavani ako bi sami tražili.

Stigosmo u Posušje. U jednom podrumu naiđemo na papirnati džak pun belog brašna. Sam se iznenadim kako to nije uzela neka od jedinica koje su tuda već prolazile. Vratim se u kuću u gde su ostali Branko i Dušan, saopštim kako sam našao brašno i šta da radimo. Donesemo odluku da ja pođem ponovo i donesem par kilograma, a zato vreme oni na i šerpu i naložiti vatru, kako bi napravili kašu za jelo.

Brzo smo izvršili dogovoreno dok sam doneo brašno, u šporetu je vatra gorela, a na njemu šerpa sa vodom. Kada se voda malo ugrijala, uzmem doneto brašno u jednu ruku a u drugu komad prikladnog drveta za mešanje. Pri padu brašna u vodu malo je više prašilo ali ko, mislim,

da je sitno i belo, pa tako mora biti. Nastavim sipati da kaša bude što guš a, kada ve imamo dovoljno brašna. Mešanje ide sve teže, pa prihvatam sa obe ruke i tada ide teško. Nastade naglo stezanje a mi tek tada utvrdimo da to nije brašno ve gips, koji u šerpi postade jedan komad. Nas trojicu pro e radost za o ekivani obrok i tako gladni nastavimo put.

ZABORA VLJENI VOD

Po nare enju štaba divizije 2. proleterska (srpska) i 2. dalmatinska brigada trebale su da (9. II 1943. godine) napadnu i oslobode Posušje, dobro branjeno ustaško uporište. Dok su bataljoni 2. dalmatinske napadali i istili isturene položaje, dotle je 2. proleterska (srpska) zauzela Razovan, jako branjeno uporište, zatim u naletu oslobodila Posušje, koje neprijatelj nije branio, ve se u neredu povukao u pravcu Imotskog.

Bataljoni 2. dalmatinske raspore eni su po zaseocima oko Posušja na pravcu prema Imotskom. U toku no i (9/10) neprijatelj je uspeo da se prikupi i sredi svoje snage koje su odstupale iz Posušja i okolnih položaja, te uz pomo snaga iz Imotskog izvrši snažan napad na položaje 1. i 3. bataljona. Posle jakog napada neprijatelj uspeva da potisne oba bataljona i zauzme položaje koje su branili.

U borbenom rasporedu 1. bataljona, 1. vod 3. ete nastavlja odbranu svog položaja, koji se nalazi na levom krilu pored crkve u groblju na samoj isto noj ivici Posušja. Groblje opasano kamenim zidom, pozadi koga su izgra eni kameni spomenici, malo uzdignuto na okolni teren pogodno je za odbranu.

U prvom napadu neprijatelj je odbijen, pa se više orjentiše napadom na ostali položaj bataljona, a istovremeno drži i nas pod jakom mitraljeskom i puš anom vatrom. Vod nastavlja borbu, ne znaju i da je odse en, niti da su se naše snage povukle sve dok neprijatelj nije ušao u Posušje i otvorio vatru iz prvih ku a po našem položaju. Tada smo shvatili da smo odse eni i zaokruženi na malom prostoru.

Vod se raspore uje za odbranu iz svih pravaca. Veliko je pitanje koliko možemo izdržati. Ostala je nada da e naši izvršiti protivnapad kad uju da vodimo borbu i tako pomo i da iza emo iz beznadežne situacije.

Neprijatelj poja ava pritisak a ujemmo poziv za predaju, pa je tako u dva napada pokušao da nas sa slabijim snagama likvidira. Videvši našu upornost u odbrani, propale napade, neprijatelj poja ava vatreni pritisak i dovodi poja anja za novi napad iz koga nemamo izgleda da iko može preživeti.

Mi ove pripreme posmatramo jer se vrše oko itavog položaja. Neprijatelj se dosta slobodno kre e u pripremi, emu i mi doprinosimo, zato što je ostalo malo municije, tako da se ispali samo po neki metak, a time da znak neprijatelju da smo još tu. Pravimo zaklone sa svih strana kako bi svaki borac postao i mali zaseban bunker. Može se zamisliti ose aj boraca, jer pored svega što preživljavamo polako nestaje i nade da e nam naši odnekud prisko iti u pomo . Posebnu ulogu tokom višesatne borbe odigrali su: Opa i Glišo, vodnik i Alfirevi S. uro, vodni delegat, koji su stali skakati od borca do borca tokom

borbe pod vatrom neprijatelja i tako poja avali deo položaja gde je vršen ja i napad. Istovremeno, oni su upozoravali da se uva svaki metak i bomba za napad koji neprijatelj priprema. Zahvaljuju i ovakvoj njihovoj preduzimljivosti, svaki borac se oseao sigurno u svom zaklonu iza zida ili spomenika. Tako se niko ne pomera sa svoga mesta, ekaju i poslednji obratun.

Kada je neprijatelj izvršio sve pripreme i otpočeo neposredan napad, prebacuju i se ka našim zaklonima, štice vatrom iz automatskih oružja, mi ne otvaramo vatru jer je izdato naređenje da se ne sme pucati nego u sigurne mete, a bombe bacati kada se približe samim zaklonima. Nemamo izlaza. Gledamo da što više ubijemo neprijatelja. Kada su stigli do naših zaklona, mi osposobimo paljbu i istovremeno bacamo ručne bombe. Nastaje pravi pakao pored crkve u groblju. U toku borbe nismo shvatili zašto neprijatelj ne da odstupiti, nego beži. Dok smo se borili u poslednjem napadu nismo mogli ni primetiti da su dve ete iz 2. proleterske (srpske) brigade sa dva pravca napale neprijatelja.

STRAH U ZABLUDI

Kao borci 1. bataljona susrećemo se (u oktobru mesecu 1942. godine) Ivo Mrša i ja. U toku borbi i na marševima esto smo se sretali, sve do polovine 1944. godine, kada smo iz bataljona otišli u drugu jedinicu.

Ponovo se susrećemo 1946. godine. Uz zagrljaj i veselje što se opet vidimo živi i zdravi nastaje uzajamno raspitivanje ko je od saboraca ostao živ, ko je poginuo, gde, kako i kada. Mrša za momenat prekide, pa uz smeh nastavi: » uješ ti Plavanjac! P(. . .) ti materina! Ja sam zbog tvoje šale više pretrpio straha za jednu noć, noć za itavo vreme rata!« Kakav strah navodiš, sigurno se izmotavaš, ja ne shvatam šta je toliko moglo biti opasno za tvoje poređenje. Ivo nastavlja: »Sjećaš li se kada smo po snegu išli na planinu da napadamo etničke položaje koje su nam prethodnog dana uzeli? Znaš, to je bilo kada je pao prvi veliki sneg. Bataljon je krenuo u koloni uz dosta strmju planinu sa severne strane ka etničkim položajima. Tamo ih nismo našli, sigurno su pobjegli od velike zime«. Sećam se snega i hladnoće i toga da su etnici pobjegli, da li od zime ili su se i nas plašili, ne znam. Meni još inije jasan tvoj strah i moja uloga u svemu. Ivo dodaje: »Ma nije u tome problem!« — i nastavi: »Kada sam ja polazio u partizane, moja mama me moli i preklinje da ne idem i, samo što ne plaćem, govori: — ,Nemoj moj Ivo ići! Nije to sve kako vam pričaju! Ovde se čuju glasine da su tamo sve etnici, pa ih stigneš oni će te ubiti!«

Bez obzira kako smo dobro pripremani od strane Partije, ja ponešto zapamtim od onog što mi mama ispriča pri odlasku. Sve je to u redu, ali šta tu imam ja sa strahom koga pominješ?

Ivo, uz smeh, nastavi: »E, sada se čuti! Kada je pao sneg mi dobili naredbu za napad na etnike. Ja prvi put gazim po snegu, pa svaki drugi korak ili padnem ili se spotaknem. Na meni opanci od sirove gove kože, raskvašeni i mokri pa nemam osećanje kada se kliže opanak po snegu ili stopalo u opanku, te se teško krećem i esto padam. Ti ideš iza mene i dobacuješ: — ,Daj da ga prikoljemo, da se ne mrcini,

kad ne zna hodati'. Tvoje dobacivanje podseti me na mamin razgovor, pa me obuže strah i jeza ja e od zime. Razmišljam kako je, eto, ona bila u pravu kad me odvrata. Uve e se vratimo na konak u Resanovce, mene strah ne napušta, itavu no razmišljam šta da radim. Ne znam kuda u. Ne mogu se orjentisati. Stalno mi je u mislima moj rodni Zaton. Tako mi pro e neprospavana no . O ekujem šta e dalje biti. Ujutru, vidim da je sve normalno. Borci jedni drugim dobacuju, kako smo hvatali etnike po snegu, iako ih nismo ni videli, po imam shvatati da je i tvoje dobacivanje bila šala«.

Sad, Ivo, vidim da si pretrpio strah bez potrebe, zbog mog dobacivanja, iako se tih detalja ne se am, sem da si se teško kretao po snegu. Dobro, još smo bili godinama u jedinici, pa to ni u šali ne ispri a.

»Hteo sam ti ispri ati dok smo bili zajedno u jedinici, ali sam se plašio da na moj ra un ne ispadne bataljonska šala. A sada je kao doživljaj lepo za pri u. Što sve ovek preživi za jednu no i pretrpi uz tvoje dobacivanje povezano za maj in razgovor pri polasku u partizane«.

Stevo G. Opa i -Plavanjac

NAŠ DOLAZAK U BRIGADU

Imotski, romanti an gradi , sa turskom tvr avom, dva prekrasna jezera, plavim i crvenim, iz koga luta pogled na prekrasna zelena polja, rijeku ponornicu Vrljiku, na proplanke ispod Biokova, po kojima su se rasula sela i zaseoci kao biseri i skoro vje no snijegom prekriveni vrh Biokova, oslobo en je krajem januara 1943. godine od jedinica NOV i POJ.

Gradi je uo i oslobo enja osvanuo udno tih i neuobi ajeno miran. Sivo nebo i tišina, bez uobi ajenih vojni kih koraka, nagovještavali su neku promjenu. Istina, o ekivala sam kao i svi koji su radili ilegalno da naša NOV oslobodi grad, ali ne i tada.

Iako je u gradu bilo i talijanske vojske — karabinjera, pješadije i artiljerije, koja je vrlo esto tukla Biokovo, vlast u gradu imale su ustaše, koji su oko 50 metara dalje od moje ku e držali jednu jedinicu od 20—30 vojnika s puškomitraljezima. Tog dana nije bilo nikoga, kao da su u zemlju propali. Da li su nešto znali pa pobjegli ili su, o ekuju i partizane, svi krenuli prema Kamenmostu i Posušju, kako bi zaustavili nadiranje IV crnogorske brigade.

Mile Bala i Nikola Milas, s kojima sam bila povezana za ilegalni rad, savjetovali su mi da ne izlazim iz ku e, jer može zalutati neki metak, pa sam izišla na prozor krova ku e odakle sam mogla nešto i vidjeti. U toj nepodnošljivoj tišini, koja pritiska i neizvjesnosti što poduzeti, primijetila sam kako se visoko diže vatreno-crveni plamen uz pucketanje. Nisam mogla odrediti gdje je to, a onda sam se sjetila da je to ku a Milinovi Luke, našeg kuma, gdje je bila smještena talijanska komanda, ali i skladište municije. Bježe i, ustaše su zapalili ku u polivaju i je benzinom. Jedva je spašena starica Milica Bili , koja je i jedina bila u ku i toga dana. Minobaca i su po eli iznad moje ku e

šištati, a mine su pale i eksplodirale pedesetak metara daleko od nje. Znala sam da su naši i da su borbe za grad skoro završene. Veselju nije bilo kraja, a borci IV crnogorske brigade stjerali su ustaše u polje gdje su se vodile velike borbe.

Sje am se neprospavanih no i u organiziranju sastanaka s omladinom, prikupljanja toplih vunениh arapa, džempera, rublja i svega što je bilo potrebno borcima NOV.

Cini mi se da nikada ne u zaboraviti vatreni govor Stane Tomaševi okupljenim ženama, da bi na drugom skupu slušali Peku Dapevi a. I prije tih govora odlu ila sam da idem u partizane, ali poslije ovoga me nitko ne bi više zadržao. Kakva je to agitacija bila za dobrovoljce? Nevjerovatno je koliko se ljudi i žena Imotske krajine tada prijavilo dobrovoljno u partizane. Ja ne znam ta no, ali sam sigurna da nas je bilo mnogo. Sve pošteno, mlado i zdravo listom se javljalo.

Prethodno obaviješteni okupili smo se 5. 2. 1943. godine pred Opinom odakle smo i krenuli u partizane. Ispratila nas je muzika putem prema Posušju. Bilo je to oduševljenje omladine kojoj nema kraja ni granica, svi spremni da poginu za oslobo enje zemlje od fašisti ke izme. Sje am se druga Tomaša Jaukovi a, ne znam da li je bio oficir za vezu ili kurir IV crnogorske brigade, tek on je bio u našoj pratnji do štaba koji e nas rasporediti po jedinicama. Upu ivao nas je kako da se kre emo, kada da legnemo zbog jednog izvi a kog aviona koji nas je pratio, a koji je i vrlo esto nisko letio i mitraljirao. Sre om nitko nije poginuo, svi smo došli kasno u no na odredište. Za razliku od sun anog jutra, uz laki povjetarac pri našem polasku, no je bila mra na s olujnom kišom koja nas je pratila do sela u kome smo dobili raspored.

Mislila sam da sa Milom Bali em idem u IV crnogorsku brigadu. Ali kako sam bila iznena ena prosidbom druga Tomaša Jaukovi a u toku našeg puta, odlu ila sam se, uz pristanak mog brata po majci Mile Bala a, da idem u 2. dalmatinsku brigadu.

Mislim da je to bilo u dolini Neretve, na prilazima Drežnici, gdje sam doživjela svoje vatreno krštenje. Ne sje am se koje je to polje bilo na kome smo se okupili, ali znam da je to bio 17. II 1943. godine. Na jednoj strani stajali su rukovodioci, od kojih se sje am, Ljuba Vu kovi a, Mileta Jovi evi a, ozbiljnih ali i raspoloženih, što pred sobom vide veliki broj dobrovoljaca. Svaki borac je upitan u koju jedinicu želi da ide i da se bori protiv neprijatelja. Kada je red došao na mene, ugledala sam iza druga Ljuba Vu kovi a, koga tada nisam ni poznavala, a još manje pretpostavljala da je bio komandant 2. dalmatinske brigade, druga Tomaša Jaukovi a. On iznad njegove glave drži ispružena etiri prsta. Borci su se smijali, ali drug Ljubo to nije vidio. Ja sam izjavila: u 2. dalmatinsku. Drug Ljubo se nasmijao i okrenuo da vidi što se tako borci smiju. Ne znam da li mu je bilo jasno šta je radio Tomaš iza njegovih le a?

Tako sam postala borac mitraljeskog voda 3. bataljona 2. dalmatinske brigade. Sva lica boraca umorna, ali nasmijana i dobro udna zra ila su nekim udnim zadovoljstvom. Možda poslije napornih borbi, sretni zbog velikog broja prispjelih dobrovoljaca, ali i zabrinuti zbog borbi koje su nas o ekivale.

Marica Cebo

UŠ -UBOJITI METAK«

Prilikom napad na Posušje ranjen sam u petu desne noge i rana mi je jako krvarila. Previjen sam na položaju, a nakon toga sam upu en u brigadnu bolnicu. Kada sam došao u bolnicu, rekli su mi da ja tu ne mogu ostati, jer su oni stalno u pokretu, a da bi mi rana što prije zacjelila treba mirovati. Uputili su me u divizijsku bolnicu, koju sam zatekao tako er u pokretu. I tamo su mi rekli isto, pa su me uputili u Centralnu bolnicu. Ova je bila u selu Mokronoge kod Duvna. Tamo sam ostao nekoliko dana na lije enju. Jedan od tih dana bio je vedar i sun an.

Toga dana sam se istio od ušiju. Došao sam na ideju da bi bilo dobro da uši ubacujem u auru metka, pa sam to i uradio. Iz aure sam izvadio olovno zrno, a barut istresao na kamen pored mene. Na dnu aure sam ostavio malo baruta da bi se metak mogao aktivirati. Nakon toga sam po eo »lov na neprijatelja«. Tog prijepodneva auru sam napunio ušiju. Pored ušiju u auru sam dodao još malo baruta. Po završenom »lovu« auru sam zatvorio papirom. U neposrednoj blizini se nalazilo stražarsko mjesto, pa su svi stražari, koji su se toga prijepodneva smjenjivali, promatrali taj moj posao. Jednoga od tih stražara sam zamolio da mi posudi pušku. Napunio sam je aurom punom ušiju i opalio.

Prema tome, zaklju ujem da je taj metak ispaljen u selu Mokronoge u Bosni bio najbolji koji je toga dana ispaljen na neprijatelja. Uništeno je 360 ušiju.

Mirko Polji ak-Miro

GLAVA II

U 4. NEPRIJATELJSKOJ OFANZIVI

U ovom iperiodu brigada vodi borbe u dolini rijeke Drežanke i Neretve, forsira Neretvu, vodi borbu za Kalinovik, forsira Drinu, vodi borbu za Fo u, a zatim odlazi za Crnu Goru.

MARŠ PREMA NERETVI

Izvršavaju i nare enje štaba 2. proleterske divizije 9. februara je 2. dalmatinska brigada oslobodila Posušje. Neprijatelj je pružio otpor samo na isturenim položajima iznad Posušja, a zatim se povukao u Imotski, Napad je podržavala i divizijska artiljerija.

etiri dana kasnije, 13. februara, u štab brigade koji se nalazio u Posušju, stigli su komandant i komesar divizije. Tom smo prilikom primili nare enje za marš prema dolini Neretve pravcem: Posušje—Rakitno—Karamanovi klanci—Draga—Striževo. Ovim pravcem trebalo je da krenu i ostale brigade divizije. Druga dalmatinska je bila u zaštitnici.

Istog dana javio se na dužnost i novi zamjenik komandanta brigade Ratko Sofijani , iz 2. proleterske brigade.

Zbog prili no dugog marša koji nas je o ekivao naredili smo da svaki bataljon ponese sa sobom hrane za tri dana. Prva etapa marša bila je selo Rakitno, u koje je brigada stigla slijede eg dana u ranim jutarnjim satima.

Odmah poslije ru ka produžili smo pokret ka dolini Drežanke. Prvi bataljon, koji je bio u prethodnici, dobio je zadatak da produži pokret sve do sela Vrđi i da zatvori pravce koji izvode od Širokog Brijega i Mostara.

Marš koji je brigada toga dana i no i izvršila bio je veoma težak i naporan. Trebalo je mnogo napora, volje i snage da se po bespu u i dubokom snježnom pokriva u savlada takav teren kao što je bio prijevoj Karamanovi klanci—Draga.

Sve do blizu prijevoja prtina u snijegu koju su napravili borci brigade naše divizije bila je dosta dobra i kretali smo se bez teško a. Me utim, kada je pala no po eo je uspon, a zatim strašna strmina prema izvoru Drežanke. Konji su se morali rastovariti i itavo naoružanje i opremu borci su na rukama prenijeli preko prijevoja — sve do blizu izvora Drežanke.

Na ovom prostoru brigada je bila u rezervi divizije jer je 2. proleterska dobila zadatak da izvrši napad na Drežnicu. etvrta crnogorska je bila orijentirana prema Jablanici.

Petnaestog i šesnaestog februara osluškivali smo borbu u dolini Neretve sa sektora 2. proleterske brigade. Saznali smo o velikom uspjehu proletera na Drežnici i o uništenju kolone Talijana koja je cestom iz Mostara dolazila vjerojatno u pomo Prozoru.

Punih šest dana brigada je ostala na ovoj prostoriji, uglavnom u istom rasporedu. S neprijateljem nijesmo imali nikakvog dodira.

Ljubo Vu kovi

PREKO SRUŠENOG MOSTA NA NERETVI*

Štab našeg bataljona smjestio se u omanju, tek napuštenu ku u. Ležimo na slami, ali rijetko tko spava. Pri amo o tek minulim borbama kod Imotskog i prema Mostaru. Zabavljamo se i smijemo na ra u hercegova ke etni ke gospode, koja su izašla na položaje da promatraju borbu kod Mostara, ali su, bježe i bezglavo, ostavljala za sobom slamnate šešire, gospodske štapove za šetnju i dvoglede.

Stiže kurir s porukom da se komandant bataljona odmah javi štabu 2. brigade. Možda emo natrag k Livnu! Obradova me ta misao da emo i i u ve poznate krajeve. Ipak znam da su u pitanju ozbiljne stvari kad me zovu u štab, u normalnim prilikama to se obi no ne radi. Naga-aju i stižem do štaba brigade, koji je smješten nedaleko od Jablanice, u dolini Rame. Javljam se komandantu Ljubi Vu kovi u. Poslije kratkog uvoda, interesiraju i se za stanje bataljona, moral boraca, naoružanje i municiju, odmah prelazi na izdavanje naloga. Nema vremena za duga ke pri e. Poslije kratkog presjeka situacije kod Prozora, Konjica i prema Mostaru, saop ava mi da je 3. bataljon odre en da u prethodnici brigade, no u 6. na 7. marta forsira Neretvu kod porušenog mosta, razbije etni-ko osiguranje i stvori uvjete za brz prelaz ostalih snaga na lijevu obalu.

Skre e mi pažnju na sveobuhvatnost priprema, a posebno na pravovremenost izvršenja zadatka. Aluzija je jasna, odnosi se na prošlu no , kada je bataljon zakasnio izvršavaju i nare enje za iš enje etnika iz Jablanice.

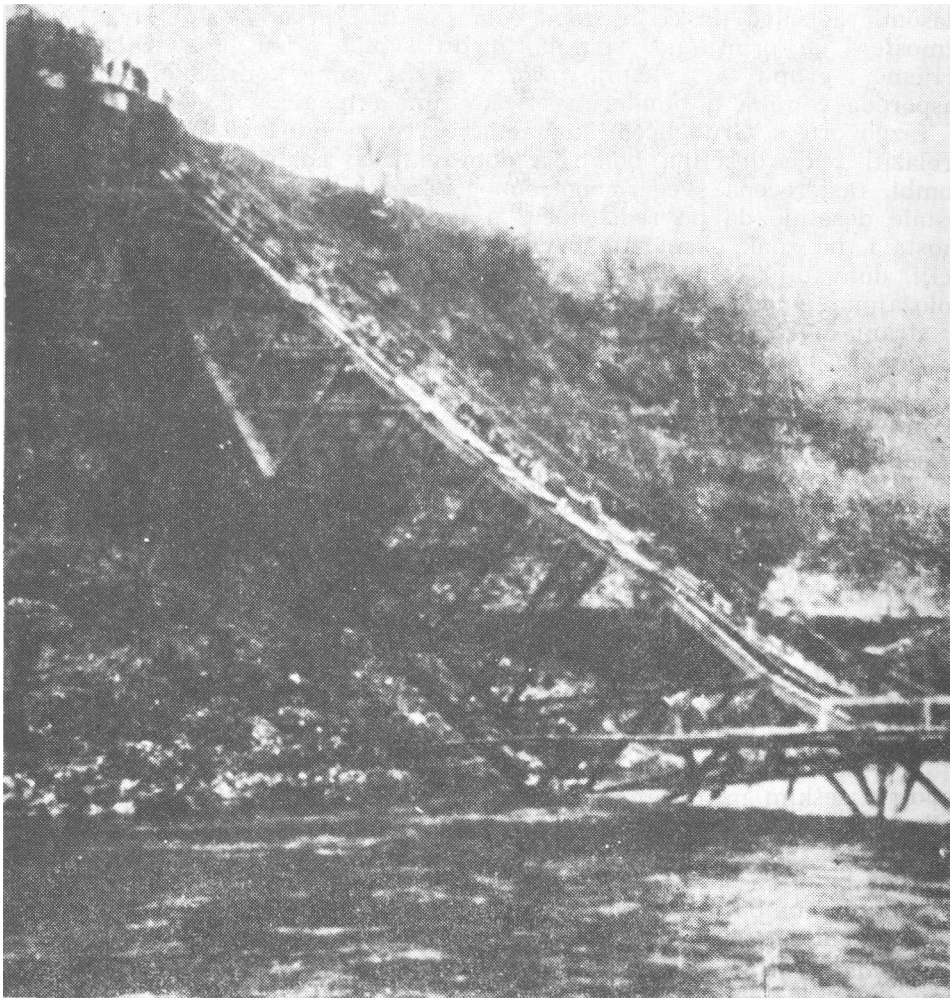
Vra am se u štab bataljona optere en ozbiljnoš u i zna ajem zadatka koji treba izvršiti. U glavi mi se roje pitanja: Kako i ime to obaviti? Gledam Neretvu kako divlje te e, i sve više razmišljam o srušenoj konstrukciji mosta. Ovo je prvi put da s bataljonom treba forsirati jednu tako opasnu rijeku kakva je Neretva, koju neprijatelj brani na samoj suprotnoj obali.

Zaselak okupan jutarnjim suncem i borci bataljona pogleli po šljivicima ostavljaju utisak nepomu enog mira. Sta sve ovjeku ne padne na pamet! Kao da neprijatelj nije na dohvat ruke, tu preko kanjona uske rijeke.

S takvim dojmovima i nena enim odgovorima za dobiveni zadatak ulazim u štab. U skromnoj seoskoj sobi leže na prostrtoj slami lanovi štaba. Diskusija ne traje dugo. Sve se ideje i misli okre u oko eksplozijom prepolovljene konstrukcije željezni kog mosta. Druge alternative, u stvari, i nema. Odluka ve sazrijeva.

Sazivam odmah sastanak komandira ete, a osmatra ima dajem zadatak za ta no otkrivanje etni kog položaja i bunkera.

Preuzeto iz »Poruke Borca, 1972«.

Porušeni most na Neretvi marta 1943. godine

U potpunoj tišini izlažem zadatak koji stoji pred bataljonom i odluku da ćemo rijeku forsirati preko srušenog mosta. Posebno naglašavam potrebu tajnosti priprema, brzinu rada i faktor iznenađenja, od kojega u ovom slučaju u cjelini zavisi uspjeh. Postavljam pitanje koja će komanda biti dobrovoljno preuzeti da prelazi prva. Svi šute, razmišljaju. O čemu je da su svjesni odgovornosti i težine zadatka. Javlja se politički komesar 3. čete Skroza i govori nešto o stanju u njegovoj četi, o teškoćama i problemima. Opet tišina. Razmišljam da u svakom slučaju ipak morati odustati od principa dobrovoljnosti i odrediti četu u prethodnicu, a volio bih to izbjeći.

Najzad javlja se komandir 2. ete Jozo Grubeli i, tek uzbu enim glasom, saop ava da e njegova ete prelaziti prva. Poslije ove izjave atmosfera je primjetno živnuta me u svima prisutnima. Odre ujem vrijeme i grupu za izvi anje prilaza mostu, same konstrukcije mosta i rasporeda etnika u bunkerima i oko tunela na drugoj strani Neretve. U razgovoru s Grubeli em komanda utvr uje da prva grupa koja e prelaziti bude desetina bombaša dobrovoljaca, snabdjevena s dovoljno bombi, rastere ena svega nepotrebnog. Zbog tišine mora prelaziti bosa. Ostale desetine da po redu no u, u najve oj tišini budu privu ene do mosta i, na znak eksplozije prvih bombi, da se brzo veru po konstrukciji, dohvataju se lijeve obale i bez oklijevanja nastupaju k tunelu i položajima iznad njega. Ostali e brzo slijediti preko konstrukcije na tu stranu mosta. Prate a oru a bit e postavljena na desnoj obali i odatle e pružiti podršku tek kad se prvi dijelovi domognu lijeve obale.

U odre eno vrijeme poslije podne s grupom za izvi anje privla imo se na pogodno mjesto odakle možemo dobro osmatrati prilaz, most i suprotnu obalu. Stravi no izgleda nasip pruge. Veoma strmo, gotovo okomito usjekla se obala do okna dubokog kanjona. Izgleda nam da emo se, spustivši se na dno kanjona, mo i dohvatiti posrnule konstrukcije i, veru i se preko njezinih rešetki, prebacivati na drugu obalu. Oko sredine, gdje je most prepolovljen, morat emo kroz vodu, ali drže i se konstrukcije ipak e se pro i. Tu bi trebalo postaviti daske, ah ih nemamo, a kad bismo ih i imali, teško bi ih bez buke mogli postaviti. Teže izgleda na lijevoj obali, gdje se konstrukcija odvojila od nasipa i duboko skliznula u kanjon. Ostale su povezane tra nice s pragovima poprijeko kao vise e ljestvice. Ako pragovi nisu truli, što ne možemo sasvim ocijeniti, onda e se uz njih mo i uzverati na nasip.

Na nekoliko metara od ivice nasipa nalazi se bunker s etni kom posadom i teškim mitraljezom. Izvi anje je potvrdilo da se radi o veoma teškom i složenom zadatku. Detaljno smo izvidjeli pravac prilaza jedinica do nasipa, mjesto spuštanja s nasipa u kanjon i redoslijed kretanja jedinica bataljona. Na elu e se nalaziti Grubeli eva 2. eta, a u njenoj prethodnici najbolja »Grom-desetina« junaka Steve Opa i a, omladinca i ve prekaljenog borca.

Kada je pao mrak, 3. bataljon se u najve oj tišini privukao k nasipu, odakle se odvojila Opa i eva desetina i spustila u kanjon. Spuštanje ide vrlo teško, jer je prilaz veoma strm, a ništa se ne vidi. Na dnu kanjona skida obu u i bosa po inje da se pentra preko srušenog mosta. Na elu je desetar Opa i . Sobom nosi punu torbicu bombi.

Ležimo na rubu pružnog nasipa u napetom iš ekivanju da ujemo prasak bombi, što e biti znak da su Opa i i njegovi junaci uspjeli.

Poslije izvjesnog vremena, koje mi se otešlo kao vje nost, preostali dio Grubeli eve ete po inje da se spušta k dnu kanjona, iz ega zaključujem da se prijelaz Opa i eve desetine ipak odvija. Iza nas, na oko stotinjak metara, postavljen je na nasipu pruge naš jedini minobaca s ve uzetim elementima. Njegova posada eka signal da vatrom podrži naše pošto prije u rijeku.

Ležimo tako i ekamo prasak bombi. Još jednom u razgovoru prebiramo da li smo sve poduzeli da forsiranje uspije. Razgovor i šumovi od posrtanja i padova pojedinaca pri spuštanju niz nasip gube se u

huku Neretve i nema opasnosti da hi nas preko uli. Silno mi se puši, ali moram odoljeti iskušenju, jer bi i najmanja neopreznost mogla ugroziti cijelu akciju —i više od toga.

Najzad, prvo jedna, a odmah zatim druga eksplozija ru ne granate. Uspio je Opa i i njegovi junaci. Oduševljen i obradovan sko ih na nage, ote mi se uzvik: »Naprijed, drugovi!« Komandant brigade Ljubo Vu kovi ljutito me pita: »Tko to vi e?« Radostan zbog uspjeha odgovaram da sam to ja, makar znam da to nije dobro.

Poslije prvih eksplozija bombi na lijevoj obali stupaju u akciju i naš minobaca i mitraljezi. Odjekuje kanjon od praska eksplozija i rafala mitraljeza, i njihova jeka se odbija o okolne planine. Naš jedini minobaca po inje slati svoje pozdravne salve preko. Upravo kada sam krenuo da se spustim do mjesta prelaza, ujem jednu eksploziju na nasipu iza nas, negdje oko položaja našeg baca a. Pomislih da etnici odgovaraju vatrom. U tom trenutku stiže kurir i javlja da je punilac na našem baca u pogrešno okrenuo minu i da je ona eksplodirala, raznijela cijev baca a, od ega ima mrtvih i ranjenih. Teško me to pogodilo, ali nema vremena da se sada o tome brinem. Žurim na most da ubrzam prebacivanje i da sam prije em što prije. Spuštam se k dnu kanjona posr u i i kotrljaju i se, da bih na kraju tamo i stigao, na sre u bez posljedica od pada. No je tamna kao u rogu. ujem oko sebe borce koji se s mukom uspinju po rešetkama konstrukcije. Zapinju puške preba ene preko le a i otežavaju ionako teško veranje. Poneki se oklizne i, vise i na rukama, pokušava pokretima nogu da se dohvati bilo kakvog oslonca. Pri tome se otme i poneka glasna kletva. Jedan borac 2. ete nije imao snage da se održi na rukama, uje se pljusak od njegovog pada u divlju maticu rijeke.

Ne znam koliko je to vrijeme trajalo napipavaju i rukama pragove i tra nice što se strmo dižu prema rubu nasipa. Sada znam da smo sasvim blizu lijeve obale. S mukom se penjemo po pragovima uvis, kao uz ljestve prislonjene uza zid. Od kretanja boraca pred nama opasno se njišu i škripe tra nice. Balansiraju i kao na konopcu održavamo ravnotežu. Samo da izdrže te ljestvice, strepim da se ne odvoje i zajedno s njima ne survaju u dubinu. Upozoravam one koji dolaze poslije mene da na tom mjestu zastanu i po jedan da se penju preko.

Zadihan, iscrpljen, posljednjim naporom hvatam se za kameni rub na kome je ranije po ivao most i iska em u nasip. Kakvo divno osje anje i olakšanje biti opet na vrstom tlu! Osvrnem se natrag. Ista slika kao i na polaznoj obali. Crni, od no i neprozirni ponor iz koje dubine se razliježe huka rijeke. Po glasovima koji iz provalije dopiru naslu ujem pravac protezanja mosta. I, što je još važnije, zaklju ujem da ete, iako mukotrpno i sporo, ipak prelaze. Forsiranje je uspjelo i glavni i najteži dio zadatka je izvršen. Do svijesti mi dopiru odjeci borbe na koti iznad tunela. To me ne zabrinjava, jer nema sile koja bi nas uspjela odbaciti natrag.

Napuštam mjesto i prolazim pored bunkera uz sam rub nasipa koji su još nedavno držali etnici i odatle nas ju er psovali. Ostavljam jednog borca na nasipu i nare ujem kamo da upu uje jedinice, a s kurirom žurim na položaj iznad tunela. Tamo borba postaje oštija, jer su se, izgleda, i etnici malo sredili. Grubeli eva 2. eta je itava u borbenom

Spomenik bitci na Neretvi

stroju. Kada stižem do njih, ve su zauzeli stazu koja preko tunela vodi prema Krsta u. Na desnom krilu eta je posjela položaj iza jedne ograde, iznad samog kanjona. Juriši na tom dijelu, zbog malog broja boraca i poja anog otpora etnika, nisu dali rezultata.

Sada sve ovisi o brzini prelaska ostalih eta — bataljona. Nekako sam za u uju e siguran da emo i to obaviti na vrijeme. Svako malo pristižu grupe boraca s mosta i donose obavještenja kako te e prijelaz. Pri aju kako je teško i stravi no bilo veranje i da je još nekoliko boraca palo u rijeku.

Promi e no ispra ena rafalima mitraljeza i ve se po inju nazirati obrisi okolnih planina. etnici postaju aktivniji i glasniji. O ito se pripremaju za juriš, i to ine na veoma bu an na in. Ali, i 3. bataljon je sav na položaju. Stigla je i municija i Simo Marinkovi s dva teška mitraljeza. Njemu sam se najviše obradovao. Dok se municija ubrzano dijeli, pokazujem Marinkovi u uzvišicu na lijevom krilu i nare ujem da tr e i iznese mitraljeze i municiju tamo, jer pretpostavljam da e s tog uzvišenja mo i bo no tu i po strelja kom stroju etnika. Simo kre e odmah. Junak je taj tihi, jednostavan i pouzdan borac.

Borba se sve više razgara i vatra pušaka i mitraljeza sve je ja a, prošarana eksplozijom bombi. Osmatram etni ke položaje. Grupe etnika, pucaju i i vi u i, preska u nisku ogradu naslaganog kamenja i kre u na juriš. Otvaramo vatru; razmak nije ve i od stotinu metara. Poneki

padaju pogođeni našom vatrom, ali stroj produžava naprijed. I tada se oglasi s lijeve strane od nas najprije jedan, a onda i drugi mitraljez. Stroj etnika posrnu pod udarom neprekidne vatre s boka, produži još par koraka kao nošen inercijom, a zatim se rasu i preživjeli po eše bježati. Krenusmo u protujuriš. Pokolebani etnici nisu izdržali naš nalet. Brzo zauzimamo njihove položaje i odbacujemo ih u jednu jarugu, odakle su samo pojedinci uspjeli pobjeći. Neki se pokušavaju prikriti po kamenjaru. Ali vidjevši bezizlaznost svog položaja, počinju se masovno predavati. Izlaze »bradonje« s dignutim rukama i mole za milost, kao da nam se prije nisu prijetili da će nas poklati.

Svuda uokolo razbacana oprema i oružje. Mrtvih i ranjenih ima mnogo. Stravi no djeluje prostor poslije bitke.

Bataljon se polako prikuplja i napetost popušta. Odmaramo se sjedeći na kamenju pored staze. Prolaze pored nas dijelovi nekih naših jedinica. Svi nam estitaju. Zadovoljni smo i sretni što smo ispunili očekivanja.

Poslije predaha od par sati krećemo prema Krstici i dalje bogatiji za jedno veliko iskustvo i jednu veliku i dragu pobjedu. Za nama je ostao duboki kanjon Neretve i srušeni most u njenom koritu.

Bruno Vuleti

BORBENO BRATSTVO DALMATINACA I HRVATA

Dana 25. veljače brigada je cijelim svojim sastavom zaposjela Vrda i pripremila se za odsudni obračun s neprijateljem. U očekivanju neprijateljskog napada, 26. veljače na rejon trećeg bataljona izbila je iznenada jedna zalutala etnička oficirska patrola na čelu sa jednim poručnikom. Kao što se kasnije saznalo ta patrola je služila za vezu između etničke višekomandne i napadne etničke kolone na desnoj obali Neretve. Ona je nosila naredbe za napad.

Na tom vrletnom terenu patrola je, u svanuću, zalutavši, naišla na našu treću četvu. U međusobnom provjeravanju naši borci su utvrdili da su to etnici. Da bi ih zavarali, obrnuli su titovke, rekavši im da pripadaju jednoj od etničkih brigada. Sretna je okolnost da se u četvrti zatekao borac koji je poznao dijalekt i običaje kao i sastave nekih etničkih jedinica. To je bio drug Vlado Kapić koji se s etnicima dogovario i uspio ih namamiti. Kad su etnici prišli pred cijevi naših boraca, uslijedila je komanda: »Ruke uvis — ne mrdaj!«. Oficiri su odmah položili oružje, ali se jedan odupirao i nije htio ispustiti iz ruke oružje sve dok mu ga naš borac nije istrkao. I u toj situaciji etnici su se brzo snašli, odglumili su kao da su namjerno htjeli prići partizanima. Dopremljeni su na komandno mjesto 2. bataljona.

Kako sam se nalazio na vatrenom položaju kod minobacača, tu neposredno kod komandnog mjesta štaba 2. bataljona, primijetio sam da se etnici drže dosta hladnokrvno i kao raspoloženi, a i privedeni su bez nekog naročnog opreza. Prvi put vidim etnike, pa sam ih uporno posmatrao, a ujedno i odnos prema njima. Posmatram njihovu odjeću,

posebno oznake. Oficiri su odjeveni u urednim kamgarnim odijelima, izme lakovane, šajka e s amblemom — kraljevskim grbom — dvoglavim orlom. Podoficir je u tvrdom ojanom odijelu, na nogama jake planinske cipele (gojzerice). Na šajka i nosio je kokardu. Oficiri su inove nosili na epoletama, a podoficir zvjezdice na ramenicama.

Dok su ispitivani i propitivani o stanju u Crnoj Gori, etnicima je prišao komesar bataljona drug uro Boškovi . Bio je vrlo ljut. Mislili smo da e nasrnuti na etnike. Odjednom se kao trgao, opazivši me u njima jednog poznanika, pa re e: »Bruko, ti su tu? I ti si se našao s etnicima, sram te bilo!« Zatim se kao zagrliše i poljubiše. Nastavili su pri ati o poznanicima, o aktivistima NOP-a u Crnoj Gori. Pri ali su da na nas idu etiri etni ke brigade.

Posmatraju i njihovo ponašanje bio sam uvjeren da se radi o zaista zavedenim ljudima. Kako je za itavo vrijeme, dok se razgovaralo sa oficirima, podoficir stao nešto po strani, prišao sam mu. Rekao mi je da se zove Bogdan Perovi , da je služio u gardijskom konji kom puku. Pošto sam i ja služio u Gardi i još mi bliži ro ak, kojeg je Bogdan poznao, izme u nas se razvio razgovor. Snažan je i stasit, ali se vidi da je prili no uznemiren. Oficiri su bili spokojniji, veseliji. Pravdao se da je u ustanku bio u partizanima, a kad je ustanak splasnuo da se sa ostalima priklju io etnicima, da neutralnih nema i to nije mogao biti.

Zarobljenici su u pratnji, referenta saniteta bataljona druga Stipe Grubiši a i kurira, malog Veljka uji a, upu eni u štab brigade, u Drežnicu. Kad su zašli oi šumu, etnici su iskoristili nebudnost pratnje i pesnicama oborili vo u pratnje, a malog uji a odgurnuli i pobjegli. Ali, bez oružja i pisma koje je kod njih prona eno. To je, u stvari, bila zapovijest Vrhovne etni ke komande o poduzimanju napada crnogorskih i hercegova kih etnika u dolini Neretve, Rame i Drežanke. U zapovijesti zadaci su bili ozna eni ne samo za etnike nego i za njema ke jedinice koje su predvi ene da u estvuju iu napadu. Iz te zapovijesti se ta no saznalo koje snage etnika i Talijana e nastupati na pravcu položaja 2. dalmatinske. Po etak napada, dan i vrijeme, tako er je bio nazna en. Iz te zapovijesti se jasno vidjelo da etnici, ustaše, Nijemci i Talijani otvoreno sura uju, pa je odmah nakon nekoliko narednih dana naša radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« objavila spomenutu Zapovijest da bi pred svjetskom javnoš u raskrinkala etnike i njihove saradnike.

Da se suprotstavi neprijatelju, sve jedinice 2. dalmatinske (26/27) bile su razvijene na položajima i u punoj gotovosti. Stab brigade nalazio se na komandnom mjestu 2. bataljona. S obzirom na snagu neprijatelja koji se o ekivao na pravac 2. dalmatinske, štab 2. proleterske divizije uputio je jedan bataljon 2. proleterske (srpske) brigade na Vrda kao rezervu 2. dalmatinskoj. Taj bataljon na Vrdi došao je nešto prije svanu a (27. II), tj. prije nego se razvila najja a borba na tim položajima.

Neprijatelj je uporno i svim sredstvima napadao. Naše jedinice uporno su se branile i trošile napadnu mo neprijatelja. Sve do 14 sati borba je poprimala naizmjeni ne obrte. Od buke motora i dejstva talijanske avijacije u jednom vremenu, konji prate e ete se razbježaše. Dobio sam nare enje da s drugovima Lukom Pai em, Nikolom akar-

mišem i Petrom Klari em pohvatam fconje i privedem vatrenim položajima. Na povratku naišao sam na jednu etu bataljona 2. proleterske (srpske) brigade. Ceta je bila prikupljena u jednoj vrta i razmještena na obodu vrta e, po kamenjaru. Vide i nas da gonimo konje, jedan mladi iz te ete izi e pred nas pa re e nam nekako uvaženo: »Šta je, bra o Dalmatinci? Ne bojte se! ovdje ,su bra a a ani! Vidjet ete kad ih mi potkupimo kako etnici bezglavo jure!«

Obradovalo me ove hrabrenje. Bilo mi je krivo što je naše ponašanje ocijenio nekako kukavi ki. Ja i drugovi bili smo zadihani od umora jure i za konjima, ali od radosti uzbu eni zbog izvršenog zadatka, jer je prijetila opasnost da konji prebjegnu preko naših na etni ke položaje. Udio sam se i razmišljao kako revnost može biti suprotno ocijenjena.

Zanimalo me kako e se držati kad budu uvedeni u borbu. Zato sam ih stalno pratio pogledom. Neprijateljska avijacija je stalno nadlijetala, bombardirala položaje i mitraljirala. Primjetio sm da se zaista, u toj paklenoj neprijateljskoj vatri, a ani pribrano i hladnokrvno drže. Od njihovih pokreta zapazio sam kako se ponekad razre uju, pomjeraju po obodima vrta e iz škrape u škrapu, zaliježu dok nalet pro e, potom prikupljaju i sve to rade kao da su na sli nom terenu te radnje uvježbavali. Tu na komandnom mjestu 2. bataljona našao se i komandant brigade drug Ljubo Vu kovi .

Ovaj srpski bataljon uveden je u napad kroz me uprostore i na pravcu našeg 2. bataljona. Borci ovog srpskog bataljona isto tako vrlo uredno su vršili pripremu ,za juriš. Privla enje jedinica ka objektima napada izvršeno je u zavidnoj disciplini i redu. Sve tiho, ne ujno i smireno. Ono što sam tada prvi put vidio, a da to u borbenim pravilima nije bilo napisano bilo je: jedinica se u vodnim kolonama i po desetinama privla ila rasporedu etnika, ne razvijaju i se u strijelce. Te male kolonice su vješto odmicale od vrta e do vrta e, kroz šiblje i manja zemljišna ulegnu a privukli su se etnicima i nevidljivom brzinom probušili obranu, rasjekli protivni ki raspored i s našim bataljonima u naletu odbacili etnike i nastavili da ih gone ka Mostaru. Imao sam utisak da je uvo enje u borbu ovog srpskog bataljona, ako ne povuklo a ono znatno ubrzalo i pokrenulo u napad raspored ostalih naših bataljona.

Daljnji tok napada Ca ana nije se mogao pratiti jer nam je, jure i za etnicima izmakao oku, a uz to se i smrkavalo. Taj bataljon je mnogo doprinio da se neprijatelj razbije i, uz velike gubitke odbaci prema Mostaru. Ujedno se time našim snagama u dolini Neretve i Rame omogućio slobodan manevar i pregrupiranje snaga za predstoje e zadatke koji su ih ekali u forsiranju Neretve i izvla enju ranjenika.

Bodre a primjedba mladog a anina, srpskog partizana — proletera; »... Ovdje su bra a a ani!« duboko mi se usjekla u sje anje i uvijek me podsje a na borbeno bratstvo koje se kovalo u odsudnim trenucima naše borbe. Ubrzo pri forsiranju Neretve 2. dalmatinska se, isto tako nesebi no, borbeno zalagala u stvaranju i obezbje enju mostobrana u Jablanici kroz koji je sigurno prošla i u napad na etnike uvedena 2. proleterska (srpska) brigada.

U duhu potpunog bratstva vršeno je i dijeljenje ratnog plijena u bici na Neretvi. Srpska i crnogorska brigada pomagale su plijenom našu brigadu kad smo mi bili slabije sreće i manje zaplijenili, a mi njih kad bi nam pao u ruke veći plijen.

U zajedničkoj borbi i dijeljenju dobra i zla kovalo se naše neraskidivo bratstvo.

Milan Rimac

NA DREŽNICI I NERETVI

Po oslobodjenju Posušja i Imotskog, u jeku IV neprijateljske ofanzive, krenuli smo ka Neretvi. Spuštali smo se kanjonom Drežanke. Put je bio mestimično vrlo strm. Usput pitam jednu ženu koliko je daleko do Drežance. Odgovara: »Tamo samo vile mogu da si uđu«. A mi smo sišli. Pre nas su drugovi iz Druge (srpske) proleTERSKE brigade ovim istim urvinama preneli top koji su u Drežnici uspjeli da izvuku na okomitu stenu i da vatrom iz njega nateraju na predaju par stotina italijanskih vojnika koji su tu imali kasarnu. Nama je palo u deo da uzmemo ove zarobljenike. I mi smo oskudevali u hrani pa smo malo imali za ishranu zarobljenika. Oni su upali iz zemlje korenje od kupusa i to jeli.

Naš logor nadleće italijanski avion. Zarobljeni Italijani mašu rukama da bi upozorili da su tu. Neki naši borci zapucaše iz pušaka u pravcu aviona. Avion pođe da baca bombe. Grupa zarobljenika nabila se u jedan podrum. Na ulazu pored mene jedan zarobljeni oficir pokazuje kako mu lupa srce. Govori: »Caro mio! Sparare parti ano, sparare cetniko, sparare tedesco, sparare Italijano!«* i to svi po sirotim Italijanima!

OTKRILI SMO I UHAPSILI USTAŠU

Jedne večeri u štab bataljona u Drežnici naiđoše neki partizani iz Hercegovine na putu ka Vrhovnom štabu. Upozoriše nas da se u jednoj kući u mestu nalazi ustaša koji je veći broj Srba iz Stoca pobacao u jamu.

Mi smo tog tipa viđali u mestu, ali nismo imali nikakve sumnje u njega. Komesar Vuko Jovović i ja odosmo da ga potražimo. Kad smo revolverima upali u sobu u kojoj je bio njega je probio znoj.

Obavestili smo pismom Štab brigade o tom slučaju. Do odluke Štaba uvali su ga naši borci. Da bi se obezbedili da im ne pobjegne naši borci, mladi Hrvati povili su ga žicom.

NERETVA

U sastavu brigade iz Drežnice smo krenuli prema Jablanici. Željeznički most preko Neretve bio je porušen. Od Jablanice nastavljamo prema Prozoru. U toku pokreta dobijamo naredenje da se vratimo u Jablanicu.

U Jablanici smo uhvatili trojicu etnika, koji su preko porušenog mosta uspjeli da pređu na desnu stranu Neretve. Jedan je u selu opljačkao sedlo, drugi je vukao sulundar za pete.

* Dragi moj! pucaju partizani, pucaju etnici, pucaju Nemci, pucaju Italijani.

Bruna pozivaju u štab brigade. Vraća se sa zadatkom da naš bataljon tokom noći forsira Neretvu. Pozivamo u štab bataljona komandire i komesare da se dogovorimo o izvršenju zadatka, tj. da odredimo koja će biti prva krenuti na ovaj zadatak. Zadatak je veoma opasan. Preko porušene konstrukcije mosta, koja doduše nije pala u vodu, treba se prebaciti na levu obalu reke, a tamo stoji mitraljesko gnezdo i veća koncentracija etnika. Najzad, uzećemo komandira druge ete Josipa Grubelića i komesara Karmela Ukića da je njihova etna najsposobnija za izvršenje ovog zadatka i oni to prihvataju.

Noć je bila mračna. Neretva nadošla i hurala tako da se neće lako primetiti kretanje po polomljenoj konstrukciji mosta, a hurala se i sa faktorom iznenađenja.

Naćeluje ete krenula je u noć »Grom desetina« Steve Opačića sa skinutim čokolama. Posle nekog vremena na levoj strani reke zapraštale su bombe. Etnički mitraljezac primetio je partizane kad su ovi već bili na kraju konstrukcije mosta. Povikao je: »Predaj se ih skakaj u Neretvu«. Opačićeva desetina odgovorila je bombama i bunker je bio likvidiran. Naši su požurili da zauzmu položaj na levoj strani reke i položaj je pojačavan ostalim borcima druge ete. U isto vreme naš bacač sa desne strane tukao je etničku koncentraciju na levoj strani. Pored bacača nalazili smo se komesar Vuko Jovović, bolničke arke Radojka Solaja i Antula (prezimana se nećemo) i ja. U jednom momentu »bacač lija« je valjda naopako stavio minu i ona je eksplodirala u cevi. Bacač lija je istrgnuta ruka, Antula je na licu mesta poginula, Radojka je teže ranjena u glavu, a naš dvojicu samo je ispeckala prašina od eksplozije.

Sa sledećom etom prebacio sam se preko konstrukcije mosta. Noć je bila vrlo mračna. Morao sam prvo nogom da napipam nogu borca koji je puzao ispred mene pa pošto napipam prećku gde je njegova noga, i sam sam pravio isti pokret. Tako sam se jedva prebacio na suprotnu stranu.

Naš bataljon je držao mostobran na udaljenosti od par stotina metara od obale.

Borba se vodila cele noći na bliskom odstojanju. Etničke bombe eksplodirale su iza našeg, a naše iza njihovog položaja. Naše rezerve municije su bile pri kraju, a neprijatelj je uporno navaljivao. Iza naših lećala je Neretva.

Zakupljeni borbom za odbranu mostobrana, mi nismo primećivali da su se drugi delovi brigade prebacivali preko istog mosta i kretali dublje u pozadinu neprijatelja, dok su istovremeno pionirske jedinice Vrhovnog štaba osposobljavale most za korišćenje radi prebacivanja hiljade ranjenika i drugih jedinica grupe u koju je ispadala Prva i Druga proleTERSka divizija i još neke.

U samu zoru, komesar Vuko Jovović, u dogovoru sa komandantom Brunom, uzima jednu desetinu koja otvara boćnu vatru na neprijatelja koji se onda daje u bekstvo.

U ovoj borbi poginula su dva borca iz našeg bataljona: Serbo Gojko, kandidat za člana KPJ i drug Simić, imena se nećemo.

Tihomir Janjić

MOJ KOMANDIR

Poslije kratkog boravka u Mosorskom partizanskom odredu i situacije vojne i politike (koncem 1942. i početkom 1943. godine), kolone mladih boraca iz dijela Dalmacije, krenule su za popunu proleterskih i drugih jedinica NOVJ. Pokretima ka Livnu, Aržanu i Imotskom jedna od kolona je stigla u sastav 2. dalmatinske brigade na područje Rakitna, Drežnice i Neretve. Raspored po jedinicama izvršen je za malog zastanka i odmah smo upućeni u te koje su bile na položajima. U grupi u kojoj sam bio ja, bila su još trojica mojih mješтана iz Jesenice, i stigli smo u 2. i 3. bataljona 2. dalmatinske brigade. Upoznajemo se starim borcima i starješinama koji za sobom imaju po nekoliko mjeseci borbenog iskustva.

Borci i starješine koje smo zatekli u jedinici uglavnom su sa šireg područja Šibenika, Knina i Sinja, a eto sada su stigli Splatani i Omišani. Prvi utisci bili su vrlo dobri. Sve mladi ljudi, dobrog fizičkog izgleda, veseli i dobri drugovi. Svaki je želio da nam ponešto ispriča o iz dotadašnjeg iskustva i ukaže na težinu i opasnost borbe koja se vodi.

Prvim pokretom te stigli smo na željezničku stanicu Drežnica na Neretvi, koju je u prethodnim danima zauzela 2. proleterska srpska brigada. Tu se je imalo što vidjeti. U žici je ogradio 150—200 talijanskih vojnika i oficira — zarobljenika. Porušene stambene instalacije, most na rijeci Drežnici, željezničke šine pokidane i bačene u korito Neretve. Na lijevoj strani obale Neretve gore kamioni, oklopna vozila i druga oprema. To daje jasnu sliku velikog okršaja sa talijanskom vojskom koja je pretrpjela teške gubitke. S druge pak strane najbolje pokazuje snagu i sposobnost naših jedinica, što ulijeva posebnu vjeru i borbeni duh u naše redove.

Tu ostajemo nekoliko dana. Učuvamo zarobljenike, vršimo obuku, održavamo vojno-političke časove, ima pjesme, šale, hrana se dobija redovno. Može se reći i sve »stima« i sve je na zavidnoj visini. Jednakost između starijih i novih boraca ispoljena je od prvih susreta. Svi kao ljudi uglavnom smo bili skromni, to nas je naučilo i predratni život. U većini smo seljaci, poneki radnik, uglavnom mladi ljudi bez posebnih strukturnih zanimanja.

U nizu pozitivnih osobina koje smo osjetili i usvojili bila je jedna koja je imala trajnu vrijednost, a to je poštovanje starješine: desetara, komandira voda, komandira te i ostalih. Posebno zapažam jednog ovjeka koji se ističe od ostalih i na sebe privlači našu pažnju. To je komandir te Josip Grubeli. To je ovjek simpatičnog izgleda, vedre i vesele naravi, lijepog zvuka glasa, fizički jedan od jačih u te, inteligentan i vrlo pažljiv u ophođenju s potčinjenima i borcima. Odmah u prvim momentima našeg boravka u te našao je vremena da pojedinačno i zajednički porazgovara s nama, bio je tako uvjerljiv, pozna svakog borca, njihove dobre i loše strane. Bio je uvjerljiv. Iskazuje svoje povjerenje u svakog. Toliko je simpatičan i drag da bi ovjek želio uvijek biti pored njega. Svaka njegova riječ bila je potpuna, smišljena i drugarska i u razgovoru i pred strojem. Stičem utisak da je to

dobar uvijek i komandir ete, osje am se sretnim što sam tu i siguran da e moje povjerenje u tog ovjeka svakog dana biti sve ve e.

Još onih dana kad smo bili u Drežnici, prilikom jedne ve ere, a koje su obi no bile u suton, mi borci primili smo ve eru i jedemo. On sjedi u blizini nas i vidim da nije još jeo. Ja mu ponudim da donesem ve eru, onako iz pristojnosti i smatraju i da je to i red. Me utim, on kaže: »Ne Spiro! To u ja u initi!« Tako je i bilo i ne samo taj put, ve njegova stalna praksa.

Josip Grubeli bio je centar oko kojeg smo se rado u svakoj prilici okupljali, postavljaju i i razna pitanja. Za sve je imao solidan ljudski odgovor. Poštovao nas je. Gradilo se jedno veliko uzajamno povjerenje i homogenost jedinice kao cjeline. Otuda mislim da njegova dobrovoljna odluka u Jablainici o prihva anju da njegova eta bude ta koja e izvršiti onaj teški i historijski zna ajan zadatak prelaska mosta i obezbje enja mostobrana na suprotnoj strani Neretve nije bila slu ajna. Sve dotadašnje tu se potvrdilo: vjera u ovjeka, u starješinu postala je još ve a. Išlo se dalje u borbe i pokrete i sve ono što smo doživjeli na teškom i dugom putu u mnogo slu ajeva ponovo sam vidio i zato s velikim poštovanjem govorim o njegovoj li nosti.

Spiro Ercegovi

PARTIZANSKO DRUGARSTVO

Nalazila sam se u 2. li koj partizanskoj bolnici u Dobroselu kao bolni arka kod lakših ranjenika. Evakuirani smo 7. I 1943. godine za Bosnu, a to je bio po etak 4. neprijateljske ofanzive. Vozila su nas selja ka kola, a no je bila nezapam eno hladna. Sjedila sam podno ranjenikovih nogu, a njega je tresla groznica. Ja sam se uko ila od hladno e, jer sam na sebi imala samo vunenu suknju i bluzu, a na nogama opanke oputaše.

Pomišljala sam da se bacim u snijeg pored puta i tamo ostanem, ali sam ipak, s nepunih 16 godina, osje ala odgovornost za ovjeka kojeg sam pratila. Prelaz preko Oštrelja je bio najstrašniji.

Tako smo stigli s bolnicom do sela Podhum, nedaleko od Livna, bar kako nam je re eno. Bila je no . Raspore eni smo u jednu muslimansku ku u, gdje nam je doma ica nabacala malo slame u jednu sobu s betonskim podom. Založila je pe icu, ali smo cijelu no drhtali jer pe nije funkcionirala.

Te no i sam odlu ila da tražim da me upute u 2. dalmatinsku brigadu. Otišla sam komesaru bolnice, znam da se drugarica zvala Anka. Prezimena se ne sje am. Ona mi je rekla da mogu da idem, pošto sam joj objasnila da su mi otac Mi o i zet Jovan Novakovi u toj jedinici (oboje su poginuli u V ofanzivi).

Ova drugarica mi je rek'la da se 2. dalmatinska nalazi na teritoriji Prozor—Jablanica, i ja sam krenula iz spomenutog sela pješke do Duvna. Oko podne bila sam u Duvnu u Komandi mjesta, gdje sam dobila par e zobnog kruha, a komandant mjesta mi je rekao da ide jedan kamion 4. crnogorske brigade za Prozor i da e me oni povesti. Tako sam se uputila ovim kamionom, u kome je bilo nekoliko drugova i drugarica

Mila Đeković - Kapić. U Prozoru je bila neka prolazna kuhinja, gdje su nam dali jesti. Tu smo dobili i prenoćište, a sutradan sam stigla u Jablanicu. U Jablanici sam naišla na mnoštvo neprijateljskih leševa i mnogo ratnog plijena; topovi u Neretvu pobacani, jednom rjeđi — ratno poprište.

Tu se nalazila neka crnogorska jedinica i kada je njen komandant vidio kako sam bijedno obuena, rekao je jednom vojniku: »Idi u skladište sa drugaricom i neka uzme što joj odgovara od obuene i odjeće«. Tako sam se ovdje obukla i obula i krenula pješke za Drežnicu u koju sam stigla pred samonoću. Ganulo me veliko drugarstvo ovog drugakomandanta i razumijevanje prema djetetu koje hoće pošto-poto da dođe u jedinicu gdje se nalazi i njen roditelj. Otac je imao nas tri kćeri i sve nas poveo u partizane. Srednja sestra Jela je ostala s teškim ranjenicima u selu Eminovu, a Savka, najstarija, u komandi mjesta u Lici; majka na slobodnoj teritoriji Srb—Donji Lapac i to sve dok se naše mjesto Zrmanja nije oslobodilo. Cijela porodica se našla u ratnom vihoru, a takvih je još bilo u mom kraju, pa se uvijek priča o tome kako je moj otac odveo tri kćerke u partizane, a on poginuo.

Kada sam došla u 2. dalmatinsku moju sreća nije bilo kraja. Dočekao me otac i sestrin muž, zatim svi moji drugovi s kojima sam provela djetinjstvo, išla u školu, uvala stoku i radila razne poljske radove. Udili su se otkud sam ja došla u njihovu jedinicu, a doček koji su mi priredili bio je za mene, seljaka koji dijete, velik i srdačan, koji ostaje u vječnoj sjećanju.

Nikola Kukić, intendant brigade, odmah je rekao Pešiću: »Idi u kraja u iz Plavna da mi sašije »najljepšu titovku koju ima naša vojska«. Odmah sutradan sašio mi je divnu titovku, kojom sam se ponosila. Nažalost, i ovaj divan drug poginuo je na prelasku preko Miljevine.

Marija Škundrić, moja dobra drugarica, bila je radosna kada sam došla u jedinicu što ćemo opet biti zajedno. Nažalost, naše druženje nije bilo dugog vijeka, jer je ona poginula kao referent saniteta 1. bataljona naše brigade na vrhu kod Foče. Bila je hrabra i neustrašiva djevojka, kojoj nije bilo teško i ratovati i štiti drugovima odijela, jer je lijepo šila, pošto je završila doma insku školu u Gospiću. Još po etkom 1942. godine kod nas je došla dalmatinska eta i ona je komandiru Šimi Ivasu i ostalim drugovima šila odijela od crkvenih odežda, pošto se nije imalo drugog materijala.

Nekoliko dana po dolasku u jedinicu oboljela sam od pjegavog tifusa. U Dobroselu sam radila i oko tifusara, pa je došao red i na mene da se razbolim. Temperatura mi se popela na 41°C i nisam mogla vladati sobom, kao da nisam živa.

Naš komesar bataljona Macura Slobodan-Bondo odredio je mog oca Mi u Škoria i još jednog druga, dao im svog konja (bio je jako malen), da me vode u brigadnu bolnicu. Nezaboravno mi je ovo drugarstvo i humanost komesara bataljona, koji daje konja i pješaci da bi oboljelom borcu spasio život.

Moj boravak u bolnici ešalonima je trajao sve do pred sam pokret iz Foče za Crnu Goru, u najteže dane naše revolucije — V ofanzivu. Najgore što sam mogla daujem bilo je da je drug Macura, komesar, koji mi je tako pomogao, poginuo u borbi na Kalinoviku. Bez obzira što

smo u ratu bili svjesni da se mora ginuti i nitko od nas nije mislio da e preživjeti onaj pakao, svaki gubitak naših drugova bio je vrlo bolan. Druga komesara sam žalila jednako kao i oca i zeta koje sam izgubila u V ofanzivi.

Iz moga sela izgubili smo Sr u Škora, bra u Danu i Vojina Brki a, Nikolu Mr u i mnoge druge. Vojin je bio vrlo hrabar, a poginuo je kada smo forsirali rijeku Drinu. Dane je bio komandir moje ete, a Nikola komesar. Svi su me toliko zadužili da ou ih se sje ati dok postojim.

Još jedan gest velikog drugarstva ne mogu da zaboravim. Za vrijeme jednog marša dolinom Neretve padala je jaka kiša i moji opanci su se raskvasili, a bili su od gove e kože (oputaši) i ostala sam bosa. A put je bio pun trnja i kamenja i po ela mi je iz nogu curiti krv. Nailazi moj komandir ete Dušan Vladušii , i gleda u moja stopala ogrezla u krvi, pa si e is konja i daje ga meni. Bilo me stid da ja jašem konja, ali on mi re e: »Sjedaj na konja, ne u da ujem ništa drugo. Ja imam cipele, a ti si bosa. Ja mogu pješa iti«. Nisam se nimalo osje ala prijatno, mislila sam šta e ostali borci re i o meni, ali sam se prebacila do cilja na konju.

Zaista se ne može zaboraviti kakvo je veliko drugarstvo postojalo me u nama u ratu. Ja sam sretna i ponosna što sam sa takvim ljudima bila u esnik naše velike i slavne epopeje.

Dara Škora -Jovan evi

SA PRATE OM ETOM NA NERETVI

Prate a eta brigade formirana je 20. februara 1943. godine u Jablanici na Neretvi.

Prvi komandir ete bio je Stevo Pe anac, politi ki komesar Milorad Ivanovi , komandir minobaca kog voda Perunovi Gojko, komandir mitraljeskog voda Ivo Jelenkovi , a komandir topovskog odeljenja Jure Bili — »Spanac«.

Minobaca ki vod imao je tri minobaca a, a topovsko odeljenje jedan top 73 mm. Geta je brojila 48 boraca.

Prva borba ete bila je u prelazu preko reke Neretve.

Usled naglog prodiranja etnika od Mostara i s jedne i s druge strane Neretve morali smo napustiti Jablanicu i povu i se uzvodno prema reci Rami. Šestog marta pred samu ve e, komandir Stevo Pe anac naredio je pokret ete prema Jablanici. Na jedan kilometar pred Jablanicom pozvao je sve starešine i nišandžije oru a na izvi anje radi ga anja. Ovaj na in rada komandira mnogo je doprineo svima nama u odre ivanju cilja, pravca ga anja i odstojanja.

Tre i bataljon brzo je proterao etnike iz Jablanice na levu obalu Neretve, ostavljaju i mrtve i ranjene. Na levoj obali Neretve, i onim stranama Pranja i svim okolnim selima prema Grbavici i planini Velež, Prenju gorele su vatre. To su bili gusti živi ciljevi, samo je trebalo odrediti dobar pravac i odstojanje i tada je bio pun pogodak.

U samu no smo se ispustili u Jablanicu. Pristizale su kolone naših jedinica iz svih pravaca. Prvi prasak ru ne bombe ozna io je po etak dejstva naše artiljerije po ve izabranim ciljevima. Gorela je cela kosa

levo od bunkera kojeg je likvidirala desetina Steve Opa i a. Gasile su se vatre na celoj dužini leve obale oko Jablanice.

Pentraju i se od praga do praga uz srušeni most, po etni uspeh desetine Steve Opa i a se širio i zauzet je tunel male pruge i sama kosa iznad pruge, pa je dejstvo prate ete prenešeno levo na celu levu stranu kretanja 3. bataljona. Potpuno su ugašene vatre, a etni ka pucjava prema nama jenjavala. Nama je nare eno da sada ga amo lakom minom.

Ga ala je naša artiljerija iz doline Rame, ali to je bilo ga anje po karti, dobro je bilo što je ga alo preko našeg 3. bataljona. Onaj naš po etni ali ogromni doprinos u no noj borbi u prelasku našeg 3. bataljona u borbi protiv etnika, pod izuzetno teškim uslovima bio je zapažen, a zaista i doprinos u toj velikoj bici na Neretvi.

U dejstvu i opštem napadu stupile su sve naše jedinice i cela naša artiljerija koje su se tog momenta tu našle. U dejstvo je stupila cela naša prate a eta. Tada sam prvi put video dejstvo artiljerije sa šrapnelskim granatama. Imali smo puno uspeha i pun pogodak. Rudan Ivan, kao punilac, kaže: »Gospe mi! Bolje nego balunom na Hajdukovom igralištu!«. Odjednom svi smo pretrnuh. Kod 3. odeljenja mina nije pokrenuta iz cevi. Milorad Ivanovi se sprema da izvadi. Gojko Perunovi miu kaže: »Druže komesare! Nisi ni ti sam prvi dobrovoljac! I mi smo dobrovoljci! Prvi si bio kad je trebalo nositi lafet uz Prenj! Ovde sam ja dobrovoljac i nišandžija! Drugi svi u zaklon!« Gledali smo ih kako vešto rade. Gojko je metnuo obe ruke na vrh cevi da do eka minu. Komandir je okrenuo glavu da ne gleda. Velika je trema kod svih nas. Kada je Gojko držao minu na rukama, naredio je nišandžiji da se prosto uve u zemlju. Gojko je mirno, prisebno, odneo minu tridesetak metara, stavio je me u dva deblja drveta, a potom na nekom papiru napisao: »Odmakni se! Opasnost!«. Od onog bledila na licu, a posebno na licu Steve Pe anca, stvori se crvena boja, lica nam se ozariše, postasmo hrabriji i odvažniji.

etnici beže glavom bez obzira. Beže planinom Velež prema Ulogu i Gackom. Gledamo ih, a za njima u stopu ih prati naša pešadija. Milorad Ivanovi prepoznaje » a u«. Uzima dvogled da ga više prepozna. Po eli smo mu dobacivati: »Vidi mu kokardu, bradu, kako izgleda!« On ljut, upre prstom i kaže: »Ono je, vidite ga i vi!« To je bio stariji ovek, ved, a Milorad e: »Pogani jedna! Sve su mobilisali!« Zove ga onako kako su se dozivali kod ku e. ovek uje i obazire se, nekoliko puta, ne nastavlja ve ubrzava hod po debelom snegu planine Velež.

I ovaj navodno organizirani otpor etnika oko Bora kog Jezera—Veleža i Glavati eva razbijen je.

Kolona naše brigade kretala se uzvodno desnom obalom reke Neretve. No je bila veoma hladna. Po nama palo inje, ništa se ne vidi nego lice i para iz usta. Konji se jedva kre u. Nailazimo na desni izvorni deo Neretve ispod Bijelini a. Lako smo prešli, ali konji teško, vu emo ih. Kada smo iz Neretve izvadili našeg konji a, vidimo nema nišanskih sprava. Milorad Ivanovi i Gojko Perunovi nare uju da ja i Frane Barbir ostanemo i da na emo nišanske sprave. Gazimo u vodu, zavla imo cevi od pušaka, ništa nema. Kre emo u etu. Ne smemo da iza emo pred Miloradom Ivanovi em, a znam zašto. Nišandžija je morao nositi nišanske sprave.

Postavljamo MB-e u borbeni položaj iza 2. ete 1. bataljona. Uzimamo odstojanje, a pravac odre ujem pomo u bele linije na cevi i pomo u piketa. Odlazimo u jednu izgorelu ku u gde se vatra još videla. Tamo nalazimo Slobodana Macuru—Bonda, komesara 1. bataljona. Sko io je da bi naložio još ve u vatru kada nas je video onako zale ene. Ne vidimo se od pare koja izlazi iz naših odeia. Pogledasmo, kad kod našeg MB-e komandant 1. bataljona Periša Gruji gleda preko cevi gde je cilj. Otr ali smo tamo, a on nas pita: »Gde nam je cilj i koje odstojanje?«. Kada smo mu objasnili, re e: »Spustite pet!« Pirva odli na, a kad Periša klima glavom to je sigurno. Jedna je podbacila, kaže vlažno dopunsko punjenje. I baš tog dana ceo dan smo ga ali bez nišanskih sprava, ali uspešno, jer to je bila gomila etnika ispred cele Brigade.

I zaista, ta mala artiljerija naše brigade navikla je borce brigade pa su nam u tome i pomagali. I ovde smo ga ali pretežno velikom minom. U noj borbi, i pored teškog dana, etnici su bili razbijeni i pani no se povla ili prema Kalinoviku.

Sutradan svak se kretao u pravcu Kalinovika, išlo se hodom, pa i trkom. U tom hodu sreo sam se sa komandantom 1. bataljona koji mi predloži da idemo gde smo ga ali prvi cilj — kosa ispred Kalinovika. Kada smo stigli tamo imali smo šta videti. Razbacana oprema, nekoliko oficirskih epoleta, našli smo i malu oficirsku kamu. Periša zaklju i: »Ovde im je bila osmatra nica!« Tr e i smo stigli u Kalinovik. Nai em na ba enu cev od minobaca a. Ušli smo i u bolnicu. Vidimo veliki broj mrtvih i ranjenih. Kada smo se vra ali, na vojni kom iviluku visi nišanska sprava. Uzmem i krenem da tražim etu. Kod zarobljenog topa stoji pove a grupa boraca, jedan od njih re e: »Srce ti Isusovo koliki su? Svi ih avli odnjeli! Ko ih je vukao?«. To je bio Stev ina api , koga sam tada prvi put video, a kasnije u ga dobro upoznati u 3. eti 1. bataljona. Naišao sam na Jošu Skori a, nosi piket u ruci. Re e mi: » uro, traže te!«. Kažem mu da sam našao nišanske sprave. Vidje me Gojko Perunovi , pa e: »Evo ura, nosi nišanske sprave!«. U tom momentu suo io sam se o i u o i sa Miloradom. Gleda me namršteno ali, i ovog puta, pokazao je svu snagu oveka. Komandir našeg odeljenja — Mile Bogunovi — objašnjava Miloradu kako smo dobro ga ali i bez nišanskih sprava.

Ovo je bila jedna velika bitka — od položaja sela Daganj do zauzimanja Kalinovika, ali i veliki gubici brigade. Samo u jednu grobnicu iz brigade je sahranjeno više drugova i drugarica. Slobodana Macuru—Bonda sahranili smo odmah poviše jedne zapaljene ku e u selu Daganj. I tog jutra kad je poginuo, obistinilo se ono naše što smo ga upozoravali: »Sagni se Slobodane!«. Poginuo je iznad glave ure Jovi i a, na položaju 3. ete, koju je li no formirao u s. Plavnu, na Lazarevi a guvnu 17. maja 1942. godine.

Tu, u selu Dagnju, naša brigada kao i do sada izvojevala je još jednu veliku pobedu.

Alfirevi uro-Dakica

NA MOSTOBRANU NERETVE

Neposredni sam u esnik bitke na mostu i mostobranu na Neretvi, pripadao sam formacijskom vodu 2. i 3. bataljona, koji je prvi prešao preko mosta i stvorio osnov za mostobran.

U tom vodu, pored mene, bilo je još trojica mojih mještana (iz Krila — Jesenice).

Borba i pobjeda na mostobranu bili su izuzetan doživljaj s mnogo li nih utisaka koji su ostali u trajnom sjećanju.

Te odluke su donesene 7. 3. 1943. i eta se uvukla u Jablanicu jugozapadnim dijelom naselja do jedne, pretpostavljam, nenaseljene kuće oko 50 metara desno od željezničke pruge, koja vodi na porušeni most. To je bilo otprilike oko 21 sat. Tu nam je komandir eta — Josip Grubeli saopćio zadatak. On je u svom izlaganju bio konkretan i jasan, što je sigurno doprinijelo da je sve prethodno me u rukovodiocima bilo riješeno. Mi borci o tome nismo prethodno mnogo ili skoro ništa znali. Postojale su izvjesne pretpostavke i nagađanja o teškoj općoj situaciji koja traje već više dana.

Grubeli je rekao da je naša eta dobila zadatak da prva pređe preko porušenog mosta i da napadne četnike. Četnike treba likvidirati i zauzeti mostobran na suprotnoj obali Neretve. Prvi kreće Stevo Opa i s desetinom i još nekoliko boraca. To su stariji i iskusniji borci. Zatim kreću i ostali. Kretanje je u najvećoj tišini i mora se postići iznenađenje kod neprijatelja.

Izlaganje druga Grubeli a svi smo pratili sa izvanrednom pažnjom i s posebnim osjećajem odgovornosti, bez postavljanja pitanja. Sve je bilo jasno.

Krećemo kroz pružinu i onda pored nje. Nasip teško da ima metar visine, ali to je jedino što nas može zakloniti. Snijeg nije pretjerano visok, ali se bijeli litava površina. No je užasno tamna, tako da se ljudi s veće udaljenosti teško i primjećuju. To je za nas jedna olakšavajuća okolnost.

Do mosta smo stigli bez teškoća, spustivši se pored kamenog zida, nosa mosta, ravno do vode, niz klizavu strminu od nekih deset metara. Pažljivo smo se sklizali, tako da smo jedan drugome pomagali i opominjali na tišinu. Rijeka je pravila dosta veliki šum. Tu na samoj obali bilo je moguće predahnuti. Tek tada vidim konstrukciju mosta koja, u prvom redu, i ne djeluje strašno. Most je prelomljen. Najprije ulazimo na onaj manji dio koji, najvećim dijelom leži u vodi. Potom treba preći i dio koji je pod vodom u dužini od nekoliko metara. Nije trebalo gaziti u vodi jer je već postavljena jedna tabla i daska. Tu je obala potpuno vertikalna, a izlazi se pred bunker u kojem su četnici. Svaki od nas, kako dođe na ovu dasku, treba da se za momenat zaustavi, pušku prebaci na leđa ili objesi na grudi, popravi opremu i krene uz unutrašnju konstrukciju mosta. Trebalo je na sigurno stajati i čvrsto se držati. Baš tada, kad sam napravio prvi korak na konstrukciji, začuje se eksplozija bombe, jedne, druge. To je bio znak da su prvi stigli do bunkera. Po njemu mitraljeska i minobacačka vatra, to je trgnulo sve. U tom momentu iza leđa na toj dasci primijetim gužvu, nešto se je desilo. Jedan borac se okliznuo, pozna-

vao sam ga, mladi momak oko 18 godina, malog rasta i pomalo slabušan pao je u rijeku, i on je prva žrtva te no i me u nama.

Nema zastoja. Sad se požuruje i mi sa nevjerovatnom brzinom izlazimo na vrh konstrukcije, u stvari 1,5 metar ispod vrha kamenog zida. Tu, uz malo klizavog zemljišta, iska emo i upadamo u stroj koji ima oko 15 boraca. On se stalno pove ava i to u pokretu. Prva etni ka grupa neposredno na mostu likvidirana je.

Slijede i položaj je pred nama udaljen oko 200 metara, i to je, može se re i, druga stepenica istog kanjona velikog nagiba. Ve je sav pod našom vatrom, brzo se kre emo i za svega nekoliko minuta ovladali smo tim neobi no važnim položajem kojeg uporno branimo svu no .

U stvari, to je donji dio kose pri koritu Neretve koji se blago spušta u pravcu Donje Jablanice, po frontu jedva 150—200 metara, a ispod nas je potpuno ravno zemljište široko 20—25 metara. Taj brisani prostor ostao je izme u nas i etnika. etnici drže isto nu stranu kose koja se dijelom strmo spušta prema rijeci, jer tu Neretva pravi okuku. Za nas je bio veliki uspjeh što smo se brzo domogli tog položaja od zapadne strane, brisani prostor u sredini dobro je došao, jer svaki pokušaj etnika da nas protivudarom odbace, doživio je neuspjeh. Na dometu smo ru nih bombi koje cijelu no jedni na druge bacamo.

Naš položaj ubrzo se stabilizira. Borci su ostali onako kako su i stizali. Stroj je dosta gust, nalazim se u sredini položaja. Lijevo od mene je Ante Ercegovi , moj mještatin. Mnogo se ne uzbu uju i bacamo bombe naporedo, samo ponekad zajedno. Tu je negdje u blizini nas i Božo Marasovi i Dušan Ercegovi moj brat. Oni su po 2 do 3 godine mla i od nas, ali ipak dospjeh borci pa i za tako veliki ratni okršaj. Sada je negdje oko 23 sata. Dvoboj s etnicima uglavnom se vodi bombama.

U samom po etku bacili smo nekoliko »kragujevki«, ali uglavnom bacamo »talijanke« i njih ima dovoljno. Tako je bilo svu no . etnici sa suprotne strane tako er koriste svaki povoljan momenat da rafalima opale po nama, bace po neku bombu i to bez nekog uspjeha. Ocjenjujemo da oskudijevaju u bombama.

etnici drže i kosu koja se uzdiže sjeverno i dominira itavom položaju. Svakih 10—15 minuta, duž itavod položaja etnici pištaljkama daju znak. To je svakako radi budnosti i održavanja veze. Ali, to i nama služi jer se može ta no ustanoviti kuda se proteže njihov položaj. Što je vrijeme više odmicalo, glas pištaljki bio je sve slabiji, rje i i s ve e me usobne udaljenosti. Od prilike poslije 3 sata više se nisu uli ili vrlo rijetko isprekidano, izgleda da je etni ki položaj postao rastrgan.

No nije toliko duga koliko je hladna, ležimo na snijegu, naro ito u prvoj polovini no i. Nešto pada, ni snijeg ni kiša. Velika je vlaga u zraku koju uzrokuje i blizina vode.

Veliki podstrek za barbu, a i sigurnost za pobjedu daju nam borci i jedinice koji izlaze iz kanjona i prolaze iza naših le a, kre u i se k sjevernom pravcu. Njih je sve više, u jednom momentu kod nas se na e Kapi Dragan, borac, naš mještatin. On je peti, te no i, tu. U 3. bataljonu je i, na svojstven na in, mora posjetiti borce na liniji fronta, on kaže: »Drugovi! Bit e dobro! Dijelovi naše brigade su ve prošli, a sada po inje da prelazi 2. proleterska (srpska). Ja idem dalje!« Mi i ne znamo šta se

dešava iza naših leđa, a nemamo ni vremena za to. Pažnja je koncentrirana naprijed na neprijatelja.

Naš nam je saveznik i želimo da što duže traje, ali vrijeme otiče svoje. Osjećam se zora, nešto se bolje vidi, izgleda da će osvanuti vedar i lijep dan. Bolje se raspoznaju figure etnika. Primjećujemo da su veoma ino bradati, fizički dobro razvijeni i relativno stariji ljudi. Na glavi imaju šubare s kraljevskom kokardom kao simbolom, doista su velike i dobro se uočavaju. Po ovim znakovima, sudimo, da je to elitna etnička jedinica. Kako se bolje vidimo, počinju sve više da nam prijetu i pozivaju nas na predaju. Mi onda zasipamo bombama, pa ih nestane za kratko vrijeme. Svi su izgledi da će veoma brzo doći do njihove likvidacije, a oni nas zovu na predaju! Oni valjda i ne primjećuju da su odsjeeni i da im više nema tko pomoći. Na njihovom lijevom boku nalazi se Neretva, a na desnom naš 4. bataljon. U dubljoj pozadini, preko kose, vidimo kako odstupaju neki etnički dijelovi — uglavnom komore.

Dolazi odlučujući i momenat. Dobro se vidi, nema nekih posebnih priprema za juriš koji će sigurno uslijediti, svi računamo na to. U tom istom ekvivalencijama lijevo od nas na kosi, u visini današnjeg željeznog tunela, »Breda« otvori vatru po etnicima. Birzo zaključimo da je naša i zamalo što ne izazove veselje. Sad je e! Stojimo spremni, ali desetar, nekoliko metara lijevo od mene, iskoči i iz zaklona i pade na brisanom prostoru. Bili smo u dilemi od koga je poginuo, to ni sada ne znam zasigurno. Iskočio je prije vremena i to je druga žrtva naše jedinice. Etnici su zbunjeni. »Breda« ih tu će biti po bitavom frontu. Još jednom ih zaspemo bombama i to pred juriš.

Iskačemo iz zaklona na brisani prostor. Dio etnika diže ruke i hoće da se preda. Odbacuju oružje i prestaje svaki otpor. Pomiješali smo se s etnicima. S nama su rukovodioci etnički i 3. bataljona. Zamjenik političkog komesara bataljona Tihomir Janjić, politički komesar bataljona Vuko Jovović i komandant bataljona Bruno Vuletić. Oni preuzimaju inicijativu. Za svega nekoliko minuta etnici su potpuno savladani, razoružani, a bilo je i poginulih. Oni bradati imaju zasebno držanje s nešto više etničkog ponosa, ali silom moraju priznati poraz. Grde ih, naročito drugovi Vuko i Tihomir, kao izdajice srpskog i crnogorskog naroda. Vuko je Crnogorac, komesar bataljona, i njegova riječ posebno zvuči.

Vrlo kratko smo se zadržali kod zarobljenih i poginulih etnika, njihove opreme i naoružanja. Posmatrali smo, više iz znatiželje nego od potrebe, jer od njih ništa nismo ni uzimao. U njihovim ranjevima (uglavnom seljake torbe) nađeno je nešto čemu smo se zaprepastili. Tu je bilo brokava, kliješta, čekići, konopaca, prozorskih zavjesa, klanfi, posuđe i odjevnih predmeta, pa čak i sitne kapulice (crni luk) za sačme. U stvari, to je bio plijen od pljačke koju su vršili po hercegovačkim selima u nastupanju ka Neretvi. Taj etnički vojske je sraman, pogotovo kada se pomisli na siromaštvo ljudi od kojih su to pljačkali. Tako je izvršen obračun s etničkom jedinicom koja je branila most. Prošla je jedna teška ali u isto vrijeme značajna noć koje će se doživotno sjećati svi u etnici bitke za Neretvu, bez razlike na kojem dijelu fronta su se nalazili te noći. Zadovoljstvo je bilo veliko, osjećamo se sretnim. U svijesti većine nas ostao je utisak da smo te noći napravili nešto važno, veliko, što će biti upisano u historiju naše NOB-e.

Nije bilo vremena za bilo kakvi komentar ili samozadovoljstvo. Nismo uspjeli pogledati u pozadinu i vidjeti kako izgleda kanjon i porušeni most. Odmah smo išli dalje, predstojale su nam teške, naporne borbe i marševi, tu je samo otvoren put, put koji je unio optimizam i vjeru u daljnje pobjede.

Trebalo je da prođe i nekoliko poslijeratnih godina, i to samo na putovanju kanjonom Neretve, da bih se ponovno sreo s mostom.

Svaki ponovni susret sa mostom, kanjonom i Jablanicom poseban je doživljaj. Ovjek se osjeća kao djelo svega onoga što vidiš tu, što raste i što je izraslo u značajan spomenik naše revolucije.

Spiro Ercegovi

PODVIG HRABRIH

Bitka na Neretvi, u martu 1943. godine, bila je jedna od najvećih u narodnooslobodilačkom ratu. Ona je poznata kao bitka za ranjenike i kao sjajan primer ratne vestine i mudroisti. Tu, u dolini Neretve, rodila se u mislima Vrhovnog komandanta — druga Tita jedna od najblistavijih ideja u historijiratorovanju.

Pretela je opasnost da nadmoćni neprijatelj stegne obrub oko partizanskih snaga. Tada je drug Tito odlučio da se prodor izvrši preko Neretve. Ali, da bi zavarao neprijatelja, naredio je istovremeno da se sruše svi mostovi na r. Neretvi. To je za neprijatelja bio znak da će partizanske jedinice krenuti drugim pravcem. Zato nije usmerio glavne snage ka Neretvi, nego u suprotnom pravcu. A, upravo tada, partizanske jedinice krenule su svojom snagom preko srušenog mosta kod Jablanice.

Borac koji je prvi krenuo na izvršenje ove velike zamisli Vrhovnog komandanta bio je Stevan Opačić, iz malog Biovića inog Sela u Bukovici, opština Knin.

Kada je trebalo odrediti borce koji će prvi krenuti preko Neretve, odlučio je glasno dobrovoljno se javio Stevo Opačić :

— Ja sam, drugovi, sa svojom »Grom-desetinom« prvi noćas preći preko Neretve! — Zatim je istupio pred stroj 2. i 3. bataljona. Bilo je to u Jablanici, 6. marta, predveče.

Ta odluka i ta dva tri koraka kojima je istupio pred stroj odveli su ga u jedan od najvećih podviga u historiji narodnooslobodilačke borbe.

Stevo sa svojom »Grom-desetinom«, u njenom sastavu bili drugovi: Mirko Katić, Marko Berger, Stanko Skračić, Krešo Grubelić, Mila Milošević, Silvestar Antić, Marin Sevo, Rade Grnić, Vicko Ružić, Gojko Serbo, Nikola Polić i Vinko-Milan Zulin, pošli su se pažljivo pripremati za prelazak preko porušene konstrukcije mosta. Sve su radili polako i savesno.

Oko deset sati dohvatili su se gvozdene konstrukcije i krenuli prema drugoj obali. Kretalo se polako, stopu po stopu, prvi Stevo, a za njim njegova desetina. Pipali su u mraku gdje će stati i za što će se uhvatiti. Nisu videli niti znali što ih je čekalo na sledećem koraku. Na onaj bunker na kraju mosta, koji ih je čekao sa uperenim etničkim mitraljezima, nisu ni

mislili. Nije bilo ve e opasnosti od one koja ih je vrebala .na svakom neopreznom koraku. Lebdeli su na gvozdanim gredama izme u vode i neba. Neretva je pod njima zloslutno hu ala.

Huka i šum vode uskoro su postali tako snažni da se Stevi inilo kao da se nalazi u nekom džinovskom uzavrelom loncu. Konstrukcija kojom se kretao ponirala je u vodu, koja je ve po ela zapljuskivati stubove po kojima se kretao.

Dolazilo je ono što je za Stevu Opa i a bilo najstrašnije, a to je voda. On nije znao koliko je tu voda duboka i može li se dalje gaziti po gvozdanim gredama. Preko vode on nikako nije mogao dalje, taman da je i riba. a ne puki nepliva iz bukovi kog kamenjara.

Da su umesto vode koritom vrvele zmije otrovnice, Stevo se njih ne bi toliko bojao koliko vode. On reku nije poznavao niti je znao kako se s njom ovek može boriti.

Ako nije bio vi an vodi i plivanju, bio je vi an vrletima i veranju. Hitro se uspuzao uz gvozdenu gredu i plegao na pire agu nad jazom. U inilo mu se da je obuzdao i savladao najve u vodenu neman. Sve ostalo što je još ostalo pred njim bi e mu lakše.

Nastavio je kretanje naviše, prema strmoj levoj obali. Osluškiavao je kako za njim idu drugovi iz njegove »Grom-desetine«.

Njegovo kretanje uskoro je usporila žestoka paljba sa leve obale. Po gvozdanim gredama po ele su kresati varnice eli nih zrna. Svakoga asa moglo ga je pogoditi zrno i survati ga dole u otvorene eljusti Neretve. S vremena na vreme uo je iza sebe krik i tupi pljusak. Znao je da je to nekoga od njegovih boraca progutala Neretva. A on je išao napred, pred usta mitraljeskih cevi, koje je morao za epiti kako bilo i s im bilo, makar i svojim grudima, jer je ovuda morala pro i itava Titova vojska, narod i ranjenici. On je pristao da po e prvi, spreman da im svojim životom otvori put.

Korak po korak dospao je na kraj mosta. Ali, tu se železna konstrukcija naglo prekidala nad prazninom i dubinom. Stajati tu, dvadesetak metara od etni kog bunkera, nije bilo mogu e; vratiti se nazad nije imalo smisla; ekati da zapucaju mitraljezi bilo bi ludo. Stevo je doneo munjevitu odluku da ska e dole, ne znaju i što je ispod njega: voda, stenje, grmlje ili zemlja. Sko io je dole, u mrak, u nadi da ne e u vodu.

Pao je na nasip i otkotrljao se do nekog kamenja, bez ikakvih povreda. Sada je opet bio na svome, na zemlji i kamenu, a tu njemu više niko ništa ne može.

Znaju i da e uskoro nai i borci iz njegove desetine i da odmah mora ušutkati etni ke mitraljeze, po eo je kao vuk da se privla i bunkeru. Došao je pod sam otvor, tako da je rukom mogao dohvatiti usijanu cev mitraljeza. Odvrnuo je tri bombe i jednu za drugom bacio u bunker. U isto vreme sko io je na noge, zgrabio strojnicu i iz svega grla, što je ikada mogao ja e, zavikao:

— Napred proleter! Ura! Juriš!

U tome trenutku, oko 11 sati no u, 6. marta 1943. godine, na levoj obali Neretve, našao se Stevo sa nekoliko boraca iz svoje desetine prema 12.000 etnika.

Stevo je brzo ušao u bunker, likvidirao posadu, uzeo njihov teški mitraljez, okrenuo ga od mosta na etnike i po eo nemilice pucati klik u i i dozivaju i proletere:

— Napred proleter! Juriš proleter!

Jedan za drugim po eli su pristizati njegovi borci. Likvidirali su bunkere oko mosta i naterali etnike u pani an beg. Stevo je tada nad rekom ispalio rakete, što je bio znak da je mostobran na levoj obali uspostavljen i da jedinice mogu slobodno krenuti preko mosta.

U toku no i Neretvu je prešao ceo 3. bataljon, a za njim dva bataljona 2. proleterske (srpske) brigade. U zoru su prešla još dva bataljona 2. dalmatinske brigade, a za njima narednih dana itava Titova vojska sa narodom i ranjenicima.

Ilija uji

OBRU I PUCAJU

Poslije Duvna, februara 1943. godine, naša brigada našla se je u Posušju. U daljem nadiranju naših jedinica 4. proleterska (crnogorska) brigada oslobodila je Imotski. Me u nama borcima pri alo se da je u njemu zarobljeno dosta oružja i preko dvadeset vagona duhana. Za puša e, me u kojima sam se i ja nalazio, bila je to prava radost. Za neke, veliki duhanski listovi zamijeniše papiri . Cigarete smo pravili zamotavaju i prethodno na sitno isjeckan duhan u njih. Neki su pravili velike cigare, nalik na one kubanske. Ja sam pravio malene, sli ne obi nim cigaretama. Mi puša i nosili smo po pune torbice duhana, a oni koji su bili zauzeti oko tovarnih konja stavljali su ponešto i na njih.

Dani su bili lijepi i sun ani, te su nas skoro svakodnevno posje ivale talijanske »savoje«, bacaju i po nama ponekad i ne baš malene bombe. Za vrijeme jednog takvog bombardiranja, više nas zateklo se u podrumu tamošnjeg samostana. Talijani ne e popove. Oni im do u kao saveznici — govorio je netko izme u nas za vrijeme tog bombardiranja.

Kao i ostali i taj dan bio je lijep i sun an. Preko sela Rafcitnog brigada je izvršila marš u pravcu doline rijeke Neretve. Tada, ni ja, kao ni mnogi drugi, nismo znali kuda idemo. Znali smo da je neprijatelj protiv nas poduzeo veliku ofanzivu. Neki izme u nas su pri ali da to nije ofanziva, nego da smo krenuli na dugi marš, da nam je zadatak sti i u Sandžak i dalje prema Srbiji i da emo tamo dizati narod na ustanak. Iako skepti an na takva pri anja, ipak sam kao i drugi bio ponosan na takav zadatak koji je stajao pred nama.

No nas je zatekla u jednom dubokom, snijegom pokrivenom kanjonu, kroz koga smo se spuštali nizbrdo. Kao i drugi, spuštao sam se više kliže i nego hodaju i i psovao sam u sebi to bespu e. Ali, trajalo je to kratko.

im smo se spustili malo niže više nije bilo snijega. Ali i dalje put je bio samo konjska staza. U nepoznatu dolinu spuštali smo se skoro do poslije pono i, a onda smo se smjestili pored malih seoskih ku ica, koje su, razbacane, poviše kanjona stajale sa lijeve strane, nepoznate mi rje ice, koja je u tamnoj no i, stvarala šum i narušavala no nu tišinu. Nedaleko od nas, dalje nizbrdo, ula se pucnjava, po kojoj se moglo zaklju iti da je to borba koja se vodi izme u dva jaka neprijatelja.

Tek kada je svanulo saznao sam da se nalazimo u dolini planinske rijeke Drežnice, da niže od nas teče rijeka Neretva. Da su naše jedinice u njenoj dolini zauzele gradi Jablanicu i zarobili neke dijelove italijanske divizije »Mur a«, da je zaplijenjeno mnogo hrane i ratnog materijala. Pa mi smo sila, — pomislio sam sa ushićenjem, vjerojatno kao i drugi, kad sam uoči za takvu vijest.

Kao običan vojnik, partizan, ja onda nijesam znao pravu namjeru neprijatelja. Kasnije bilo mi je to objašnjeno. Plan njemačkih i talijanskih fašista bio je da nas satjeraju u taj duboki kanjon rijeke Neretve i da nas tu unište skupa s naših 4.000 ranjenika koje smo nosili sa sobom.

Pored mnogo zaplijenjenog oružja i hrane, tu je i velika količina cigareta. Kao puša bacio sam duhan koji sam nosio od Imotskog i Posušja i uzimao gotove cigarete.

U jednom malom seocu, koje nisam zapamtio kako se zove, ali znam da je muslimanske vjere, narod je pobjegao iz sela pod utjecajem jake neprijateljske propagande. Tamo smo ostali nekoliko dana. U malim, primitivnim, prljavim kućicama bilo je mnogo suhog kozjeg mesa i kukuruza. To meso, ja i još neki drugovi, zbog osobitog kozijeg »mirisa« nismo mogli jesti, te smo jeli samo kukuruznu kašu koja nam je i te kako prijala. Nekoliko vodenica, poredanih jedna ispod druge, stalno su mljele kukuruz.

Toplo udolje rijeke Drežnice, koja se uliva u rijeku Neretvu i dosta vlage omogućiava da tu može ta žitarica dobro da uspijeva. Zaključili smo i to da se stanovnici tog planinskog kraja isključivo bave gajenjem kukuruza i uzgojem veće brojke koza.

Nas nekolicinu iz inženjerskog voda štab brigade koristio je za kuriranje. Na putu za Jablanicu s drugom idemo u dolinu Neretve, kroz nju je išla uskotra na željeznu prugu, preko kojih smo pragova išli. Naišli smo na jednu našu jedinicu i tu pored njih stali da se malo odmorimo. Odmaraju i se i ja i moj drug posmatrali smo brzu bistru rijeku kako ispred nas teče kad odjednom ugledasmo nesvakidašnji prizor — matica rijeke nosila je nekoliko leševa poginulih talijanskih vojnika.

— Jedan borac je sebi privukao leš i s njega skinuo opasni pištolj, a zatim ga odgrnuo i pustio da ga i dalje rijeka nosi.

Nelagodno sam se osjećao posmatrajući taj prizor. Stajao sam ovdje, reče mi prkosno, poslije kratke šutnje moj drug. On je vjerojatno kao i ja razmišljao o tome. Jest, šta će oni ovdje u ovim našim brdima? Sta tu traže? Tko ih je ovamo zvao? I meni ih je žao, ali ne treba ih žaliti. Svako onaj tko hoće da oduzme drugima slobodu i da mu nametne svoj jaram ni mrtav nije vrijedan poštovanja i sažaljenja.

Vjerujem nikada do tada, na ovom dijelu rijeke nije bilo tako živo kao tada. Izvršavajući i svoje zadatke prolazile su stalno kroz nju partizanske jedinice. Municije i ručne bombe zarobljene od neprijatelja bilo je bezbroj. Zbog toga neki su ne štete i je pucali kao nikad do tada. Talijanska i njemačka avijacija bila je aktivna. Po cijeli dan bacali su bombe u dolinu rijeke od kojih su se tresla i okolna brda.

Iako je rat i teški uvjeti života, ljepota doline Neretve nezaboravno me je oduševljavala. Plava bistra rijeka, koja vijugavo teče kroz duboki kanjon. Visoka okolna brda planine Prenja, koja se na pojedinim mjestima spu-

štaju sasvim strmo, pošumljeni brežuljci i gole stijene, sve je to na mene ostavilo nezaboravni utisak, a vjerojatno i na mnoge moje drugove.

Jedne ve eri u blizini štaba brigade nalazile su se dvije teške haubice. Na lijevoj obali Neretve, gdje se pretpostavljalo da se nalaze etnici, visoko u brdu, gorjele su vatre.

»Deder, raspali po njima«, rekao je komandant brigade Ljubo Vu kovi artiljercima.

Kao i uvijek ranije kad bi ga sreo, tako i tada, dok su artiljerci namiještali topove, sa uživanjem sam posmatrao svog komandanta. Njegovo uvijek glatko izbrijano lice, koje su krasili duga ki crni brkovi i njegova staložena razboritost ulivali su povjerenje i hrabrilu ljude.

A zatim odjednom dolinom Neretve prolomi se tutanj, a haubice su ispalile još po nekoliko granata.

Za as one vatre nastadoše, a mi svi udarasma u grohotan smijeh.

— Tako njima treba, majku im izdajni ku — govorili su na sav glas prisutni.

Od zarobljenog teškog oružja, tu u dolini Neretve, formirana je Prate a eta brigade. U njoj, pored dva teška mitraljeza, nalazila su se i dva minobaca a 82 mm. Na jednom od tih mitraljeza postaviše me za nišandžiju. Taj mitraljez talijanskog porijekla, marke »Fiat«, bio je za mene zagonetka. Njegov zatvara i pojedini dijelovi bili su sastavljeni od više dijelova, koje ja u po etku nijesam umio sklopiti i rastaviti. Tome me je ubrzo nau io moj komandir odjeljenja, Miro Jelenkovi , rodom iz Biograda na moru, po zanimanju brodograditelj. Lik toga mog novog komandira ostao je zauvijek u mom sje anju. Bio je krupan, ne mnogo manje od dva metra visine. Tada je navršio možda tek dvadesetu. Imao je oštar pogled i neobi no hrabar. U partizane je došao još 1941. godine. S nekom jedinicom i on je bio došao na formiranje brigade.

U po etku ja nisam bio vješt u pucanju iz mitraljeza. Ponekad bih rafalom ispalio više metaka nego što je moj komandir mislio da treba. Zbog toga esto bi me opominjao.

— Bolje nišani i manje troši municije. Dosta je i jedan metak da ubije neprijateljskog vojnika, govorio mi je.

Uvijek sam nastojao da izvršim njegovo nare enje.

No u kojoj je naš 3. bataljon izvršio forsiranje Neretve, proveo sam sa dijelovima svoje ete iza porušenog mosta.

Kao i drugi borci, i ja sam se osje ao krajnje umorno. Zbog toga, pokatkada, leže i na vlažnoj zemlji pored mitraljeza, ja bih zaspao. Cim bi to osjetio, Jelenkovi , koji je bio neprestano budan, ne baš nježno drmnuo bi me i oštrim šapatom opomenuo:

— »Ne spavaj! Svakog asa može da stigne neko nare enje!«

— Jesi li vidio, izdajni ka banda dala se u bijeg. Sad emo mi njih — govorio je u svanu e veselo i razdragano Jelenkovi .

Preko novoimproviziranog mosta, prešao sam sa svojom jedinicom narednog dana prije podne. Neprijateljski avioni žestoko su bombardirali dolinu Neretve, u kojoj se je nalazilo još dosta naših jedinica. Stoje i u željezni kom tunelu posmatrao sam to bombardiranje i inilo mi se da je s njim neprijatelj ispoljavao sav svoj bijes, zbog toga što smo mu razbili obru , za koga je on ra unao da ga mi ne možemo probiti. Me utim, on

je napukao gdje je bio najsabiji. Tamo gdje su ga branile doma e izdajice — etnici. Izgleda da su naši rukovodioci dosta dobro poznavali psihologiju izdajica.

Kroz napukli obru probili smo se i krenuli dalje preko hercegova kih vrleti. Put je bio težak i mu an. Naro ito penjanje, kozjom stazom prema visovima Prenja. Bilo je mu no i teško i za našeg konja na kome smo nosili teški mitraljez. Morali smo esto zastajati, jer od napornog penjanja zastao bi nam dah u grlu. Sa jedne uzvišice lijepo se je moglo vidjeti kako naši, bacaju u Neretvu teško naoružanje, topove i tenkove. Poslije dva dana marša opet stupismo u borbu s etnicima ispred Kalinovika.

Prvog dana borbe s našim mitraljezom nalazili smo se na položajima našeg 1. bataljona. S mjesta gdje smo bili postavili mitraljez kao na dlanu vidjeli isu se etnici. Naro ito onda kada bi se prebacili preko svojih položaja. Tada bih ih ja tukao dugim mitraljeskim rafalima. Me utim, kao i ranije, to moje dugo rafalsko pucanje nije se svi alo mome komandiru, pa me je više puta zbog toga opominjao.

I opet sam nastojao da ga poslušam.

Jednog dana, Jelenkovi je bio nekuda otišao i kada se vratio, bio je jako nervozan i uzbu en. Pomislio sam da se možda ne ljuti na mene. Šutio je i netremice gledao u mene. Iznenada, iz njega kao da pokulja sav taj bijes i ljutina. »Udri tu prokletu etni ku bandu, izdajice vlastitog naroda. Sta ekaš? Sta me gledaš?«

Zatim je prišao mitraljezu i od mene uzeo njegov rukohvat i stade dugim rafalima da puca u pravcu etnika, uz poviku i gr enje: »Izdajice, kurvini sinovi, sve vas treba pobiti!«

Bio sam zapanjen. Do tada nikad se nije tako ponašao. Uvijek je bio miran i staložen. Sta mu je, pomislih?

I na itavom sektoru bataljona primijetio sam da se vatra poja ala. Sigurno su etnici pošli ponovo u napad — pomislio sam.

Na, drži — rekao mi je malo kasnije. Dobro osmatraj i im nešto piri-mjetiš udri. Napustivši mitraljez, sjeo je iza mene i s ljutitim izrazom na licu, malo je šutio a onda kao za sebe rekao:

— »Znaš šta ima novoga?«

— »Ne znam!«

— »Poginuo je komesar bataljona«.

Bio je to Macura, zvani »Bondo«, kasnije proglašen za narodnog heroja.

Ta vijest i mene je uznemirila.

Cim je pao mrak, povukli smo se s tog položaja i s našim mitraljezom obezbje ivali smo štab brigade, koji se nalazio u jednoj popaljenoj ku i bez krova, odmah iza linije fronta.

Unutra, izme u etiri gola zida gorjela je vatra. Dok me na položaju zakratko smijenio moj pomo nik radi ve ere, i ja sam bio tu nakratko došao. Dok sam iz porcije halapljivo jeo hladnu kašu, ispred mene odigravao se nesvakidašnji prizor.

Netko od naših uhvatio je jednog etnika i doveo ga u štab brigade. Taj etnik bio je krupna ljudina, obu en u uniformu talijanskog vojnika. Komandant brigade Ljubo Vu kovi grdio je tog izdajnika, otprilike ovim rije ima:

— »Sram te bilo, izdajice! Služiš tu incu! Obukao si okupatorsko ruho! Prodao si svoju dušu za šaku makarona! Na tebi vidim sve je italijansko, i kapa i cipele, ama sve! I cigare vidim njihove pušiš, kukavico, sram te bilo!«

Na momenat pokušavao je da upada u rije i svojim protivnicima.

— »Kunem se dragim bogom, ništa ja nisam kriv! Silom su me naterali, mobilisali su me! Sažalite se, djecu imam, ženu, starog oca i majku! Ša vama u, ako ho ete da me primite!«

— Makaronašu, huljo, izdajico ... — Slušao sam i dalje te rije i, dok sam napuštao to mjesto i odlazio ka svome mitraljezu.

Poslije tri dana borbe, preko Kalinovika ka Drini, etnici se opet dadoše u bijeg. Na ulazu u Kalinovic vidio sam stajale su dvije haubice. Pored tih topova stajala je etni ka crna zastava, s likom mrtva ke glave na njoj. Prvi put, vjerojatno kao i moji drugovi, vidio sam takvu zastavu. Naši borci u prolazu svu su je bili izrešetalı mecima. Od nje bio je ostao samo dronjak. Netko je u prolazu dobacio.

— »Fuj, kakva vojska takva i zastava!«

Od naših drugova uo sam da su naši, ulaze i u Kalinovic zarobili dosta etni kih ranjenika i da se s njima iako su nam ljuti neprijatelji, dosta humano postupilo. Oni ne bi, sigurno, postupili tako da su zarobili naše.

Poslije nekoliko dana našli smo se iznad rijeke Drine. Kao i ranije i tu mi je moj komandir Jelenkovi naredio gdje da postavim mitraljez i kako da napravimo zaklon. Bilo je po elo prolje e — april 1943. godine. Iako je bio rat, mi na lijevoj obali Drine, a etnici preko na desnoj, ipak je bilo prijatno osmatrati okolinu, naro ito plavu Drinu, kako ispred nas, od proljetnih kiša nadošla proti e. Jednoga dana Jelenkovi , koji je bio nekuda otišao, vra aju i se brzim koracima oštro me ukori.

— Jesi li orav ili ne osmatraš. Zar ne vidiš kako preko rijeke, eno tamo u onom šljiviku, etnici drže neki sastanak. Eno tamo, pokazuju i mi rukom.

Brzo sam shvatio, a zatim raspalio rafalom.

Iz šljivika etnici su kao bez glave u panici bježali, a komandir je uz grohotan smijeh i dalje govorio.

— Udri. ...

Pred nama je sada stajala nepremostiva Drina, koju je trebalo savladati i prije i. Po itave no i Jelenkovi i drugi iz posade mitraljeza odlazili bi nekud, a mene bi samog ostavljali kod mitraljeza. Iz onoga što mi je bilo ispri ano znao sam kuda odlaze. On je bio majstor brodograditelj i trebalo je iskoristiti njegovo znanje da se napravi nešto da bi se prešla rijeka. Pri ao mi je da su neki borci Dalmatinci, dobri pliva i pokušavali da plivanjem prebace uže preko rijeke i da se s tim nije uspjelo, da su pokušali napraviti amac i da ni u tome nisu uspjeli. Na koncu, uz pomo tamošnjeg jednog seljaka, napravljen je splav i s njim je premoš ena Drina.

Tog jutra dolinu rijeke bila je prekrila gusta magla. Pod njenim plaštem naši su skoro ne ujno prešli preko rijeke i iznenadili etnike.

Iz tvrđave iznad Foe Talijani bi pokatkad iz topa tukli po nama. Interesantna je bila ta njihova artiljerijska paljba — skoro polovina granata koje su ispalili u pravcu inas ne bi eksplodirala. U vezi toga izme u nas neki bi, kad bi na nas pucali, u šali dobacivali:

— »Musolini jedna ti je ova tvoja vojska. Izgleda da u talijanskim tvornicama municije ima dosta naših simpatizera«.

Tu na tome mjestu od nekoga sam čuo da je poginuo i moj prijašnji komesar 4. bataljona Zdravko Bego. U mom se sjećanju taj čovjek ostao je nezaboravno kao dobar i hrabar. Ta vijest mnogo me bila rastužila i teško sam se pomirio s tim.

Dolaskom na novi položaj, kao što je imao i običaj. Jelenkovi je odmah izvidio okolinu i pronašao pogodno mjesto gdje je trebalo da postavimo mitraljez. Brzo je to bilo gotovo, a onda smo stali pažljivo osmatrati ispred nas. Malo kasnije, kada smo primijetili da se etnici kreću prema našem položaju, Jelenkovi mi je rekao:

— Pusti ih, neka se malo približe.

— A sad, udri, — rekao je malo kasnije.

Kao i drugi borci i mi smo sve od jutra pa do podne tukli po etničkom stroju i oni po nama. Izgleda da je naš mitraljez najviše smetao neprijatelju, pa su valjda zbog toga riješili da nas svojim minobacem ušutkaju. I bi tako. Za vrijeme ručka, koji nam je donijet na položaj, izme u nas pala je jedna mina. Čim se je tresak smirio i prašina slegla. Jelenkovi je držeći se za stomak rekao: »Izgleda da sam ranjen, ali lakše!«

Dok je skidao opasa i tražio ranu na svome stomaku, on opet rekao:

— »Pa i ti si ranjen«.

— Gdje?

— Zar ne vidiš i ne osjećaš kako ti krv teče niz ruku.

I zaista, kada sam pogledao i ja sam to primijetio, a zatim osjetih bol u ramenu.

Obojica smo zatim pošli u zaklon, a mitraljez je preuzela ostala posada.

Iznenada, ispred nas, naišao je komandant brigade Ljubovković. Jelenkovi, koji je zatim sjeo, od jakog bola u stomaku u koga mu je bio ušao geler, više nije mogao da ustane. Videći da mi i dalje teče krv, komandant mi je naredio:

— Ti odmah pođi ovom stazom uzbrdo. Tamo ćeš naići na bolnicu i neka te previje. A za njega postarajmo se mi.

Sutradan ujutro netko mi je rekao da je negdje oko ponoći Jelenkovi izdahnuo u teškim mukama. Od probijenih crijeva dobio je trovanje. Mene je to mnogo rastužilo i potreslo. Dugo se s tim nisam mogao pomiriti, niti sam mogao shvatiti da ga više nema živoga.

I opet smo pošli na marš.

Vladimir Toman-Miro

S DALMATINCIMA NA NERETVI I KALINOVIKU*

Kada su u 4. neprijateljskoj ofanzivnoj operaciji u dolini Neretve postale opasne za daljnji boravak grupacije Vrhovnog štaba i rizične za ranjenike, 2. dalmatinska brigada dobila je kratko naređenje od Vrhovnog komandanta slijedećeg sadržaja: »Veeras se Neretva mora preći! Koristite sva sredstva. Pri prelazu na gazovima držite se grupno za ruke.

Lozinka: »Ranjenik je spašen!« Tito.

Odmah je donesena odluka da se forsiranje rijeke izvrši u zoni jablani kog željezni kog mosta, što smo ga nedavno porušili, a koji je ipak vezivao obale Neretve, iako se na lijevu obalu naslonio u skoro vertikalno-visećem položaju. Pripreme i po etak prelaza nisu se dijelili niti odgađali.

Te paklene noći 6/7. marta ispunjene pucnjavom etnika s druge dominantne strane i tokom pomahnitale Neretve, prvi je krenuo 3. bataljon pod komandom osamnaestogodišnjeg, najmlađeg komandanta bataljona u našem Oslobođenom ratu Bruna Vuletića. Bataljon je imao zadatak da nasilno, u dijelovima, pređe Neretvu preko porušenog mosta i dalje, razbijaju i neprijatelja, da uspostavi mostobranu i omogući prelaz ostalim dijelovima 2. dalmatinske i 2. proleterske brigade.

Krenula je bataljonska prethodnica, desetina Steva Opačića. Stevo je, u početku, bio na zahtjev. Za ovu prethodnicu nije bila stravična. Prelazili su preko vrletnog mosta nad ponorom uzburkane i nabujale rijeke. Jedva su se borci uspijevali na samo metar razdaljine uti i sporazumijevati. Najednom, zavladao je strah. Borci su se okamenili u grčevitom stisku željeznih pragova i šina, koji su bili i jedini oslonac junacima koji su puzali opterećeni naoružanjem. Nitko da se makne naprijed. Stevo je bio pribran. Jedva je uspio shvatiti što se događalo. U crnoj noći pao je borac. U dubinu divljih valova Neretve. Bez traga...

Stevo je krenuo. Preko drugova, pragova, šina... Sokolović je šapatom drugove... Izbio je na površinu, najbližem je šapnuo: »Prenesi, desetina napred za mnom«. Kao sijenke, ohrabreni, puzali su osvetnici za svojim starješinom. Stiglo je površinu, Stevo, do podnožja noge drugom kraju polomljenog mosta.

»Tko je dolje?« čuo se zaprepašeni glas odozgo, iz guste pomrčine. Odgovorile su dvije »kragujevke«, jedna za drugom i Stevov poklik: »Partizani!« Gore nastane jauk i pad 2—3 usmrćena neprijatelja... Za tren se našla cijela desetina pored još dva poginula neprijatelja i mitraljeza na vrhu mosta. Tu je puškomitraljezac zauzeo položaj, a ostali krenuše naprijed u luk, za obranu mostobrana. Stevo je bacio, jednu za drugom, dvije talijanske ofanzivne bombe u duboki kanjon i eksplozija trenutno nadjačao šumove Neretve u mrtvoj noći.

Bio je to znak za sve nas dolje da je otvorena rupa na etnički položajima na drugoj strani i slobodan put našim jačim snagama.

Usljedio je prelaz glavnine 3. i 2. bataljona 2. dalmatinske i 4. bataljona 2. proleterske brigade. No u su ova tri bataljona prošla kroz neprijateljske linije i do svanuća zaposjela sve istaknute položaje na drugoj obali. Glavnina etnika nije ni slutila što se događalo i zadržala se

* Preuzeto iz »Poruke Borca; 1983«.

na svojim položajima cijele noći. U svanu e, iznenada, vatra je obasula etnike sa svih okolnih uzvišenja. Za njih nije bilo zaklona, niti obrane, niti spasa u bježanju ...

Te noći i sam bio sam s komandantom 2. dalmatinske — Ljubom Vukovićem, koji je u tanoj situaciji do utjecao na njen razvoj. Bio je sve vrijeme naizgled spokojan, kao da je u pitanju neka vježba. Dok smo na našoj strani prolazili pored kuća a što su stajale naspram porušenom mostu, vatra mitraljeza i puškomitraljeza s druge strane nije je njavala. Vjerojatno su etnici opazili užurbanost i pokret na našoj strani, pa su nasumce tukli. Fijue tanoj svuda oko nas. Držim se smireno, ali mi je neprijatno. Kako nas ne pogaju meci? Pomalo vjerujem da je to obmana da meci fiju u dalje od nas. Pitam Ljubu da mi to objasni. On prihvati: »Tako je to noć. Cesto kada je najgušća a vatra i kada sve oko tebe fiju e, cilj ipak ne pogaja. Noć je za junaka u ovakvoj borbi najbolja zaštita.«

Za vrijeme dok je Opa i eva desetina bila u pokretu, pitao sam Ljubu: »Da li je ovaj naš pothvat preko srušenog mosta obavljen vojnički, po propisima?« — »Ne, odgovorio je. — Da sam ovako riješio zadatak u akademiji ili sli no postupio na vježbi, dobio bih najnižu ocjenu i bio bih javno izložen najgrubljoj kritici. Svako forsiranje vodenih prepreka, po školskim normama, mora zadovoljiti i formalnu stranu. Na tri mjesta moraju se pripremiti nasilni prelazi, jedno glavno, drugo rezervno, treće demonstrativno, a prvo se aktivira radi obmane. Rezervno se aktivira, ako glavno ne uspije. Ako bismo mi veeras tako radili, ne bismo izvršili zadatak. Jer, za takve norme potrebne su duge pripreme i velike snage. Za našega neprijatelja velika je obmana što rauna na neke norme. Zato je naša iznenađenja potpunija i obećava bolje rezultate.«

Tokom forsiranja rijeke u našim redovima imali smo te noći i sutradan do podne samo dvije žrtve. Drugi, koji je poginuo padom s mosta i partizanka, na ovoj strani, izminobaca kog odjeljenja, koja je stradala dok je davala podršku Stevinoj desetini, zbog nepravilnog rukovanja minama. Dakle, oboje su izgubili život u nesretnim slučajevima.

Ovako sam doživio i zapamtio događaje za vrijeme forsiranja Neretve. Ovome treba dodati i podvig desetine Steve Opa i a o kojemu se dugo pričalo. Pričalo se nadugo i o prvim borbama 2. dalmatinske u februaru, odmah nakon dolaska brigade na Neretvu. Koliko napora, umora do isprpljenosti, žrtava!

Kao prethodnica velike grupacije, ova brigada je, forsiranjem Neretve, doživjela svoj pravi preporod i samopouzdanje.

Ponosan sam na Dalmatince i na svoje u eš e, skupa s njima, u toj historijskoj bitki — bitki za ranjenike.

* * *

Bitkom na Neretvi etnici, pod komandom Baja Stanišića, bili su tu eni i razbijeni. Naše snage su jurile za njima i nisu im dale predaha. Međutim, na pravcu Kalinovika iznenada se rasplamsala borba na cijelom frontu. Bili smo iznenađeni tako snažnim i organiziranim etničkim otporom. Tek nakon žestokih okršaja i prvih zarobljavanja razabrali smo što

se dogodilo. Naime, u rastrojenosti i nesposobnosti da se ozbiljnije odupru, etni ka vrhovna komanda ubacila je u borbu posljednju rezervu, najelitniju jedinicu — Vasojeva ki etni ki odred pod komandom Pavia uriši a. Čak je oko 1.200 etnika prevezeno talijanskim kamionima do Kalinovika. Odmah su poja ah tadašnje snage na frontu ispred 2. divizije i stupili u borbu — odmoreni, dobro naoružani i siti. Tako se rasplamsala najoštrija bitka s etnicima od Treskavice do Obija (iznad uloga na Neretvi). Glavni udar usmjerili su baš na položaj 2. dalmatinske brigade, teže i desnim krilom prefco Treskavice bo no zahvatiti 1. proletersku brigadu. Istovremeno je i naša 2. proleterska brigada, preko Obija, vršila obuhva anje svojim desnim krilom, usmjeravaju i dejstvo bo no i u pozadinu — prema Kalinoviku.

No u izme u 22/23. marta, redali su se juriši i protujuriši. Naro ito na položaju 2. dalmatinske brigade. Puš ana i mitraljeska vatra i eksplozije ru nih granata slivale su se u neprekidnu jeku cijele no i. Komandant brigade Ljubo Vu kovi tvrdio je da su to bili najoštriji sudari i najžeš a vatra u dotadašnjim njegovim okršajima, pa je dodao: »Kupres je bio blaži!«

Borbe su bile oštre d teške. I krvave. Bilo je mnogo ranjenih i poginulih na obje strane. No, usprkos tome nijedna strana nije napuštala osvojene položaje. Neprijatelj je bio lukav, vješt i odlu an. 3. bataljon 2. dalmatinske imao je samo tokom te no i oko 40 izba enih iz stroja (ranjenih i mrtvih). Ginule su i starješine. Tu je poginuo i politi ki komesar 1. bataljona Bondo Macura. To je do tada bio najteži pojedina ni gubitak ove brigade. Bio je sposoban i za politi kog komesara brigade. Drugovi su ga iz štaba prije pogibije isticali kao jednog od najperspektivnijih dalmatinskih rukovodilaca.

Borba je vo ena do iscrpljenosti. Takve dugotrajne i krvave borbe nisu karakteristi ne za no . Naprotiv, one su obi no kratkotrajne i bez velikih gubitaka. Me utim, u ovom slu aju protivnici su bili jednako uporni. Radi toga, a i zbog težnje neprijatelja da bo no zahvati 1. proletersku, komanda 2. proleterske divizije je izdala nare enje da se sve naše brigade povuku i da pred zoru zauzmu položaje iza potoka Vrhovina, koji su za do ek neprijatelja znatno povoljniji. Nare enje je preko komande brigade blagovremeno stiglo do svih bataljona. Me utim, 3. bataljon (onaj isti koji je prvi forsirao Neretvu) vratio je kurira s porukom da se ne može povu i i ostaviti neprijatelju poginule drugove. Uslijedilo je novo nare enje štaba brigade da se bataljon povu e bez odlaganja. Ubrzo se kurir vratio s izvještajem i porukom komande bataljona da pred njim više nema neprijatelja i da bataljon juri za njima. Ne da mu da predahne. Došlo je, dakle, do izmjene situacije na bojištu, pa su štabovi brigade i divizije naredili da sve snage odmah pre u u gonjenje neprijatelja u pravcu Kalinovika. U stvari, obje su strane bile do kraja iscrpljene, pa su komande naredile svojim jedinicama jednovremeno povla enje. Me utim, 3. bataljon je zakasnio, pa je umjesto u povla enje prešao u gonjenje neprijatelja, a to su za njim u inile i ostale snage 2. proleterske divizije. Ubrzo smo saznali da je bitku odlu ilo energij no dejstvo 2. proleterske brigade, koja je od po etka dejstvovala uspješno i ocijenila da je najbolje produžiti s napadom. Njen udar u bok i pozadinu neprijatelja i zarobljavanje neprijateljske artiljerije i

komore prouzrokovali su me u neprijateljskim snagama paniku, pa su se etnici dali u bijeg. Čak se nisu zadržali ni u Kalinoviku, već su produžili odstupati prema Fo i. Istoga dana u Kalinovic je prva ušla 2. proleterska brigada.

I više nije bilo ozbiljnijeg otpora sve do Drine, na lijevu obalu koje su naše snage izbile 26. marta — do 1. proleterska nizvodno od Fo i prema Ustikolini, gdje se nalazio jaki talijanski garnizon, i to na desnoj obali, 2. proleterska se nalazila uzvodno bliže Fo i, a na desnom krilu bila je 2. dalmatinska.

Vojo Kovačević

HEROJ MACURA-»BONDO«

Druga Slobodana Macura-Bonda upoznao sam 1941. godine na jednom zboru u selu Plavnu, općina Knin, Socijalistička Republika Hrvatska. Bilo je to negdje koncem mjeseca novembra ili početkom decembra 1941. godine, kada je pop uji, samozvani etnički vojvoda, sazvao veliki zbor u selu Plavnu, kome su prisustvovali ljudi iz svih susjednih sela.

Zbor je održan nedaleko od crkve i osnovne škole u jednoj dolini (udubljenje), tako da su ljudi stajali okolo, a govornik je bio na dnu doline (udubljenja). Na sjevernoj strani je jedan mali odred sa oko dvadesetak partizana, a na južnoj strani stajao je pop uji sa 4 viša oficira bivše jugoslavenske vojske zarasli u kosu i bradu. Prvi govornik bio je pop uji. Prekidan upadicama i galamom on nije mogao dugo govoriti. Sa sjeverne strane grmilo je od vike »Hoćemo omladinca da govori« a uji, onako ljutito, počeo se povući, reče »Pa neka govori i omladinac«, tada izmeću nas iziđe Gojko Pukavac (rođen u Zrmanji, općina Gračac, S. R. Hrvatska, poginuo u jesen 1942. godine), okrenu se prema sjeveru tj. prema svojim drugovima i pozdravi stisnutom šakom rekavši: »Zdravo drugovi!« Potom se okrenu prema jugu te ih pozdravi samo sa: »Zdravo, braćo!« Govorio je kratko ali vatreno, dobio je aplauz od svih prisutnih, osim uji i njegovih oficira. Tada nastupi jedan od oficira — »bradonja«, okrenu se prema jugu pozdravi sa »Zdravo braćo!« i tako i ostali, okrenuvši se prema nama sa sjeverne strane; tako uini drugi, pa i treći oficir — »bradonja«, a onda nastade vika i galama od nas sa sjeverne strane. »Hoćemo radnika da govori! Hoćemo radnika da govori!« Pop uji, onako ljutito i nervozno reče: »Pa dobro, da ujedmo i toga vašega radnika«.

Ispred mene je stajao uvijek onizak, mršav, ogrnut sa aljkom na ramenima (kabanica bez rukava s kapuljačom skrojena od sukna) — Slobodan Macura. I dok uji odobri da iziđe radnik, on diže obadvije ruke uvis i brzo iziđe na mjesto odakle je i prethodni govornik govorio. Mirno i hladnokrvno okrenu se prema sjeveru, pa i prema jugu i lijepo pozdravi sa: »Zdravo, drugovi!« i »Zdravo, braćo!« Održao je vatreni govor više od jednoga sata. Često puta prekidan sa uzvicima i odobravanjem. Za vrijeme dok je govorio ljudi se po eše premještati, pomjerati prema sjevernoj strani, tako da je, na kraju, pop uji sa svojim oficirima bradonjama ostao usamljen, samo je uz njega stajalo dva do tri seljaka,

vjerojatno oni kod koga su stanovali i hranili se, a ostalo sve pomjerilo se k sjevernoj strani — tamo gdje je stajao mali partizanski odred u uniformi sa petokrakom zvijezdom na kapi i naoružani s puškama. Tada pop uji, s mjesta gdje je stajao, ljutito viknu: »Zbor je završen!«

Poslije ovoga zбора, u toku no i pop uji je sa svojim etnicima napao partizanske jedinice koje su se nalazile u Tiškovcu. Borba je trajala cijelu noć a u zoru etnici su, kao bez glave, pobjegli u Knin, ostavivši mrtvih i ranjenih na bojnom polju. To je, u stvari, i bila prva otvorena borba etnika protiv partizana u našim krajevima.

Poslije ovoga zбора sastajao sam se nekoliko puta s drugom Slobodanom Macurom. Kada je formiran bataljon »Branko Vladuši« u sastavu Sjeverodalmatinskog N. O. P. O. Slobodan je postavljen za političkog komesara bataljona, pa smo tako bili skupa sve do njegove pogibije.

U ljetu 1942. godine nalazili smo se negdje u okolini Srba. Prva eta bila je na odmoru i jednoga dana iznenada dođe mi u etu drug Bondo re e: »još jednim drugom, koji je meni bio nepoznat. Tada mi drug Bondo re e: »Ilija, ovo je partijskonpolitički radnik na teritoriji koju su okupirali Talijani, pa se sada vraća na svoj rad, a pištolj ne smije nositi tamo. Zato, evo tebi ovaj pištolj neka ga imaš kao komandir«. Sa zadovoljstvom sam uzeo pištolj od drugoga Bondo; nije ni čudo, jer je bila rijetkost imati pištolj, a pištolj je bio lijep — jedan od onih što su nosili talijanski oficiri.

Kada je prošlo nekoliko mjeseci, ponovo mi dođe drug Bondo i re e mi: »Ovaj drug se vratio i traži pištolj, šta ćemo?« Bez riječi i skidoh pištolj i da oh drugu Bondi, on me pogleda pa re e: »Ovo nitko nebi uinio! Ali, neka znaš da ja to ne u zaboraviti!«

Tako, nakon izvjesnog vremena, opet je došao u etu i pozvao me drug Bondo dade mi pištolj i re e: »Ovaj ti više nitko ne e tražiti!« Taj pištolj sa uvaio sam do današnjeg dana i kada ga uzmem u ruke sjetim se svog dragog političkog komesara bataljona — Slobodana Macure-Bonda.

Bilo je to u mjesecu martu 1943. godine. Iscrpljeni od napornog noćnog puta, nesanice i gladi u zoru smo zauzeli položaj na jednoj kosi prema Kalinoviku. Ovoga puta cijeli naš prvi bataljon nalazio se u streljačkom stroju, a s druge strane na jednom uzvišenom brdu crnilo se sve od etničke bande.

S jedne i s druge strane uzvišenja blago se spušta zemljište, a u dnu je suhi potok. S neprijateljske strane zemljište je šumovito sve do potoka, dok je s naše strane, ispred prve eta, gola ledina. Na kosi, koju smo zauzeli, bilo je i snijega.

Cim je svanulo etnici su nas odmah primijetili. Najprije su tukli iz minobacača, a onda su prešli u napad. Uz golet od potoka prema našem položaju sve se crnilo od etničke bande. Borba je trajala do same noći. Šest juriša neprijatelja smo odbili, a onda je došlo naređenje da se povučemo na jedno brdo. Tada su etnici ušli u prazan položaj. Kada su došli na naš položaj, nastala je vriska i veselje među njima. Ali, to je bilo kratko, ubrzo su se razočarali i kao bez glave pobjegli a da se nisu zaustavili nigdje bliže do rijeke Drine.

Iza le a im je zašla 2. proleterska (srpska) brigada i, baš u tom momentu, ulazila je u Kalinovik. Draža Mihailović, koji se nalazio u Kalinoviku, pukim slušajem se spasio i pobjegao na konju za Foču.

Ovdje nam je poginuo kurir komande ete Dušan Novaković, rođen u selu Pribudiju, općina Gračac, Socijalistička Republika Hrvatska, poginuo je baš u momentu kada mi je donio naređenje od štaba bataljona za povlačenje.

Kada smo se povukli na određeno mjesto, saznadosmo da nam je u ovoj borbi poginuo i naš dragi drug Slobodan Macura-Bondo, politički komesar našeg bataljona.

Ilija Škundrić-Stevo

IZVOD IZ RATNOG DNEVNIKA

21. marta

Treći bataljon je u ranim jutarnjim satima od pravca Glavatičeva izbio na padine Treskavice u rejonu potoka Vrhovine. Desno su na položaju naša tri bataljona, a lijevo 1. proleterska brigada. (Došla je i ona u sastav naše divizije). Vode se ogorčene borbe s etnicima. Oko dva sata popodne stupa u borbu i 3. bataljon, koji se nalazio u brigadnoj rezervi. Nastavlja se još krvavija i teža borba. Jurišaju etnici Pavić i uriši (elitne jedinice), drsko ih podržani minobacačima vatrom. Juriši se ponavljaju, gine se na obje strane. Poginuli su borci Dinko Tomaš, Božo Medić, i teško je ranjen Ivan Barada. Sva trojica su bila iz jednog sela i skupa otišli u partizane. Bliži se — naš ratni saveznik. U daljini opažamo i čačun se neke kolone kreće prema sjeveru, ka vrhovima Treskavice. Oni se da se etnici prebacuju na desno krilo i hoće nas zaobići i sletjeti.

Stiže i nama naređenje da se povlaćemo. Borci se ude. Odbili su sve etničke juriše, razbili ih, a sad odstupamo. Naš 3. bataljon zadnji se povukao, 2—3 kilometra iza potoka, i u vrtaćama smo naložili vatre. Prenio se tužan glas — poginuo je komesar 1. bataljona Slobodan Macura-Bondo i cijelo minobacačko odjeljenje.

22. marta

Padine Treskavice. Odeću sam s dvojicom boraca (Jurom Sorićem i Miljenkom Kardumom) da izvidim poprište jućerašnje borbe. Išli smo oprezno s otkoćnim puškama. Na grebenu nigdje živa ovjeka. Samo se vide mnogi razbacani sanduci municije, tragovi krvi i hrpe razbacanih praznih ahura. Po povratku u bataljon ećka nas vesela vijest — 2. proleterska brigada oslobodila je Kalinovik.

U jedan sat popodne kolona bataljona se formirala na cesti Ulog—Kalinovik (zapadno od sela Grajsalić). Borci idu u dvojnim redovima i pjevaju borbene pjesme. Ispred Kalinovika, s desne strane ceste, stoje dvije zaplijenjene etničke haubice. Do ećkuje nas visoki Stjepan Klarić, koji nosi na kapi veliku (bijelu) petokraku. U centru mjesta još stoji stražara bivše jugoslavenske vojske. Tu su neke posadne jedinice 2. proleterske brigade. Uzeo sam (bez pitanja) bicikl ispred njihove intendant-

ture i nakon sedam mjeseci malo se provezao ulicom. Smjestili smo se u neke itave ku e (ve ina je popaljena) i prodrijemavši do ekali zoru.

23. marta

Naša 3. eta ide po zadatku u selo Jaži e. Tamo se skupilo dosta seljaka, doju erašnjih etnika. Neki su obrijali brade, a neki je još nose. Kažu da su bili prisilno mobilizirani i da su zato do ekali partizane (po nagovoru Š epaina Klard a). Borci s njima razgovaraju, a komesar Skroza drži govor. Oni se slažu da su etnici izdajice i da se partizani bore za slobodu.

24. marta

Bataljon se nalazi na položaju kod sela Borije, sjeveroisto no od Jelasca. To je kamenita visoravan s vrta ama. U daljini se širi obzor i vide se brda pred Drinom. etnika nema blizu. Ložimo vatre, dijelimo municiju i držimo kratke sastanke. Stiže brigadni kurir i nosi nare enje za pokret.

25. marta

Pokret. Isto no od ceste borove su i omorikove šume. Po putu se vide etni ki tragovi od pani na bijega.

26. marta

Pokret. Stižemo u koloni u Miljevinu. Ku e su razbacane izme u ceste i rje ice. Nema etnika, nema pucnjave i sva je dolina tiha i mirna. Jedino smo se sreli s patrolom 1. proleTERSke brigade (na koti sjeverno od ceste).

27. marta

Na uzvišici Pirin Dolu, zapadno od Fo e, ve se vide etni ke vatre. Iza sela Dani i a hvata nas mrak i brza mitraljeska vatra. Odmah kre-emo na juriš i tjeramo etnike metar po metar kroz šumu i preko proplanaka. U napadaju se uje i isti e komandir 2. ete Jozo Grubeli . etnici se uporno brane i polako se povla e. Ostavili su doista opreme i kotao s kuhanim ov jim mesom. Ranjen je u ruku Ivan Bedalov, Paško aleta u oko. Prvom je amputirana ruka, a drugi je ostao bez oka. esto bismo se poslije sjetili Bedalova kad bismo pjevali pjesmu: »Gdje je, sine, tvoja desna ruka« i »Ostala je bunkeru na Drini«.

28. marta

Borba se vodi u šumi oko Pirin Dola. Zakloni su debele lisnate bukve, a strelja ki raspored na uskom prostoru. Pola ete ga a upornog neprijatelja (etnike), a druga polovica drijema. Nije to nikakvo udo. Ve 20 dana vodimo danono ne borbe. Jedino se moglo nešto kunjati po danu ili u pokretu, bez obzira na razmak do neprijatelja. »Kad e završiti ovaj prokleti rat da se ovjek pošteno naspava«, kaže ljutito neki borac.

29. marta

Pokret. Kre emo na desno uskim planinskim puteljkom u smjeru Bistrice. Padamo od besanice i povremeno gubimo vezu. Grane šibaju po licu, pa se borci ljute i psuju nekoga pred sobom. Nizvodno, na Drini, uje se jak zvuk eksplozije. To su etnici i Talijani digli u zrak veliki fo amski moist kod Broda na Drini.

Peko Dap evi i Mitar Baki (komandant i komesar divizije) jašu na konjima i motre umorne borce. Peko pita: »Ho emo li, drugovi Dalmatinci, preko Drine?« Mi jednoglasno odgovaramo: »Ho emo, družo komandante!«

Danas je moj 18. ro endan (ve ina je boraca tih godina ili mla a). Pade mi na um kratka draga misao: »Sto je jutros rekla moja mati?«

Izbili smo kod Broda na lijevu obalu Drine. Pilana ne radi, a mali crni vagoneti stoje nepokretno. Korov je pustio tvrdo korijenje i obrastao tra nice. Išli smo nešto uzvodno i zaspali u drvenim stajama punim sijena. Usnuli smo mrtvi umorni, svi osim stražara koji motri preko rijeke. Talijani su blizu u Fo i pa nas tuku artiljerijom. Granate fiju u cijelu no i ruju duboke lijevke. Neki su borci to opazili tek kada su se ujutro probudili. Pojavio se pjegavi tifus. Jutros je poslan u bolnicu Ante Milat s visokom temperaturom.

1—4. aprila

Obronci Kmura. Inžinjerci se kre u uz rijeku (Drinu), traže i drvene, željezne i druge predmete. Obraju se esto komandantu Ljubi i povremeno mjere duljinu greda. Desnu obalu Drine zaposjeli su etnici i naši i kali je iskopanim zaklonima. Po danu motre na rijeku i pripucavaju na svaki naš vidljivi pokret. Kad se smrkne, spuštaju se k samoj vodi. Jutros je jedan etni ki metak ubio seljaka pred domom. U Fo i se nalaze dijelovi talijanske divizije »Taurinense«.

Mi po no i vršimo demonstrativne napadaje na podru ju sela Trbuš e—Trošan, da bi smo ispitali mogu nost prijelaza. To bi trajalo sve do zore, a onda bismo se povukli na polazne položaje. Od hrane imamo po nekoliko tvrdih, osušenih krušaka na jednoga borca.

5. aprila

Od zapada, s le a, uje se jaka topovska kanonada. Ondje su naši ranjenici i zaštitne jedinice. Talijanski avioni i danas kontroliraju i bombardiraju lijevu obalu Drine. Nišandžije iz minobaca kog voda brigade crni Mirkan Luka Paji , Jošo Skori i Kaja Mitar iste cijevi teških minobaca a. Prona en je i neki stari splavar i sude i po svemu brzo emo forsirati Drinu.

6. aprila

Mješaji. Jutro je osvanulo vedro, ali kanjon Drine pokriva bijela i gusta magla. To je omelo let neprijateljske avijacije, prikrilo pokret spijava i iznenadilo etnike. Na splavu se prva prebacuje desetina iz drugog bataljona, na elu s komandirrom Boškom Žuni em. Njih prevozi splavar Rade, a pomaže mu nekoliko boraca. Naglo ih zanosi jaka struja.

etnici su napustili zasjede kod same vode, pa se desetina za nekoliko trenutaka iskrcala u šipražje. Odmah je krenula uz brdo, u napad.

Ve je 9 sati. Sunce se probilo i obasjalo okolna brda. Magla se stala dizati i prorje ivati. Na drugoj se strani primje uje kako jarugom, me u grmljem, promi u Žuni evi borci. Pri vrhu jaruge, pred ku om u kojoj su bili etnici, zapraštaše bombe. Isto su otvorili vatru naši minobaca i i ga aju ta no. etnici pobjegoše, trpe i znatne gubitke. Mi smo s ove strane pratili situaciju, pa se udili i smijali. Kad naš minobaca opali, etnici polegnu, a kad mina treba da padne, dižu se i bježe. Ranjeni Milan A imovi nije htio napustiti položaj nego je d dalje ga ao etnike.

Oko dva sata popodne 3. bataljon spustio se s brda u dolinu i po eo prelaziti rijeku. Rude Maš e je odre en da kormilari na splavu s još nekoliko boraca, Dalmatinaca. Sad dm je zgoda da ovdje na Drini pokažu svoje ribarsko umije e. Splav je dug 10, a širok oko 3 metra. Rude drži kormilo sh no nekom veslu, kormilari i nešto oštro vi e. Zatim se nasmijsao i zapjevao: »Veslaj, veslaj, krasna no ova«. Tako su se prebacili borci, najnužnija oprema i materijal. U toku dana prešle su rijeku: 2. dalmatinska, 2. proleTERSka i 3. sandža ka brigada, gone i neprijatelja šumama i proplancima. Mi smo išli sjeveroisto no i zano ili u selu Kruš ica.

7. aprila

Jutro je osvanulo hladno i obla no. Lete snježne pahuljice pa je još tmurnije. Borci nose savijeno ebe preko ramena i trljaju ozeble ruke. Od bukve do bukve kre e naš strelja ki stroj u smjeru Ornog Vrha. Na uzvik etnika: »Ko ide« Stevo Opa i odgovara: » ekajte, mi smo vaši, mi smo etnici«. Prešli su na imena starješina i ustanovili da nismo njihovi. Odmah su zapucali d pobjegli ostavivši vatre.

Komandant Bruno šalje me s desetinom u prethodnicu. Na samom su Crnom Vrh u Talijani i etnici. Mi ih pozdravljamo kratkim rafalom iz puškomitraljeza. Oni vi u i nešto psuju na našem i talijanskom jeziku. Sjetih se barbe Ive i njegova pripovjedanja kako je on na ovom istom Crnom Vrh u vodio borbe u prvom svjetskom ratu. Naravno, za druge ciljeve.

Magla se oko podne prorijedila i tako otvorila širok vidik. Napada 3. i 4. bataljon naše brigade, djelomice šumom a djelomice istinom. Gine komesar Bego i nekoliko boraca iz 4. bataljona. Borac Simi (iz Šujice) stao na nagaznu minu i ona mu teško ranila nogu. etnici vrše kontrajuriš, i odmah se s Talijanima povla e. Bježe s Crnog Vrha i duž desne obale Drine, prema gradi u. Pred nama se ukazala Fo a u raznim bojama. Nebo se opet natmurilo i stao padati snijeg. Talijanska oru a luku po šumi a iznad nas lete »savoje«.

Naš strelja ki stroj upada u prve ulice napuštenog gradi a s upe- renim puškama u prozore ku a. Na elu su Rin i , Špika, Vukrnan, Bruno i Jadrijevi . Neprijatelj bježi u tvr avu koja dominira gradom. Kažu da u njoj ima 2000 Talijana. Rin i naslanja nožice puškomitraljeza na rame Ante Sori a i ga a etnike iz stoje eg stava. Pršte prazne ahure po ulici i oko živog naslona.

U gradi u se ine vidi ni žive duše. Trgovine su porazbijane i posute duhanskim liš em. U jednoj se ku i kuha neizgotovijena etni ka ve era. Stigli smo na most kod Cehotine, koji dijeli Fo u na dva dijela. Tako smo stvorili vrst mostobran na brznoj i nemirnoj Drini. Za taj je podvig 2. dalmatinska brigada dobila pohvalu od Vrhovnog komandanta.

Ve su tri sata popodne. Dobivam nare enje od Brajka, komandira, da sa desetinom prije em preko mosta.

8—14. aprila

Fo a. U zoru odlazimo na obalu Drine i skrivamo u pe ine izrovane vodom. Talijanski avioni svakodnevno bombardiraju gradi . Pozadinei neumorno krpe odje u i obu u u maloj kroja koj radionici. Po no i se smjenjuju straže oko mosta i polako se pripucava.

15. aprila

Smijenio nas je 4. bataljon, pa smo otišli na nove položaje isto no od Fo e. Desno je bataljon 2. proleterske brigade, koji kontrolira Drinu. Opkolili smo tvr avu sa svih strana te je opsjeli.

16—17. aprila

Orahovo. Guje se jaka borba. Od elebi a etnici ine protunapa da bi odbacili naše jedinice preko Drine. Odbijaju ih Srbijanci, Sandžaklije i naši bataljoni uz teške i obostrane gubitke.

18—30. aprila

Orahovo. Nепrestano uznemirujemo neprijatelja u tvr avi i ne da-jemo mu da se slobodno kre e. No u vršimo demonstrativne napade s grupama, vodovima ili etama do same žice. Neprijatelj ne kuša napasti, ali esto pripucava. Preko dana stalno nas bombardira talijanska avijacija, duž šume i sela. Uvijek imamo po nekoga ranjenog borca. Transportna avijacija svakodnevno dostavlja hranu, municiju i lijekove Talijanima i etnicima opkoljenim u tvr avi. Neki se padobran zakva i za žicu ili padne izvan žice k našem položaju. Tad nastaje borba tko e prije sti i do padobrana. Nekoliko smo i mi zarobili, ali samo no u. Danju to teško ide, jer Talijani tuku mitraljezima. Bolje se povu i nego imati gubitaka. Tako teku dani.

Druga nas proleterska brigada zove na natjecanje u ast 1. maja:

- tko e s manje metaka ubiti više neprijatelja,
- tko e pripremiti više kandidata za Partiju,
- itko e za kra e vrijeme opismeniti više boraca,
- iji e kulturno^prosvjetnii odbor bolje raditi,
- tko e držati boilji red i isto u u jedinicama i selima.

Tiho Janji kaže da za proleterskom brigadom zaostajemo samo u zadnjoj ta ki. Rado smo prihvatili to natjecanje i odmah se dali na posao. Prvi se put pari roba u bataljonu. U ba ve se stavi odje a, ugrije voda i tako para ubija uši. Drže se sastanci, u e pjesme i priprema predstava, premda blizu padaju talijanske bombe i granate. Transportni avion opet spušta padobrane, a bombarder »savoja« bombe.

Opet se zbio nemio događaj. četiri su borca uzela po šaku šešera u seoskoj (etničkoj) kući. Bataljonska konferencija s natezanjem traži najtežu kaznu. Ovaj put nije izvršena, ne bi imala efekta, jer borci nisu bili uvjereni u njezinu pravednost. Optuženi su obećavali da će u prvu borbu ići i bez oružja i tu ga nabaviti.

1. maja

Orahovo. Osvanuo je 1. maja, lijep, vedar i dostojan svojega imena. Rude Mašević se zagledao u sunce i s uzdahom rekao: »Što sad igraju srdele na braku Rine i Vanjske.« »Pitanje je ima li ih tko loviti, Rude moj,« bio je moj odgovor. Na proplanku se izvodi priredba i igrokaz. Božo Bećir glumi i pomaže se štapom. Na kraju se plesalo s pomoću ešlja i papira, naše improvizirane harmonike. Naokolo su zaplamsale vatre i izručile pozdrave svima koji se bore za slobodu.

3. maja

Stigli su Majevani sa sjevera (nove jedinice) i smjestili na lijevu obalu Drine, zapadno od Foče. Naložili su mnogobrojne vatre koje se sjaje i vide nadaleko.

4. maja

Orahovo. Idem jutros u patrolu s borcem Jurom Sorićem u smjeru uznemirenog grada Foče. Nijemci su forsirali Drinu i nastupaju s jakim snagama. Izbijaju na fočanski most i prelaze u južni dio grada. Tuku artiljerijom naš 4. bataljon, koji se povlači i šumom prema Crnom Vrh. Napali su iznad nas i naš položaj Ivanušu, koju brani samo jedan vod. Ujela se brza paljba i naši se povlače. Poginuo je vodnik Vinko Grga, deveti po redu borac iz Segeta. Tako je tvrđava deblokirana pa su se Talijani nešto ohrabрили i brže gađaju granatama. Bataljon se poeo spuštati u dolinu i prelaziti rijeku Čehotinu.

6—11. maja

Bataljon se nalazi u šumi istočno od Crnog Vrh. Jedne noći smo završili napad na selo Falovići. Druga i treća četa prešla Čehotinu, a prva četa prešla preko mosta u pravcu džamije. Dvije čete su bez smetnje prešle rijeku i kretale se desnom obalom uz vodu. S brda su se pojavili četnici i spuštaju iza naših leđa. Netko je izdao naređenje: »Natrag preko rijeke!«. Borci gaze, padaju i plivaju u plahovitoj vodi. Borcu upao puškomitraljez na mutno dno. Voda je bila brza, mutna i opasna.

U našu četu došla na raspored dva Banijca iz centralne bolnice; Vujanović Milan i još jedan s nižim rastom.

Ivan Špika

REKLA SAM DA NISAM PUŠA

Sje am se d Hercegovine, po etkom 1943. godine. Vo ene su borbe za oslobo enje Drežnice. Moje vatreno krštenje — pakao. Vedar i sun-an dan. Puhao je jak vjetar nošen s Neretve. Bombardiranje njema kih štuka, treštanje minobaca a, fdjukanje metaka liz mitraljeza, brisani prostor, a onda ujem: »Drugarice! Otkrivaš položaj! Skloni se!«. Kao da sam samo ja bila bez uniforme u crnom kaputu sa sivim astraganom. Tada smo bili »šarena vojska«. Tko je šta imao to je i nosio.

Za prelaz preko srušenog mosta na Neretvi drug Simo Marinkovi , vodnik mitraljeskog voda, u pomr ini okupljao nas je oko sebe i objasnio na in veranja preko gvozdene konstrukcije s teškim mitraljezima i municijom koju je trebalo prenijeti i odmah zauzeti položaje protiv mnogobrojnih etnika i Talijana. Raspon izme u šlipera željezne konstrukcije bio je veliki za moj korak. Možda bi pala u Neretvu da nije bio tako spretan i neustrašiv vodnik Simo Marinkovi . Izvla io je svoje borbe i mitraljeze zajedno s municijom svojim ispruženim rukama koje su se u onoj 'tami jedva nazirale, uz huku nemirne i prete e Neretve. Sutradan mnogo etnika je bilo zarobljeno. Sje am se njihovih neprijateljskih pogleda punih mržnje, dok je bilo i onih s preklinju im pogledima, ali svi s bradama koje su sigurno ulivale strah civilnom stanovništvu kuda su prolazili. Dobila sam i jedne kožne izme od tih zarobljenih etnika, jer sam imala malu nogu i ja sam ih jedino mogla obu i. Tu sam dobila od komesara Vuka Jovovi a jedinu laku pušku. U mitraljeskom vodu sam esto držala u predahu borbi i itala ke asove i opismenjavalala borbe, a što je najinteresantnije, nikada nikome nije ni na pamet palo da jedni druge pitaju štaje tko po narodnosti. Svi smo se voljeli i poštovali, uvijek spremni jedan drugom da pritek.nemo u pomo .

Forsiranje rijeke Drine tako er je na mene ostavilo snažan dojam. Tog dana pred sam prelazak primljena sam u SKOJ na sastanku kojim je rukovodila 'drugarica Radojka Šolaja, uz stalno bombardiranje tog podru ja gdje smo se pripremali za prelaz. Umorni i gladni, mokri do gole kože prešli smo na drugu obalu stalno se spoti u i u mrkloj no i, gomili smo etnike i stvarali mogu nost prelaska ostalim jedinicama i borcima. U svim tim borbama nikada nisam ula ni od jednog borca da se požalio na teško e, bojazan za ishod borbi, žaljenje što je krenuo u borbu za oslobo enje. Bio je to zaista nevjerovatan moral svih, iako gladni, goli i bosii, iscrpljeni od dugih marševa i neprospavanih no i, odmora s kratkim snom od nekoliko minuta na snijegu, pod drvetom, na kiši i vjetru.

Dana 20. aprila 1943. godine naš mitraljeski vod našao se na položaju iznad Fo e. Selo se zvalo Orahovo. Naime, brigada je bila u Orahovu, a naš vod na jednom proplanku iznad Fo e s jedinom ku icom i nekoliko vo aka, zelenom površinom zasijanom pšenicom, preko puta talijanskog utvr enja. Motrili smo na njihovo kretanje, ali i oni naše. Iako su nas sve vrijeme našeg boravka avijacijom bombardirali ili mitraljirali, tog dana na moj 20. ro endan održavali smo itala ki as s jednim dijelom boraca, dok su drugi bili pored ukopanih mitraljeza. Sjede i na ebetu ispod jedne vo ke za usmo zvuk aviona. Drug Simo,

vodnik, je uzviknuo: »Svako pod jednu vo ku!« I tek što sam stigla pod jednu jabuku, za uo se prasak — eksplozija bombi. Samo za nekoliko sekundi izbjegli smo smrt svi koji smo sjedili na ebetu. Bomba je pala ta no na ebe, a ja sam od šrapnela lakše ranjena u ruku i nogu.

Pozvana sam u štab bataljona. Dok ekam da dobijem direktive drug Vuko Jovovi, komesar bataljona, posmatra me i veli: »Em si orna! Em Marica! Bježi od mene kada me sretneš!«. Ja mlada, ne znam šta sam skrivila da mi to kaže, a on se ne izjašnjava. Pušim, a zaboravila sam da ne primam sljedovanje cigareta. Rekla sam da nisam puša. Bilo me sramota pušiti pred borcima. Tu ve er sam zapalila i zaboravila da pušim kao svaki piavi puša. Drug Vuko e najedanput: »A ti nisi puša, je li? Pa valjda ja znam kako puša i drže sigarete i uvla e dim!«. Pocrvenjela sam, ali se i otkrila. Kasnije sam dobijala sljedovanje kao svaki borac, a i mnogo kasnije saznala: druga Vuka je po Beogradu, dok je studirao, jurila »crna manica«, ali policijska. Kud mene na e za upore enje? On je meni, po crnogorski, kada sam bila ranjena, rekao: »Pa, sre ne ti rane!«, a ja sam dodala: »Ti mi estitaš rane, a Hitler ro endan«.

Ina e, prolazili smo kroz najljepše predjele naše zemlje i da nisam bila u partizanima nikada ne bih upoznala ljepote naše zemlje, kao i svi oni koji su to doživljavali kao ja. Divili smo se ljepoti svakog drveta, proplanka, sela i zaseoka, stanovnika koji su nas uglavnom do ekivali radosni s punim rukama hrane iako su i sami bili gladni. Sve što su imali iznosili bi pred nas da nas nahrane, ogriju ih poklone nešto toplu. Osje ala se nevjerovatno uzajamna ljubav i povjerenje boraca i stanovnika kuda smo prolazili. Ti ljudi nikada ranijih ratova nisu vidjeh tako šareno, raznoliko odjevenu vojsku, ali tako vedru, punu optimizma i vjere u pobjedu. Ah ni borci naše NOV nisu sretali mnogo civilnog stanovništva koje nije imalo vjere u nas. Teško je bilo navi i se na konjsko meso. Bilo je to nekada jedino što se moglo dobiti za hranu, pa ipak iz svake borbe smo izlazili kao pobjednici. Bez obzira na naše gubitke neprijatelj je uvijek imao mnogo ve e iako bolje naoružan i brojano ja i.

Sje am se druga Andrije, s puškomitraljezom, kako na brisanom prostoru ga a i juri za etnicima i Talijanima, njihovih strašljivih uzvika pri bijegu i veselog smijeha naših boraca i druga Andrije ozarenog lica i pobjedonosnog izraza. Kako je to udno, sje aju i se tih dana, kao da smo bili grupa dje aka s puškama, koja se igra rata i pobjedonosno kli e i raduje se bijegu neprijatelja. Koliko god je bilo ozbiljnosti na svakom licu za vrijeme borbe, toliko je bilo radosti i humora, dosjetki poslije borbi. Bio je to život ljudi žrtvovanih na sve za osloboenje, za bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti.

U borbama na Sutjesci opasnost je vrebala iza svakog drveta, svakog žbunja, a naši borci su bih neustrašivi. Bili su potpuno sigurni da e i ovu bitku dobiti. Zar se može opisivati pakao na Barama? Jauci ranjenih naših i neprijateljskih vojnika, minobaca i, artiljerija, avijacija, inilo se da je sve skoncentrisano na taj jedini prostor. Konj me je spasio svojim tijelom. Srušio se mrtav pored mene zajedno s mitraljezom, dok su oko mene i dalje zviždali puš ani meci, minobaca ki šrapneli itd. Ranjeni su bili i Mate Ujevi, Ljubu Vu kovi. Sutjeska je pobjedonosno pre ena.

Prelaskom pruge Višegrad—Šarajevo, ne znam da li smo mi ibili u obezbje enju bolnice, ali znam da smo i mi uz ranjenike, u gustoj bukovoj šumi malo predahnuli. Iznenada, kad smo mislili da smo bar za pola sata sigurni, opružili se, pripucao je mitraljez na nekom uzvišenju u šumi. Naravno, naš vod sa Simom Marinkovi em, sada bez teškog oružja, koje smo ostavili na Sutješci, brzo krene kako bismo se ponovo naoružali, ali i sprije ili neprijatelja zbog ranjenika da mu ne padnu u ruke. Naravno, nismo mogli znati da je to nekoliko izgubljenih Nijemaca u borbama V ofanzive. Drug Be ir je zarobio jedan mitraljez, dok srno svi bili raspore eni iza debelih bukava i stiskali obru oko Nijemaca. Kroz to vrijeme bolnica i naša jedinica su krenule dalje i kada je drug Simo dobio nare enje da se povu emo, prenio je poruku borcima i po eli su se svi povla iti, osim mene do koje nije stigla poruka. Najednom je nastupila tišina, nigdje ni jednog borca, ali ni glasa od njih. Ostala sam na mjestu, ne znaju i u toj gustoj šumi kojim pravcem da krenem. I poslije jednog sata ekanja i razmišljanja šta da radim i kuda da krenem, drug Simo se vratio po me pa smo sustigli bataljon. Što nisam dobila poruku za povla enje razlog je bio u tome što su svi bili iscrpljeni.

Ima li igdje ljepših predjela u svijetu od Durmitora, Zelengore, Romanije i dr. Iako gladni, promrzli i neispavani, divili smo se tim prekrasnim krajevima.

Marica Cebo

SRECNE TI RANE JUNA E*

Krajem marta 1943. godine 2. dalmatinska brigada našla se neokivano pred jednom velikom preprekom — Drinom. Most u mestu Brod, južno od Fo e, gde je trebalo da je pre emo, bio je ve srušen, a morali smo na drugu stranu.

— Ne pamtimo je takvu — odmahivali su glavom zabrinuti seljaci, gledaju i u reku koja je prete i bucala.

Drina je nosila ogromna stabla i balvane, valjala kamenje i sve što joj je stajalo na putu. Kako je pre i, pitao sam se sa strepnjom.

Na našoj obali nije bilo nijednog amca ni spiava. A kako i od ega ih napraviti? Niko od boraca i starešina u brigadi nije znao taj posao. Zaokupljeni ovim nismo mnogo ni razmišljali o neprijatelju koji nas je ekao na drugoj obali.

SAMO IGRA KA

Dvadeset i devetog marta stiglo je iz divizije novo nare enje da se Drina forsira po svaku cenu. Re eno je da je to naredba Vrhovnog štaba.

Levo i desno od nas Drinu su, u isto vireme, morale da pre u 2. proletarska i 3. sandža ka. Pošto se više nije smelo ekati ni razmišljati, naredio sam da se prikupi gra a i naprave dva amca.

* Iz knjige V. Lubarde »Žive legende«.

Me u borcima smo lako pronašli one koji su ranije pravili amce. Jedni su prikupljali gra u, drugi pravili spojnice, tre i prikupljali alat — sve pod vatrom neprijatelja sa desne obale.

Morali smo da srušimo dve obližnje napuštene ku e da bismo došli do dasaka i eksera. Radilo se i dan d no i, poisle dva dana, prvi amac je bio gotov. Bila je to, u stvari, dos,ta primitivna sandolina. Znali smo da sa njom ne emo mo i da pre emo Drinu, pa smo odlu ili da prebacimo uže na desnu obalu i tako organizujemo neku vrstu skelskog prelaza. Skinuli smo svu užad sa samara naših tovamih konja i spojili ih u jedno.

Kada je pao mrak, spustili smo amac u vodu, a jedan kraj užeta vrsto privezala za stablo na našoj obali. U amac su ušla dva najbolja vesla a u brigadi. Svi smo tog trenutka mislili jedno: da li e amac izdržati? Sta e biti ako se u mraku sudari s nekim ogromnim balvanom?

Smeli borci su zaveslati i amac se otisnuo. Ubrzo smo ih izgubili iz vida, a odmah zatim osetili da se uže zateže. Shvatili smo šta se doga a i svom snagom povukli uže. Uskoro su se pojavila naša dva vesla a vrsto se drže i za uže. Izvukli su se na obalu zahvaljuju i užetu. Rekli su nam da je u po etku sve išlo dobro. Me utim, im su odmakli dvadesetak metara od obale, zahvatila ih je matica i ogromni talasa. Za Drinu je ovakav amac bio samo igra ka. Vesla i su bili nemo ni i amac se prevrnuo.

Šta da preduzmemo dalje, mislio sam zabrinut.

Svakodneвно sam osmatrao neprijatelja na desnoj obali i nastojao da proceinim njegovu ja inu, naoružanje i sistem odbrane. Ispred nas se nalazilo etiri do pet stotina etnika, dok su Italijani bili u Fo i i neposrednoj okolini. Preko no i etnici su se spuštali u rovove neposredno uz desnu obalu, a u zoru bi se povla ili na okolne kose, Glavnina etnika bila je smeštena po selima Podluke, Bunovi i Kundaci.

SPLAV SE RASPAO

Nekoliko dana kasnije, po etkom aprila, u brigadu je stigao Vladimir Smirnov sa deilom pionirske ete Vrhovnog štaba. Imao je zadatak da nam pomogne u pravljenju plovnih sredstava za prelaz preko reke. Ispri ali smo mu kako smo prošli i zaklju ili da ne možemo napraviti amac koji e se na takvoj reci održati.

U okolnim selima nije bilo ni jednog oveka koji bi se bavio splavarenjem pa smo sami pokušah da napravimo splav. Prikupljali smo grede, daske, eksere i spojnice. Pravili smo ga u neposrednoj blizini obale — prvo na zemlji, a zatim ga spustili u vodu. Me utim, od samog po etka radili smo pogrešno. Mislili smo da e splav, koji je imao oblik izduženog trougla, svojim šiljkom dobro še i talase Drine, a desilo se obrnuto. Splav se raspao kao i amac.

Neko je predložio da prona emo dva dobra pliva a u brigadi koji bi pokušali da preplivaju Drinu i prebace uže na drugu obalu. Pretpostavili smo da bi se pomo u konopca naš splav mogao kretati. Javili su se dobrovoljci Odabrali smo dva najbolja. Za svaki slu aj naredio sam

da dm konopac vežu preko grudi, kako bd ga mogli lakše vu i za sobom. U slu aju da ne uspeju, drugovi e ih izvu i. I da nisu bili zavezani, ni jedan se ne bi izvukao.

Drina se ne može preplivati, zaklju ili smo svi.

POZNAJEMO SE MI DOBRO

Pred ve e etvrtog aprila u štab brigade stigao je Jovo Vukoti , na elnik štaba divizije. Obilaze i 3. sandža ku brigadu, saznao je da se u selu Mješaji nalazi seljak koji je gotovo itav svoj život proveo splavare i na Drani. Odmah sam poslao da ga, kako znaju, dovedu u brigadu.

Splavar Rade je imao petero djece, a splavarenje mu je bilo gotovo jedini izvor prihoda. Od dolaska okupatora nije splavario, živeo je obrauju i nešto zemlje. Nije ga trebalo mnogo moliti da nam pomogne. Rekao nam je da ako mu budemo pripremili sve što je potrebno splav može biti gotov za jednu no .

— Garantujem da emo pre i — rekao je mirno, kao ovek koji zna svoj posao.

— Ne obazirite se, drugovi, na Drinu, poznajemo se mi dobro.

Tokom no i poslao sam jedan bataljon sa svim konjima iz brigade u brdo Tisovac da dovuku balvane. Dužinu i debljinu balvana odre i vao je Rade. Drugi borci su pravili spojnice i eksere za povezivanje. Rade je odredio i najbolje mesto za pravljenje spiava i za prevoz na suprotnu obalu. Izabrao je prelaz u neposrednoj blizini sela Mješaja.

itavu no borci su vukli balvane i dovla ili ih uza samu obalu. Do zore smo imali dovoljno balvana za jedan splav, a za drugi je trebalo dovu i slede e no i.

Štab brigade je doineo odluku da prelaz otpo nemo šestog aprila 1943. godine u šest asova izjutra. Do tada su naši napadi redovno zapoinjali no u. Pa i Neretvu smo forsirali u toku no i. Ovog puta smo želeli da iznenadimo neprijatelja.

KROZ MAGLU

etnici su bili ube eni da emo reku pre i isklju ivo no u, pa su posedali u pripremljene rovove na samoj obali. im bi svanulo, a svitalo je oko pet asova i 38 minuta, oni bi se u grupicama povla ili prema selima i kosama iznad Drine. Otkada smo izbili na Drinu to se svakodnevno ponavljalo. Bili smo gotovo sigurni da e se tako dogoditi i šestog aprila.

U prilog našoj odluci išlo je i to što je jutarnja magla svakodnevno prikrivala korito Drine. Dizala se tek izme u devet i deset asova. Prema tome ra unali smo da emo imati najmanje tri sata i da nas za to vreme neprijatelj i ne e primetiti.

Preduzeli smo, me utim, i neke posebne mere. U toku dve no i, etvrtog i petog aprila, postavili smo duž obale, na svakih 50 metara, manje grupe boraca. Svaki je imao po jednu dasku i eki , ili kakvu gvozdenu polugu.

— Lupajte itavu no — naredio sam.

Tako je, im je pao mrak, po ela da odjekuje strahovita lupa na itavom sektoru naše brigade.

etnici su se sjurili na samu obalu i itavu no tukli mesta odakle se ula buka. Po eli su ak -i da nam dovikuju:

— Hej, hej, partizani, šta to radite?

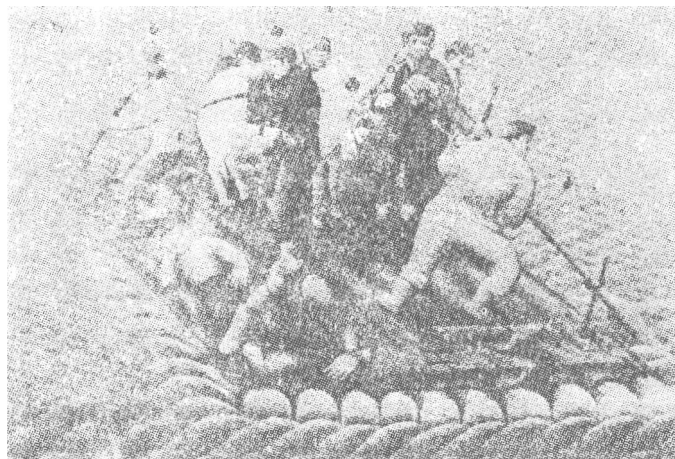
— Jeste li ludi?

— Zar preko ovakve Drine?

— Hodite, ekamo vas!

Ali kako ujutro petog aprila nisu na obali nikoga videli, jer su se naši borci u svanu e povukli, zaklju ili su da .nam je bio cilj da ih itavu no držimo budne kako bismo ih što više iznurili.

Kad se slede e no i poinovila lupa, manje ih je sišlo na obalu i manje su pucali.

Dor e Dobri : Prelaz preko Drine, ulje

Za to vreme kod sela Mješaja splavar Rade i borci 2. bataljona pravili su splav. Balvani su dovu eni na vodu i povezivani. U tom radu poginuo je jedan naš borac. Pogo en je puš anim metkom sa suprotne obale, ali posao ni za trenutak nije smeo da se zaustavi.

Pred samu zoru splav je bio gotov. Mogao je da ponese samo šest boiraca, dva vesla a i kormilara. Dakle, ukupno devet ljudi.

Tokom no i 2. bataljon se prikupio u neposrednoj blizini mesta za prelaz.

— Puškomitraljeske trojke su formirane — raportirao mi je komandant bataljona.

Cim je svanulo, pala je gusta magla i etnici su se, psuju i i nas i naše lupanje, povukli sa obale.

Ta no u šest asova, šestog aprila 1943. godine, prvih šest boraca, sa dva puškomiitraljeza, stali su na splav. Dva borca vesla a prihvatili su se svojih vesala, a sigurna ruka splavara Radeta vrsto je stegla kormilo.

Splav se otisnuo i ubrzo izgubio iz vida. U početku su se još uli zaveslaji, ali je i njih svojom huki Drina zagušila.

— Da li ćemo uspjeti? — pitali smo se. — Sta će biti ako ih etnici do ekaju na drugoj obali? Da li će splav izdržati i koliko mu vremena treba za odlazak i povratak?

Prošlo je desetak minuta otkako su se borci otisnuli, a sa reke, sa suprotne strane, ništa ise nije ulo.

Tek posle dvadeset minuta splav je sa vesla ima i splavarem stigao na mesto odakle i pošao.

Sest naših boraca već je bilo na suprotnoj obali. Na pomolu je bio još jedan veliki uspeh naše brigade.

Prebacivanje se me utim nije moglo ubrzati jer je snažna Drina zanosila splav. Da bi se ponovo vratili na isto mesto, borci su morali da vuku splav uzvodno, na suprotnoj obali. To je značilo da ćemo pod najpovoljnijim uslovima svakog sata imati na desnoj obali po 18 boraca, što je, svakako, bilo malo, — ali s obzirom na naoružanje koje su borci nosili, tu je postojala prilično jaka vatrena snaga.

GRANATE S CRNOG VRHA

Oko 10 časova magla je poela naglo da se diže. etnici su uoili splav i sa prilične udaljenosti otvorili vatru. Manje grupice su se uputile prema obali da bi onemogućile dalje prebacivanje.

U tom trenutku na desnoj obali nalazilo se preko 60 naših boraca, raspoređeni na samoj obali i na kosama duboko u etni kom rasporedu. Kao po komandi svi su otvorili vatru. I oružanja sa naše obale otvorila su vatru.

Dohna Drine je odjednom zaječala. Naš top, minobaca i teški mitraljezi tukli su preciznom vatrom svoje ciljeve. etnici su bili potpuno iznenađeni i nisu se mogli srediti. Tumarali su u grupicama, a u jednom, a u drugom pravcu. Izgledalo je da su ih najviše zbunili naši puškomitralješci koji su tukli sa raznih strana, na desnoj obali. Ubrzo su i etnici koji su bili pošli prema obali poeli da odstupaju.

Nije dugo potrajalo a sa Ornog Vrha se oglasila italijanska baterija. Italijani su otkrili naš splav i mesto na kojem smo prelazili. Njihove granate zasule su obalu i reku.

Prebacivanje se nastavljalo. Na splavu je bilo nekoliko ranjenih, me u kojima i splavar Rade. Ali taj hrabri čovek, iako ranjen u nogu, nije napuštao splav. Bez njega bi nam bilo veoma teško jer je on jedini poznavao Drinu i njene hirove. Za u uju već je vešto vodio je splav sa jedne na drugu stranu.

DRINA — PREPREKA, PRELAZ — POHVALA

Naši su borci na desnoj obali rasterali etnike, koji su se u priličnoj neredu povukli prema Italijanima na Crnom vrhu i Srepan polju, tako da je mesto prelaza sada tukla samo italijanska artiljerija.

Oko 12 časova, kada su se poeli prebacivati borci 1. bataljona, stigao sam i ja na splav.

- Kako je, juna e? — upitao sam splavara. — Boli li rana?
- Malo.
- Možeš li izdržati?
- Izdrža u, vala, bar tebe da prebacim. Onda u se malo odmoriti.

Tako kada sam prešao na desnu obalu Drine poslao sam izvještaj štabu divizije. Izvještaj je bio sasvim kratak. Neprijatelj je imao priličan broj mrtvih. Mi smo zarobili 15 etnika. etiri naša borca su poginula, a šest je ranjenih.

Sedmog aprila pre podne u štab brigade stigli su komandant i komesar divizije, a sa njima i štab 2. proleterske. Ljubili su nas i estitali brigadi na izvršenju zadatka. Rekli su nam da e predložiti Vrhovnom štabu da se naša brigada pohvali. Setio sam se tada i zanimljivih znakova za raspoznavanje koji su nam dati nekoliko dana ranije. Jednog dana znaci su bili »Drina« — »Prepreka« slede eg »Prelaz« — »Pohvala«.

Pohvala druga Tita stigla je brigadi ve sutradan:

»U ime Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije izražavam priznanje i zahvalnost borcima, komandirima, komandantima i političkim komesarima Druge dalmatinske brigade Druge divizije, za odlično izvršenu zadaću u prilikom organizovanja prebacivanja preko Drine.

Tu ste se, sinovi Dalmacije, pokazali kao dostojni potomci vaših slavnih predaka, slobodarskih sinova plavog Jadrana«.

Bili smo ponosni.

Kada sam u septembru iste godine ponovo prolazio kroz Foku sa 4. crnogorskom brigadom, zainteresovao sam se za našeg splavara Radeta. Njega više nije bilo. Seljaci su nam rekli da su za vreme Pete neprijateljske ofanzive došli etnici i odveli ga.

Ljubo Vu kovi

DRINA

Nakon pobjedonosno okončane bitke za ranjenike i uspješnog prebacivanja naših snaga preko rijeke Neretve, glavnina Operativne grupe Vrhovnog štaba je u nizu bojeva — na Glavati evu, Kljunu, Javorku; Kalinoviku i dr. — razbila neprijateljske, talijansko-etničke snage i progone ih nastavila energično nastupanje na istok i 29. marta 1943. godine širokim frontom, od Ustiprace do Segan Polja izbila na rijeku Drinu.

Ali, ako neprijatelj nije uspijevaao da nas zaustavi, to je, bar privremeno, »pošlo za rukom« novoj prirodnoj sili, koja se pred nama ispriječila. Ovoga puta to je bila rijeka Drina. Ona bi u svakoj prilici bila ozbiljna prepreka i modernoj armiji, a kamoli ne našoj NOV, koja tada nije raspolagala potrebnim tehničkim pomagalima za savlađivanje prirodnih vodenih prepreka. Tome treba dodati i činjenicu da je to bio konac marta, odnosno početak aprila, da je rijeka, uslijed velikih kiša i topljenja snijega, znatno nabujala. A osim toga, neprijatelj, znajući i naše namjere, prebacio se na desnu obalu rijeke, dovukao znatne svježije snage, utvrdio se na suprotnoj obali, s namjerom da nam onemogu i prelaz preko rijeke, da nam nanese što više gubitaka, te da dobije u vremenu i

tako stvori uslove i mogu nost neprijateljskim snagama koje su nastupale za nama da nas sustignu, opkole i unište, kad im to ve ranije nije pošlo za rukom u dolini rijeke Neretve.

Suprotnu desnu obalu Drine, branili su dijelovi talijanske divizije »Taurinense«, koji su djelovali iz Fo e i iz stare austrijske tvr ave na desnoj obali rijeke ehotine, i to pretežno artiljerijskom i minobacskom vatrom, zatim ostatak etni kih snaga koje su u estvovala u borba- ma od Neretve do Drine, a usto su dovo ene jake, svježe etni ke snage: tri jurišne Vašojevi ke brigade, Kolašinska, Bjelopoljska, Durmitorska, Plevajlska i Mileševska etni ka brigada, Samostalni ibarski etni ki odred. Svi dobro naoružani i materijalno opremljeni od svojih gospodara: Nijemaca i Talijana.

Zbog toga višednevni pokušaji naših jedinica da iz pokreta, odnosno na brzinu forsiraju rijeku u rejonima Š epan Polja, Broda na Drini i Ustikoline nisu dali željene rezultate. A naš Vrhovni štab donio je odluku da se Drina mora savladati i nastaviti napredovanje prema istoku, u pravcu Sandžaka i dalje.

Naša brigada dobila je zadatak da forsira Drinu u rejonu sela Mješaji, nekoliko kilometara uzvodno od Broda na Drini. Desno od nas Drinu e forsirati 3. sandžaka brigada, a lijevo od nas 2. proleterska brigada.

Nalazimo se ve nekoliko dana na Drini. Za to vrijeme ispitani su uslovi i mogu nosti prelaza preko rijeke, vršene materijalne, tehni ke, organizacione i druge pripreme, te prou avani na in, vrijeme i mjesto prelaska. Razmatrane su razne varijante: iznenadan juriš preko postoje eg mosta kod Broda na Drini otpao je ranije, jer su ga etnici zapalili i onesposobili. Dva vrsna pliva a, Petri i Josip, iz Malog Iža i jedan Ši- ben anin (ijeg se imena ne sje am) pokušali su da, vezani užetom, pre- plivaju rijeku, prebace uže i u vrste ga na suprotnoj obali, da bi ga onda borci koristili pri prelazu rijeke izgra enim amcima, raznim priru nim pomagalima, plivanjem i si. Ali rijeka je bila toliko nabujala i brza da se plivanjem nikako nije mogla prije i. I da ih konopcima, kojima su bili povezani i koje su namjeravali prebaciti i u vrstiti prijeko, nismo povukli natrag, prije bi ih matica odnijela do Broda nego bi se dokopali suprotne obale. Dakle, i ta varijanta je otpala.

Provizorna izrada amaca od priru nog materijala iz porušenih ku a tako er nije dala željene rezultate, pa se na kraju zaklju ilo da jedino još ostaje da se izradi splav. Borci ponovo dovukoše grede, daske, avle, spojnice. Izgradiše splav. Me utim, i sam splav se pokazao nepodesan, jer umjesto da svojim oblikom trougla sa izduženim šiljkom lakše sije e vodu, brza voda ga je zahvatila i prevrtala. A onda se konstatiralo da u selu živi seljak koji se bavi splavarenjem na Drini. Kako li se, samo nismo ranije toga sjetili. Prona osmo ga i ovjek bez rije i pristade i stavi nam se na raspolaganje. Bio je to Rade osovi , kršni gorštak iz sela Belemi. Drinu, njenu ud i sve njene hirove poznaje u tan ine. Ta bezbroj puta ju je presplavario, uzduž i poprijeko. A bio je svjestan i opasnosti kojoj se izlaže, tada i poslije, time što je odlu io da pomogne našoj vojsci u prebacivanju preko Drine. On nam je o tome i govorio, pa ipak ga to nije pokolebalo. U toku prebacivanja preko rijeke bio je ranjen, ali i ranjen je nastavio prevoziti splav. A etnici su ga kasnije uhvatili i zaklali.

Pod Radetovim rukovodstvom, odnosno nadzorom i stru nim savjetima, prišlo se izgradnji novog spiava. Borci ponovo dovl e materijal, iz planine na samu obalu rijeke: balvane, te ostali potreban materijal. Radi se brzo i organizovano. I stru no. A sve pod neprekidnim etni kim pripucavanjem, alaukanjem i psovanjem sa suprotne obale. I, kona no, drugu no pred zoru splav je završen. Sada se može preko. Bio je to šesti april, datum koji za nas ima dvostruko jubilarno zna enje: navršile su se dvije godine od mu kog napada fašisti kih sila na našu zemlju i dvije godine herojskog otpora naših naroda. Šesti april je za nas jubilaran i po tome što je prošlo ravno mjesec dana otkako je naša brigada forsirala Neretvu i izvojevala briljantnu pobjedu nad fašisti kim snagama u najhumanijoj bici u historiji ratovanja — bici za ranjenike. A to što je naša brigada dobila zadatak da prva forsira i Drinu, zna ilo je za nas, ast, ponos i veliku odgovornost.

Mora se podvu i da je osje aj ogromne odgovornosti prožimao sve borce naše brigade uo i prelaska preko Drine. Zna aj i težinu dobivenog zadatka shvatili smo veoma ozbiljno. Tog dana naš drugi bataljon, koji je od štaba brigade odre en da se prvi prebaci, ve u ranim asovima spustio se neposredno na samu obalu rijeke. Siluete boraca su se, ne ujno i u najve oj tišini kretale oko rijeke. Nastojalo se iskoristiti faktor iznenaenja, ina e svojstven našem na inu ratovanja. Vrše se posljednje, neposredne pripreme i prebacivanje samo što ne otpo ne.

A pred nama se isprije ila Drina. Brza, mutna, zlokobna, prijete a. I razvukla se u nedogled, pa djeluje nekako veli anstveno i stravi no istovremeno. I doima se nekako kao ljuta i uvrije ena što se netko drznuo da remeti njen mir i spokojstvo i vrije a njeno dostojanstvo, pa šumi, hu i, brbo e, pjeni se i kovitla i kao da se zainta ila da nikoga ne pušta ni na sebe ni preko sebe. Samo u sebe. Mi je, doduše, sada ne vidimo, ali smo je se nagledali prethodnih nekoliko dana, pa smo je upoznali. A sada je samo ujemo i osje amo. — Sakrila se od naših o iju, jer je po njoj pala gusta, gusta magla, toliko gusta i neprozirna da se sti e utisak da su po njoj nabacane ogromne koli ine vune, odnosno, da je neka nevidljiva džinovska ruka prekrila ogromnim vunenim prekriva em.

Splav i splavar Rade ekaju na samoj rijeci. Spremni. Najzad, prebacivanje otpo e. Poskakaše prvi borci, njih 7—8, na splav. Splav se polako pokrenu i šmugnu — zavu e se pod »jorgan«. Mi svi na obali prstonaprosto treperimo od uzbu enja i neizvjesnosti. Živci nam napeti kao tetive i sve nas prožima samo jedna misao: da li e uspjeti. Prolaze sekunde, minuti, vje nost. Na obje obale rijeke nijema, zloslutna tišina, koju povremeno naruši pokoji rafal, alauka i psovka sa suprotne obale. Kona no, splav izroni ispod »jorgana« ondje gdje je i zaronio — tu ispred nas. Prazan. Nama laknu, odahnusno. Zna i, uspjeti su. Nakrca se, zatim, i prebaci drugi splav, pa tre i i tako . . .

A zadatak je preba enih drugova da na suprotnoj obali zauzmu položaj, stvore mostobran i ne otvaraju po mogu nosti vatru sve dok ih neprijatelj ne otkrije, kako bi se što više boraca neprimjetno prebacilo.

Odjednom uraganska vatra. Tišina se za as pretvori u pakao. Zna i, neprijatelj je otkrio naše snage i otvorio na njih vatru. U stvari, ne, nego su naši, prebacivši se preko i pošto su u najve oj tišini zauzeli borbeni položaj primijetili da neprijatelj uop e ni ne sluti da smo se mi ve

po eli prebacivati preko rijeke i da smo ve tu, na svega nekoliko metara od njega, pa se opustio. A naši prosto više nisu mogli da otrpe blizinu neprijatelja, a ujedno da bi što povoljnije iskoristili iznena enje, jurnuše na njega. On se iznenadi, zbuni, uspani i, te se dade u bjekstvo. Bježe bezglavo i u neredu, pucaju i onako u trku, nasumice. Naši im najašili, na le a, pa u stopu za njima. Me utim, neprijatelj je po silini vatre, borbenim poklicima, po dinamici borbe procijenio da su naše snage tamo nezatne, malobrojne, znatno slabije od njegovih, pa se zaustavi, donekle sredi, te krenu u kontranapad.

Naši tamo sve junak do junaka: Žuni , A imovi , Ercegovci , Padrov, Suši , Kati , aleta, Arambaši , Koki , Ivan i , F. Grubiši , Kor ulanin . . . Sve su to, pretežno, golobradi mladi i izme u 16—20 godina, ali ve »stari«, iskusni borci, prekaljeni i provjereni u mnogim okršajima. Za njima su: Livno, Suica, Duvno, Posušje, Drežnica, Jablanica, Neretva, Glavati evo, Treskavica, Kalinovik i druga bojišta. A na elu sa svojim komandrom, legendarnim Boškom Zuni em, nije bilo opasnosti pred kom bi oni ustuknuli, niti borbenog zadatka koji bi njima izgledao neostvariv. To su dokazali bezbroj puta. Ne e oni ni ovoga puta »podbaciti«. Ali malo ih je, svega dvadesetak i nešto. A i sa municijom su ograni eni, dok je neprijatelj brojniji i materijalno neusporedivo bolje opremljen.

Odjednom, magla sa rijeke naglo se podiže, kao da je podignuta ogromna zavjesa sa neke džinovske pozornice na kojoj se prikazuje, odnosno odigrava krvava drama. Vatra postaje sve intenzivnija i sve žeš a. Neprijatelj svim raspoloživim oružjima i oru ima zasipa naše koji su se prebacili preko rijeke. Nastoji ih potisnuti, nabaciti na rijeku i uništiti. Isto tako, tu e i našu •— lijevu obalu, kako bi ometao daljnje prebacivanje, nanio nam gubitke, te ometao nas i u slanju poja anja i u pružanju vatrene podrške našima koji su se prebacivali.

Naši tamo preko bore se juna ki, kao lavovi. Ne daju se, odolijevaju. Povla e se stopu po stopu, nanose i neprijatelju gubitke. Borit e se oni do posljednjeg metka, do posljednjeg ovjeka. U to smo sigurni. Ali time zadatak ne bi bio izvršen. Neprijatelja treba odbaciti i stvoriti uslove za prebacivanje ostalih naših snaga na desnu obalu rijeke.

I mi, sa ove strane — sa lijeve obale — svim raspoloživim sredstvima tu emo po neprijatelju, pružamo najve u mogu u podršku našima preko. Ali, njima je potrebno poja anje. Oni se drže, brane se, ali odnos snaga i ograni enost naših preko u oružju i municiji rje ito govore da oni ne e mo i dugo još izdržati ukoliko im ne pristigne poja anje.

A prebacivanje je prekinuto. Neprijateljska vatra je toliko intenzivna i žestoka da je prebacivanje prakti no nemogu e. Splav je na našoj, lijevoj obali, a splavar Rade se sklonio iza jednog kamena u neposrednoj blizini spiava. Ceka. Borci se na i kali po zaklonima neposredno uz rijeku. A neprijatelj tu e li tu e, ne da oka otvoriti. Tu emo i mi. Situacija je neizvjesna i kriti na.

Odjednom, sa one strane, sa desne obale, drugarica Sefika, koja se u sastavu svoje ete me u prvima prebacila preko Drine, sišla na samu rijeku, pa nam drhtavim, pla nim glasom nešto dovikuje. Mi je, zbog silne grmljavine, eksplozija i pucnjave samo ujemo, ali ne razumijemo šta ho e da kaže. Tek, kona no shvatismo. Ona poru uje: »Šaljite hitno mitraljeze i municiju. I bombe. Traži komandir. Komesar našeg bataljona,

drug uro Boškovi, koji je tu s nama, na rijeci, zaklonjen iza jednog kamena, uzbuđeno i patetičnim glasom uzviknu: »Drugovi na splav! Dobrovoljci na splav! Komunisti na splav!« Na te riječi prvi se, koliko sam vidio, pokrenu drug Poljić i Miro. Bio je 5—6 metara udaljen od rijeke, pa, onako, bauljaju i puze i niz pijesak krenu prema splavu, istovremeno govore i, nekako kao poslovno: »Hajd' mo, drugovi! Hajd' mo, šta ekamo?« Poneseni riječi ima druga komesara, a donekle i primjerom druga Poljića, skočimo i mi ostali. Skočiše: Poljić, Mejić, Živković, Žile, Joso Milan, Popović, Crnogorac i ja. Splav se popuni, više ne može. Već nas ima 7—8, koliko splav može ponijeti. Činilo se kao da je svaki od nas, smatrao da je poziv komesara baš njemu upućen. Spomenimo i to da već inače u nama nisu bili članovi Partije (jer to je bilo vrlo teško postati), ali smo se svi tako osjećali. Skočio i splavar Rade. S nama tri puškomitraljeza i tri kištre municije. I nekoliko torbica bombi. Bogatstvo!

I splav krenu. A pred nama se ispriječila Drina. Brza, mutna, zlobojna, prijeteća.

Splav kreće, ali nekako tromo i lijeno, pa škripi, cvili, podrhtava i propinje se na valovima, kao da mu se ide prijeko i kao da se buni i protestira što ga tjeramo u »sigurno smrt«. Ali, u ovom iskustvom i sigurnom rukom splavara Rade, ipak poslušno kreće i naprijed, guta metre i savlađuje razdaljinu. Približava nas cilju. Voda pljusi po njemu, a sa njega vrca iverje, jer neprijatelj mitraljeskim rafalima »štetuje« oko njega i po njemu. I po nama koji smo na njemu. Nismo prešli ni dvadesetak metara, a već već inače nas na splavu ranjeno. Na sreću, dosad svi pretežno lakše.

— »Vrađaj natrag, . . . bemi ti nedilju!«, viknu neko sa spiava, koga je, izgleda, »zakačilo« malo žestine.

— »Tjeraj naprijed!«, graknu smo svi ostali.

A splav lagano, ali sigurno kreće i naprijed. Evo nas, već smo i maticu savladali. Konačno, dokopasmo se suprotne obale. Hitro poskakasmo sa spiava, uletjesmo u »pakao«, uključimo se u borbu.

A splav se vratio po slijede u turu. I slijede u i slijede u . . . I prebacivanje se nastavi, najprije splavom, a potom preko pontonskog mosta koji su naši inženjerci na brzinu izgradili. Oni će slijede ih dana biti glavna meta neprijateljskih bombardera. Ali im bi ga bombarderi oštetili, inženjerci bi ga hitro popravili i osposobili.

I prebacivanje se nastavilo i borba se nastavila. Sve dok i posljednji uvijek, naoružanje i oprema nisu prebačeni preko rijeke.

I, tako: Drina je savladana, neprijatelj je savladan i razbijen. A našim snagama je otvoren put na jugoistok, put za Sandžak, Srbiju, Crnu Goru . . .

Put u nove uspjehe, u nove pobjede.

Jerko Grubišić

DRINA (1943. godine)

Poslije razbijanja etničkih snaga na liniji: Kalinovik—Ulog, u drugoj polovini marta 1943. godine, u sklopu 2. proleterske divizije, 2. dalmatinska proleterska brigada dobila je zadatak da nastavi gonjenje razbijenih etnika u pravcu rijeke Drine i što prije izbije u rejon S. Brod na

Drini. U ovome rejonu postojao je vise i most preko Drine, kojega su etnici pripremili za rušenje, pa je bilo nužno potrebno sprije iti njihove namjere.

Prema dobivenom zadatku, brigada je formirala dvije kolone (vjerojatno prema ranijoj zamisli komande brigade). Desna se kretala pravcem: s. Dra e—s. Jele —s. Jankovi i i dalje u pravcu s. e devo. Lijeva kolona produžila je spomenutim putem do s. Ocrkavlje, a odatle se, preko s. Rataj—s. Trebi ina, spaja u jednu kolonu (i ve 30. marta) prethodnica 2. bataljona izbila je u s. e evo—Vu jak, na padine lijevog zaobalja rijeke Drine.

etni ke snage, poslije prolaza na liniji: Kalinovik—Ulog, organizirale su obranu na desnoj obali reke Drine na odsjeku: S epan polje—Fo a—Ustikolina. Na lijevoj obali Drine obrazovali su mostobran na liniji: s. Trbuš e—s. e ovo—Grada ka str. Ovaj mostobran posjeli su manjim snagama, vjerojatno sa zadatkom da brane prilaz k mostu u s. Brod.

Izbijanjem naših prethodni kih dijelova na liniju: s. e evo—Vu jak, etnici su bez otpora, u panici, pobjegli u pravcu mosta i prešli na desnu obalu Drine.

Budu i da sam bio komandir voda u prethodnici, odmah sam obavijestio komandanta bataljona da etnici u panici bježe preko mosta i predložio da bi trebalo jurišati za njima na most. Dobio sam odgovor: »Zadržite se na dostignutoj liniji!« Na toj liniji položaj je posjela cijela 1. eta 2. bataljona, oja ana sa dva mitraljeza iz Prate e ete brigade.

Do pada mraka držali smo most pod vatrom naših oru a i svi pokušaji etnika da pri u k mostu i poruše ga ostali su bez uspjeha. Padom mraka, kad vatra naših oru a, uslijed slabe vidljivosti, više nije bila efikasna, etnici su most porušili.

Istog dana nave er, tj. 30/31. 3., brigada je izvršila pokušaj da se s navedenih položaja približi rijeci Drini, u rejonu s. Broda, ali je morala odustati uslijed jake artiljerijske vatre, koju su otvorili Talijani iz garnizona Fo a i sa položaja Crni Vrh.

Ovo se poklapa sa izvještajem divizije »Taurinense« koja, (1. aprila) javlja da je prethodne no i (izme u 21. i 23,30 sati) osujetila artiljerijskom vatrom iz Fo e više pokušaja prelaza preko rijeke naših snaga na sektoru: Gradac—Brod.

Ta divizija javlja da je ponovo odbila jedan naš pokušaj prelaza kod Broda dejstvom artiljerije iz Fo e. Posljednji podaci neprijatelja djelomi no odgovaraju istini. To je, u stvari, bilo naše nasilno izvi enje radi pronalaženja sredstava i pogodnog mjesta za prelaz.

Usprkos slabe vidljivosti, neprekidnih dejstava artiljerijskih oru a i mitraljeza, raskvašenosti terena i dr., naše snage su uspjele izvršiti izvi anje rijeke na sektoru s. Brod—Gradac.

Konstrukcija porušenog mosta u s. Brod uop e se nije vidjela iz vode. Vodostaj je bio isuviše iznad normale, brzina vode kretala se preko 2 m'/sek. Na tome mjestu rijeka je nešto šira, tako da je konstrukcija porušenog mosta donekle napravila branu i tu se voda razlivala iz korita. Preplivavanje i prelaz gazom bio je nemogu . etnici su uništili sva mjesna sredstva na lijevoj obali koja bi mogla poslužiti za organizaciju prelaza. Svi pokušaji te no i da se nešto organizira za prelaz ostali su bez uspjeha.

Pred zoru jedinice su se morale povlađiti u rejone: s. Trebuš e, Javorci, s. e evo. Preko dana, po obližnjim selima, prikupljali smo priuru na sredstva za prelaz (burad, kace, daske, užariju i dr.), radi izrade splavova.

Slijede e no i (1/2. i 4) ta sredstva donijeli smo na rijeku, ali se nisu mogla koristiti, jer ih je brzina vode naglo zanosila.

Preko dana etnici su prelazili na lijevu obalu rijeke i, uz podršku mitraljeske i artiljerijske vatre, uništavali sva pripremljena sredstva.

U toku dana (2. 4.) jedno odjeljenje inženjerije 2. proleterske divizije izradilo je pionirski amac, nosivosti 6—8 vojnika. Isto tako izradili su jedan manji splav od gredica, kojega je voda izlomila im je spušten u pobješnjelu Drinu. Pokušalo se plivanjem, ali ni ta smjelost nije pomogla. Poslije toga pokušalo se pomo u amaca na vesla. Ni ovaj pokušaj nije uspio jer je amac primitivno izgra en i im je spušten u vodu odmah se prevrnuo.

Svim pokušajima prisustvovalo je rukovodstvo brigade i divizije. Toga dana, negdje poslije podne, nare eno je da se jedinice povuku na polazne položaje. U toku no i 3/4 poduzete su druge mjere. Jedan vod inženjerijske ete VŠ izradio je splav koji je bio duga ak za cijelu širinu rijeke. Balvani su bili ugra ivani u splav jedan pored drugoga, sa prećicanjem, da bi se dobila potrebna dužina. Jedan kraj spiava bio je privezan za obalu, a drugi slobodno potisnut na vodu, ali se uslijed velikog pritiska vode splav izlomila i odnijela balvane nizvodno.

etvrtog dana priprema za prelazak došlo se do zaklju ka da je najbolje izraditi plove i splav s kojim bi se upravljalo pomo u vesla. Tog dana jedinice 3. sandža ke brigade pronašle su jednog seljaka, splavara Radu. Rade se složio s idejom i sam se, dobrovoljno, zauzeo da e pomo i izraditi splav i da e njim upravljati na vodi.

Jedinice našeg prvog bataljona u toku no i su sjekle balvane u šumi i prenjele ih na rijeku niz strmi i težak teren.

etnici su tada osjetih gužvu na tom sektoru rijeke i otvorili žestoku mitraljesku vatru tako da je bataljon imao gubitke od dva mrtva i nekoliko ranjenih drugova. U toku no i 5/6. aprila inženjerci su sa splavarem Radom izradili splav neposredno na rijeci kod sela Mešaja. Splav je izra en od zelenih balvana pre nika preko 20 cm. Dužina spiava bila je preko 5 metara, a širina oko 2,5 metara. Balvani su povezani s dvije poluoblice na pram anoj i krmenoj strani. Poluoblice su bile otkucane duga kim avlima i povezane unakrsno debelom žicom i užadima. Sa svake strane spiava bilo je pri vrš eno po jedno duga ko veslo, grubo otesano od poluoblica i pozadi uvezano s kojim je donekle održavan pravac kretanja spiava.

Splav je izra en za nosivost do 12 vojnika, a u stvari mogao je nositi i više, jer se prakti no, kasnije, prevozilo i po 16 vojnika sa opremom.

Utoku priprema za forsiranje Drine najviše vremena bio je angažiran 2. bataljon naše brigade, pa je, valjda zbog toga, (5/6. 4.) dobio zadatak da u prvom ešalonu forsira Drinu.

6. aprila u jutro gusta magla prekrila je cijelu dolinu Drine i njeno zaobalje lijeve i desne obale koriste i te pogodnosti, a u duhu dobivenog zadatka, 1. eta 2. bataljona otpo ela je prelaz. Komandir ete Boško

Žuni pozvao me u sobu i dao mi slijede i zadatak: »Vicko! Ti sa svojim vodom prelaziš prvim splavom rijeku i, kao moj zamjenik, rukovodiš napadom na suprotnoj obali dok se ne preveze cijela eta. Ja u biti na splavu sa Radom i pomo i mu upravljati splavom.«

U prvoj turi na splavu je prevezeno prvo odjeljenje 1. voda s komandirima voda na elu. Prevoženje prve ture izvršeno je uspješno i bez uznemiravanja od strane etnika. Zanošenje spiava od mjesta utovara do mjesta istovara na suprotnoj obali bilo je dosta veliko i iznosilo je preko 50 metara, tako da je tura trajala preko 20 minuta. U drugoj turi prevezeno je 16 vojnika. Borci, koji su prevezeni u prvoj turi, raspoređeni su na rubu desnog korita rijeke, uzvodno i nizvodno od prelaza, sa zadatkom da štite prelaz od eventualnih napada etnika.

Kad je prevezena druga tura, odmah se prešlo u napad. etnici su bili toliko iznenađeni da se uopće nisu snašli. Pružali su vrlo slab otpor i njihovi položaji brzo su probijeni. etnički štab brigada, koji se nalazio u s. Rudine, nije bio obaviješten o našem prelasku Drine, sve dok nismo izbili pred selo, tako da smo zarobili cijelu štapsku opremu s arhivom.

Prelaz je vršen uz podršku haubi kog divizionara i nekoliko minobaca a 81 mm. Artiljerija nas je vodila svojom vatrom od objekta do objekta pri napadu. To je za nas bila velika moralna podrška, tim više što smo te haubice zarobili od etnika u Kalinoviku.

Toga dana, do poslije podne, prešle su sve jedinice naše brigade, a pred samu noć i jedan dio 3. sandžačke brigade, obrazuju i mostobranu u vidu klina, na liniji: s. Bukovi—K. 1192—Okruglice—lijeva obala Ove ev potok—Trnova a, sa isturenim prednjim dijelovima u rejonu Ravne Njive.

Istoga dana, padom mraka, etnici su izvršili jaki protunapad sa pravca: Bare—Ledine—Crni Vrh—Ravne Njive i Crni Vrh—Okrugljice, s ciljem da nas nabace na Drinu i tu unište. Istureni dijelovi, na elu sa Vrekalom Ivanom, prihvatili su borbu i postepeno se povla ili u pravcu mostobrana. Talijani su podržavali protunapad etnika artiljerijom s položaja Crni Vrh.

Situacija je bila prilično kritična. Pozadi hirovita Drina, a sprijeda jak pritisak etnika. Donesena je odluka: do ekati i slomiti napad etnika na liniji mostobrana, a zatim odmah preći u protunapad. Moral i disciplina boraca bio je na zavidnoj visini. Vatra se nije smjela otvarati bez naredjenja. Borci i starješine pripremali su ručne granate. Na puške su se nabijali noževi i pripremali se za odlučnu borbu prsa u prsa.

Ispred našeg položaja bila je gusta šuma. »Napred kraljeva garda! Natjeraćemo ih u Drinu!« i dr. Kada su etnici kroz šumu prišli liniji mostobrana, kao pod jednu komandu zaorio se glas: »Napred proleterii!« Iz svih raspoloživih oružja i bombi otvorena je žestoka vatra. Detonacije ručnih bombi, prasak pušaka i štektanje mitraljeza i puškomitraljeza, odjek i bljesak, mraz — noć, davalo je impresivnu sliku.

Pozadinski dijelovi, komande i štabovi koji su ostali na lijevoj obali i posmatrali taj događaj, prišli su sutradan da su mislili da se sve zapalilo i da se pretvorilo u vulkansku erupciju.

Za pola sata etnički protunapad bio je slomljen i odbijen. Oko pola noći etnici su ponovo izvršili napad na naše desno krilo sa pravca: Crni Vrh—Okrugljice. Taj napad bio je izvršen vjerojatno radi zaštite Talijana, koji su se povla ili sa Crnog Vrh u garnizon Foča. Ovaj napad

odbio je 1. bataljon naše brigade u sadejstvu sa 3. etom 2. bataljona, nanose i protivniku izvjesne gubitke.

Poslije neuspjeha etnici su se povukli na Crni Vrh, na kojemu su naložili velike vatre.

Naše jedinice nisu krenule te ve eri, iako je bila velika pomr ina, uz vrlo jaku susnježicu. Bilo je potrebno i srediti snage i malo odmoriti borce.

Rano u jutro (7. aprila), sve jedinice brigade krenule su u napad na etnike. Dio 3. bataljona dijelom je iznenadio etnike na Crnom Vrh. Poslije neuspjelog protunapada Talijani su se povla ili u Fo u (tvr avu), a etnici savladani na Crnom Vrh i desnoj obali Drine sve do Fo e. Tako su naše jedinice do podne toga dana uspjele upasti u Fo u i zauzeti dio grada na lijevoj obali Cehotine do uš a u Drinu, istina uz znatne naše gubitke na Crnom Vrh i u Fo i.

Ovim uspjehom stvorena je mogu nost za izgradnju mosta preko Drine, kojeg su izgradile snage inžinjerijske brigade VŠ uzvodno od porušenog mosta u s. Brod. Preko ovoga mosta prešli su svi pozadinski dijelovi, bolnice i artiljerija.

etnici su pokušali u više navrata, od pravca elebi a preko Bakica, da deblokiraju talijanski garnizon Fo u i oslobode Talijane koji su bili u blokadi više od mjesec dana. Svaki put su odbijeni, pretrpivši znatne gubitke.

Ovime je završena bitka na Drini.

Vicko Peovi

MOJA DESETINA NA DRINI

Drug Bogdanovi Mirko iz Šibenika i pored njegove dobre volje i atletske gra e nije mogao prebaciti uže preko rijeke Drine jer je ona bila vrlo brza i hladna tih aprilskih dana. Štab 2. bataljona odabrao je grupu od 11. hrabrih boraca na elu sa komandrom ete Boškom Zuni em i mojom desetinom kao prethodnicu za forsiranje rijeke.

Komandir ete Boško Zuni pozvao me je i naredio da priprelim desetinu za izvršenje zadatka. Bili smo oja ani sa dva puškomitraljeza, a puškomitralješci su bili Marko Ercegovi i Ivan Rini . Od naše prve ete dato nam je ve i broj ru nih bombi. U sastavu desetine bili su još: Marko Šegi iz Iža, Šušnji Ante iz Šibenika, Milan A imovi iz Imotskog i drugi, ijih se imena ne mogu više sjetiti. Osnovu spiava su inili balvani koje smo pronašli uzvodno od mjesta forsiranja rijeke. Gredice kojima smo povezali balvane i daske od kojih smo izgradili podnice spiava uzeli smo iz jedne napuštene vodenice. Po gustoj magli desetina se otisnula sa splavom od lijeve na desnu obalu. Sa splavom je upravljao splavar Rade osovi . Pod teretom boraca naš splav je gazio dublje nego što smo o ekivah pa smo strahovah da nam se ne smo i oružje i municija. Ja sam držao okvire sa municijom za puškomitraljeze, a svoju pušku sam dao da je pridrži Marko Šegi . U jednom trenutku naš splav se je zaljuljao. Šegi je izgubio ravnotežu i da bi se nekako održao na splavu, ispustio je svoju pušku, koja je za tili as nestala u matici Drine.

Sretno smo stigli na desnu obalu, a da od boraca nije bio nitko ranjen. Iznenađena našom pojavom i silovitim napadom grupa etnika koja je držala položaj uz samu obalu dala se u bijeg, a mi smo zauzeli te položaje koji su dominirali nad mjestom prelaza. Mostobran je bio u vršen, pa je splavar mogao nesmetano prebacivati i druge dijelove naše ete. Tada se u blizini naših položaja pojavio neki etnički oficir. Vjerojatno je zalutao ili je pak došao u obilazak svoje jedinice. Pokušali smo ga zarobiti, ali se je dao u bijeg. Boško Žuni iz svog automata i ja iz puškomitraljeza Rin i Ivana otvorili smo vatru i etnički oficir je bio pogođen.

Ante Ivan i

SPLAV NA DRINI

Trebalo je poduzeti radnje za forsiranje rijeke Drine. Materijala, iskustva i vještine za izradu plovila koje će sigurno izdržati vodenu stihiju i virove, nije bilo. Prišlo se pripremama za forsiranje rijeke. Bilo je pokušaja prebacivanja iskusnijih boraca — pliva a pomo u konopca. Tako vezan oko grudi konopac preko rijeke nastoji prenijeti borac 2. bataljona Josip Petri i . To mu ne uspijeva, jer brzina maticice rijeke i virovi nadvladah su vještinu plivanja. Tada je Stanislav — Slavko Ravkin, stolar iz Malog Iža, izradio sandolinu, ali kapacitet za dva borca nije garantirao uspjeh, stim prije što je sigurnost prelaza dolazila u pitanje, jer je matica rijeke bila toliko jaka da se sandolina izvrtala.

Iz našeg 4. bataljona odredena su četvorica boraca koji su trebali kao vesla i na splavu izvršiti prebacivanje. U ranim jutarnjim satima 6. travnja došli smo blizu mjesta gdje je bio splav. Na splavi se nalazio nama tada nepoznat, splavar osovi Rade. U svanu e je ukrcana jedna desetina i splav se otisnula da bi pristala na desnu obalu rijeke. Splav je izdržala. Da bi se vratili na lijevu obalu bilo je potrebno desnom obalom splav gurati uzvodno na udaljenost koja će garantirati povratak na mjesto polaska. To je postignuto. Ukrcavaju se novi borci i njihovo prebacivanje na desnu obalu bilo je uspješno. Za vrijeme trećeg ili četvrtog prebacivanja podigla se magla. etnici primjeću splav i na njemu ukrcane borce na lijevoj obali, te otvaraju mitraljesku i pušanu vatru. Komandant brigade Ljubo Vučković, koji se nalazio na obali rijeke iza jedne kamene gromade naređuje da se borci i posada iskrcaju. U tom momentu ranjeni su Cosovi Rade i splavar i vesla , borac 4. bataljona, Švorini Kazimir. Budući da je Švorini bio teže ranjen u nogu, na splavi ga zamjenjuje Petri i Božo. Odmah pošto se digla magla i etnici otvorili vatru, ranije prebaeni borci izvršili su napad na etničke položaje, jer etnici nisu ni znali da su dijelovi jedinice već pred njihovim položajima. U tom naletu odbacili su i iznenadili etničke jedinice. Time što su etnici odbaeni sa položaja koji su dominirali nad dijelom rijeke, gdje je vršeno forsiranje, nastavak prebacivanja je olakšan, jer mrtvi ugao nije dozvoljavao da vatreno dejstvo neprijatelja onemogući prelaz.

Vesla i na splavu bili su: Samohod Šime, Švorini Kazimir, Petri i Božo, Ga ina Santo i Petri i Drago.

Splav, s kojom je vršeno prebacivanje, bio je opremljen s dva grubo obrađena vesla od poluoblica na bokovima i jednim veslom na zadnjem dijelu spiava, tako da je grubo obrađeno ali veoma mala dimenzija, koje je služilo upravljanju spiava kao kormilo. Vesla su bila jako teška i ne baš prikladna, pa je ponekad trebalo da njima rukuju i po dvojica.

Drago Petrić

NA DRINI

Položaj MB-ete bio je iznad samog sela Mješaje, a oružja su imala određene ciljeve. Jelenkovićeva, koja je pravio amac od daske, mora da razgovara bilo s kim, teško mu je više nego nama. Drina je odnela njegov amac i dva druga. Na papiru ucrtava ciljeve na desnoj obali Drine. Još jednom smo proverili daljinu koju smo prethodno odredili na sve ciljeve.

Šestog aprila sve je bilo spremno, a naše višednevno isčekivanje dostiglo je vrhunac uzbuđenja. Kada se prebaci prvi pa drugi talas i prešlo se u napad. Prvi cilj gađanja bila je jedna kuća a pod vrh stena u pravcu prelaza, jer smo pretpostavljali da se nalazi komanda etničkih jedinica, a potom smo preneli svi vatru prema Drini. Gađanja su bila tako precizna da je »Španac« Jure od radosti skakao.

Dalje gađanja sa sva tri MB i topa 73 mm išla su tempom kretanja naše pešadije. Gađali smo grupe etnika u bežanju na pedeset metara ispred naših boraca. Ovakvim našim preciznim gađanjem izvukli smo prvi i drugi bataljon do pod Zavejnu kosu i Crni Vrh. »Španac« nam je priao o borbi u Spaniji i upoređivao ova naša sadejstva artiljerije i pešadije u prelazu preko Drine.

Predveć etnici koncentrišu snage i kreću u protunapad. Napad su izvršili — od Crnog Vrh na delove drugog bataljona i desno krilo prvog bataljona. Udar je bio masovan, ali držanjem naših jedinica na dostignutim položajem i dejstvom naše artiljerije etnici su zalegli. Nakon našeg dejstva u oba napada kolone, etnici su se poeli osipati i njihova desna kolona od Crnog Vrh naglo se poela povlaći i bježati ispod Crnog Vrh, za Foću. Tako je propao i ovaj etnički pokušaj. U samu večer, na samoj kosi, razvijala se borba prsa u prsa i samo su radile ručne bombe.

etnički napad je popustio, i tada su naše jedinice prešle u napad prema selu Zlatni Bor i u zauzimanju Crnog Vrh. Na toj kosi kod prvog bataljona poginuo je Voja Jarić, prvi od tri brata u drugoj i prvoj etičkoj prvog bataljona. Naša artiljerija nije više mogla, u celom napadnom pravcu brigade, da daje podršku našoj pešadiji.

U neposrednom napadu na Foću cela naša pratnja koja gađala je neposredno prva utvrđenja i magacine na desnoj strani četine, i u tom djelu Foće. Vatra je tako bila precizna da su bili zapaljeni magacini municije, koji su danima goreli i gde se ulla eksplozija, tako da je to bila opasnost i za naše jedinice koje su se tu neposredno nalazile.

Zbog jakog utvrđenja, u koji su se povukli Italijani i jedan deo etnika, odustalo se od daljeg napada, a italijanski garnizon držan je u blokadi. Hranu su dobivah padobranima i avionima, ali više smo je mi zarobili nego su je Italijani dobili, jer oni iz utvrđenja nisu smeli izaći.

Držanjem Italijana u blokadi uo i prvog maja, gorele su vatre sa prvomajskim parolama koje su bacane svugde oko Fo e sa licem okrenutim prema Fo i i Tvr avi. Uplašeni od vatre Italijani su od straha i ono malo artiljerijske municije potrošili. Parole je spravljaio Rudan Ivan i Vicko Peovi . Parole su pravili pomo u pepela i benzina, tako su duže gorjele.

Petog maja Nemci su od Goražda prodrli u Fo u, i to kad se prvi bataljon povukao i zauzeo položaj na Črnom Vrh. Silaženjem Nemaca niz kosu prema Tvr avi, Italijani su prvi put posle mesec dana blokade izašli i sa ekali, i zdravili se sa Nemcima. U tom momentu Rudi, Frane Barbir i ja, sa odre enim odstojanjem, malom minom spustili smo 5 mina u nema ko-italijanski pozdrav, a potom napustili naš položaj.

uro *Alfirevi -Dakica*

PJESMA I LEGENDA O DRINI

Dok je Boško Zuni svojim puškomitraljezom razgonio etnike na desnoj obali Drine, a Rade splavar s veslom u ruci neumorno brodio izme u dveju obala, jedan stari pjesnik sa zešnjom je držao papir i olovku u ruci, gledao šta se to na Drini zbiva i prenosio u stihove. Bio je to stari hrvatski pjesnik Vladimir Nator. Tu je on ve dugo me u partizanima. Pobjegao je od izdajnika Paveli a i njegovih ustaša i, pod stare dane, došao me u slobodne sinove svoje zemlje da im peva, da se bori i gine s njima.

Na Drini pisao je pjesnik o sun anoj djeci Dalmacije, koji ovdje ho e da spoje njene suprotne obale, dok Drina »krvavu vodu prska« i »grmi pred Fo om gradom prastare bratske mržnje«.

Stih po stih zapisivao je pjesnik kako su Dalmatinci gradili splav na Drini pod kišom taneta, kako su plovili na splavovima po rijeci »što krvavu vodu prska u lice sun ane djece Jadrana«, i kako su prešli na suprotnu obalu:

*»Izoral i su Drinu, tu krvavu njivu.
Prošle su grede ko plugovi
po vodi bijesnoj.
I sad se na njoj brazde vide . . .*

U junaštvu boraca ra ala se na Drini pobjeda, a u zanosu pjesnika za injala se na Drini pjesma:

*»Ljuti se Drino, gruba i žestoka.
I uvijek ti si krvi žedna bila,
Trpjela nisi brodove i gaze!
I kidala si veze, most mrvila.
Ali mi emo srušiti i dvor graditi
nov na bijesu tvom, da spona budeš
nam vrsta nerazrješiv vor«.*

U istom danu na Drini stvarala se pesma, istorija i legenda. Pjesnik je pisao, istorija je bilježila, narod je pamtio što se na Drini događalo u rano proleće godine 1943.

Prisustvo staroga pjesnika me u borcima izazvalo je u njima osećanje ponosa i divljenja. Svi su oni bili deca koja su učila u školi njegove pjesme napamet. Ovaj stari pjesnik ponovo ih je podsećao na stihove iz školske klupe. Ali još veće uzbuđenje u njima izazivalo je saznanje da sada pjesnik slaže stihove o njima i njihovim delima, za neku buduću decu i neke prvake, koji će ih sa uzbuđenjem govoriti pred svojim razredima. Stihom i korakom pratio je stari pjesnik stope svojih boraca. Borci su znali da će njihove pobjede u pjesmu, u istoriju i u legendu, kao što su davno prije njih bili proslavljeni i opjevani mnogi veliki ljudi i događaji.

Druga velika radost Boškova bila je kad je pročitao pohvalu i priznanje koje je drug Tito (8. aprila 1943. godine) uputio borcima Druge dalmatinske brigade:

»U ime Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije izražavam priznanje i zahvalnost borcima, komandirima i političkim komesarima Druge dalmatinske brigade, Druge divizije, za odlično izvršenu zadaću u prilikom organizacije prebacivanja preko Drine.

Tu ste se, sinovi Dalmacije, pokazali kao dostojni potomci vaših slavni predaka, slobodarskih sinova plavog Jadrana«.

Vrhovni komandant NOV i POJ
Tito

I pjesnik i Vrhovni komandant odali su priznanje borcima sa Drine. Pjesma i legenda o borcima na Drini, o Radi splavaru, o Bošku Zuni i drugim junacima, ostala je da živi u narodu na dvjema njenim obalama. Priča o junaštvu Boška Žunića i Rade splavara razglasili su borci širom naše zemlje. Ona je postala još jedna istinita legenda o Drini i velikoj borbi koju je narod ove zemlje vodio za svoju slobodu.

UVAJ SE, DRUŽE BOSKO

Nedugo posle prelaska preko Drine objavljen je u partizanskom listu jedan članak o Bošku Zuniću. Za nepunu godinu ratovanja taj skromni mladić iz Knina stekao je veliku slavu i ugled među borcima. On više nije bio primer samo za svoju četu ili za bataljon, nego je postao borac za koga se znalo u čitavoj brigadi. Svaki je vod i svaka četa ili bataljon, ili brigada u ratu imala svoga junaka. Boško je bio junak Druge dalmatinske brigade, uzor neustrašivog borca.

Zamenik političkog komesara brigade* upravo je tako započeo svoj članak o Bošku Zuniću:

»Uzor borca. Teško ga je uvjeriti da komandir ne treba jurišati na čelu. Dakle, ispred svih, jurišao je sa puškomitraljezom i prvi stigao na

* Salko Fejić.

uku sa koje su etnici u panici bježali. Prvi je stigao i uhvatio jednog živog bandita. Me u prvima je prešao Drinu i veslaju i prevezio druge. Na elu ete jurišao je kad je trebalo protjerati neprijatelja sa obale i obezbijediti daljni prijelaz. Uvijek na elu, uvijek prvi. Uvijek se, družu Boško, jer ako te izgubimo, šteta je za nas. Obećao je. Poslušati ga, jer je disciplinovan, ali takvom borcu teško je dočekati da ga drugovi prestignu, nema on strpljenja. Te žabare i one koji se hrane njihovim konzervama ne treba ostaviti ni trenutka na životu. Boško hoće što prije da ih uništi, da ih više ne bude i zato je bio uvijek prvi i uvijek na elu«.

Boško je tako jurišao na etnike i Italijane oko Foče. Tako se tu prvi put sukobio s Nemcima i pokazao da se i oni mogu pobediti kao i ostali neprijatelji.

— Važno je da za po etak vidimo kojeg Nijemca mrtva i pobije ena, a poslije ćemo ih lako i naveliko tamaniti — govorio je Boško Žuni i objašnjavao: »Znate, u Kninskoj krajini kad ubiju vuka, onda ga nose po selima i pokazuju da nije baš tako strašan kao što se priča. E, kad je tako, eno dolje jednog ubijenog Nijemca, pa ko hoće može da ga vidi«.

Neki borci odoše da vide Nemca i uskoro se vratiše nose i na dlanu dve—tri nepoznate novčanice i jednu petokraku zvezdu sa srpom i čekićem.

— Oho, pa ovaj dolazi pravo iz Rusije, reče jedan borac. — Ovo su ruske rublje i ruska petokraka. Nemač je to sigurno uzeo od nekog poginulog crvenoarmejca«.

— Vidite, drugovi — rekao je Boško Žuni uzbuđeno — mi smo danas toga nepoznatog borca Crvene armije ovdje osvetili. Mogu li tu crvenu zvijezdu uzeti?

— Možeš, družu Boško — odgovorio mu je komesar bataljona Petro Bošković. — Mi ovdje danas bijemo istu bitku koju protiv zajedničkih neprijatelja bješe Crvena armija na Istoku i saveznici na Zapadu i neka ti bude nagrada za junaštva koja si učinio.

Ta mala pažnja i ta mala zvezda iz daleke zemlje sa simbolom vlasti radnika i seljaka imala je za Boška veliki značaj. On je tu zvezdu proletersku sa ponosom nosio i drugima pokazivao.

Ilija Kujović

KONFERENCIJA

Bio je kraj aprila ili početak maja 1943. godine. Nakon forsiranja Drine, za koje je naša brigada bila pohvaljena od strane Vrhovnog štaba. Naš III bataljon nalazio se na položaju u jednom selu blizu oslobođene Foče.

Tri naša borca našla su u jednoj bajtinju kajmaka pa su kajmak podelili i pojeli. U toku rata mi smo više bili gladni nego siti i u situaciji najpovoljnijeg snabdevanja. I nije čudo da su tri naša druga tako i postupili.

Međutim, to je u ono vreme bio veoma težak prekršaj. Mi smo mnogo držali do moralnog ponašanja naše vojske prema stanovništvu i njegovoj imovini. Naša se vojska kao prava narodna vojska i u tom smislu potpuno

morala razlikovati od drugih formacija, kako okupatorskih tako i kvilinskih. U mom nekadašnjem tre em bataljonu 1. proleterske brigade streljan je drug zato što je posle uvenog Igmanskog marša iz jedne bosanske ku e uzeo jedan crveni šal, a kasnije i jedan puškomitraljezac — omladinac zato, što je iz jedne kolibe ukrao porciju kajmaka.

Da bi smo osujetili takvo ponašanje naših boraca, trebalo je reagovati na odgovaraju i na in. Trebalo je da po inioce ovog prestupa javno osude svi borci. Ali kako to posti i, kada su naši borci, doduše poznati po govorkanjima, tešto istupali na organizovanim konferencijama.

Sazvao sam bataljonski biro, koji su sa injavali sekretari etnih partijskih elija, koji su ina e bili i zamenici komesara svojih eta, skojevski rukovodilac bataljona, komesar bataljona i ja, njegov zamenik, a ujedno sekretar bataljonskog biroa. Na sastanku smo se dogovorili da se održe sastanci svih etnih elija i da se na tim sastancima mobilišu komunisti i obavežu da na pretstoje o j bataljonskoj konferenciji politi ki osude prestupnike i da zatraže za njih smrtnu kaznu.

Tako je i u injeno.

Na bataljonskoj konferenciji u prisustvu prestupnika ustaje jedan po jedan komunist, osu uje u injeni prestup i traži za prestupnike smrtnu kaznu. Za komunistima se javljaju sa istom osudom kandidati za prijem u Partiju, a potom i borci vanpartijci. Deprimiran takvim istupanjima boraca jedan od prestupnika hvata se za kosu vi u i: »Drugovi, prestanite sa ovim. Ubijte nas!« Prestupnici su shvatili da su izolovani, da nemaju podrške u bataljonu.

Po održanoj konferenciji trojicu »prestupnika« sprovedi smo strazarno u štab brigade. U popratnom pismu, koje smo uputili Štabu, naznali smo šta su oni u inili i kako su prošli na bataljonskoj konferenciji. Ujedno smo izrazili naš stav da im ne treba izre i najstrožu kaznu jer smo željeni efekat postigli na bataljonskoj konferenciji.

Ne znam da li zbog te naše ocene ili i mimo nje, do takve najstrože kazne nije ni došlo. Znam da su kasnije to bili dobri borci. Za dvojicu ne znam da li su preživeli rat, ne se am se ni njihovih imena, a tre i je preživeo rat i kao penzioner živi u jednom našem gradu.

Tihomir Janji

CIKINI ŠERETLUCI

Kulturno-zabavni život u našim jedinicama u toku NOB bio je dosta živ, intenzivan i raznolik. Borci su sami odabirali, pripremali i izvodili program, sami obezbje ivali potrebna materijalna sredstva, naj eš e su sami bili i publika. Katkada bi se priredba davala za gra anstvo i tada bi borci, kao publika, bili zastupljeni u velikom broju.

Prilikom davanja priredbi, pored ostalih to aka, u programu je obavezno bio i »Vrabac«. Preko »Vrapca« borci su na duhovit na in prikazivali i opisivali razne dogodovštine iz svakodnevnog života, iz borbi, sa marša, takmi enja, peckanja pojedinaca zbog nekih njihovih slabosti, smijali bi se na vlastiti ra un i si. Uglavnom, »Vrabac« je bio est u našim jedinicama, vrlo omiljen i popularan.

Bilo je to koncem aprila 1943. godine u jednom selu u okolici Foča. Borci drugog bataljona spremali su na položaju priredbu u vezi proslave Prvog maja. Jedna desetina bila je razmještena u kuće i neke babe Zivadinke, vrlo otresite, i simpatične starice. Borci su je zvali jednostavno »Bako«.

Nekako u isto vrijeme bio je i pravoslavni uskrš. I toga dana, ujutro, baka je svim borcima te desetine donijela po dva crveno obojena jaja.

A među borcima te desetine bio je i Jandrešin Jakov, zvan »Ciko«, inače veliko »spadalo« i šeret. Saznao on na neki način da baka ima nekih svojih nerasa i šta ih rađaju sa Talijanima i da ih ne može smisliti? Naime, nekom zgodom jedna talijanska jedinica koja je tada naišla oerupala je bakinu kuću. Najviše su stradale koke. Baka ni ranije nije trpila okupatora, ali poslije tog događaja nije mogla da ih smisli.

Elem, na račun toga htio je Ciko da izvede neki svoj šeretluk. Znao je da je baka kiva na Talijane pa je povodom toga htio da se malo našali s njom. Znao je nešto malo talijanski, a i odjeven je bio u njihovu uniformu, što je nabavio prilikom naših okršaja s njima. Iako se pred Bakom počeo pretvarati da je Talijan (a, u stvari bio je iz Betine s otoka Murtera). »Lanu« bi po koju talijansku i oponašao neke talijanske manire. I, bogme stvarno je uspio kod bake stvoriti uvjerenje da je zaista Talijan, pa ga je baka za svo vrijeme gledala nekako podozrivo.

I tako, prilikom davanja jaja borcima nije nikako htjela da i Ciko dade jaja.

Ovaj događaj sa i kom i bakom popraćen je mnogim pošalicama i zadirkivanjem a u slijede i »Vrabac« ga je na svoj način prokomentirao.

Evo fragmenta iz tog »Vrapca«:

. . . »Misli Baka, moja rano,
Da je iko Talijano,
I zato ga krivo gleda.
I nikako jaja ne da.

I 'vako mu Baka veli:
Ti iz moje kuće seli.
I ne'š majci, dok je Bake,
Dobit od nje ti nafake.

Vi vodite »ljutu« borbu
Za napuniti drob i torbu.
I vršite samo pljačku:
Mlijeka, hljeba, koku, ma ku . . .

Ti i tvoji Talijani
Poj'doste mi koke lani.
I neka ga nosi avo
Ko bi tebi išta dao«.

Jerko Grubišić

SA GRME A U BRIGADU

U brigadu sam došla iz Centralne bolnice, gdje sam bila bolni arka u poznatoj koloni koja je krenula iz Grme a prema Neretvi. Bolnica se tada nalazila u Celebi u, Crna Gora. Tada je došao pok. dr. Vojislav Duli i saopio dr. Izidoru Leviju da treba da ide u bolnicu iz 2. dalmatinske brigade. Kako sam ja bila kod dr. Levija bolni arka, još iz Grme a, gdje sam kod njega završila i sanitetski kurs, a u 4. ofenzivi vodila ponekad i samostalno po neko odjeljenje ranjenika, dr. Levi je želio da po em sa njim i tako smo Levi, njegova supruga Klara i ja krenuli u 2. dalmatinsku. Dr. Duli nam je rekao da je brigada preko Tare na lijevoj obali rijeke. Prelaskom preko Tare došli smo u sastav brigade u 2. etu 1. bataljona. Komandir ete Dušan Vladuši nam je rekao da se brigada u bolnici nalazi u Žabljaku, i tako smo nas troje krenuli preko Šepan Polja za Žabljak. Tamo su nam rekli u brigadnoj prihvatnici da je bolnica krenula u pravcu Pive. Odmah smo krenuli i stigli neke borce iz brigadne prihvatnice, ispod Durmitora prema Pivi, i oni su nam rekli da je bolnica ve krenula preko Pive. Tako smo nas troje ponovo krenuli u pravcu Pive. U tom hodu nas je uhvatila i no . Preno ili smo pored neke rje-ice ispod Durmitora, u sastavu 3. krajište brigade, gdje sam se našla s mojim bratom od tetke Miladinom Drljom. On i još jedan moj Lipljanac, uro Zori imali su u rancu gove u džigericu i plu a, pa su to ispekli i podijelili sa nama.

Sutradan smo krenuli u pravcu Pive i tamo došli u sastav bolnice i to samo nekih dijelova. U prelasku preko Pive došli smo u kontakt s nekim prištapskim jedinicama 3. dalmatinske brigade. Od Pive smo se kretali preko pivskih planina gdje su nas avioni nemilice tukli, jer se obru sve više stezao. Penju i se uz pivske klisure vidjeli smo strahovite prizore. Konji su se natovareni pod oružjem i kazanima otiskivali niz strmu padinu kanjona Pive, kotrljaju i se kao balvani. Kako su nas avioni tukli i danju i no u, granate su padale svuda oko nas. Od avionskih granata letjeli su komadi ljudskog tijela, komadi konja, drve a. Oko nas svuda je sijana samo smrt. U takvim momentima je situacija izgledala bezizlaznom kao da nitko nikome nije mogao pomo i. I tu smo se, spuštaju i se prema Sutjesci, kona no okupili cijela bolnica i bolni ko osoblje. Ja sam, preko pivskih planina, kada su nas najviše bombardirali avioni, vodila konja na kojem je bilo, pored ostalog, i jedan ranac sa sanitetskim materijalom jer dr Levi, kada se radilo o sanitetskom materijalu, nije imao povjerenja u nikoga. Konj se uvalio izme u nekih klada i nije mogao da se izvu e, a u takvim okolnostima nema tko da pomogne, pa sam bila prinu ena da ga ostavim. Uzela sam ranac sa sanitetskim materijalom i krenula s ostalima iz kolone. Kada sam stigla u bolnicu, dr. Levi se obradovao ali ne znam kome više, meni li no ili onom rancu sa sanitetskim materijalom.

Pošto je naša brigada vodila ogor ene borbe, ranjenika je bilo sve više koji su neprekidno pristizali. Zavoja nije bilo, a da i ne govorim o ostalim sanitetskim materijalom i hrani na koju smo ve bili zaboravili. Glad je bila strašna, a borbe i danju i no u bez prestanka: jeli smo bukov list, liku, srijemušu i neku travu sa tri pera, po izgledu sli na djetelini, ali kiselog ukusa. I bila je prava poslastica.

Kada sam došla u 2. dalmatinsku brigadu, prvi put sam vidjela da se jedu puževi. Ranjenici i rekovalescenti kupe puževe i tamo gdje bi se smjela naložiti vatra bace puževe na vatru. Puževi izlaze iz ljuštura, padaju na žar i drugovi ih tako jedu. Gledala sam gdje se po nekoliko ranjenika i bolesnika okupi oko konja, koji je na izmaku života i oni ga sijeku ako su imali noževe.

Prelaz preko Sutjeske je bio jako težak s ranjenicima, a ini mi se od svega najteže je bilo spuštanje do rijeke, jer je bespu e toliko strmo i kamenito a tišina je morala biti apsolutna. Pod teretom nosila sa ranjenim borcima nije bilo lako sti i do rijeke. Sutjesku smo prešli negdje oko pono i. Ostala sam potpuno bosa, još na Pivskoj planini. Onako dotrajale cipele, koje su mi žuljale noge, izula sam i dok sam se malo odmorila, nestale su. Tako sam bila spremna za gaženje rijeke bez bojazni da e mi oba a smetati.

Od svega je, ini mi se, bilo najgore što su se ranjenicima ucvale rane, pa kada iz živoga ovjeka ispadaju crvi, strahovit je to prizor. Crve smo vadili da bismo koliko-toliko u inili snošljivijim ionako težak položaj ranjenih drugova. Ovo je bilo pravo mu enje i za ranjenike i za nas koji smo to radili.

Jedne no i na Zelengori, vrtili smo se u krugu. Kiša je padala kao iz kabla, ne vidimo nosila s ranjenicima ispred sebe, otiskivah smo se niz strme padine, pod nosilima. Nismo u tolikoj mjeri mislili na svoje napore koliko je to teško padalo pustiti ranjenika da ponovno, onako iznuren i iscrpljen, povreduje rane.

Uz jedan mali predah dr. Levi se zamislio, pa kaže: »Za mene je ovo teže što moram u neku ruku da budem i komandant, a ja sam lije nik koji nemam vojni ke rutine niti sposobnost. Lije ni ki poziv ne ini mi napore iako je on u ovim okolnostima iznad ljudskih napora, koliko to što se moram stavljati u ulogu komandanta.«

Probijaju i se preko Zelengore, naša jedinica se kretala prema isto noj Bosni. Prva borba za grad bila je borba za Kladanj. U blizini Kladnja pronašla sam u nekoj napuštenoj ku i opredene vune i igle za pletenje. Isplela sam arape sebi i drugarici Klari Levi, a opanke-oputnjake mi je napravio Ilija Maljovi i tako sam kona no ublažila bol mojih izudaranih bosih nogu još od Pivskih planina. U Kladnju smo, poslije toliko dugog vremena, imali prvi put kruha kojega se nismo smjeh najesti poslije toliko gladi, ve smo to inili postepeno.

Ovdje smo imali brojno veliku bolnicu, a komandant bolnice je tada bio Ljubo Truta. Tu je ve bilo druga ije raditi. Bili smo smješteni po ku ama, a danju smo izlazili u bašte. Vjerojatno u strahu od bombardiranja i nepoznatog ishoda, grad je bio prakti no pust.

Poslije kra eg predaha i odmora krenuli smo dalje prema Ozrenu i tu nam je bolnica bila bombardirana. Imali smo mrtvih i ranjenih. Poginuo je ekonom bolnice. Ne sje am mu se imena, ali znam da je bio iz Srbije. Kao ranjenik je bio ponovno ranjen Milan Cuk. Tada je bila ranjena i Marica. Pošto je ona imala prelom noge u butini, otišla je iz brigadne bolnice, i koliko znam, nije se više vra ala u našu brigadu.

Naša jedinica se kretala dublje u Isto nu Bosnu prema Maglaju, rijeci Bosni, Ozrenu, Šehovi ima, Banovi ima itd. Uvjeti rada su se izmijenili, jer smo sada imali više sanitetskog materijala, lijekova, hrane

i sa bolnicom smo se smještali po kućama, a danju smo izlazili u vojnike. U okolini Maglaja, dr. Levi je održavao kurs za drugarice iz jedinice: etne i vodne bolničke, kojem sam i sama prisustvovala. Poslije ovoga kursa, drugarice bi dovodile ranjenike u bolnicu. Bila sam pažljiva prema svima koji su dolazili ranjeni ili bolesni u bolnicu. Tu sam i najviše upoznala boraca iz naše jedinice.

Dalje smo se kretali prema Zavidovići, Banovići itd., gdje sam se upoznala s Ivankom Vrtlar. Jednog dana smo prale zavojce na jednom potoku i Ivanka je našla jedan krastavac. Rekla mi je: »Podijelit ćemo ga kao dvije sestrice!« Zbilja je tako i bilo i od tog momenta, pa i danas, Ivanka je za mene ostala jedan divan drug i ovjek.

U spomenutim mjestima smo se duže zadržavali i lije ili naše ranjene i bolesne drugove. Ima mnogo momenata kojih se i danas živo sjećam. Na primjer, jedan drug po imenu Fabjan bio je težak ranjenik. Ranjen u spolne organe. Kada je god to bilo moguće, previjao ga je dr. Levi, a kada bi on bio spriječen nekim drugim važnim poslom, onda bih to radila ja. Fabjan me je iz milošte zvao sestrom i onako teška pokreta, kada bi polazio na previjanje govorio mi je: »Koviljka, sestro! Samo pažljivo!« I, ja sam zbilja bila pažljiva, tako da se Fabjan nije dao nikome previti nego dr. Leviju i meni.

Pošto sam preboljela pještavi tifus u 4. neprijateljskoj ofenzivi kasnije sam radila, kada smo imali oboljele borce od tifusa kod njih. Značajno je teže raditi s oboljelima od ove gadne bolesti. Nalazila sam se sama s njima u jednoj zgradi, pa bih dežurala po cijelu noć. Dešavalo mi se da zadrijemam i zaspim, tako da mi bolesnici ustanu noću i izađu kroz prozor jer su seljake kuće bile niske. Onda, naravno, nastaje potraga za njima, a oni bi pod temperaturom besvjesno lutali, esto u potrazi za vodom, jer je ova gadna bolest tražila vodu.

Nikola Sinobad se razbolio od bubrega. Nikola nije smio piti nesigurnu vodu, već gdje god voda nije bila sigurno ista, pio je prokuhanu. U pokretu sam vodila konja na kojem je on jahao i gdje bih god vidio kakav mali izvor ili potočić on bi pokušao da si nešto s konja i da pije vodu. Naravno, nisam to dozvoljavala Nikola bi me psovao i škripao zubima, govoreći da će me ubiti i da me ozdravi. Nisam se ljutila na njega kao što se nisam ljutila ni na ostale bolesnike i ranjenike koji su se slično ponašali u tim teškim danima. Nikola je ozdravio i preživio rat.

Na kraju moram nešto da napomenem u vezi dužnosti sanitetskog osoblja u toku rata. Sve dužnosti su bile preko potrebne, teške i odgovorne. Ali, sanitetska struka je imala neeg posebnog, humanog, odgovornog, teškog fizički pa esto i bolnog. Doživljavala sam i preživljavala one iste teške i rane i bolesti sa ranjenim i bolesnim borcima koje su oni doživljavali. Želim da napomenem da se moral ranjenika nije razlikovao od morala zdravih boraca. To sam vidjela u toku 4. neprijateljske ofenzive pa poslije u 5. neprijateljskoj ofenzivi i kasnije dok sam bila na dužnosti u bolnici. Kada je dolazilo do pokreta, a to je bilo gotovo svakodnevno, oni nikada nisu pravili pitanje zašto se ide niti su otezali spremaju i se. Bili su brzi i hitri.

Ostala sam u bolnici do 28. augusta 1943. godine i negdje u okolini Banovića, zatražila sam od dr. Levija da me pošalje u bataljon. Tu sam iskoristila priliku kada je Cedo Ilić bio otišao u divizijsku bolnicu

nekim poslom. Sa edom sam imala esto nesporazuma. Levi mi je nar-
e ivao jedno, a ovaj drugo i tako sam zaželjela da odem u jedinicu. Dr.
Levi mi je udovoljio zahtjevu i uputio me u 1. bataljon.

Kada sam stigla u bataljon, ova naša jedinica je imala slavlje, jer
je na Banovi ima potukla Švabe i dokopala se ratnog plijena. Igralo se
i pjevalo do kasno u no . Tada je drug Obrad Egi dolazio na dužnost
u brigadu, a na njegovo mjesto je došao za komandanta bataljona Dušan
Vladuši . Ja sam se ponovno našla u borbenom stroju, nakon više od
osam mjeseci provedenih na radu u Centralnoj bolnici i kasnije u bolnici
naše brigade. Ponovno u borbenoj jedinici osje ala sam se preporo enom.

Ja sam se ponovo vratila u bolnicu 4. decembra 1943. godine, ali
sada kao ranjenik. Bila sam ranjena 4. decembra na Jabuci kod Pljeva-
lja. Toga dana smo imali dosta ranjenih i mrtvih. Poginula je Milevica,
borac 3. ete. Bila je sa Malog Iža, mala rastom ali hrabra i vatrena.
Tadašnji sekretar SKOJ-a 1. bataljona — Boško Tišma bio je ranjen u
stopalo. Previjali smo ga na konju, pošto ga cijelog dana nismo bili pre-
vijali, jer su nas progonili Nijemci. Tišma je podlegao ranama iste ve eri,
4. decembra 1943. godine. U bolnici sam ostala dva mjeseca na lije enju
pošto mi je rana koju sam imala na butini, zarasla, a na glavi sam imala
ožiljke od mitraljeskog metka. Kao ranjenu su me cijeli dan as vodile
izme u sebe, as nosile Bosa Dabi i Vilma, govore i mi: »Hajde Koviljka,
sejo«. Ti dani su tako er ostali nezaboravni — ljudski, topli, nježni i
ponosni. Februara 1944. ponovno sam se našla u jedinic.

Koviljka Marjanovi

CIJELA PORODICA PARTIZANI

S majkom Jelom krenula sam sa ostalim, iz Biha a, 27. 1. 1943.
godine u zbjeg. Kre u i se u koloni, obolile smo od pjegavog tifusa i
pripale bolnici Vrhovnog štaba ili 9. dalmatinske divizije kod Duvna.
Uglavnom, našle smo se majka i ja u Zlopolju s bolnicom za vrijeme
masakra nad ranjenicima, tifusarima i djecom iz Doma po etkom marta
1943. godine. Pošto smo izbjegle pokolj, našle smo se u koloni preživje-
lih, koja se kretala u pravcu Prozora prema Rami i Jablanici. Zajedno
smo prešle most na Neretvi. Prelaskom na drugu obalu, kod samog tu-
nela, ja sam ranjena u mišicu lijeve ruke. Tek prizdravljene od pjega-
gavog tifusa u pokretu prema Pivi obolile smo od trbušnog tifusa. Baš
tih dana punila sma 14 godina. Bila sam koža i kost.

Negdje u blizini Zabljaka ili Sinjajevine u drugoj polovini maja 1943.
godine majka i ja smo raspore ene u intendaturu 2. dalmatinske udarne
brigade. Majka je kuhala i prala, a ja pomagala koliko sam mogla. Ostao
mi je u sje anju jedan drug po imenu Velja ili Veljko, koji je o inski
sa mnom razgovarao, hrabrio me i uvijek govorio kako e pobijediti
naša borba, samo treba da izdržimo. Uvijek me je zvao — Gojko, iako sam
Gojanka. Bila sam bez kose, jako slaba, pa su mnogi mislili da sam
dje a i .

U pokretu prema rijeci Sutjesci zarobljena sam zajedno s majkom od
strane Nijemaca. Moglo je to biti 5—8. juna 1943. god.

Tek što sam s majkom zakora iliti u rijeku Sutješku, grupa Nijemaca sa suprotne obale otvorila je vatru. Majka je bila teško ranjena u butinu i trbuh. Iz grupe Nijemaca izdvojio se jedan Nijemac, pa uz pomoć deblje grane prešao na našu stranu. Mislila sam da će nas likvidirati. Za veliko čudo Nijemac je izvadio iz svoje torbe prvi zavoj i pružio mi ga, pokazujući i gestovima da majku previjem. Nisam vjerovala da je i to moguće. Vezala sam majci ranu prvim zavojem, a zatim stegla trbuh njenom maramom s glave. Krenule smo naprijed sa ostalim zarobljenicima. Na jednoj istini Nijemci su izdvojili osam boraca pod oružjem, među kojima je bilo i drugarica. Neki su imali i oznake činova. Sve su ih strijeljali. Sjećam se da su ti drugovi i drugarice tada nešto vikali i klicali, ali se ne mogu sjetiti šta. Svi su bili borci iz 2. dalmatinske brigade.

Uz pratnju Nijemaca, produžili smo u pravcu Drine. Sve su nas prebacili gumenim mostovima na suprotnu obalu, gdje se formirala kolona koja će krenuti u pravcu Foče. Ispred kolone iscrpljenih zarobljenika, među kojima ima i ranjenika, kretali su se tenkovi, zarobljenici za njima, pa stroj vojnika, iz kojeg stalno po nekome vojnik viče: »Los, Los!« Morali smo držati korak s tenkovima. Kako je bilo ranjenicima i mojoj majci nije teško zaključiti.

U Foču smo ostali samo par dana, gdje je majka previjena, a zatim smo krenuli prema Sarajevu.

Iz Sarajeva smo sprovedeni u Vogošću. Tamo su nas strpali u žice. Majci se rana jako inficirala.

Poslije petnaestak dana odvedeni smo u Zenicu gdje je bio zatvor i logor. U Zeni kom zatvoru bilo je raznih prestupnika, a najviše kriminalaca i prostitutki. I nas zarobljene partizane strpali su među njih. Prema zarobljenim partizanima svi zatvorenici pokazivali su razumijevanje, a naročito one žene koje su zatvorene zbog prostitucije. Donosile su nam kruha i hrane, što je mnoge od nas spasilo od smrti.

U Zenici su majku jako tukli Nijemci, a naročito ustaše. Pitali su je: »Šta joj je Srbin i Ognjen Priča? U kakvom su srodstvu?« itd. Majka je odgovarala: »Ona ih ne poznaje! Nisu u rodu!« Onda su slijedile nove batine i upanje kose. Revoltirana majka rekla je ustašama! »Ja imam u partizanima sina Stevana, a Srbin i Ognjen mi nisu u rodu«. Tek tada su je mučili i maltretirali.

U Zenici smo ostali do kraja novembra 1943. godine. Naizgled izdržljiviji zarobljenici upućeni su na rad u Njemačku, a ostali u pratnji ustaša u rodna mjesta. U Bihaću smo našli punu kuću u Nijemaca i ustaša. Majka i ja smjestile smo se u štalu i svaki dan se morale javljati ustašama. Za naš dolazak saznali su ilegalci i partijska organizacija u Bihaću. Polako ali sigurno uspostavili smo vezu. Preko partijske organizacije obaviještena je sestra Radojka koja je u to vrijeme bila pomoćnik upravnika bolnice 4. krajiške divizije u selu Lipnik. Tamo se ukazala prilika da pobjegnemo iz grada a to se dogodilo prilikom bombardovanja Bihaća, obje smo krenule s vezom preko Grabeža do Lipnika. Tu smo se našle zajedno sa sestrom Radojkom.

Ja sam izašla iz JNA nešto prije septembra 1945. godine, jer sam upućena na školovanje (nastavila sam gimnaziju), a majka je demobilisana iz JNA (20. IX 1945. godine) kao bolnička arka Vojne bolnice Banjaluge kog vojnog područja. Umrula je 1964. i sahranjena na Novom groblju

u Beogradu. Nas je bilo 9 članova obitelji. Jedan brat je 1941. odveden na prisilni rad u Njemačku, gdje je bio sve do 1945. Najmlađa sestra Darinka bila je dijete kad je zapaljena u jednoj kući i od strane Nijemaca.

Skupo smo platili slobodu, ali je velika anstvena i nezamjenjiva.

Gojanka Prica-Obradovi

I. ŠPIKA: IZVOD IZ RATNOG DNEVNIKA

12. maja

Trovrh. Pokret u samomono, jugoistočnim smjerom. Dolazi Zavajit Borjelebi. Tu se nalaze neke naše pozadinske jedinice.

13. maja

Pokret. Nosim puškomitraljez koji mi se čini dosta lagan. Ispred mene je komandir Gorje Cveti, a iza vodni delegat Ivan Kapetanović. U koloni su dva mlada partizana, 15-godišnji Vlade Miheli iz Solina i 16-godišnji Ante Tugomir iz Livna. Prvi nosi bijelu torogru koja mu pada na čelo, jer mu je ispala kosa od preboljelog tifusa. Drugi nosi crveni muslimanski fes i kurir je u štabu bataljona. Naokolo strše plave četinarske šume i po kojima rijetka pastirska kućica. Noć ili smo u selu Ograonica. Noć smo proveli uz vatru i u razgovoru s čukunima.

14. maja

Pokret. Spuštamo se niz duboki kanjon Tare. Kamenje se ruši pod nogama. Tara hudi i udara u tvrde grudi Sandžaka i Crne Gore.

Pjesma se ori i vele ije i umor na koji smo svikli. Najbolje pjeva drugarica Katica Višanka (Bjažević). U zraku se ljulja drveni most i spajaju obale Tepca. Pješaci se lakše prebacuju, a s konjima ide teže. Treba ih vući i za uzdu i upirati ostraga, ali ipak neki umakne natrag. Najviše se ljuti na njih 15-godišnji Mile Pendžer iz Šibenika.

Nastaje mućno penjanje uz visoko brdo Stulac. Sunce jako peće i grije i nas i odavno (uza stazu) iskopane bunkere. Borci teško dišu, brišu znoj i stalno nešto pitaju. Kad smo izbili na vrh Stulca, upitah komesara Vuku Jovovića: »Druže komesare, ima li još ovalikih brda u Crnoj Gori?« On je stavio ruku na čelo, pogledao u daljinu i rekao: »uješ li, moj Špika, još ovo brdo i nigdje ravna nema«. Ova istinita šala izazva smijeh, toliko nama potreban.

Na cesti se formirala kolona i kreće se u dvojnim redovima. Na čelu je Jozo Lućin s razvijenom bataljonskom zastavom. Svečano smo ušli u dosta popaljeni Zabljak. Dočekuje nas nešto seljaka i drugova iz Narodnog odbora i komande mjesta. Zanoć ili smo u selu Razvrš u podno Durmitora. Kaćamak, mlijeko i gusle dokazuju da smo u pravoj Crnoj Gori. Stariji ljudi rado pričaju o borbi u prošlim ratovima.

15. maja

Pokret. Naišli smo u šumi pokraj ceste na mitraljeski vod naše brigade. U njemu je kao član posluge Marinko Špika. Prića mi kako mu je

Smotra Brigade u Boanu (Crna Gora) maja 1943. godine, uo i Pete neprijateljske ofenzive

brat partizan poginuo u Hercegovini. Svježinu jutra ja a hladan vjetar s Crnog jezera i velika nadmorska visina.

Sve se više udaljava Čirova pe ina i promi u kameni bijeli stupovi. Pozdravljaju nas seljaci Bukovice i slušaju naše pjesme. Popodne smo stigli u varošicu Boan, sa desetak ove ih ku a. Tu smo i preno ili.

16. maja

Boan. Brigada se postrojila pokraj potoka s izrovanim bijelim kame-njem. Komandant brigade Vu kovi predaje raport komandantu divizije Peki i obavlja se vojni ka smotra. Govor drži komesar divizije Mitar Baki i izlaže novu crnogorsku povijest. Pozdravlja 2. dalmatinsku bri-gadu kao prvu jedinicu hrvatskog naroda koja se došla boriti u ove krajeve.

Koliko smo prešli za ova tri mjeseca, koliko je puta pao borac i po-srnuo umoran konj. Koliko je puta udario opanak o kamen i podbio prste, to najbolje svjedo e naše krvave i nate ene noge.

Nakon smotre održana je priredba na otvorenom prostoru. Izvode je glumci Kazališta narodnog oslobo enja. Vjeko Afri je recitirao »Teš-ko je etnik biti«, a Ivka Ruti »Majku Knešpoljku«. Smijali smo se Afri u kako u šubari glumi dražinovca. Na kraju su izvedene zbarske i solo pjesme.

No as je pobjegao jedan borac (M. T.), jer je bio osu en na smrt zbog kra e dva krumpira u seoskoj ku i.

Oko nas se dižu visoke gore.

17. maja

Pokret. Kolona prolazi lijevo od sela Krnje Jele i izbija na planinu Sinjajevinu. Magla je neobi no gusta, tako da se ne vidi na dva metra. Podijeljenje su zadnje poga ice kruha od pola kilograma.

19. maja

Posjeli smo položaj Sanac blizu crkvice Ružice. S nama ide nekoliko terenskih radnika s titovkama kao poznavao ci terena. Smijenili smo neke dijelove 4. crnogorske brigade. Pred nama su Nijemci — 1. brdska divizija.

20—28. maja

Sinjajevina. Odmah su nas uznemirile neke njema ke jedinice. Simo Marinkovi siplje vatru iz teškog mitraljeza a Dragan Cesardi dodaje municiju. Odbijen je ovaj prvi napad usred dana.

Nebo se natmurilo, a inje stakli planinsku travu. U bolnicu su upu-ena dva promrzla borca. Jedan je od njih zapjevao: »Oj planino, oj planino — oj prokleta Sinjajevino«. Pola ete je na položaju, a druga po-lovina u pastirskim kolibama. Smjene se vrše dva puta u no i i slušaju švapski razgovori. No u obavljamo demonstrativne napade na novodošle njema ke jedinice. Plameni jezici i raznobojne rakete paraju zrak. Dok napadamo Ivan Masni — Ban vi e i izaziva njema ke šarce. Komandir Cveti pomo u »truda« pali cigaretu i kaže da ne može više izdržati bez pušenja. I to izaziva rafale.

Jedne smo no i u inili nasilno izvi anje nešto dublje u smjeru Kolašina. etnici pjevaju u selu Trebaljevu i lijeno ispaljuju metke. U gradu bruje motori i štek u teški mitraljezi. Nijemci dovla e poja anje i neprestano se kre u. Bit e opet nešto novo. Tu smo saznali da je raspuštena Kominternu.

Danju se navuku guste magle pa se sudaraju naše i neprijateljske patrole. Puca se u nevidljive ciljeve. U bataljon su stigle dvije sestre Tonka Guina i Zorka Špika, nakon preboljelog tifusa u Centralnoj bolnici.

Desno je od nas 7. krajiška brigada. S njom održavamo vezu preko patrole. Kuhana hrana je na izmaku. Mesar Jerko Bari podijelio je eta- ma po nekoliko opanaka od svježe kože. Svu je no gorjela vatra i nepri- jatan miris punio kolibu.

Rude Maš e izrezao meso s ubijenog konja i prvi ga stao pe i. Neki su to kritizirali, a drugi odobrivali. Spominjani su slu ajevi iz prvoga svjetskog rata, dok jedan po jedan nije prišao i uzeo komad mesa. Tako smo po eli jesti konjetinu.

Saznali smo da e se kod Zabljaka spustiti engleska vojna misija. Jednu no smo i uli šum avionskih motora. Ve je vrijeme da utvrde tko se u Jugoslaviji bori protiv okupatora. Napokon se 27/28. maja spustila padobranima na Negobu sko polje. Ne moramo više ekati na položaju u ovoj surovoj planini — Sinjajevini.

29. maja

Tre i bataljon je napustio Sinjajevinu i krenuo u smjeru Durmitora i rijeke Pive ka Sutjesci.

Ivan Špika

GLAVA III

U BICI NA SUTJESCI

U toku bitke na Sutjesci BRIGADA vodi borbe na Sinjajevini, vrši prihvat Engleske vojne misije, vodi borbe na Gornjim i Donjim Barama i u Zelenjari.

U toku petodnevnih borbi na Barama uspješno je obranila ove položaje i zaštitila od napada Nijemaca lijevi bok naših glavnih snaga. U toku tih borbi poslana je i poruka: »Nijemci nadiru sve ja im snagama i sve upornije. Mi smo izgubili dvije trećine sastava, ali računajte na nas kao da smo u punom sastavu.«

Drug Tito je to izrazio riječi ima priznanja: »Ova je brigada odigrala presudnu ulogu u povlačenju naše glavnine preko tjesnaca Sutješke i pokazala divne primjere upornosti i herojstva«.

Pošto je 4. bataljon skoro sav izginuo u brigadu je uključen kao 4. bataljon KNINSKI, koji je došao iz rasformirane 3. dalmatinske brigade.

OGNJENA KLEŠTA NA SUTJESCI*

Jedne večeri pošao sam u kolibu, i a Janku (Moša Pijade), i gotovo nitavu no ostao s njim. Bio je veoma ljut. Avion, zbog kojeg je zadržao 2. dalmatinsku brigadu u Njegobu u, nikako da stigne. Niko nije znao kakav je to avion. Tek te no i mi je i a Janko u poverenju rekao da je re o engleskoj vojnoj misiji. Ali, kao u inat, baš tih dana besnilo je nevreme, praplena kišom i susnežicom. im bi se stihija malo stišala, magla i oblaci bi pritisli okolna brda i zaista je bilo nemoguće da se avion spusti na polje koje smo osiguravali. Međutim, mi smo palili vatre skoro svaku noć.

Trećeg dana, u rano jutro, doletio je jedan transportni avion sa engleskim oznakama na krilima, iz kojeg izašlo pet padobranaca. Bili su to kapetani Dickens i Stjuart, narednik Kembel, Džon Starčević (Hrvat u engleskoj vojsci) i Valter Polen.

To se dogodilo 28. maja 1943. godine. Istog jutra i a Janko je požurio sa engleskom misijom i manjom pratnjom u Zabljak, u kome se tada nalazio Vrhovni štab. Do tada mi u Drugoj dalmatinskoj još nismo imali ni pojma o novoj neprijateljskoj ofanzivi, petoj po redu i najvećoj koja je u Hitlerovom glavnom stanu dobila naziv »Operacija Svare«. To smo saznali nekoliko meseci kasnije, kada nam je iz štaba Druge proleTERSKE divizije stiglo naređenje da odmah krenemo preko Durmitora i Pive na Vučevu i Sutjesku. Bili smo ponovo sa svih strana opkoljeni na planinskim masivima između u Sutjeske, Pive i Tare. Protiv 19.000 boraca naše četiri divizije nastupalo je 117.000 dobro naoružanih vojnika četiri nemačke i četiri italijanske divizije.

Dva dana pre toga, posle neuspešnog pokušaja Prve proleTERSKE divizije da probije položaje 118. lovačke divizije i grupe »Gartler« kod Foče, Vrhovni štab je promenio pravac proboja: preko Pive i Sutjeske na Zelengoru. Sutješka je tih dana bila najslabije branjeni deo nemačkog fronta. Na dužini od preko 30 kilometara od njenog ušća u Drinu, pa uzvodno do Ravnog, bila su svega dva oslabljena bataljona 738. nemačkog puka. To je trebalo što bolje iskoristiti. Zato je Tito naredio Peku Dapčeviću da pošalje Drugu proleTERSku brigadu odmah na Sutjesku da ovlada Suhom i Tjentištem i preduhitri neprijatelja, a sa ostale tri brigade da zaustavi jedinice 7. SS »Princ Eugen« divizije, koje su napredovale s juga rekom Pivom prema Javorku i Mratinju. Istovremeno je Kolašinski sa Prvom proleTERSkom divizijom blokirao snage 118. lovačke divizije na severu, na desnoj obali Tare, kod Zlatnog bora.

* Iz lista »Ilustrovana politika«.

Trideset i prvog maja u Drugu diviziju je stigao i drugi radiogram iz Vrhovnog štaba, u kome je izme u ostalog stajalo: »Sta je sa Drugom dalmatinskom brigadom? Gde se zadržala? Radite brzo, vreme ne eka. Druga proleterska brigada je ve na Suhoj . . .«

Drug Tito tada nije znao da je uzrok našeg zakašnjenja b*la engleska vojna misija, zbog koje smo izgubili dva dana. Drugog juna stigli smo preko Durmitora i Pivske planine umorni i gladni pred vise i most na reci Pivi. Tu nas je do ekala jaka artiljerijska vatra i avionske bombe. Morali smo u manjim grupama da pretr avamo preko mosta. U selo Mratinje stigli smo tek pred podne. Dalje nismo mogli. Tu smo preno ili i 3. juna produžili padinama Magli a do Mrkalj-Klada.

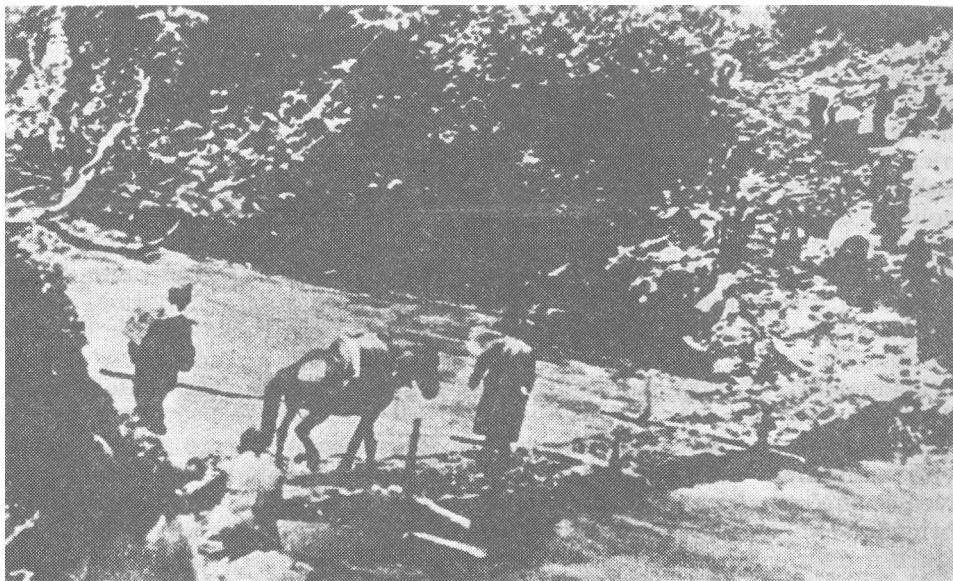
Toga dana stigao je u Mratinje i Vrhovni štab. Sa svih strana stizali su iz divizija sve lošije vesti. Nema ko-italijanski vatreni obru sve više se stezao oko naših snaga i sabijao nas izme u Sutjeske i Pive. Sedma SS-divizija prodirala je sa juga dolinom Sutjeske i duž Pive. Na severozapadu je 118. lova ka divizija odbila juriše proleterskih brigada i vrsto u svojim rukama zadržala Borovno i Košur, tako da je prolaz na Sutjesci bio sada sužen na svega pet kilometara izme u Suhe i Košura. Sa istoka i jugoistoka, od Tare, Durmitora i Komarice, nastupale su u polukrugu italijanske divizije »Ferara« i »Taurinense« i, izme u njih, Prva brdska nema ka divizija. Situacija se pogoršavala iz asa u as . . .

Bilo je o igledno da se sa sve etiri divizije i ranjenicima ne emo mo i probiti u istom pravcu. Tada je Tito, u jednoj pe ini iznad sela, sazva o sastanak svih lanova Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta. Odlu eno je da se Glavna operativna grupa podeli: Prva i Druga divizija da se probijaju prema severozapadu, preko Sutjeske i Zelengore u isto nu Bosnu, a Tre a i Sedma, sa blizu 4000 ranjenika i tifusara, na jug, na Sinjajevinu ili Goliju. Trebalo je spasiti takozvanu živu silu. Ra unalo se da e Tre a i Sedma divizija biti sposobne, koriste i no i prolaze u neprijateljskom rasporedu, da se probiju iz okruženja i spasu ranjenike . . .

etvrtog juna stiglo nam je iz štaba Druge divizije nare enje da smesta povedemo brigadu preko Dragaš sedla, Suhe i Sutjeske i što je mogu e pre izbijemo u rejon Donjih i Gornjih Bara. Ali general Liters, glavnokomanduju i nema kih snaga je i to predvideo. Odmah je naredio komandantima 7-SS divizije i grupe »Anaker« da ubrzaju napredovanje svojih jedinica prema Tjentištu i da se što pre spoje sa 118. lova kom divizijom na Košuru. Na taj na in bi prolaz na Sutjesci bio potpuno zatvoren.

Sada je sve zavisilo od toga ko e pre sti i u rejon Bara i posesti Tovarnicu, mi ili oni. etvrtog juna uve e stigli smo u Suhu, ali no u nismo mogli da napredujemo bespu em. Prenu ili smo u Suhoj i u praskozorje, preko jednog klimavog brvna, prešli Sutješku i krenuli kozjom stazom uz Kukove stijene. Pred podne stigli smo, pra eni plotunima haubice iz emerna, u Donje Bare i smenili jedan bataljon Druge proleterske brigade, koji se odmah zatim povukao prema Košuru. Tom prilikom poginulo je deset boraca.

Oko tri asa po podne naredio sam Branku Mirkovi u da sa Drugim bataljonom krene na Uglješin Vrh, ali su bataljone poslije žestokog okršaja odbacile na Gornje Bare znatno nadmo nije snage grupe »Anaker«

Improvizirani most na Sutjesci kod Tjentišta preko kojeg su prešle jedinice »Druge proleterske divizije«, juna 1943. godine

koji su već bile zauzele Tovarnicu. Oko osam uveče u Bare je stigao i Bruno Vuleti sa Trećim bataljonom i, posle kraće borbe, zaposleo kotu 1600, dok su Stevo Pečanac sa četvrtim i Obrad Egi sa Prvim bataljonom držali položaje na Ardovi i Planinici.

Za to vreme sa Košura, pet kilometara severozapadno od nas, uli su se neprekidno mitraljeski rafali i eksplozije bombi. Na Košur je jurišala Druga proleterska brigada komandanta Ljubodraga Čurića. I tamo se vodila ogorčena borba za život i smrt, pošto su položaji na tom visu štitali desni bok prolaza na Sutjesci. Po vatri sam ta no mogao da razaznam kada su jurišali proleterci, a kada Nemci. Borba je trajala ceo dan i celu noć, ali te položaje nismo mogli osvojiti . . .

Šestog juna, u zoru, naredio sam Brunu Vuleti u da iskoristi maglu i sa Trećim bataljonom napadne nemačke položaje kod Jezera i Gornjih Bara, a Branku Mirkoviću da ponovi napad sa Drugim bataljonom na Uglješin Vrh. Međutim, pokazalo se da su Nemci otkrivali taj napad, jer su nas dočekali strahotnom vatrom i silovitim protivjurišom odbacili na polazne položaje.

Tada nam je situacija bila potpuno jasna. Nemci su držali ključne položaje na Tovarnici i bili toliko jaki da nije moglo biti ni govora o probijanju naše Druge divizije preko Bara na Zelengoru. O tome sam odmah izvestio Peka Dapčevića.

Okol sedam uveče patrole Prvog bataljona otkrile su tri jake nemačke kolone, koje su se sa Vukove stijene i Tovarnice kretale prema Planinici i Ardovi na položaje Prvog i četvrtog bataljona. Bile su to jedinice grupe »Anaker« i puka »Brandenburg« koji je došao kao pojačanje.

Nemci su prvo napali položaje na Planinici, a zatim na Ardovi. Prvi bataljon ih je dočeka brzom paljbom i uskoro se razvila ogorčena borba. Mitraljezac Trećete, Torbica, nije dao Nemcima ni glavu da podignu, kose i ih rafalima sve dok ga granata nije raznela. Tada je, preko brisanog prostora, kroz kišu kuršuma potrao uo Bursa i ranjen legao za njegov mitraljez. Druga eta tukla je Nemce s boka, i kad su se oni privukli položajima Trećete, jurnula je na njih, odbila ih i nanela im velike gubitke.

Te večeri je Kola Popović uputio Prvu proletersku brigadu zaobilaznim putem, preko Dragoš-sedla, Suhe i Tjentišta prema Milinkladama, Lukim i Vrbnikom kolibama na Zelengoru. Za njom je nešto kasnije krenula Treća krajiška, a zatim i Druga proleterska brigada. Na Košuru i prema Popovom mostu ostale su Majeve i Šesta brigada, da sa našom brigadom drže i dalje prolaz u nemačkim položajima i prihvate Sedmu diviziju.

Nemci su to odmah osetili. Već oko devet časova uveče, posle strahovite neprekidne artiljerijske vatre koja nam je nanela velike gubitke, Nemci su četvrti puta toga dana krenuli u napad, sada na celom frontu brigade. Hteli su pošto-poto da do zore zauzmu Bare i da se sutradan sjure u dolinu Sutjeske. Posle paklene vatre sa obe strane naši bataljoni su krenuli na juriš. Nastala je borba prsa u prsa, kundacima, noževima, bombama. U mrklom mraku borci su se raspoznavali jedino po glasu, dozivanjem i bodrenjem. U tom opštem metežu čuli su se povici na našem i nemačkom jeziku, gazilo se preko mrtvih, preko šlemova i pušaka. Posle jednog časa neprekidne borbe na život i smrt Nemci su popustili i u neredu se povukli, uz velike gubitke. Te noći poginulo je 65 boraca i staršina naše brigade.

Sutradan, 7. juna, tek što se razdanilo, ponovo su nas »Štuke« zasule bombama, a zatim artiljerija granatama. Oko osam časova grupa »Anaker« napala nas je sa tri strane.

Oko 9 časova naišli su nemački transportni avioni i pokušali da izbacuju padobrane sa hranom i municijom. Nekoliko takvih paketa je palo u potok Kota na »ničijoj zemlji«, i izgledjeli borci, i bez municije, pokušali su da ih zaplene. Ali sa Bošnjačijem glave zasuli su ih mitraljeski rafali. Nastala je ogorčena borba oko padobrana. Komandir Jovo Četnik provukao je svoju Treću etu kroz gustu šumu i iznenada udario u nemački levi bok. Ovo je pomoglo ostalim četama Drugog i Trećeg bataljona da potisnu neprijatelja i zaplene nekoliko padobrana sa paketima. Posle su nam ti padobranci poslužili kao jedini materijal za previjanje rana borcima.

U međuvremenu su jedinice puka »Brandenburg« uspele da odbace četvrtog bataljona sa Ardove prema Donjim Barama, dok su jedinice 738. lovačkog puka celog dana uzaludno napadale Planinicu i položaje Prvog bataljona. Pretela je opasnost da brigada u rejonu četvrtog bataljona bude presečena na dva dela. Zato sam taj bataljon pojačao sa dva mitraljeza, a Trećem i Prvom bataljonu naredio da obinom vatrom potpomognu protivnapad. Posle dvočasovne borbe četvrti bataljon je povratio svoje položaje.

Nemcima su stalno pristizale sveže snage, pa su stalno obnavljali napade. Jedna njihova grupa uspela je da se provuče izmeću Prvog i četvrtog bataljona, levo od Jezera, do Donjih Bara, i da napadne i štab

brigade. Tada su Jovo Kapić, zamenik komesara i Ratko Sofijani, zamenik komandanta, legli uz mitraljeze i uz pomoć nekoliko kurira odbili ovaj prepad neprijatelja.

Oko 10 asova uveče na položaje Drugog i Trećeg bataljona srušilo se 2000 nemačkih vojnika. Ponovo sam naredio da se na juriš odgovori jurišem. Raunao sam na ono, ona je nama uvek bila bolji saveznik, računao sam na odvažnost i junaštvo boraca. I nisam se prevario. Posle jednog asova kurir mi je doneo izveštaj iz štaba Drugog bataljona u kome je stajala samo jedna rečenica: »U stroju bataljona nema više ni polovine boraca, ali računajte na nas kao da smo u punom sastavu!«. Taj izveštaj sam sutradan, uz zahtev za pomoć, poslao komandantu Druge divizije, a on Vrhovnom komandantu.

Pred zoru smo, i mi i neprijatelj, ponovo bili svaki na svojim položajima. Još jedan dan je bio ugrabljen, ali izgubili smo 70 drugova...

Osmog juna Nemci su pošli na napad nešto kasnije nego obično. Toga dana padalo je povremeno i po 50 granata u toku jednog minuta na pojedine delove naše odbrane. Od jedne, koja je eksplodirala u neposrednoj blizini osmatračnice, poginuo je moj kurir, a ja sam bio ranjen u nogu i ruku. Druga je ranila komesara brigade Matu Ujevića.

Nešto kasnije jedinice puka »Brandenburg« ponovo su probile položaje našeg četvrtog bataljona i odbacile ga ispred Jezera i Donjih Bara. Time je i Treći bataljon bio ugrožen bonom vatrom. Njegova levokrilna eta bila je gotovo uništena, a komandir ete Stevo Opačić, junak sa Neretve, teško ranjen. Samo se Prvi bataljon uporno držao na Planinici, ali tako isturen i on se nalazio u velikoj opasnosti. Cela brigada je bila u kritičnom položaju, jer ako bi Nemci uspeali da zauzmu Donje Bare, više ne bi bilo moguće ni za kakav otpor, s obzirom da položaja sve do Sutjeske više nije bilo.

Tada sam poslao poslednji izveštaj štabu divizije. Rekao sam da je brigada izgubila dve trećine ljudstva i da nam hitno pošalju pomoć, ukoliko su Bare bile još važne. Oko 11 asova stigao je odgovor, u kome je rečeno da će nam pomoći i svakog asova, i da Bare zadržavamo po svaku cenu. Tom prilikom sam prvi put doznao da je 7-SS divizija onemogućila izvlačenje naše Treće divizije sa ranjenicima prema jugu, sa Sinjajevine. Kako se Treća divizija još nalazila na desnoj obali Pive, bila je predaleko i od Sutjeske.

Oko podne pojavio se Pero Kosori sa svojom Majevičkom brigadom. Radost je brzo splasnula kada smo doznali da je i ona svedena na svega 200 boraca. Odmah smo se sporazumeli da je jedini način da održimo Donje Bare — da napadamo. To smo i učinili, ali se naš uspeh sastojao u tome što smo napredovanje Nemaca odložili samo za nekoliko asova.

Predveče smo bili zbačeni sa Donjih Bara na Šiljevica, na kojoj smo se, zahvaljujući i nadovešćim naporima i samom sudu, zadržali do sutradan u podne.

Devetog juna, oko podne, u naš štab je stigao kurir iz divizije sa naređenjem da brigadu odmah izvučemo iz okruženja i da se zajedno sa Majevičkom brigadom probijamo prema Lukim kolibama, na Zelengoru. Iscrpene i izgladnele borce povelili smo prema Tjentištu, ali Nemci su već bili zauzeli Krekove i presekli stazu koja vodi na Milinklade. Onda smo

skrenuli nalevo uz Usovi ki potok i ispod položaja Šeste isto nobosanske brigade, koja se herojski borila i uz žrtve omogu ila nam povla enje, probili smo se izme u Ozrena i Ple a prema Hr avki. To je bio prolaz od jedva 600 metara, koji Nemci još nisu uspeli da zatvore, ali koji su zasipali rafalima.

Pred ve e, kada smo se spustili niz strminu potoka Hr avke, »Štuke« su nas još zasipale bombama i mitraljirali. Sedma banijska divizija bila je ve na Milinkladama. Samo je Savina Tre a divizija tek izlazila na Vu evo, dok su njeni zaštitni delovi još bili na desnoj obali Pive. Te ve eri se pogoršao položaj i na Zelengori. Nemci su na pravcu nastupanja Ko ine Prve divizije munjevito ubacili svoju 369. diviziju, sa namerom da sutradan pre u sa severozapada u protivnapad, uz istovremeno dejstvo puka »Brandenburg«. Sedma SS divizija je prodirala južno od Gornjih Bara i Suhe, a 118. lova ka sa istoka. Sada je ponovo put prema severu bio zatvoren.

Tada je štab Prve proleterske divizije naredio brigadama da napadaju nema ke položaje na Balinovcu. Sutradan, u ranu zoru, bila je razbijena borbena grupa 369. legionarske divizije. Zatim je štab Prvu brigadu uputio prema selu Rataj, a Tre u krajišku prema selu Jele da izbiju na put koji povezuje Fo u sa Kalinovikom. To je bilo od presudnog zna aja za izvla enje glavnine naših snaga iz tridesetodnevnog okruženja na Sutjesci.

Dvanaestog juna, spuštaju i se od Jablanovog vrha prema Mokrom dolu, prema jednoj našoj jedinici, iznenada sam se na ivici šume sreo sa Titom. Ruka mu je bila zavijena jer je ranjen prilikom bombardovanja na Milinkladama. Bio je ljut zbog vatri koje su borci zapalili, a kada je video da sam i ja ranjen rekao je:

— I tebe je nešto zaka ilo.

Odgovorio sam da je rana laka, ali da ne mogu da se kre em bez pomo i. Kada sam ja njega upitao za ranu, rekao je sasvim kratko:

— Bi e sve u redu. Nego pri i da vidiš šta nam Ko a piše!

Bio je to izveštaj komandanta Prve divizije o probou nema kih položaja kod Miljevine na putu Fo a—Kalinovik. Bio je to radostan doga aaj kojim je prakti no završen probou naših snaga iz trostrukog nema kog okruženja. Produžili smo nekoliko kilometara zajedno, a zatim sa ekali i ostale drugove iz Vrhovnog štaba.

Pred ve e je Tito primio poslednji izveštaj iz Tre e divizije. Tada sam saznao da se divizija nije mogla probiti, da je pretrpila velike gubitke i da je poginuo njen komandant Sava Kova evi . Bio je to za sve nas jedan od najtežih trenutaka od po etka ustanka.

Sutradan, 13. juna po podne, priklju io sam se svojoj brigadi na jednoj kosi iznad sela Rataj. Druga proleterska brigada vodila je za to vreme ogor ene borbe sa Nemcima, koji su uz pomo tenkova svim silama nastojali da nam onemogu e prelaz preko mosta na Bistrici. Ali Druga proleterska je sa uvala jedan protivtenkovski top prilikom povla enja kroz Zelengoru, i sada im je bio dobrodošao. Uništili su dva tenka, a ostali su po eli da se povla e. Prolaz je jedno vreme bio slobodan, ali most su nastavili da tuku nema ki minobaca i. Jedan bataljon naše brigade prebacio se, još u toku dana, pod najžeš om vatrom preko mosta.

Vreme se prolepšalo. Naišle su »štuke«, koje su izvi a ki avioni naveli na Rataj i Miljevinu. Po elo je strahovito bombardovanje. Jedna grupa aviona nailazila je za drugom. Miljevina je uz to bila izložena žestokoj artiljerijskoj vatri. U toj paklenoj kanonadi, koja nije prestajala sve do mraka, u Rataju i Miljevini ostalo je da leži stotine naših boraca.

Kasno u no prešao sam preka mosta na Bistrici i u Miljevini se ponovo sastao sa brigadom. Sutradan je glavna operativna grupa sa Vrhovnim štabom ve krenula prema Jahorini. Još tri dana ostao sam sa svojom Drugom dalmatinskom brigadom i na putu prema Jahorini zauvek je napustio. Nare enjem Vrhovnog štaba morao sam da preuzmem komandu nad etvrtom crnogorskom brigadom.

Ljubo Vu kovi

PETA OFANZIVA

Dvadeset i osmog maja maršujemo u pravcu Durmitora, prolaze i kroz selo Negobu e, ujem o da se te no i s padobranima spustila engleska Vojna misija — prva savezni ka misija kod nas. Borci u koloni razgovaraju: »Neka su došli! Neka vide kako izgledaju ove crnogorske planine. Bit e i za njih porcije kaše. Nek' vide da li im se Draža bori protiv Nijemaca i Talijana ili, skupa s njima, protiv nas. Baš su došli u pravi as kad smo sve etnike satjerali u žicu — kod Talijana i Nijemaca u Nikši , Kolašin i Podgoricu. Nek jave u London ko je saveznik — partizani ili etnici. Valjda e sad Radio London prestati da bruji o 'borbi' etnika protiv okupatora.«

Maršujemo bez odmora, a i zastanci su rijetki. Kiša pada, hladno je kao da je decémbar, a ne konac maja. Još nismo sigurni da su Nijemci otpo eli Petu ofanzivu. Tješimo se i govorimo, pa tek smo izišli iz etvrte, kud e prvo Peta. Razmišljamo — od decembra do maja smo stalno u pokretu iz borbe u borbu, svaki dan, trebalo bi se malo odmoriti. Cijelu zimu smo proveli na snijegu. Stigosmo u podnožje Durmitora. Štab brigade nare uje da se svi bataljoni prikupe. Pitamo se što je sad novo, jer rijetko smo se okupljali od formiranja brigade. Štabovi bataljona su do sada sva nare enja prenosili i objašnjavali politi ku situaciju. Skupili smo se, sva etiri bataljona, napravili smo krug i o ekujemo komandanta i komesara brigade i njihove zamjenike. S nestrpljenjem o ekujemo o emu e nam govoriti. Naga amo, jedni kažu: »Sigurno idemo za Srbiju!«. Drugi opet razmišljaju: »Sigurno je Prva proleTERSka zauzela Plevlja«. Tre i kažu: »Blizu je Nikši , mogli bi mi sutra nave e nagariti na njega«. Ta naga aja prekinu glas partijskog rukovodioca brigade — druga Jove Kapi i a, koji po e da nam objašnjava novonastalu situaciju. Drug Kapi i , na kraju svog govora, pozva sve komuniste i skojevce u brigadi da u predstoje im borbama služe kao primjer ostalim borcima i, na kraju, završi s rije ima: »Naša je brigada pobijedila neprijatelja na Neretvi i Drini, pa emo pobijediti i u predstoje im borbama«. Tu no preno ili smo ispod Durmitora i odmorismo se.

Sutradan rano krenuli smo uz Durmitor. Kiša nas stalno prati, ljutili smo se na nju, jer smo mokri do kože, a i milo nam je što pada jer nas

ne tuku neprijateljski avioni. Sto se god više penjemo uz Durmitor vrijeme je hladnije i snijeg s kišom po inje da pada, zale ava se odje a na nama, na licu se hvata tanak sloj leda. im taj sloj leda bacimo s lica, drugi se hvata i tako nam prolazi taj dan do kasno u no .

Ve slijede eg dana susre emo se s Nijemcima. Da bismo pokret mogli produžiti, treba ih otjerati s obližnjih kota, koje su ranije zaposjeli i spremili da nas sa njih do ekaju. Tako brigada svakog dana vodi borbu, a po no i se dalje probijamo. Oko nas na sve strane uje se pucnjava topova, mitraljeza i pušaka i u tim klisurama to jezivo odjekuje. Svakog dana sve više je ranjenika, a to nam odvaja više boraca da ih nose ili vode. Zarekli smo se da ne emo živog druga ostaviti neprijatelju.

Pod borbom smo prešli Taru i Pivu. Nijemci su zaposjeli sve dominantne visove. Naša brigada i ostale jedinice vodile su ogor ene borbe da bi prokr ile put k rijeci Sutjesci. Stižemo u dolinu Sutjeske. Svud naokolo vode se ogor ene borbe. Naša brigada dobiva nare enje da najhitnije izbije na položaje Donje i Gornje Bare. Kre emo odmah usiljenim maršem preko Sutjeske i penjemo se velikim strminama s jednom pješom kom stazom, jer treba da što prije stignemo i zaustavimo Nijemce, koji isto tako hitaju da zatvore prolaz našim jedinicama, ranjenicima i Vrhovnom štabu prelaz preko Sutjeske. Izbili smo u pravi as na Donje i Gornje Bare. Tek što smo zauzeli položaje, malo se sredili i odmorili, pojavili su se Nijemci iz pravca Gornjih Bara.

Sad po inje petodnevna bitka 2. dalmatinske brigade na život i smrt. Otpo inje borba da se osiguraju i spase ranjeni drugovi, koji su morali pro i preko Sutjeske. Borci su govorili: »Moramo spasiti ranjene drugove, moramo obezbijediti prelaz preko Sutjeske ostalim jedinicama i Vrhovnom štabu«. Znali su da tuda treba da pro e naš Vrhovni komandant drug Tito i da ne smijemo dozvoliti da Nijemci zatvore taj jedini prolaz s kojim se moramo dalje probijati na Zelengoru.

Po inju mnogobrojni juriši naših boraca na Nijemce i njema ki na nas, prorje uju se naši redovi, ali i Nijemcima ne ostajemo dužni, ne damo im ni koraka naprijed. Položaji svakog asa mijenjaju se — as su u našim, as u njema kim rukama. Njema ka artiljerija i avijacija krvni ki nas tu e, ali nas ne može odvojiti i pokrenuti s položaja. ujemo viku njema kih oficira i ono stotinu puta ponovljeno: »Forvertz!«*, a mi ih do ekujemo na cijev puškomitraljeza, pušaka i ru nim bombama. Tu emo se kundacima i noževima i ne damo im naprijed, svjesni da od ishoda naše borbe zavise životi nekoliko hiljada drugova. Odlu ili smo da do posljednjeg istrajemo o ovoj nad ovje anskoj borbi na život i smrt.

Prolaze dani i no i nevjerovatno brzo u ovoj magli od baruta. Po danu se više branimo, a po no i napadamo Nijemce, nedamo im da o i sklope. Tri dana ne dobivamo nikakove hrane, komora nam je ostala dolje na Sutjesci, negdje oko Suhe, ne znamo što je s njom, jer i otuda se uje pucnjava. Nemamo što ni o ekivati od nje. Kad smo pošli na položaje, dobili smo po par e konjskog mesa i evo tri dana se tu emo danono no protiv neprijatelja koji se sa avionima snabdijeva, bacaju mu dosta kruha i konzervi. Kad im zauzmemo položaje nailazimo na limene kutije konzervi i razmišljamo »da nam je bar jedna konzerva na nas desetak«. Kod poginulih Nijemaca u njihovim torbicama na emo po malo kruha, koju kon-

* Napred!

zervu, salame i masla. Drugarski i bratski dijelimo to me usobno i govorimo: »lako je njima ratovati ovako, ali nam opet ništa ne mogu, slabo ih pokre e to maslo kojeg su oplja kah negdje u porobljenoj Evropi.«
etvrtog dana borbi dobivamo, iz naše komore, sljedovanje — par e konjskog mesa — i to je jedini obrok koji smo dobili u toku petodnevnih borbi na Donjim i Gornjim Barama. Pitamo intendante: »Zašto nisu više donijeli mesa?« Oni nam odgovaraju da su svega dva konja zaklali i da ih treba uvati za slijede e dane. Mirimo se s tim odgovorom, jer znamo da e nas ti iscrpljeni konji još koji put okrijepiti.

Razmišljamo o jurišima na njema ke padobrane kad ih spuštaju iz aviona, moramo ih od njih oteti, tamo je municija i hrana, a i jedno i drugo nam treba. Oko prvih padobrana, ba enih iz aviona, razvila se žestoka borba, »podijelili« smo ih s Nijemcima i tako se nešto opskrbili. To smo ponavljali nekoliko puta i smanjivali sljedovanje Nijemcima, a sebi pove avah. Svud naokolo vode se ogor ene borbe. Na nas Nijemci žestoko napadaju i ho e pod svaku cijenu da nas otjeraju s položaja. Njihova artiljerija i minobaca i o i nam ne da otvoriti. Svaki minut nas je manje a oni dovla e svježe snage. Ponavlja se juriš za jurišem, s vremena na vrijeme uje se po koji jauk ranjenika. Drugarice — bolni arke imaju pune ruke posla. Mnogo je drugova ranjeno, zavoja nema, traže one pomo da iznesu ranjenike, a nema im tko pomo i, jer su se naši redovi dobro prorijedili. One se mu e i nose ranjenike same u obližnju uvalu ili ih smještaju u rupe koje su avionske bombe iskopale da bi ih bar nešto zaštitili od ponovnog ranjavanja. Mnogo je drugova bez jedne ili obje noge ili ruke, ne znamo što emo s njima, kako emo ih evakuirati do divizijske bolnice. Ranjen je komandant i komesar brigade, ranjeno je dosta drugova iz štabova bataljona i komandi eta, sve je prepolovljeno. A, kako i ne e, svi smo u jurišu, svak sebi sad komanduje, svi znamo zadatke i cilj nam je da ne dozvolimo Nijemcima da izbiju na Sutješku, jer tamo treba da pre u Sutjesku ranjenici, ostale jedinice, Vrhovni štab i drug Tito.

etvrtog dana žestokih borbi Nijemci uspijevaju s novim i svježim snagama, koje su doveli kao poja anje, da ovladaju položajem Gornje Bare. Izvršili smo protunapad i povratili taj položaj, ali su ga Nijemci ponovo zauzeli. Borba se vodila »prsa u prsa«. ujemo da nam Majevi ka brigada dolazi u pomo i željno je o ekujemo, jer položaj na Gornjim Barama ne smijemo napustiti, jer bi to zna ilo pustiti Nijemce da izbiju na Sutjesku.

Od 5—9. juna 2. dalmatinska brigada vodila je najslavniju bitku u svojoj historiji na položajima iznad Sutjeske. Ona je opravdala povjerenje svog Vrhovnog komandanta druga Tita, daju i joj jedan od presudnih zadataka koje su naše jedinice izvršavale u toku Pete neprijateljske ofanzive. Ona je asno izvršila povjereni joj zadatak i ponovno osvježila svoje slavne pobjede sa Neretve i Drine. Brigada je u potpunosti izvršila povjereni joj zadatak, iako je dvije tre ine svoga ljudstva izgubila u borbama na Sutjesci.

Kako se ta krvava borba vodila iznad Sutjeske na položajima Donje i Gornje Bare, najbolje može da ilustrira izvještaj štaba II bataljona koji je imao 128 izba enih boraca i rukovodilaca iz stroja, a i kod ostala tri

bataljona sli na je situacija bila. Stab II bataljona, u svom izvještju štabu brigade, piše:

— »Nijemci nadiru sa ja im snagama i sve upornije. Mi smo izgubili dvije tre ine svoga ljudstva. Ali, ra unajte na nas kao da smo u punom sastavu«.

Nikola Sinobad

JEDAN DAN I JEDNA NO NAD SUTJESKOM

Prvi bataljon je ve odbio dva napada, a još nije prošlo ni 10 sati ljetnog dana nad Šutjeskom, a Nemci su se pripremali za tre i napad.

Po eli su žestokom artiljerijskom vatrom iz podnožja Graba. Teške granate po ele su razarati položaj Prvog bataljona. Dizale su crne stubove zemlje i dima i ostavljale duboke kratere, zasipaju i sve naokolo elikom, kamenjem i zemljom. Nikada Prvi bataljon nije bio pod takvom vatrom. Sav je položaj obavijen plamenom i dimom. Zemlja je podrhtavala kao da se nešto ruši. Izgledalo je da niko živ ne e iza i iz ovoga pakla. Jedna granata podigla je uvis i raznela tela triju boraca — Paje Jari a, Miloša Veselinovi a i Hermana Martija. Svi su borci uzdrhtali, pribili se u plitke zaklone celim telom. Svi su sada poželeli da su im zakloni dublji, ali vremena za ukopavanje više nije bilo. Granate su treštale i gravale slivaju i se u neprekidnu tutnjavu.

Jedan borac do Obrada po eo je glasno da nešto psuje i vi e. Ali, ni on sam nije mogao ni sebe uti. Ušutio je i malaksalo, zacvilio: »Da me što prije pogodi«!

Obrad je bio zaslepljen od eksplozije. Ose ao je miris sagorelog baruta. Sav crn, iznemogao, obasut zemljom i kamenjem, motrio je u pravcu Nemaca. Znao je da e se nema ki zeleni redovi pojaviti im prestane ova prokleta paljba. Nikada nije sa toliko želja o ekivao neprijatelja kao toga dana. Ali, artiljerijska vatra nije nikako prestajala. Tek posle mnogo bsekrajnih minuta granate se razrediše, po eše nabadati po položaju i umuknuše.

— Zašto ih nema? — pomislio je Obrad, gledaju i prema neprijatelj-skoj liniji. Trebalo je da se sad Nemci opet pojave.

Odgovor je došao uz naglu pojavu i urlanje nema kih aviona. Jedan za drugim istresali su toware bombi na položaje bataljona. Od dima i vatre Obrad nije mogao videti šta su sve avioni u inili, ko je poginuo i koliko je još ostalo preživelih boraca. Tek kad su Nemci, po odlasku aviona, pošli u napad, Obrad je sa ponosom primetio da su sve glavne ta ke odbrane popunjene i da se mnogi borci laaju oružja. ekali su njegovu komandu. Mnogi su ve bili mrtvi, ali to se nije ose alo.

Pustio ih je skoro na domak cevi, a onda naredio da se otvori žestoka vatra — paljba!

— Juriš, bacaj bombe! — komandovao je Obrad i jurnuo napred.

Sve je po elo da gori. Dim je gušio. Nastala je borba prsa u prsa.

Nemci su, u silnom napadu Obradovog bataljona, pretrpeli velike gubitke i po eli se naglo povla iti. Zaustavili su se nekoliko stotina metara ispred bataljona i tu se po eli ukopavati.

Obradov bataljon ve je pretrpeo teške gubitke. Glad, že, umor i rane pritislule su borce kao stijenje. Ali svi su bili zadovoljni. Nemci ovoga puta nisu prošli. Proleterske brigade prolazile su Sutjesku i kretale na zapad u odlučni proboj neprijateljskog obruba. Njihov prolazak štitali su svojim životima i borci sa Planinice.

Nemci su po svaku cenu, ne osvrui se na gubitke, nastojali da slome otpor 2. dalmatinske brigade na Barama, da se sruše na Sutjesku i zatvore izlaz partizanskim jedinicama. Zato su, odmah posle podne, dobili nova pojačanja i sa svežim snagama opet krenuli u napad. Opet su nemačke »štuke« i bombarderi naletali u grupama i bombama zasipali položaje na Planinici.

Žestokim protunapadom Obradov bataljon odbio je nasrtaj nemačke pešadije i, krajnjim naporom, oduvao svoje položaje.

Obrad je sa nestrpljenjem očekivao noć, koja je oduvek bila najveći partizanski saveznik i zaštitnik. Znao je da Nemci obično u noć nisu napadali i da je to bitna prilika da bataljon predahne i prikupi snage za dalje borbe. Kad se tama spustila, povukao je veći deo bataljona iza položaja da se ljudi odmore.

Borci su tražili dobre zaklone od granata i noćne studeni, i legli kao pokošeni. Obrad je dugo tražio pogodan zaklon i svaki mu se činio slab. Onda je u kamenjaru naišao na neko sklonište poput korita, natkriveno pločama. Uvukao se u njega. Bilo je tu toplo, sigurno i prostrano. Mogao je tu još jedan borac leći i mirno spavati. Dozvao je referenta saniteta Zdenka Cvrlju da se uz njega odmori.

Tek što su se smestili, tresnu granata pred sam ulaz u sklonište. Zasuli ih kamenje i dim. Zamalo se ne pogušiše u ovoj rupi.

— Izlazimo napolje iz ove rupe. Nikada više nećemo tražiti najsigurnije sklonište. U njemu se, izgleda, najprije gine! Ova prva granata najavila je novi, noćni napad Nemaca. Njihov front već danima stoji nepomično. Zato prvi put poduzimaju masovni noćni napad. Oko 21 sat krenuli su na juriš na položaje 1. bataljona.

Obradovi borci spremno su ih dočekali žestokom paljbom, pa bombama, pa noževima i kundacima, pa rukama. Nije se znalo ko koga bije i ko pobeđuje. Tek, posle jednosatnog krkljanca osetili su da živih Nemaca više nema na Planinici.

Već četvrti dan Obradovi borci odbijaju silovite napade nemačke vojske. Umorni su, iscrpljeni, neispavani, gladni, izranjavani. Ponestalo je i municije za borbu. Svega je ponestalo, samo odlučnosti i hrabrosti nije. Kad jedan drug pogine, drugi se bije dvostrukom snagom. U borbenom stroju su svi ranjenici koji još mogu držati pušku.

Četvrtog dana borbe (8. juna 1943) stigao je iz štaba brigade kurir Stevo Dvoki sa narednjem da se položaj mora braniti do noći, i da se borcima uskoro stavi i smena ili pojačanje. To je borcima dalo novu snagu da i ovaj dan izdrže.

Oko 7 sati Nemci su krenuli u novi opšti juriš i bili odbijeni na nove polazne položaje. Onda su pokušali, u manjim grupama, da izvrše prodore na pojedine delove odbrane. Komandir 1. čete Bogdan Sijan odbio je jedan takav napad. Komandir 3. čete poslao je hrabrog vodnika Stevu Opa i a da se popne na visoku stenu i odatle s boka, napada nezaštićenog neprijatelja. Pod vatrom Stevovog mitraljeza Nemci su se morali

dublje povu i. Ali, oni nisu mirovali. Celi dan su nasrtali i obasipali položaje granatama. U kratkotrajnim zatišjima borci su sahranjivali svoje izginule drugove, previjali svoje rane, upali travu srijemušu da utaže glad i malo predahnu.

Obradu su dolazili komandiri i komesari eta sa sve gorim izveštajima.

— Ovako se više ne može, družo komandante! — govorili su svi oni, a Obrad je znao da su u pravu.

— Poja anja nema, smjene nema, hrane nema. Iz štaba brigade dobili smo nare enje da se branimo do posljednjega, sve dok ne dobijemo druk ije nare enje. Mi emo to u initi!

Obrad je to govorio mirno, svestan šta to zna i. Drugovi su ga mirno saslušali i otišli svojim etama da im to prenesu.

Svi su znali da se na Sutjesci bije odlu na bitka za proboj jedinica Narodnooslobodila ke vojske Jugoslavije i da u toj bici drugog izbora nema osim pobeđe ili smrti. Dole na Sutjesci vrilo je kao u kazanu. Neke jedinice ve su se probile. Onim drugim trebalo je ovde, na visovima Planinice, omogu iti da i one pre u.

Kad je pala no , bilo je nare enje da se 1. bataljon povu e. Polako su krenuli prema Sutjesci u proboj prema Zelengori. Na Planinici ostalo je više od polovine 1. bataljona. To su bili svi mrtvi borci 1. bataljona koji su dali svoje živote za prolaz preko Sutjeske.

Ispunivši svoje zadatke, bataljon Obrada Egi a krenuo je za glavninom naše vojske u nove bojeve.

Obrad Egi komandovao je na Sutjesci jednim bataljonom Narodnooslobodila ke vojske Jugoslavije, u jednoj od najve ih bitaka koje su se vodile od 1941. do 1945. godine. U estvovao je sa svojim bataljonom u jurišima u toku etiri dana i etiri no i. U njima je pokazao svu svoju vojni ku veštinu, hrabrost i znanje u komandovanju. Hladnokrvan, odlučan i brz, on je znao svoje hrabre borce tako postaviti i usmeravati da njihova hrabrost i odlu nost nikad nisu bile uzaludne. Znao je uporno braniti polažaje a onda, u najboljem trenu, pozvati svoje borce na juriš i uvek na elu s njima munjevito napasti neprijatelja i naterati ih na pani ni beg.

Ilija uji

IZVIDNICA NA BARAMA

Po etkom juna 1943. godine, kolona naše brigade kretala se od Suhe prema Gornjim i Donjim Barama iznad Sutjeske. Ide se uz brdo, kroz šumu, bez puta. Prolazimo vrta e i planinske klance. Nailazimo i gubimo kozje staze. Uz put nas prati tiha ali hladna planinska kiša. Odela su nam mokra. Zapinjemo za granje sa kojih se voda stresa i sliva na glavu i vrat. Predeo je pust. Nema ni žive duše. Stalno se nadamo da emo nai i na neku ku u gde ima živih duša, ili bar na neku planinsku kolibu, u kojoj bismo se mogli malo ogrejati i dobiti malo tople kaše. Bez odmora smo i gotovo bez hrane.

Ve nekoliko dana maršujemo preko teško prohodnog planinskog terena. U šumi nailazimo na konjsku stazu. Sledimo je. Dolazimo do koliba koje se jedva prime uju u magli. Obradovali smo se i pomislili da nam se ispunila želja. Ispred jedne kolibe, s leve strane puta, zastao je štab naše brigade, daje uputstvo komandantima bataljona i pokazuje pravac daljeg kretanja. U kolibama nema nikog. Puste su. U tim trenucima pomislio sam da je u njima bilo naroda. U ovo doba godine izlazi se na planinu sa stokom na ispašu i plandovanje. Pitam se da li je i ovaj narod zadesila ratna nesreća. Na ovom našem ratnom putu nailazili smo na veliki broj pustih kuća i koliba iz kojih je sva seljad pobijena. Pa ipak smo poželjeli da u njih svratimo, bar za nada, da naložimo vatru, da se ogrijemo i osušimo odela. Teško uzdahnusmo kad smo shvatili naređenje da produžimo.

Prvi bataljon produži konjskom stazom, a zatim skrenu desno. Tu, nedaleko od ovog puta, stigismo do nekog planinskog jezera. Zaobilazimo ga, ali mi se sa severne strane. Zaustavili smo se iznad njega. Umorni i iscrpljeni odmah smo posedali na mokro kamenje. Mnogi pomisliše da ovde duže ostajemo. Borci se spremaju da lože vatru. Pojedinci traže puževe koji mile po mokrom kamenju, stalno izvleću i uvlaću svoje »rogove«.

Taman što smo se pripremili da se malo raskomodimo, a ono nam je naređenje: »Pokret!«. Ponovo se zaustavljamo posle kraćeg vremena. Gusta magla pokrila je prostor kuda smo došli. Nismo mogli videti od kuda smo stigli u toku našeg hoda. Samo smo osetili da idemo po grubom kamenju. Ne zapinjemo za grmlje i granje. Po tome cenimo da nismo išli kroz šumu. U ini mi se da smo na nekoj kosi bez šume. ete se ovde odvajaju. Neke kreću desno, a druge levo. Prva i Druga eta, sa štabom bataljona, krenule su levo, a moja Treća eta raspoređena je desno. Ovde ostajemo, kaže nam komandir Ivan Ninić i komesar ete uro Alfirević. Položaj je iznad Gornjih i Donjih Bara i zaposelaga je naša brigada.

Zamenik komandira Glišo Opać sa vodnicima dogovara se kako izvršiti raspored ete i gde postaviti puškomitraljeze. Vidimo se samo kad stojimo jedan pored drugog. Magla se spustila kao noć. Svaki borac za sebe treba da napravi zaklon. Sa mnom je pomoćnik puškomitraljesca Andrija Alfirević, hrabri i odvažni borac. On je miran, utljev i nenametljiv. Ceo put nosio je bez smene sanduk sa municijom. Uvek je išao uz puškomitraljesca. Nas dvojica tražimo kamenje za zaklon. Ne možemo ga naći. Na udaljenosti ne vidimo da li ga i gde ima, a ovo što je oko nas u zemlji je i ne može se vaditi. Pa, ipak, posle određenog vremena, uspele smo da skupimo nešto kamenja i da ozidamo zaklon za ležanje i položaj. Napravili smo otvor za »Šarac«.

Gusta magla onemogućava nam da vidimo teren ispred sebe i da ocenimo koji neprijatelj i kojim snagama bi nas iz toga pravca mogao napasti. Ovu muklu tišinu, u pravcu ispred nas, prolomi snažna tutnjava. U ini nam se kao brdo da se ruši u provaliju. Svi naprežemo uši da što bolje uujemo od toga ova tutnjava potiče. Zveket i tutnjava postaju sve jači. U momentu nam se u ini da tenkovi prolaze nekim lošim putem, a gvožđe i kamen udaraju jedno o drugo. Skupljamo se, razgovaramo tiho, slobodno bez straha i panike. Svi smo orni i spremni da odmah jurišamo na »nevidljivu silu koja ruši brda«. Još u toku marša prema Barama upo-

znali su nas rukovodioci da Nemci navaljuju sa svih strana. Cilj im je da unište svu našu vojsku i Vrhovni štab, na čelu sa drugom Titom. Znamo da Vučević brani jedan bataljon Druge proleterske brigade, koji je sa Švabama vodio žestoku borbu dok nije ovladao sa položajem. Naš Prvi bataljon zaposeo je, prema naređenju, položaj Planinicu koji se proteže od stena koje se uzdižu iznad položaja, u kojem pravcu je krenuo štab bataljona i prva i druga eta do prostora koji drži naš četvrti bataljon.

Iz 3. eta, koja je na samom desnom krilu bataljona, polazi patrola u izvištanje. Magla je i dalje gusta. Krećemo u pravcu otkud dolazi buka i tutnjava. Idući u tom pravcu stalno se spuštamo na niže. Ulazimo u šumu i nailazimo na stara možda i stoljetna stabla. Od stabla do stabla primamo se postepeno »izvoru« tutnjave. U patroli su Stevo Opačić, desetar, Juro Jovičić, puškomitraljezac, Jandre Alfirević, pomoćnik puškomitraljesca, Luka Opačić i Luka Vještica, strelci. Kretali smo se u koloni sve dok nismo čuli zveket vojnih čokula. Desetar, puškomitraljezac i pomoćnik puškomitraljesca popeli su se na jednu koritastu stenu, a dvojica strelaca stajali su pripravnici iza stabala. U trenutku kad smo izašli na stenu i magla se postepeno razilazila. U dolini, ispred nas, ugledasmo gomilu Nemaca. U žurbi su. Grupe dolaze i odlaze, vuku neke sanduke. Levo od nas, ugledali smo pravo brdo. Niz visoko brdo spuštali su se pomoćnik konopca Nemci u »provaliju«. Brdo je sa te strane golo, samo kamen i pesak. Sa vrha, pored vojnika, spuštaju teško oružje i sanduke sa municijom i drugim materijalom. Vojnici i sanduci zapinju za kamenje koje se uz grmljavinu otiskuje u dolinu. Iz doline snažna jeka prenosila se na okolna brda — do naših položaja i dalje.

Imajući ovo ugledali brzo smo napustili ovo mesto i što smo brže mogli pohitali ka našem položaju. Treba Nemce iznenaditi još u trenutku dok se spuštaju s konopcima niz brdo. Primetno, pomalo, diže se magla i već se stabla drve a bolje očrtavaju. Treći i uz brdo, od stabla do stabla, čulo se nekoliko pucnjeva nedaleko od nas. Uginulo nam se kao da su iz pištolja. Mi u žurbi nismo imali vremena da se okrećemo, a i magla je, pa nismo nikog videli. Posle smo me usobno komentarisali da su Nemci u šumi imali isturene straže, ali ni oni nisu smeli da otvaraju vatru, da ne bi otkrili one, koji se, koristeći i maglu, spuštaju niz golo brdo. Znali su da bi bili dobra meta za naše puškomitraljeze.

Kad smo izašli na naš položaj obavestili smo naše šta smo sve videli. Komandir 3. eta Ivan Ninić i komesar Juro Alfirević otrčali da obaveste štab bataljona. Glišić Opačić, zamenik komandira, treći od zaklona do zaklona i pokazuje pravac gde treba da se usmeri puškanja i mitraljeska paljba. Namestio sam »Šarca« u zaklon i nanišanio u brdo sa kojeg su se Nemci konopcima spuštali. Dugi rafali iz naših puškomitraljeza kroz maglu pogađali su cilj. Za ulicu su se jauci i pometnja je nastala.

Nemačke specijalne jedinice, opremljene i obučene za ratovanje na planinskom zemljištu, nameravali su pomoću lukavstva i guste magle da isprekenu naše položaje. Razdražena fašistička zver nije dugo čekala sa odgovorom. Otvorili su brzu artiljerijsku paljbu iz haubica, brdskih topova i minobacača. Sipalo je kao kiša. Na kosi je krkljalo. Kad se magla razišla, nemačke su »Štuke« strmoglavno pikirale i, uz upotrebu snažnih sirena, izbacivale tovore bombi, a zatim prilikom povratka mitraljirali su naše položaje.

Na desnom krilu 3. ete, na jednom uviku, postavljen je puškomitraljez, upravo na mestu gde se spaja naša eta sa etvrtim bataljonom. Kosu su hrabro branili Ilija Cvijanovi, puškomitraljezac, Luka Opa i, njegov pomoćnik. Janko Rusi, Vice Javor i i drugi. U jednom trenutku, »Štuke« su se ustremile na njih. Istovremeno su Nemci odozdo vršili besomnu ne juriše. Bombe su praštale svugde oko kote. Moglo je iz udaljenosti izgledati da je kota zauzeta, ali to Nemcima nije uspelo. Do povlačenja sa ovog položaja bila je u našim rukama. Prvog dana borbe, pored ostalih, ovde na koti su teško ranjeni Janko Rusi i Vice Javor i, koji su posle podlegli ranama.

Na Barama iznad Sutjeske etiri dana i pet noći vodili smo neravnopravnu borbu protiv specijalizovanih nemačkih jedinica za borbu na planinskom terenu. Bili smo bez hrane, sna, smene i odmora. I pored ogromne nadmoćnosti u ljudstvu i tehnici, potpomognut sa teškom artiljerijom i avijacijom, nijedan Nemačkinac nije izišao na položaj Planinici sve dok nije bataljon dobio naređenje za povlačenje. Povlačenje je izvršeno devetog juna 1943. godine u suton. Povlačenje je izvršeno potpuno mirno, u najboljem redu, pravo vojnički, bez panike. Štitili smo jedni druge u povlačenju sa ove gole kose. Zapanjujuće je kako su Nemci brzo stigli na napuštene naše položaje. Inič mi se da se nisam odmakao ni pedeset metara od onog mog mitraljeskog gnezda, a Nemci su već bili tu na položaju. Bio sam već zastao, zauzeo pogodno mesto za »Šarca« i uputio im nekoliko rafala, koji su ih, inič mi se, iznenadili. Pretpostavljam da su verovali da smo brže i dalje otišli. Povukli smo se u šumu iz koje smo izašli i iz svih oružja tukli njihove položaje.

uro Jović

RA UNAJTE NA NAS

Peta neprijateljska ofanziva bila je jedna od najtežih koja je vođena u toku NOR. Vodila se protiv brojno nadmoćnijeg i tehnički opremljenijeg neprijatelja, koji je raspolagao u toj borbi sa 120.000 vojnika, dok su naše snage brojale svega 19.000 (od čega 3.000 ranjenika). Borba je vođena u izuzetno teškim uslovima, na teškom brdsko-planinskom zemljištu (na visini preko 1.500 metara), sa velikim brojem ranjenika, bez municije, hrane i sanitetskog materijala. No, i pored tih izuzetnih teškoća, iz te borbe mi smo izašli kao pobednici, i pored velikih gubitaka. Izašli smo iz obruba i razvili dalje ofanzivna dejstva i mobilizaciju novih boraca do konačnog oslobođenja.

Druga dalmatinska brigada u toku V neprijateljske ofanzive, povlačenjem se sa Sinjajevine, dobila je zadatak da posedne položaje na Gornjim i Donjim Barama. U vremenu od 5. do 9. juna, u nadnevno napornim i velikim žrtvama, ona je uspešno izvršila svoj zadatak. Pred bitkom na Sutjesci, brigada je imala etiri bataljona sa oko 1200 boraca. U ovoj bitci i u toku neprijateljske ofanzive poginula su 764 borca ili 62% od ukupnog brojnog stanja. Od toga 717 muškaraca i 47 žena.

O Drugoj dalmatinskoj brigadi mnogo je do sada rečeno i napisano. Najrečitiya ocena njene uloge u tim danima su reči druga Tita kada govori o V neprijateljskoj ofanzivi:

». . . Preduzeli smo ofanzivne operacije prema Gackom i uputili brzim maršem Drugu dalmatinsku brigadu na jednu od najvažnijih ta aka, tj. na Gornje Bare, brdo u trouglu gornjeg toka reke Sutjeske i Neretve. Ova brigada je kasnije odigrala presudnu ulogu u povla enju naše glavnine preko tesnaca reke Sutjeske i pokazala divne primere upornosti i heroizma.«

Za sve nas, njene pripadnike, ovo je bilo najve e priznanje, kao i ono koje je brigada dobila na jubilarnoj petnaestogodišnjih »Sutjeske« (1958. godine), kada je zajedno sa ostalim brigadama odlikovana Ordenom narodnog heroja. Na taj na in odato je priznanje svima nama koji smo se borili u sastavu te brigade.

U svom daljem izlaganju osvrnu u se na ulogu i zadatak 2. bataljona Druge dalmatinske brigade i ista i neke momente iz borbe tih dana i objasniti neke detalje. U to vreme ja sam kao zamenik komandanta komandovao tim bataljonom na Gornjim Barama, kao i kroz celu V ofanzivu.

U borbama kroz V neprijateljsku ofanzivu esto se isti u primeri hrabrosti, odlu nosti i rešenosti, kako pojedinaca tako i celih jedmi_a u izvršavanju postavljenih zadataka, po cenu bilo kakvih žrtava. Iz tih teških i sudbonosnih dana mogu se ista i brojni primeri koji govore o heroizmu i podvizima u našim jedinicama. Žrtvovane su jedinice i pojedinci da bi se izvršio zadatak, spasili bolesni i ranjeni drugovi i ostvarila zamisao Vrhovnog štaba i druga Tita. Ni bespu e, ni nesane no i, ni hladno a, ni glad, ni bosotinja, ni ubita na vatra neprijatelja, ni propaganda, kako ni njegova brojnost nije bila ja a od nas. Mi smo izašli iz tog pakla, oduprli se svim neda ama i nevoljama, pobedili i još više razvili zastavu slobode širom Jugoslavije do kona ne pobeđe. To je mogla da izvrši samo ona vojska koja je bila puna vere u sebe, svoje rukovodstvo i imala jasne ciljeve za koje se bori.

Druga Dalmatinska brigada, kao što je napomenuto, dobila je zadatak da posedne položaje na Gornjim i Donjim Barama i na taj na in da obezbedi levi bok naših snaga u proboju kroz Zelengoru. U sklopu tog zadatka njen 2. bataljon zauzeo je položaje na Gornjim Barama zajedno sa 3. bataljonom, s ciljem spre avanja proboja neprijatelja preko ovih položaja ka dolini Sutjeske. Na ove položaje 2. bataljon je izašao 5. juna posle podne, gde je smenio delove 2. bataljona Druge proleterske brigade. Prilikom ove smene neprijatelj još nije ozbiljnije ugrožavao taj pravac, tako da smo tog dana imali samo manja » arkanja«. Toga i prethodnog dana nismo imali hrane, uz to bili smo ve nekoliko dana u neprekidnom maršu sa Sinjajevine.

Šestog juna ujutro naše patrole bile su upu ene što dalje ispred naših položaja, ali su brzo naišle na neprijatelja i morale se pred brojnim snagama povu i u sastav bataljona. Vrlo brzo Nemci su izišli pred položaje koje su držale 1. i 3. eta. Tog istog dana nastaju žestoki okršaji koji su trajali ceo dan i no . Neprijatelj uspeva zbaciti delove 3. ete sa Baš ije glave i 1. ete sa Uglješina vrha. Pod pritiskom mnogo ja ih snaga, grupe »Anaker«, istog dana mi smo bili prisiljeni da se povu emo oko 300 metara nazad na položaje: potok Kota — K. 1600 i tu smo ostali do kraja. Za nas više nije bilo povla enja. U stvari, na tim položajima

je i bila rešena bitka za Sutjesku kao i na drugim položajima koje je držala Druga dalmatinska brigada. Toga prvog dana iz bataljona je poginulo nekoliko boraca sa komandirima 1. čete Pilom Popovićem. To je bio veliki gubitak za nas. Pile je bio izuzetna ličnost, neustrašivi i iskusni borac i umešan rukovodilac. Pao je u streljačkom stroju svoje čete, među borcima u neposrednom jurišu. Tog istog dana ostao je na Uglješinom vrhu i komandir voda 1. čete Pleše Ivan. On je, štiteći i povlačenju svoga voda sa puškomitraljezom, poginuo na tim položajima, tj. žrtvujući i sebe da bi omogućio da se njegovi borci povuku u sastav čete.

Taj dan protekao je u neprekidnoj borbi koja je bila izuzetno teška, a nastavljena je i u toku noći. Mi smo izvršili dva juriša i izbacili »Švabe« iz prvih rovova, ali dalje se nije moglo. Vratili smo se pred zoru na polazne položaje i tu nastavili dalje borbe u toku sutrašnjeg dana, koja je bila još teža i žestokija.

Sigurno da je za nas bilo najteže 7. i 8. juna, kada se vodila presudna borba na Barama. Posle povlačenja sa prethodnih položaja na Bašičijoj glavi i Uglješinom vrhu, već tada počinje krvava borba za svaku stopu zemlje, svako stablo, svaki kamen i svaki grm. Naši juriši su bili neprestani, kako danju tako i noću. To isto su činili i Nemci. Retko kada su Nemci u ranijim borbama vršili svoje napade i noću, međutim, ovde su i to činili. Naši redovi svakim časom se prorekuju. U protekla dva dana, tj. 6. i 7. juna, bilo je izbačeno iz stroja oko 60 boraca i rukovodilaca. Nemci su sve vreme neposredno ispred nas, gledamo se i dovikujemo jedni drugima, na svaki pokret se pazi i vatra se odmah otvara. Oni pokušavaju, po svaku cenu, da nas odbace sa tih položaja, a drugih više i nema, jer je neposredno iza nas Sutjeska. Svako naše povlačenje sa tih položaja značilo bi katastrofu, tj. izbijanje neprijatelja na Sutjesku. Dolinom Sutjeske treba da prođu naše jedinice da bi zauzele druge položaje, tim pravcem treba obezbediti prolaz bolnicama sa ranjenicima i Vrhovnom štabu. Pomisao na sve to još više je davala snage da izdržimo i shvatimo naš položaj i asno izvršimo svoj zadatak. Već tri dana nema hrane, a naša očekivanja da nam donesu iz komore bila bi nerealna — odakle da je nabave? Nema je od kuda uzeti ni »trebovati«, jedino od neprijatelja. Sedmog juna, negde oko podne, doneli su nam po jedno parče mesa, kuvanog zajedno sa koprivom. Nismo ni znali od čega je. No, kasnije su nam rekli da je konjsko. Jedan konj iz naše komore, koji je bio ranjen i nije mogao da hoda, zaklan je i dobro je došao tog dana, prijao je isto tako dobro kao i najbolja govedina i teletina. To je sve bilo što su nam mogli obezbediti naši požrtvovani kuvari sa ekonomom Lazom. Komora je prvog dana izašla sa nama na Gornje Bare. Ali, već 6. juna morala je zbog borbi da se spusti u Suhu — dolina Sutjeske — odakle su nam i doneli ovu hranu. Oni pokušavaju 8. juna da nam nešto donesu za hranu, ali nisu mogli da se probiju do nas. Glad nas iscrpljuje sve više, a kako i ne bi kada smo za poslednjih pet dana pojeli ovo parče konjskog mesa i to je sve. Pretražene su po položaju i probane sve moguće trave da bi bilo čime utažili glad. Naišli smo prvog dana na travu s re mu š u («medve i luk»), koja ima okus belog luka i dobro prijalo. Na samom položaju bilo je s re mu š e. Ali, nažalost, ne na našoj strani, već na onoj koju je kontrolisao neprijatelj. Po nju se moglo ići i samo noću, jer su Nemci svaki naš pokušaj prilaza na tu stranu držali pod stalnom

mitraljeskom vatrom. Ni vode nije bilo i ona je bila malo dalje u pozadini, u jezeru. Ni sanitetskog materijala nema. Ne mogu se nikada zaboraviti podvizi naših požrtvovanih i hrabrih drugarica u tim danima. U se-
anju su ostale Ljubica Antulov, Šerika Vajagi, Jolanda Lovrin, Marija Klari, Anka Petri i, Zorka Kuzmanovi, Zorka Špika i dr., koje su
asno izvršavale svoj zadatak na Gornjim Barama, rame uz rame sa svojim drugovima.

Neprijateljska artiljerija iz pozadine, navo ena neposredno iz prvih neprijateljskih linija, ubita nom vatrom je tukla po našem strelja kom stroju. Potpomognuta sa avijacijom neprekidno je danju i no u tukla naš položaj. Naš položaj i položaj 3. bataljona bili su u dimu i vatri i sve to nemogu e je bilo izdržati. Verovatno da su i Nemci mislili da tamo nema nikoga, pa su posle toga kretali u napad, ali su se prevarili, bili su do ekani vatrom našeg oružja. Zivi borci su i dalje postojali, svaka gruda zemlje, džbun, i stablo i kamen bili su pretvoreni u neprobojnu busiju. Svi neprijateljski juriši su odbijeni. Na mesto poginulih drugova i drugarica dolazili su drugi i branili položaje, nanose i gubitke neprijatelju i svesno izvršavali svoje zadatke. »Preko nas živih nema prolaza za Sutjesku« vikali su borci.

Naš 3. bataljon levo je od nas. Prilikom dolaska na Gornje Bare (6. juna uve e) sa njegovim komandantom — Brunom Vuleti em smo se dogovorili kako da organizujemo položaje i održavamo vrsto sadejstvo, što je i ra eno do poslednjeg dana. Neprijatelj je jednovremeno napadao na naše i položaje 3. bataljona. Naši napadi i juriši su bili jednovremeni. Sedmog juna neprekidno se jurišalo sa naše i neprijateljske strane. Taj dan, kao i slede i, bi e kao što je ve re eno, stravi ni. Neprijatelj svom snagom teži da nas zbaci sa tih položaja i stalno vrši juriše. To i mi inimo kada odbijemo njegov napad. Jedino tako se moglo održati na tim položajima. Dogovorili smo se 7. juna da izvršimo napad oko 20,00 sati zajedno sa 3. bataljonom. Uspeli smo izbaciti Švabe iz prvih rovova, ali dalje se nije moglo, pa smo se vratili na polazne položaje. U tom napadu 2. bataljon je imao više mrtvih, a me u njima je bio i komandir 1. ete Boško Žuni (narodni heroj). To je bio veliki gubitaka za nas. Boško je bio neustrašiv borac, svagde prvi, pa i ovde. Prvi je kretao u juriš na elu svoje ete i tako je i poginuo. Ohrabrio je svoje borce, obilazio, savetovao. Svojim primerom ulivao je poverenje borcima da izdrže. Istakao se u svim borbama bataljona. Bataljon je teško doživeo njegovu pogibiju.

Poginuo je i najbolji puškomitraljezac bataljona Boji Nikola. Na njega i njegov puškomitraljez pala je neposredno artiljerijska granata i zajedno su nestali.

Neprijatelj je pokušao (7. juna) da se ubaci izme u 3. i 4. bataljona i da ovlada položajima iznad jezera, koji su dominirali nad našim (2. i 3. bataljonom), ali nije uspeo. Sve te pokušaje 4. bataljon je odbijao. Tre eg dana, na Barama (tj. 8. juna) ipak je bilo najstravi nije — najteže. Gubici su se pove avali iz sata u sat. Neprijatelj je sve eš e napadao na nas, ra unaju i da smo pri kraju snaga. Artiljerija i avijacija sve ja e nas bombarduju. Baš u tom danu dolinom Sutjeske treba da pro e Vrhovni štab sa drugom Titom, kao i bolnice sa ranjenicima. Neprijatelj je osetio

to i svim silama težio da izbije preko Gornjih Bara na Sutjesku, a time bi bio zatvoren svaki dalji prolaz dolinom Sutjeske ka Zelengori. Naše saznanje o svemu tome uticalo je na nas i našu rešenost da svi izginemo, ali preko našeg položaja neprijatelj ne e mo i dospeti na domak Sutjeske, i, u stvari, tako je i bilo.

Tog dana bio je izuzetno jak pritisak i na položaje ostalih bataljona naše brigade, a posebno na položaje 4. bataljona, koje je neprijatelj hteo prethodnog dana da zauzme. U stvari, želio je da onemogu i svaki dalji opstanak na Gornjim Barama (2. i 3. bataljonu), pa je zato usmerio svu silinu svog udara u tom pravcu. Njegova procena je bila realna, a što se kasnije i ostvarilo, jer su Nemci i uspeli da preko tih položaja ovladaju Gornjim Barama, ali tek kada smo mi (2, 3. i 4. bataljon) svoj zadatak u potpunosti izvršili i povukli se sami, kao i 1. bataljon sa položaja Ardov.

Naša veza sa štabom brigade održavana je svakim danom po potrebi. Negde pre podne (8. juna) dobili smo obavest da su ranjeni komandant i komesar brigade. Štab brigade poslao nam je poruku da izdržimo na našim položajima i da e nam sti i poja anje. Jedinice 1. proleterske brigade treba da napadnu bok i pozadinu neprijateljskih snaga koje nas napadaju, a samim tim i olakšaju situaciju na našem pravcu. Me utim, 1. proleterska brigada, na žalost, nije uspela da se angažuje na našoj strani zbog izvršavanja drugih zadataka, a kao poja anje poslat nam je jedan bataljon (oko 60 boraca) Majevi ke brigade. Dolazak ovih snaga usledio je tek 8. juna po podne, a i to je bila odre ena pomo za naš prihvrat sa Gornjih Bara, prilikom posedanja položaja na Siljevici, kao i našeg kona nog povla enja sa Bara 9. juna.

Odvojenost štaba brigade od nas stvarala je još ve e poteško e. Morali smo da donosimo odluke sami, jer ceo štab brigade je bio na Donjim Barama. Veza je održavana jedino putem kurira, pa je trebalo dosta vremena da se pre e to odstojanje izme u Gornjih i Donjih Bara, da se pošalje izveštaj ili primi nare enje. Sve je to tražilo od nas samoinicijativu i snalažljivost, kao i dobru procenu situacije i brzo donošenje odluka. Situacija se brzo menjala i trebalo je blagovremeno reagovati. Još ranije smo procenili da nemamo gde da odstupamo. U stvari, bitku treba dobiti na ovim položajima. Ostali su još jedino položaji za prihvrat na desnom krilu na Šljivovici, koji dolaze u obzir jedino pri povla enju. Za naše opredeljenje i vrst stav da ostanemo na tim položajima do kraja bio je od uticaja i ovaj momenat. Oko 10 sati ujutro, 8. juna, pozvao sam komandire eta na kratak dogovor. Pitao sam ih kako oni cene situaciju, da li emo uspeti? Rekao sam im da o ekujem i dalje napade Nemaca, da e biti teško i da moramo izdržati po cenu svih nas, jer nazad nema se kud. Svi su rekli da je teško, da su veliki gubici, ali da emo uspeti, iako je glavni problem što je municije sve manje. Na hranu niko i ne misli, iako je nisu dobili dva dana, svi smo pregladneli. Ranjenika je sve više. Taj naš dogovor bio je kratak kao i obi no. U me uvremenu neprijatelj je obasuo žestokom vatrom položaje, brzo je svako na svom mestu i užasna borba je nastavljena. Na položaju je stravi an prizor. Artiljerijske granate lome drve e, pada granje, a zemlja i kamen zasipaju iznemogle borce. Od dima se ništa ne vidi. Nastaje užasna borba kakva se samo zamisliti može. Nemci kre u u juriš. Poslednji atom snage se ulaže, teško je izdržati to užasno bombardovanje iz aviona i artiljerijsku vatru.

Taj juriš je odbijen. Nastao je kratak tajac i neprijatelj ponovo kreće da slomije desetkovani bataljon, kao i 3. bataljon koji je do nas. I taj posljednji napad je odbijen. Mrtvih je na sve strane, a ranjenima se pomaže koliko se može. Veza sa štabom brigade je u zastoju. Kada ćemo dobiti odgovor i dokle ćemo ostati na ovim položajima? Dogovorio sam se sa urom Boškovićem (komesarom bataljona) šta dalje da radimo i o čemu da izvestimo štab brigade sa našeg položaja tog momenta.

Seo sam na jedan kamen iza strelja kog stroja jer smo i mi iz štaba tu neposredno. Napisao sam izveštaj na bazi onog kratkog sastanka koji sam imao sa komandirima i ovog odbijenog juriša. Kao i obično opisao sam kratko situaciju kakva je kod nas, izvestio o gubicima, raspoloženju boraca, da je vrlo teška, da smo bez hrane, municije i sanitetskog materijala. U stvari, napisao sam kratko šta se dešava kod nas u tom momentu, da neprijatelj iz sata u sat neprekidno napada na naše položaje, a izmeću ostalog, bilo je rečeno: *»Dve trećine bataljona je izginulo, ali na nas i dalje računajte kao da smo u punom sastavu*

Pročitao sam čitajući što sam napisao kao izveštaj toga časa i dao mu da potpiše. On je pogledao izveštaj i rekao: »Branko! Mi moramo izdržati na ovim položajima i izvršiti zadatak. Ako bude trebalo pozvati ćemo sve komuniste bataljona i reći im da ovde treba da svi izginemo za Partiju i Tita, ali niko ne može nazad!«. Čitajući i ja održali smo ovakav sastanak kada smo izašli na Bara (5. juna) sa svim komunistima bataljona na kome je objašnjena situacija i naš položaj.

Na posednutim položajima ostali smo do 8. juna do posle podne, kada je bataljon dobio naređenje da se, zajedno sa 3. bataljonom, povuče na M. i V. Šljivovicu (k. 1720) i tu ostane do daljeg. U stvari, tek tada je bataljon napustio položaje koje je držao od prvog dana na Barama (ni za korak nije popustio).

U toku našeg povlačenja na M. i V. Šljivovicu primetili smo da se jedna veća grupa Nemaca ubrzano kreće ka vrhu Šljivovice. U tom momentu nastala je trka ko će pre na vrh — mi ili oni? Mi, iako iznemogli, iscrpljeni glavu, bos i neispavani uspeli smo da preduhitrimo Nemce i da ih dočekamo (3. četa 2. bataljona) na čelu sa svojim komandir Jovom Četnikom i tu ih likvidiramo. Do nekolicine Švaba smo uspeli doći i uzeti im ranjive i puške gde smo našli nešto ciboka, masla i konzervi. Sve to je podeljeno među borcima, svako je dobio po jedan zalogaj.

Na tim položajima nastavili smo borbu taj dan i noć (8/9. juna), sve do 10 časova (9. juna), kada smo dobili naređenje da se povučemo u dolinu Sutjeske zajedno sa 3. bataljonom i Majevanima i dalje prema Milinkladama. Naše povlačenje bilo je izuzetno teško jer smo mogli to da učinimo samo jednom velikom vododerinom sa vrha Šljivovice, što smo učinili i to tada kada se veća povukla II dalmatinska sa Bara, a naše jedinice prošle dolinu Sutjeske ka Zelengori. Negde posle podne sustigli smo brigadu na Ozrenu i dalje se uključili u njen sastav i zadatak koji je imala u proboju kroz Zelengoru ka Miljevini.

O samom izveštaju istakao bih još neke momente. To što je napisano u poslednjem izveštaju sa G. Bara imalo je svoje značenje i svoju izuzetnu vrednost i ostalo je do danas kao legenda o jednom dobu, jednoj borbi, patnji, ali i velikoj ljudskoj veličini i nepobedivosti NOV.

Sa tim što je napisano hteli smo da izvestimo da se i u tako teškoj situaciji može na nas računati u izvršenju postavljenog zadatka, bez obzira na sve teškoće i žrtve. Želeli smo da objasnimo moralnu snagu tog bataljona u tim teškim danima, da smo u stanju izdržati i izvršavati dalje zadatke i da verujemo u borce 2. bataljona.

Taj kratak izveštaj je odnet. Napisan je na jednom listu papira istrgnutom iz malog bloka. On je bio veliki po svom sadržaju, po svojoj snazi, po odanosti i zavetu koji se daje. U njemu je bila sadržana vera u nas same, u našu neiscrpnu snagu, u našu pobjedu, iako nas je svakim danom sve manje. Ti borci, koji su ostajali živi, davali su poslednje atome snage, hrabrosti i odvažnosti da bi se održali na položajima i izvršili svoj zadatak i odužili palim drugovima, njihovim i svojim idealima i ispunili zajednički obavezu »preko nas mrtvih da, ali živih nikada«. Ovaj izveštaj je odneo kurir štaba bataljona u štab brigade. I sve što je napisano u njemu ostvarilo se. Bataljon je sasno izvršio svoj zadatak, kao i Druga dalmatinska brigada u celini. Izgubili smo iz bataljona 53 boraca i rukovodioca, a 45 je bilo ranjenih. Ostalo je svega 55 sa štabom bataljona bez rana, ta noć dve trećine ili nešto manje. Iz stroja je izbačeno 98 drugova-drugarica. Njih većina je poginulo na Gornjim Barama.

Ovakvih izveštaja sigurno da je bilo dosta za vreme V neprijateljske ofanzive, ne samo iz ovog bataljona, već i iz drugih jedinica. Oni svi govore o našoj snazi, o našem moralu, u tim sudbonosnim danima, rešenosti da po cenu bilo čega izvršimo postavljeni zadatak. Oni se ne mogu nikada tako lako izbrisati iz sećanja. Ne zaboravljaju to oni koji su se borili na Sutjesci, ne zaboravljaju ni oni koji su to pisali, a niti oni koji su te izveštaje primali. A kao dokaz za sve to su i reči druga Tita na proslavi petnaestogodišnjice borbe na Sutjesci, 1958. godine, kada je rekao :

»... Ja nikada neću zaboraviti kada sam tamo iza one rupe dobio od komandanta jednog bataljona Druge dalmatinske brigade poruku koja glasi: 'Izgubili smo pola ljudstva, ali budite uvereni da ćemo zadržati neprijatelja koji neprekidno juriša na nas'. Nikada neću zaboraviti kada su mi komandiri na ceduljicu slali poruke da su izgubili pola ljudstva i više od toga, a i da možemo računati na njih kao da su u punom sastavu«.

Na žalost, pisani dokument ne postoji sačuvan kao dokaz svega toga. Međutim, zna se sigurno da je to izveštaj štaba 2. bataljona i njegovih boraca, oni su to pisali svojom krvlju, svojom odvažnošću i hrabrošću, svojim životima, jurišaju i danonoćno na neprijatelja i odbijaju i njegove juriše. Taj izveštaj pisali su pali borci ovoga bataljona na G. Barama, među njima i dva komandira — narodni heroji Boško Žunić i Pile Popović. To je izveštaj Stipana i brata Marka, vod. delegata, Pleše Ivana vodnika, Baji Nikole puškomitraljesca, Bašić Ante, Bosni Milana, Stipan Marka, Cukrov Anđela, Čaletić Toma, Dunatov Jerolima, Govorin Šime, Jelić Josipa i Mate, Jonić i Jure, Klarić Ante, Kontić Ante, Kutlačić Rade, Leskur Nikole, Lukin Marijana i Vinka, Merlić Ivana, boraca 2. bataljona poginulim na Barama. Taj izveštaj pisali su i oni koji su kasnije poginuli (etničar Jovo, komandir 3. čete, Modrić Stipe, komandir 2. čete, Mejić Jere i dr.), kao i živi borci heroji: Koru-

Ivan Jerko, Ercegovac Marko, Ivan i Ante, Uni Joso, Popovi Milan, uji Veljko i Ilija, »Bariton«, »Teškent«, Ljubica, Šefika, Jolanda, Marija, Ana, Zorka, Ivanka, »Raguža«, Koki, Rak, Grubeli, Polji ak Miro, Kapi i Vlado, Petri i Braca, Mrki, Lovrin i drugi.

Oko samog izveštaja u proteklom periodu javile su se razne verzije, pa i tumačenja: kojeg je bataljona, koga je pisao, potpisao. Međutim, radi stvarne istine, potrebno je ista i sledeće:

Pre svega, treba podsetiti da o ovom izveštaju jedini izvorni dokumentat je »Dnevnik« Dedijera i to netačno, koji se vuče do dana današnjega, u kojem piše da je izveštaj pisao i potpisao komandant Dušan Filipović i komesar Đuro Bošković. To je istorijska netačnost, jer D. Filipović nije komandovao 2. bataljonom na G. Barama, kao što piše u Dedijerovom Dnevniku, a niti je D. Filipović bio za vreme borbi na G. Barama, kao ni u brigadi, već u Centralnoj bolnici, jer se posle ranjavanja u ruku (15. aprila 1943. god.) na Baki u (Foča), ni u brigadu ni bataljon više nikad nije ni vratio. U borbama na G. Barama je sam kao zamenik komandanta tog bataljona komandovao sve vreme sa tim bataljonom u toku cele V neprijateljske ofanzive, pa i na G. Barama.

Nikada ne bih mogao ni da pomislim a kamoli da prisvojim sebi bilo kakve veće zasluge od onih koje je imao Đuro Bošković na Gornjim Barama, ili bilo koji drugi borac, a posebno tri komandira — tri heroja, tri junaka 2. bataljona, poginuli na Barama: komandir 1. čete Boško Žuni (narodni heroj), komandir 2. čete a Pile Popović i komandir 3. čete Jovo etnik, koji je poginuo kao komandant 3. bataljona 1944. godine u Crnoj Gori (2. aprila 1944. godine) prilikom napada 3. bataljona na s. Bogmilovići, Danilovgrad, koji su najzaslužniji sa svojim borcima za sve što je uinjeno na G. Barama.

Posebno bih istakao i svog komesara Đuru Boškovića. Oni mogu govoriti sve najlepše i kao ovek, komunisti i rukovodiocu. Zbog toga se posebno sam njega kao svog velikog prijatelja, druga i saborca. Đuro je ubijen u oslobođenom Beogradu 1945. godine od strane etnikih bandi kao oficir OZNE.

I, na kraju, mora se reći da je bitka na Barama bila najstrašnija bitka u toku NOB, kako po zamisli neprijatelja, tako i po ogromnom broju vojske, po načinu vođenja i zločinima neprijatelja koje ječinio prema ranjenim i bolesnim borcima. Čiji je jedini cilj bio uništenje naše vojske i Vrhovnog štaba. Na svim položajima II dalmatinske brigade vodila se teška, iscrpljujuća i iznurujuća borba neravnopravnih kakva se ne pamti.

Položaji Druge dalmatinske brigade predstavljali su ključ za izlazak iz neprijateljskog obrambenog sektora. Zadatak je bio presudan. Položaj koji je držala brigada bio je poprilično dugačak pa ga je trebalo svega poseti, tako da su svi borci bili u streljačkom stroju sa svojim starešinama. Kao što je rečeno, neprijatelj je izuzetan značaj davao ovim položajima, pa je težio svim silama da ih što pre zauzme i spreči naše izvlačenje dolinom Sutjeske.

U toku četiri dana i četiri noćne neprekidnih borbi i juriša, kako sa naše, tako i neprijateljske strane, položaji na Barama izgledali su kao jedna vatrena linija, gde su sevale bombe, gde je kosila mitraljeska

vatra i vatra iz automata i pušaka, gde je bio stravičan lom i krš drveta, razbacanog kamenja i na sve strane, kao i paradi avionskih bombi i artiljerijskih granata. Uz sve to, pitao se ovek, da li i tu ima živih koji se bore? Da, tu su bili živi borci koji su se borili do poslednjeg. Neprijatelj je želeo da nas odbaci sa tih položaja, slomije naš otpor, a mi da ih zadržimo. Teški gubici su bili i s jedne i s druge strane. Ali, i pored toga, nijednog momenta borba nije popuštala i tako do našeg konačnog povlačenja. Neprijatelj je znao da smo bez hrane, municije i sanitetskog materijala, da smo iznureni teškim borbama i težio je da slomije naš moral. Pribegavao je i posebnoj taktici ubacivanja manjih naoružanih grupa — tzv. »trupova« u našu pozadinu, kao i specijalne brdske jedinice za penjanje uz litice. Sve to, u tako teškoj situaciji, izgledalo je kao nepremostivi problem i teškoća za nas i da se brigada bitno odseca i uništena. Međutim, ni u toj situaciji, koja je bila izuzetno teška i kritična, nije nam nedostajalo hrabrosti, odlučnosti, samopouzdanja, kao i vere u našu konačnu pobjedu. I mi smo u tom uspeli, uz teške žrtve i stradanja, a mi smo izvršili svoj zadatak, kao i cela Druga dalmatinska brigada. U toj borbi 2. bataljon je izgubio 98 boraca (53 mrtva i 45 ranjenih): od toga 2 komandira, 2 pomoćnika komesara, 3 vodnika, 1 vodni delegat, 6 desetara i 3 puškomitraljesca. Živih boraca bez ranog povuklo se sa G. Bara svega 55 sa štabom bataljona.

Napuštaju i položaje na Barama (9. juna 1943) borci 2. bataljona, koji su ih branili tako hrabro i junački, poslednjim pogledom odali su počtu svojim poginulim drugovima i drugaricama na Barama, sa zavetom da će se i dalje na daljem putu ka slobodi svesno boriti i da bitka na Barama predstavlja vešto najlepši spomenik slave i herojstva neustrašivih dalmatinskih boraca.

Branko Mirković

OD FOČE DO BARA*

»Nezadrživi prodor našeg bataljona kroz Foču pomogao je jednoj desetini naše 3. etete da se prebaci preko mosta čehotine. Borba se vodila prsa u prsa, Talijani su navaljivali svom snagom da bi likvidirali tu desetinu.

Valjalo je izdržati pritisak. Desetar nije izdržao. Prišao je Vici Špiki. mom mještani i odvažnom borcu. Pritisak ne možemo izdržati — odstupimo — predložio mu je.

Hladnokrvni Vice nikad nije brzoplet. Kao u svakoj borbi bio je i u toj promišljen, žilav, pravi Dinarac. Odgovorio mu je:

— Ja ne odstupam, a ti kako hoćeš!

Desetar je skočio u čehotinu, a Vice je preuzeo komandu nad svojim drugovima. Odbio je sve napade Talijana, a padom mraka odstupio taktički po naređenju. Bez većih gubitaka. Dugo se prišlo o tome u našoj 3. eteti.

Brigada je krenula s Mrkalj-Klada 4. lipnja ka Sutjesci.

* Preuzeto iz »Poruke borca, 72. g.«.

Na Barama je namah smijenila jedan bataljon 2. proleterske brigade. Bili smo svjesni novog zadatka koji je pred nas postavio Vrhovni komandant: Brigada mora zadržati položaj na Barama po bilo koju cijenu i ne smije dopustiti neprijatelju da presije e odstupnicu.

Naši položaji su nešto povoljniji, jer jednim dijelom dominiraju nad njema kim, zahvaljuju i brzini zaposjedanja. Iznad Gornjih Bara dominira Uglješin vrh, na kome se nalazi naša jedinica. Na Barama smo najbolje »snabdjeveni« hranom. Imamo izobilje divlje trave zvane crijemuša i mladog liš a s bukovih stabala, posutog crvenim bobicama. Ta trava donekle umiruje nepodnošljivu glad. Za mnoge od nas to e biti zadnji ali najslavniji.

— Napred proleter! Napred Dalmatinci! — odjekuje Barama.

No u tišinu narušava štektanje mitraljeza i eksplozija ru nih bombi. Nijemci se gr evito brane, ali juriši naših jedinica sve su u ustaliji. Komandir moje ete or e Cveti anin kr i put na elu ete kroz njema ku obranu. Komandant našeg bataljona Bruno Vuleti nare uje da se poja a pritisak i ponovi juriš. To je ve bio šesti po redu te no i. Bljesak ru nih bombi osvjetljava njema ke položaje. Ulažu se posljednji napori da se neprijatelj odbaci sa svojih položaja. Zapo inje borba prsa u prsa. Teško je više raspoznati i razlikovati nas i Nijemce. Njihov »forverc« i naš »juriš« — naprijed! zagušuju itavu atmosferu oko nas. Ali, ni Nijemci ni mi, ni koraka naprijed ili natrag.

Više od pola sata trajala je borba na život i smrt. itavu vje nost. Komandir i komesar moje ete padaju pogo eni iz njema kih strojnica. I pored toga naš juriš ne jenjava. Naprotiv, on se poja ava. Nijemci se po eše povla iti. Bataljon posljednjim snagama vrši pritisak nesmanjenom žestinom. Nailazimo na gomile leševa njema kih vojnika.

Neprijatelj je pobije en. Ali, njegove rezerve po ele su pristizati. U kratkom predahu borci moje ete, onako izgladnjeli, jurišaju na njema ke ran eve . . . Kruh, sir, marmelada, slanina, okolada i drugo — najjednom se našlo pred nama.

Nitko više ne pazi na Nijemce. Naše oružje prestalo je da radi. To je bila kobna greška. Još malo as bili smo na domaku jedne pobjede. Samo da smo krenuli naprijed — bio bi to nezapam en uspjeh.

Po elo je svitati. Nijemci u gomilama napreduju, a mi se branimo. Ipak, morali smo se povu i na prvobitne položaje jer je prijetilo da nas potpuno opkole.

U tom njema kom protivnapadu mnogo je drugova palo. Neki od njih s kruhom u ustima i prstom na obara u. Bilo je užasno. Ostali smo u eti prorije eni, gotovo bez ijednog starješine.

Slijede e no i, šestog lipnja, njema ke jedinice koje su obu ene za planinsko ratovanje, poduzimaju napad koriste i se našom taktikom. Puna etiri sata išli su iz juriša u juriš, ali mi nismo ni koraka odstupili. Znali smo i da nemamo kud natrag, jer smo i došli tu da bismo ostali živi ili mrtvi. Preko dana avioni ne daju o i otvoriti. Nad nama kruže, izbacuju bombe i tuku mitraljeskim rafalima. Tu e nas i njihova artiljerija, minobaca i . . . Neposredno prije nego što po u u napad.

Oni ne štede ni municiju niti se obaziru na broj žrtava. Jedino im je cilj da nas sjure s Tovarnice i izbiju na Donje Bare. Uz pomo avijacije i artiljerije na pojedinim pravcima postigli su neznatan uspjeh.

No nim protivnapadima smo ih vratili na polazne položaje.

Sedmog lipnja jedinice grupe »Anaker« prelaze u op i napad na Gornje Bare. Nastao je krkljanac. Gušenje. Juriš za jurišom se smjenjuje. Nakon nekoliko naizmjeni nih juriša oni su uspjeh da potisnu neke naše dijelove, jer su nam redovi bili sve rje i.

Toga dana pojavila su se iznenadno i tri njema ka transportna aviona. Švabe su u as prostrli signalna platna, bijelu plahtu, iza vlastitih položaja. Avioni su zatim kružili iznad njihovih položaja. Malo kasnije po eli su spuštati velike kante s padobranima. Mnoge su pale na ni ijoj zemlji, izme u naših i njema kih položaja. A odstojanje od njihovih do naših položaja je bilo stotinjak metara. Preotimanje spuštenih padobrana bilo je i previše rizi no. Brajko i Bruno traže tri dobrovoljca iz 3. ete.

Svi se javljaju, ali ipak samo trojica mogu i i. Pod veoma jakom zaštitom naših mitraljeza polazimo: Vice Špika, Ivan Kapetanovi i ja. Sva trojica smo uspjeli donijeti po kantu s padobranom. I sad: umjesto o ekivane hrane donijeli smo municiju za puškomitraljeze i puške, bombe za lake baca e, koje mi nemamo u jedinici. Svejedno, padobrani e nam odli no poslužiti za pravljenje zavoja. Na tom položaju poginuo je naš mještinan Tomo Vukman.

Švabe su neprekidno dobivale municiju, a mi: morali smo štedjeti svaki metak i ga ati jedino kad se Nijemci primaknu na kratko odstojanje.

Situacija je za nas bila krajnje krati na: gladni, iznemogli, bez municije, a svakog trena sve nas je manje. Gubici su ogromni. Nitko od nas ne zna koliko je dosad iz našeg bataljona poginulo i ranjeno. A i avijacija je kao za inat sve aktivnija. Poslije podne, osmog lipnja, stigla je u pomo Majeve ka brigada.

Naši redovi, sasvim prorije eni, i dalje se prorije uju, ali položaje držimo vrsto, jer svima nama je jasno ako izgubimo položaje koje branimo, šta e biti s nama. U najkriti nijem asu komesar našeg bataljona zagrmio je:

— Komunisti i skojevci, na juriš!

Kao lavina poletješe komunisti naprijed, a za njima ostali proleter i. Skupa s Majeve anima pregazili smo munjevitom brzinom njema ke redove . . .

Pet dana i pet no i naša brigada je odvažno branila i odolijevala njema kim nasrtajima; branila na Barama i obranila položaje koje nam je povjerio naš Vrhovni komandant.

Frane Ani i

BATALJON JE HEROJSKI IZGINUO

Mi smo ve nekoliko dana marševali od planine Sinjajevine kroz surove nenaseljene planinske masive i u nedostatku hrane koristili smo planinsku travu i dobrim dijelom klali vlastite konje. Borci su ve bili zamorni, a jedan broj boraca bio je ostao bez obu e. Ja sam imao sre u dobiti »oputnjake« od poslednjeg goveda koje je zaklano na Sinjajevini.

Usiljenim maršem, gotovo tr e i, penjali smo se iz Pive na Vu evo i Dragaš sedlo, a zatim kroz gustu prašumu Peru icu gdje smo, ne mo-

gavši dalje da se probijemo po no i, pod krošnjama drve a sa ekali zoru. Po danu nas je napadala neprijateljska avijacija i u stopu pratila, a cijeli dan i no nije prestala padati hladna planinska kiša koja je probijala do kosti. U svanu e, tek što smo krenuli i po eli se spuštati prema obali rijeke Sutjeske, prošli smo kroz položaje jedne naše jedinice koja je tu stigla prije nas. Kako nam rekoše zaustavili su Nijemce tu na domak proplanka zvanog Suha, kuda smo i sami morali pro i. Sutjesku smo prešli preko malog mosti a, kojeg je tu bio netko postavio. Mi borci nismo tada znali kakav nam zadatak predstoji i kuda treba da stignemo pa nam se u inilo da smo izlaskom na lijevu obalu rijeke stigli na sigurno mjesto, gdje bi sada trebalo da predahnemo, da se osušimo i da makar nešto pojedemo. Me utim, odmora nije moglo biti. Kolona se nije zaustavljala, iako se kretalo razvueno ostavljaju i za sobom popadale konje i po nekog iznemoglog druga. S popadalih konja brzo se skidala municija i borci su je nosili i sami padaju i pod teretom iznemoglosti.

Oko podne petoga juna popeli smo se na planinu na visinu od oko 1700 metara, po putu kuda konji nisu mogli, a avijacija i artiljerija su nas stalno tukli bombama i granatama.

Kiša je prestala padati i odje a se na nama osušila. Ra unao sam, kao i drugi borci, kada smo naišli na zelene livade, proplanke i visoke šume u ovoj planini da emo tu nai i i na neko naselje ili u najmanju ruku pastirsku kolibu, gdje bismo se mogli odmoriti i na i nešto za jelo. Umjesto toga odmah je zapo ela borba, koja se, što je vrijeme odmicalo, sve više razgarala. Nastala je borba na život i smrt . . .

Odmah smo krenuli na juriš na neprijateljeve prethodnice, koje su se kretale kroz šumu, nama u susret. Uspjeli smo do no i potjerati neprijatelja i zaposjesti položaje. Naši položaji su bili na visovima i kamenjarima samo djelomi no pošumjenim. Zakloni su bili kamenjari i škrape, a iza nas bo no bila je ogromna provalija. Na položaju nije bilo vode, pa smo se spuštali do šume i po no i donosili vodu. Hrane tako er nije bilo i morah smo se prehranjivati onim što smo tu mogli na i, a to je bila trava, a ponegdje se našlo i nešto puževa.

Usljed malobrojnosti jedinice i širokog fronta koji je trebalo držati, morali smo posjedanje položaja vršiti po takozvanom grupnom sistemu — po vodovima, koji su brojali 15—16 boraca sa 2—3 puškomitraljeza. To je bilo opasno, jer su se Nijemci znali probijati kroz me uprostore izme u naših jedinica i vršiti napad. U našem vodu nas je bilo petnaestak, i svi smo bili mla i od 20 godina. Nekoliko ih je bilo u Partiji, a svi smo bili skojevci. Vodnik nam je bio Nenad Mareli , dvadesetogodišnji ribar iz Malog Iža, hrabri i omiljeni omladinac. Imali smo dva puškomitraljeza i to »brno« i »fiat«. Kažimir Jeli i ja posluživali smo »-fiat«. Nosio sam sanduk s 20 okvira, ali nismo imali više od stotinu metaka. Municije je bilo malo. esto smo brojili metke i postavljali sebi zadatak da ga amo što kra im rafalima. Svaki metak je morao i i u cilj. Mi tada nismo znali koliko je brojno jak neprijatelj koji nas napada. Vidjeli smo, osjetili i iskusi li da pred sobom imamo upornog, žestokog i krvožednog dušmanina, koji je posebno dobro opremljen, izvježban i nahranjen. Potpomognut artiljerijom i avijacijom jurišali su kao zvijeri s težnjom da nas zbrišu i unište na ovim položajima, kako bi zatvorili smrtonosna kliješta oko naše glavnine.

Mi borci tako er nismo znali pravo stanje i položaj naših jedinica i ranjenika. Osje ali smo da smo u teškom položaju, da se vodi bitka na sve strane, da se traži neki izlaz iz teškog stanja, naro ito za ranjenike koji su ostali daleko. Procjenjivah smo instinktom borca po zvuku oružja i po drugim signalima da emo na ovim položajima morati ostati sve dotle dok ne budemo više uli borbu na brdima s onu stranu Sutjeske. Upravo to nam je bila i neka vrsta moralno politi ke pripreme i zavjet da se do tog vremena moramo održati.

Drugog dana borbe poslao me komandir ete da ponesem dolje na Suhu dva puškomitraljeza koje je trebalo popraviti kod brigadnog puškara. Sreo sam jednu kolonu ranjenika koji su se tu zadržali tik uz rijeku. Bio sam gladan i pošao sam im u susret da potražim nešto za jelo, jer sam pretpostavljao da u ga kod ranjenika na i. Iako su ovo bili pokretni ranjenici, bili su u vrlo teškom stanju. Rane su im se ognojile i zaudarale, jer nisu bili previjani. Bili su jednako tako gladni kao i ja. Glodali su ve oglo ali kostur ubijenog konja. Shvatio sam još više da smo u vrlo teškoj situaciji. Poželio sam da se što prije vratim u svoj strelja ki stroj. Uz strmine Sutjeske brzo sam se popeo na Bare. A ovdje je kanonada trajala. Vodila se borba za svaki kamen, za svaki šumarak. Padalo se i ginulo. Izgubljene položaje u toku dana, u toku no i smo protunapadima no u ponovno osvajali. Njema ki avijati ari su bili tako drski da su se spuštali sa svojim dvokrilcima na pedesetak metara iznad nas, gledali nas golim okom, kreveljili se, a onda zasipali svežnjevima malih bombi. Od njih i od artiljerije smo imali najve e gubitke. Ina e Nijemci nisu jurišali bez artiljerijske i avijacijske podrške i rijetko su se pojavljivali u zatišju. Kada bi se približili, došli bi do nas sasvim blizu, gdje bi zastali iza kamenova ili stabala. Bili su vrlo oprezni, vjerojatno i zbog toga što smo i mi dobro ga ali. Iz takve neposredne blizine uzajamno smo bacali ru ne bombe, koje su esto padale iza nas. U jednom trenutku jedan Nijemac je dotrao iz svog zaklona iza povelikog kamena, na desetak metara od mene. Ohrabrio se i odmah zatim naglo podigao i usmjerio svoj automat na mene. Vidio sam pred sobom veoma visokog i ugojenog vojnika, ali ja sam bio brži, jer sam ga o ekivao. Odmah zatim i moj puškomitraljezac je kratkim rafalom imao svoj »cilj«.

I tako iz dana u no , iz no i u dan.

Pet dana i etiri no i neprekidnih borbi, juriša i protivjuriša, krvavog krkljanca s pobješnjelim i šesterostruko brojnim neprijateljima, sto sati pakla. Iako gladni, iznureni i bez municije, izdržali smo. Ostali smo bez svega, osim bez hrabrosti. Svojim životima zaštitili smo glavninu i omogu ili da se izvu e. Pobijedili smo i izvršili zadatak. S one strane Sutjeske nismo više uli pucnjavu i mi smo se povukli.

Na jednom malom proplanku u blizini Tjentišta sakupio se naš etvrti bataljon. U stroju su se našla 22 borca. Neki su bili ranjeni, a ve ina je ostala tamo gore na položajima, iz mog voda njih devetorica, iz bataljona dvije tre ine. Bataljon je herojski izginuo i izvršio zadatak. U etvrtom bataljonu, koji je u borbenom stroju imao oko 150 boraca, više od polovine ljudstva bilo je iz Malog Iža. U borbama na Sutjesci poginulo ih je šezdeset devet. Ve ina poginulih boraca bilo je u brigadi i to pretežno u IV bataljonu:

Dumi Vilmo i Mladinko, Dunatov Jerolim, Marijan, Romano, Stanko i Vladimir; Ga ina Marija i Marijan; Govor in Paško i Salvo; Jeli Josip, Mate, Mila, Sre ko, Sime, Vilmo, Zorka Ivanova i Zorka Josipova, Lovrin Branko, Lukin Ive, Janja, Josip, Milka, Nedjeljko, i Vinko; Mareli Augustin, Božo, Ivan, Josip, Marija, Nenad, Marijan, Siivestar, Stanislav i Ive; Martinovi An elo, Dinko, Marijan, Marko i Miro; Medani Marcelo, Romano, Slavko i Vinko; Mezi Jože, Josip i Miljenko; Panovi Milan; Petrc Marinko; Petri i Ana, Anka, Božo Šantin, Dušan, Josip, Milan, Milojko, Nada, Božo Bernarda, Tina i njezina k i Asja i Stanislav; Ravkin Stanislav i Veljko; Rokov Kažimir i Metod; Svorini Jerolim, Kažimir i Marijan.

Nismo imali vremena da ih žalimo i oplakujemo, a neke niti da pokopamo. Tamo gore su njihovi grobovi, a Bare su njihov spomenik i slava.

Radoslav Govor in

S PRATE OM ETOM NA SUTJESCI I ZELENGORI

Dana 4. juna dok se brigada nalazila u rejonu Mrkalj-Klade cijelog dana padala je jaka kiša, a Magli je bio prekriven gustom maglom. Prokišnjeli borci još iz prethodnog dana i no i zavijeni u deke i šatorska krila sklanjali su se pod krošnje golemih jela i bukava. Neka odjeljenja i grupe boraca improvizirali su male šatore i u njih se sklanjali.

Sve rezerve hrane bile su ve iscrpljene, pa su ekonomija i kuhinjsko osoblje tragali za koprivom, brali je, postavili kazane i po najve em pljusku spremali to jelo.

itavo prije podne ula se neprekidna rika, detonacije i udari artiljerijskih granata koji su dopirali iz doline Sutjeske. Spuštaju i se stazom susreo sam na konju teškog ranjenika. Njega prate dva pratioca i bolni arka. Kre u iz Sutjeske na Mrkalj-Klade i dalje. Ranjeniku je glava, vrat i ramena u zavoju. Bolno je je ao i nemo no se klatio na samaru. Ganulo me saznajući da ranjenika vode u Centralnu bolnicu. Znao sam da naše snage odstupaju preko Pive ka zapadu, a da se pratioci s tim ranjenikom bespomo no vrte u krugu i prekomjerno iznuravaju i mu e. Tada sam osjetio težinu nastale situacije tokom ofanzive. Do tada sam tok ofanzive osje ao kao povišen napor u marševima, oskudicu u ishrani i si., ali i da smo u takvoj teškoj i skoro bezislaznoj situaciji. Pod utiskom tog prizora, vrlo potišten, vratio sam se u logor. Prvi put jedemo kuhanu koprivu. To je obrok bez komada mesa i bez za ina, ali je osoljen. Pošto ve dva dana ništa nisam jeo osjetio sam da kopriva ugodno zasi uje stomak. Odmah poslije ru ka brigada se užurbano spremila za pokret i krenula ugaženom stazom, te se spustila pored Suškog potoka k Sutjesci. S mojim mitraljeskim odjeljenjem kretao sam se na elu prate e ete. Tu je i komandir ete drug Milorad Ivanovi . Milorad mi u hodure e: »probijamo se u pravcu zapada, marševati emo iznad Gacka, kroz Hercegovinu, istim pravcem kojim su prošle godine marševale brigade za Bosansku Krajinu . . .«. Tuga je nestajala i radostan i io sam domarširao do Suhe. Za ve eru se ništa nije spremalo, pa su neki borci

kupili puževe i pekli ih za jelo. Posmatrao sam to i jedan broj boraca to sa užitkom radi, a drugi pasivno posmatraju, tre i se otvoreno suprotstavljaju i prepiru se sa onima koji to ine. Petog juna kad se razdanilo liataljoni su krenuli preko Sutjeske za G. Bare. Prate a eta, koja je tada imala 65 boraca, na Bare je iznijela 3 teška mitraljeza i 3 minobaca a 82 mm. Zbog teškog terena u Suhoj je zadržan top 37 mm i jedan minobaca 82 mm, koji nije imao nišanske sprave.

Zbog preobilnih kiša Sutjeska je jako nabujala. Na brzaku je bila vrlo hirovita i mutna. Na sredini matice voda je skoro doticala duga ka i uvijena bukova debbla (brvna). Uz veliku opreznost i bez zadržavanja borci su rijeku brzo premostili. Me utim, nakon prelaza kolona se teško otiskivala i verala vijugavom stazom, skoro vertikalnog nagiba. Kolona se ipak korak po korak kretala nekom nevidljivom voljom i upornoš u. Kretalo se uz este zastanke kada se dah povrati i minimum snage prikupi. Mali pokret, pa opet predah, tekao je naizmjeni no sve do Donjih Bara.

Kad su jedinice izlazile na plato Donjih Bara borci su se poput žednog stada razišli tragaju i za travom srijemušom. Trava se bere i halapljivo jede. Kisela je i prijatnog ukusa pa su je borci mahom jeli kao poslasticu. Ta »samovolja« boraca od starješina nije spre avana. Željelo se da se ta glad bilo ime koliko toliko ublaži.

Dejstvo neprijateljske artiljerije nagovještavalo je da e se doga ati nešto neobi no i izvanredno teško. Prvi put sam zapazio šrapnel granate. To se zapazilo tek ulaskom u šumu i kad se vidjelo da eksplozije iznad površine kidaju stabla, krše i cijepaju debbla i granje, a da na zemlji nema ni traga od udara. Od toga dejstva, u prate oj eti, prva je smrtno ranjena Mila Pjanovi . Smrt te djevojke udno sam doživio. Krhotina šrapnela ranila ju je u ple ku. Cim mi se požalila da je rana jako pe e, ranu sam pogledao i tek primjetio da malo krvvari, pa sam joj hrabre i je rekao: »Rana je mala skoro nevidljiva, ne krvvari i nije opasna . . .«, još sam dodao da je sitnica za takva le a. Ohrabrena i ona se nasmijala. Me utim, im je sjela na deblo oborene bukve stala mi je nešto pri ati o tome kako se zagledala u Iliju Skundri a, da joj je Ilija obe ao ženidbu i da e s njim poslije rata živjeti u Zrmanji . . . Pošto Ilija, kako re e, nije eljade našeg kraja, upita me za savjet, šta ja mislim o tome. Odgovorio sam da srcu nema ograde i zemljišnih granica i kada to bude da e njeni i ostali znanci to shvatiti normalnim.

Kada sam primjetio da Mila upadno ponavlja te iste rije i, pozvao sam etnu bolni arku Milku Bogunovi . Milka ju je otpremila u bolnicu. Cim je ponesena, na putu za Suhu, podlegla je od te »male« i skoro nevidljive ranice.

Te ve eri stalno je kiša sipila, a magla prikrla teren. Ve ina boraca se odmaralo uz vatru. Jedni su tragali za puževima i brali srijemušu. Malo se spavalo. Cijelu no se askalo i dremuckalo pored vatre. U izvi anju terena naro ito je bio aktivan 2. bataljon. Jedan vod 1. ete pred zoru se sudario s Nijemcima. Da se zaista radilo o Nijemcima na tom terenu i u to vrijeme borci su zaklju ili s u enjem i nakon dužeg osluškivanja i osmatranja. Naime kre u i na Bare iz suprotnog pravca kroz šumu i u tamnoj no i Nijemci su se teško orijentirali pa su se na glas dozivali

i me usobno obavještavali, tako baš po nerazumnom im jeziku borci su otkrili prisustvo Nijemaca.

U zoru 6. VI 1943. godine, ve kad su prvi rafali oglasili stanje — prisustvo i sudar sa Nijemcima, sve jedinice brigade bile su na svojim položajima. S mitraljeskim odjeljenjem, kako sam bio pridodat 2. bataljonu, posjeo sam položaj na stazi 1 km zapadno od koliba Donje Bare, sa zadatkom da štitim stazu koja od Gornjih izvodi za Donje Bare. Desno od mog odjeljenja, na popre noj kosi, nalazio se Prate i vod 2. bataljona. Ispred nas, u strelja kim strojevima, nalazile su se raspore ene strelja ke ete, koje su, im se razdanilo, otpo ele oštru borbu s Nijemcima. Ve od prvog sudara u etama 2. bataljona bilo je nekoliko poginulih i ranjenih boraca. Ubrzo je dopro glas, izme u ostalih, da je poginuo Pile Popovi , komandir 2. ete. Pogibija Popovi a urezala mi se duboko, jer sam, u nekoliko puta, uo da komesar bataljona — uro Boškovi tužno i sa dubokim uzdahom ponavlja »Uk . . . Pile, Pile, koji dobri drug, i još jedini u majke . . .«.

Oko 12 sati, po nare enju komandira Prate e ete i uz njegovo prisustvo, s mitraljeskim odjeljenjem pomjerio sam se na novi vatreni položaj, tj. na spoj i u me uprostor izme u 4. i 1. bataljona. Kako se pored vatrene položaja povijala jedna »kozja« stazica, koja je izvodila na položaj 4. bataljona, to sam imao mogu nost da od prolaznika — kurira, ranjenika, nosilaca ranjenih i si. saznam mnoge pojedinosti koje su se dešavala tih dana u jedinicama i na bojištu Gornje i Donje Bare. Naime, ve 6. VI u poslijepodnevnim satima primjetio sam prolazak dijelova 3. bataljona na Gornje Bare. Odmah su njegove jedinice stupile u borbu, jer sam vidio i izvla enje ranjenika. Istom stazicom, padom mraka, nosioci ranjenika proveli su teško ranjenog komandira 3. ete, druga Cveti or a. Dva borca i jedna bolni arka do kraja iznureni mu ili su se s ve klonulim a još tome kršnim gorštakom. or e je ranjen u stomak, bolno je je ao, te je ta nemila sudbina na nas prisutne posmatra e ostavila tužnu sliku. Još teže nas je kosnulo kad smo, nakon izvjesnog vremena, saznali da je or e na putu za Suhu podlegao.

Pored niza sudara na prednjem kraju, osim poslije prvih jutarnjih borbi kod 2. bataljona, obrambeni položaji naših bataljona zadržani su i u toku no i. Cijelog dana, po cijeloj dubini obrane Gornjih i Donjih Bara, žestoko je tukla njema ka artiljerija. Nešto kasnije, kad se razdanilo, kiša je prestala, a i magla je Bare napustila, zbog ega je i avijacija bila dosta aktivna.

Sedmi juni osvanuo je bez trunke magle i obla ka, ist i vedar dan. To je pomoglo Nijemcima da itavog dana zaista izdašno koriste sve sredstva, posebno avijaciju. Dolet je obi no vršen sa zapada na Planinicu, preko 1. bataljona, gdje bi se ubojni teret istresao, zatim bi taj zra ni »voz«, prave i luk iznad Donjih Bara, okrenuo k zapadu, preko Donjih na Gornje Bare, i dalje preko Zelengore. Na tom putu izbacivan je smrtonosni teret zatim bi mitraljirali. Toga dana masovno je teret izbacivan u limenim kutijama (kantama) koje bi se iznad površine terena rastvorile da bi se potom iz njih rasipale velike koli ine malih rasprskavaju ih bombi zv. »žabice«. Te »žabice« terenom su praskale, rafalno. Iza njih je gorjelo žbunje i paprat. U isto vrijeme položaje na Barama tukli su artiljerija i minobaca i i, od njihova dejstva u popodnevnim satima,

ranjeni su komandant brigade Ljubo Vučković, komesar brigade Mate Ujević, pored ostalih boraca kod štaba brigade, kurir Petar Pujić.

U jednom od naleta i mene je artiljerijska granata ošamutila, pa sam u pratnji Marinka Špike pošao ka Donjim Barama da se osvježim vodom. Pred kolibama gdje su konji jeli zob primjetili smo nešto prosute požutjele zobi, koja je vjerojatno zobjanjem iz žvala prosuta, a tome još kopitama zgažena i umaljana u zemlju. Sakupili smo oko pola porcije i oprali je u bari (lokvi) u namjeri da je kuhamo. Međutim, pojeli smo je onako živu, prije stizanja na vatreni položaj.

I toga dana po vatri se moglo zapaziti da položaji naših bataljona nisu znatnije pomjeram. Naime, oni su napadima i protivnapadima preotimani i oduvani i još bili potpuno povezani i homogeni.

Osjetno je primijećeno osipanje jedinica, pored poginulih, ranjenih jedan dio boraca upućivan je u pratnju ranjenih za Suhu, pa se po teškom terenu, iznuren glava, kasno na položaje vraćao, i to je utjecalo na tanak borbeni poredak bataljona. Ipak se još prethodnog dana, pa i tokom dana, zapazilo da su poneke grupe boraca iz brigadne bolnice, intendantura bataljona i etničkih komora uskakali na položaje bataljona. Tako je iz topovskog odjeljenja Prate i ta grupa oko deset boraca upućena i stigla u 3. bataljon. Slijedećeg dana grupa boraca stigla je iz rasformiranog artiljerijskog divizionu 2. divizije i upućena u 2. bataljon. I još neki drugovi iz bolnice, koji su zaliječeni, također su stigli na Bare, pa je i to predstavljalo izvjesno brojanje povećanje.

Osmog VI poslije skoro neprekidnih noćnih borbi, osvanuo je tih i borbeno neaktivan dan. Nešto oko 8 sati s položaja moje odjeljenje povukao je komandir i te. Povukli smo se na isto ni dio oboda D. Bara. Tu se već od prethodnog dana nalazio i Štab brigade i vatreni položaji minobacača Prate i te. Komandant brigade, drug Ljubo Vučković, iako ranjen, zadržao se na položaju. Ličnom me je poveo, šepajući, i pokazao mi novi vatreni položaj i pravac dejstva mitraljeza. Naime, taj položaj se nalazio oko 30 m ispred štaba brigade i zatvarao pravac i malu zaravan od Jezera preko D. Bara.

Dok smo »nasađivali« zaklon od kamena za mitraljez i za poslugu, s nama je stalo bio i pomagao nam komandir i te, drug Milorad Ivanović. Milorad mi je tada rekao da je i ta prošlu noć iz brigadne komore dobila par kilograma brašna i da su spremili za borce po kutlji u kaše (škroba). Sledovanje koje je upućeno za moje odjeljenje nije stiglo jer kuhar nije mogao da pronađe raznosu i hrane. Kada sam to čuo, a da komandir ne primijeti, okrenuo sam glavu ustranu i skoro zaplakao.

Ovo razmišljanje prekinuo je nalet avijacije i dotad neviđeni artiljerijski udari, a iza toga na cijelom frontu i po dubini jaka streljačka vatra i eksplozije ručnih bombi. To je bio najstrašniji nalet na Barama. Kratko iza toga neki naši dijelovi pošli su uzmicati pred jakim pritiskom Nijemaca.

U tom momentu, dok je sve napregnuto i neizvjesno, komandant brigade izlazi pred grupu od dvadesetak boraca 4. bataljona i naređuje im da se rasporede desno i lijevo od položaja mitraljeskog odjeljenja. Ali ti borci ili ne haju ili ne mogu da shvate šta od njih traži komandant.

Oni samo bulje u zemlju, nešto traže, cupkaju i grizu travke, prosto kao bezumni lunjaju. Komandant ubrzo shvati da su ti borci od napetosti, gladi i op e iznurenosti momentalno za borbu neupotrebljivi, pa naredi da se prikupe i zaklone u jedno udubljenje, da tu čekaju, te da im se pokupi municija i preda mitraljescu.

Tu je sad sve na nogama. Posluge minobaca a bulje i biraju ta ke na koje treba da otvore vatru. To je prili no teško jer su posvud snage skoro pomiješane. Komandir i komesar Prate e ete — drugovi Nino Novakovi i Grga Ma ukat, komandir zastavnog voda, kuriri i neki od posluge minobaca a — svi prinose municiju mitraljezu, nižu i nadovezuju ređenike. Vrhunac napetosti dostiže u momentu kad se grupa Nijemaca pojavi kod koliba. Neki od vojnika, vidi se, uska u i pretražuju kolibe i torove. Nema im do štaba brigade niti 200 metara. Iako je to blizu, još nismo sigurni da li su to zaista Nijemci ili neki naši odstupaju i dijelovi. To dvoumljenje ubrzo prekide glas komandira Milorada kad povika: »Nijemci! Mitraljezom ožeži...!« Pritisnuo sam na obara , ne štedim municiju, rafali su dugi, vidim snop dobro pada i mitraljez dobro nosi. Nijemci odmah zalegoše, paprat je pa se ne izdižu i ne mi u. Ne vidi se pravi u inak vatre, ali su Nijemci prikovani za zemlju, pa je ve nešto lakše. A poslije nekoliko dugih, ga am kratkim rafalima. Nakon par kratkih rafala osjetio sam podba aj i mitraljez predao Uni u. Uni je na stavio da rafalima prebire po istoj prostoriji. Kasnije i tokom dana smje-njivali su se i ostali drugovi, posluga odjeljenja, pa i lanovi štaba bri-gade. Tako je ubrzo prodor Nijemaca zadržan i odbijen vatrom mitra-ljeza i uz pomo strelaca prištapskih jedinica.

Poslije borbi kod koliba i Jezera sva pažnja je usmjerena na istaknuti kameni vrh iznad samog Jezera. To uzvišenje izrazito dominira cijelim proplankom na Barama. Od štaba brigade udaljeno je tek oko 300 do 400 m. Za sam vrh uke naši se borci i Nijemci preotimaju, pa je vatrena podrška tu teško ostvarljiva. Baš u to vrijeme, tj. oko 11 sati, iz kanjona Sutjeske na Bare pristižu dijelovi Majeve ke brigade. Ispa eni su i od umora jedva se mi u. Odmah, bez zadržavanja usmjereni su u napad na Kamenjar. Dok Majevi ani podilaze Kamenjaru, njegovim vrhom ovla-daše Nijemci i kod toga izvla e i svoje ranjenike, jednog staviše na nosila, što se na horizontu s naše strane jasno uo ilo. im su to minobaca lije spazile, po ve uzetim elementima, nišandžija 3. odjeljenja, drug Frane Barbi , spusti prvu minu i ona, kao rukom nošena, udari posred nosila i raznese ranjenog i pokosi nosioce na Kamenjaru. Vidjevši to, svi smo na položaju sko ili na noge i vrisnuli od radosti, što je popra eno brzom paljbom ostalih minobaca a. Uz jaku vatrenu podršku Prate e ete, uz naše vatrene poklike: »Napred, proleter! Juriš! Napred!« i uz aktivnu podršku našeg 3. bataljona, Majevi ani isu kao »ponešeni« živnuli i ovla-dali kamenjarom, odbacili Nijemce i time je uspelo ponovo, iako sad na plitkoj dubini, konsolidirati i povezati obranu na Donjim Barama.

Time je donekle prestala naša neizvjesnost na Barama. U popodnevnim asovima na položaju smo se opustili od dugotrajne napetosti i zamora, te izvjesno »preslišavali« o protekloj borbi i rezultatima.

Oko 16 sati pozvao me je komandir ete i uputio da se javim koman-dantu brigade. Prišao sam komandantu. Pokaza mi položaj 1. bataljona

na Planinici, koji je skoro bio odsje en, pa kad se uvjerio da sam dobro uo io položaj i pravac do bataljona, pruži mi koverat s nare enjem i saop i sadržaj, tj. da se padom mraka bataljon povu e, tu na mjesto do štaba brigade.

Prilaze i rasporedu bataljona, koji se na Planinici uz stijene i škripove sav prilijepio, na desnom krilu opazih zamjenika komandanta 1. bataljona druga uru etnika (Jovanovi a).

uro me pozva da s njim po em do komandanta bataljona druga Obrada Egi a. Obrad se tada nalazio na sredini rasporeda bataljona, na samoj liniji, pozadi neke litice, u osmatranju položaja ispred bataljona. Dok Obrad ita nare enje, vidim povremeno motri ispred sebe, a ponekad baci pogled na mene i kao da me provjerava. Drug Egi je dugo itao nare enje. Imao sam utisak da je u protekla etiri dana na tom položaju prosto ogrezao da i ne misli na povla enje, te da se tu i dalje jedino traži rješenje i kona ni kraj.

Napokon, Obrad se s urom i Mirom Viši em, pomo nikom kome-sara bataljona dogovori i kao da shvati da sam ja »naš ovjek« pa tiho i skoro nemušto izda nare enje da se ete prikupe. Vidim tu poznate Stevu Vu kovi a, Dušana Raškovi a, Iliju Dundura i još neke iz Prate e ete, koji su u sastavu mitraljeskog odjeljenja pridati 1. bataljonu. Poznanci me zapitkuju kuda i šta? Ja im odgovaram: »Povla imo se, ali ne znam kuda!« Vu kovi mi pri a o mnogim poginulim našim iz Imotskog: Luki Kadijevi u, Milanu Tadi u, Padrov Milanu, Šarevi Anki i dr., pa mi i to, pored onih za koje sam ve ranije znao, još više doli tugu i boli . . .

Misle i da sam svoju ulogu izvršio, osje ao sam se zadovoljan i još k tome što sam u koloni junaka 1. bataljona, pa što njima to i meni. Opustio sam se od svih briga. Ali to potraja vrlo kratko, sve dok s ela stiže nare enje: »Drug iz brigade naprijed!« Krenuo sam spoti u i se pored kolone vrletnom stazom i misle i, šta sad? Stigao sam na elo i vidim druga uru, zamjenika komandanta i komandira Vladuši a. Taman da uri re em da sam došao, Vladuši me prete e i re e: »Dvadeset koraka napred ispred nas i vodi! Pazi da ne nai emo na Nijemce!«. U toj situaciji, smireno sam, bez pogovora, krenuo naprijed. No, na moje ugodno iznena enje i uro i Vladuši neposredno su se kretali iza mene, a ja na elu sve opušteniji.

Brzo smo se spustili s Planinice i, padom mraka, stigli do štaba brigade, koji je i dalje bio na istom mjestu odakle sam pošao po bataljon. Raportirao sam komandantu i radosno posmatrao kad komandant daje zadatak bataljonu da posjedne novi položaj na spoju izme u Maje- vi ana i naših bataljona, koji su ve tvrdo sjeli na položaje Velike i Male Siljevice. Iako je to bio posljednji položaj na Donjim Barama i uzan mostobran iznad samog strmog kanjona Sutjeske, tu sada prikupljeni osjetili smo se sigurni.

No 8/9. VI na položajima protekla je bez ve ih borbi i okršaja, pa su borci na položajima mogli spavati, predahnuti.

Devetog VI 1943. godine osvanuo je, kao i prethodni dan, vedar i sun an. Spavao sam cijelu prošlu no , pa borbe nisam osjetio niti pak pratio. im se osvanulo oko štaba brigade askalo se i razgovaralo. Pri-

alo se o velikim gubicima, ali svi su nekako zadovoljni, jer se ipak izdržalo, Bare su obranjene. Nijemci se ne mi u naprijed, naši bataljoni su i dalje na svojim položajima. Rafali se povremeno uju, sporadi ni su pa se ini kao da razbijaju »dosadu«, poslije onako dugotrajne i stalne borbene dinamike i napetosti.

Toga dana brigada je otpo ela postupno napuštati Bare i povla iti se prema Zelengori. Od borbenog sastava me u prvima s Bara povuklo se moje mitraljesko odjeljenje, koje je imalo zadatak da prati i osigura dio brigadne komore, koja se do tada nalazila na Barama.

Naredio mi je komandant brigade da prikupim dijelove komore, koja se nalazila na Barama (konje Prate e ete, prate ih vodova bataljona i brigadne jaha e konje, bez oružja) svrstam u kolonu, osiguram i vodim pravcem: Tjentište—Krekovi—Milinklade. Napomenuo je da e borci oru a nositi na le ima, i da emo se sa ekati i prikupiti u Milinkladama.

Sa Bara kolona kre e stazom koja se strmo spušta i izlazi na sredokra u izme u Suhe i Tjentišta. Dok smo strmom stazom, ali široko ugaženom, kao niz to ilo, više klizili nego hodali i spustili se negdje na pola puta za uo sam kukurijekanje pjevca. Uski en da se bližimo selu, kliknuo sam: »Evo, drugovi, sela! Evo života...« Prilaze i Sutjesci, naišli smo na nešto zna ajnije i tada radosnije od sela, na dugu i neprekidnu kolonu boraca raznih jedinica, koji za te uvjete kre u i hrle u prili nom redu i za okolni teren lijepim putem niz dolinu Sutjeske k Tjentištu. Motre i na me uprostor, gdje da se uklju imo u kolonu, na našu veliku radost uklju ili smo se baš ispred i na elo jedne dalmatinske jedinice. Bio je to Kninski bataljon iz rasformirane 3. dalmatinske brigade koji se baš kretao u sastav naše brigade.

Neopaženo prilazimo k Tjentištu, ali u selo nikako. Tamo su ve izbili Nijemci. Pomjeramo se nešto južnije, napuštamo tu udobnu stazu i kre-emo nekom »kozjom« stazicom pored Usova kog potoka. Uto nas Nijemci zasuš mitraljeskom vatrom. Ubiše mi konja pod mitraljezom. im konj posrnu i po e da pada, ve ga posluga mitraljeza rasamari, uprti oru e i pribor i skloni se sa staze. Drug Ilija Škundi , da konju olakša zadnje trzaje, prisko i »Zelenku«, popusti mu kolan i tužno se od njega rastosmo. To malo sr ano hercegova ko grlo puno nas je zadužilo. Uz Prenj, preko Durmitora, uz Magli , a posebno pri izlasku iz Sutjeske na Gornje Bare koliko se naših nemo nih ruku prihvatilo za rep ili naslonilo na vrat i sapi »Zelenka« i tako nam pomoglo da savladamo te neizmjerne teške marševe po bespu u i sa uvalo nam onaj posljednji minimum snage.

Zbog prostreljivanja ove staze, njome se dalje nismo mogli kretati, pa se kolona našla na bespu u. Kako sam se tada nalazio neposredno pored Branka Dude, on me pozva i na sekciji pokaza u kom pravcu da pogledam i potražim stazu. Istovremeno tragalo je još nekoliko drugova, a i sam Branko, pa smo ubrzo pronašli neki puteljak.

Još dok smo se kretali k prijevoju grebena Ozren—Ple a, naišli smo na grupu ranjenika i tifusara. To su do kraja ispa eni i nemo ni drugovi, sporo se mi u ili tragaju za travom i liš em oko staze, a neki su polijegali pored staze. Tu sam spazio zemljaka i kuma Luku Kadijevi a. Tifusar je, teški bolesnik, sav je u krastama i zarasle brade. Naslonjen je na deblo izvaljene bukve. Vidi se da još daje samo posljednje znakove života. Posmatram ga i razmišljam da li mu se javiti i pokušati što

pomo i. Ako se javim, prigrlit e me, pa kako se odvojiti od njega. Ostati tu, zna i tu beskona no i završiti. Kome od toga koristi? Ali, sad kako pro i pored druga i poznanika, ne dati mu ruku i ne javiti se? Ako netko dozna za to, kako preživjeti prijekor poznanika i kako pravdati taj postupak? S tim teško izmirijivim dilemama ipak sam krenuo naprijed za kolonom i kao kradom se obazirao i izmicao, i još teže udaljio, ali pod utiskom i skromnom utjehom da je i dalje još najvažniji zadatak boriti se i zadavati mogu e udarce neprijatelju.

Napokon smo stigli u dolinu Hr avke na neku zaravan i malo proširenje. Tu smo zatekli dijelove naše brigade gdje se još prikupljaju. Tu je Kninski bataljon prispio i ušao u sastav naše brigade kao njen 4. bataljon mjesto ranijeg 4. bataljona koji je izginuo na Barama. Pored visoke paprati, tu u Hr avci primijetio sam da ima dosta koprive. U potoku sli no nekoj baruštini ima i vode. Nabrao sam koprive i, u namjeri da je skuham, pošo sam s porcijom po vodu. U tome nisam uspio, jer je uslijedio nalet avijacije. Istovremeno, sa svih strana, za uše se narenjenja i upozorenja: »Avioni! Gasi vatre! Sklanjaj se . . .!«. Na ova upozorenja borci su se razli ito ponašali i reagirali. Jedni gase sami, drugi ne e, pa im to ine tre i i prijete, jedni opet gase, ali ugarke uvaju i nose malo ustranu, na zaklonjena mjesta, i opet pale.

Tu se, pored naše brigade, prikupljaju i još neke jedinice i dijelovi a najviše je ranjenih i bolesnih, zaostalih iz brigadnih i divizijskih bolnica. Tu u Hr avku stigli su brigadna bolnica i ostali pozadinski dijelovi naše brigade, koji su se nalazili u rejonu Suhe. S tim sastavom stigla je i Slava Radelji , moja djevojka. Kad me spazi, sva uplakana, pri e mi i pla u i re e: »Evo, malo prije, poginu Mara Samardži . Artiljerijska granata je pogodi i raznese je direktni pogodak. Svi nam iz sela izgiboše! Kako sada ku i i šta našima re i. . .?« S Marom sam mnogo zadataka na terenu za NOP izvršavao.

Požrtvovnosti i druželjublju Mare teško je bilo odrediti granicu. Ona je bila neobi no otporna, fizi ki izdržljiva i hrabra i prosto gluha na protivni ki metak. I, znaju i je kao ovjeka i borca, kad mi je njena sudbina saop ena, potekoše mi suze. Ali, ujedno kao da me nešto nehotice sprije i tugovanja i odmah mi se zatim pojavi nesmotren i nespreatan osmijeh, a i to sve kao nehotice. Pa da to sebi i prisutnima opravdam, smireno sam rekao: »Mari taman takova smrt i pripada. Ona nije ni mogla poginuti od obi nog metka, par eta bombe ili krhotine granate, Ona je, i kao pojava i karakter, bila eli na žena i borac . . .«.

Predve er, kad se brigada postrojila i tek da krene, doprle su do nas vrlo mu ne i neugodne vijesti, koje su se skoro ne ujno, tiho i ne-uobi ajenom pažnjom prenosile: »Tito ranjen! Englez poginuo . . .!«.

Li no sam težio odagnati pomisli na te doga aje, a imao sam utisak da i ostali borci to ine i ne žele tomu vjerovati, pa niti traže niti tko 0 tome daje objašnjenja. Ali, pored svega toga, primjetno kolonom zavlada grobna tišina, i kao da svak utonu u sebe i duboko razmišlja l odlu uje: »Samo naprijed! Izdržati i ne klonuti!«.

Nakon izvjesnog prebrojavanja i sre ivanja jedinica vidi se da je naša brigada znatno prorije ena, oslabljena i iznurena i, takva nastavlja pokret kroz Zelengoru. itavu no 9/10. VI 1943. godine proveli smo na

stazi Hrvatska—Katunište a da skoro ni tri kilometra nismo prešli. Staza je prilično vidna, proglašena je, ali zakrpa ena drugim jedinicama, posebno ranjenicima, iznemoglim i tifusarima. Upozorenja su stalna i neprekidna za tišinu, vezu i povezanost kolone. Uspon je velik. Čim se zastane, borci poliježu, teško se dižu, a kad se pokrenu jedva se kreću. Glavna brigada boraca na zastancima bila je da se oružje vrsto drži među koljenima, a kad se zalegne remenik se oko miške namotaje, a bombe i fišeklije stalno pipaju da se vidi jesu li sve u ruci i na dohvatu bilo u snu ili pokretu.

Na Lučkim Kolibama pristigli su dijelovi 7. krajiške brigade. Vidi se, oni su krepkiji i čiliji od nas. Dok su imali kratki zastanak, susreo sam se s komandantom bataljona, drugom Dukljanom Vukotićem. Dukljana poznajem jer je (17. VIII 1942. godine) s grupom proletera, došao u moje selo Proložac. U selu se zadržao tri dana i tu smo se dobro upoznali i u akcijama surađivali. Dok smo razgovarali, netko iz Dukljanova štaba postrojivao je bataljon za pokret. Vidjevši da se tu na jednom proplanku Krajišnici uredno postrojavaju, i to baš u dvoredni stroj, ugodno sam se iznenadio, pa Dukljanu rekao: »Druže Dukljane! Dobra ti je vojska kad se tako ovih dana potilj i ravna...!«. Na ovo Dukljan odgovori: »Druže Milane! Bre, ovo je Šolajina vojska...!«. Zaista, u tim danima vidjeti takav red i disciplinu zadivljuje i daje puno nade u ishod i pobjedu.

Predvečer, još za vidjela, komandir Pratec je prenio je komandirima odjeljenja naredbe koje oružja treba odložiti i tu zakopati, a tovarna stoka mora se klati i jesti. To naredbe izdato je kratko i tiho, ali ne i bezbolno. Teško je to djelovalo na borce Pratec je. Posebno su potišteni oni kojima su oružja odlagana. Komandir Pratec vizirao je, tražio orijentire i pravio skicu mjesta zakopavanja oružja. Tu smo ostavili top 37 mm, protivkolac i jedan minobacač 82 mm., koji je do tada bio bez nišanskih sprava, nošen u bojnoj komori i bez posluge. Time smo oslobodili nekoliko konja i mazgi za klanje, ali i taj dan jeli smo lišće, bobice s lišćem, travu i bukovu koru. Idući dan tek smo masovnije pošli jesti konjetinu. Nisam opazio da bi neko oružje prate ih vodova bataljona u tom rejonu bilo odloženo i zakopano.

Kad se pošlo smrkavati, slijede u noć proveli smo na maršu od Lučkih preko Vrbanjkih Koliba do Vrbanjke Rijeke. Ovaj marš, iako duži od prethodne večeri, tekao je urednije i bio je znatno lakši, jer smo ipak bili nešto odmorniji. Kad smo stigli na Vrbanju ku Rijeku već se sva-njivalo. Ta uzana dolina pitomo je i udobno djelovala. Prelaz preko rijeke vrši se preko kamenih pragova i grupno u skokovima, jer taj prolaz Nijemci, tuku mitraljeskom vatrom.

Bez obzira na mitraljesku vatru, izvjesne gubitke pri pretravanju preko rijeke, prelaz smo izvršili gotovo bez poteškoća. Problem nastaje odmah nakon prelaza, jer nije se lako verati i penjati uz veliki nagib od doline te rijeke ka Mrin-planini.

Po velikoj vrućini i uz velike napore, brigada je izbila na prostranu visoravan. Tu smo, odmah po izlasku, imali duži odmor i sa ekvivalentno ostale dijelove. U tom momentu našao sam se s moje dvije zemljakinje — Ankom Svrđlin i Milom Stanićem. Obje su iz rasformirane 3. dalmatinske brigade i usput se priključile našoj brigadi. Anka je preboljela tifus,

mного je iscrpljena i jedva se mi e. Mila joj ini veliku pomo , podsti e je i na maršu joj pomaže. Anka je još bosa, slabo obu ena i bez kose na glavi, pa tužno djeluje. Pri a mi da je izgubila torbu i u njoj rublje, pa skoro pla e za tom svojom opremom.

Tako, dok komšinski rado pri amo, prepri avamo doživljaje iz borbi i ranijih vremena, najednom se nedaleko od nas razliježe jaka pucnjava. Nijemci su sa ekali naše prednje dijelove i iznenada otvorili vatru. Ta vatra bila je ujedno op i poklik za juriš. Istovremeno se pro u glas kako su borci 2. proleterske (srpske) brigade zarobili košare kruha. Toga momenta sve je krenulo na juriš: zdravi i bolesni, ranjeni i nemo ni, starješine i borci, sve se izmiješalo. Vidim komesara brigade Matu Ujevi a, iako ranjen, napreže se i glasom i rukama mašu i, podsti e borce na juriš. Borci Prate e ete jurišaju i našli su se u strelja kom stroju sa 2. bataljonom. Jure i spazio sam njema kog podoficira kako je digao ruke u vis i predao se. Po tom smo, jure i naprijed, nastavili istiti teren i ubrzo ga »pro ešljali«.

Nakon ovog energ i nog naleta na Mr in planinu, kad smo u dahu uspjeti razbiti njema ke djelove, koji su zaostali na bokovima prodora 1. proleterske divizije, ovjek se mora upitati otkud od tako iznurenih boraca najednom izbi takva snaga i volja koja kao lavina zgazi tako organiziranu njema ku obranu.

Cijelu no padala je kiša. Pod granjem i improviziranim šatorima no smo proveli i predanih na velikom »logoru« Zelengore. Pored vatri razgovori traju dugo. Najviše se pri a o jelu. Kako prethodnu no i prošlih ve eri nisam spavao, to sam te no i duboko usnuo. Sanjao sam da se nalazim kod svojih ku i. Ku u vidim sve ano ure enu, a majku zati em da se neuobi ajeno strogo ponaša. ak se i ne obazire na moje prisustvo. Ni im me ne nudi. Od toga sna prenuo sam se. Osjetim da sam sav obli ven znojem i u suzama. Pogledam oko sebe i vidim: umjesto mojeg doma visoko izvijene jele i goleme krošnje bukava. To je Zelengora, daleko od mog Prološca i ku nog praga, pa me to opet vrati u stvarni život.

Tu no i cijeli idu i dan neprekidno su pristizale jedinice, razmj eštale se po »logoru« i sre ivale. Stižu mnogi znanci, traže svoje bliže i propituju tko je koga i gdje vidio i ostavio. Ustupaju se vatre pri došlim jedinicama i znancima, udjeljuju se komadi konjetine, ima i pla a, a i radosti je u logoru sve više i više.

U zoru, 12. VI, pristigla je i 10. hercegova ka brigada. Opazio sam komšiju Jovu Sekulovi a, »Sotonu«. Pla u i, Jovo mi re e da mu je ju er, na Tisovom brdu, poginuo brat Marko, a da su od naših Sutjesku preživjeli Pave Sekulovi , Ivan Kristi »Bak«, Petar Trutin, Kosa Jur evi , Zvone Lon ar, Jure Bili i još neki. Nakon Hercegovaca pristigli su i dijelovi 7. banijske divizije s grupom ranjenika. Me u ranjenicima ja i Barbi . Prepoznali smo i Juru Ivkoši a. Do rasformiranja Jure je bio u sastavu 3. dalmatinske brigade, a sad bi želio ostati u 2. dalmatinskoj. S Barbi em se dogovara i želi se sresti s Matom Ujevi ern. Jure je prili no iscrpljen, ali vesele je naravi, uvijek nasmijan i utješno djeluje.

Dan je vedar i sun an. Jedinice se esto pomjeraju i sve tu vrvi kao u košnici. Osjetivši ju erašnji snažan nalet 2. dalmatinske pri razbijanju Nijemaca, tu na pustari Zelengore, iako je bila mnogo iscrpljena

na Barama i, kad vidim koje se tu sve snage okupljaju, me usobno mimoilaze i miješaju, stekao sam uvjerenje da je to smotra nevi ene snage NOV, koja zaista leži u visokoj borbenoj svijesti, jakoj volji i samo velikoj želji za pobjedom i slobodom. Pomišljao sam: »Nema te snage koja se toj sili može suprotstaviti!« Pri a se da je tu i Vrhovni štab, s Titom na elu. Komandir ete saop io nam je još radosnu vijest da je 1. proleterska izvršila proboj na komunikaciji Kalinovik—Fo a pa se, zbog toga, još više osje a da je radost sve izražajnija.

U sumrak jedinice naše brigade, a i ostali sastavi s tog impozantnog i masovnog vojnog logora Zelengore, postrojavaju se za pokret. Mjesto dotadašnjeg komandanta druga Ljube Vu kovi a, koji je na Barama teško ranjen, došao je novi komandant brigade drug Savo Drljevi . On nare uje pokret. itavu no se maršira, bez odmora i predaha. Pred samo svanu e, pored naše brigade, projuriše Hercegovci i pretekoše nas. Ljutimo se, ali ne koristi. Brzi su, to se o ito vidi. Mi pla amo danak teških iscrpljuju ih borbi i masakra s Bara.

Nas s desne strane, s jednog uzvišenja, tik pri ulasku u Rataj, zasu jaka mitraljeska vatra. U koloni je nastala izvjesna pometnja, ali se sredismo i dalje krenusmo. Znam da tu vatrenu ta ku treba netko da likvidira jer se ne može trpjeti da tako sa skra enog odstojanja ubita no tu e, a još šta e biti kada se razdani i jedinice krenu istinom, preko Rataja. O ekujem nare enje i pognuto kre em, ali dok razmišljam kako smo i snage i ispeti se na kamenjar, što je veliki problem, ujem nare enje, odnosno glas: »Vod 3. krajiške hitno da krene na uku i likvidira njema ki mitraljez!«. Tada sam shvatio da su Krajišnici odgovorni za obezbje enje toga prolaza s tog pravca. Kako svanjiva, mi ubrzavamo kretanje i najednom opazih neku kulu. Sjetih se: to je kula pored koje smo prošli, u etvrtoj neprijateljskoj ofanzivi pri nastupanju k Drini. Rekoh u sebi, evo života, sad znam gdje smo. Izišli smo iz ambisa crnogorsko-hercegova kih planina. Evo prvog sela poslije 2. VI koje vidjesmo na Pivskoj planini. To je selo Kneževi .

Radostan sam, ali se ta radost brzo pomuti. Kada smo bili usred Ratajskog polja i žurno hrlili k cesti Kalinovik—Fo a za selo Miljevinu, nad Ratajem se pojaviše avioni, a s ela kolone javljaju o nailasku tenkova na cesti. Od udara avijacije, tenkovskog mitraljiranja i artiljerijskih udara kolone su zastale. Borci se razilaze, traže zaklone. Najednom s ela od ceste stiže i prenosi se nare enje: »Protivkolac naprijed...!«. Naša prate a eta, prištab i štab brigade vratili su se Ratajskoj kuli i sklonili u neki šljivik (vo njak). Bataljoni su zalegli na svojem mjestima u o ekivanju prebacivanja preko ceste.

Cijeli dan teren Rataja i okolinu tukla je neprijateljska avijacija. Neki borci, me u kojima i ja, da bi se zaštitili od bombardiranja u Rataju, penjali su se na visoka stabla jabuka. Ve i dio dana proveli smo veru i se po stablima, brali smo zeleni plod jabuka i jeli. Jabuke su gorke kao žu , ali se ipak jedu. S drve a najavljujemo drugovima dalje o naletu avijacije. Svaku turu striktno prebrojavamo. U jednoj nabrojismo dvanaest aviona. Motrimo dolet i pravac odleta i u inak i djelovanje skoro svakog aviona. Centar dejstva im je most na Bistrici i teren oko mosta. Nekad se rasporede pa lebde nad itavim Ratajskim i Miljevinskim poljem. U jednom od niza naleta neki drug kao primi-

jeti i povika: »Eno crvenog aviona! Je, crveni...!«. Na mene je to sugestivno djelovalo, pa i ja »spazim« taj crveni avion. Neki drugovi rekoše da su to halucinacije. Možda, ali meni je pred o ima stalno lebdio taj »crveni« avion. Pored napada iz zraka i artiljerijskog bombardiranja, neposredno na bo nim stranama Rataja i Miljevine vo eni su strelja ki dvoboji, tako da je pravac proboja bio pod unakrsnom vatrom mitraljeza i minobaca a. Zbog te situacije prosto smo bili zavidni Hercegovcima kako nas vješto pretekoše i izi oše iz ovog žarišta. Od bombardiranja toga dana, pored ostalih, posebno je imala gubitke naša brigada, i 7. banijska divizija, koja se, odmah za nama, sa Zelenogore, kretala k Rataju.

Nešto pred zalaz sunca, kada je nalet aviona popustio, kolone su s Ratajskog polja krenule preko rijeke Bistrice k drumu za selo Miljevinu. Kre u i se Ratajskim krajem, netko od drugova u Prate o j eti pronašao je zakopani sanduk zobi. Borci ete su nasrnuli na sanduk. Gurali su se i preotimali da dogra-be bar koju šaku zobi, sa manje ili više uspjeha. Pozivao sam Franu Barbi a, Slavu Radelji i malu Nedu Ujevi da pri u sanduku, ali nisu uspjeli. Čak sam se na njih ljutio i srdito psovao, ali sam u hodu poslije sve ravnomjerno, šaku po šaku, dijelio i tako smo sirovu zob, što sam ugrabio, pojeli. Kre u i i jedu i zob stigli smo do blizu mosta na rijeci Bistrici. Na mostu spazismo uginulog konja, još je cio i netaknut. Posrnuli bi k mostu i otkinuli par e mesa, ali ga tu e artiljerija, pa prolazimo nešto nizvodno od mosta i hrlimo na cestu.

Zalazi sunce, a mi izbismo na cestu. Tu je jedna ku a s bašticom. Uska emo u baštu, grabimo luk i kapulu i sve halapljivo jedemo, nešto trpamo u torbe. Najednom, komandir Prate e ete naredi: »Zbor!«. Postrojili smo se na samoj cesti u dvovrsni stroj. Komandir nam saop i: »Komesar Brigade ponovo je ranjen, ostao je kod Ratajske kule. Ko se javlja dobrovoljno da po e po komesara i iznese ga do Miljevine?«. Kad zavlada tišina, osjetio sam se obaveznim, da se javim, tim prije što je komesar moj zemljak. Javio sam se prvi, za mnom drug Frane Barbi , pa Luka Paji iz Plavna. Krenuli smo nazad, u žarište Rataja.

Još je vidan dan. Borbe naokolo traju, uju se jauci prolaze ih i izostalih drugova. Vidim mnogo razbacane i rastrgane opreme: štaka, nosila, samara i dr. Dok kre emo k Bistrici i mostu, nailazimo na mnoge poznate iz brigade. S njima se mimoilazimo i u tome netko nam re e da je komesar prenešen i da se vratimo nazad u Miljevinu.

Stigli smo u Miljevinu na polazno mjesto, ali tamo etu nismo našli. Ve i broj jedinica iznuren borbom, prethodnim marševima, gla u i nesanicom zano io je u selima Budanj, Miljevina i drugim. Ta sela sli e na veliki vojni logor. Svugdje plamte logorske vatre. Sve vrvi kao u košnici. Borci zaostali iza jedinica traže vezu i stalno dozivaju, a drugi se dozivaju.

Lutaju i po selu kad se ve bilo smra ilo prišli smo jednom uviku na kojem je gorila velika vatra. Tu vatru opsjeli su borci 10. hercegovske. aste se rakijom, pjevaju i skoro kolo da igraju. Udaljili smo se od toga skupa, ali umorni navratili smo u prvu ku u i zano ili.

Preko za ognjištem sjedio je usamljen starac, ku e doma in. Sjeli smo kraj vatre i odmah nastavili pe i i jesti meso. Doma in je mrzo-

voljan, vidi se, ne prija mu naše prisustvo. Kad se starac udaljio, naš drug Pai je osmotrio po ku i i pronašao nešto kukuruza i graha. Grah smo stavili u lonac i kuhali, a kukuruz na rešetku pekli.

14. VI 1943. godine, kad se svanulo, ostatak mesa po eo sam »mjeriti« na komade i dijeliti te spremati se za pokret. Tog momenta netko mi pri e iza le a, pa re e: »Druže! Daj mi malo mesa, ja u tebi kutiju šibica . . . !«. Taman da mu se isprije im i odbijem ponudu »razmjene« obazrem se i primjetim svog velikog druga i prijatelja. To je bio Milovan Albijani , komandir voda u 10. hercegova koj brigadi. Poznajem ga iz bivše jugoslavenske vojske, bio sam mu sobni starješina, a on regrut u Gardi. Radosti nije bilo kraja. Dugo smo se grlili i ljubili i propitali za sudbine poznatih. Rekao mi je za Maksima Buluta da je partizan i pravi narodni junak; Šepo Šari , kojeg poznajem od 1937. g., isto tako. Ja sam njemu ispri ao da sam na Pivskoj Planini sreo Osmi Muharema i da je u Prate m bataljonu, a da mi je Osmi pri ao o Jaganjcu Žilji kao krvavom ustaši u Kuli Fazlagi a, i si. Eto tako, poslije radosnog susreta, razišli smo se. Milovanu sam dao sve zalihe mesa, a on je meni, umjesto šibica, na brzinu smogao uturicu rakije, rekavši da su je pronašli u ku i, koja je pogo ena artiljerijskom granatom i izgorjela.

Ujutro sam, s drugovima nastavio put k sjeveru za jedinicama koje se kre u k Jahorini. Cim smo izmakli iz sela primijetih da za nama na konju, u pratnji nekoliko drugova iz 2. bataljona, jaše komesar brigade, dolazi drug Mate Ujevi . Mate mi re e da ne može više jahati, noga mu visi i naglo oti e, pa je treba podi i na više, a to može samo na nosilima.

Nosila nemamo, i dok razmišljamo kako ga s konja prenijeti na nosila, pored nas nai e neka krajiška jedinica. Koristim se autoritetom komesara brigade i molim bolni arku da nam usluži nosila. Ali, ona to ni da uje, ve kre e dalje u koloni svoje jedinice. Dosjetismo se pa improviziramo nosila. Barbi , kao drvodjelac, usje e brzo dvije motke, malo ih okresa, zatim iz samara izvukosmo konopce i kolan pa konopce izukrstašmo izme u motki i sklepassmo nosila. Moj duga ki kaput zastro sam na nosila. Barbi a kratki kožni kaput savili kao jastuk i Matu položili na nosila. Kad smo prošli 1,5 do 2 km, zastali smo i mene je netko od drugova smijenio pod nosilima. Sjeo sam da odahnem i odmah zaspao. Ubrzo sam se trgao od sna i primijetio da sam usamljen. U strahu da sam izgubio vezu žurio sam stazom, misle i da kre em k sjeveru i za nosilima. Me utim, u snu ja sam izgubio orijentaciju, pa mjesto k sjeveru kretao sam obrnuto k jugu, tj. nazad, k Miljevini. Bliže i se jednoj dolinici i preko nje jednom šumarku, za uo sam vapaj poznatog mi lica koji na sav glas dozivlje: »Pomozite mi, drugovi! Spasite me! Ne ostavite me . . . !«. To je glas Milana Vlaj i a, kurira štaba naše brigade. Dok on dozivlje vidim da Nijemci prilaze šumi i pretražuju je. Misle i da sam na pravcu kre em dalje, ali opreznije. Nailazim na potok, i sjetih se da sam taj potok malo prije pregazio. Još su mi mokre noge, jer nose i ranjenika nismo mogli, dvojica, pre i preko pragova nego pored pragova kroz vodu. Upozoren potokom i pragovima obrnuo sam se i pojurio nazad. Stigao sam nosioce s ranjenikom tek u selu Gajtanovi i, a ubrzo smo sustigli Prate u etu naše brigade. Pra-

te a je primila komesara, prenijela ga na svoja originalna nosila i cijeli ga dan nosila do u selo Pjevce, pod Jahorinom.

Pred ve er u etu je stigao komandant brigade drug Savo Drljevi . Kako tu nije bila komanda ete, tražio je bar nekog starješinu. Iako ne baš rado, ja sam se javio. Na pitanje koliko oru a ima u Prate oj, odgovorio sam: » eta ima tri minobaca a 82 mm i dva teška mitraljeza !«. O slu aju nestalog »Šarca« ništa nisam rekao niti ga ubrojio u posjeduju a oru a. Na moj odgovor o broju oru a i stanju ete, komandant je naredio slijede e: »Prenesite komandi ete da u toku no i preda jedan minobaca i jedan mitraljez 1. bataljonu, drugi minobaca i mitraljez 3. bataljonu, a tre i minobaca etvrtoj crnogorskoj proleterskoj brigadi. Ljudstvo ete i grla ravnomjerno raspodijeliti bataljonima !«.

I tako je prate a eta rasformirana.

Milan Rimac

NA SUTJESCI I BARAMA

U koloni smo na obali r. Sutjeske, rano izjutra stigli da bi svladali prepreku koja nam stoji na putu prije nego po ne da dejstvuje neprijateljska avijacija. Na tom mjestu rijeka Sutjeska je savladiva jer su obale niske, ali i pored toga bilo je teško prije i na drugu stranu zbog visokog vodostaja i brzog toka. Tada su svakog dana padale velike kiše, a zbog toga i naglog topljenja snijega kojeg je još bilo na brdima okolnih planina rijeka je nabujala. Pored svih tih teško a ipak je Sutjeska na tom mjestu Suhe sa uspjehom svladana i forsirana sa svim primitivnim sredstvima koja su nam stajala na raspolaganju. Pošto razdaljina s jedne obale na drugu preko velikih kamenja koji vire iz vode nije bila velika, postavljena su dva brvna za prelaz.

Tada sam bio u prate oj eti brigade gdje je bilo konja za nošenje teškog naoružanja, minobaca a od 82 mm, teških mitraljeza i jedan protivtenkovski top tipa »škoda«. Sa svim tim oružjem i sa konjima trebalo je pre i na drugu stranu rijeke Sutjeske, preko tako rizi nog prijelaza. Trebalo je rastovariti sva teška oružja i prenijeti ih na le ima, a zatim prevesti konje preko brvna i ponovno ih natovariti. S konjima je bilo vrlo teško prije i jer su stalno posrtali pa smo morali strogo paziti da ne bi koji pao u Sutjesku.

Kada smo prešli na suprotnu stranu rijeke Sutjeske, trebalo se popeti na Bare. Pravog puta nije bilo, uspon je takav da su borci posrtali i teško svladavali teren, a s konjima je bilo još teže jer su esto posrtali i padali. Kada bi konj pao trebalo ga je dizati a esto i pret hodno rastovariti da bi se mogao podignuti pa ponovno tovariti. Da bi konjima bilo lakše, trebalo je sa njih skinuti pojedine dijelove baca a i teškog mitraljeza pa smo to mi nosili na le ima. Put do Bara bio je mukotrpan i težak, a kada se po elo razvedravati bilo je i opasno jer su po eli neprijateljski avioni nadlijetati pa i mitraljirati naše kolone, ali imali smo tu sre u da su nas magla i šume uveliko štitile.

Dolaskom na Bare smjestili smo se na kraj šume, konje pustili da pasu uz veliki rizik da ih ne primijeti neprijatelj. Brigadna komora je ostala pored r. Sutjeske, a s njom i kuhinja prate e te da bi tu spremila ru ak i donijela ga na položaj na Bare. Prolazili su sati a ru ka nije bilo, i napokom dolazi kuhar Ivo s konjem na kome su natovarena dva brdska kazana. Bili smo svi veseli kada je došao. Ra unali smo da emo malo ublažiti glad, ali to veselje bilo je kratko. Tada nam drug Ivo re e da je donio samo malo orbe od konjetine, a ne bi ni toga bilo da nije avionska bomba ubila konja. Citavi jedan konj na brigadu, meso je dato bolnici a nama orba. Tu na položaju je bilo dosta koprive, koju smo brali i kuhali. Kuhali smo u porcijama uz veliku opreznost da dimom ne otkrijemo položaj. I pored sve opreznosti negdje predve er po ela je neprijateljska artiljerija tu i Bare. Jedna granata padne u neposrednu blizinu štaba brigade i teško rani referenta saniteta brigade drugaricu Biseru Buki, koja je nakon kra eg vremena podlegla ranama. Sve se to zbivalo istoga dana kada smo došli na Bare.

U toku no i trebalo je zaposjesti položaj. Prvom bataljonu bio je pridodan jedan dio prate e te i to baca od 82 mm i teški mitraljez tipa »Breda«. Bio sam na minobaca u. Krenuli smo na položaj poslije pada mraka i išli smo dosta dugo. Sve mi se inilo da se kre emo u krugu. Došli smo na odreno mjesto i zauzeli položaje malo prije svanu a. Za naše položaje nije sigurno znao neprijatelj, a to se zaključilo po tome što smo mi došli na odredište u toku no i a po zauzimanju položaja stalno slušali razgovor nijemaca i topot konja. Kada je po elo svanjivati, ulo se hodanje vojske, a kada je svanulo, ništa se nije vidjelo od guste magle koja je prekrila brda oko Gornjih i Donjih Bara. Kada se po ela magla dizati i nestajati, ispod nas se vidjela kolona neprijateljskih vojnika, koja je zaobilazila brdo na kojem su bili naši položaji.

Rastojanje izme u nas i neprijatelja bilo je kratko — ne više od 50 metara, tako da je bilo sve spremno da se zada odlučuju i udarac neprijatelju. Naša prednost je bila u tome što smo mi bili na brdu, a neprijatelj je bio ispod nas na kratkom odstojanju i nije znao za naše položaje. Mi smo otvorili vatru iz svih oružja koje nam je bilo na raspolaganju. U potku nismo štedjeli municiju da bismo mogli što više uništiti neprijateljskih vojnika, a kasnije je trebalo svaki metak iskoristiti pošto se po elo oskudijevati u municiji. Neprijatelj je bio potpuno iznena en što! se vidjelo i po tome jer on nije predvidio kada e se sudariti s nama.

Tu, na tom položaju, istakao se Ilija Dundur koji je bio nišandžija na teškom mitraljezu tipa »Breda«. On je tukao po neprijatelju sve dok nije bio teško ranjen u glavu, a ostao je zauvijek teški invalid bez jednoga oka, kojeg je izgubio na spomenutom položaju.

Na Barama sam se sreo s bratom Dinkom i rekao mi da je naš brat Marijan poginuo. Bio je u 4. bataljonu na dužnosti zamjenika komesara e te. Dinko je poginuo nekoliko dana kasnije prilikom borbi kroz Zelengoru.

Božo Martinovi

IZ RATNE BELEŽNICE

Katun Gomila, 23. maj

Brigada je dobila naređenje za pokret i naš 3. bataljon se prebacio na obližnji katun Okrugljak. U neposrednoj blizini nalazi se crkva Ružica. Sem nas na katunu nema nikoga. U mirno vreme, jednom godišnje, ovde se okupljao silan svet iz okolice na sabor. Tada bi i crkva bila otvorena. Inače, kad crkva kad ovde na Sinjajevini, sem kratkog intervala preko leta, kada stada dolaze na ispašu, nema živog oveka.

Pratila nas glad. Celog dana imali smo po mali komadi kruha, a kuhali smo i travu. Pa ipak, pevali smo više no ikad. Govorilo se da je naša misija u Crnoj Gori završena i da ćemo skoro za Srbiju.

U mom selu sada su zrele trešnje, a ovde je studeno. Danas pada sneg. Uskoro ćemo dalje. Za Srbiju! Zna i sazreva momenat o kome je govorio drug Tito:

»Mi ćemo po i u Srbiju tek kada i najzaostalijem srpskom seljaku bude jasno da je pobeda naša«.

Položaj na Stražarnici, 27. maj

Studeno je. No as je sneg obelio. Vetar šiba i u našoj kolibi je hladno uprkos loženja vatre. Ovde smo došli iz katuna Gomile sa zadatkom da napadnemo neprijatelja na Borovoj Glavi. Do planiranog napada nije došlo — zakasnili smo.

Zbogom pusti snovi! U Sandžaku ujedinjeni neprijatelji vrše žestoku ofanzivu protiv naših snaga. Crna Gora, Sandžak i Dalmacija za nas su nemogu i zbog velike koncentracije nema njih trupa radi otvaranja drugog fronta koje predstoji. I to svakako uskoro. Uostalom, to pokazuje i razoružanje etnika od strane Nemaca.

Pre dva dana zaprepastila me vest o rasturanju Kominterne. Prosto nisam mogao da poverujem! Događaj je nesumnjivo od svetskog istorijskog značaja. Ulazimo u nove okršaje.

Gomila, 24. maja

Ratko Sofijani iz štaba brigade došao je u naš bataljon i obavestio naš štab o izmenjenoj situaciji. Moramo forsiranim pokretom da se prebacimo u pravcu Sutjeske. Treba upozoriti borce da budu istrajni, jer ko izostane propašće.

Pošto je, još pre desetak dana komesar bataljona Vuko Jovović, zbog jake angine, otišao u bolnicu, ja sam ne samo partijski rukovodilac bataljona, već i stvarni komesar, mada sam titularno samo zamjenik komesara.

Postrojenim borcima održao sam vrlo kratak govor. Rekao sam da je situacija u svetu sa gledišta ukupnih antifašista njih snaga nikad bolja, ali da za našu grupaciju u Crnoj Gori i Sandžaku situacija nije nikad bila gora od sadašnje. Moramo uložiti sve snage da savladamo predstojeće teškoće. Ko zaostane iz kolone propašće.

Položaj u dolini reke Suhe, 5. jun

Nadrljali smo na Sinjajevini! Gladni i smrзли se od studeni. Zbog posledica dva borca su nam na putu umrla.

Prvo smo došli u Timar, selo u blizini ceste Savnik—Žabijak, sa zadatkom da obezbedimo naše snage od strane Sinjajevine i Kolašina. U Negobu u nas obaveštavaju da su se tu spustili neki Englezi.

Pokret je bio veoma naporan, tako da nam je više drugova zaostalo na putu.

Iz Timara smo se povukli u Provaliju, jer je nema ka motorizacija uspela da iz Savnika pre e Pivu i kretala se prema Zabljaku. Sutradan, preko Durmitora, stižemo u selo Lice, gde smo preno ili, a potom preko sela Trse i Kneževi i u vrlo naporinom maršu silaze i niz serpentine, prelazimo Pivu i stižemo u Mratinje. Tamo, sem nas, ni žive duše! Meštani su pobešli sa blagom.

Na ovaj teren stigli smo prekju e.

Usput nailazim na moje Kragujev ane. Video sam Batu (moj brat od strica) i Murata (moj ro eni brat). Za Vitu (moj srednji brat) ne znaju gde je. Preboleo je tifus i sada je kažu u bolnici Prve proleterske divizije. Uostalom, ne e biti udo ako u ovoj situaciji propadne. Kazimir (moj predratni partijski drug) umro je i sahranjen je negde oko Jelašca. Kako mi ga je žao! Nestaje stare garde.

Moma je sada zamenik komandanta Tre e sandža ke brigade, a Jova Keza je komandant Kragujeva kog bataljona.

Ljubiša je zamenik komandanta. Steva je zamenik komesara ete u nekoj krajiškoj brigadi, a Musa komesar I ete. Nemanja je u nekom politodjelu. Pitaju me: da li bih voleo da se vratim u stari bataljon. Tuga me obuzima: u bataljonu su sve novi ljudi, stari su samo rukovodioci.

Voja i Dragan (moji šuraci) su u prate oji ete divizije ili Vrhovnog štaba.

Strašno dosadno vreme. Oblaci, kiša, voda. Mokri smo do kože. Sino smo zaklali konja. Dobio je ranu na le ima pa više nije mogao da nosi teret. Prvi put sam jeo konjsko meso! Utroba mi se od toga okretala. Imao sam ose aj kao da jedem meso druga. Posle rata treba e da se podigne spomenik partizanskom konju!

Imamo rezervu mesa još samo za sutra: po trista grama na borca i to je sve. A potom?

Pred nama i za nama su Nemci. Oni su u Grabu i na Tjentištu na Sutjesci. Izme u njihovih položaja još imamo mesta da se probijemo. Situacija je jako ozbiljna ali mi emo se ve sna i.

Tuholj, 28. jun

Vidovdan 1943. Drugi Vidovdan proveden u partizanima, a tre i proveden u šumi! Prošle su dve godine od napada Nema ke na Sovjetski Savez, kada sam morao da se sklanjam od Gestapoa, koji me je tražio.

Prošli Vidovdan do ekao sam u vrlo teškim uslovima na Treskavici, a ovaj sad na putu kroz dosada ustaško uporište Kladanj, koji su no as oslobodile naše snage i stigismo u Tuholj, muslimansko selo iz koga su pobešli svi meštani ostavivši puste ku e.

Istorija se ponavlja. Kao i prošle godine prošli smo kroz krizu, samo sada kudikamo strašnije.

Kako dugo nisam uzeo olovku i šta se sve dešavalo u proteklo vreme!

Iz Suhe smo stigli na Donje Bare, gde smo i prošle godine (ja sa Kragujev animom) logorovali par dana. Samo ovoga puta nije bilo logorovanja.

No u 6/7. juna, u zajednici sa našim Drugim bataljonom, napadali smo Nemce koji su držali izvesne dominantne položaje i nastojali da odseku celokupnu našu vojsku, koja se našla na ovom području i da nas unište. Mi smo imali zadatak da ih tu zadržimo dok se glavnina naših snaga, sa Vrhovnim štabom, ne izvuče sa ugroženog terena — s one strane Sutjeske.

Uspeli smo da nešto odbacimo Nemce, da ih izbacimo iz bunkera koje su oni bili napravili, a napadali smo kosu izmeću u dveju ukama koje su dominirale, a držali ih Nemci, koji su nas obasjavali raketama. Mada su njihove starešine vikale »Vorwärtz!«* uli su se i drugi povici: »Nicht Vorwärtz! Zurück!«** Bio je to prvi sudar našeg bataljona sa Nemcima. Do tada smo se mahom tukli sa Italijanima, etnicima, ustašama, domobranima. Ovaj ispit smo odlično položili, mada smo neuporedivo slabije bili naoružani. Zaplenili smo i jedan teški mitraljez sa municijom, a u rancima, koje su fašisti ostavljali za sobom, neki naši borci našli su beli hleb,okoladu, margarin, kobasice. A mi nismo dobijali ni minimum konjskog mesa, a kruh je za nas bio stvar snova!

U zoru smo se morali povući i na polazni položaj jer nam je poneostalobombi, a oni su izvršili kontrajuriš zasipaju i nas bombama.

Pogibe nam drug Trlaja, divan komesar II ete, pogibe or e Cveti, iz Sujice, hrabar komandir III ete, a ranjeni su Drago Markovi, iz Solina, divan zamenik komesara (partijski rukovodilac) I ete, Vrgo Spiro i više drugih dobrih drugova.

Sutradan celog dana tu e nas haubica i avijacija, a slede e no i neprijatelj vrši dva uzastopna napada na naše položaje, ali su oba napada bila odbijena. Mi smo istrajali na položaju vrše i dužnost prema narodu i njegovoj vojsci.

Uve e, ispod kose na kojoj je položaj, naložili smo vatru da bismo se malo ogrejali. Sedimo pored vatre: komandant Bruno, zamenik komandanta Josip Grubeli, referent saniteta bataljona i ja (komesar Vuko je tokom cele ofanzive bio u bolnici). Haubica iz pravca Gackog tu e naše položaje. Jedna granata ugasi nam vatru i referent saniteta pogibe. Nama ostalima ništa!

Povukli smo se tek nakon ranjavanja Steve Opa i a, zamenika komandira II ete.

Na obližnjim ukama nastavili smo borbu, vrše i juriše koje je neprijatelj odbijao, i po naredjenju štaba brigade povukli smo se u dolinu Sutjeske i dalje prema Tjentištu. Prilikom povlačenja od itavog bataljona ostalo nas je sposobnih za borbu svega petnaestak, uključujući i u taj broj i nas iz štaba bataljona. Veći broj je izginuo ili ranjen

* Napred!

** Ne napred! Nazad!

i otpra en za bolnicu, a jedan broj sposobnih otišao je da prati ranjenike.

Usput stižemo naš I bataljon koji se, tako e, povla i. U putu nas otkriva avijacija, a i neprijateljski baca i nam dosa uju. Kao i svi borci bio sam strašno izgladneo i umoran. Iako sam se gadio žaba priželjkivao sam da negde nai emo na njih. Bio sam spreman da ih jedem. Zastao sam iza bataljona idu i sa kolonom I bataljona. Me utim, neprijatelj nas do ekuje mitraljeskom vatrom s lica. Žurim da se povežem s bataljonom. Odjednom nema veze. Oni koji su napred ne znaju da kažu kuda je bataljon krenuo. Napred? Ali otuda tuku Nemci! Uz brdo? Pa s brda smo sišli. Na putu razbacani materijal, crkli konji. Pored puta zapomažu ranjenici koji su ostavljeni, jer ih iznemogli drugovi nisu mogli da nose.

U zoru sam sustigao bataljon (ono malo preostalih boraca). Izbili smo na Zelengoru blizu lokacije gde sam prošle godine bio u sastavu Kragujeva kog bataljona 1. proleterske. Samo tu se ne zadržavamo dugo. Sa svih strana puca. Ali mi guramo napred i stižemo blizu Ljubinje. Tu dobijamo popunu, uglavnom od ljudstva bivše Devete divizije i IV bataljona naše brigade, koji je rasformiran. Sa ovim novim ljudstvom treba dosta raditi. To je pomalo anarhisti ki elemenat koji stalno prigovara: »Mi nismo buržujaska vojska«. Bataljon treba iz osnova formirati a kadrova nema.

No, u pokretu mi smo oformili bataljon, izmešavši novopridošlo ljudstvo sa starim borcima bataljona.

Preko Rataja stigli smo u Miljevinu. Prebacivanje je išlo teško. Ljudstvo premoreno, izgladnelo i iznemoglo. Prenose se komande suprotne jedna drugoj. Na brisanom terenu nagomilala se masa ljudstva i divno je udo da nismo više nastradali.

Dok sam u ao u potoku bombarduje nas dvadesetak aviona. Zastrajuju e su zavijale i pikirale »Štuke«. U jednom momentu ujem kako je nešto šljapnulo u blato pored mene. Pogledah. Koliki geler, pomislih u sebi i dohvatih predmet u ruku. Iznenadih se kad videh da je to jedna cela bomba za žive ciljeve koje su izbacivali iz aviona. Da li je zaista šištala ili mi se to samo u inilo, tek ja je odbacih. Razleže se eksplozija!

Kod prebacivanja preko ceste nova napast: nema ki tenkovi. Me utim, borci 2. proleterske brigade, protivno nare enju Vrhovnog štaba da se teško naoružanje uništi radi lakšeg pokreta, preneli su top. Tuku i direktno u tenkove pogodili su neke, a ostali su se dali u bekstvo, tako da smo uspešno izvršili prebacivanje preko ceste.

I onda pokreti, stalni, iznuruju i: Bistrica, Gornji Budanj, Todori i, Tatarovi i, Rodelji, Mrežica, Raskrš e, Pijevac, Milina, Ra i i, Kozarevi i, Tahulji i, Rodelji, Lisovi i, Brateljevi i, Kova i, Sjetlina i prelaz preko ceste Sarajevo—Rogatica. Pa Pribulje, Babi i, Stajno, Jasenici, oki i, Redušnjak i prelaz preko ceste Sarajevo—Sokolac i opet borba s Nemcima, Bele Vode, Crni Vrh, Stari Grad, Šahbegovi i, Rijeka, Gurdi i, popaljeno selo Dre e. Naši su ve likvidirali neprijatelja u Olovu. U borbi za ovo mesto naš bataljon je bio u brigadnoj rezervi.

Tre i Vidovdan. Ulazim u tre u godinu stranstvovanja i borbi. Iznureni smo svi. Ljudstvo izgladnelo i pomalo demoralisano. Ali, situ-

acija se popravljala. Englezi ve, po treći put, spuštaju padobrane. U izgledu je ve a pomo. Sada ćemo nahraniti ljude. U Kladnju je dosta hrane zaplenjeno. Borci će biti siti, oja će i njihov moral porasti a onda: jao fašistima. Ovaj Vidovdan, ma koliko da sam iznuren, dočekujem sa ja om nego ikad verom u našu pobjedu.

SAVETOVANJE SA VRHOVNIM KOMANDANTOM

No u 1/2. jula održano je u Kladnju savetovanje svih štabova bataljona i brigada naše 2. proleterske divizije, te štabova dela 1. dalmatinske brigade, koji se probio iz obru a zajedno s nama, u prisustvu druga Tita.

Pre ovog savetovanja imali smo jedan sastanak štabova bataljona sa štabom naše 2. dalmatinske brigade. Sastankom je rukovodio novi komandant naše brigade Savo Drljevi. On je došao na mesto Ljuba Vučkovića koji je, nakon V ofanzive, otišao na novu dužnost. Na tom sastanku uzeo sam učešće u diskusiji i me u ostalim rekao: »Naš 3. bataljon poginuo je juna kom smrt u na Barama«.

Govoreći na savetovanju sa Vrhovnim komandantom, Drljevi je me u ostalim citirao ovu rečenicu, ne navodeći i njenog autora. Odnosno, on je to citirao kao izjavu jednog od rukovodilaca jednog bataljona.

Impresivno je bilo izlaganje Ljubice, komandanta 2. proleterske brigade. On je, me u ostalim, rekao da je brigada od Vrhovnog štaba pred proboj neprijateljskog obru a, kao uostalom i druge naše brigade, dobila naredbu da se teško naoružanje uništi. Međutim, rekao je, »Naši borci to naredbu nisu izvršili. Preneli su top«. I u toj brigadi bilo je i pojava demoralizacije. Komanda jedne čete je dezertirala i otišla prema Srbiji.

Na kraju je govorio drug Tito. On je odao priznanje 2. proleterskoj brigadi za njene herojske borbe. Tako je odao priznanje i našoj, 2. dalmatinskoj brigadi, za borbe na Barama. Ali, bilo ih je, kaže, i koji su uvalili samo svoju kožu, ali o tome ćemo raspravljati na drugom mestu. U tom momentu sam se osetio ponosnim što sam pripadnik brigade, kojoj se odaje priznanje, i što nisam iz jedinice o kojoj se, kako Tito kaže, raspravljati na drugom mestu.

Tito je posvetio više reči pojavama pljačke koja je, nažalost, bila prisutna i u našim redovima odmah nakon proboja obru a neprijateljskih snaga, posle našeg povlačenja sa Zelengore. Naravno se pri tom okomio na našu brigadu zbog tih pojava. Doduše, i sam je rekao da su pljački kalibri repovi, i to pridošlice iz bivše IX divizije. On je izneo kritična zapažanja o poslednjoj neprijateljskoj ofanzivi. Ta ofanziva nas je iznenadila. Ona je uticala da je morao biti izmenjen naš prvobitni plan koji je predviđao likvidaciju etnika, onda odlazak za Metohiju, povezivanje sa albanskim i makedonskim partizanima i konačno pokret za Srbiju. Ovaj plan je napušten nadiranjem Nemaca od Foče prema urevu, iz čega se videla njihova namera za opkoljavanjem i uništenjem naših snaga na ovom sektoru. No mi smo, ipak, uspeli da osujetimo taj pakleni plan neprijatelja.

Tito nam je rekao da ne e voditi plja kaše u krajeve u kojima našu vojsku o ekuju kao idealnu i mi smo mu obe ali da emo u initi sve da spre imo plja ku i da emo iskoreniti plja kaške elemente iz naših redova, te da emo u vrstiti disciplinu u našim redovima.

PARTIJSKO SAVETOVANJE KOMUNISTA 2, PROLETERSKE DIVIZIJE

No u 2/3. jula održana je partijska konferencija 2. proleTERSke divizije. Konferencijom je rukovodio Mitar Baki , komesar divizije.

Na konferenciji je izneto nesnalazjenje organizacije u najtežim momentima u probijanju obru a, ali je istaknuta i injenica da smo imali teške gubitke u kadrovima. Bilo je mestimi no i gubitka politi ke perspektive, što je dovelo i do slu ajeva dezertiranja. Tako je, iz 2. proleTERSke brigade dezertiralo 7 lanova KPJ, koji su pošli za Srbiju. Ipak, moralno stanje lanstva i boraca zadovoljava, što se ispoljilo i u borba ma vo enim u poslednje vreme.

U raspravi o politi koj situaciji jednodušno je konstatovano da je pobjeda nesumnjivo na strani saveznika, da e do i do otvaranja drugog fronta u Evropi. Konstatovano je, tako e, da bi Sovjetski Savez i sam svojim snagama bio u stanju da likvidira nacisti ku Nema ku, ali ipak je došla do izraza pretpostavka da Rusija ne e preduzimati novu ofanzivu do otvaranja drugog fronta.

Ja sam u diskusiji zastupao stanovište da me u saveznicima postoje suprotnosti interesa i da je cilj Engleske da se fašizam sruši, ali da Sovjeski Savez iz ove borbe iza e oslabljen. Ta moja pretpostavka nije prihva ena, odnosno bila je odba ena.

Sto se ti e otvaranja drugog fronta, ispoljena je izvesna skepsa i neverovanje da e uskoro do toga do i, sa ime se ja ne slažem jer baš u vezi sa prvom mojom ocenom Engleska ne e smeti dopustiti da Rusija uništi fašizam i na taj na in osvoji simpatije porobljenih naroda Evrope ve e, u momentu kraha fašizma, iskrcati svoje trupe na evropsko ratište, kako bi se kod naroda Evrope stvorilo uverenje da je Engleska glavna sila kojoj se ima zahvaliti za svoje oslobo enje. Uostalo, živi bili pa videli!

Tihomir Jani

BARE I KLADANJ

Brigada se zatekla na Suhoj, odakle smo prešli Sutjesku i krenuli uzbrdo, na D. Bare. Druga kolona se sporo kretala uz visoku strminu. Borci umorni i gladni teško su se kretali, a konji s teškim oružjem i municijom još teže su savla ivali besputnu uzbrdicu. Na Bare smo došli poslijepodne, istog dana. Ništa se nije osje alo niti smo mogli slutiti što nas sve ovdje o ekuje. Došli smo u blizinu jezera u podnožju sjeverne strane planine. Prvi bataljon i prate a eta bili su u neposrednoj blizini. Borci su se razmilili da beru travu tzv. srijemušu. Ovu tišinu odjednom

je prekinulo padanje granata po itavom terenu našeg razmještaja. Uslijedilo je novo nareenje za pomjeranje. 1. bataljon je zaposleo položaje Planinica, a prate a eta u kojoj sam bio i ja kao vo a mitraljeskog odjeljenja, povukla se isto no od Planinice i bila je u brigadnoj rezervi. Osmog lipnja naš 1. bataljon bio je zba en s položaja Planinica. Da bi se položaj povratio i održao do daljnjeg, ja sam dobio zadatak od na elnika štaba brigade Periše Gruji a da se sa svojim mitraljeskim odjeljenjem prebacim na položaj 1. bataljona i potpomognem protivnapad i povra aj prvobitnih položaja bataljona.

Uspio sam postaviti mitraljez na vatreni položaj, da bi u datom momentu mogao otvoriti vatru u desni bok njema kog strelja kog stroja. U jednom momentu pojavila se kolona iz šume, izlaze i na istinu prema neprijatelju (to je bila Majeve ka brigada). Približavali su se jedni drugima, a da se ne vide me usobno. Mi smo ovu dramu posmatrali, ali, nemo ni bilo što da uradimo. Kad su se susreli, naši su bili spretniji, a i položaj im je bio bolji, pa su odmah zasuli Nijemce bombama, tako da su se Švabe, iznena eni, u panici po eli povla iti. U tom momentu moj mitraljez i ostalo oruđe bataljona sru ilo se na neprijatelja tako da smo im nanijeli velike gubitke, a bataljon je zadržao svoje prvobitne položaje do pada mraka. Tada sam se i ja vratio na svoj prvobitni položaj, a bataljon se povukao, napuštaju i položaje na Planinici i nastavio pokret prema planu povla enja.

Došao je k meni na položaj jedan drug iz brigade i pitao me da li imam dovoljno municije. Kada je dobio pozitivan odgovor, naredio mi je da obezbijedimo brzo punjenje redenika. Odredio sam nišandžiju Stevu Kadijevi a i još dva borca koji su punili redenike, a nas dvojica naizmjeni no smo ga ali u pravcu neprijateljskog položaja uz povike: »Naprijed, proleteru, zalomi desno krilo!« i si. Mislio sam na majeve ku jedinicu, mada od nje nije bilo više nikoga na ovim položajima osim nas. Kad sam vidio da sam dosta municije potrošio, po eo sam da rje e ga am, ali preciznim nišanjenjem.

Nešto oko pola no i, a možda i kasnije, dobio sam zadatak da pred zoru, u svitanje, napustim položaj, imaju i pravac kretanja za brigadom, što sam i u inio. Tako sam se 9. 6. posljednji sa svojim odjeljenjem povukao s D. Bara. Kre u i se stazom kojom su naše jedinice ranije prošle, sustigli smo neke kolone. Tu je bilo ranjenika i iznemoglih. Mi se nismo zadržavali, ve smo pored njih prolazili da bismo što prije stigli u sastav jedinice.

Tako smo se kretali itav dan, gladni, umorni, posr u i od nespavanja, drže i se za konje, koji tako er nisu ništa bolje prošli od nas. Neprijateljska avijacija je neprekidno tukla po koloni. Kona no smo predve er stigli u sastav prate e ete nakon što smo se spustili niz jednu nizbrdicu u potok. Javio sam se komandiru ete Ivanovi Miloradu. On se iznenadio kad me je ugledao i rekao mi je da sam bio otpisan, misle i da ne u uspjeti da ih stignem. Nakon toga saop io mi je da je došlo nareenje da mitraljeze moramo zakopati ili uništiti, jer da dalje ne možemo nositi teško oruđe. Ovo sam odbio, rekavši: »Kad sam sve što je bilo najteže izdržao ja, moji drugovi i konji, mo i emo i dalje da nastavimo put«. Poslije izvjesnog vremena ponovo mi je naredio da mitraljez treba zakopati, što sam, s tugom, i uradio. Nešto

kasnije uo se glas preko veze da se oslobodi prolaz jer prolazi Vrhovni štab. I zaista, kroz kratko vrijeme, u momentu zalaska sunca, kroz naš raspored prošao je i drug Tito sa zavijenom rukom.

U toku no i sutradan još smo se kretali u sastavu ete, dok se ona nije rasformirala. A to se, ini mi se, dogodilo 11. ili 12. 6. Tada je ljudstvo iz prate e ete raspore eno u svoje prvobitne jedinice. Ja sam se vratio u moju 2. etu 1. bataljona u kojoj sam bio i ranjen. Bio sam desetar u 1. vodu. Iz bolnice je došao u našu etu i Pajo Mrki . Raspore en je za desetara u 2. vodu.

Ovdje se naša eta popunila s još nekim borcima iz drugih jedinica, te smo tada nastavili pokret prema Miljevini. Iz Miljevine krenuli smo preko Romanije do Kladnja, koji su držale ustaško-domobranske jedinice. No u 25/26. 6. stigli smo ispred samog Kladnja s njegove zapadne strane.

U toku dana izvršeno je detaljno izvi anje položaja. Izvi anje je izvršeno sa svim rukovodiocima od komandanta brigade do desetara, a zatim su svi borci upoznati detaljno i pojedina no sa zadatkom i pravcem kretanja u napadu.

Pored ovoga borcima je skrenuta pažnja da ne uzimaju ništa od hrane jer da može biti zaga ena.

Moja desetina privla ila se neprijateljskom položaju sa zapadne strane grada pored jedne živice koriste i žito i privukli se neopaženo. Osluškivali smo razgovor ustaša i u datom momentu silovito izvršili napad na njihov bunker i u prvom naletu ga zauzeli. Zarobili smo jedan teški mitraljez austrijske proizvodnje, nešto municije i jednog ustašu.

Našim upadom u grad nastala je pometnja i panika u neprijateljskim redovima. ula se truba koja im je dala neki znak.

U mojoj desetini bili su drugovi: Dušan Vuji , uveni bombaš, koji je poginuo u napadu na Trebinje, Dobrijevi Uroš, Mažibrada Jovo, Dimi Stevo, puškomitraljezac, Črevak Mirko-Mimica i drugi. Mi smo prvi upali u grad i produžili pravo k drvenom mostu na rijeci. Tu smo postavili stražu i uhvatili vezu s jedinicama koje su napadale sa isto ne strane.

Pošto je svanulo, napustili smo grad i krenuli prema selu Pitpana, gdje smo stigli u toku dana i razmjestili se za odmor.

Dušan Raškovi

RANJAVANJE KOMANDANTA I KURIRA

Stab naše brigade nalazio se kod Crkve Ružice na Sinjajevini. Bio sam kurir u brigadi. Pozvao me je komandir kurira Stevo Dvoki i rekao mi da me zove komandant brigade.

Kada sam došao, komandant je kazao: » uro! Ovo pismo trebaš predati drugu Obradu Egi u na Njegobu u. Kreni, ali se nemoj vra ati ovamo ve ostani tamo!«. Bio sam jako uzbu en. Za mene je to bilo biti ili ne biti.

Bila je noć i magla, a ono što je najgore nepoznat teren, bez puta i sa mnogo drugih nevolja koje su me pratile. Nastavio sam put u pravcu kojim mi je rečeno. Išao sam otprilike pravo prema Durmitoru, a time i Njegobu u. U takvoj situaciji esto sam lutao desno—lijevo po šumi i kamenjaru. Voen sam sviješu da zadatak moram izvršiti. Ipak, konačno sam stigao u rano jutro na Njegobude, gdje sam našao neke naše jedinice koje su me uputile u selo u kome se nalazio Obrad Egi. Ušao sam u jednu kuću i vidio krupna ovjeka, malo sijeda, koji me je oštro promatrao. Rekao mi je da sjednem, a on je čitao to pismo. Nakon izvjesnog vremena drug Egi mi je kazao da se ne vraćam na Sinjajevinu jer i brigada će da se vrati tamo.

Na Njegobu u smo ostali nekoliko dana. U to vrijeme štab brigade je bio vrlo aktivan, a to smo i mi kuriri osjetili, jer smo stalno bili na putu od štaba brigade do bataljona i štaba 2. divizije. Nismo ni slutili šta se tu sve događalo. Konačno je procurila vijest da na Njegobude treba da se spusti neka vojna misija. Mi smo između sebe govorili da to najvjerovatnije treba da bude sovjetska misija, čemu smo se svi radovali. Tako je 27. maja poslije pola noći i bilo sve na nogama, kada se odjednom začuje zvuk aviona iznad naših glava. Planule su vatre. Ubrzo smo saznali da se spustila engleska vojna misija. Naša brigada je vršila obezbjeđenje i prihvatanje ove misije.

Poslije izvršenja zadatka brigada se prikupila i izvršila pokret prema selu Skoki i Omar, a zatim uskim padinama Durmitora na Pivu, prešli preko više eg mosta i stigli u selo Mratinje, a zatim produžili preko Police, Stubice prema Dragaš sedlu i Mrkalj-Kladama.

Petog juna u ranim jutarnjim satima brigada kreće na Donje i Gornje Bare. Trebalo je preći rijeku Sutjesku. Mostova nije bilo, tako da su neke naše jedinice morale da prije u Sutjesku gazom, iako je vrlo brzo zaštitni vod štaba brigade izgradio drveni most preko koga je prešla većina naših jedinica. Nemoguće je zaboraviti to putovanje od Sutjeske do Donjih i Gornjih Bara. Bila je to uzana staza koja je vodila uz veliki nagib Varda i Crkvine ka Barama. Konji su ostajali a borci su uzimali oružje i nosili ga na leđima sve do položaja na Donjim i Gornjim Barama.

Istoga dana oko 12 sati, 1. bataljon izbija prvi u rejon Donjih Bara, a zatim 2. i 4. bataljon. Samo što je 1. bataljon izbio u navedeni rejon i razmjestio se, iz rejona Graba neprijatelj je otvorio paklenu vatru. Nekoliko boraca je ranjeno, među kojima i drugarica Biserka Bukić. Posebno je ostao u sjećanju i jedan borac koji je bio teško ranjen u nogu. Taj borac je neprekidno pjevao i ubrzo umro. Kasnije je umrla i Biserka Bukić jer je bila teško ranjena.

U toj borbi kuriri su imali značajne zadatke. Naime, kuriri su bili stalno u pokretu od štaba brigade do bataljona i štaba 2. divizije. Najveće nevolje su nam zadavali neprijateljski avioni.

Ponekad je bilo lutanja dok sam našao štabove jer su esto premješteni kako je to borbena situacija nalagala. Sjećam se da mi je komandant brigade jednom prilikom rekao: »Ovo pismo pod cijenu svoga života moraš predati li no komandantu 2. bataljona drugu Mirković Branku

ili komesaru bataljona uri Boškovi u«. Bataljon je bio na položajima ispod Uglješina Vrha i Boš ije Glave. Izvršavaju i ovaj zadatak našao sam se izme u dvije vatre, izme u Nijemaca i našeg 2. bataljona. Vatra je bila paklena, naro ito sa strane Nijemaca. U tom momentu uvukao sam se me u dva kamena, gdje sam do ekao i kraj borbe. Kada su naši borci krenuli u protunapad, krenuo sam i ja s njima. Neprijatelj je bio potisnut a ja sam produžio prema štabu bataljona. Predao sam pismo komandantu 2. bataljona, u kojem je pisalo da se položaj mora održati pod svaku cijenu. Kasnije se ispostavilo da je to nare enje štaba brigade 2. bataljonu bilo odlu uju e za obranu položaja na kome se nalazio 2. bataljon. Poslije ovog nare enja 2. bataljonu, uslijedilo je i ono poznato i historijsko pismo štaba 2. bataljona.

Dana 7/8. juna, kada sam u pratnji na elnika štaba brigade ostao u 2. bataljonu, išli smo na polazaju od borca, komandira i komesara ete. Na elnik je najviše razgovarao s komandir 1. ete Boškom Žuni em. Bio je to ovjek koga su svi borci u bataljonu poštovali i cijevali zbog njegove hrabrosti i neustrašivosti. Valjda je i na elnik štaba brigade zbog tog njegovog junaštva želio da s njim najviše razgovara. Me utim, 1. eta 2. bataljona je upravo došla iz borbe. Po eo je razgovor izme u na elnika i komandira Žuni a. Na elnik je ubje ivao i nare ivao da se mora ponovno i i u borbu. Žuni mu odgovara da su borci toliko umorni, izmu eni, gladni da je nemogu e bilo šta u initi u ovoj vrlo teškoj situaciji. »Ja vas molim, ostavite mi borce da se malo odmored, a ako treba i i u napad, idem ja sam«.

Došli smo u štab brigade u jednu kolibu oko 3 sata poslije pola no i 8. juna. Gorjela je velika vatra. Netko je spavao, a netko je bio budan. Komandant brigade bio je budan i pokraj vatre. Na elnik štaba brigade upoznao je komandanta sa situacijom na položaju 2. bataljona. Sjeo sam pokraj vatre i odmah zaspao. Bio sam toliko iznemogao od neprekidnog pokreta. Pred svanu e na elnik se spremao za pokret na položaje 1. bataljona. Budio me je komandir kurira, ali se ja nisam mogao probuditi. Na elnik je rekao komandiru kurira da malo odspavam i kada se probudim da do em kod njega u 1. bataljon.

Me utim, na moju žalost, taj moj san mi se kobno osvetio. Ve je bilo uveliko svanulo, kada je odjednom otpo ela artiljerijska kanonada po rejonu u kome se nalazio štab brigade. Ono što nije uspjelo drugovima prije nekoliko minuta, uspjelo je artiljeriji — da me probudi. Štab brigade je bio u žarištu artiljerijske vatre. Komandant brigade je ležao pokraj vatre naslonjen na lakat ruke i rekao je pomo niku komesara brigade: »Jovo! Kao što vidiš, ovi su nas urakljili i pronašli i bilo bi dobro da se izvu emo odavde!« Kapi i je to prihvatio i odmah se po elo napuštati kolibu. Svi lanovi štaba i ve ina drugih lica napuštali su kolibu. Za nesre u, komandantu se tu u kolibi zagubio dvogled koji je dobio za uspomenu od pokojnog Jove Marti a, zamjenika komandanta brigade, to je komandant i naš etvorica kurira, koji smo ostali s njim, nastavilo da traži dvogled. Granate su i dalje tukle, padale oko kolibe u kojoj smo mi bili. Ja sam se nalazio na pragu kolibe, a ispred praga je ležao Dvoki Stevo. Više u šali, rekao sam mu: »Kukavico jedna! Što si tu legao? Digni se i pogini juna ki! Ne sramoti mi

pleme i koljeno!« Na to mi je Stevo rekao: »Bi e pametnije da i ti legneš dok te granata nije zaka ila«. Nije Stevo ni izrekao, topovska granata je tresnula uz samu našu kolibu. Milan Vlaj i je poginuo, Stevi uri u presje eno je stopalo, a komandanta je u momentu eksplozije granata bacila na mene, a ja sam se srušio preko praga na Dvoki a Stevu. Meni je ispala puška iz ruke jer je bila prebijena. Bio sam kratko vrijeme u nesvijesti, ali im sam legao u mokru travu odmah sam se osvijestio. I komandant Ljubo je bio ranjen. Išla mu je krv iz glave. Nisam znao šta se desilo s kuririma koji su bili u kolibi. Bilo mi je jako teško kada sam vidio ranjenog komandanta kako puzi na koljenima i lakto-vima. Iako je bio ranjen, on je sam izišao iz artiljerijske vatre uz pomo komandira kurira Steve Dvoki a.

Kada sam bio previjen i trebao da krenem ka Suhoj u Sutjesku, vidio sam meni dobro poznatog druga kako prilazi komandantu brigade, staje mirno i pozdravlja našim borebnim pozdravom stisnute šake. Bio je to drug Stevo Pe anac, komandant 4. bataljona. Tada je raportirao: »Druže komandante! Izveštavam Vas da je 4. bataljon izginuo i da na položaju ima još par vojnika«. Komandant brigade ga pita: »Koliko vas ima?« Stevo odgovara: »Ima nas sa mnom 12«, a komandant brigade mu odgovara: »I ja 13. Ali nare enje se druga Tita mora izvršiti i Nijemci preko naš živih ne mogu pre i Bare«. Na to je drug Stevo rekao: »Razumem, druže komandante!« Na mene kao mlada ovjeka njihova je hrabrost, odvažnost ostavila snažan i nezaboravan utisak da se i dalje borim kao pravi Titov vojnik.

Pošto sam previjen, upu en sam u brigadnu bolnicu u Suhu. Krenuo sam od mjesta gdje je ostao komandant brigade i u šumi sreo kolonu bataljona iz 3. dalmatinske brigade koji je ušao u sastav naše brigade. Kada sam sašao u Suhu, prvi me je sa ekao Stevo Peri , operativac brigade. Od njega sam uo prvi put da mi je brat Jovo ranjen i da se nalazi tu negdje.

Tog dana teže je bio ranjen i komesar brigade, pa je nošen na nosilima. Dana 9. juna dobili smo nare enje da se povla imo kroz kanjon Sutjeske prema Tjentištu i dalje prema Zelengori. Usput je na nas otvorena vatra iz svih vrsta naoružanja s kojima je raspolagala njema ka vojska. Nastao je pakao. Mnogi drugovi koji su bili teže ranjeni i zbog toga jahali na konjima, ostali su tu za sva vremena. Budimir Milan jahao je na konju i kada je granata udarila neposredno pokraj njega i njegovog konja, konj je ubijen, a Budimir ie ležao na le ima i meni rekao: » uro! Reci gdje sam ostao i poginuo!«. Tu sam se rastao i sa svojim bratom Jovom. Negdje predve er sastao sam se i sa štabom brigade. Borbe su nas rastavljale. S bratom sam se još jednom našao u Zelengori, ali smo se opet izgubili.

Do dolaska u isto nu Bosnu — Ozren trebalo je savladati ustaško uporište Kladanj. Kada se jedne ve eri spremao napad na Kladanj, moj brat Jovo je dotad bio u brigadnoj bolnici kao i ja. Odjednom je odlučio da ide u borbu. Nisu pomagali nikakvi savjeti i odvr anja. Kuriri su dolazili i izvještavali da je naša brigada prva ušla u Kladanj. Bili smo svi sretni što je naša brigada postigla takav uspjeh. I kada je svanulo, krenuli smo i mi u oslobo eni Kladanj. Idu i prema Kladnju i

ulaze i u njega, vidjeli smo pokraj puta dosta poginulih ustaša. Na samom mostu u Kladanj sreo sam se sa Opa i D. urom, kurirom 1. bataljona koji mi je, na moju veliku žalost itugu, saopio da je moj mnogo voljeni brat Jovo te no i poginuo. Rekao sam: »Ako ozdravim i budem imao priliku, osvetit ću ga kao i sve one divne izginule drugove«.

uro Opa i - a a

PAKAO NA BARAMA

Što se ono urnebesno prolama i para
viš' Sutjeske bu ne gore iznad samih Bara?
Zašto ono sa svih strana dolaze kolone,
a u zraku vidiš samo puste avione?

Šta e ovdje tolika vojska, emu avioni?
Šta e oni u pustari, šta tu traže oni?
Oni valjda nekog gone, napadaju. Koga?
Da, ono je udarilo deset na jednoga.

Sa svih strana tu e baca, tu e haubica,
Da ne možeš pedalj s zemlje podignuti lica.
Pokušaj li premjestit se ga aju te »oni«,
Ostaneš li tu na mjestu biju avioni.

A ovima nare enje stiglo je »odzgora«:
Da položaj bezuslovno održat se mora.
Neprijatelj treba da se zadrži i tu e
Dok se ljudstvo iz obru a uspješno izvu e.

etiri dana trajala je ova borba ljuta,
Svaki sat se jurišalo po neko'ko puta.
I u mra no no no doba kad je kasna ura,
Kroz praskanje ru nih bombi uješ: »Juriš«, »Ura«.

Juriša se nemilice i danju i no i,
Ve su mnogi mrtvi pali, ne e natrag do i.
A ostali kad se vrate s juriša krvava,
Za hranu ih eka — ništa. Samo divlja trava.

Pa iz toga strašnog pakla, uzavrelog kotla,
Sa tog ljudskog razbojišta, iz vulkanskog grotla,
Švom Vrhovnom komandantu poruka se šalje:
»Prodrli su Njemci dovde, ali ne e dalje.

Dv'je tre ine dosad nas je kroz juriše palo,
Dv'je tre ine od nas ovdje svoj je živo dalo,
Ali mi nastavljamo borbu tešku i krvavu
I smatrajte kao da smo u punom sastavu.«

A kad se je izvršio taj zadatak sveti
I kada se zadržao neprijatelj kleti,
Kolona se formirala i u mrkloj no i
ne ujno se tiho šulja, promalja i kro i.

A kolonom provla i se šapat, kao jeza:
»Druže, pazi da se negdje ne prekine veza.
Jer znaj, mi smo sada sami, zaštitnica, zadnji,
A sutra e ovud pro i razbojnici gadni.«
Pozadi se, u daljini, uje rafal »šarca«,
Krvnik strelja iznemogle: ženu, dijete, starca.
Naprijed opet nailaziš svirepa udesa,
Svuda vidiš razbacanih, mrtvijeh tjelesa.

Ali, ta tijela što tu leže, iako su mrtva,
Nisu ona samo tako, jednostavno »žrtva«.
Zadržaje ak i mrtvi svoju sliku mušku,
Jer u hladnoj mrtvoj ruci vrsto drže pušku.

Pogledaš na drugu stranu vidiš prizor vrli:
Jedan borac mrtav leži, mrtvog druga grli.
A zašto ga grli tako, što mu ljubav vra a?
Valja da su znanci bili ili možda bra a?

Da, bra a su, još i više, drugovi su bili,
Jer za iste ideale krv su svoju lili.
Tu e oni dugo biti. Tu e ostat vje no,
Bit e uvijek zagrljeni, osje at se sre no.

Pa me zatim srce kosnu, obuzme me tuga,
Jer na putu sustig'o sam iznemoglog druga.
Ustaj druže, nemoj ostat, pomo u ti, hajde.
Ostaneš li do ' e Švabe, pa ti nije vajde.

Pa koji su to što prave ta herojska djela?
I što se tako muški bore, bez i trunke jela?
Jedino je tu ideja što ih tako nosi,
Te se oni hrabro bore, gladni, goli, bos.

Ali zašto tiran ho e da ih skrši, smrvi?
I zašto je tako žedan ovje anske krvi?
Samo zato jer se ovi za svoj narod bore,
Da vlastitom krvlju bolji život stvore.

Ali ne e uspjat tiran da ih skrši, smrvi,
Nego e se ugušiti u vlastitoj krvi.
Jer narod zna kako treba ginuti u boju
Kad se ovjek svjesno bori za budu nost svoju.

Iz grobova ovih slavno panulih drugova,
Izniknit e jedna sila, jedna vojska nova.
To je vojska kojoj idu bolji, sretni dani,
To je naša hrabra vojska, to su: Partizani.

Jerko Grubiši

JOKA BODROŽI

Joku Bodroži zvali smo »Mamom«. 1942. godine, je s mužem i sinom došla u partizane. Imala je 39 godina. Maj iniski se brinula o boricima — obra aju i se svakom toplo, redovno sa: »Sine moj!«. Joka kazuje kako je otišla u partizane u Vješti Goru na Dinari, zatim u Livno i sa 2. dalmatinskom preko Neretve, Drine i Sutjeske. Isti e da su joj dva momenta bila najteža: prvi je, prelaz s djetetom preko porušenog mosta na Neretvi zbog malog koraka u odnosu na raspone od šlipera do šlipera i grozni avog straha prilikom pogleda u ambis Neretve. Drugi kriti an momenat bio je pri gaženju rijeke Sutjeske, kada ju je ponijela brza rijeka, ali nas je jedan borac spasio u zadnjem trenutku.

Filip Bulovi

NA BARAMA SAM RANJENA

Dolaskom na Bare odmah nam je re eno da zauzmemo položaj i tražimo zaklon. Ispred nas je bila bukova šuma i tu smo se zaustavili. Ispod krošnji jedne ve e bukve stalo nas je petero. Tu je bio Bai Nikola, puškomitraljezac, s pomo nikom Medani Brunom, zvanim Raguža, i Živkovi Jozom, ja etna bolni arka i Špika Zorka, vodna bolni arka. Ubrzo je naišao Mirkovi Branko, koji je vršio dužnost komandanta 2. bataljona. On je odmah naredio da se razi emo i da ne smijemo nigdje biti u grupi ni po dvoje. Odmah smo se razišli i tražili zaklon svaki za sebe. Pored bukve jedino je ostao Bai , s puškomitraljezom. U tom minutu, granata od haubice udari u bukvu i raznese Bai a i mitraljez. Kad se malo stišalo, išli smo da vidimo. Tijelo druga Bai a bilo je rasje eno na komade i razbacano svugdje oko bukve, pa ak ga je bilo na stablu. Od mitraljeza ni traga. To je bila prva žrtva na Barama iz 3. ete 2. bataljona.

Pored teških okršaja s neprijateljem nas je mu ila glad, kiša, hladno a i nesanica. Stalni juriši neprijatelja i naši kontrajuriši, haubice, avijacija, sve gore od gorega, sve se to sru ilo na naša iscrpljena le a. Kako hrane nismo imali, glavna hrana bilo nam je ono što smo našli u prirodi. Kidali smo koru od bukve i sisali sok. Jeli smo puževe, a trava zvana srijemuša, koja je rasla u dolinama uz potoke, bila nam je glavna hrana. Teško je bilo do i do te trave, jer su s druge strane bili Nijemci. Kada bismo išli da beremo travu, razvila bi se borba i nastavili juriši. I iz takvih juriša mnogi se drugovi nisu vratili.

Jednog dana, za vrijeme juriša, pala je granata od baca a u moju neposrednu blizinu. Od eksplozije i krhotina bila sam onesviještena. Došli su drugovi i izvukli me u zaklon, misle i da sam poginula, a mene tada ni ogreblo nije, jedino što mi je odje a bila iskidana. Ja se toga sje am po pri anju drugova i po odje i koju sam vidjela kad sam se osvijestila.

Bilo je slu ajeva da sam s mrtvog druga skidala cokule i davala zdravim drugovima. Jedne te iste cokule tri puta sam skidala s mrtvog i davala zdravim drugovima.

Pretposljednji dan na Barama od granate baca a ranjen je bio Jozo Zivkovi . Došla sam do njega i vidjela da je nepokretan. Uzela sam ga na svoja le a i odnijela u zaklon. Ranjen je bio u obje noge. Nakon što sam Jozu previla i predala ga u bataljonski sanitet, pružala sam pomo slijede im ranjenicima.

Jutro. Svanulo je. Dan vedar, ne puca se. Zatišje. Kažem Špiki Zorki da se malo udaljimo u neki zaklon i da se bar malo oslobodimo gamadi koja grize i izaziva svrbež. Ona se digla i mi smo krenule iza jednog kamena, možda 30 metara od položaja. Taman smo sjele i po ele se skidati, kad ispred nas udari granata od haubice i jedan komadi granate udari me u desnu nogu. Odmah sam zgrabila sanitetsku torbu i uzela posljednji zavoj da se previjem, a Zorka je otr ala do drugova u zaklon da ih izvijesti o mom ranjavanju. Prvi je do mene došao Boškovi uro, komesar bataljona, a odmah je došla i Zorka. uro kaže Zorki da me uzme pod ruku i da krenemo. Dao nam je rukom pravac kuda da idemo. »Tamo vam je 7. banijska i oni e vam re i gdje se nalazi naše brigadno previialište«, kazao je. Mi smo krenule i naišle smo na neke drugove koje smo pitale gdje se nalazi bolnica. Oni su nam pokazali put. Još dok smo bili kod njih, nai u Nijemci i zapucaju na nas. Mi smo tr ale što smo bolje mogle da nas ne uhvate žive. Bio je to naš posljednji dan na Barama.

Ve je prošlo podne, a nas dvije i dalje se spuštamo prema Sutjesci. Odjednom smo osjetile da netko tr i za nama. Okrenula sam se i pala iscrpljena. »Požuri, Ljubice! Idu Nijemci za nama!« Valida sanjam da u prolazu pored mene ide moj bataljon. Sa svima sam se pozdravila, a s nekim i poljubila. Posljednja je bila Sipka Zora, koja je htela da ostane uz mene. Ona je preboljela tifus i jedva se kretala. Bila je prava avet i bez kose na glavi. Ja sam joj rekla da ide s glavninom i da me ostavi, jer je bolje da jedna strada nego obje. I ona je otišla. Ja sam ostala sama pla u i i nisam znala kuda da krenem.

Živih pored mene više nema, jedino što mi je putokaz bio: mrtvi, ranjeni, ba eni kazani, mrtvi konji i rasuto oružje. Staze ispresijecane i tim stazama sam se kretala dalje. Imala sam ru nu bombu, koju sam uvala za sebe, u slu aju ako nai em na neprijatelja da je aktiviram. Bolje i tako nego živa u ruke neprijatelju.

I tako sam nastavila pokret sama. Nailazila sam na neke borce, kako sjede uz bukvu ili naslonjeni uz kamen. Ja bih im prišla i prodr mala ih da se dignu, a oni su bili mrtvi i uko eni. Tako idu i naišla sam na druga Bogdanovi Mirka iz Šibenika, borca 1. ete 2. bataljona, kome su obje noge bile prelomljene. Dotle su ga drugovi uspjeli donijeti na nosilima s ostalim ranjenicima i tifusarima. On je bio pri svijesti i mene je prepoznao, pa me zove po imenu i moli me da ga ubijem. Ja sam mu na to odgovorila da nemam ime. On je opazio bombu u mojoj ruci, pa mi kaže da je bacim na njega. Na to sam mu odgovorila da je uvam za sebe. On me ponovo moli da ga bar dovu em do rijeke, pa da ga gurnem u vodu. Odbila sam i tu njegovu želju, jer nisam imala snage, a da sam je i imala, ne bih to uradila. Me utim, on je izdahnuo. Krenula sam dalje sama.

Ve se približavala no , kada sam krenula uz brdo, jer me tako vodila staza. Kada sam odmakla od kanjona, ula sam pozadi neke krikove i galamu. Nisam mogla raspoznati glasove. Pretpostavljam da su to bili Nijemci i da su se zaustavili u kanjonu pored rijeke, jer što sam ja uzmicala dalje, više nisam ništa ula. Tako sam sama cijelu no propješa ıla a da nisam stala. Da sam negdje sjela, vjerujem da se ne bih digla, kao ni mnogi drugi.

Slijede eg dana u zoru ujem ispred sebe da se vodi borba. Produžila sam naprijed i kada sam došla na vrh brda, stala sam da ocijenim na kojoj su strani naši. Ocijenila sam to po paljbi, jer na desnom krilu bila je mnogo ja a paljba nego na lijevom. Krenula sam u lijevo i kad je svanulo više nisam nikoga ni ula ni vidjela. Onda sam se našla u udu i više mi ništa nije bilo jasno. Nisam znala kuda dalje. U tom razmišljanju osjetila sam da su mi posljednje nade za spas izgubljene. U tom asu nai u avioni i odmah po nu bacati bombe. Sklonila sam se u neki žbunj i posmatrala kuda izbacuju svoj teret. Kad su avioni otišli, digla sam se i krenula u tom pravcu, ali sam naišla na veliku nizbrdicu.

Kad sam se približila, imala sam što vidjeti: u toj kotlini se nalazila Centralna bolnica. Tek što je krenula u pokret, naišli su avioni i tako što od bombi, što od mitraljiranja, mnogo ih je ostalo pokošeno. Ja sam uspjela da se priklju im koloni Centralne bolnice i krenula istog dana dalje preko Zelengore.

U toj koloni sam se srela s Mirom Polji ak, Jolandom Lovrin, Miljenkom Grubeli em i Tomislavom Sladoljevom, drugovima koje sam poznavala iz brigade. Idu i u koloni najviše me potreslo kad sam vidjela jednu djevoj ıcu od 10 godina kako je išla za nosilima na kojima je bila njena majka. Kada smo imali kra i odmor, drugovi koji su je nosili polagano su je skinuli s ramena. Nisu ni slutili da je mrtva. Bila je pogo ena iz avionskog mitraljeza. Kad je to djevoj ıca vidjela, bacila se na mrtvu majku i nije htjela da se odvoji od nje. To je bilo negdje na putu iza Miljevine.

Tako sam išla u toj koloni do isto ne Bosne, a onda sam se vratila u svoju etu.

Ljubica Antulov

IZBJEGNUTA ZAMKA

Desilo se to za vrijeme Pete neprijateljske ofanzive, u borbi na Barama. Ljubica Antulov je ranjena u nogu. Vidjevši to otr ala sam da obavijestim komesara uru Boškovi a, koji se nalazio u blizini nas. Dobila sam zadatak da drugaricu Ljubicu dovedem do brigadnog previjališta.

Me utim, to nije bilo lako. Nismo ta no znale gdje se nalazilo previjalište, a drugarica Ljubica je teško hodala, jer je noga strašno boljela. Neko vrijeme smo hodale ne znaju i da li idemo u ta nom pravcu. Najednom smo ugledali grupu ljudi. Nismo znali tko su. Zvali smo ih. Oni su se okrenuli i mi smo ugledali petokrake na kapama. Došavši do njih saznali smo da su to drugovi iz našeg 4. bataljona. Dok smo se

raspitivale gdje bi moglo biti previjalište, najednom je iz bukve izvirio Nijemac sa šmajserom i po eo pucati. Tr ale smo dok je u nama bilo i malo snage. udim se kako smo mogle i toliko tr ati, jer nekoliko dana nismo ništa jele, a stalne borbe s neprijateljem su iscrpile i ono malo snage što smo imale.

Ne mogavši više tr ati, pale smo na zemlju. Najednom smo uli neko disanje. Okrenule smo glavu. To je bio ranjenik pokriven liš em i zemljom. Sigurno su ga drugovi, misle i da je mrtav, zakopali. Ne mogavši pomo i, nastavile smo put, ali to je bio jedan od mnogih prizora koji su mi do danas ostali u sje anju.

Tako er se vrlo dobro sje am borbe koju smo vodili, u januaru 1944. godine s Nijemcima i etnicima u selu Bijelo Brdo, iznad rijeke Lima. Bilo je jutro i velika magla. Snijeg je bio visok, što nam je omogućilo da se privu emo neprijatelju pod same bunkere. Razvila se borba prsa u prsa. Neprijatelj se povla io pred nama, jer smo ga iznenadili i nanijeli mu tešku gubitke.

Za vrijeme juriša naišle smo, drugarica Antulov i ja, kao etne bolni arke, na jednog ranjenog njema kog oficira. Vidjevši nas pretvarao se da je mrtav. Bio je dobro naoružan. Imao je strojnicu i pištolj. Kada smo se približili, htio je pucati u nas. Mi smo to primijetile, i sru ile se na njega. Uzele smo mu oružje. U rancu smo našli dosta saharina, koji nam je dobro došao za naše borce.

U blizini se nalazila jedna državna zgrada. Ušavši u nju, ugledali smo šiva u mašinu. Otvorili smo je, uzeli konac, škarice i igle, jer nam je to bilo potrebno da možemo zakrpiti rasparanu odje u boraca, a do takvih stvari smo teško dolazili u ratu.

Poslije ove borbe prešli smo rijeku Lim pomo u spiava. Me utim, iako se bitke nastavljaju i donose nove doga aje, ja ove detalje vrlo dobro pamtim. A kako i ne bih kada smo, mada na zaista iznena uju i na in, napadnute prije od jednog Švabe, koji se sakrio u bukvu i potom od drugog, koji je »mrtav« po eo da nas ga a, izbjegle obje zamke i izišle kao pobjednice.

Zorka Crvelin

POSLJEDNJA NO NA DONJIM BARAMA

To predve e izgledalo je sve normalno, kao da se ništa ne doga a. Ipak je bila atmosfera nešto druk ija od prethodne ve eri. Sta se ovo zbiva — pitao sam sebe? Mrak se spustio, grobna tišina vlada naokolo. Odjednom se pozivaju neki ljudi, starješine. Imaju sastanak, zaklju im ja. Mora biti »partijski«. Ja tada nisam bio lan KPJ, pa me nije ni interesiralo. Ipak, razmišljao sam: bit e velikog juriša, jer su Nijemci, da tako kažem, pred samim nosom, ili e biti povla enje. Jedno sam pogodio, i to prvo — juriš na Nijemce.

Jednom kurirskom vezom stiže nare enje: »Povla enje, napuštaj položaj«.

Stao sam uz druge borce u mojoj desetini, na elu s desetarom Bosni Milanom, puškomitraljescem Javor i Antom i njegovim pomo ni-

kom Grujicom Franom. Stali smo u strelja ki stroj. uje se šapatom komanda: »Naprijed!«

No je bila idealna za juriš, bez kiše. Doduše planinska no . Zato je bilo nebo mjestimi no obla no. Oblaci su prelazili mjesec. Kada oblak pritisne mjesec, nikakve zna ajne mete se ne vide.

Idemo u strelja kom stroju. Dokle, gdje su Nijemci? Nesvjesno pomišljam da se nisu povukli? Ne, nisu se povukli, gdje su njihovi poljski rovovi? Idem tiho i razmišljam, tko zna o emu?

uje se lavež pasa. Eh, tu su.

Nisam uspio da kažem drugovima da se uje lavež pasa, ispred mene svjetlo, kao da je podne, od mitraljeske vatre.

»Ura«, povikaše partizani. »Naprijed!«

Otvorili smo vatru. Nijemci su uporni, drže se. Nije bilo druge, bombe u šake i na rov. Našao sam se u rovu.

U rovu imam šta vidjeti. Nisu me interesirali Nijemci, ve njihovi ranci. Uzeo sam nož, ranac presjekao, te u rancu jedan hljeb, dvopek i jedna konzerva sa sirom. Nije bilo kraja veselju. U veselju nije bilo sve. Hljeb nisam mogao jesti, jer je bio jako okoren. Nožem sam presjekao konzervu sa sirom, pojeo je prstima. Dvopek sam stavio u džepove. Okrenuo sam se na drugu stranu. Švaba leži. Skinuo sam ranac, cipele, šinjel. Šljem je bio pokraj njega. Navukao sam sebi cipele, šinjel, kacigu, ranac metnuo na le a i uzeo bolju pušku.

Sve se ove odigravalo brzo, kao na filmu. Jednom sam se trgao. Gdje sam sada? — upitam sebe. Zaista nikog uza me nema. uje se poneki pucanj, ali dalje. Kuda sada? Nema veze, sve je gotovo, pomislih.

Krenuo sam naprijed bez cilja, jer sam izgubio orijentaciju.

Idem niz jednu padinu. Mjesec as sija, as je pokriven oblacima.

Puca se ispred mene. Pištoljska paljba? Zaista je tako. Ja malo naprijed potr im da uhvatim vezu. avolija veza. Vidim 5—6 ljudi. Švabe. Ima i partizana.

Iz trave koja je bila visoka zove me moj desetar Bosni Milan: »Druže aleta! Pomozi mi, ranjen sam u stomak!« Tom iznena enju ne obra am pažnju, jer sam izme u Nijemaca. Idem dalje. Ispred mene Zuni Boško. Pištoljem bije Nijemce, ali prokleti Nijemac opali iz automata. Pogibe Zuni Boško. Pucnjava prestade.

Odjednom me netko uhvati s le a za vrat i viknu: »Vorwärtz!«. * Znao sam da je Švaba. Bio sam nemo an, pošao sam naprijed. Ima nas 10—15, ali sve Nijemci. Idem s njima do prvog šumarka. Tamo smo zastali, okupili se na »gomilu«. Jedan od Nijemaca po eo je nešto šapatom govoriti. Ja ništa nisam razumio. Zaključio sam da izdaje narenje.

Razvijamo se u strelce. Prebacivanje nastaje. Maše on rukom i veli: »Vorwärtz!«, a zatim: »Gut!«. Moje prebacivanje, u tom strelja kom stroju, bilo je nešto duže od obi nog. Kada sam napustio stroj, u tre em skoku, po eo sam tr ati do iznemoglosti, jer sam znao da su u tom pravcu partizani.

Došao sam na ivicu šumarka. Nestale Švabe. U meni je zavladao strah. Kuda sada? Od ove ivice šume do druge ima oko 150 metara. Mislim: »Ante, ovo ti je posljednja no . Gotov sam!« Švabe s le a, naši ispred, a naši ne znaju da sam partizan. Ja uniformiran, pravi Švaba. No, odluku sam donio: »Naprijed!« Sretno sam prešao tu golet.

Na samoj ivici šumarka do ekao me je partizan s pištoljem pod bradu. Ja sam ga poznao, ali nisam mogao ništa da kažem. To je bio Pile Popovi . Drugi do njega, bataljonski kurir zvani »Miš«. To je Caleta Ante.

Drug Pile nije mogao biti radosniji. Upitao me je: »Šta je u rancu?« »Ne znam!« odgovorih ja.

Ispri am mu šta je bilo sa mnom i gdje su Nijemci. Krenuli smo dalje u sastav bataljona. Ponovo sam se sastao s drugovima.

Ne u nikada zaboraviti one koji su zauvijek ostali na Donjim Barama i one koji su sa mnom zajedno napustili posljednju no na Donjim Barama.

Ante aleta

PREKOSUTJESKE KONJU ZAREP

Peta neprijateljska ofanziva bila je u punom jeku. Od velike pucnjave grmi na sve strane. Do e k nama kurir iz Vrhovnog štaba i kaže: »Svi drugovi i drugarice koji se mogu kretati upu uju se u svoje jedinice«. U Centralnoj bolnici ostaju samo nepokretni, tifusari i ranjenici. S grupom drugova i drugarica iz 2. dalmatinske stigli smo u svoju jedinicu. Ponovo sam u svojoj eti. Drugovi su me jedva prepoznali. Prije bolesti bila sam rumena s dugim pletenicama, a sada sam bez kose i sama kost i koža. O i kao da ih i nemam, prosto su se uvukle u duplje. Ni ro ena majka me ne bi prepoznala.

Od Sinjajevine prema Pivi stalno smo u borbenom pokretu. Napokon smo stigli u kanjon Pive. Preko rijeke je napravljen vise i ži ani most. Na most se okomilo nekoliko grupa »štuka«, koje ga tuku sa svih strana iz mitraljeza i bombi. Na mostu ima poginulih drugova. Kada sam stupila na most, nekoliko »štuka« osuše vatru. Most se zaljulja, iskrivi, doti e vodu, ali osta i dalje nad rijekom. Pokušala sam se vratiti, ali me komandir ete hrabri: »Prelazi, drugarice, bez obzira na avione moramo pro i«. Produžila sam preko mosta, prolazim pored mrtvih drugova i gazim krv koja se sliva u vodu.

U toj paklenoj vatri Ruža Traživuk je pored mene, pokazuje mi ruku u koju je ranjena. Kre emo k Sutjesci. Borbe nas iscrpljuju, a još gladni, bos i nedovoljno obu eni. Jedina hrana nam je trava »srijemuš« i ponekad konjsko meso. Ve sam gotovo i zaboravila kako izgleda kruh. Rano ujutro opet sam s Ružom. Jela je travu i daje meni. Ona je izgledala gore od mene. Od nekadašnje lijepe djevojke ostao je samo skelet.

Jutros su na nas Nijemci bijesno jurišali, ali naši prekaljeni borci juna ki su ih odbili. Dok su još Nijemci jurišali na nas, Ruža kaže: »Švabe su jutros uranile. Ako ovako nastave cijeli dan malo tko e se

vratiti u našu Dalmaciju«. Toga dana u tom paklu spominjale smo i svoje najmilije. Poljubile smo se na rastanku i, od tog jutra, više se nismo vidjele. Ostala je tu, kraj Sutjeske, zauvijek.

Ponovo nailaze »štuke«. Mjesto gdje sam stajala inilo mi se nesigurno, te potraha prema jednoj velikoj bukvi, gdje je ležalo nekoliko teških ranjenika. Zrak se prolamao od detonacije bombi i jauka ranjenika. Odjednom sam osjetila strašan tresak. Bomba je pala pored naše bukve. Nastupio je, tako mi se inilo, vjeiti mrak. Tko zna koliko sam tu ležala onesviješena. Kada sam se osvijestila, bila sam krvava, ranjena. Dobila sam nekoliko ožiljaka po rukama, tijelu i glavi. Pod bukvom kao bunar udubljenje, a od ranjenika nigdje nikoga. U ušima mi je zujalo, slabo sam ušla. To se dogodilo dan prije prelaska Sutjeske. No u nam je bilo lakše, oslobodili bismo se aviona.

Ujem drugove kako pričaju da nas moramo preko Sutjeske. Već se spuštamo prema Sutjesci. Put kojim idemo je neprohodan, to je u stvari šikara kroz koju se teško probijamo. Strmina je velika, moramo puziti etvoronoške. Osjećam provaliju kao ždrijelo. Hvatamo se za ruke i držimo se za grane da se ne bismo survali u provaliju. U koloni se sve pomiješalo: borci, ranjenici i konji. Neki u mrkloj noći i traže svoje jedinice, kao i ja. No hladna i tiha. Ujeto se samo odronjavanje kamenja u dubini. Spuštamo se vrlo sporo. Preko veze dolazi komanda: »Kolona stoji!, Kolona kreni!« i tako cijelu noć. Ujutro sam se spustila niz strminu k Sutjesci.

Gledam nabujalu Sutjesku i mislim kako u na drugu stranu. Koliko bi mi vrijedio onaj žičani most preko Pive. Uz samu Sutjesku slegla se velika vojska, sve sami proleterci, gladni i iscrpljeni. Neki zaspali od umora, a neki već prelaze nabujalu i hitru Sutjesku. Po nama osuše rafali njemačkih mitraljeza i bombi. Nijemci nam se približavaju. Ova pucnjava je postala sastavni dio našeg svakodnevnog života, pa se nitko i ne sklanja. Već padaju mrtvi i ranjeni. Mnogi drugovi hvataju se za ruke i prelaze lanac, a neki pokušavaju i preplivati. Sutjeska je hladna i brza. Gledam: kida se lanac i pokoji drug se omakne i voda ga odnese. Koliko bih dala da znam plivati. Iako sam puta gledala smrti u oči, ali ovoga puta mi je izgledala neizbježna. Pomislila sam na majku koju, vjerovala sam, više nikada neću vidjeti. Zagazila sam u vodu i ona me već nosi. Hvatam se za granu koja se nadvila nad rijeku. Osjećam da je došao kraj stojeći i do pojasa u hladnoj vodi. Pozadi se već uje vika.

Ali odnekud izbi iznemoglo kljuse s iznemoglim partizanom. Poslije mi rekoše da je to bio stari Nazor. Konj je halapljivo pio vodu, žedan poslije naporna puta. Pogled mi se zaustavi na upavom repu konja. U tom momentu kao da mi nešto šapnu: »Uhvati se konju za rep!«. Dok je konj pio vodu ja sam već bila pored njega. Vrsto sam stegla konjski rep, zavila ga nekoliko puta oko ruke i pustila se rijeci. Osjećala sam kako me voda nosi. Glava mi je već pod vodom već iznad nje. Otrpilike na sredini rijeke ujem kako mi netko viče: »Drugarice, odupri se nogama, otkinut ćeš konju rep!«. To sam i u činila, jer sam se mogla lakše probijati kroz hladnu vodu. Izašla sam na drugu stranu drhteći i od hladnoće. Ruke su me boljale. Voda mi je odnijela kapu tro-

rogu. Tu je Stevo Dvoki i još nekoliko drugova. Brzo smo stigli 2. dalmatinsku. Bili su ve u pokretu prema Gornjim i Donjim Barama.

Kretali smo se kroz Zelengoru kada se pronijela vijest da je drug Tito ranjen. Ta vijest nas je sve bolno potresla. Kada smo uli da je samo lakše ranjen, odahnuli smo. Prolaze i dalje, kroz gustu šumu, naišli smo na neke staze. Na tim stazama gorjele su vatre. Vjerojatno su to naložile neke naše prethodne jedinice koje su tuda prolazile. Gladni i iznemogli bez odobrenja naših rukovodilaca sjeli smo pored tih vatri. Na brzinu neki drugovi po eli su pe i komadi e konjskog mesa. Ja sam legla pored jedne vatre da se odmorim, dok su tu pored mene drugovi Petar Babi i Nikola Babi i još neki drugovi pekli meso i pržili u porcijama konjsku krv. Tek što se meso po elo pe i, netko je viknuo: »Gasite vatre!« Taj glas još nekoliko puta ujem. Isti glas pita: »Koja je ovo jedinica?« Neki odgovoriše: »2. dalmatinska«. Tada ugledam dva druga na konjima. Jedan je bio ranjen u ruku i ruka mu je bila povezana bijelom maramom oko vrata. Pojavi se uto naš komandant brigade. Razgovarao je s ranjenim drugom. Razgovor je bio vrlo kratak. »Gasite vatru!« uje se komanda, ali prvi minut svi su šutjeli, a onda taj glas re e: »Komunisti! Gasite vatru!«. Ta rije djelovala je na iscrpljene i gladne drugove kao najviša svetinja i vatre su se odmah ugasile. Tada sam prvi put vidjela druga Tita. Bilo je to u ovom teškom trenutku na brzinu i kao u magli, ali za mene je to bio veliki trenutak radosti.

Bili su pri kraju posljednji trzaji Pete neprijateljske ofanzive. Sve jedinice koje su se probijale prema isto noj Bosni, kao i naša 2. dalmatinska, našle su se istog dana na Miljevini. Bilo je to 13. 6. 1943. Lijep sun an dan. Kuda prolazimo sve je brisani prostor, ravnica, polja sa žitom, a zaklona nigdje. Trebalo je što brže pre i preko Miljevina, preko mosta rijeke Bistrice. Švabe navalile sa svih strana, tuku svom žestinom. Avioni se spuštaju dosta nisko, tuku iz mitraljeza i bacaju bombe. Naro ito su se okomili na most kuda prolazimo. Naša 3. eta 1. bataljona došla je na red za prelaz. Jedan po jedan morali smo što brže pretr ati preko mosta. Tu je mnogo naših drugova poginulo i ranjeno.

Užasno je, prašina se digla od topovskih granata i avionskih bombi, sve je u dimu i sumaglici od velike pucnjave. I ovog puta njema kim krvolocima nije uspio plan. Krenuli smo dalje prema Jahorini, iznemogli do krajnosti, ali u nama neka udna snaga. Najednom po ne padati velika kiša. Svi smo mokri do kože. I ova kiša što obilno pada kao da želi da spere more krvi prolivene mrtvih i ranjenih naših drugova i drugarica. U ovim teškim danima našeg ratovanja kroz tu krv prolivenu kovali smo zajedni ki bratstvo i jedinstvo.

Stevka Bezbradica-Kora

SPASILA JE GETU

Pri zaposjedanju položaja na Barama, usljed guste magle i jake kiše, došlo je do izvjesnih propusta naših jedinica. Naša 1. eta 4. bataljona greškom zaposjela je položaj iza Planinice. Mada nedostupna na suprotnoj strani, jer je okomito nadvisivala rijeku Sutjesku, ona za uvježbanu njema ku planinsku jedinicu nije predstavljala prepreku.

Prilikom posjedanja spomenutog položaja jasno smo uli kako se Nijemci, pomo u planinarske opreme, veru kako bi izbili na vrh.

U me uvremenu, stiglo je nare enje da se eta vrati u sastav svog bataljona. U namjeri da se priklju i bataljonu eta je u strelja kom stroju zapo ela povla enje preko istog i brisanog prostora.

U tom trenutku na nju je osuta puš ana i mitraljeska vatra od strane jedinica našeg 2. bataljona, koje su pomislile da im je neprijatelj zašao iza le a. 1. eta je vatrom primorana da onako, u strelja kom stroju, zalegne ne pucaju i, a to je naše još više uvjerilo da je rije o neprijatelju koji se pritajio smišljaju i taktiku. Tražen je izlaz iz ove situacije u koju je upala eta, ali rješenja nije bilo. Itada je drugarica Zorka samoinicijativno potr ala kroz kišu metaka, mašu i crvenom maromom koju je skinula s vrata.

— Drugovi! Partizani! Ne pucajte, naši smo! — vikala je.

Svojom hrabroš u i odvažnoš u uspjela je uspostaviti vezu s našima i spasiti etu od jake i precizne vatre. Omogu ila je eti da do e do svog bataljona, a da ne govorimo koliko je života spasila, jer ranjenih smo ve imali.

U daljim borbama, marševima i odmorima esto je spominjana uzorna drugarica Zorka i njen podvig.

Stipe Samohod

DJE AK DOLAZI U BRIGADU

U jeku IV neprijateljske ofanzive bio sam tifusar u koloni Centralne bolnice. Uvijek sam razmišljao: »Ako ozdravim i ostanem živ, tražit u da me pošalju u 3. dalmatinsku brigadu«. Znao sam da u toj brigadi ima i boraca iz mojih Gata.

Kolona Centralne bolnice zastala je na Sutjesci u jednoj udolini. Okruživala su nas brda pokrivena gustom šumom.

Nalazio sam se na za elju kolone. Uobi ajenih 10—15 minuta odmora prošlo je, a naloga za pokret još nema. Idem naprijed prema elu kolone. Sje am se duge kolone, sje am se kolone u odmoru ranjenih boraca i tifusara, iscrpljenih, izgladnjelih živih leševa. Dolazim na elo kolone. Ujem komandanta bolnice (zvali su ga »U o« i »Zeko«): »Naš položaj je bezizlazan! Nemamo više vezu s brigadom koja je štitila Centralnu bolnicu«.

U dolini se vode žestoke borbe. Pucnjavu ne ujemo, jedino ispred nas u blizini. U daljini, ispred nas, vode se tako er borbe i avioni bombardiraju.

U toj bezizlaznoj situaciji stezanja obru a oko ostatka Centralne bolnice, u štabu bolnice zaklju iše: idemo ispred, prema uzvišici, da ispitamo teren i eventualno uspostavimo vezu sa »Zaštitnicom« — brigadom koja je štitila bolnicu.

Do osmo na uzvišicu. Vide se tragovi borbi. Odněkud do oše dva bolesnika na konjima. Netko iz naše grupe re e: »Vi ste na konjima, po ite ovamo stazom desno. Tamo u daljini nešto je crveno, da to nije kakav znak veze s brigadom zaštitnicom?«.

Ja se, u tom asu, na oh uz jedno stablo bukve. Ne znam je li bilo povaljeno od starosti ili od eksplozije avionskih bombi. Brao sam koprivu i spremao je u torbicu u namjeri da je skuham i pojedem, naravno bez ikakvih za ina i soli.

Bolesnici na konjima udaljili su se od nas i krenuli desnom stazom prema onom »crvenilu«, ili je to bilo prvi enje. Odjednom iza naših le a njema ki »šarci« otvoriše vatru prema nama i ujemo na njema - kom jeziku »Vorwätz«* i još neke uzvike.

Obru oko bolnice time se potpuno zatvorio.

Kolona bolnice ostala je u udolini na vje nom po inku.

Na našu sre u oko nas bila je gusta šuma, a ispred nas strma padina niz koju smo bježali, a oko nas su praštah meci iz njema kih »šaraca«.

Pucnjava je prestala. Sišli smo u kotlinu. Što nas dolje eka?! Uvijek je jedan od grupe išao i izvi ao teren ispred nas i, kada je osmotrio da nema nikoga, nama je davao znak i tako smo dosta sporo napredovali na putu u nepoznato. Dolazimo gotovo u dno kotline, a onaj drug koji je izvi ao teren, dugo se zadržao i rukama davao znak upozorenja, šutnje. O ito, zaklju ismo, da su neke snage ispred nas. Jesu li Nijemci? Jesu li partizani?

Odjednom ujemo: »Drugovi! Doli su partizani! U strelja kom stroju ima i drugarica. Naprijed!«.

Da, to je bila Banijska brigada, koja je u povla enju vršila zaštitu bolnice.

Do osmo k njima, a oni nas pitaju: »Od kud se, vi drugovi, stvoriste?«

Odgovaramo: »Mi smo iz Centralne bolnice. Oni rafali njema kih „šaraca" udarali su po nama«.

ulo se puškaranje iz pravca udoline, gdje je ostala glavnina bolnice. Netko re e: »Drugovi! Nijemci ubijaju ranjenike i tifusare!«

Da, to je bila potresna scena, u kojoj potekoše suze boraca u strelja kom stroju. Potekoše suze niz lice i nama spašenim bolesnicima. Naše suze su bile i suze radosti, jer smo izbjegli smrt i suze žalosti za stradalim drugovima Centralne bolnice. Osje aj ove potresne pri e leži još u meni, ali, nemam pravih rije i kojima bih tu potresnu pri u prenio na papir. Sje anja su ostala tako duboko u meni, ukorijenjena i neizbrisiva!

S drugovima iz strelja kog stroja, koji su dobili nalog za povla enje, krenuh smo i mi. Predve er do osmo otprilike na teren na kojem

* Naprijed!

su se vodile ispred nas ogor ene borbe i sve je naokolo tutnjalo od avionskih bombi i topovskih granata.

Nai osmo na neku brigadu, pitamo: »Znate li, drugovi, gdje je 3. dalmatinska brigada?«

Odgovori nam netko: »Tre a dalmatinska brigada je upravo rasformirana, a tamo borbe vodi 2. dalmatinska brigada«.

Rastajemo se od drugova Banijaca i odosmo potražiti, nas nekoliko iz spašene grupe, vezu i spojiti se s 2. dalmatinskom.

Našao sam se na putu za 2. dalmatinsku brigadu u košmaru. Uši zaglušuju, strašna borba se vodi.

Naišli smo i spojili se s 2. dalmatinskom na Donjim Barama, upravo na mjestu gdje je brigada vodila najstrašnije bitke i sudbonosne borbe, koje su omogu ile probijanje iz obru a V neprijateljske ofanzive.

Kada sam na Donjim Barama došao u brigadu, imao sam samo dvanaest i po godina.

Milan Kuva i

PRIMJER DRUGARSTVA

Gladni i žedni, iscrpljeni i iznemogli, opkoljeni sa svih strana, 2. eta 4. bataljona izbila je na Zelengoru u sastavu bataljona. Privremeno se razmjestila u šumi blizu jednog malog proplanka. Nedaleko od nas nalazilo se manje jezero — lokva, iz koje se napaja stoka. Puna je punoglavaca, a treba je piti i donijeti 2—3 litre vode za 6 porcija, u kojima e se skuhati kopriva. Da bismo se malo odmorili, jer smo bili umorni i gladni, spustili smo se na travu, drže i oružje u ruci. Jedan od drugova iznio je malo neisje enog duhana od kojeg se moglo napraviti oko 6 cigareta. Najednom je glasno rekao: »Puša i naprijed!« Zatim je duhan isjekao na kundaku svoje puške i podijelio me u ostale drugove puša e. Papiri a nije bilo, ve su drugovi zavili cigaretu u komadi papira kojeg su našli kod sebe.

Me utim, duhana nije doteklo svima. Šta sad? Zar ostali naši drugovi da ne puše? Ne! Podijelit emo cigarete s njima, pa makar svakom dopalo po jedan dim. I zaista, tako je i bilo. Cigareta je kružila od jednog do drugog do posljednjeg dima.

U me uvremenu nekoliko drugova je naložilo vatru od suhog i jako sitnog granja. Vatru nismo smjeli ložiti od debljih drva, jer bi nas dim otkrio, dok su nad nama kružili neprijateljski avioni. Bio je to mjesec juni, pa se možda pitate zašto nam je bila potrebna vatra. Evo zašto: u blizini jezera — lokve nalazila su se 2—3 grma kopriva. Dva druga su je ubrala i donijela, a zatim je predali onim drugovima koji su ložili vatru. Ovi su je stavili u porcije u kojima je ve voda vrila.

Najednom, drug Stevan Baša, iz svoje torbe izvadi uturu. — Šta li ima u njoj? — zapitamo se, jer tada nismo imali alkohola. Bili smo mladi, pa nam nije ni bio potreban. Iz uture izvadi 2—3 kašike brašna, kojeg je našao prije par dana na samaru mrtvog konja, a nije imao mogu nosti da ga utroši. Podijeli ga drugovima koji su kuhali koprivu, a ovi brašno pomiješase s koprivom. Kad je to bilo napola gotovo, trebalo je jelo podijeliti me u nama. Nas je mnogo, a jela malo, svega šest porcija. Ali, ništa zato, nijedan od nas nije pomislio da dobije samo on,

Borci 4. bataljona 2. Dalmatinske brigade na Milinkladama 9. juna 1943. godine

a ostalima kako bude. Ne! Kao što smo dijelili cigarete, dijelit ćemo i koprive, rekosmo svi. Neka dopadne svakom po zalogaj i bit ćemo zadovoljni. Tako je nas više jelo iz jedne porcije ono malo kopriva pomiješano s još manje brašna, a nimalo soli.

U običnom životu ova dva primjera izgledaju nam sitna. Ali, u situaciji u kojoj se to odigralo, bilo je to od velikog značaja. Nadahnuća koja smo nosili u sebi — svi za jednog, jedan za sve — omogućilo nam je da savladamo nad ovještanske napore i dođemo do našeg konačnog cilja, a to je do slobode itave naše drage domovine.

Mijo Popovi

NISMO MOGLI NITI DA GA POKOPAMO

Spuštaju i se, uz stalnu borbu, k Sutjesci i Tjentištu, mislili smo da je sve najgore prošlo. Ali nova prepreka je bila pred nama — teško prohodna i šumovita Zelengora. Približavaju i se novim i tako er žestokim borbama na toj mo noj planini, nije bilo druga ili drugarice a da nije svoj pogled okretao prema krvlju zalivenim Barama, odavaju i tako posljednju poštu palim herojima.

Iscrpljeni, gladni, goli i bos i u Zelengori nismo mogli na i odmor, jer nas je neprijatelj uz stalnu vatru pratio. Drže i odstupnicu, drug Babun Sime iz Tribunja kod Šibenika, teško je ranjen u stomak, tako da mu je ispala utroba. Vide i tešku nesre u koja je zadesila našeg borca, prisko ili smo u pomo Mario Lukin, Paško Cvitanovi i ja. Pronašli smo nekog iznemoglog konja i podigli ranjenog druga na njega. Smrtno ranjeni Šime nije mogao sjediti na konju, ve nas je molio da ga ostavimo, govore i:

— Drugovi, ne pokušavajte da mi pomognete jer je sa mnom gotovo. Ostavite mi konja, pušku i bombu, pa idite, a ja u do i za vama!

To su mu bile posljednje rije i. Polegli smo ga mrtvog uz drvo i prekrili ebetom jer vremena za kopanje groba nije bilo — neprijatelj nas je pratio u stopu.

Nismo odmakli ni stotinjak metara, a za uo se dug rafal automata. Krvi žedan neprijatelj je iz nemo nog bijesa pucao u našeg mrtvog druga.

Stipe Samohod

TEŠKO RANJEN I ZAROBLJEN

Bio sam borac 3. dalmatinske brigade i na Sutjesku sam došao u 4. bataljon Joše Durbabe, koji je bio u sastavu 2. dalmatinske brigade.

Nakon prelaza rijeke bio sam teže ranjen u levu nogu. Jedinica je otišla a ja ostao nepokretan. Jedna drugarica mi je zavila ranu i donela mi pušku. Molio sam da me ubije. Jedno konj e bilo je blizu mene. I tako smrznutog ja sam ga oglodao. Tako nakon tri do etiri dana našli su me Nijemci. Našli su kod mene i jedno ebe. Jedni su htjeli da me ubiju, a drugi nisu dali. Jedni su mi dali hljeb, a drugi bi me nožem sjekli. Njihov komandant naredio je da me nose. Nosili su me kroz neku šumu. Došli smo do jedne rupe, gdje su Švabe pretraživali i prepoznawali i kupili svoje mrtve. Donešen sam u jednu grupu drugova — partizana. Kasnije je došao neki auto, kojim smo preba eni do Semizovaca u Sarajevo. Tu sam primljen u bolnicu, gdje sam našao uru Bursa a i Luku Opa i a. uro nije bio ranjen, bio je tifusar. Saznao sam da je uro Bursa preba en iz Sarajeva za Jasenovac, gdje je ba en u rupu i ubijen.

U sarajevskoj bolnici rana mi je jako curila. Ležao sam zajedno s još jednim ranjenim drugom, jedan okrenut nogom, a drugi glavom, pošto smo bili na jednom krevetu. Ustaša nas je uvao. Bio sam mjesec i po dana u Sarajevu, u bolnici. Otjerali su me iz Sarajeva u Sisak,

u sabirni logor, gdje sam našao drugove koji su tako er bili zarobljeni kao i ja. Iz Siska sam odveden u Zagreb u glavni ustaški stožer (Krešimirov trg br. 9).

Dok smo bili u Zagrebu, dolazio je Artukovi , Paveli ev ministar, koji je govorio da smo mi apsolutno pogriješili, da moramo i i u domobrane ili ustaše. Bilo nas je oko 68, a nijedan se nije dobrovoljno javio. Jedan drug koji je tako er bio partizan bježao je. Ja sam bio vezan za štake.

Odavde su nas uputili u Njema ku. Prodali su nas za neki ratni materijal.

Na putu za Njema ku zatvorili su nas u vagon za stoku. Tu su nas pitali tko šta zna i kakav zanat ima. Ja nisam imao nikakva zanata. Jedino sam prije rata vidio kova ku radionicu. Jedan mi je drug prišao i pitao me: »Druže Vunduk, kakav zanat ti imaš? Imaš li ti škole?« Rekao sam da imam 6 razreda. Rekao mi je da se javim mehani aru. Odredili su me da radim kod njega. Ja sam radio i gledao kako on radi. Na kraju, i ja sam postao neki majstor, ali uvijek kao politi ki krivac i ratni zarobljenik. Radio sam u fabrici. Ona je bila ogra ena bodljikavom žicom. Od hrane imali smo kilo hleba na nedelju dana i krompira. Ali, mi smo imali svoju organizaciju SKOJ i partijsku eliju, a bili smo ve inom partizani. To je bilo u srcu Njema ke, a 15. 4. 1945. godine Rusi su nas oslobodili. Došli smo da drugim transportom preko Ma arske u Jugoslaviju.

Stevo Vunduk-Vu i

PISMO MALOJ ASJI*

Asja Petri i — Dukina ro ena je u Malom Ižu 1932. godine. Otac Vladimir smrtno strada na ribarskom brodu u olujnoj buri kad je Asji bilo tek osam dana.

Majka Rajka, zvana Tina, da bi prehranila sebe i malu Asju radi u op inskoj ambulanti kao obi na radnica, a zatim kao bolni arka. Kao dobra radnica upu ena je u Zagreb gdje s uspjehom završava školu za primalje i radi u Malom Ižu.

Godine 1942. majka Tina priklju uje se maloiškim ustanicima kao bolni arka. S majkom je i mala Asja. Preko Dugog Otoka put ih vodi u Liku, Bosnu itd. U bolnici 2. dalmatinske brigade Asja je s majkom, zatim u Centralnoj bolnici Vrhovnog štaba.

Asja i majka Tina poginule su 12. lipnja 1943. godine na Zelengori u borbi protiv Nijemaca, pošto su prešle Sutjesku. U bici na legendarnoj Sutjesci zajedno s majkom i k erkom poginulo je 65 Maloižana.

Kad san išla da ti napišem ovo par ri i, bila san vrgla naslov: »Draga moja Asja«. Je da si ti moja, ma bilo bi mi ža da mi ki zavidi — za samo moja i eto ne zamiri, ja u ovako po našu:

Draga Asja.

* Preuzeto iz »Poruke borca«, 1981.

Sidimo mi uve er u Dukinin dvoru voga leta, nas puno dice umorni oj kupanja, igranja po Raskrižju, umorni od dešpeta, a stari vi u na nas — mi na njih — tiraju nas spati a nan se ne gre. Za nan ostaviti misec — onako lipi, crljeni povrh crikve, kako da mu se preši, oli poruku niku nosi, brižan i trudan, a moru daje bonacu . . . zlatnu tinju. Sve je lipo, najlup e na svitu. I gajeta crna, stara katramana na mise ini epa kolur krvi. I rosa na listu masline u no noj tišini... ne znan, ma sve je lipo. I ove ku e, naše male, a su prazne, i ov škurin a visi na jenoj brukveli — stari — bišavi i ne da se pasti. E un ki ure bez reda tu e kolo praga oj hunestre — mu i i trpi.

Sve u ti povi ati, a tila san i prije ma nana me je s kunta zimala: da kako ti morin pisati pismo kad niman inderec. E, ma nemoj joj zamiriti! Ca eš? Stari. Da, di? Na ku poštu, di je to misto, grad i ulica i broj od ku e? E jesu smišni ovi naši stari. A ja lipo vrgla: Petri i Asja — Dukina, Jugoslavija, i znan da eš primiti ovo pismo. Ki broj triba gori, planini, šumi, potoku, riki...? Kakav inderec Neretvi, Prenju, Drini, Sutjeski, Zelengori, Tjentištu...?

Draga Asja. Puno nas bude leti — krcato selo, a zimi malo — samo stari. Svuder nas je: u Gradu, Riki, Splitu, Zagrebu, Beogradu, a di ni? Po celin svitu i svi smo ovdje — zajeno, samo ti hališ pa da nas bude puno, i dešpeti da inimo a naše none da vi u na nas, ono tobože radi š ete. A ni. To one vi u oj dragost za nas imaju ovakovih.

Puno je godiš pasalo a si an se kako da je to bilo denaska, kad si pošla onoga leta etrdeset i druge s materun u Solovu pa na Dugi Otok i unda sve dalje u Bukovicu, Liku, Bosnu ... I zima je došla i snig, a ti beli hijok u kosi — a bi je rat.

U našin dvoru ti je, moja Asja, sve kako je i bilo. I bolotura barbe Ive, i ku e a su zgorile bile, jopeta su lipi, male — šesne. I ona seja, i sve. I more a' ti je oca vazelo — oprost mu, i ovoj spoj Knežaka i Komaševa — ribarska bez tovarišov, tiha, umorna kako da zna da je pasa »škur«, a oni se ne vra aju. Ni divojak na vodi ni u malinu . . .

Ma, ovu seju u našin dvoru najviše mi — ža. Zima, bura puše a ona sama kako da eka tebe, Asja, i puno vas da se vrnete, doma da dojdete, krcata da bude i nikako da o uti a je to istina a a san. E, jadna! Naučila se na velo brime, na viku, pla , kljetve i pisme i dite prvi koraci da u ini i stari ribar mrižu da plete, a njoj gre smrt samo e.

I lipo u ti sve napisati — da znaš. Sve ki je pošla onoga godiš a s tobun z našega dvora, ma nemoj se na me iditi. Moram . . ., preša mi je, mi vas ekamo i ne more to — onako: ni ki ne pišu, ne javljaju se . . . A znamo, i celi svit zna za mater ti i za barbu Ulija da se nisu vrnuli. Ni Stanko barbe Martina sin, ni vnuk mu Mladen — un mali, si aš se u zikvi je bi. Kolik je to sada mladi . . . veli, jak — provir.

A je se si aš, Asja, gajete barbe Santa? Ona ti je sada u Gradu — lipo u muzeju, u inili joj strihu u srid Grada i da stoji za uvik. To joj je hala a je prva prevezla one naše mladi e z ovih školjov etrdeset i prve — bilo je jugo i dažilo — gori za Liku da branu svit oj zla. I lipo ima etire vesla i etire sohe, pa kako da eka Milojka — rojaka ti — onoga maloga, crne kose a bi je roguš ve i oj tebe, i Božu, Žarka i Vinka pa na etire vesla — etire brata — i daleko da partu ... na idro.

I barba Mate je pošla onoga dneva stobun etrdeset druge sa dva sina i dvi keri i a se ne javu? A ki je poštu prima i dili je na požali u ojoj skal u magazinu na Komaševi, a ono dojde za Novu godinu puno knjig i sve lipo napisane na makinu, za onih komu nikada nijedan ni pisa, za siromahe da platu dug za muku a si in zadužili butigiri z Grada, a masline nisu urodile.

A ki e hera nažgati — na rivi? Ne gori a vapori navigaju. I eka hera barbu Matu i Milana i Josu, Anu i Nadu — svih pet — puna seja . . . veli broj za jedan komin.

Z našega dvora, draga Asja, hali i Sandre — si aš se? A ki ti je lutke ojoj driva inii? I sveci i blaženu divicu. I brat mu Bože i ona Anka i stara Antona a su je u logor na Molat. . . beštije, za je ro ena na ovin školju, a dicu je uvala od po dvora kad masline urodu . . . jemstva kad dojde, krcat dvor a mi ono naše kolo: Kolo igra, kolo igra na dvajest i dva . . . a dvor je bi tesan i broj ojoj dvajeset i dva tu e — veli i preveli za naš dvor — Dukin.

A oni z Makovca a se nisu vrnuli. I oni z Komaševe, Kneža, Porovca, Mu ela, z celoga Maloga Iža. Ki mali školj je Iž, a u ki libar bi stali? Ki poš er bi nosi to pismo?

Draga Asja, kad primiš ovo pismo, lipo te molimo da mi šubito ojojgoriš. Puno bi tila znati — sve. Ma niš e ne spusti, sve tanko — po tanko, neka bude dugasto, puno stranie kako i itanka i svi emo itati. I ono: ti mala a snig duboki, Bosna vela i planina a ti greš prema Neretvi i unda kako si pasala preko srušenog mosta. Kolika je rika ta Neretva? Kakovoga kolura je bila? Je li to bilo more rljeno ojoj krvi oli sunce na istoku?

I Drinu mi opiši. Ti na splavi a ono kako da je stara gajeta partila na vela idra, tamo di nima ni bure ni gladi, ni zviru — di je proli e i puno cve a, i ti nabrala jedan veli buket ljubi ica za mater svoju Tinu, za onoga nepoznatoga ranjenika: daješ ga tifusaru i un se grije kraj ognja — lipo — cve e ga grije, sidi kraj buketa, raširi ruke radostan — teplo mu.

O Sutjesci najviše. Toj malojoj riki a najve ojoj na svitu toga proli a etrdeset i tre e. Najbržoj, najkrvavijoj i crnoj ojoj dima i groma i jeke topovske — bumb i urlika proletera. I kamik njev i vir i pinu — kolur i ud te neposlušnice mi opiši.

Tvoju stazu na Zelengori ne zaboravi. . . Put bez povratka, a pismu ujin . . .

Vidin te, Asja, u koloni radosnu, nasmijanu. . . greš, greš naprda a ranac tvoj nikako ti lavki. O bože, ti tako mala — jedanaesto proli e a ranac tako veli, skrojin da ga nosi vojnik, jaki — ratnik da ga nosi, tebi padaju tirake — prokljete — vele. Ma ka to vojska na svitu dici daje rat? I a si nosila u njemu mi piši. Lutku. E! Dite. Ne ljiti se. Sva dica na svitu nose u torbi lutku oli itanku, pisme — cve e a ti ka pravi ratnik zavoje za ranjenike — krvave — ni rose ni. I znan da prevr eš po njemu mrvicu od kruha da najdeš a ona ve a od poga e i celu kolonu da nasiti. I mati tvoja u istoj koloni, tu pored tebe ni mrvice nima. Jedno suze a i oko je suho, ne pla e — ne more. Oli ne e?!

Zelengora nima ... ne daje, a dala bi brižna i tebi koliko daci — svojoj.

Ti greš prema vrhu — mala, a ve a od jele, jablana, smreke zelenogorske. Gre jena mala Iška prema zori... u koloni ranjenika, s materun ...

ujin, pasi laju. Njema ki ov ari. Zviri vodu — pase.

Tišina.

A sunce zišlo visoko nad Zelengorom.

Tjentište.

Jena vela livada sva oj cve a — ruže rljene.

I ti i mati ti, i puno mater i divojak, i tvoji rojaci, i svi mladi — svi rod z ove zemlje balkanske — puno vas i previše.

Vidin puno gajet i leuti na vesla. Di to vozu? Je li to oni z Dugog Otoka gredu preko Kornata za Sovju kod Tribunja i unda daleko ... daleko oli se vra aju brez kaden i sve mladi — pivaju, i barjak rljeni na Gra iš u i kola na Raskrižju zaigrali, a ti, Asja, na provi u beloju vešti mašeš bonaci — onako: po naši. Za uvik.

I misec jopeta ziša povrh mora, ozgora one boloture i one hunestre di si se ti rodila, di je jena mramorna plo a i bronzani lik jene male divojice — Iške. Smiješ se onako — od srca, razdragano, obrazi nabrekli, okrugli, rumeni — kolura vina težaškoga. A hijok beli na kosi kako da prkosi: buri, neveri, crnin oblacima ... I o i joj se smiju, a misec bi ti stati da ga za uvik gljedaš lipoga, rljenoga, a un brižan mora na put i radi druge dice. Dice celoga svita.

I sretan ti put mise e! I jopeta se vrni u naš dvor, a Asja e te ekati.

'Vo pismo ti je i malo i velo, ma ne zamiri, Asja, a puno, puno toga san ti tila re i, a vo ti piše mala Iška z tvoga dvora i jedanaest godiš iman.

Ma, ovo malo da i zaburavin.

Ja ti, moja draga Asja, puno, puno volin cve e, ono a ne vene. Ono a je za uvik. Ca ga dica sadu da ga beru kad zreste. A nisu zresli! Nisu in dali — vrazi.

Slavko Govor in

ODVAŽNI PERO I RUŽICA*

Pero Dragiši bio je u ratu sve što je trebalo. Pravi junak — pri a nosilac Spomenice 41. Jovan Savi . — I danas mi stoji pred o ima slika toga plavokosog mladi a: nižeg rasta, vrst, pomalo šutljiv, ali kad se tražilo dobrovoljce za bombaše — tu je on bio prvi. Još u svibnju 1942. godine stupio je u bataljon »Branko Vladuši«. Gdje god je 3. eta vodila borbu u estvovao je i on u njoj. Sje am se napadali smo na utvr enje na Bašajkovcu poviše Livna, a no — ni prst pred o ima ne vidiš. Na tome uzvišenju je golem bunker koji je, kažu, još austrougarska vojska izgradila: zidovi neobi no visoki. Od njega desno i lijevo bunker do bunkera koje su ustaše izgradili. A oko njih svuda redovi bodljikave žice.

* Preuzeto iz »Poruke borca«, 1972.

Napadamo jednom, pa ništa. Drugi put — opet ništa. A oko Livna žestoka borba. Krkljalo je kao u kazanu. Peru Dragiši u prosto krivo što dalje ne možemo. Bombaška grupa ponovo puzi prema bunkerima. Dok Dragiši puzi prema bunkeru, uvija se kao zmija po neravnom zemljištu, Opominje druga do sebe: »Ima da ti nos ore po snijgu i zemlji, i ne podiži se nikako«. A gledam njega: više ide etvoronoške nego puzi. Cim se primaknu bunkeru, pokušava da ubaci bombu kroz otvor, Ne ide. Vra a se natrag do grupe, pa opet po e naprijed k bunkeru. Zatim hitnu bombu na bunker iz dosta velike daljine. Iznutra je iskuljao dim i ula se eksplozija . . .

Drugi put vodimo borbu izme u Kupresa i Bugojna. Snijeg dubok, a, mraz stegao. Sve puca.

Naša 3. eta zaposjela je cestu na veoma podesnom mjestu. Kad odnekud u podne, eto ti kolone ustaša.

Nervi su zategnuti do pucanja. Nitko ne smije opaliti ni metka dok ne opali komandir naše ete. ekamo ih da se što bliže primaknu. Pero Dragiši prillegao uz puškomitraljez i sav se nešto naježio. Nije ga strah, ve ga mu i nestrpljenje.

Ustaše su se i dalje primicali. Primakli su se na dvjesta metara, pa na sto pedeset. . . Sto . . . Kad su se primakli na sedamdesetak metara, komandir je povukao oroz. Stvorio se u as uragan. Perov puškomitraljez kosio je te proklete fašiste. Na cesti je ostalo dvadesetak i nekoliko ustaša. Ostali su se razbježali u gustu borovu šumu. Šteta što im je gusta šuma bila na domaku.

Gotovo u svim drugim borbama Pero Dragiši se isticao kao bombaš ili puškomitraljezac. Posebno se istakao kao bombaš kod Fo e. Pao je hrabro na Sinjajevini. Poslije smotre naše brigade krenuli smo u Bosnu, na zadatak. Marš je bio naporan.

Mi smo dobili zadatak da vršimo pritisak na Mojkova u sadejstvu s Prvom divizijom. Napali smo no u 18. svibnja 1943. godine. Išli smo u pravcu Preperana. itavo bespu e. Negdje oko pola no i naišli smo na ja e njema ke snage na Podmetniku.

Naš bataljon ih je napao lavovski.

Juriš za jurišom se smjenjivao. Naš bataljon uspio je najednom potisnuti Nijemce prema Štitarici, ali im je svanulo, i zbog stizanja ja ih snaga morali smo se povu i. U toj borbi juna ki je pao desetar Petar Dragiši iz Plavna. Poginuo je na sedmom jurišu na Pometniku kao bombaš.

U 1. bataljonu bio je još prili an broj odvažnih junaka. Dugo bismo ih morali nabrajati ako bismo željeli svakog spomenuti. A tko zna da li bismo ih sve pomenuli. Jedna nas ipak obavezuje — mlada Dinarka Ružica Traživuk. Kad je postala skojevka imala je tek petnaest godina. Godinu dana kasnije, mjeseca svibnja 1942. godine, postala je i lan Partije. Ružica je bila i prva žena iz ondašnje op ine Kistanje koja je postala komunist.

Mlada skojevka odlazi u kolovozu etrdeset druge u Liku i stupa u bataljon »Branko Vladušić«. A kad je formirana 2. dalmatinska brigada, bila je omladinski rukovodilac u 1. eti 1. bataljona.

U svim borbama se isti e hrabroš u: na Livnu, Šujici, Kupresu, Posušju, u 4. i 5. ofanzivi, a bila je nježnog zdravlja i slabe fizi ke kon-

strukcije. Iza redova svojih Dinaraca nikad nije izostala. Poginula je na Sutjesci 9. ili 10. lipnja etrdeset i tre e. Koliko su je borci žalili i cijeni-
nili, zaklju uje se i po stihovima koje su joj posvetili: »Kraj izvora
tvoga jaka, leži mlada Bukov anka. Traživuk nam mala Ruža, Bukovici
snagu pruža . . .« *završio je Jovan Savi .*

JURIŠ NA JABLANOVA BRDA

Junskih dana, godine 1943. naša eta se, iznurena i desetkovana, teško probijala kroz strmine i bespu a Zelengore.

Poslije povla enja s Gornjih i Donjih Bara u eti je ostalo jedva dvadesetak boraca, a prije po etka borbi na Sutjesci bilo nas je oko šezdeset. Ranjenici se kre u s brigadom i Centralnom bolnicom, a neki borci, uslijed iscrpljenosti i iznemoglosti, ne mogu da idu ukorak s etom, izostanu, malo se odmora i kad smognu snage uklju e se u bilo koju kolonu koja nai e, a poneki se na kraju opet na u u svojoj eti, a drugi zanavijek ostaju pored tih bezimenih puteljaka Zelengore.

S kolonom ete ide i Torbica Jovo. I jedva se kre e. Pridržava ga moj brat Mi o. Mi sa za elja smo upravo naišli kad je Jovo odjednom zastao, zaljuljao se i lagano sjeo pored puteljka. Vidim i Mi i je ve duša u nosu, ali je ostao pored Jove. Moli ga da ustane i produži, jer eta mora da žuri, da što prije probije put naprijed sebi i drugima. Nailazi Gruji Periša, na elnik štaba brigade. Zastaje pored Mi e i Jove. »Hajde, druže!« govori im on, ali Jovo i dalje sjedi i šuti. Kad ga obadva prihvatiše za ramena da mu pomognu da ustane, Jovo se obori na stranu, bez rije i. »Ta, vidite drugovi da je mrtav!« re e na elnik štaba. Jovo je u hodu umirao, a umro je sjede i uspravno.

Nosimo na ebetu ranjenog Glišu Opa i a, zamjenika komandira ete. Teško je ranjen u dolini Sutjeske kada smo se probijali iz obru a. To je za nas, kako smo ga doživljavali, bio zapravo drugi obru . Pored same rijeke Sutjeske, kada smo se povla ili s Gornjih i Donjih Bara sa ekala nas je snažna vatra. I tu je ranjen Glišo. Tu na samoj rijeci Sutjesci, gotovo cijelu desetinu moje ete ubita na vatra iz svih oružja i sa svih strana natjerala je da se odvoji od nas, da skrene i pre e na desnu obalu Sutjeske pravo u mrežu njema kih položaja. U tim trenucima unakrsne vatre, kada su mitraljeska zrna pljuštala okolo, a od avionskih i topovskih granata itava stabla letjela u zrak i obrušavala se po nama, nitko od nas nije ni znao kuda je bolje da se krene. To je trenutak kada sami borci, zahva eni talasom te zastrašuju e oluje, donose odluku sami za sebe. Ostale drugove je taj strašni talas okrenuo u pravcu zapada, putem kojim se naše kolone povla e.

Desetina iz 3. ete, koja je u tom kobnom asu skrenula na desnu obalu rijeke Sutjeske, pala je u ruke Nijemcima. Bili su to sve mladi i od 19. do 24. godine, koje ratna sudbina tada zauvijek razdvoji od njihovih drugova. Nijemci su ih vezane sproveli u Sarajevo, gdje su neki podlegli mu enjima, a neki su dospjeli do Jasenovca, gdje su završili u strašnim mukama. Me u njima su se nalazili uro Bursa -Grbonja, puškomitraljezac, Nikola Jovi i puškomitraljezac, te njihovi pomo nici Luka Vještica i Luka Opa i .

uro, koga smo po nadimku zvali »Grbonja«, rođen je 1920. godine. Bio je jedinac u oca Marka, koji je držao kafanu na Bašincu, u centru Plavna. Uro je proživio djetinjstvo bolje od drugih. Majka mu je rano umrla, ali je bio mezimac oca i sestara. Bio je lijep kao djevojka, razvijen, visok gotovo dva metra. Stasao je ranije od svojih vršnjaka, pa su ga još kao dje aka stariji rado primali u svoje društvo. U etu je od njenog formiranja i odmah je primio puškomitraljez.

Nikola Jovi i , rođen je 1922. godine u Plavnu. Njegov otac Nikola bio je tada ve stariji ovjek, imao je više djece, živjeli su dosta siromašno, više su bili gladni nego siti. Nikola je bio tih i miran mladi , plav, lijep, srednjeg rasta, snažan i izdržljiv. Na njemu se nije lako primje ivao zamor, uvijek hitar i brz, vedar i nasmijan. Gdje se nalazi Nikola tu neprijatelju nije bilo lako. Jedini se on izvukao iz ove situacije, prešao Isto nu i Zapadnu Bosnu i, te teške 1943. godine, probio se do svog Plavna, gdje se odmah povezao s partizanima koji su bili na tom terenu. Ovdje se ponovo proslavio u novim okršajima i stekao ugled pravog borca sa Sutjeske. Taj hrabri div poginuo je novembra mjeseca 1944. godine, u Mokrom Polju, u borbama za oslobo enje Knina. Nikada se ne e saznati kako je Nikola »prevario« Švabe na Sutjesci, istrkao se iz njihovog lanca, umakao im, prešao toliki put, mnoge neprijateljske položaje i zasjede da bi stigao tamo otkuda je i krenuo.

Ostali dio ete, koji je krenuo lijevo, provla io se kroz šumarak, uz brdo, puze i i etvoronoške. Tu smo napipali neku stazu i osjetili da je svježa, da tuda prolazi vojska. Nijemci su, me utim, primijetili naš pravac kretanja te prenesoše vatru duž ove staze. Uskoro smo naišli na naše, najve im dijelom mrtve drugove koji su ostali leže i pored staze i po tome zaklju ismo da su se naši povukli u ovom pravcu i da se nalazimo na pravom putu. Nijemci su, u stvari, ovu stazu držali na nišanu i prije. Oko nas prašte avionske bombe i zvižde minobaca ke i topovske granate. Kao da smo izmakli njihovoj direktnoj mitraljeskoj vatri.

Kroz ovo bespu e uzbrdice i kamenjara, kroz ovu neprohodnu vrlet povla imo se nose i ranjenog Glišu Opa i a. Mijenjaju se drugovi svakog asa, spoti u se i padaju, sustaju i izostaju. Komesar ete Alfirevi uro ne odvaja se od ranjenika, priziva drugove bodre i ih da izdrže. Svi su iscrpljeni do krajnosti tako da puška postaje smetnja, preteška za nošenje. Sve su to kršni i snažni gorštaci, koji su u stanju da izdrže najteže, a sada su se povili i jedva se kre u. Nosim mitraljez »šarac« i pored mene je stalno Jandre Alfirevi , hrabri i izdržljivi pomo nik puškomitraljesca. On ne skida sanduk s le a, ak ni kad za trenutak zastanemo. Ranjeni Glišo uvi a da je stanje jako kriti no, da se drugovi jedva kre u i da se dalje ne može. On traži odšrafljenu bombu, a nama savjetuje da ga ostavimo. Kad je uvidio da mi ne emo da ga ostavimo, pogled mu se zaustavi na meni i na mom bratu Mi i. »Želim da me nose bra a Jovi i i!« re e. Meni suze na o i potekoše, dobih neku snagu, pa prislonih »šarca« uz drvo, dohvatih jedan kraj ebeta, a Mi o za drugi. Nosimo ga tako nekoliko metara, pa se vra am po »šarca« i tako redom. Izi osmo iz ove vrleti na nešto blaži teren i produžismo pravo. Idu i tako sve više nailazimo na naše drugove poginule, iznemogle i ranjene, koji su tu, pored puta. Vidimo puno raznog materijala razbacanog po šumi.

Ima raznog oružja, rasklopljenog i ba enog, kuhinjskih kazana i drugog materijala. Avioni ne prestaju da nas prate i bombardiraju, i topovi stalno tuku, pa doline i šuma je e od njihove grmljavine. Tako idu i ispred nas se otvori ravan. Nešto dalje od ove staze, na ivici šume i proplanka, vidi se grupa boraca. Neki su ogrnuti ebadima, a drugi uvi-jeni zavojima, i skupili se u klupko. Guraju se i saginju pa se opet podižu kao da nešto iz dubine izvla e. Kad smo prišli bliže vidimo pravi prizor. Pred njima se nalazi sami kostur, skelet od konja. Naišli su ranjenici i tifusari, ugledali strvinu, skrenuli s puta, izostali iz kolone, okupili se oko nje, saginju se da je zubima dohvate i tako se guraju i redaju.

Sve što idemo dublje kroz šumu put nas vodi kuda je prošla naša glavna. To se sve više vidi i po drve u na kojima je obilježen pravac. Jedemo travu, nai emo na »srijemuš« i u hodu je zubima grizemo. »Srijemuš« nas spašava i održava u životu.

Spuštamo se niz strmu livadu. Proljetno sunce ugrijelo, a livada se zeleni od nabujale trave. U podnožju livade je neka dolinica, a od nje se naglo uzdiže brdo, neki greben obrastao u sitnogoricu kroz koju se primje uju grubo nasa eno kamenje. Na samom vrhu je jedan uvik-greben od kamena. Ovaj uvik dominira nad ostalim i naziva se Jablanova brda. Izuzev golog grebena, brda su sa svih strana okružena stoljetnom šumom. Na taj uvik treba da se popnemo.

Ispred nas je upu ena izvidnica. Ona treba da se popne na brdo i da nas obavijesti da li je zaposjednuto Nijemcima. Sumorno i sporo, po užarenom suncu, naša kolona se spušta niz livadu, u dolinicu. Pogledom pratimo izvidnicu, koja se ve uspela do blizu vrha grebena. Silaze i niz livadu, odjednom sam stao kao ukopan. Obje noge kao da su mi se oduzele, kao da je sva snaga izcurila iz mene. Ne mogu dalje. U ini mi se da sam itavu vje nost stajao tako nepomi no. Iz te obamrlosti prenu me naša izvidnica s brda ispod grebena. Netko je povikao »Nijemci« i odjednom su svi potr ali uz brdo, pa i ja snjima. Ni sad ne znam otkud nam nai e tolika snaga da polumrtvi krenemo trkom na juriš. Izbili smo na vrh brda pa se brzo spuštamo na drugu stranu, odakle po inje ravnije zemljište. Planina, šuma gusta, stabla visoka, grane su zatvorile vidik u pravcu kojim se kre emo. Nebo se ne vidi, a sunce jedva ponegdje da se probije kroz razrije ene grane. Za noge nam zapinju žice postavljenog kabla telefonske linije. Zna i li ovo da su Nijemci zaposjeli sve naokolo, kada su ovu žicu postavili, pomislih.

Naša izvidnica je primijetila u šumi konje natovarene sanducima, pa se tu pritajila ne pokazuju i se dok mi nismo stigli. Tada smo zajedno opkolili vojnike s natovarenim konjima i bez pucnjave ih zarobili. Od ovih vojnika saznadosmo da njema ka kolona ide prema nama. Odmah se rasporedismo i zauzesmo položaj. Komandir ete Ivan Nini , uvijek vedar i nasmijan, pa i u ovim teškim uvjetima, kaže: »Sad emo im pokazati ko su Plavanjci!«. Nini je rodom iz Šibenika. U etu je došao neposredno poslije njenog formiranja na Trome i iznad Plavna. S etom se srodio, bio omiljen drug, osje ao se kao Plavanjac, pa su ga drugovi iz ete predložili za komandira.

Stevo Opa i , vodnik, s Nikolom Savi em-Calasanom, Andrijom i Bogdom Torbicom, Todom Opa i em i drugima zauzeli su položaj na lijevom krilu. Jandre Alfirevi i ja smo zauzeli poziciju u sredini našeg

rasporeda, iza jednog ogromnog stabla koje je ležalo na zemlji povaljeno. Naslonio sam »šarca« na ovo povaljeno drvo, baš kao da ga je netko namjestio za zasjedu. Jandre drži sanduk na le ima, a u rukama redenik. Desno od nas vidim komesara ete uru Alfirevi a, desetara Iliju Torbicu, uru i Iliju Cvijanovi a, Mi u Jovi i a i druge drugove. Naš raspored nije izvršen ni po vodovima ni po desetinama, ve je svaki izabrao busiju koja mu se name e i odgovara. U stvari, ovdje je naša eta broj ano bila manja od njenog jednog voda u vrijeme kada je formirana.

Ubrzo smo primijetili da Nijemci idu pravo na nas. Kod nas je potpuna tišina. Vatra je najprije otvorena na lijevom krilu, a onda je sve planulo. Stevo Opa i je sa ekao kolonu koja je jednim puteljkom kroz šumu išla pravo na njega. Bio je miran i priseban, nije otvarao vatru, sve dok mu elo kolone nije došlo na sam nišan. Kada su mu Nijemci prišli na svega nekoliko metara, otvorio je vatru iz automata pravo po koloni s ela. Pritisnuo sam na obara u »šarca« i rafalom kosio po koloni. Iako su bili iznena eni i u momentu zbunjeni, Njemci su se pribrali i svom žestinom navalili na nas. Tada su naši u jedan glas povikali: »Juriš!« Bacaju i bombe, poletjeli smo u susret Nijemcima. I ja presko ih ogromno stablo s kojeg sam do sada tukao. Taman što sam presko io stablo i postavio »šarca« na jedan panj, njema ki rafal iz strojnice pročišta iznad mene. Neposredno ispred sebe ugledao sam Nijemca koji je tukao iz automata i kome sam za dlaku izmakao. Jandre je za neku sekundu zakasnio da presko i stablo i rafal, možda upu en meni, smrtno ga je pogodio. U istom momentu nanišanio sam i rafalom pokosio Nijemca. Pritrao sam do Jandre, ali bilo je kasno.

Jandru sam poznavao od djetinjstva, iz istog smo mjesta, u istu školu smo išli, stalno smo se družili i sastajali. Još kao dje ak bio je izuzetno miran, tih, i takav je ostao. Od mene je bio stariji dvije godine, a ve je imao sijedih kosa na glavi, iako mu je tek dvadeset i druga. Uvijek smo se dobro slagali, a posebno smo se zblížili na Barama, gdje smo bili etiri dana i no i jedan pored drugog. Kad odbijemo Nijemce, koji po no i vrše juriš na nas, on se, puze i privu e i donese sanduk municije, koja nam je tada bila najdragocjenija. Mene je zvao prezi-
menom, pa kad se vra a potrbuške, on kaže: »Evo, Jovi i u, da imaš im da tu eš«.

Prišao sam Njemcu koji je smrtno ranio Jandru. Moj rafal ga je pogodio u glavu, pa je na mjestu ostao mrtav. Vidim da ovaj Nijemac nije obi an vojnik. Ima neke znakove na bluzi, automat, pištolj i lijepu kožnu oficirsku torbu. Uzeo sam mu automat, skinuo pištolj i kožnu torbu, koju sam odmah stavio sebi oko vrata — preko ramena. Torba je bila puna nekih dokumenata, a kroz providnu foliju sa strane vidjele su se neke šeme.

Komandir Ivan Nini radosnim uzvikom zove poimeni no i sakuplja etu. Svi su ve saznali da je Jandre Alfirevi teško ranjen. Pružili smo mu pomo , ali rana je bila preteška. Jandre je podlegao. Njegovi Plavanjci i ratni drugovi oprostili su se od njega pod oružjem, u tišini, stoje ki. Odali su posljednju poštu drugu koji e ostati u trajnoj uspomeni svih boraca 3. ete.

Skupili smo plijen. Pored municije i oružja zarobili smo i radio-stanicu, a na tovarnim konjima bilo je i hrane. Tako smo se poslije dugog vremena do epali i kruha, što je još samo prije pola sata ovdje bilo nezamislivo. Jesti kruha u Zelengori u 5. ofanzivi, o tome nitko nije mogao ni da sanja, jer je glad istjerala svaku nadu da se ikad više možemo najesti. Svatko je dobio po jedan mali kruh, a ostalo smo ponijeli za naše drugove.

Malo potom naišao je komandant brigade Savo Drljevi. On je našoj eti estitao na uspjehu, podvla e i da smo ovim jurišem napravili veliki podvig. Tu su Nijemci htjeli da nam presjeku put, kaže komandant Drljevi. Nare uje da se ošte eni i suvišni plijen i oružje, koje se ne može nositi, rasklopi i razbaca po šumi, a zatim da što prije krenemo odavde. Bilo je i ispravnog oružja, koje smo morali ostaviti, jer nas o ekuje naporan put, a eta se stalno smanjuje, uvijek poneko ispadne iz stroja.

Prije polaska komandant brigade je ugledao na meni kožnu torbu njema kog oficira, pri e mi i upita me da li bi mu dao torbu. Iako je u to vrijeme važno pravilo da borcu pripada sve što zarobi u borbi, ja sam komandantu brigade rado dao torbicu, jer sam smatrao da je njemu potrebija.

Sa Jablanovih brda krenuli smo dalje kroz Zelengoru. Ova akcija dala nam je još više snage i poleta. Išli smo s puno uvjerenja u dalje pobjede. Odavde nas je put vodio kroz gustu šumu i vrletne klance. No u smo se kretali izuzetno teško. Bila je velika pomr ina, a padala je neko vrijeme i kiša. Zemlja i kamenje bili su klizavi, a s granja se voda stresala na nas. Išlo se u velikoj tišini. Držao se borac za borca da se ne prekine kolona u mrkloj no i. Išli smo u dalje okršaje i borbe k pobjedi. Put nas vodi k Miljevini gdje je probijen i posljednji neprijateljski obru u Petoj neprijateljskoj ofanzivi.

uro Jovi i

BRIGA O MINOBACA KIM GRANATAMA

Sje am se jedne no i na Donjim Barama na Sutjesci. Ve erali smo kuhanu konjetinu i neki kuhani zeleniš — srijemušu, koprivu ili nešto sli no. Odatle smo krenuli, ali esto se kolona zaustavljala, i tako poduže stajala.

Kad je svanulo, našli smo se na jednoj uzvišici iznad neke doline. U dolini se ukazao jedan njema ki bunker. Kolona je zastala, ali Nijemci su nas primijetili i otvorili na nas žestoku vatru iz mitraljeza. Mi smo se raštrkali i polijegali iza stabala i kamenja jer je bilo i krševito.

Ja sam vodio jednog konja s minobaca kim granatama, pa sam se bojao da neprijateljski rafal ne zahvati granate i da ne eksplodiraju. Odjednom do mene, po vezi, preneseše nare enje da s dva—tri druga prebacim konja s granatama na drugu stranu preko doline, gdje se ve prebacilo odjeljenje s baca ima i da im odnesem granate.

Bilo me je strah, ali sam ipak ostao hladnokrvan. Poveo sam konja sam, da bih bio manje uo lživ i nekako sam, prebacuju i se s konjem

od žbuna do žbuna ivicom doline, uspio da pre em na drugu stranu i na em minobaca ko odjeljenje, koje je prihvatilo granate i odmah otvorilo minobaca ku vatru po njema kom bunkeru.

Poslije Sutjeske prešli smo Zelengoru i došli u Rataj i Miljevinu. Tu su nas bombardirali njema ki avioni i tukli njema ki tenkovi s ceste Kalinovik—Miljevina. U jednom momentu primijetio sam da jedna ve a skupina boraca ide prema nekoj usamljenoj ku i na kraju sela Rataj.

Pošao sam i ja tamo da vidim zašto idu prema toj ku i. Izme u njih naišao sam na našeg brigadnog referenta saniteta — edu Ili kovi a. U tom asu naletjeli su nisko njema ki avioni i po eli da bombardiraju i mitraljiraju ovu grupu boraca. edo je odjednom po eo da komanduje da otvorimo koncentri nu vatru iz pušaka i puškomitraljeza na avione.

im su se avioni iz zaokreta ponovo usmjerili na nas, otvorili smo vatru na njih. I zaista, avioni su se odmah digli visoko i odletjeli. Nastavili smo svi prema cesti i Miljevini, ali su sada tenkovi otvarali vatru na nas, pa smo morali da se sklanjamo u razne zaklone i u jedan usjek koji je tu bio. Kad se smrklo, naše jedinice su ve izvršile proboj ovog obru a i mi smo se prebacili preko ceste i nastavili dalje.

Petar Opa i -Pešo

ODA PARTIZANSKOM KONJU

Poslije bitke na Sutjesci. Na maršu od Hravke ka Zelengori, odjednom kolona je stala. Neki, kao i ja, zapitali su se.

— Zašto? —

— Jedan konj ne može dalje. —

Prizor koji je slijedio nezaboravno sam upamtio.

Uz viku i upotrebu šibe neki su nastojali da konja pokrenu. Ali i dalje on je stajao kao ukopan. Kao da ga moli njegov konjovodac više puta je ponovio.

— Na ri ane, na ri ane, hajdemo! — ...

I dalje konj je nijemo buljio u one koji su stajali oko njega i kao da je htio da im rekne.

— Ljudi idite, ja dalje ne mogu! —

Odjednom konj se sav preznoi i padne na zemlju.

Netko od prisutnih sa uzbu enjem povika.

— Eno ga umire! —

Drugi cini ki mu odbrusi.

— Konj ne umire, on crkava! —

Na ovo sa suzom u oku konjovodac nastavi.

— Kao da si ti bolji od njega. Zar ne vidiš da je nježniji od nas. On nije mogao da izdrži, a mi idemo dalje. — ...

Da o ovoj plemenitoj životinji, koja je od pamtivijeka bila na usluzi ovjeku napišem ovu pjesmu, motiviralo me je više razloga. Nama partizanima, naro ito u prvim danima ratovanja, bio je najbolji drug. On je bio naš voz i kamion. Mnoge teško ranjene borce, kao i mene, nosio je

preko besputnih brda i planina i spasio ih od sigurne smrti. U danima gladi, naročito u petoj ofanzivi, poslužio nam je da s njegovim kiselkastim mesom utolimo glad.

OJ KONJICU

Oj konji u, dobri dragi,
Bio si mi vjoran drug.
I na muci i u gladi,
Uz mene si bio svud.

Dugo u se sje at tebe,
Uspomena ti si draga,
Ranjenog si nosio mene,
Preko brda i uvala.

Sve što treba teglio si,
Za ovjekov život taj,
Zalio se nikom nisi,
Na nevolju i na jad.

I po kiši i po snijegu,
Išao si s nama skupa,
Trpio si zimu žegu,
Podnio si mnogo muka.

A kad nas je glad savlado,
Zaklali smo, doro, tebe,
Pojeli te vrlo rado,
Nahranismo sami sebe.

Neka ti je vje na hvala,
Oj, konji u, dobri dragi
Mnoge, mnoge spasio si
I od muka i od gladi.

Vladimir Toman-Miro

DOGA AJI U JEDNOM DANU

Ta no u svitanje izlazimo iz Zelengore. U stvari, postepeno napuštamo šumu i prelazimo na ist teren koji se pruža prema sjeveru. Uo-avaju se kuće u selu Jele i Rataj. To su i jedine kuće koje smo vidjeli na putu za Zelengoru. Kolona se zaustavi po neki minut. Srećuje se i uzima se odgovarajuće odstojanje. Sve se želi brzo završiti i požuruje se naprijed.

U toku kretanja saznajemo da je pred nama komunikacija Foča—Kalinovik, koju trebamo preći. Saznali smo da su ovdje vođene borbe s Nijemcima i da bi jutros trebao biti slobodan prolaz. Osjećamo se optimizam i raspoloženje boraca. Borci, ne zaustavljaju i kretanje, uzimaju po neku zelenu granicu i, koliko je s tim moguće, maskiraju se. Što

se više spuštamo i dolazimo do sela Rataj sve su eš a zaustavljanja kolone, te pretpostavljamo da nešto nije u redu na komunikaciji, a uje se i pucnjava puškomitraljeza. Zaustavili smo se na sredini sela i saznajemo da su Nijemci ponovo na komunikaciji i da je štite sa tenkovima, tako da za izvjesno vrijeme ne emo mo i naprijed. Pojavila se jedna »Roda« i ide ta no u pravcu nas. Kad se avion približio, drug Jozo Grubeli zgradi »šarca«, postavi mi ga na le a i okine nekoliko kratkih rafala na avion. Dobro je ga ao, jer se avion odmah podigao, malo zatim skrenuo i otišao. Predosje ali smo što e se dogoditi u najskorije vrijeme. Rukovodioci energično zahtijevaju da se što prije razi emo i da na emo zaklone.

Mogu nosti za sklanjanje i neku bolju zaštitu od avijacije nije bilo. Teren je donekle talasast, ali je ist. Nema ni kamena ni šume. To su oranice i rijetki vo njaci i drugo nisko raslinje, a pšenica i žito male visine. Najve a je gužva ovdje u selu Rataj. Dio kolone što je izašao iz sela na pravcu rijeke Bistrice i prema cesti razišao se na nešto ve em prostoru.

Avioni su nadletili iz pravca Zelengore. Brzo sam zalegao uz jedan običan zid visine jednog metra. Malo podalje primje ujem nekoliko boraca, a kod mene nema nikoga. inični mi se da nisam izabrao dobro mjesto, ali sada više kretanja nema. Nailaze prvi avioni, slijede eksplozije bombi i mitraljeski rafali. Prošla je prva grupa od 4—5 aviona, ali slijedi ve druga, tako da izgleda ne e biti prekida u nadletanju. Nalet avijacije su neprekidni. Naliče u u borbenom poretku jedan za drugim. Bacaju bombe manje težine, koje kada se dotaknu zemlje eksplodiraju po dužini i do desetak metara. Špuštaju se na nevjerojatnu malu visinu, samo što ne dotaknu vrhove ku a. Pored buke motora ukljuuju i svoje sirene, što skupa sa eksplozijama inični strahovitu buku, koja sama po sebi psihički strahovito djeluje. Tuku topovima i mitraljezima i bacaju nešto ve e bombe i podjednako nadliče u itav teren do ceste. Dan je vedar i sve prednosti su na strani neprijatelja. Vrijeme sporo prolazi. Svaki sat je godina, a predaha u dejstvu avijacije skoro da nema. Sve više dolazim do uvjerenja da se iz ovog pakla nitko ne e izvu i. Puno je boraca izgynulo. Zemlja je razrovana, a dim i prašina skoro prekrivaju to malo područje. Geleri od bombi fiju u u zraku. Od njih mi je manja opasnost nego od metaka koji povremeno udaraju pored mene. Osje am tešku krizu, glad i že . Sunce pe e, a nebo je bez i jednog oblaka. Nema ni daška vjetra. Znojim se od velike vru ine i itav organizam mi slabi. U torbici imam dva komadi a sirovog konjskog mesa, kojeg sam prethodnog dana nekako nabavio. Izvadim ih iz torbe i gledam, ali ne mogu takvo jesti. Uskoro nastaje i mala promjena u dejstvu avijacije. Izgleda da sada pretežno osmatraju ciljeve, a i naliče u sa nešto ve im prekidima i u manjim grupama. Pretpostavljam da je vrijeme ru ku i odmor za pilote. To bi trebalo iskoristiti. Osnovno bi bilo napiti se vode i nešto pojesti. Me utim, nema mira.

Bombardiranje se nastavlja. ekam no , ali vrijeme sporo ide. Povećava se neizvjesnost, a time i nestrpljenje. Što raditi? Otprilike sve što je bilo sposobno i što je izbjeglo udarima avijacije postepeno se prebacivalo prema cesti i u popodnevnim satima prelazilo je rijeku i cestu. Ja i neznam za pravo stanje u tom rejonu. Sasvim slu ajno sam zauzeo

ve spomenuti položaj na kojem sam morao ostati. Oko 19 sati još sam tu, ali prisiljen da se povla im. Neprijateljski rafali su sve bliži. Tuku po itavom selu. Idem šljivikom desno od sela. Sporo se kre em i posmatram, a kada nalete avioni sklanjam se pored ku a. Nailazim na poginule drugove. To su oni koji su jutros na tom mjestu stajali u koloni. Neki još sede, naslonjeni na šljivu, kao da drijemaju. Potreban je samo mali dodir, pa da se sruše. Drugima su raznešeni dijelovi tijela. Što idem dalje sve je više mrtvih. Koliko mi je to mogu e nastojim što bolje zagledati poginule. Me u njima tražim brata Dušana.

Dan je na izmaku. Izgleda kao da ne e biti više napada avijacije. Slobodnije se kre em i dolazim do one staje gdje se jutros zaustavila kolona. U staji se nalazi nekoliko drugova i drugarica, uglavnom iz saniteta. Snjima je i znatan broj teških ranjenika. Leže po tlu. Oni su tu prihvatani u toku dana i pružana im je pomo . Drugovi iz saniteta su zabrinuti jer neznaju šta da urade sa ranjenicima. Svi su oni nepokretni. Oni koji su bili sposobni da se kre u ve su otišli i ovaj teren je u stvari napušten. Odatle kre em nekoliko koraka u lijevo i na mjestu gdje je jutros ostao, našao sam druga Poli a mrtvog. Tu ih ima više, ali nisam mogao ustanoviti tko je tko. Trenutak je vrlo mu an, teško mi se rastati s drugovima na ovaj na in.

U sam sumrak ponovno nali je u avioni kao da su nas primjetili. Pretr im nekoliko koraka i legnem u jedno neveliko udubljenje sli no kanalu i to me spasi da ne poginem od posljednje bombe. Pitam se: da li je to i posljednja?

Kre em u pravcu ceste i dolazim do mosta. Tu mitraljez tu e i ometa prebacivanje. Ispod samog mosta je zemljani nasip iza kojeg se nalazi grupa boraca i po redu stizanja pojedina no se prebacuju. Opasnost je umanjena, jer se ve dobro zamra ilo. Pretr im most i priklju im se grupi od desetak boraca. Neodlu ni smo kuda da krenemo. Ispred nas, s nevelike udaljenosti, javlja nam se dobro poznati glas Joze Grubeli a, komandira ete. Požurili smo u tom pravcu i stigli u selo Miljevinu.

Umoran, legoh na travu da se malo odmorim. Gledam nebo, koje je sada vedro i puno zvijezda. Udišem punim plu ima svježi zrak i razmišljam: da li je mogu e da sam preživio jedan tako strašan dan. Zadowoljan sam što sam u svojoj jedinici sa svojim drugovima. Savladana je jedna od posljednjih velikih prepreka u završetku pete neprijateljske ofenzive. ujem da se kuha ov ije meso za ve eru. To je dobar znak. Oko pono i dobili smo po jedan komadi mesa i malo juhe, što je za proteklih desetak dana jedina ljudska hrana koju smo jeli. Odmah poslije ve ere, a ona je bila i ru ak za naredni dan, nare en je pokret i krenulo se u pravcu sjevera.

Spiro Ercegovci

BIO JE TO DRUG TITO

Gladni, iznemogli i iscrpljeni u borbama kroz Petu neprijateljsku ofanzivu i proboku iz nje, izbili smo na Miljevinu.

Neprijatelj je, prozrevši naše namjere, bombardirao nas je svojom avijacijom cio dan, od izlaska do zalaska sunca. Za sve ove vrijeme naše

jedinice, kao zaštitnica, vodile su žestoke borbe s neprijateljem da bi nas zaštitile dok ne premo preko polja Miljevine.

Pri zalasku sunca neprijatelj je prestao s bombardiranjem. Kad se sve stišalo, prizor je bio neopisiv — pored mrtvih drugova i drugarica bilo je ranjenih, bez nogu i ruku (samo trup od ovjeka), a davali su još znakove života šapatom: »Joj, majko moja!«

Naravno, moralo se i dalje i, na oko 200 metara udaljenosti, naići na mrtvog konja koji je istog dana stradao od bombardiranja. Kako smo bili gladni, jer ve danima nismo ništa jeli, drug uro Dmitrovi, zamjenik politkomesara 2. i 4. bataljona, nose i ranjenu ruku u zavoju obješenu o vrat, zamolio me je da mu odsječem bar komadi mesa i stavim u njegovu torbu. Prije nas su tim putem prošli naši drugovi i ve su za sebe ogulili više od polovine konja.

Drug uro je bio po prirodi veliki veseljak, inače po fizičkoj konstituciji veoma slab i iscrpljen. Vodio je brigu o ljudima i bodrio ih kad je bilo najteže. Gajio je veliko drugarstvo u etni. Znao je u svako doba dana ili noć i kako se koji borac osjeća. Takav je bio omiljen među drugovima i drugaricama, ne samo u etni nego i u bataljonu i brigadi.

Naša kolona, idući preko polja, imala je prilike da stupi u kontakt s drugovima rukovodiocima. Jedan od rukovodilaca, videći u ruhu ranjenog, fizički slabog, upita ga:

— »Kako si ti, družo?«

— »Ja sam dobro, družo, mesa u torbi ima«, pokazujući po torbi zdravom rukom.

— »Dobro, družo. Hrabro, samo naprijed!«

— »I ja tako kažem, družo, samo naprijed! Pobjeda je naša!«

Nijedan borac nije znao da je to bio drug Tito, koji se samo osmjehnuo i nastavio dalje. I kad je bio udaljen od nas, otprilike oko 20 metara, naišao je drug iz rukovodstva, poznavajući u ruhu još od prije rata, upita ga:

»Znaš li ovog druga s kojim si sada razgovarao?«

»Pravo da ti kažem ne znam,« reče mu uro.

— »Pa to je naš drug Tito.«

Tog trenutka nastala je velika tišina, a odmah zatim iz grla cijele ete prolomio se : »Tito«. Od oduševljenja što je drug Tito među nama zaboravili smo na poteškoće koje smo proživljavali.

Mijo Popovi

DRUGI PUT RO ENA*

Marija Vranić bi i danas vrlo sigurno, precizno i iskreno, mogla da pokaže na to mesto: gdje je u jednoj kolibi, kod Miljevina, ranjena poslije proboja prvog obrta kod Sutjeske, neposredno pošto je pokušala da pomogne, koliko je mogla, grupi drugova nepokretnih i bespomoćnih. »Drugarice, i mene . . .« — molile su njihove oči. Za malo zavoj, kap joda. A torbica sa crvenim krstom je bila prazna već. »Drugarice, hvala što si nam došla, spasićeš nas . . .« — nastavljali su u toj tami, a Marija,

* Preuzeto iz lista » četvrti juli«.

devojka, koja je iz pitomog Trogira pošla u planinu da se bori za IDEJU, nije mogla da izdrži iznenadnu navalu suza. Zaridala je i istrala napolje. A baš, u tom trenutku, je kraj nje eksplodirala jedna od onih mnogobrojnih bombi, koje su Nijemci bacili iz »kašeta« da spale zemlju svud oko Sutjeske. Briznula je krv. Partizanka je posrnula, sledila se: njeno stopalo je bilo raskidano, a zna se šta je vojniku noga. Tri dana i tri noći ona je puzala tu, dubodolinama, nastoje i da pomogne sama sebi, a tek u trenutku kada je videla da Nemci osvajaju taj prostor, da se spuštaju sa brda, primetila je jednog druga i kriknula:

— Zaklinjem te, ubij me! Da me oni zlikovci ne nađu . . .

Crnogorac, koji je trebao da izvrši hitno drugi zadatak, našao se na muci. Nanišanio je na devojku koja je vezala maramu preko oči, ali je i on jeknuo: ne mogu.

Pa je brzo dohvatio devojku oko pasa, i kao snop žita, preneo u neke vinjage i pokrio granjem. »Ne e te naći, a i potok ti je blizu. Živi. . .« izgovorio je u dahu i otišao.

»Dok sam tu bila, danila i noćila, imala sam dosta vremena da razmišljam o svemu. O našoj porodici Gruji, poznatoj i asnoj u ovom kraju, o ocu Duji, trgovcu i za one prilike imućnom ovek ali pravednom i patrioti, kojega su Talijani brzo vrgli u tamnicu i tamo e godine rata strijeljali iznad Kaštel Starog. O majci, blagoj i plemenitoj, koja nas je spremala za partizane, mućila, a samo su joj oči govorele koliko želi da se vratimo. Meću tim, brat Anton, sa kojim sam pošla u partizane, ubrzo je poginuo kod Knina, brat Jozo je bio zarobljen na Sutjesci i jedva preživio njemačke logore, a Marinko, najmlađi, (sada direktor zagrebačkog »Vjesnika« i član CK SKH) ostao je na terenu kao ilegalac, kao i sestra Vinka. Cijela obitelj na pravoj strani!

Bila sam u raznim jedinicama. Prvo u Glamočkoj četi pa u Dinarskom bataljonu, ko bi sve nabrojao. Neretvu sam prešla kao borac 2. dalmatinske brigade. Kod Kalinovika me, kao i mnoge, šepa tifus. Nikad ne u zaboraviti neka brda, potoke, vatre. Uvukla sam se pod pocijepanu deku, jorgan što li, a kad je ponoć pala komanda za pokret, prodrmah druga pored sebe. 'Ustaj' — govorila sam mu, ali brzo shvatih da je odavno već mrtav.

Do Sutjeske sam prezdravila nekako.

Radila sam kao bolnička arka u brigadnom sanitetu, najčešće uz kiruršku ekipu. Bili su to trenuci kada se o životu više učilo nego iz bilo kojih knjiga, nego u bilo kojoj školi. Kad operiraju dr Levi ili dr Cedo Ilić kovi, a nema ništa za anesteziju, nego mi govore, što glasnije, da sipam eter. Iskrene praznu bocu a suze mi liju. Ranjenik to gleda pa, ne okrećući oči od mog lica, počinje da pjeva! Sudbino, strašna si, ali hvala ti što mi je omogućeno da takve ljude upoznam, da budem sa njima, mislila sam.

Sjećam se svega vrlo dobro. I Neretve, Pive, Tare. Ali Sutjeske ne. Rekoše mi da su me u nesvijesti prenijeli na konju do ispod Gornjih Bara. U tom paklu, u tutnjavi aviona i artiljerije, dobila sam zadatak da pratim jednog teškog ranjenika, koga smo sve vrijeme nosili. Predali smo ga, a onda sam naišla na grupu ranjenika u jednoj kolibi, gdje sam i sama ranjena.

Dugo sam tu bila pokrivena granjem. Onda sam se otrgla iz kome i pošla, instiktivno, prema Zelengori. Ne znam koliko sam tako, etvoro-noške, puzala. Prolazili su dani i no i, a ja ljudskog glasa nisam ula. Izgubila sam osje aj za vrijeme. Samo me je neki unutrašnji nagon tje-rao naprijed, što dalje od strašnog razbojišta, na kome sam bila svjedok zvjerstva Nijemaca, ustaša, etnika... I vrsto sam se zarekla živa im ne u pasti u ruke. A nikad nisam gubila nadu da u se izvu i.

Jednog dana naišla sam na neku šumu, gustu, inilo mi se nepro-hodnu. Ali ja sam pošla baš kroz nju. Tako mi je srce govorilo. Odje-dnom sam ula ne iji govor: ljudi su! Ali koji, naši ili neprijatelji? Ili su to moja snovi enja, halucinacije? Bila sam, me utim, toliko prisebna da sa ekam, do no i, pa da se približim tek po mrklom mraku.

O sre o, nisi me napustila. To su naši. Još više, to su moji! Bolnica je tu, moja drugarica Ivanka Ljubenkovi iz Kaštela, Jele Bilie iz Tro-gira, Luca Novak, doktori svi... Poletjela sam im u zagrljaj, a oni su me dugo, kao malo dijete, grlili i mazili.

Tada sam se po drugi put rodila«.

Dug je bio put Marije Gruji Vran i, zajedno sa Sinjankama, Ižankama, Šiben ankama i ostalim Dalmatinkama. Rana je zarasla na nozi. Ali i ne rana u duši: zbog izgubljene ljubavi, kad smrt odnese naj-draže drugove, saborce, a sve prolazi, samo ostaje sje anje na njih.

»Na Sutjesci sam bila esto, ali ne zbog spomena i spominjanja ve da potražim sebe u tim gudurama. I sve drugove, ta lica koja su ostala da me prate...«

Na e ih Marija pa sa njima pri a. O slobodi, o svojim unucima, o moru. I onda napiše pesmu. I ita, sebi... .

Rodovan Kova evi

U KOLONI BRIGADE

Poslije ranjavanja i bolesti našla sam se u koloni IV ešalona. Bila je to grupa ranjenika pješaka, me u kojima je bilo i boraca bez nogu, koji su danima išli na štakama. Imali su oni konje, ali su ih usput ustupali onima koji su posrtali i bivali ranjavani bombardiranjem iz zraka. Kretali smo se bespu em, utrtim kozjim stazama, penjali se na brda, spuštali u doline. Naš put je obilježen napuštenim stvarima i svježim humkama. Stalno tu eni topovskim granatama i bombardiranjima iz zraka bili smo u središtu pakla. Nisko su se spuštali neprijateljski avioni da bi što preciznije istresali svoj ubila ki tovar na ranjenike, nedužni narod i bespomo nu djecu.

No i, iako hladne, donosile su nam olakšanje, jer tada nismo bili izloženi napadima iz zraka.

Glad, pospanost i iscrpljenost esto su stvarali malodušnost kod po-jedinaca. Ostati, naspavati se... .

Ali uvijek se na e netko ja i da razbije trenutke krize.

Tako smo prešle golgotu 4. neprijateljske ofanzive Katica Klišmani i ja. Katica ranjena u nogu bodrila me na tom teškom putu, a kada bi posustala, tu sam bila ja da joj pružim ruku.

S nekoliko drugova Katica i ja raspoređeni smo u 2. dalmatinsku NOU brigadu. Teška srca smo prihvatile tu promjenu, ali ta jedinica je najbliža. Tu smo se rastale. Ona je raspoređena u 3. bataljon, a ja u 3. etu 2. bataljona.

Sva ranija bojazan od nove sredine pokazala se nepotrebnom. Divni drugovi, prekaljeni borci, primili su nas kao svoje. Komandir Jovo etnik i komesar Miljenko Grubeli pokazali su veliko interesovanje za moje prene nevolje.

Bataljon se nalazio pred Kalinovikom. Antulov Ljubica, etna bolni arka, hrabra, požrtvovana i predusretljiva, bila je duša ete, veoma cijenjena i poštovana od bora kog i komandnog kadra. Bila mi je instruktor, i bila sam na to veoma ponosna. Uvodila me je u posao, upoznavala s drugovima, s njihovim kvalitetama i borbenim podvizima. Uklapam se u život ete. Upoznajem drugove, njihove mane i vrline.

Ceta živi dinami nim životom. Marševi, borbe, straže, izvidnice i stalne promjene mjesta boravka. Na odmorištima Ljubica, Marta i ja imamo pune ruke posla. Ure enje prostorija smještaja, parenje, pranje i krpanje odje e, i još niz drugih poslova. Previjaju se rane — uboji, lije i se » eša«. Ljubica esto negoduje. Dosta je odsutnih drugova na raznim obezbje enjima. Zna da odbrusi Vasi i Milanu, jer uvijek isti borci izostaju. Draže im je da idu na stražu i u patrolu nego da se podvrgnu torturi parenja. Me utim, Ljubica o tome strogo vodi ra una, i bez izuzetka parenje se vrši cjelokupnog sastava. Tako, u našoj eti, nije bilo pjegavog tifusa ni drugih masovnih zaraza.

Došli smo do Drine. No u, u tišini spuštamo se do njene obale. Na suprotnoj strani obale su etnici. Rijetki zvukovi i mitraljeski rafali narušavaju no nu tišinu. U zoru se povla imo i dane provodimo u zaklonima. Nastojimo da se što manje otkrivamo, kako bismo izbjegli bombardiranja.

Jedne no i forsira se Drina. uje se žestoka borba na suprotnoj obali. Prelazimo Drinu u zoru. Imamo sre u, magla je gusta. Splav stenje od tereta i udara brzaka, matice i virova. Splavar Rade, moker, prozebao, pogrbljen i ranjen u nogu, vješto nas privodi drugoj obali. Borbe se prenose na visove okolnih brda. eta se usiljenim maršem uklju uje u borbu.

Poslije žestokih borbi, koje traju i danju i no u, stvoren je slobodan prostor. eta se smješta u selo. Fo a je tu, ispod nas. U tim borbama palo je dosta boraca. Ima i dosta ranjenih. Ranjen je i komesar Miljenko. Selo u kojem smo smješteni zove se Biokovo. Uz obezbje enja koja se izvode u pravcu Fo e eta se odmara. Prikupljaju se snage za nove borbe. Mi, drugarice, organiziramo rutinske poslove, kao i uvijek kada se ukaže prilika. Veljko prikuplja omladince. Polji ak organizira zbor, uvježbava borbene pjesme i poneki ske . Jerko organizira zidne novine. »Vrabac« ismijava i kritizira sve bez izuzetka. U sje anju mi je strofa:

»Misli baka, moja rano,
da je iko — Talijano«.

U ku i, u kojoj smo bili smješteni, doma ica se zvala baba Stana. Jednog dana astila nas je baba Stana kuhanim jajima (bio je Uskrs). Kada je došla do ike nije ga htjela po astiti govore i: »Iš Talijano, ti

si moje kokoške pojeo«. Žalila se da joj »Talijani« pokradu kokoške, kad nai u, a mi smo joj Ciku predstavili kao »Talijana«, jer je on vodio konverzaciju na talijanskom s Talijanima koji su se nalazili u našoj eti još od Jablanice. Tako je baka mislila da je Ciko Talijan, a njemu to nije bilo pravo.

Za Zivkovi a »Vrabac« je pjevao:

»Kada eta u selo do e,
Žile u patrolu po e.
Prona e lazu, da se uvu e u magazuz,
U sanduk gura njušku, da pronaz e krušku«.

»Vrabac« nas je nemilosrdno kritizirao, ali se nitko nije ljutio. Na predahu humor, šala i smijeh uvijek su bili prisutni.

U eti je bilo dosta šereta, ali Polji ak je nosio barjak. Marširamo uz Sinjajevinu, predstoji nam borba s Nijemcima. Gušimo se od smijeha, komandir Jovo je komandirao tišinu. Polji ak, kao navijen, prepri ava razgovore pojedinaca s Talijanima — »Talijano ne izuvare škarpaz«, ili »Talijano ne pecare krompiraz«.

Smijeh utihnu na strogu opomenu komandira, da bi se zatim pojavile želje — šta e se dobiti od Nijemca. Ciko je zaželio cokule, opanci se raskiselili. Klizi po vlažnoj zemlji, a hla e ima nove. Ljubica mu govori da pripazi, da se ne desi da Nijemac izuje njega. U toj borbi Ciko je poginuo. Nama ostade bol i tuga za izgubljenim drugom.

esto se kolona vukla tiho. Svatko od nas je nosio posljednju uspomenu na palog druga ili drugaricu koje smo ostavili na bojištu. O i su sjale, a gr na licu zadržavao suze. Netko bi predložio: »Drugovi, hajde pjesmaz«. Najprije bi iz jednog grla potekla tiha melodija, zatim bi se sve više širila i poja avala da bi se na kraju razvila prava borbena pjesmaz, koja nam je donosila olakšanje. Istinsko olakšanje donosile su nam naredne uspješne borbe.

Kalili smo se na svom borbenom putu. Danima smo se kretali obroncima Durmitora. U dolini se imao utisak da e se toljagom mo i dohvatiti nebo kad se uspnemo na brdo, a kad smo se uspeli na brdo ispred nas su bili još viši masivi. Pra eni kišom i bombardiranjem iz zraka esto smo posrtali, i konji i mi. Nismo ni slutili da hitamo u susret Sutjesci. Narod nas je primao sa simpatijama. Rastajali smo se od naših doma ina kao od najro enijih, uz obavezno obe anje da emo im opet do i kad se završi rat. Spuštali smo se u kanjon Pive. U bezdanu se modрила rijeka.

Na suprotnoj strani rasulo se selo. Sigurni da emo tu zano iti, nismo osje ali ni strah ni umor. Oko nas je vrilo od bombardiranja. Selo smo obišli, ali bilo je napušteno. Kolona je produžila dalje u no . Zalazimo u guste šume. Preko proplanaka i kroz doline kre emo se kozjim stazama. Izbijamo u Suhu.

Penjemo se uz najstrmije brdo izloženi stalno neprijateljskoj vatri. Dolina je i od vatrene kanonade. Kre emo u susret najve oj bici koja e našu brigadu ovjen ati slavom.

Na Barama smo. Doživljavam ih kao košmar. Teško je opisati što smo sve preživjeli tih dana. Mnogo ranjenih drugova, još više poginulih

i nestalih u jurišima. Pojedini drugovi bivaju raznijeti od direktnih pogodaka granata. Zavojnog materijala nema. Koristi se sve što se ima pri ruci, naj eš e komadi odje e. Kiša esto pada, što nam još više otežava situaciju u kojoj se nalazimo. Pomaže nam gusta šuma, koja nas skriva od neprijatelja. Hrane nema — jede se razno rastinje, u udolinama jezera okolina je obrasla srijemušom. Beremo je. Vrlo esto juriši nas prekidaju, tako da je ostavljamo. Skoro jedina hrana su nam bobice na bukovom liš u. Puževa ima dosta. Primorci ih skupljaju pa im se ukaže prilika puževi ve cvr e na tek naloženoj vatri. Dinarci negoduju, mada su ih mnogi i probali. Glad i nije tako ubita na. Valjda uslijed stalnog potiskivanja te potrebe, zbog situacije u kojoj se nalazimo. Najvažnije je opstati, preživjeti i boriti se do kraja. Prekaljeni u vatri ranijih bitaka, jedin-stveni, jurišali smo na neprijatelja, otimali od njega oružje i municiju. Koliko e sve to potrajati, nitko nije razmišljao. itali smo svu ozbiljnost situacije na licima komandnog kadra. Pale žrtve su nam kazivale sve.

Jedne no i smo se povla ili. Komandir Jovo je rekao: »Tišina. vrsto držite vezu. Onaj ko je prekine, ostaje zauvijek. Za nama e krenuti Nijemci.«

U zoru smo stigli u dolinu Sutjeske. S nama se kretalo i nekoliko lakše ranjenih drugova. Komesara Oblaka nije bilo, ostao je. Još se nije razdanilo. Vide se tragovi ugašenih vatri, napuštene stvari. Kre emo utabanom stazom. Duž puta u šumarcima, nespretno pokriveni granjem, mrtvi drugovi. Usput se bjelasaju konjski kosturi. Potpuno oglodani. Bjele se i debila bukava.

Pored ugašene vatre sjede ovjek, žena i dje ak od dvije-tri godine. Nijemo se gledamo. Dje ak u ruci drži ogoljenu kost konjske noge. Na njoj bliješti potkovica. Pri e im netko iz kolone. Ne ujemo razgovor. Ubrzano idemo naprijed, uz držanje propisnog odstojanja. Avioni nas stalno prate. Svuda oko borba. Usput susre emo i druge jedinice. Na jednom proplanku sretoh i mog ujaka Stipu Pavlova [poginuo na Olovu u 2. proleterskoj (srpskoj) brigadi]. Padamo jedno drugom u zagrljaj. Nai oše avioni. Bombardiraju, zemlja je i, puca drve e oko nas. Ginu drugovi. Naše rije i se ne uju od praskanja bombi. Rastadosmo se u tom paklu.

Zano ili smo u gustoj šumi etinara. Suma vlažna i tamna. Je e borbe svud oko nas. Dobijamo po komadi konjskog mesa. Planu ponegdje vatra dobro zaklonjena. Granate zvižde iznad naših glava. Oštar glas komandira: »Gasi vatru!« Meso se jede živo. I ništa sla e.

Pojavljuje se žena s djetetom. Sva je uznevjerena. Dobiva meso za sebe i dijete. Kroz suze pri a da su pošli za kolonom. Nijemci su im bili za petama. Da bi izbjegli potjeru, muž joj je istrgao dijete iz naru ja i bacio ga. Ona je pošla po dijete, koje se skotrljalo niz padinu. Nijemci svud okolo. Spasila je dijete i evo je kod nas.

uju se avioni. Padaju bombe. Rafali iznad naših glava. Boj se svuda vodi. Kre emo se tiho. ujemo nama nepoznate rije i. Veza se prenosi šapatom. Srce je u grlu, a kolona ide naprijed. Ne smije se posrnuti, nikako izostati, ne prekinuti vezu. Onaj kome se to desilo naj eš e je ostao zauvijek. Koliko emo dugo izdržati ovako?

Novi dani donose nam isto. Sporo se vu emo, izranjavani, pocijepani, bosu. Šuma svud oko nas. Prolazi kolona. Na oborenom deblu sjedi An elka Durbaba. Na krilu joj leži ranjen trogodišnji sin Ilija. Glava mu uvi-jena. Krv probija kroz zavoje. Pored An elke je i njena svekrva. Obje su nijeme od bola.

Ponegdje, vidimo, sjedi borac. Odmara se, posustao je. Pri e mu netko od nas, pozove ga da krene, a on šuti. Drmne ga za rame, a on padne. Mrtav je.

Vrijeme se ne mjeri, a i zašto bi. Muke traju jednako i danju i no u. esto nas prate kiše. Mirniji smo, avioni nas manje tuku.

U zoru stižemo u Miljevinu. Vedar dan, sunce na pomolu. Selo nam je ostalo u prijatnoj uspomeni od prije nekoliko mjeseci. Tek što smo se spustili u selo, pojaviše se avioni. Eskadrile se smjenjuju, bombardiraju i mitraljiraju cijeli dan. Mi smo u zaklonima prikovani za zemlju. Lete projektili, rasprskane bombe, kamenje, zasipa nas zemlja. Onaj tko ne izdrži i pojuri za boljim zaklonom, biva raznijet.

Jedini put, preko rijeke, vodi nas na drveni most. Duž rijeke je cesta, a na njoj Nijemci i njihovi tenkovi. S prvim mrakom jurišamo. Tr e i prelazimo most i cestu, grabimo uz brdo.

Te no i, poslije dugo vremena, negdje pred zoru, dobivamo topli obrok. Mnogi ne stižu da ga pojedju. Artiljerijska vatra i bombardiranje tjeraju nas naprijed.

Marširamo svakodnevno. Prati nas avijacija, bombardiranje nam nanosi velike gubitke, naro ito ako nas zatekne u koloni na otvorenom. Ponekad nas iznenade pri podjeli hrane. Tada nastaje op a zbrka. Ostavljamo porcije i bježimo u zaklone. ujem stroge glasove komandira: »Lezi!«. Kako je teško ostati miran dok bombe prašte, mitraljezi paraju zemlju, a sirena »štuke« diže kosu na glavi.

Pritisak neprijatelja popušta. Borbe više nisu stalne i tako jake. Obroci sada ne izostaju, jedemo danju a po esto i no u. Glad osje amo ja e nego u dolini Sutjeske. Usput stradaju nasadi luka. Drugovi koji su preboljeli tifus jedu sve što se može jesti. U našoj eti nema kra a. Kolona je uvijek kompaktna, ali se šapu e kako su pojedinci strijeljani zbog kra e.

Bol nam razdire dušu, ali kada trezvenije razmislimo nalazimo opravdanje za stroge zakone. Onako izglednjeli, da nije bilo discipline, uništili bi sve. Ovako sjedimo u vo njacima, krijemo se po njima, a nitko ni trešnju da ubere.

Naša eta je zauzela položaj duž pruge Višegrad—Sarajevo. Polegli smo duž nasipa na mokru zemlju. Pruga je u usjeku ispod nas. Nismo dobro zaklonjeni, ali od neprijatelja ni traga. Povla imo se u zoru. Ispod mosta u blatu nekoliko leševa palih drugova i drugarica. Tr e i se penjemo uz brdo. Na odmorištu komandir Jovo nas pogleda. Pita gdje je Cvitko. Tu, skoro, bio je s nama. Vra aju se dva druga da vide šta je s njim. Ubrzo se va aju sa Cvitkovom puškom. Cvitko je mrtav.

Peta ofanziva je za nama. Rane su polako zacjeljivale. Ja ali smo i moralno i fizi ki.

Ivanka Vrtlar-Medi

GLAVA IV

**U ISTO NOJ BOSNI, CRNOJ GORI,
SANDŽAKU I ZAPADNOJ SRBIJI**

Brigada vodi borbe na Romaniji, Kladnju, Ozrenu, Maglaju, a zatim na Kolašinu za Berane, oko Andrijevice, Nove Varoši, Sjenice i Ivanjice.

STAZAMA BRIGADE

PRELAZ IZ BRIGADE U BRIGADU

Osvanuo je etnaesti lipanj 1943. godine. U ranim jutarnjim satima drug Vojin Popovi (poznat u partizanima pod imenom Petar Božovi) izdvojio je iz sastava 10. hercegovačke nas trinaestero drugarica i drugova i daju i nam maršrutu, naredio da odmah krenemo u sastav 2. dalmatinske. To je ura eno zbog toga što su neki drugovi bili ranjeni (me u kojima i ja), neki bolesni ili izmoreni, a 10. hercegovačka je morala, po nare enju Vrhovnog štaba, usiljenim maršem krenuti za Hercegovinu, tako da se pretpostavljalo da ovih trinaestero ne e fizi ki savladati predstoje i napor. Drug Popovi (koji je bio zamjenik komandanta 10. hercegovačke) za »komandanta« ove grupe postavio je autora ovog napisa, tadašnjeg političkog komesara ete.

Po dobijenom nare enju krenuli smo u jednu obližnju šumu da se spremimo za polazak. Me utim, im smo ušli u šumu, iznenada je izbila neprijateljska avijacija i bombardirala i mitraljirala je one dvije-tri kuće, u kojima su se zadržali još neki drugovi iz Štaba 10. ili iz prištapske jedinice. im je aktivnost avijacije prestala, oni su odmah odjurili za svojom glavnom. Me utim, naš dotadašnji intendant pokazao je svoj sluh i tom prilikom, pa nam je predložio:

— Drugovi, gladni smo. Nemamo nikakve hrane, a kada ćemo uhvatiti vezu s brigadom, neizvjesno je. Po imo mi do onih kuća koje su malo as bombardovane. Možda je tamo nešto ostalo drugovima koji su pobjegli — bile su rije i Jure Bili a. Poslušali smo ga i nijesmo se prevarili. Na prozoru jedne zapaljene kuće našli smo dva poveća kukuruzna kruha, a u jednom loncu je još krkala kaštradina ili janjetina. Naravno, ubrzo smo se ne samo poastili, već najeli do mile volje i zahvalili hercegovačkim drugovima koji su tu hranu »zaboravili«. Me utim, pred jednom od tih kuća našli smo i jednog konja vezanog za drvo. O ekivali smo da e ubrzo uginuti. Ali, ipak ga odriješismo i natovarismo našim skromnim prtljagom i, s puškama o ramenu, krenusmo za brigadom.

Pješa ili smo cijeli dan, doduše s manjim odmorima, jer smo, i pored iznenadnog dobrog ručka, bili iznureni. I, po etkom već stigismo u jedno selo odakle su naše jedinice tog popodneva krenule naprijed. Primio nas je jedan fini seljak, zaista dobar domaćin. On nam je prire-

dio i dobru ve eru, iako mu nijesmo ništa tražili. Naizmjeni no smo uvali stražu, dok su se drugi odmarali, spavali, bez obzira što je to bio osloboeni teritorij.

Sutradan, tj. 15. lipnja, ustali smo rano. I prije polaska se dogovorismo da našem doma inu poklonimo tog konja kao uzvrat za gostoprinstvo koje nam je ukazao. On se, nakon što mu to saopisao, obradovao i odmah naredi ženi: »Zakolji velikog pijevca i pripremi im doru ak, da ljudi ne idu gladni«. I mi i to prihvatismo, iako smo mu dali konja u nadi da e on ipak od njega nešto uiniti, a ako produži s nama, može da uquine. Doma ica je veoma hitro obavila svoj posao, tako da smo se mi opet po astili i oko 10 sati krenuli u »potjeru« za brigadom. Pješa ili smo i tog dana. Vrijeme je bilo veoma lijepo, toplo i sunano. I u smiraj dana do osmo u sastav 2. dalmatinske, me u Dalmatince, koji su nam bili isto tako mili i dragi kao i Hercegovci, od kojih smo se rastali. Eto, tako je prošao taj dvodnevni »interregnum« — vrijeme od odlaska iz jedne do dolaska u 2. dalmatinsku NOU brigadu. Tako je prestao moj mandat »komandanta«. Ve smo te ve eri saznali koji su naši stvarni komandanti, komandanti s trajnijim mandatima.

PLAKAT U MAGLAJU

etvrtog kolovoza 1943. godine, izjutra, ušla je u Maglaj i 2. eta našeg 4. bataljona. Na mnogim zidovima pronašli smo plakate s Titovom slikom, koji su nazvani »berlinska ucjena«. Potpisalo ih je »Vrhovno zapovedništvo nema kih trupa za Srbiju«. Na plakatu je, pored ostalog, bio slijede i tekst:

»N a r e d b a

100.000 RM u zlatu dobi e onaj koji dovede živa ili mrtva komunisti kog vo u, Tita. Onaj koji dokaže da je ovog zlo inca u inio bezopasnim ili ga preda najbližoj nema koj vlasti, ne samo što e dobiti nagradu od 100.000 RM u zlatu, nego e time uiniti i jedno nacionalno delo, jer e osloboditi narod i otadžbinu od krvavog boljševi kog terora . . .«

Cim su naši vojnici ugledali ove plakate, odmah su po eli da ih uništavaju. Me utim, ja sam to zabranio, tako da je vodnik jednog voda moje ete, Jakov Kli inovi , rekao drugovima: »Gospe mi, ovi je komesar poludija. Ne da cipati plakate koji su protiv Tita«. Naravno, ja sam imao drugu namjeru i ubrzo sam je ostvario. Na listovima bijelog papira, obi nog formata, napisao sam velikim slovima slijede i tekst:

»Tko nam dovede živa najve eg zlo inca i izdajnika naše zemlje, Antu Paveli a, dobit e nagradu od

10 kuna, slovima: deset kuna u papiru!«

Pozvao sam Jakova Kli inovi a i naredio mu da ove naše »plakate« nalijepi sa strane na velike njema ke plakate, što je ovaj i u inio. Mještani su, kao i naši borci, odmah prišli da itaju i našu »naredbu«. I svi su se grohotom smijali njenom sadržaju. Mještani su ak jedan drugom dobacivali u smijehu: »Alaj ga mnogo procijeniše!«. Jakov Kli inovi je

poslije toga došao k meni i rekao: » estitam, družę komesare. Imao si pravo, efekat je postignut!«.

Vladimir Kořak, bivši ministar financija Paveli evog kabineta, priao mi je (za vrijeme dok je bio 1946. godine u istražnom zatvoru OZN-e za Hrvatsku) da je taj naš »plakat« stigao i do ustaške vlade u Zagrebu i da je Mladen Lorkovi (Paveli ev ministar vanjskih poslova), s još nekoliko ministara Paveli evog kabineta, napravio itavu cirkusijadu, uspo-re uju i sadržaj naše, nazovimo je »maglajske ucjene«, s onom »berlinskom«, podvla e i naro ito cifru od 10 kuna u papiru, koliko partizani smatraju da je vrijedan njihov poglavnik. I sam Paveli bio je upoznat sa sadržajem »maglajske ucjene«, kojom se prilikom, kako je priao Ko-řak, i on nasmijao sadržaju i ideji i ozbiljno ukorio svog ministra za »promi bu«, koji, navodno, nije znao da uzvra a.

Mi smo istog dana oko podne morali napustiti Maglaj, jer je stigla njema ka motorizacija i znatno poja anje u ljudstvu. Me utim, obezbijedili smo i novoj neprijateljskoj posadi da se i ona uvjeri, itaju i naš »plakat«, koliko cijenimo najboljeg Hitlerovog »saveznika« — tzv. poglavnika tzv. NDH — zlo inca bez presedana — Antu Paveli a.

I SA ZAROBLJENICIMA KOREKTNO . . .

Nikada u našim jedinicama nijesmo dozvoljavali maltretiranje zarobljenih neprijateljskih vojnika, mada je bilo pojedinaca koji su, kivni na neprijatelja, posebno u borbama u kojima smo imali gubitaka, bili spremni da i to urade. Me utim, znalo se kakvo je naše pravilo ponašanja i nitko nije smio da ga izigrava. Ali, ipak se desio jedan slu aj, o komu u, u ovom napisu, nešto kazati.

Naime, krajem kolovoza 1943. godine, jedinice 2. dalmatinske su usiljenim maršem sa Ozrena (podru je oko Lukavca i Tuzle) krenule prema Fo i. I na tom su se putu, u blizini Zivinica, sukobile s neprijateljem. U toj borbi, pored poginulih neprijateljskih vojnika, bilo je i nekoliko desetina zarobljenih domobrana i nekoliko Švaba. Od svih domobrana samo jedan nije bio u borbi protiv nas, na Sutješci. I svi su bili studenti. Njihova jedinica nazvala se: »Hrvatska izobrazbena brigada«. Tom prilikom, i u prisustvu naših drugova i zarobljenika razgovarali smo s jednim švapskim podoficijerom. Pitali smo ga da li zna kakva je situacija na isto nom frontu. Me utim, njegov odgovor je za udio sve nas. Nijesmo ni pomišljali da su Švabe tako neobaviještene. On je, sasvim mirno, siguran da govori istinu, rekao da su njihove trupe davno ostavile iza le a Staljingrad, da su prodrle u Baku i da se svaki as o ekuje pad Moske i Lenjingrada i kapitulacija Rusije. Upozorili smo ga da su sovjetske trupe 23. velja e oslobodile Staljingrad, zarobile 300.000 njema kih vojnika i oficira, zarobile pri tom i 24 generala, na elu s feldmaršalom von Paulusom itd. Na to nam je Švaba odgovorio da ne treba vjerovati glupoj komunisti koj propagandi. Neposredno poslije ovog odgovora, svi smo ga pogledali s puno u enja, a jedan naš vojnik je prisko-rio tom Švabi i tako ga raspalio šamar inom da se ovaj stropoštao na zemlju. I im se Švaba podiže, ja tom našem »juna ini« pružih ruku i rekoh: » estitam! Nijesam znao da imamo takvog 'junaka' u kuhinji«.

Bio je to uvijek kojemu, iako je bio stariji borac, barut nije mirisao. Takvi su drugovi u našim jedinicama bili prava rijetkost, ali, eto, taj je to bio. Njih smo dodjeljivali komorama, intendanturama, kuhinjama, mada je i u tim službama bilo izvanredno hrabrih drugarica i drugova. Pozvan je odmah komandir jedne ete i bio »ukoren« da radi slabu kadrovsku politiku, ali mu je takvog »borca« dodijelio kuhinji da radi isti krumpir i tovari kazane. Svi su naši drugovi shvatili o čemu se radi. Tu, na licu mjesta, tom »juna inu« dali smo pušku i odmah ga poslali u etu da se bori, kada je pokazao »takve« kvalitete. I on je osjetio da je kažnjen, mada smo mi sve to izveli veoma ozbiljno. I na našu žalost on je već u drugoj borbi bio teže ranjen. Meni je i danas žao da se tako postupilo, iako je on i u komori mogao stotinu puta biti ranjen i poginuti. Svi naši borci, nakon što su saznali za šamar, i na in na koji je dat zarobljeniku, odobrili su naš postupak, smatraju i da je bio i pedagoški i politički ispravan. Tako je to shvatio i naš drugar, koji se kasnije oporavio i potvrdio kao dobar borac u najtežim okršajima.

Pero Trutin

SAM U KLADNJU

Nakon što sam predao ranjenog komandanta brigade s konjem jednoj drugarici, uputio sam se za kolonom da stignem drugove iz (starog) 4. bataljona. Bilo je to 10. VI 1943. godine. Na putu nas je zaustavljao (ostatke) starog 4. bataljona komesar bataljona drug Gojko Tomić (poginuo 13. VI 1943. godine kod Rataja, prilikom prelaza za Miljevine) i raspoređivao u razne bataljone. Mene je raspoređio u 1. etu 3. bataljona.

U pokretu me je zaustavio zamjenik političkog komesara brigade drug Jovo Kapić i vodnik zastavnog voda brigade Grgo Marko. Pozvali su me u stranu i dali mi jedan dosta teški ranac. Drug Kapić me je upozorio: »Ovo je arhiv štaba brigade. U njemu je i nešto zlata zaplijenjenog kod etničkog vođe Nikole Bojovića ispod Sinjajevine. To ne možeš nositi. Sa ovim živ, bez ovog mrtav!« O ovome ne mislim pisati, nego samo napominjem da me je nošenje tog ranca do Miljevine izmorilo još više onako iznemoglog. Sve sam više slabio i osjećao da ne mogu ići, pa sam se poslije Olova priključio 3. bataljonu.

Došli smo blizu Kladnja. Stigao je nalog da se Kladanj oslobodi od ustaša. Za napad je određen i naš bataljon. Napad je trebao započeti u 20 sati. Nešto prije toga došli su iz štaba bataljona da rasporede jedinice za napad. Meni je prišao zamjenik komandanta bataljona, drug Jozo Grubelić, i naredio mi da ja ne idem u napad, jer da sam slab i bolestan. Odredili su mi da legnem u jednu bajtu, koja se tu nalazila i ubacili mi nešto suhog lišća. Tu sam legao i mislim da sam odmah zaspao.

Ja ništa nisam znao kako je tekao napad na Kladanj, ni kako sam se onesviješten probijao kroz borbu, ni ostalo što se u toku noći zbivalo, niti kako sam se u zoru našao bez ikogdje u Kladnju.

Kako sam i u Kladnju bio bez svijesti, to mi se kasnije vratilo i razbistrilo, kada u samo svanuće primijetim neku vojsku, koja se preko jedne betonske brane spuštala u Kladanj. Vidjevši tu vojsku, povikao sam:

»Stoj! Ko ide?« Odgovoreno mi je: »Ovdje 3. bataljon 2. dalmatinske brigade!« Na to ja pitam: »Tko vam je komandant, tko komesar?« Odgovoreno mi je ta no, na što sam ih pustio da priđu. Ali, tek kada su prišli, pošlo je ono pravo. Zamjenik komandanta drug Grubeli pošlo je na mene vikati: »Tko je tebi dozvolio da ideš u Kladanj?«, da u odgovorati itd. Kada je paljba završena, ja sam drugu Grubeli u mirno odgovorio: »Ja pojma nemam kako sam ovdje došao! Bio sam u nesvijesti i nisam ništa znao, dok nisam vas vidio kako se spuštate preko brane!« Na to mi je on naredio da idem u stroj, što sam i učinio.

Ante Buiš

OD ZELENGORE DO OZRENA

U sastav 2. dalmatinske NOU brigade došao sam u 3. bataljon, po njegovom povlačenju sa Bara iznad Sutjeske. U toku 5. neprijateljske ofanzive prebolio sam pještavi tifus u 3. dalmatinskoj NOU brigadi. Zahvaljujući i sluzi ajnosti ostao sam živ. Jednog dana našla me je iznemoglog, nesposobnog da se sam kretam, drugarica Poljak Vjera iz Solina i našla me po elu voditi prema Sutjesci. Hranila me je nekom travom i bobica ma bukovog lista, pa smo poslije 2—3 dana došli do r. Sutjeske i s grupom prizdravljenih tifusara (oko podne) prešli rijeku, ušli u šumu i nastavili kretanje prema zapadu.

Sutradan ujutro došli smo u 3. bataljon, u kojemu je bio i moj drug mještani Dragan Lapi s kojim sam zajedno pošao u NOVJ. Bio sam presretan što sam ga našao i što sam došao u ovaj bataljon. U bataljonu me nisu rado primili iz bojazni da nekoga ne zarazim tifusom, a niti sam se mogao boriti i kretati kao zdravi drugovi, pa sam uvijek bio podalje od ostalih drugova i drugarica, ali vrsto odlučan da u bolnicu ne idem.

Istog dana uslijedio je pokret prema Zelengori. U Zelengoru smo stigli predvečer, gdje sam sreću još moja dva mještana Ercegovi Dušana i Vukovi Vjekoslava, koji mi je dao komadi konjetine samo malo pešene na vatri.

Te noći nastao je pokret svih jedinica koje su se našle na Zelengori. Noć je bila kišovita, mrkla u gustoj šumi, tako da je bilo klizanja, posrtanja, padanja i gubljenja veze.

U svitanje izlazili smo iz šume i ulazili svaki u svoju brigadu i bataljon. Kretali smo se nekom podužom livadom, kada s dosta visokih položaja — desno od našeg kretanja — neprijatelj zapuca po nama, tako da su zdravi potrali u mrtvi ugao i nastavili pokret, a ja sam nastavio kretati se livadom jer nisam mogao trčati. Gađali su me dosta dugo, ali me nisu pogodili.

Poslije podne došao sam na Miljevinu. Dva izviška aviona su vršila izvišanje u niskom letu. Gladni i iznemogli borci razišli su se po selu u potrazi za bilo kojom hranom. Neki vade i komadi eposa enih kumpira, pa to u porcijama kuhaju, odnosno prže zob ili ječam. Međutim, bilo je malo sretnika koji su do toga došli. Kada su se avioni ponovo vraćali prema nama, otvorili smo na njih pušanku i mitraljesku vatru.

U jednom momentu izgledalo mi je da je jedan avion pogođen i da pada, a kad tamo on vrši manevar penjanja na veće visine i nastavlja izvršavati svoj zadatak. Nedugo zatim iz pravca Sarajeva dolaze eskadrole neprijateljskih aviona. Mitraljiraju i bombardiraju naše kolone i položaje. To je trajalo sve do sumraka.

Za vrijeme bombardiranja ja sam se našao u blizini jedne staje, pa sam se u nju sklonio s grupom drugarica i drugova. Krov na staji bio je od bukovih dasaka. Izgleda da su nas neprijateljski avioni primijetili, pa su stajuga ali u nekoliko navrata. Bombe su padale oko nje, krov je s nje odletio, a srećom za nas nijedna bomba u nju nije pala. Ja sam bio u jednom uglu i onako slab, umoran i gladan zaspao i spavao sve do prestanka bombardiranja. Kada sam se probudio, bio je mrak, u staji nije bilo nikoga, ali su moja puška i torbica uz mene. Izišao sam vani, ali ni tamo nema nikoga. Čuo sam se što me drugovi nisu probudili. Pomislio sam da su me možda i budili, ali da ja to nisam čuo, a onako slab, kakav tifusar samo može biti, zaključio ili da sam mrtav i ostavili me.

Uputio sam se prema mostu na r. Miljevini i, dalje preko ceste, prema kućama nedaleko od ceste i došao u svoj bataljon. U toku noći i krenuli smo prema selu Jabuka i dalje prema Romaniji. Na prilazima selu Jabuci otkrila nas je neprijateljska avijacija, mitraljirala i bombardirala. To je bio zadnji napad avijacije u 5. neprijateljskoj ofanzivi na naš bataljon.

U toku marša od sela Jabuke do blizu pruge Sarajevo—Višegrad nismo vodili borbe s neprijateljem, ali smo i dalje gladovali. Nismo prolazili blizu naselja, ali smo nešto malo jela dobili prije proboja neprijateljskog položaja na željezni koji pruži Sarajevo—Višegrad. Na ovom maršu znao sam naći i nešto lješnjaka, što mi je puno pomoglo.

Ja sam se pomalo oporavljao od posljedica bolesti, a da je bilo dovoljno hrane, to bi išlo još brže. Bolje sam se osjećao i sve se bolje upoznao s drugovima i drugaricama u vodu i čistu, ali još ni izdaleka nisam bio ravan borcima koji nisu preboljeli tifus. Glad sam strašno osjećao. Mislio sam da se nikada više neću u najesti.

Naš 3. bataljon bio je dobro zamaskiran u šumi nedaleko od željeznice pruge, kojom je povremeno krstario blindirani voz. Na podesnim položajima u pravcu našeg nastupanja bilo je bunkera i rovova. Uoči proboja preko pruge u pravcu sela pod Romaniju spremalo se veliko nevrijeme. Počela je padati i kiša. Stojalo je dalje odmicalo vrijeme kiša je bivala sve jača. Slika mi je na prolom oblaka.

Sve pripreme za napad na neprijateljske položaje i proboj pod Romaniju izvršene su do pada mraka. Kada se dobro smračilo, pošli smo u napad mi i ostale naše jedinice. Izvršen je snažan napad na neprijateljeve položaje. Nekoliko juriša je izvršeno i neprijateljevi položaji su zauzeti. Porušena je željeznica pruga i izvršeno bilo obezbjeđenje proboja. Naš marš pod Romaniju je počeo u toku noći. Sve jedinice i dijelovi VŠ NOV Jugoslavije prešle su prugu Sarajevo—Višegrad i došle u sela pod Romaniju.

Ja sam se poslije proboja našao u grupi s Majicom Markom, Bartulovićem i jednim drugom iz Crne Gore kojemu ne znam ime i prezime, pa smo se zajedno kretali pod Romaniju. Put kojim smo prolazili bio je

prava kaljuža. Jedva sam noge vadio iz dubokog blata. Desno od toga puta neprijatelj je svako malo vremena bacao svijetle e rakete, tako da nismo mogli zalutati.

Poslije 2—3 sata takvog marša došli smo u jedno selo u kojemu su bile jedinice 2. proleterske brigade. Pitali smo ih za našu brigadu, ali oni nisu znali gdje je ona. Sreli smo jednog seljaka i pitali za selo u kojemu je naša brigada trebala biti, pa nam je on pokazao smjer gdje se selo nalazi. Krenuli smo u tom pravcu. Da ne bismo upali u neprijateljsku zasjedu, odlučili smo da jedan od nas ide u prethodnicu ispred ostale trojice. Pošto sam ja bio najmlađi i me u njima, odlučeno je da to budem ja.

Išao sam oprezno puteljkom, a njih trojica iza mene. Poslije izvjesnog vremena naišao sam na seosku esmu, pa sam pomislio da je selo blizu. Zatim sam došao do jedne kuće nekog sela, a u njoj, kroz jednu rupu, vidjela se svjetlost. Vratio sam se i obavijestio drugove o tome. Razvili smo se u strelce i krenuli prema kući. U selu nije bilo neprijatelja, jer nas nitko nije zaustavio. Došli smo do vrata kuće i snažno ih gurnuli. Vrata su se odmah otvorila, pa smo upali u kuću u 1 u njoj zatekli i zarobili jednog etnika. Razoružali smo ga. Imao je samo pušku s municijom.

Na stvorenu galamu i komandu: »Ruke u vis!« dotrčala je iz sobe majka zarobljenog etnika, iznenadila se kada je vidjela da smo mi partizani, poela kukati i zapomagati, da joj sina jedinca ne ubijemo, da on nikoga nije ubio, niti da je kome zla nanio itd. Rekli smo joj da mu mi ne emo ništa, ve da emo ga odvesti u štab brigade, pa ako je onako kako ona kaže, da će se on brzo vratiti.

Ponudila nam je malo kruha uz mlijeko i skorup. Mlijeka je bilo dosta u škipovima s više od prsta debelim skorupom. Ja sam ostao uvati etnika, a njih trojica su pošli piti mlijeko i jesti skorup. Kada su se oni najeli, onda sam pošao i ja u selo u kuću i poeo halapljivo piti mlijeko i jesti skorup.

U me uvremenu njih trojicu uhvatio proljev, jer su na prazan stomak i istančala crijeva popili puno mlijeka i pojeli skorupa. Ista stvar se malo kasnije i meni dogodila.

Kada sam se vratio iz selo nice, etnika više nije bilo. Sva tri moja druga bila su vani s velikim bolovima i grčevima u stomaku i crijevima. To je etnik iskoristio i kroz prozor majkine sobe pobjegao. Odmah zatim napustili smo njegovu kuću. Otišli smo u najveću kuću u selu i od gazde tražili da nam, ako ima, na mesu skuha malo pure, pa ćemo mu platiti. On je to učinio, a ja sam imao nešto »kuna« koje mi je dao otac i jedan prijatelj kada sam pošao u NOB, pa sam mu to dao. Pojeli smo puru, a meso podijelili ekaju i svitanje da krenemo u selo gdje je trebala biti naša brigada.

Svitalo je. U selo su dolazile neke naše jedinice. Me u njima je bilo drugova koji su bili obučeni u bijele suknene dolamice kakve su nosili neki drugovi iz Vrhovnog štaba NOVJ. Jedan je s grupom drugova došao u kuću gdje smo mi bili. Kada su oni došli, mi smo odmah krenuli dalje prema selu gdje se je nalazila naša brigada. Marševali smo nekoliko sati i stigli u bataljon. Poslije dugog vremena proradili su kazani u etama. Koliko se sjećam to je bio prvi dobar ručak od moga obo-

ljenja od tifusa. Bila je gove a kašasta juha s dobrim komadom mesa i komadom kruha, pa sam se skoro najeo.

Tu smo ostali još jedan dan na odmoru i okrepi, zatim smo krenuli preko Romanije. Bio je dnevni marš. Prešli smo cestu Sokolac—Sarajevo i pored Crvenih Stijena okrenuli smo prema Olovu i Kladnju. Jedan naš bataljon vodio je dosta jaku borbu s njema kim snagama na Crvenim Stijenama, razbio ih i natjerao u bijeg. Mi smo nastavili marš i poslije 2—3 sata marša stigli smo u neko selo gdje smo jedan dan ostali na odmoru. U tom selu intendanti su nabavili nekoliko brava koje smo pekli na ražnju i dobro se okrijepili. Ja sam se sve bolje osjeo, ali još ni izdaleka nisam bio onaj pravi. Koliko se sje am tu smo saznali, da se je naše rukovodstvo dogovorilo s etni kim starješinama da se u tom mestu me usobno ne emo napadati, odnosno da emo mi neko vrijeme boraviti na toj teritoriji, poslije ega emo produžiti u željenom pravcu. Koliko se sje am borbe s etnicima na toj teritoriji nismo vodili.

Naš 3. bataljon imao je još jedan dnevni marš i došao je u jedno selo jugoisto no od Kladnja, u kojem su bile ustaše. U tom selu smo bili 2 ili 3 dana pripremaju i se za napad na Kladanj. Poslije detaljnog izvi anja i dobijanja podataka o rasporedu i ja ini neprijateljevih snaga izvršili smo no ni napad na Kladanj skupa s dijelovima 4. proleterske (crnogorske) i 2. proleterske (srpske) brigade. Neprijatelj je pružio dosta jak otpor, ali nije mogao izdržati naše silovite juriše, pa se povukao u pani nom bijegu iz mjesta.

U mjestu smo zarobili nešto hrane, oružja i municije. Neki su drugovi i drugarice našli ve u koli inu pekmeza i neoprezno jeli, zbog ega su dobili bolove u stomaku i crijevima s jakim proljevom. Iz Kladnja smo ujutro krenuli u pravcu s. Tuholj u kojemu nismo zatekli nikoga od seljaka. Nasjeli su neprijateljskoj propagandi da mi koljemo, palimo i ubijamo, pa su sa stokom i hranom pobjegli u šumu. Osmatrali su s ivice šume kako se u selu ponašamo. Vidjeli su da ne palimo ku e, da ne uništavamo njihove vrtove i vo njake, pa su se pojedina no po eli vra ati.

U ovom selu smo bili nekoliko dana. Po eo je intenzivniji ideološko-politi ki rad, tako da su održavani i teoretski asovi. Prou avala se povijest SKPb, glava IV. Ja sam tada bio u 1. eti u kojoj je komandir bio Bartulovi , a zamjenik komesara Vrekalo Ivo. Ja sam se po dolasku u etu javio Vrekalu i obavijestio ga da sam lan KPJ i da sam u 3. dalmatinskoj NOU brigadi bio i zamjenik komesara ete do rasformiranja 9. NOU divizije, poslije toga sekretar SKOJ-a u 1. bataljonu 3. dalmatinske NOU brigade. Vrekalo mi to nije vjerovao, jer je smatrao da moje držanje ne odgovara tom nivou, zanemaruju i da sam bio tifusar i da nisam mogao biti kao oni koji su imali sre u da nisu dobili tifus.

U Tuhalju sam bio odre en na stražu i, po završetku moje smjene, otišao sam u prostoriju gdje smo spavali i pipaju i pokušao na i moje mjesto. U jednom momentu stavio sam ruku na grudi jednog druga, koji je po eo vikati da ga davim. Valjda je nešto tako u tom momentu sanjao, jer sam ga ja samo lagano dotakao. Na tu viku došao je dežurni ete Lu in Jozo iz Segeta kod Trogira i stao vikati na mene: »Zašto daviš

druga?« Pokušao sam drugu Joži objasniti situaciju, ali on nije htio da sluša, ve mi naredi da se sutra javim na raport komandiru ete.

Na raportu nisam mogao posebno uvjeriti druga Vrekala da ja nisam htio daviti druga, nego da sam ga slu ajno dotakao pri traženju svog ležaja, a on mi kaže: »Tako se ponašaš, a tvrdiš da si lan KPJ!« itd. Analizirao sam moju situaciju u eti i došao do zaključa da mi tu mjesta nema, pa sam odlučio da po em na razgovor zamjeniku komesara bataljona Tihomiru-Tihi Janji u. Odmah poslije raporta otišao sam drugu Tihi i sve mu ispri ao. Istovremeno sam mu rekao da sam uo da se pri štabu brigade nalazi Roje Ante, zamjenik komesara 3. dalmatinske NOU brigade, pa neka se kod njega provjere moji navodi, što mi je on i obe ao. Molio sam ga da me iz 1. ete prebaci u neku drugu, što je on i u inio. Upu en sam u 3. etu.

Nije prošlo dugo vremena i drug Tiho je provjerio moje navode i uvjerio se u njihovu istinitost. Pozvao me u štab bataljona i pitao me na koju bi dužnost želio po i za sekretara SKOJ-a u bataljonu ili za zamjenika komesara ete. Rekao sam mu da mi je svejedno, pa sam kratko vrijeme bio sekretar SKOJ-a, a zatim zamjenik komesara 3. ete.

U me uvremenu sam u 3. eti bio i desetar jedne desetine. Iz Tuholja smo krenuli u pravcu Živinica i Ozrena. Neki naši bataljoni su napali Živinice i na juriš je zauzeli. U isto vrijeme vo eni su pregovori štaba 2. proleterske NOU divizije s etni kim komandantima, da bez borbe pre emo na njihovu teritoriju i da èemo tamo oštati neko vrijeme. Pregovori su uspješno završeni. Poslije oslobo enja Živinica dobio sam zadatak da s mojom desetinom krenem u izvi anje u pravcu Ozrena. Kretali smo se oprezno makadamskim putem i na proplanku jednog brežuljka opazili smo nešto sumnjivo. Legli smo u zaklon i osmatrali.

Poslije kratkog vremena utvrdili smo da je ono na proplanku ovjek u bijeloj odje i s puškom u ruci i da vrši osmatranje. Neprimjetno smo se prebacili preko puta radi zauzimanja boljeg položaja, pa sam ja pozvao onoga gore s povikom: »Tko je gore?« On je odmah legao i pitao: »Tko je dole?«. Sto smo izmijenili nekoliko puta, pa sam mu ja rekao da smo mi partizani, a on je odgovorio da su oni etnici. Pozvao sam etnika da do e dolje kako bi se uvjerio da je etnik, rekavši mu da je postignut sporazum me u našim komandama da se ne napadamo i da mi možemo pre i na njihovu teritoriju i tu boraviti odre eno vrijeme. Poslije malo dužeg uvjeravanja on se uputio prema nama. Kada je došao blizu primijetio je domobransku kapu na Berger Marku. Nije primijetio petokraku, pa je (kako nam je kasnije rekao) pomislio da smo mi ustaše i po eo bježati natrag. Jedva smo ga uspjeli vratiti.

To je bio moj prvi susret sa ozrenskim etnicima, kojih je, po prianju seljaka, bilo u tom kraju oko 7—8000 hiljada. Ovaj etnik s kojim smo uspostaviti kontakt nije bio »bradonja«. Bio je mlad kao i ja u to doba od 20—22 godine starosti, samo što je on bio uhranjen i zdrav, a ja mršav od napora, gladi i tifusa koji sam prebolio. Poslije kra eg razgovora etnik se vratio na svoj položaj, a mi smo ostali na svome, s tim što sam Berger Marka uputio na položaj ete do obavijesti komandira o uspostavljanju kontakta s etnikom i razgovoru s njim.

U popodnevnom satima istog dana itava naša brigada je po bataljonima krenula u rejon isto no od Lipovog brda i Kraljice. Kretali smo

se kroz »špalir« etnika zdravih i do zuba naoružanih sa redenicima preko ramena.

Kako smo mi bili loše obu eni, iscrpljeni od borbi, gladi i umora u 5. neprijateljskoj ofanzivi a oni siti, zdravi i odmorni, pogrešno su zaklju ili da imaju posla s vojskom male borbene sposobnosti, pa su nam napali za elje kolone 4. bataljona. Na taj napad naš 4. bataljon je energino reagirao, prešao u protunapad i razbio tu grupu etnika, te nastavio marš u nare enom pravcu.

Moj 3. bataljon smjestio se u selo isto no od Lipova Brda i Kraljica. Ovo selo i itav ozrenski kraj bili su za ratne uvjete jako bogati. Polja su bila obra ena i zasa ena krumpirom, boranijom, pšenicom i kukuruzom. Šljive, kruške i jabuke dobro su rodile, a bilo je dosta razne stoke i svinja. Seljaci su nam davali nešto hrane, tako da smo se ipak dobro hranili. Za mene i druge prezdravijene tifusare još nije bilo dovoljno hrane pa smo mi dobijali dodatak, ako je hrane ostalo pri podjeli.

U ovom selu po eo je intenzivan ideološko-politi ki rad. Održavana je politika nastava kao i sastanci partijskih elija i aktiva SKOJ-a. Razvio se intenzivan rad me u narodom, a posebno s mladim etnicima kada smo s njima dolazili u dodir. Ina e je politika aktivnost s narodom bila naša karakteristika u svim selima i naseljima kuda smo prolazili i vodili borbe. Svaki drug i drugarica znali su pravilno tuma iti politiku situaciju i ciljeve NOB-a. Svaki od nas je objašnjavao zašto se i protiv koga borimo.

U radu s mladim etnicima tuma ili smo im da su njihove vo e izdajnici srpskog naroda, da sura uju s okupatorima u borbi protiv nas, pa ak i s ustašama, a da smo mi jedini u zemlji koji se borimo protiv fašisti kih okupatora i njihovih slugu. Pri ali smo im o borbama u 4. i 5. neprijateljskoj ofanzivi u kojima su protiv nas, pored okupatora, u estvovali etnici i ustaše i po inili velika zlodjela nad nedužnim stanovništvom. Govorili smo im da je njihovo mjesto s nama u NOB-i, a ne s etnicima i savjetovali im da pre u na našu stranu. Bilo je dosta njih koji su se izjašnjavali da e pre i na našu stranu, jer su im se, pored ostalog, svi ali i odnosi me u nama.

Za ovakvu našu aktivnost saznale su etni ke vo e, pa su jednog dana povukli sve svoje snage zapadno od Lipovog Brda i Kraljice. Koliko se sje am 2—3 dana nismo ih sretali na teritoriji gdje smo boravili, što nam je bilo sumnjivo. Komandant je naredio da se isture izvidnice i upute patrole kako nas neprijatelj ne bi iznenadio.

Jednog dana ujutro u selu je nastala neka gužva, panika i skrivanje seljaka i seljanki. Po nare enju komandanta bataljona patrole su iz ete upu ene prema Lipovom Brdu i Kraljici. Nedugo zatim patrole su uspostavile kontakt s prethodnicom velike grupe etnika s brda Kraljica. Cete su zauzele položaje za obranu i nedugo zatim otpo ela je žestoka borba. Poginuo nam je komandir 1. ete, a jedan je drug bio ranjen. Neprijatelj je bio znatno brojniji, pa smo se pod borbom povla ili i organizirali kružnu obranu na jednoj koti i odbijali njihove napade u toku itavog dana. Sli na je situacija bila i kod drugih bataljona naše brigade.

Kad je pao mrak gotovo istovremeno sve naše jedinice prešle su u snažan kontranapad, razbili etnike i natjerali ih u pani an bijeg. Gonili

smo ih prema zapadu sve do zore, tako da se za vrijeme našeg boravka na Ozrenu nisu usuivali organizirati ja e napade na nas. Poslije prvog jakog etni kog napada na nas više nismo imali hrane od seljaka, nego smo je uzimali od etni kih porodica prema našim potrebama. Za vrijeme boravka na Ozrenu hranili smo se kao nikad do tada. Dobro smo se oporavili, odmorili i pripremili za slijede e borbe.

Ivan Vukovi

UK MILETA

Mileta je po završenoj osnovnoj školi radio kod ku e i povremeno odlazio na rad i van svoga mesta. Jedno vreme radio je i u rudniku Trep a, na Kosovu. Rad u rudniku pomogao mu je da se, još kao mlad ovek, upozna sa naprednim shvatanjima o borbi radni ke klase za svoja prava. Neposredno pred rat odslužio je vojni kadrovski rok.

Slom bivše Jugoslavije i ustanak 1941. zatekao ga je kod ku e. On je me u prvima pošao u borbu i stupio u 10. gerilski odred u Ruištima. U odredu se isticao hrabroš u i vojni kim iskustvom. Kasnije je postao borac u bataljonu »Bude Borjan« — Severodalmatinskom partizanskom odredu, do formiranja Zrmanjskog bataljona »Branko Vladuši«, u koji je stupio maja 1942. i sa kojim je ušao u sastav 2. dalmatinske brigade, 3. kotobra 1942.

Njegovo iskustvo i hrabrost, kako u odredu tako i u brigadi, opredelili su ga da bude puškomitraljezac. Posebno se istakao u borbama u napadu na Livno, Duvno, Suicu i Kupres, decembra 1942. zbog ega je istican za primer. Ve tada, zbog svojih zasluga primljen je za kandidata KPJ.

U toku bitke na Neretvi i dalje sve do Drine za vreme 4. neprijateljske ofanzive, Mileta je ve kao desetar pokazao ne samo hrabrost, ve i umešnost u izvršavanju borbenih zadataka svojom desetinom. U toku 5. neprijateljske ofanzive postavljen je za komandira voda, a naro ito se istakao na Sutjesci, na položajima Gornjih i Donjih Bara, gdje je u trodnevnoj teškoj borbi i neprekidnim jurišima na elu svoga voda uspešno izvršavao sve postavljene zadatke. Maja meseca 1942, još u toku priprema 5. neprijateljske ofanzive, primljen je za lana KPJ.

Posle proboja neprijateljskog obru a na Sutjesci i Zelengori i pobe-donosnih borbi preko Kalinovika ka isto noj Bosni, Mileta je na elu svoga voda i dalje uspešno izvršavao borbene zadatke i istican za primer. U jurišima na Kladanj, utvr eno ustaško uporište, teško je ranjen od ru ne bombe, i u bolnici na Trnovu kod Šehovi a uhva en od Nemaca (jula 1943.) i streljan.

Li no hrabar i požrtvovan, umešan u borbi i rukovo enju, u ponašanju skroman. Ispoljavao je sve kvalitete borca komuniste i, kao takav, služio je primerom. Na svom teškom i borbenom putu borca i starešine slavnog Zrmanjskog bataljona »Branko Vladuši«, u sastavu 2. dalmatinske proleterske udarne brigade isticao se u borbama i pao smr u hrabrih.

Dušan Grbi

TEŠKO E OKO OPSKRBE I ISHRANE

Kad sam iz 3. stupio u 2. dalmatinsku brigadu na Sutjesci Branko Beri i ja smo išli na Bare i primili zadatak od štaba 2. dalmatinske brigade. Prvo smo našli komandanta Ljuba Vučkovića ranjenog i komesara Matu Ujevića, također ranjenog. Na povratku s Bara susreo sam novog komandanta Sava Drljevića i on me je postavio za intendanta 2. dalmatinske brigade. Po eo sam organizirano djelovati prelaskom Miljevina. To mi je bio vrlo težak zadatak, jer smo već došli u selo Miljevina, Pjevcu i dr., gdje su borci bili izgladnjeli i oboljeli. Sve do ega se došlo od hrane svatko je zadržao za sebe, haluciniraju i da jede i uživa u tom jelu. Kad bih prilazio takvim pojedincima, pružali su otpor. Kao primjer navodim jednog druga Boju iz Livna: držao je hranu i nije mi dao prići sebi dok nisam naredio mesaru da mu donese komad jagnjećeg mesa. Ovakvih je primjera bilo više, ali zahvaljuju i štabu brigade i partijskoj organizaciji, od kojih sam imao punu podršku za bolje snabdijevanje brigade, uspio sam.

Tada sam imao i pomoćnike intendanta brigade i to: Iliju Orelja, Krešu Antulova, Juru Munitića i Kucija. Ovi drugovi su dobivali zadatke i odlazili u intendanturu bataljona i tako pomagali snabdijevanju bataljona, a viškove bi otpremali u intendanturu brigade. Na taj način iz intendanture brigade mogli su biti organizirano snabdijevani bataljoni kad je to bilo potrebno. Pod tim se podrazumijeva da je, za one bataljone na pasivnijim terenima koji se nisu mogli snabdijevati, snabdijevanje vršila intendantura brigade.

Intendantura brigade raspolagala je s krojačicom i obućarskom radionicom, te mesarskim i pekarskim odjeljenjem u sastavu koje je pri intendanturi štaba brigade.

Pri zauzimanju većih mjesta pripremni su bili drugovi pekari, mesari, kuhari, a radionice su vršile popravke dotrajale obuće i odjeće.

Otko je primjer organiziranog snabdijevanja brigade poslije zauzimanja Kladnja. Drug Moša Pijade pozvao je intendante 2. proleterske srpske, 4. crnogorske i 2. dalmatinske brigade za podjelu hrane, obuću i odjeću i svima je podjednako podijelio, iako bez mjerenja i vaganja.

Sve što je vrijeme dalje odmicalo, a naročito prelaskom u Srbiju, imao sam neugodne odnose s narodnooslobodilačkim odborima, jer su od mene tražili brojno stanje brigade radi snabdijevanja koje sam, kao vojnik, izbjegavao da dajem. Ali, budući da su bili uporni, obratio sam se drugu Ratku Sofijaniću, zamjeniku komandanta brigade, i on mi je dozvolio da dam brojno stanje, jer da su to naši drugovi i narodna vlast u koju mi moramo vjerovati.

Mogao bih posebno govoriti o jednom periodu težeg snabdijevanja i to u Crnoj Gori, u Katunskoj Nahiji. Tu smo morali daleko preko Bileće i Trebišnice prebacivati se u Hercegovinu po nekoliko dana dok bismo stupili u kontakt u dijelovima 29. hercegovačke divizije od kojih smo dobivali pomoć u hrani.

Povratkom iz Crne Gore ka Konavlima brigada je zauzela Trebinje, i to 1. i 4. bataljon i prilikom odlaska iz Trebinja prema Ukinama, natovarila je oko stotinjak konja raznog materijala — ratnog plijena od Nijemaca iz Trebinja. Tada me je pozvao intendant 29. hercegovačke

divizije Risto Ga inovi i naredio da se ništa ne iznosi iz grada. Za pomoć sam se obratio komandantu Vladi Šegrtu i on je naredio da Dalmatinci uzmu što im je potrebno. Prodiranjem prema Konavlima, Risnu, Herceg-Novom, nailazili smo na ogromne količine ratnog plijena od neprijatelja, kao i na velika skladišta ratnog materijala, od čega su se jedinice po običaj normalno snabdijevati iz skladišta. Moram spomenuti našeg druga, Spiru Kuholja, koji je u vrlo teškim uvjetima bio snažljiv za pronalaženje raznih trapova, a naročito dolaskom u Dubrovnik za snabdijevanje gorivom — benzinom.

Stacioniranjem brigade u Dubrovniku povezali smo se s 8. korpusom koji se nalazio u Kaštelima i s njegovom intendanturom u Splitu i od njih dobivali brod sa 22 vagona raznog materijala od saveznika i to odjeću, obuću i hranu za brigadu.

U srednjoj Dalmaciji završava moj boravak u 2. dalmatinskoj proleterškoj NOU brigadi, jer nakon toga sam otišao za intendanta 20. divizije u Liku.

Ljubo Petojevi

PUT U NEPOZNATO

U dnevniku Vladimira Dedijera pročitao sam da je to bilo 18. juna 1943. godine. Tog, ili narednog dana, naša brigada skupa s Vrhovnim štabom prešla je prugu Višegrad—Sarajevo, na sektoru Donja Setlina. Bio je to naš posljednji proboj iz obruba posljednje bitke na Sutjesci.

Prije nego smo prošli tu prugu desetina kojom sam komandirao dobila je zadatak da prethodno izvidimo prugu i da ustanovimo tko se nalazi u dva bunkera, koja su stajala kao obezbjeđenje željezničkog mosta, a koji je na tom mjestu premošćivao planinsku rijeku. Prilikom izvršenja tog zadatka teže sam ranjen u stopalo lijeve noge.

Poslije prelaska te pruge nitko me nije nosio. Iz doline gdje sam ranjen penjali smo se prema planini Romaniji. Putem, nitko me nije, padala je kiša. Bio sam umoran, gladan i do krajnosti iscrpljen. Iz rane bilo mi je isteklo mnogo krvi i nije bilo moguće nadoknaditi. Razmišljajući i o prošlom danu brinuo sam se zbog onog što mi se bilo dogodilo. U mislima prekorevao sam samog sebe.

— Trebao sam biti oprezniji. Nisam usred dana trebao ići na one bunke. Napravio sam glupost. Sta li će o meni misliti moji drugovi? —

Kada je svanulo, prestala je padati kiša. Toplo junsko sunce brzo je osušilo na nama našu odjeću. Toplota sunca bila je za nas pravo okrepljenje. Na tom putu saznao sam da mi je stariji brat, koji se je nalazio u sastavu Treće dalmatinske brigade, za vrijeme bitke na Sutjesci umro od tifusa. Ta vijest do kraja me je rastužila. Istog dana sreo sam i jednog borca iz mog sela. Ležao je pored puta i od iscrpljenosti, umora, gladi i rana umirao je. Nekolicina njih nastojala je da mu pomogne, ali u tome nisu uspjeli. Njegove kosti zauvijek su ostale u tom bespuću.

Pri prelazu ceste, koja preko Romanije vodi za Sarajevo, u blizini mjesta Han Pijesak, usred dana ustaše su iz zasjede zapucali na nas. Ne sje am se da je od toga itko poginuo. Naši su ih brzo razbili. Kao i prije nastavili smo put kroz gustu zelenu etinarsku šumu.

Ne sje am se na kom mjestu sam se odvojio od svoje brigade. Kolona nas, više iznemoglih nego ranjenih, pošla je u drugom pravcu. Dalje sam marševao sa živim leševima. Poslije dva ili tri dana hoda, koje je bilo mu no i tegobno, zaustavili smo se u blizini Šekovi a. Od nekoga smo saznali da je naša brigada zauzela Kladanj. S nekoliko drugova prespavao sam kod jednog seljaka. Njegova ku a bila je iznad sela na jednoj osami. Doma in je bio jako siromašan. Za ve eru nije nam imao dati ništa drugo osim suhih krušaka. Bile su tvrde, nalik na trulo drvo. S mukom smo ih žvakali, ali ipak s njima smo malo utolili glad. Umorni i iznemogli legli smo u jedan dio njegove ku e. Na голу zemlju nam je prostro malo slame. itave no i buhe i još neka druga gamad toliko su me ujedala da nisam mogao ni oka sklopiti. Od ešanja vidio sam, ujutro, koža na mom mršavom tijelu bila je sasvim crvena.

Sutradan zaustavili smo se na jednoj šumovitoj visoravni iznad sela Sekovi i odakle se kao da je na dlanu moglo vidjeti selo. Suma je razdvojena travnatim pašnjacima, a na njenoj ivici bilo je više sto nih drvenih pojata. Nekoliko no i sam s ostalim ranjenim i iznemoglim drugovima prespavao u njima. Ležali smo i bez pokriva a i bez prostira a, na sto nom sasušenom izmetu. Izme u sebe komentirali smo.

— Da nam je makar malo slame. —

Hrane nije bilo. Sun ani lijepi topli ljetni dani bili su za nas tada najve a radost. Ujutro, im bi sunce obasjalo okolinu mi bismo se razmiili ispod zelenih bukava. Pod njima u travi tražili bismo šumske jagode. Nije ih bilo mnogo, ali i sa ono malo utolili bismo glad. Bile su nezaboravno kiseljkasto slatke.

ini mi se da je to bilo etvrtog dana poslije podne otkako smo bili tu, nare eno nam je da se svi mi skupimo na ivici jedne šume. I dalje kao i prije u strelja kom stroju morali smo se sakrivati od nje- ma kih aviona, jer su esto nadlijetali šumu. Dok smo nekog ili nešto ekali, malo podalje od nas posmatrao sam jednu grupu naoružanih ljudi u civilnim odijelima. Skoro svaki od njih u svojoj ruci držao je konja za ular. Neki od tih konja pasli su slobodno travu tu odmah pored nas. Dvojica do mene razgovaraju izme u sebe o tome. Jedan primjeti.

— Vidi koliko konja, a mi gladni. Dosta bi bilo dva zaklati pa da se svi nahranimo. —

uvši to još više zagolica me glad. Pomalo zavidio sam tim ko- njima. U mislima vršio sam usporedbu izme u njih i nas.

— Sad je lakše biti konj nego ovjek. Oni mogu da se najedu koliko ih je volja, a ja i moji drugovi tko zna kad smo se najeli i kada emo se opet najesti. —

Izme u nas ranjenih, bolesnih i iznemoglih opazim nekoliko po- znatih boraca iz mog sela. Izme u njih spazih i Mareli Nenada. Vidio je i on mene. Prišao mi je i pozdravismo se stiskom ruke. Rekoh mu da se zbog ranjene noge teško kre em. A on, vidio sam, nije bio ranjen,

ali je bio jako propao, bio je samo kost i koža. Prije polaska u partizane bio je to pravi delija, krupan vrst i nabijen mesom i zdravljem. S njim zajedno nisam bio u istom bataljonu. Neki su mi pri ali da je bio hrabar borac. To me nagna da u mislima osjetim poštovanje prema njemu. Hrabrost u nas je bila najveća a vrlina. Nju je svatko poštovao i cijenio. Malo smo izme u sebe porazgovarali, a zatim se on pravo vratio na svoje mjesto. Stadoh posmatrati ostale poznate i nepoznate. Jedan od ranije poznat iz mog sela zape mi za oko i on u ini na mene nezaboravan utisak. U mislima nastojim da napravim razliku izme u onog kakav je nekad bio i kako sada izgleda. Na nogama vidim ima dotrajale i razvu ene opanke. Sav je u dronjcima. Jedna strana od otrcanog kaputa nagorjela mu, sigurno od spavanja pored vatre. To me nagna na pomisao da je sigurno prebolio tifus, jer oni su najviše spavali pored vatre. Više sli i na strašilo nego na ovjeka. Na glavi mu umazana titovka, petokraka na njoj najljepša stvar je na njemu. Simbolično ona kao da zrači. Sli i na lijepi crveni cvijet na suhoj grani. Ona kao da negira svu tu njegovu bijedu i nevolju. Lice mu je opalo, a oči, ini mi se, da su mu veće nego što je ranije imao. Kao i mi drugi i on se eše; Dosadne uši nastavljaju svoje. Hoće da mu popiju i ono malo krvi što mu je ostalo. Nekada i on je bio pravi delija, uvijek lijepo i isto odjeven.

Odjednom ispred nas pojavi se jedna žena. Ini se da je bila obučena u bijelu seljačku haljinu. S njom je došlo nekoliko drugova partizana. Jedan od tih drugova najprije nas opomene da svi slušamo šta će govoriti drugarica, a za koju sam kasnije saznao da je doktor. Kada se sve utiša i kad smo svi uprli naše poglede u nju, ona započinje.

— Drugovi, mi znamo da ste vi u prošlim borbama od borbi i gladi iznemogli i ranjeni. Mi inimo sve kako bismo vam pomogli. Ali ovdje mi vam teško možemo pomoći. Ovdje je pasivan kraj i ovdje nema ni hrane ni lijekova. I ono malo što je bilo odnio je okupator. Zbog toga naređeno nam je od viših da vas prebacimo u Semberiju. To je bogat kraj u kome ima hrane. Samo svi vi odjednom ne možete oti. Najprije će oti i teško ranjeni i nepokretni. Taj put neće biti lak. Susret s neprijateljem na tom putu je moguć. Vi koji ćete sada oti i molimo vas da slušate drugove koji će vas noćas, eno onim konjima, prebaciti na taj teren. —

Ona pokaza rukom na ljude s konjima koji su stajali malo podalje od nas.

Izme u onih koji treba da pođu u odabranje i mene. Odlazak na taj put nije me obradovao, — kao da sam bio izgubio vjeru u bolje. Od napora, gubitka krvi, iznemoglosti i gladi bile su mi pocele, kao i još nekima, noge naticati. Rana na nozi bila je sve gora. Izme u nas se pri alo da je kad ti pođu oticati noge kraj. Ali i pored toga nisam izgubio nadu.

— Tko zna možda ući i izdržati. Hitno poboljšanje životnih uvjeta moglo bi me spasiti. Ali gdje je to bolje. Možda će i tamo kuda idemo biti kao i ovdje. Možda se ovdašnji, pošto smo im na brizi i teretu žele nas otarasiti. Kažu da će tamo kuda idemo biti bolje. Ali gdje je to

bolje? Nema više bogatih krajeva u ovoj zemlji. Ono što je bilo okupator je imao vremena i mogu nosti da to sve opljaka. Preživjeti mogu samo zdravi i jaki. —

Da li je netko i od ostalih rezonirao kao i ja?

Premda je to bio put u nepoznato, ja sam tu spreman da idem i pored toga što sam morao dobrovoljno oti i, jer nam je to tako bilo i reno. Trebao si se i sam izjasniti. Ni na koga nije vršena prisila.

Me u onima koji su bili ostali ostao je i Nenad. Njega nikada više nisam vidio. Kasnije mi je netko priao da je iza nas na taj teren upala jedna ja a njema ka jedinica i da su tu pobili veliki broj naših ranjenih, bolesnih i iznemoglih drugova.

Put nas je vodio kroz šumu. Drveni samar na kome sam sjedio na konju bio je pohaban. Trljaju i drvo o drvo on je ispod mene škripio.

ovjek koji je vodio mog konja bio je, kao i ostali, borac iz tamošnjeg terenskog odreda. U razgovoru s njim saznao sam da je i on kao i ostali iz Sekovi a i njegove okoline. I ostali su bili kao i on naoružani puškom i bombama. Svatko od njih pedesetak vodio je konja i na njemu po jednog težeg ranjenika. Ispred nas išla je mala naoružana prethodnica. Iz razgovora s mojim vodičem saznao sam da se odmah vratiti i da e tuda kuda idemo za ostale donijeti na tim konjima hranu.

im je zašlo sunce, u jednoj gustoj šumi dat je odmor. Naši vodiči su posjedali i iz svojih seljatih torbica izvadili hranu koju su sa sobom bili ponijeli na put. Kao i ostali i moj vodič mi je dao polovinu onog što je imao i govorio:

— Uzmi, pojedite to, znam da si gladan. Pravo da ti kažem ni ja nisam sit. Hajde, uzmi. itave emo no i putovati. Možda emo i na » ikane« nai i. Na Capardama uvijek naš do ekaju. Ako bude pucnjave, nemoj se poplašiti. Mi ih poznajemo, to su ovdašnje doma e izdajice — etnici. im ih malo potprašimo, bježe kao ze evi.

Ono » ikani« zagolica me pa ga upitak.

— A zašto ih zovete » ikani«? —

— Eto tako ih zovu. Obi ni su to kokošari, kukavice. —

Kroz mrak krenusmo dalje. Ta ljetna no bila je vedra i tiha. Mnogo sam, više nego ikada do tada u životu vidio svijetle ih buba oko nas u tamnoj no i. Dugo smo se spuštali nizbrdo. Zbog ega nisam znao, a kolona bi esto zastala. Za vrijeme tih stanki konj koji me je nosio spustio bi naglo glavu i pasao travu. Negdje pred zoru, kada smo se bili spustili sasvim u dolinu, a kroz koju je prolazila cesta koju smo trebali pro i, iznenada po nama se osu pušana paljba. Na to se i moj vodič naglo trgne i pljunuvši opsova.

— To su oni, majku im ikansku. Ništa se ti, družo, ne boj. Drž' se dobro za sedlo. Sada kada im naša prethodnica potpraši pete pobje i e kao ze evi. —

I bi kako je rekao. Za kratko vrijeme pucnjava je prestala i mi smo prešli cestu i produžili uzbrdo.

Penjali smo se na planinu Majevicu. Kada se sasvim razdanilo prešli smo preko njenog najvišeg vrha Jelice, a zatim smo se opet spuštali nizbrdo. Negdje poslije podne zaustavili smo se u jednom podplanskom selu. Naši su vodiči i produžili, a nas su predali drugim naoru-

žanim borcima. Bili su iz tamošnjeg partizanskog odreda. Njihov komandant bio je legendarni junak i heroj Veljko Luki, zvani »Kurjak«. Za naš dolazak oni su unaprijed znali. Odnos tih boraca prema nama stvorio kod nas vedro raspoloženje. S nama su se najprije srdačno rukovali, a poneki su nas skoro sa suzama u oku grlili. Bio je to dirljiv i nezaboravan susret. Ni rođena majka ne bi nas tako dočekala. Bili su prema nama susretljivi i pažljivi. Vidjevši nas onako mršave i iznemogle pojedinci su se izmeću u sebe došaptavali. —

— Pa ovi su sasvim propali. Ovo su živi leševi. Ovima treba pomoći. —

Unaprijed za nas je hrana bila spremljena. Najprije su nam dali po poveću komad kruha i slanine. Odmah je pripremljen kazan. Napunjen je vodom i potpaljen vatrom. Nakon dva sata podijeljena nam je ukusna juha s komadićima mesa. Neki su bili pojedeli i više nego je trebalo. Od toga su imali manje tegobe. Ponašanje »Kurjakovih« boraca prema nama oraspoložilo nas. Neki izmeću u nas i veselo zapjevaše. Na doskorašnje tegobe kao da zaboraviše. I ja sam im se bio pridružio. —

- Ustaj rajo s Posavine
- Došo Kurjak sa planine,
- Nije došo janjce klati
- Već slobodu nama dati.

I mi smo naučili ili tu pjesmu. S njima skupa zapjevasmo.

Vladimir Toman-Miro

O LIKU DRUGA FILIPA JADRIJEVI A-BRAJKA

Rodio se u selu Glavicama, opština Sinj, u seljačkoj porodici 22. aprila 1922. godine. Bio je član Sinjske gimnazije i već u detinjstvu se odanima opredelio za napredni radnički pokret.

Sudbonosne 1941. godine sa nepunih 19 godina sa svojim Glavicama i drugovima iz Sinja odlazi na Dinaru gdje formira prvu partizansku jedinicu u tom kraju. U daljem toku NOB-a javlja se kao organizator i mobilizator masa u svom rodnom kraju koji od januara 1942. godine izvodi na Vrdovo gdje se formiraju nove i veće partizanske jedinice.

U sastavu Severnodalmatinskog odreda učestvuje u svim borbama pa i u najuvenijim okršajima i broju učesnika na Vrdovu protiv italijanskih okupatora i domaćih izdajnika.

U svim borbama koje je vodio sa svojim Glavicama i Sinjanima pokazao je odlučnost i hrabrost zbog čega je već početkom 1942. godine biran za vodnika voda u svojoj jedinici.

Formiranjem Druge dalmatinske proleterske brigade 3. oktobra 1942. godine u Trećem bataljonu Bruna Vuletića komanduje vodom da bi uskoro postao omladinski rukovodilac bataljona, zamenik komandira i komandir jedinice. U sastavu brigade učestvovao je u svim borbama koje je ona vodila za grad Livno, Kupres, Sujicu, Duvno i Imotski.

Sa ponosom je isticao da je njegova eta u kojoj je bio zamenik komandira prva prešla preko reke Neretve šestog na sedmog marta 1943. godine sa uvenom »grom desetinom« na elu, izvršavaju i na taj na in najhumaniji zadatak koji je drug Tito dodelio Drugoj dalmatinskoj brigadi na Neretvi. Drug Brajko je na taj na in neposredno u estvovao u spasavanju naših ranjenih i bolesnih drugova. U daljim borbama kod Kalinovika u estvuje u razbijanju etnika Draže Mihailovi a, a na reci Drini, koju brigada forsira 6. aprila 1943. godine, prvi je sa svojom etom ušao u slobodarski grad Fo u u kojoj je postavljen za komandanta njenog oslobo enog dela.

U velikoj bici na Sutjesci na Gornjim i Donjim Barama od 5—9. juna 1943. godine, u najkrvavijoj bici koju je vodila Druga dalmatinska brigada sa znatno nadmo nijim neprijateljem, gde je poginulo 2/3 boraca brigade, drug Brajko je kao komandir ete teško ranjen. I ovaj zadatak dobijen od našeg Vrhovnog komandanta tre i bataljon i naša brigada asno su izvršili.

Nakon razbijanja poslednjeg obru a na Sutjesci u rejonu sela Miljevine sa ostalim preživelim ranjenicima upu en je u selo Šekovi e (isto na Bosna) na le enje. To je bio njegov prvi rastanak od boraca i od voljene brigade.

Nakon završenog le enja i oporavka u Šekovi ima upu en je u vojvo anske jedinice gde je dobio nove i odgovorne dužnosti: najprvo komandanta bataljona, pa oabveštajca brigade, a zatim dužnost oficira OZNE u 16. vojvo anskoj diviziji i na toj dužnosti završava svoje etvorogodišnje ratovanje.

Završetkom rata drugu Brajku povereni su novi odgovorni zadaci. Zamenik je na elnika OZNE u Tre oj armiji, na kojem poslu vodi odlu nu borbu protiv neprijatelja svih boja, a posebno protiv poraženih neprijateljskih i kvislinških bandi.

U sudbonosnoj 1948. godini, kad je drug Tito odlu no rekao »NE« Staljinu i Informbiuru, postavljen je za na elnika OZNE gardijske divizije. Od tada se neposredno uklju uje u organizaciju obezbe enja našeg Vrhovnog komandanta. Dirljive su bile njegove pri e o putovanjima mira našeg predsednika po mnogim zemljama sveta. Takvi zadaci poveravani su samo najhrabrijim, a Brajko je bio takav pošto je Skojevac postao ve 1941. godine, a lan Komunisti ke partije 1942. godine. Nakon toga uspešno je obavljao dužnosti na elnika štaba i komandanta Gardijske brigade.

Pored odgovornih dužnosti koje je obavljao, redovno je i sa uspehom završavao sve vojne škole, i na kraju školu narodne odbrane. Nakon završenog najvišeg vojnog školovanja kao vrstan oficir raspore en je u Generalštab, gde obavlja više odgovornih dužnosti: od na elnika odeljenja do na elnika uprave, gde je bio i unapre en u in general-majora. Kao izrazito vrstan i kreativan general postavljen je za na elnika štaba Pete armijske oblasti. U ovoj komandi i na ovoj dužnosti unosi mnoge novine u radu, kao što su organizacija, racionalnost i drugo. Sa ove dužnosti iz zdravstvenih razloga i po vlastitoj želji odlazi u penziju.

Svoj plodonosan rad nastavlja i posle penzionisanja. Li no piše i u estvuje u pisanju mnogih lanaka i publikacija. Redovno u estvuje

na simpozijima i razgovorima o ONORU-u i tako daje svoj veliki doprinos u njegovanju revolucionarnih tradicija. Najzapaženija su mu dela monografija njegovog rodnog sela Glavice na kojoj je neumorno radio, a koja će uskoro biti štampana. Za »Monografiju Druge dalmatinske brigade« napisao je više priloga ili je u estvovao u pisanju. Najveća je njegova zasluga koju je uinio za Drugu dalmatinsku brigadu što se primio dužnosti glavnog i odgovornog urednika za izdavanje knjige »Sjećanja boraca Druge dalmatinske brigade«. Na tom poslu bio je neumoran. Pregledao je, ispravio i obradio preko 2000 stranica teksta. Praktično radio je do poslednjeg dana života.

Za sve što je uinio u ratu i posle rata mi borci Druge dalmatinske proleterske brigade smo mu neizmerno zahvalni. Njegov svetao lik koji je ostao neokaljan u svim prelomnim situacijama u našoj zemlji biće putokaz mladoj generaciji kako se treba boriti i umirati za svoju zemlju.

Iznad svega bio je veliki Jugoslaven, borac za bratstvo i jedinstvo i optimista. Verovao je da nema prepreke koju ne možemo i koju nemo savladati krećući se putevima koje nam je trasirao drug Tito.

Zbog svega toga drug Brajko je bio voljen i cenjen od svih koji su ga poznavali, a posebno od svojih suboraca iz Druge dalmatinske proleterske brigade i u svom rodnom Sinju (Glavicama) i celoj Dalmaciji. Borci i prijatelji iz Beograda, narod njegovog rodnog kraja Glavica i Sinja, kao i cele Dalmacije, dostojno su ga ispratili na poslednji počinak 20. marta 1987. godine u rodnom Sinju.

Ilija uji

BILA SAM OTPISANA

Nerado sam prihvatila moj premještaj u Centralnu bolnicu. Nosila sam pismo za drugu Matu Ujevića, koji je tada ležao u bolnici ranjen. Ostala sam u bolnici poslije dužeg uvjeravanja druga Mate Ujevića. Nije birao rije i da bi me zadržao, a ja sam ostala kako bih mu dokazala da nije u pravu. Moj zadatak u bolnici je bio: obilazak ranjenika i kontrola raspodjele hrane koja se dobijala.

Sjećam se samo lijepog, toplog ljetnjeg dana, možda po etkom jula 1943. godine. Stigli smo u jedno muslimansko selo. Za razliku od bombardiranja onog dana kada sam i ja ranjena, seljanke su nas dočekale sa punim tepsijama pita i raznim akonijama, vodom, kruhom i soli. Bio je dirljiv taj doček. Vjerujem da se svatko mogao lako uvjeriti o raspoloženju sela za NOP.

Poslije nedjelju dana od dana ranjavanja, 8. 7. 1943. godine, u istom selu gdje smo bili raspoređeni po kućama sa drvenim krovovima, ja sam kao i obično obilazila po svim kućama ranjenike. I bili smo bombardirani tog dana, ujutro oko 8 sati. Bilo je dosta novoranjenih među ranjenicima, bolni kim osobljem ili pratnjom bolnice. Ja sam, oko 16 sati tog dana ušla u kuću gdje su teški ranjenici ležali u sobi, sunanoj i prostranoj, a tifusari su bili na slami, u podrumu iste kuće.

Voljeli su ranjenici kada sam dolazila u posjetu. Prišla sam s njima i pomagala koliko sam mogla i umjela, ali tog dana su me zamo-

lili da im u prednjem dijelu ku e, gdje je bila kuhinja, na situ iskokam kukuruz. Bez oklijevanja sam se vratila u ^uhinju i samo što sam se ispela na prste da dohvatim sito, osjetila sam da me je nešto snažno udarilo u lijevu potkoljenu i da više nisam mogla da se oslonim na lijevu nogu. ula sam mitraljiranje aviona, ali tog trenutka nisam znala da su »tifusari«, uvši po tre i put avion, istr ali iz ku e i po eli bježati po vo njaku i tako pružili više mogu nosti neprijatelju za mitraljiranje.

Jedino što sam tada mogla uraditi, a bila sam svjesna da sam ranjena kroz krov od ku e, skakutaju i na jednoj nozi, sišla sam u podrum i od krvarenja se sru ila na slamu. Nikoga nije bilo tamo, a odat svud su se iz vana uli jauci i dozivanje. Ja sam bila bespomo na. Nisam mogla ni da dozovem nekoga. Kada se sve stišalo od bombardiranja i mitraljiranja, ula sam kretanja oko ku e. Pala je i no , da bi tek oko 8 sati uve er, netko sa svjetiljkom provirio u prostoriju — gdje sam ležala. Kako nisu ništa uli, nikakve jauke, vratili su se. Nisam mogla pustiti glasa od sebe. Bila sam sasvim malaksala.

Najednom se jedan drug vratio sa svjetiljkom da bolje pogleda ima li koga od mrtvih u podrumu i tom prilikom me ugledao, blijeđu i krvavu na slami. ula sam: »Marica je ovdje, ranjena, brzo nosila«.

ula sam sve što se govori i radi oko mene, ali nisam mogla otvoriti o i. Krvarila sam puna etiri sata dok nisam stigla do saniteta. Po glasu sam poznala druga edu Ili kovi a, pomo nika lije nika kako doziva dra Levia.

ula sam dra Levia kako kaže na zahtjev druga Cede da mi dà serum protiv tetanusa: »Ne treba joj serum! Vidiš li da e kroz pola sata biti gotova!« i, otišao je.

Ne znam kako sam baš tada smogla snage da se nasmiješim edu i otvorim o i, ali znam da je edu bilo strašno što sam sve ula, pa je brzo zgrabio jednu posudu sa mlijekom, stisnuo mi nos i dok nisam sve popila nije me pustio. Zatim je oskudnim materijalom po eo da mi isti ranu. Stavio je kilo vate da mi sakuplja krv, možda je stavio i šinu ili neke daš ice, ne znam, i tako me, s ostalim ranjenicima, bez znanja dra Levia, strpao na konja i uklju io u kolonu za pokret. Mislim da je tada dr Levi stavio neki znak pored mog imena za mrtve, pa sam tako i upisana u dnevnik brigade kao umrla od posljedica ranjavanja.

Ja ne krivim dra Levia za ovaj postupak, mada mi nije bilo priyatno. Imala sam samo dvadesetak godina, silnu želju za životom, da doživim kraj rata i vidim sretne i slobodne ljude u ovoj zemlji, majku i brata. Partizani nisu imali mnogo lijekova, a dr Levi je ra unao da ja ne mogu preživjeti. Zato ga je ostavio za nekoga kome e više koristiti.

Te no i, kroz gustu šumu vodio me jedan drug na konju. Jednom rukom je vodio konja, a drugom pridržavao mene da ne padnem s konja. Pazio je na mene kao na neki dragocjeni tovar, a ja sam ga molila da me ostavi i spašava nekoga tko e preživjeti ovaj rat. Svaki pokret konja kroz šiblje i žbunje je bolno trljao kost o kost moje noge, a ja sam se trudila da ne vrištim od bola, a nisam imala ni snage za to. Suviše sam krvi bila izgubila. Znam da sam gotovo pala na ruke jednom ovjeku negdje u svitanje. Sje am se i jedne neizbrisive slike za onaj

Bolni arke pružaju pomo ranjeniku

tren koliko sam mogla da držim otvorene oči i vidim gdje se nalazim. Bilo je to popaljeno srpsko selo Željava. Naravno, to sam kasnije saznala.

Zora je, a ja, kao umorni jahači, padam na ruke nepoznatog ovjeka koji me nosi i spušta na nosila. Obrisi šume svuda su okolo i jedna jedina kuća sa voćnjakom oko nje. Tihi pokreti ukućana i smještanje u krevet domaće, zalivanje mlijekom da bi zaspala kao dijete koje osjeti sigurnost. To ne mogu zaboraviti.

Probudila sam se i ugledala malu sobicu obasjanu suncem, sa još nekoliko drugova po podu usnulih i umornih od napornog pokreta kroz proteklu noć. Kroz prozor se vidio voćnjak dženerika, crvenih, žutih i zelenih plodova. Suze su mi navrle, a ja nisam htjela nikoga dozivati kako ne bih probudila ostale. Osjećala sam se jačom, okrijepljena snom.

Drugarica Zora Lukin je bila bolni arka, dodjeljena toj grupi teških ranjenika. Njegovala nas je sa Mihajlom (domaćinom) i njegovom suprugom i djecom kako je mogla u tim okolnostima. No ni tu nismo imali mira.

Neprijatelj je saznao da su negdje ranjenici i dolazio je i prijetio. Majka sa jedinim djetetom u naručju se zaklinjala da u selu nema ranjenika kako bi nas zaštitila, a Mihajlo sa porodicom nas je smjestio u šumu kako bi zaštitio nas i svoje.

Smjestio nas je preko skrivenog potoka u šumi i na nas oborio veliku bukvu. Imali smo svi nosila i tako smo na nosilima ležali, a ispod nas je žuborio poto i .

Tu nam je Mihajlova supruga donosila kukruzni kruh i malo sira, luka i šta bi imala, naravno, kada je smjela da se uputi k nama kako nas ne bi otkrili. esto smo slušali ustaše kako, prolaze i blizu nas, govore: »Majku im srpsku gdje su ih samo sakrili«. Strepili smo da nas ne prona u i pokolju, a jedan drug je bio kontuzovan i esto je vikao, no na našu sre u nikada kada su ustaše prolazili. Umro je tu pored nas. Svima su se rane ucrvale. Zora nije imala mogu nosti za sterilizaciju sanitetskog materijala. Jednom, dok je prala zavoje i gazu na potoku, uhvatila je zmiju umjesto zavoja. Šre om tada ustaše nisu prolazile kroz šumu.

I tu me je Tomaš Jaukovi iznio na rukama do sela, kada su ponovo došli dijelovi 4. crnogorske brigade i spasili nas tih preživljenih muka.

Teško se sje ati svega preživljenog, a uz to da me u živima nema onih koji su te nesebi no spasavali sigurnih stradanja kroz borbe i lije enja.

Svih drugova i drugarica se s ljubavlju sje am i žalim one koji nisu imali tu sre u da dožive oslobo enje, ali druga Tomaša Jaukovi a u se dok živim sje ati s posebnom ljubavlju. On je to zaslužio, kao i druga Voja Doki a, koji mi je ostavio u amanet da javim njegovoj rodbini, ako preživim, šta se s njim desilo (strijeljan je u Br kom).

Mislim da smo u Zeljavi ostali do kapitulacije Italije ili negdje po etkom oktobra. Bolnica, koja je sada imala mnogo više ranjenika nego u po etku, dobila je pokret. Šaptalo se da idemo negdje gdje e mo i avion saveznika da se spusti i preveze nas u Bari — Italija.

Ja se sje am jedne desetine boraca 4. crnogorske proleterske brigade, s Tomašem Jaukovi em na elu, kako nas sa suzama u o ima ispra aju iz Željave. Mene su smjestili na nosila u jedna volovska kola i krenuli smo po nepoznatom terenu k nepoznatom.

Duboko u no stigli smo u neki vo njak, gdje su nas smjestili na odmor u blizini nekog sela. Ja se ne sje am imena tog sela. Trebali su i volovi da se odmore i nahrane.

Znam da sam se probudila u zoru i vidjela vo njak u kome su ranjenici, pokriveni, ležali i spavali. Teško mi je sje ati se svega toga, i sada zadrhtim kada pomislim na uzvike i jauke naših ranjenika: » etnici bježite«, »Majku vam komunisti ku!«, i snažnih ruku bolni arke koja me vukla do kola i ubacila u njih, kako bi spašavala i mene i druge. Brzo smo krenuli dalje sa ono ranjenika što se uspjelo samo spasiti i onima koje su spasili seljaci i bolni ko osoblje s pratiocima bolnice. Govorilo se da su pola bolnice — ranjenika etnici poklali.

Tako sam stigla u bolnicu 3. korpusa u Trnavu. Komesar je bio Vukašin Popovi , bez noge, i lije nik dr Mento Salom. Glavna sestra bila je Dragica, ijeg se prezimena ne sje am, ali znam da je bila iz Bijeljine i da je imala sestru Mimuu, tako er bolni arku u bolnici.

U tom selu sam od seljaka nabavila štake u zamjenu za zlatni prsten. Savila sam šinu ispod koljena ranjene noge i po ela obilaziti odjeljenja i kroja ku radionicu, kako bih pomogla koliko mogu.

Dr Mento je bio uporan u nastojanju da mi sije e nogu, a ja nisam dozvoljavala i tako smo uvijek bili na ratnoj nozi. Digao je ruke od mene i premjestio me u selo Janjari, koje je tako er pripadalo centru u Trnavi.

Tu sam oboljela od žutice i lije ıla se leže i kod jedne muslimanske porodice. esto su nas bazirali u šupi gdje je stajao alat i razne sprave za obradu zemljišta. Bilo je tu dosta Sremaca, ranjenika.

Jednoga dana kada je snijeg padao, doma ica je utr ala, otvorila bazu i zamolila nas da brzo izi emo i krenemo bilo gdje, samo da nas Nijemci, koji su tenkovima ulazili u selo, ne zateknu u ku i. Kako je bila zora, ni sami nismo znali kuda emo. Krenuli smo niz proplanak i, ne poznavaju i teren, a i zbog slabe vidljivosti, nas nekoliko se našlo pored ceste kuda su prolazili tenkovi. Naša je sre a bila što su tenkovi imali veliki razmak, pa smo uspjeli jedan po jedan da pre emo cestu i uputimo se prema nekoj šumi. Na žalost, bilo je to samo komadi zemljišta, kako se obi no po salašima vi a, obraslo hrastovinom.

Poslije snijega po ela je padati kiša, a mi smo se morali negdje skloniti kako nas ne bi Nijemci ili doma i neprijatelji otkrili.

Ugledavši stogove sijena, brzo smo se dovukli do njih, promrzli i mokri i uvukli se u njih. Ujutro su došli obani sa stokom, pa kada nas je jedan de ko primijetio, brzo je odveo svoje drugove na drugi proplanak, a u podne obavijestio svoje roditelje gdje se nalaze sakriveni ranjenici. Od njih smo nave er dobili suhu odje u, ebad i, kad je minula opasnost vratili su nas u selo. Odatle smo no u volovskim kolima i ostalim ranjenicima preba eni u Suho Polje, gdje su tako er postojale baze.

Tu sam se razboljela od tifusa — pjegavca.

Devetog prosinca 1943. godine u Janjarima kao težak ranjenik primljena za kandidata KPJ radi zalaganja i pomaganja u bolnici, da bih poslije mjesec dana, bila primljena u lanstvo KPJ.

Poslije nekoliko dana baziranja u Suhi, gdje mi je bolni arka svaku no dolazila u zemunicu i davala injekciju, prebacili su me u Bukovac, gdje su bili tifusari.

Tu sam upoznala drugaricu Milku Jovi evi , koja nam je bila i ko-mesar odjeljenja.

Kada mi je pala temperatura i više nije bilo opasnosti za moj život, Milka je održala s nama sastanak i upozorila nas na VII neprijateljsku ofanzivu, te mogu nost ponovnog baziranja.

Onako iscrpljena od tifusa, a nepokretna zbog noge, nisam mogla u jedinicu. Drugarica Milka, na ponovnom sastanku, pro itala nam je anonimnu cedulju — pismo: sve što je pokretno mora u jedinice, a teže ranjenike e bazirati. Tako sam kao ranjenik s bolni arkom Jelenom bila bazirana.

Jedne no i nam je došao jedan drug i doveo nekog novog ranjenika, a sutradan su Nijemci sa psima upali u selo i zarobili sve ranjenike.

Zahvaljuju i bolni arkama urmez Milki i Jela a Danici ostala sam u životu i izdržala svu golgotu, po evši od pokreta prema Br kom iz Bijeljine, strijeljanja usputnih koji nisu mogli hodati, pa do dolaska u logor na Zvezdari, »Miliši a ciglana«, Beograd.

Dobrovoljno sam se prijavila za zamjenu nema kih vojnika i oficira sa još 230 drugarica i drugova tog logora, da bi krenula u transportu

bez nade u zamjenu preko Osijeka, Maarske, Austrije, Celja, Zidanog Mosta i stigla u Zagreb i njegovu uvenu kaznionicu na Savskoj cesti.

Odatle smo zamijenjeni u dvije grupe u Pisarovini. Nijemci su nas dobro uvali prilikom transportiranja do Pisarovine. Nisam tada vidjela ni jednog Nijemca kao zamjenu za nas, a nama i nije to bilo važno. Mi smo bili na slobodnoj teritoriji i sa svojim. Sudbina Nijemaca nas više nije interesirala.

Ja sam bila raspoređena na centralu GSH-e u Topuskom. Jedno vrijeme sam tamo radila, a kasnije sam otišla u I oficirsku školu GSH-e u Topuskom, koja je, pred samo oslobođenje Zagreba, premještena u Zadar, odakle sam po rasporedu došla u Zagreb maja mjeseca 1945. godine i raspoređena u brigadu za vezu II J. A. Bila sam na dužnosti oficira za vezu i esto sam putovala za Beograd u Generalštab, sve do moje udaje, maja 1946. godine, kada sam se demobilizirala.

Za sve vrijeme poslije oslobođenja i do mog dolaska u Beograd pa sve do 1958. godine nisam znala da se u mojoj ratnoj jedinici vodim kao »borac, umro od zadobijenih rana u Centralnoj bolnici«. Prikupljanjem podataka po mjesnim zajednicama za proslavu 15-godišnjice borbe na Sutjesci stupila sam u vezu s drugaricom Ivankom Sumi -Mitrovi, koja mi je ispričala priču o mojoj »smrti«.

Kasnije mi je moju »smrt« potvrdio i general Obrad Egi uvidom u Ratni dnevnik brigade i prilikom prikupljanja materijala za knjigu o učesnicima u NOB-u drugarica 2. dalmatinske proleterske brigade. Veću ulogu u putu za proslavu sreća sam se s Radojkom Solajom, koja me je primila u SKOJ, na Drini, potom sa Olgom Struji, kao i još nekim drugovima. Kako mi je bilo veoma teško što su svi živjeli u uvjerenju da sam mrtva, najčešće sam bila šutljiva i zamišljena, ali kada smo stigli na proslavu na Sutješku i kada su se svi sa nevjericom sa mnom pozdravljali, suze su nezadrživo tekle, bez riječi.

Najteže mi je bilo prilikom prozivke po spisku živih gdje mene nije bilo. Na pitanje »Ima li neko tko nije prozvan«, prigušenim glasom i drhtavim od suza sam se javila. Nastao je žagor među preživjelim, da bi Ivanka Sumi i Radojka Solaja potvrdile da sam to zaista ja. Nastala su dovikivanja me u borcima: »Evo Marice, nije mrtva«, »Marica je uskrsla iz mrtvih« i slično.

Marica Cebo

PRODOR U ISTOJNU BOSNU

Relacija Miljevića—Ozren u istočnoj Bosni bila je karakteristična po događajima koji su bili rezultat nametanja naše volje i ofanzivnosti. Ta borbena inicijativa realizirana je poslije borbi na Sutjesci, u kojima je bilo mnogo teških trenutaka, marševa, nespavanja, gladi, rana, bolesti, stradanja . . ., ali uz optimizam i vjeru u pobjedu koji su se najčešće izražavali kroz pjesme naših boraca. Naime, običaj je bio u našem 4. »krvavom« bataljonu i ostalim, da se na juriš esto išlo s puškom u ruci i s pjesmom na usnama. Tako je bilo i kad smo se kretali preko Zelen-

gore u pravcu Miljevine. Do nas je stigla vijest da je drug Tito ranjen, ali da nije opasno, pa se me u gladnim, iscrpljenim i umornim borcima spontano povelala pjesma.

»Bježi Švabo, kukala ti nana,
drug je Tito prebolio rana!«

Saznanje da rane nisu opasne izazvalo je u nama veliku radost i dalo nam novu snagu za još veće napore na putu koji je bio pred nama. Tako er, pri jurišima kroz Zelengoru, uz harmoniku esto se pjevala pjesma:

»Tekla Tara mutna i krvava,
od juriša hrabrih partizana!«

Svaka eta, vod, grupa boraca imala je svoju pjesmu koja se pjevala pred po etak i u toku borbe, a posebno u vrijeme najtežih situacija i najžeš ih borbi. Pjevalo se i poslije uspješno izvedenih akcija i saznanja o postignutim uspjesima u borbama u drugim krajevima naše zemlje i na savezni kim frontovima. Jedna od tih pjesama tako er je zapjevana kada smo prvi put poslije dugog vremena ugledali selo Miljevinu.

Ta želja i taj susret sa selom bio je za nas veliki doživljaj.

Dok smo prolazili selom u popodnevnim satima 14. juna 1943. god., primijetili smo jedan avion koji je letio visoko iznad sela kao da ga mi ne interesiramo. Netko je povikao, pokazujući avion, da što prije napustimo selo. Me utim, mnogi su odgovorili: »Taj ode za Crnu Goru, mi njega ne interesujemo!« Ali, nakon kraćeg vremena pojavila se itava eskadrila aviona, koja se u niskom letu obrušavala bacaju i bombe i tuku i iz mitraljeza. Vatra je bila toliko žestoka da su se mnoge kuće zapalile i pretvorile u buktinje, a pošto smo se i mi našli u selu, na istom prostoru, i u našim redovima je bilo dosta ranjenih i poginulih.

Na putu od Miljevine k Romaniji tako er su nas neprekidno tukli iz aviona. Posebno žestok napad je bio u selu Pijevci, gdje je nekoliko drugova poginulo i ranjeno, me u kojima i Miloš Radulović. Svima nama je bilo žao ovog hrabrog borca. Dok smo ga teško ranjenog nosili, stalno je govorio da se ne mućimo oko njega, da je on i tako gotov, da mi treba da požurimo za kolonom i na položaj. Hrabro se držao sve dok nije iskrvario i umro.

Kreću i se k dolini Praće, avione je naizmjenično smjenjivala kiša s oblacima koji su nam činila osvježenje i uslugu što nas štite od znoja i avijacije. Ali, kada nastane noć, kiša, kaljuža, umor i glad — to je teško i mnogi borci su posrtali po raskvašenom zemljištu. Kada bismo izišli iz tih muka brojali bismo koliko nam je opanaka ili cipela ostalo u kaljuži. Pritom je bilo i smijeha i šale — kome desni, a kome lijevi, pa su se borci dogovarali oko kompletiranja obuće. Tako je netko opet imao oba, a netko nijedan opanak.

Nakon prelaska komunikacije Višegrad—Sarajevo, stigli smo na Romaniju, koja je u ono ljetno doba sva mirisala od cvijeta i zelenila obasjanog suncem. Nismo mogli ovdje dugo ostati, jer su Nijemci i ustaše stigli na Romaniju i napali bolnicu brigade. Kada se saznalo da je napadnuta bolnica, naš 4. »krvavi« bataljon bacio se na njih kao vihor i za

kratko vrijeme ih razbio i otklonio opasnost. Posebno treba ista i da su i bolesni ili lakše ranjeni drugovi krenuli na juriš zajedno s bataljonom.

Romanija i sela na njoj su za nas veliko osvježenje, a posebno pripreme za napad na Kladanj. Me utim, u toku priprema 1. desetina, 1. voda, 1. ete 4. bataljona, na elu s desetarom urom Miljkovi em, dobila je zadatak da prati i obezbje uje ranjenike do bolnice u Šehovi ima. Zadatak smo sa zadovoljstvom prihvatili jer je zna io izuzetno povjerenje, ali nam je bilo žao što ne emo u estvovati u napadu na Kladanj, emu smo se radovali prethodnih dana.

Ranjenike smo otpratili, predali ih u Šehovi e i vratili se nazad. U povratku za jedinicu bili smo dosta gladni, a držala nas je i ona psihološka glad od Sutjeske.

Nastavili smo put i našli naš bataljon u selu Tuholju u kojem se odmarao poslije borbi za Kladanj. Pri ali smo drugovima naše utiske s puta. Slatko smo se smijali kada su nam oni pri ali svoje utiske iz borbi za Kladanj, posebno o nekim drugovima kako su prošli s pekmezom koji su tako željno jeli, ali i »platili«.

Za vrijeme boravka u Tuholju, pored odmora i bolje ishrane, oživio je i politiki i kulturno-prosvjetni rad, a posebno rad organizacija SKOJ-a. Na sastancima je vršena analiza našeg rada i diskutovalo se o predstoje im zadacima na novoj teritoriji, koja nam nije bila baš naklonjena zbog ustaško- etni ke propagande.

Iz sela Tuholj krenuli smo za Ozren. Prije pokreta predo eno nam je da postoje etni ke jedinice na Ozrenu, koje su se izjasnile da ne e vršiti napade na nas ukoliko mi ne budemo dirali njih. Prolaze i kroz sela posmatrali smo grupe etnika koji su sjedili ispred ku a i pratili našu kolonu. Nama je sve to bilo veoma udno, jer na tako nešto nismo do tada nailazili.

Ozren kao teritorija u to vrijeme nama je odgovarao. Bilo je ljeto i odli ni uvjeti za snabdijevanje. Ali, u isto vrijeme vodile su se i neprekidne borbe s neprijateljem. Posebno mi je u sje anju ostala borba od 11. jula. Jedan vod nas boraca vratio se iz patrole, zadovoljan s akcijama koje je izveo u dolini rijeke Spre e. Te ve eri zatekli smo etu u maloj šumskoj ku i na isto nim padinama Ozrena. Dok smo iznosili utiske o akciji i pripremali se za ve eru, odjednom se ula eksplozija nekoliko granata, a potom žestoka paljba iz svih pešadijskih oružja. Iznenaeni vatrom neprijatelja, u tom momentu, potražili smo zaklon u jednoj obližnjoj uvali. Oprema kuhinje i dijelovi oružja ostali su nam na mjestu iznena enja, gdje je poginuo i drug Mile Bumbak. Kad se vatra stišala, mi smo se vratili da izvu emo opremu i naoružanje. Me utim, neprijatelj je povremeno ponovo otvarao vatru. Tom prilikom poginuo je drug uro Radinovi , puškomitraljezac iz 1. ete, koji je bio veoma hrabar borac i ponos itave ete.

Sutradan, 12. jula, borbe su s neprijateljem nastavljene i, dok smo se povla ili pod pritiskom na jednom pravcu, naletjeli smo na njihovu komoru, kojoj smo nanijeli osjetne gubitke. Položaji su bili u šumi, pa su se pojedini borci penjali na drve e i s njih ga ali neprijatelja. Uslijed ja eg pritiska protivnika povukli smo se na povoljnije položaje i poslije par dana ponovo krenuli u napade. Jedan od tih napada izveden je preko

Ozrena u pravcu Doboja. Cijeli dan i noć trajali su marš i borba i, pošto se neprijatelj povukao, mi smo se vratili u zaselak Troglav iscrpljeni i umorni. Odmah smo se raspemili i zaspali ne sa ekavši ruak. Kada smo ve bili zaspali, napali su nas etnici u sred podneva sa svih strana. Umorni, pospani i raspemljeni iskakivali smo iz kuća kroz dvorišta, kako je tko stigao, i kroz bašte izlazili na položaj iznad kuća. U toj borbi ranjen je komandir 1. i 4. bataljona drug Branko Sinobad. Izašavši brzo na položaj, uspjeli smo se srediti i sprijeiti upad etnika u selo i, pod borbom, izvući i opremu i ranjene drugove. A, kada smo navečer krenuli u napad, na položaje odakle smo napadnuti, na njima više nikoga nije bilo.

U toku narednih dana, pa i do kraja našeg boravka na Ozrenu, vodile su se neprekidne borbe s neprijateljem, bilo da je on poduzimao akcije u kojima su bili udruženi Nijemci, ustaše i etnici, bilo da smo mi napadali na njegove položaje i garnizone. U toku akcije me u borbama bi se povela diskusija: »Kuda poslije Ozrena?« Svatko je imao svoju verziju, koja mu je tog momenta najviše odgovarala. Oni, koji su eše spominjali Dalmaciju, bili su zadirkivani od onih koji su spominjali druge krajeve. Ugledavši vrhove planina preko rijeke Bosne, neki bi od drugova, koji su eše spominjali Dalmaciju, upitali: »Koja je ono planina tamo?«, a iz stroja bi se ubrzo uo odgovor: »To je Dinara, Biokovo ili Mosor!«. Bili su to humor i šala koji su u pojedinim momentima nadahnjivali borcu.

Poslije izvjesnog vremena i uspješno izvedenih ofanzivnih akcija na Ozrenu, u drugoj polovini augusta, krenulo se prema rijeci Drini i Crnoj Gori. Krenulo se opet s pjesmom i vjerom u pobjedu.

Vaso-Vasilj Radinovi

BIHA ANIN S DALMATINCIMA

Na Ozrenu, u isto noć Bosni, 1. i 4. bataljona se odmarala. Izjutra jednog dana napali su nas etnici. Prihvatili smo borbu i potisnuli etnike, ali smo dobili zadatak da ih razbijemo. Međutim, oni su se povlačili i mi smo ih tako brzo gonili da su se raspršili na razne strane. U svoj polazni rejon vratili smo se tek navečer, umorni i gladni. Raunaju i da smo etnike otjerali i o istili okolni teren, opustili smo se i pošli da ve eramo. Kako smo cijeli dan gonili etnike, nismo stigli da jedemo, pa nam je to bilo istovremeno doručak, ručak i večera. Za vrijeme dok smo stajali u redu da se kazana primimo hranu, odjednom je, s jedne uke iznad zaseoka, na nas otvorena mitraljeska i pušana vatra. Nastala je pometnja i pošli smo se povlaći prema suprotnom kraju zaseoka.

Kako sam bio gladan, nisam htio da bacim hranu. Kako mi je puška bila preko leđa, u jednoj ruci puna porcija a u drugoj »bota palente«, naišao sam na neku drvenu ogradu i nisam je mogao preskoći s onako punim rukama. Na moju veliku žalost morao sam to sve baciti da bih oslobodio ruke i prebacio se preko ograde. Pretrao sam preko

neke strnjike i uhvatio zaklon u jednom jarku. U taj jarak se prebacilo još nekoliko boraca. Poslije one kratke pucnjave sve se primirilo i mi smo tu ostali dok se nije sasvim smra ilo.

Odjednom se odnekuda pojavio komandant bataljona Jošo Durbaba i upitao nas jesmo li svi iznijeli svoje oružje" Odgovorili smo: »Neki jesu, a neki nisu!« On nas je odmah najurio natrag u zaselak. Više se nije ula pucnjava. etnici na ovom terenu nisu imali neke ozbiljnije vojne organizacije, nego su nas samo esto uznemiravali. Privuku se te zapucaju, pa pobjegnu.

Kad sam krenuo iz jarka da se vratim u zaselak, osjetio sam da mi je mokra cipela. Znam da nisam nigdje išao kroz vodu, pa mi bi nešto udno. Pored mene se našla bolni arka Opa i Ika, pa ra unaju i da ona kao bolni arka sigurno ima šibice, zamolio sam je da mi osvijetli cipelu da vidim šta je. Ona osvijetli i re e da mi je cipela puna krvi i da sam sigurno ranjen. Ja sam tek tada osjetio da sam ranjen. Valjda u onoj trci rana je još bila vru a, pa je do tada nisam ni osjetio. Ona mi je ranu zavila ru nikom, jer toga trenutka, ništa drugo nije imala uza se. Kada sam se vra ao, šepaju i preko strnjike natrag, Ika mi je pomagala. Na strnjici smo naišli na uru Radinovi a koji je bio ranjen u grkljan i od te rane je umro. Iza jedne ku e smo naišli na ranjenog Branka Sinobada, a bilo je još ranjenih. etnici su zapucali, poranjavali nas i pobjegli.

Kad smo se okupili, nastavljeno je dijeljenje hrane i ja sam, onako ranjen, stao u kolonu za kazan, a jedan drug me je pridržavao. Sad je ve era bila gusta bez supe, jer je kazan bio probušen na dva mjesta, pa je supa iscurila. Kad sam tada primio hranu i po eo jesti, nešto mi je u ustima zazvonilo. Izvadim i pogledam šta je, kad ono metak koji je ostao u kazanu. Možda je metak prije kazana bio prošao i kroz ne iju ruku ili nogu.

I drug Forli Branko iz 2. bataljona doživio je taj napad, ali kaže da je napad na 4. bataljon, kod Živinice u isto noj Bosni, izvršio ustaški trup, koji je zalazio u našu pozadinu i iznenada napadao naše jedinice. Napad na 4. bataljon izvršen je za vrijeme ve ere. U blizini je bio 2. bataljon koji je tako er ve erao. Brzo je pozvan da prisko i u pomo 4. bataljonu. Me utim, dok je 2. bataljon preko njiva jurio ka 4. bataljonu, situacija se razbistrila, te su se vratili gdje su i bili i nastavili s ve erom, a zatim je uslijedio pokret.

Dušan Vlaji

HUMKE KOD OMEROVIH VODA

Poslije razbijanja etni ke grupacije brigada je zatvorila pravac od sela Bijesnice ka Gornjoj Bukovici i Omerovim vodama, u rejonu u kojem se nalazila bolnica, komora i štab Druge proleterske divizije.

Blago ispresjecani teren s jarugama i kosama obrasli visokim papratima, rano sun ano ljeto, a vrijeme neobi no toplo. Oko devet sati 22. srpnja 1943. naletjela su dva aviona radi izvi anja naših položaja, da bi se sat kasnije pojavile kolone u zelenim uniformama po kosama

u nastupanju. Teren otkriven, prašina se kovitla u zraku, sun evi zraci zasljepljuju naša osmatranja i otežavaju pra enje, a još više ga anje.

Komandant Drugog bataljona uro etnik, (Jovanovi) o evidno uznemiren, poziva starješine i borce da odstupanja nema, jer bi povla enje za nas bilo katastrofalno. Kao udari groma zablještaše granate i mine, podiže se prašina i dim koji kovitlaju i onako užareni zrak. Mitraljezi štite nastupaju e kolone i rafalima brišu po papratima i glavama boraca bataljona. Zaista nastupaju kriti ni momenti kada treba smiriti živce i ohladiti glavu, pribрати se i ekati.

Me utim, to ne može svatko, glava zabijena u paprat ne može zaustaviti napada a. »Vražjaci« nastupaju kako su nau ili na poligonima u Austriji, gdje je svaki peti metak bio bojevi. Sre a je pa aviona nema, a srpski proleteri, na lijevom krilu, glasno dovikuju: »Dalmatinci podilaze vam, drž'te se!«, a zatim otvaraju bo nu vatru kao dragocjenu pomo našem bataljonu. To je momenat — biti il' ne biti, u paklu uzavrelog zraka, sunca i vatre. Poneki borac se podiže iznad paprati i ga a, ali rezultat je slab. uvati municiju i do ekati napada ki stroj i poga ati sigurno. Naši mitraljezi stupaju u dejstvo, borci dobivaju snagu, nastupa odlu an as. U tom momentu pomo nik politi kog komesara 2. ete Stipe Grubiši iz Solina podiže se i snažno povi e: »Drž'te se, drugovi!« Rafal prekida njegov glas s etiri metka u grudi i on se savija i pada. Crna Sefika priska e mu u pomo , ali ona više nije potrebna. Mladi Višanin Zuani An eslav podiže se i gada direktno, ali i sam pogo en pada. Tada je uzavrelo kao u kotlu. Puške i puškomitraljezi iz vrelih cijevi sipaju vatru, poneki kle e i, mnogi stoje i u magnovenju spremni na sve. Odnekud stiže municija za moj omiljeni »šarac«, spremljena u rede-nike. Kaiš oko vrata i rafali u meso. Bombe, bombe. Na trideset metara zelene uniforme — siluete se komešaju, savijaju i kolebaju, o igledno izdržati ne mogu. Nadmeni napada i se povla e prorije eni, ostavljaju i mrtve i teže ranjene. U tom dramati nom momentu nalije u etiri aviona iznad naših položaja. Neprijatelj u povla enju baca bijelu raketu u pravcu nas, ali i mi to inimo. Umjesto na nas baciše bombe i uputiše rafale na svoje odstupaju e i prorije ene »Vražjake«. Nastupaju trenuci rado-sti i radi pobjede i skretanja aviona i njihovih bombi na odstupaju eg, poraženog napada a. Na padini kose trideset dva leša u zelenim uniformama, s vojni kim porcijama punjenim kuhanim krumpirom, o igledno jeftino su dali svoje živote za njema ke gospodare.

Branko Forli

ZNAŠ LI KADA SI ME PRIMIO U PARTIJU?

Na jednom sastanku — godišnjoj skupštini Sekcije brigade ovjek koji je sjedio u prvom redu srda no mi steže ruku i upita me:

»Poznaješ li ti mene?«

Zastadoh, malo u nedoumici, pogledah ga još bolje, ali nije pomoglo. Jedan broj njih poznat mi je po liku iz ratnih dana, ali imena mnogih se ne sje am, ak ni onih iz mog etvrtog bataljona. Godine izmi u i mi s njima, puno smo se izmijenili, pa nije udno da se sve manje prepoznamo i na ovakvim rijetkim susretima koji nas povremeno okupe.

»Nijesam siguran? Lik mi je donekle poznat, ali imena ne mogu da se sjetim«, odgovorio sam mu.

»Ja sam Ilija uji«, predstavio se s blagim osmijehom i odmah dodao:

»A sje aš li se kada si me primio u Partiju?«

»Ne, stvarno si me sada kona no zbunio. Ne mogu ni toga da se sjetim«.

Pređa mnogim je bio krupan, zdrav i naovijek, iz koga je izbijao pogled pun života i ljudske topline. Sjeo sam do njega i nastavili smo razgovor.

»A kada je to bilo i gdje?«, upitao sam ga.

»U Prvoj etici, negdje u Sandžaku. Mladim, da li si ti u Partiji?«, pitao si me. »Ne!« odgovorio sam ti, i razgovor se na tome završio. Ali nije prošlo dugo vremena kada ste me pozvali na sastanak i saopštili mi prijem u Partiju. Neko vrijeme prije toga bio sam kandidat.

Po etak rada skupštine odložio je naš dijalog.

Trudio sam se da se prisjetim nekih detalja iz tih dana 1943. i, u pokušaju rekonstrukcije mog dolaska u Drugu dalmatinsku, navirala su mi sje anja . . .

Sredina juna 1943. . . . Zelengora . . . Izlazili smo iz obru a tzv. 5. neprijateljske ofanzive . . . Pozvali su me u štab 4. proleterske (crnogorske) brigade i rekli mi da s još dvojicom drugova iz 1. bataljona idem u 2. dalmatinsku. Meni su kazali da idem na istu dužnost, tj. za komesara ete.

Istog dana uputili smo se u pravcu Druge brigade. Preko Olova i Dreselja došli smo u selo Kova evi e. Jedinice Dalmatinske brigade bile su ve na položajima, iznad samog Kladnja. Javili smo se štabu etvrtog bataljona i meni su saopštili da se priklju im Drugoj etici. Kurir me je odveo do komande ete, komandir mi je poželio dobrodošlicu, a borci su bili ve u strelja kom stroju. Ubrzo je pao mrak i krenuli smo u napad . . .

Ovo ustaško uporište branile su jake snage neprijatelja, a pored njih u gradu su se bile sjatile brojne izbjeglice iz okolnih sela. Napadale su ga nekoliko naših brigada. Svuno je gorjelo kao u kotlu. Pred zoru vatra je jenjavala, a s osvitom dana grad je bio oslobo en.

Moje prvo poznanstvo s borcima ete proteklo je tokom no nog juriša. Slijedilo je napuštanje grada, kra i odmor u rejonu Tuholja, a zatim pokret preko Konjuh planine prema Ozrenu.

Nije prošao ni pun mjesec dana, kada sam po odluci štaba brigade primio dužnost zamjenika komesara Prve ete u istom bataljonu u kojoj je, kao puškomitraljezac, bio i Ilija.

esti pokreti i još eš e borbe na prostoru izme u Konjuha—Tuzle, Doboja i Maglaja zahtijevali su posebnu izdržljivost i upornost. Na ovom terenu esto smo se sukobljavali s etnicima, ustašama i dijelovima SS »Vražje divizije« Nijemaca. Ekonomski bogati krajevi omogu avali su nam dobru ishranu, pa smo mogli bolje da izdržimo sve napore.

Zatim je uslijedio dugi marš prema Sandžaku i Crnoj Gori. Bijele Vode, Bogovi i, Kozarevi i, Ustikolina, Goražde, Pljevlja, Goleš planina,

Kolašin, Andrijevića, Sjekirica na akoru, pa Brodarevo, Prijepolje, Zlatar, Sveta Gora ... i tako redom iz dana u dan, iz mjesta u mjesto, iz doline na planinu, s planine u dolinu, po suncu i kiši, i danju i noću, i siti i gladni, iz borbe na marš, s marša u borbu ...

etvrti »krvavi« bataljon, Druge dalmatinske, pod komandom svog hrabrog komandanta Jose Durbabe, nosio je dostojno barjak proletera. I u njegovoj Prvoj etni hrabri i uvijek veseli puškomitraljezac Ilija uji bio je uvijek me u prvima. On je zraio svojom hlabrošću, a puškomitraljezac koji je iz njegovih ruku vezao svoje smrtonosne rafale u brojnim okršajima s brojnim neprijateljima nikada nije zatajio. Mnoge je neprijateljske vojnike on zauvijek za zemlju prikovao.

Kao sekretar partijske elije normalno sam zapažao kako se borci ponašaju u borbi, na maršu, u logoru, kako podnose teške i napore, kako se me usobno odnose, kako samokritički gledaju na sebe i svakodnevne događaje. Golgota našeg ratovanja svakoga od nas stavljala je na iskušenje, ne samo iz dana u dan, već i iz asana u asan. I svi smo u tim uvjetima polagali ispit vlastite zrelosti i odanosti pokretu.

I puškomitraljezac Ilija ga je dostojno polagao na svakom koraku te nimalo ravne i nimalo lake staze kojom je sa svojim saborcima korakao.

Na teoretskim partijskim sastancima, kojima je on kao kandidat prisustvovao i prije prijema u Partiju, prorađivali smo različite teme, kao »Nacionalno pitanje«, »Razvitak društva«, »o fašizmu«, »Teorija Partije«, i dr., Ilija je pokazivao zapaženi interes i uspjeh. On je kao primjeran borac i drug bio sekretar etnog aktiva SKOJ-a.

Na terenu kuda smo prolazili nikada u kontaktu s narodom i njegovom imovinom nije napravio istup koji bi mogao biti podvrgnut kritici.

U razgovoru s komandantom Vranješom i komesarom Augustinom, dobio sam punu podršku da ga predložimo za prijem u organizaciju. Na sveanom sastanku komunista 1. ete, kome je prisustvovao i Ilija, govorili smo prvo o svim onim vrlinama koje uvijek treba da posjeduje da bi opravdao zvanje komunista, tj. da je beskonačno odan Partiji i da je uvijek spreman da život da u borbi za slobodu, da je druželjubitelj i nesebičan prema drugovima, da je discipliniran i samoprijegoran, objektivan u kritici drugoga i samokritičan prema samom sebi, da je skroman, da mu je poznat program Partije i u slučaju da padne neprijatelju u ruke da ni pod kakvim okolnostima ne otkriva partijsku tajnu.

A zatim smo jednoglasno odlučili ili da ga primimo u svoje redove, poslije čega je uslijedio srdačan stisak ruku i čestitanje.

Ubrzo, poslije tog sastanka, kao i do tada, zaštektao je još jače Ilijin puškomitraljezac u jurišu na njemačko-ustaške položaje pred Sjenicom ...

Skupština je završila s radom i ja sam ga onda upitao:

»Dobro, gdje si sada i šta radiš?«

»Ja sam ti već general-major i radim u Inspekciji DSNO«, odgovorio mi je kršni Dalmatinac i upitao me: »A ti?«

»Ja sam ...«

Jovo Mihaljević

DOŽIVLJAJI KURIRA

Potkraj lipnja 1943. godine rekoše nam: Napadamo na jedan grad, pun hrane, zove se Kladanj. Oko grada su jake utvrde i uvaju ga jake ustaške snage. Borbe za Kladanj bit će teške, a kada ga oslobodimo, u njemu ćemo naći i dovoljno hrane«.

Uistinu borbe su bile teške, ali mi smo bili nezadrživi. Tu smo konačno trebali doći i do hrane. I kosti su mi poslije prebolijevanja tifusa bile izglednije.

Imali smo u toj borbi i mrtvih i ranjenih. Kaže se: »Glad o iju nema«, a saznanje da u gradu ima hrane, nije bilo sile koja bi Kladanj pred našim naletom obranila.

Hitno smo morali napustiti grad gone i ustaše, pribojavaju i se njihovog napada i bombardiranja avijacije.

Napuštaju i Kladanj, put nas je vodio uz jedno brdo. Sunce je već bilo visoko i bilo je dosta vruće, a ja sam neprimjetno u koloni grickao kukuruzna zrna koja sam bio strpao u džepove.

Borba za mene nije prestala, ona se u ovom maršu nastavila u mom stomaku. Naduvao sam se, mislio sam da ću eksplodirati kao bomba. Neki drugovi su napuštaju i Kladanj i umrli od prevelike količine hrane. Valjda su toj smrti doprinijeli i drugi faktori, zdravstveni razlozi i opća iscrpljenost.

Ovaj doživljaj uzimanja prve hrane u Kladnju i ne bi bio doživljaj toliko uvjerljiv, da nije bilo straha da će me netko vidjeti da zobljem kukuruz i ocijeniti da je to in pljucke. Radi takvih stvari neki drugovi su strijeljani, a ja sam bio i o eviđac jednog takvog događaja.

Uvjerem sam da sam uzeo kukuruz od ustaša, jer ukućana nije bilo. Zaključio sam bio da se obitelj povukla iz grada pred našim napadom i oslobodjenjem Kladnja.

Nakon dvomjesečnih borbi, poslije 5. neprijateljske ofanzive, koje je brigada vodila na sektorima Tuzle—Ozrena—Maglaja i Kladnja, put nas je odveo opet u Crnu Goru i Sandžak.

Na tom putu neizbrisivo u sjećanju ostaju mi dva prelaska rijeke Lima.

Prvi put u jesen 1943. godine. Prištapske jedinice s intendantom, kao i obično, bile su u pokretu. Približavamo se nekoj rijeci. Vidimo požutjelo lišće i, ispred nas porušeni most. Kažu idemo preko tog porušenog mosta. Stižemo do mosta. Srednji dio utonuo u rijeku, a krajevi imaju oslonac na obje strane obale.

Vidimo u bistroj vodi leševe koji su se zaka ili za utonulu željeznu konstrukciju, zakačilo se i granje od nekih stabala. Vidimo nizvodno, na površini uz obalu, opet nekoliko leševa koji su se zaustavili na površini vode.

Pitamo se: »Kako preći na drugu stranu?«

Dobivamo odgovor: »Prošli su i drugi, prošli su uz teže uvjete, vode i borbu, a iza sebe ostavljaju i ovakove tragove«.

Da, naprijed se moralo i i.

Sje am se da smo nakon izvjesnog vremena, možda je poslije mjesec dana, možda manje ili više od prelaska Lima preko porušenog mosta, opet bili u pokretu.

Znali smo, idemo prema Kolašinu, u Crnu Goru, moramo tamo hitno sti i.

Idemo naprijed. Približava se sumrak. Imamo dosta i konja. Da, idemo, ve je no i opet rijeka. Pitamo se: »Koja je ovo rijeka?« Neko protuma i da je to ona ista rijeka koju smo nedavno prelazili preko porušenog mosta.

Zna i, opet Lim.

Pa, kuda sada, dalje?! Rekoše da moramo opet na drugu stranu rijeke. Ali kako?! Stiže nare enje i objašnjenje:

»Na ovom mjestu rijeka nije duboka, ali je široka. Rijeku emo pro i jašu i na konjima. Kada jedan dio boraca pro e, ostaju na drugoj obali rijeke, a netko e po nekoliko praznih konja vratiti natrag radi prelaska drugih«.

Prelazak je po eo. ujemo, ve su neki na drugoj strani. Upališe se i vatre. Dolazi red i na mene. Rekoše nam, drugovi i drugarice, oprezno idite, naprijed u pravcu vatre ravno, brza je voda, ne dajte da vas konj zavede udesno, tamo je duboko!

Nalazio sam se kao kurir štaba brigade u Pljevljima (5. 12. 1943. godine). U gradu su od štaba brigade bili politiki komesar (Mate Ujevi) i zamjenik politiki kog komesara (Nikola Mihaljevi), neki lanovi politodjela, zastavni vod i još neki dijelovi naše brigade, zatim štab 2. udarnog korpusa i još neke jedinice.

Negdje oko 12 sati odjednom Nijemci s tenkovima ulaze u grad. Nastaje strašna pometnja i panika.

Ja sam se u toj pometnji sa zamjenikom politiki kog komesara (Nikolom Mihaljeviem) ukrcao u jedan kamion i u posljednjem trenutku napustili smo Pljevlja.

Napuštaju i grad, kamion je došao na raskrsnicu, zaas stao i ubrzo krenuo desnom cestom. Vozili smo vrlo kratko kad odjednom ispred nas zapo e puškaranje. Kamion je tada po eo voziti u »rikverc«* — do raskrsnice, u namjeri da nastavi vožnju lijevom cestom. Neposredno pred raskrsnicom, ispred nas, stvoriše se opet njemački tenkovi koji po nama otvoriše vatru, te ponovo nastade pometnja i panika. Lijeva strana ispred nas jedino je bila slobodna, a u daljini vidjela se šuma do koje nas je dijelila ravnica — isti brisani prostor.

Isko ili smo iz kamiona koji se zaustavio, kad odjednom Nijemci na nas otvoriše vatru. Meni se dogodi da sam ostao visiti van kamiona na stranici »kašuna«. Zakaio mi se kaput o nešto. Otkopao sam kaput, izvukao se iz zagrljaja redenika šmajsera i kaputa, tresnuo o cestu i nastavio bježati prema šumi za borcima koji nisu imali nezgodu kod iskakanje iz kamiona.

Sustigao sam zamjenika politiki kog komesara brigade, koji je u ruci nosio knjigu: »Marksov KAPITAL«, a on tre i vi e mi: »Milane, uzmi mi ovu knjigu, ne mogu dalje!« Bio je bolestan. Mitraljeski rafali oko

* Nazad!

nas su prštali, a »Marksov Kapital« bio je spašen. Iz knjige sam ina e u predahu odmora ispisivao Marksove citate i prepisivao ih na kare-papir pisa om mašinom štaba brigade.

Dio tih citata iz Marksovog Kapitala (pisanih 1943. godine) sa uvao sam i sada ih imam i pokazujem svojim prijateljima.

Dva dana brigada je vodila uporne borbe za oslobo enje Trebinja (6. i 7. 10. 1944. godine). Ja sam bio kurir štaba brigade, zatekao se sa 1. odnosno 4. bataljonom brigade u Trebinju, gdje su se dosta dugo vodile i uli ne borbe.

U borbama je bilo gubitaka i na našoj strani, a znatno više na strani Nijemaca. U borbama je bilo dosta ranjenih i zarobljenih Nijemaca.

Kao nikad ranije, u momentu kada se predao jedan njema ki oficir, zapao mi je za oko više od svih ranije zarobljenih Nijemaca ili onih poginulih na koje smo nailazili poslije borbi. Ovaj se posebno isticao: bio je rastom vrlo mali.

U predahu, kada nije oko nas puškaralo, naredim mu mimikom da skida cokule. Suprotstavljao se. Po ne opet oko nas puškarati. Ja uperim šmajser prema njema kom oficiru, repetiram, a on u strahu skine cokule. Ja sam njemu dao opanke kojima sam gazio Crnu Goru, Bosnu, Srbiju itd.

U torbici je imao nekoliko specijalnih karata i veliku koli inu njema kih maraka i kuna koje sam sve skupa predao u štab brigade.

Komandant mi re e: »Sto ne predajem sav zarobljeni materijal — koji je na meni primijetio — cokule!« Odgovorih mu: »Druže komandante. Ako cokule moram predati, gdje da na em njema kog oficira koji je odnio moje opanke, ne e on vjerojatno postati kurir da mu i dalje trebaju cokule!« Nasmijao se je i odmah me poslao na kurirski zadatak u njema kim cokulama.

Tada sam imao samo 14 (etrnaest) godina i na ratnoj fotografiji, snimljenoj odmah iza toga u Grabu prije oslobo enja Dubrovnika, netko me snimio kako raportiram svom komandantu Obradu Egi u, da sam izvršio kurirski zadatak (u njema kim cokulama) svojoj najdražoj uspomeni iz rata, koju i danas uvam.

Milan Kuva i

UDAR PO »VRAŽJOJ DIVIZIJI«

Iako su naše jedinice težile da izmaknu neprijatelju, on nam je stalno bio za petama. »Vražja divizija« pratila nas je na komunikaciji Fo a—Kalinovik i Višegrad—Sarajevo, sve do Romanije. Me u nama borcima prenjele su se vijesti da se »Vražja divizija« zarekla da potpuno uništi našu 2. proletersku diviziju, jer bi, uništavaju i tako jednu od najborbenijih naših jedinica, stekla me u svojima posebnu slavu. Bili smo uvjereni da joj to ne e nikada uspjeti.

Petog kolovoza 1943. godine u rejonu Omerove Vode, na južnim padinama Ozrena došlo je s tim neprijateljem do žestokog obra una. Skoro mjesec dana dijelovi 2. proleterske divizije su se uglavnom sukobljavali s manjim snagama neprijatelja, progonili ga, odmarali se

i oporavljali se nakon 5. neprijateljske ofenzive. Uslijed oskudice municije nismo se osje ali sigurnim upuštati se u ozbiljnije borbe. Po elo se govoriti da emo napadima morati potražiti municiju. U toj situaciji naša brigada je ve 3. kolovoza krenula u pravcu Maglaja.

Prilaze i Maglaju, na jednom uzvišenju pod krošnjatim drvetom, poginuo je od naleta avijacije na elnik štaba naše brigade drug Bako Jugovi . Na istom mjestu ranjen je komandant brigade drug Savo Dr-ljevi . Mi smo nastavili pokret prema Maglaju.

U zoru 4. kolovoza, spuštaju i se niz blage padine, prišli smo s isto ne strane Maglaja. Kratak sastanak i dogovor o napadu. Naša 1. eta, u kojoj sam bio komandir voda, bila je odre ena da napadne, pored nekoliko manjih, na jedan veliki drveno-zemljani bunker, a ostale ete na druge bunkere, s isto ne strane Maglaja. Osjetivši naše prisustvo domobrani su napustili bunkere koje smo zaposjedi bez otpora. Svanulo je, a mi smo bili oko bunkera. ujemo da je naš 3. bataljon prešao preko rijeke Bosne i zauzeo željezni ku stanicu.

Dok smo se mi ugodno odmarali, stiglo je nare enje da usiljenim maršem krenemo nazad odakle smo došli, jer su napadnuti pozadinski dijelovi 2. proleterske divizije (bolnica, intendantura i ostalo). Krenuli smo oko 10 sati po najve oj vru ini. Oko 5 sati poslije podne stigli smo blizu sela Selište. ujemo zvuke muzike. Rekoše nam da su naši muzi-ari, zate eni tu pored napadnutih pozadinskih dijelova, odbili etnike sviranjem kora nica i jurišnih komada.

Prolaze i pored divizijskih pozadinskih dijelova, ujemo kako nam dobacuju: »Evo 2. dalmatinske! Sad smo sigurni...!« Idu i dalje, naišli smo na bataljon 5. proleterske (crnogorske) brigade. I on se raduje našem prisustvu. Tu nam je re eno da su blizu prišli dijelovi »Vražje divizije«. Pred samu no zastali smo blizu sela Donja Bukovica. Krenuli smo u izvi anje da utvrdimo ta an raspored neprijatelja. ujemo da se »vražjaci« utvr uju. Naš bataljon je zano io na kosama sjeverozapadno od Omerovih voda.

U zoru posjeli smo polažaje za obranu. Lijevo od našeg bataljona, preko jedne dubodoline, posjeo je položaj bataljon 5. proleterske (crnogorske) brigade. Naš bataljon je zauzeo jedan pogodan položaj, s rasporedom eta sli no isturenom uglu naprijed. Položaj je otkriven, bez ve ih rastinja s gustim šašom do pojasa. Zemlja je suha i pjeskovita, ali alata za utvr ivanje nemamo. Zalegli smo na tvrdu zemlju, pokrivenu papratima, rasporedili se jedan do drugoga u liniju, u prvo vrijeme kao bezbrižno i ne slute i što e sve uslijediti.

Nešto kasnije, kad je sunce granulo, neprijateljski napad je po eo poslije naleta avijacije. Na nalete avijacije nemo ni smo da išta u inimo. Oni, u brišu em letu, ak ispod dvadeset metara visine, nadlije u naše položaje, bombardiraju ih i mitraljiraju. Posada izviruje iz aviona, propinje se i baca na nas ru ne bombe. Oskudijevamo municijom. Na svakog borca ne dolazi više od 10 metaka i 30 do 40 metaka na puškomitraljez, te 1 do 2 bombe.

Iza avijacije sljedili su udari artiljerije, posebno minobaca a. Mitraljeska vatra, kojom podržavaju napad, prikovala nas je za zemlju, dok njihova pješadija nesmetano podilazi. Nare eno je utvr ivanje, ali kako i

ime. Ja sam li no kundakom puške i prstima grabio zemlju i na inio mali zaklon. Sli no su radili i drugi. »Vražjaci« su rasrtali do jurišnog položaja, ali sre om prije juriša smo ih odbacivali. Sto smo izbjegli ve im gubicima, možemo zahvaliti Crnogorcima, koji su se nalazili lijevo i bili u povoljnijem položaju da osmatraju naš predteren. Tu su dužnost potpuno preuzeli na sebe. Na svaki pokret i približavanje napada a, dovikivali bi i upozoravali: »Eto ih! Eto, pred vama su! Drž 'te se Dalmatinci!« Ovo su ponavljali, shvativši da se mi ne možemo dizati. Meni je ovo sve izgledalo neopasno, dok pored mene nije poginuo rafalom poškošen drug Ivan Marovi , a istim rafalom meni grudobran raznesen.

Usljedili su ponovni juriši, sve uporniji i drskiji. Brojim: odbili smo 6 juriša. Za moj vod nastala je teška situacija, kada je dio 1. voda, po nare enju komandira ete, po eo se postupno povla iti. Komandant bataljona oštro je reagirao i naredio da vod ponovo posjedne položaj. Kako je situacija postajala sve kriti nija i naši borci postali su akvijni. Santo Toman se stalno podizao i osmatrao. Ga ao je pojedina no i svaki pogodak bi objavljavao: »Evo ih, komandire! Eno onaj je gotov...!« Drug Marko Ercegovi se dosjetio i s puškomitraljezom zahvatio bo no rafalom jednu grupu pri jurišu. Bio je i tu sam ranjen, ali je pridonio da se i taj juriš odbije.

Razmišljam kako emo ovo preživjeti, odstupati nemamo kuda. im se podignemo bit emo pokošeni. Malobrojni smo da ih ekamo na nož. Naših drugih jedinica tu nema, osim našeg bataljona i bataljona Crnogoraca. Sve su jedinice vezane za borbu kod Maglaja. Tamo smo ih ostavili. Kad e sti i i kad e biti obaviješteni o našoj situaciji? A kada i stignu, sve e možda biti kasno.

Dok sam tako razmišljao, podigao sam se da osmotrim. Bacio sam pogled prema neprijatelju i opazih da se u njegovoj pozadini, na 1,5 do 2 km, nalazi na osmatra nici grupa od 15 do 20 lica. Ocijenio sam da je to štab »Vražje divizije«, da prati tok borbe.

Istog trenutka ugledao sam udar minobaca ke granate u sredinu te grupe, zatim nekoliko uzastopnih udara koji zahvatiše taj rejon. Time ohrabren više nisam zalijegao. Nastalo je komešanje na tom komandnom mjestu. To kao da se automatski prenijelo na prve borbene redove neprijatelja, po eli su bježati. To se odigralo oko 11 sati. Srbijanci su im, vidi se, zašli iza le a i obezglavili pozadinu. Naš 2. bataljon i Crnogorski prešli su u gonjenje. »Vražjaci« nisu mogli natrag. Pani no bježe i, izvlastili su se k zapadu i tako su, uz velike gubitke bili razbijeni u polovini dana, kada su oni najorniji za borbu. Bili su naba eni na rijeku Bosnu.

Tako se završila neslavna zamisao »vražjaka« da unište 2. proletersku diviziju. Naš 2. bataljon imao je 4. mrtva i više ranjenih drugova. Poginuli su Ivo Marovi iz Rogoznice, Stipe Grubiši iz Solina, Petar Arambaši i An eslav Žuani .

Vražja divizija bila je razbijena baš u momentu kad nisu bili osigurani nikakvi objektivni uvjeti za to, osim upornosti i odlu nosti tih malih dijelova u obrani i neo ekivane brzine i iznenadnog djelovanja 2. proleterske (srpske) brigade iz pozadine. I ovog puta naši dalmatinski borci i borci 2. proleterske (srpske) brigade potvrdili su borbeno bratstvo. To e se potvr ivati i u svim daljim borbama.

Milan Rimac

HRVANJE MIRKA OPACLCA S ETNIKOM

Napad je planiran pred samu zoru. Treća eta 1. bataljona se razvila u strelce i krenula u napad. Mirko je sa svojom desetinom pošao prema jednom selu. Bilo je naređeno da se ne otvara vatra bez komande. Napad je trebalo izvesti iznenada. Mirko je ušao u to selo sa desetinom i kada je izlazio iz sela primijetio je jednog etnika koji dolazi u selo. Pretpostavljao je da je rodom iz toga sela. Mirko je napunio pušku, otko je i uperio prema etniku. Čekao je da se etnik približi i kada se ovaj približio na desetak metara, Mirko je uzviknuo: »Stoj! Ruke u vis!« sa namjerom da ga živog uhvati. Međutim, kako je zemljište bilo strmo, etnik je bacio pušku i podignutih ruku u vis skoro io na Mirka, koji u istom momentu nišani u njega, ali metak ne pali. Mirko je uspeo izbaciti neispravan metak i napuniti pušku, pa drugi put okide, ali i ovog puta puška ne pali. Etnik drži za cijev Mirkovu pušku. Nastala je vrlo kritična situacija za Mirka. On otima pušku od etnika, baca je i hvata se prsa u prsa sa etnikom. U toj neravnopravnoj borbi, jer je etnik bio snažniji i jači, Mirko je ipak uspio da ga pritisne uz stablo kruške. Etnik pokušava da Mirka uhvati za vrat. Pored toga primjećuje da etnik ima kamu, a ono što je najgore primjećuje da etniku ide u pomoć drugi etnik, koji vrebala priliku da puca u Mirka. U takvoj situaciji koja se u tišini odvijala Mirko viče i poziva u pomoć svog puškomitraljesca Antu Papešu. Za Mirkovu sreću u Papeša je bio brži od etnika koji je dolazio u pomoć svom saborcu. On ubija etnika, koji se hrvao sa Mirkom, a onaj drugi uspijeva da pobjegne.

U tom momentu dolazi do Mirka komandir ete Stevo G. Opačić i napada Mirka zbog toga što je pucao bez njegovog odobrenja, jer je tako bilo naređeno. Međutim, kada mu je Mirko objasnio u kakvoj je bio situaciji i kada je ovaj vidio mrtvog etnika pored njega, Stevo je pitao Mirka: »Odega mu je krvava ruka?« Mirko nije ni znao da je ranjen u palac desne ruke. U stvari Mirko je držao etnika rukama i kada je puškomitraljezac Ante Papeša opalio u etnika, taj isti metak koji je prošao kroz prsa i ruke etnika zakačio je i Mirkov palac desne ruke.

I tako desetar Mirko Opačić sasvim slučajno ostade živ, kažem slučajno, jer ga je izdala neispravna municija koju je imao u svom karabinu, a uz to, mogao je poginuti od metka svog puškomitraljesca Ante Papeše.

uro Opačić - a a

HEROJ MIRO VIŠI *

Rodio se u Kninu 1919. godine, ali kako se njegov otac Štipan rodom iz Miljevacu nedaleko od Drniša, seljakao od mjesta do mjesta za korom kruha za troje djece i Miro je morao često mijenjati sredine.

Tek kada se Štipan zaposlio kao pekarski radnik u Šibeniku, smirio se. Gimnaziju je polazio u Šibeniku. Osmi razred završio je s odličnim uspjehom i bio oslobođen polaganja ispita zrelosti.

Preuzeto iz lista »četvrti jul«.

Nakon završetka gimnazije odlazi u Zagreb i upisuje se na Filozofski fakultet. Da bi mogao studirati radi razne poslove kako bi se mogao izdržavati.

U osamnaestoj godini postao je član SKOJ-a, a malo kasnije i član KPJ. Poslije dvije godine studija postaje vatreni borac za prava radničke klase. Neumorno je radio na jačanju i proširenju mlade komunističke organizacije. Nakon kapitulacije bivše Jugoslavije s grupom šibenskih omladinaca iz vojnih objekata izvla i više pušaka, pištolja, bombi, nešto municije i dva puškomitraljeza.

S 1. partizanskim odredom Miro je krenuo put Knina i Bosanske Krajine u odbrani srpskog stanovništva od ustaškog pokolja.

Krajem 1942. godine došao je na dužnost komesara 3. dalmatinske brigade, a kada je rasformirana 4. i 5. dalmatinska brigada postavljen je za zamjenika političkog komesara 1. bataljona 2. dalmatinske proleterske brigade.

Nezaboravan je ostao njegov postupak pri prenošenju ranjenika preko Prenja. Iscrpljeni od gladi, napora i zime borci su izgledali kao mrtvaci. Iznureni borci padali su pod nosilima. Kada je sve bilo stalo, štab brigade pitao se, šta dalje raditi da se krene naprijed. — Drugovi, pokušajmo mi prvi da dignemo nosila . . . predložio je Miro Višić .

Cio štab je podmetnuo ramena pod nosila. Borcima više nije trebalo naređivati. Pod nosilima su mnogi umrli. U proboju kroz Zelengoru Miro je mnogo doprinio da bataljon izađe iz teške situacije. On je lično tražio od komandanta da bude načelnik bataljona, a on na zahtjev i da ne dozvole da im i jedan borac izostane. Imao je konja, ali ga nije jahao nego ga je prepuštao ranjenim drugovima i drugaricama, bolesnim i iznemoglim. U bataljonu je bio omiljen i poštovan.

Sedamnaestog jula 1943. godine Nijemci su s nadmoćnim snagama napali u selu Katani ima nedaleko od Tuzle 1. bataljon 2. dalmatinske proleterske brigade i uspjeli da ga jakom mitraljeskom i minobacačkom vatrom natjeraju u jarugu. Borcima je trebalo brzo, jedan po jedan da se dohvate uzvisine. Miro je pomagao bolesnima da se izvuku iz jaruge. On je ostao posljednji s drugaricom Mikom Martić. Kada se njih dvoje po elu izvukli, pokosio ih je njemački šarac.

Radimir Bulaji

OSAM DANA BEZ JEDINICE

U julu 1943. godine, kada smo se nalazili u istoj Bosni, vodili smo gotovo neprekidno borbe s Nijemcima. Mislim da je to bila »Vražja divizija«.

U jednoj od tih borbi bio je ranjen drug Milan Škundrić, a mjesto gdje je on ranjen bilo je pod stalnim udarom njemačkog »šarca«. Drug Obrad Egi — tadašnji komandant 1. bataljona, naredio nam je da ga trebamo izvući i s tog položaja po cijenu naših života. Mi smo se, puze i po onoj ledini, privukli do njega i izvukli ga u zaklon. Nakon toga komandant je odredio da ga jedna desetina nosi, jer je bio teško ranjen,

a ina e je bio razvijen ovjek i težak, što nam je pri injavalo velike poteško e.

Kako je tada borba poprimala ve e razmjere, bataljon se povukao u jednom pravcu, a mi smo krenuli u drugom i tako smo izgubili vezu s bataljonom. Istog dana nave er u jednom selu smo naišli na seljaka koji je dotjerao brašno iz vodenice i zamolili ga da nam da konja za ranjenog druga. Seljak se složio s tim i mi smo druga Škundri a stavili na konja i kretali smo se dalje u pravcu gdje smo predvi ali da bi mogli biti naši. Povremeno smo upadali u selo, po dvojica-trojica, a ostali bi ostajali u šumi s ranjenim drugom. Propitivali smo se gdje bi mogli biti partizani, ali, za neku nesre u, nitko nam nije mogao ništa re i.

Osmog dana nalazili smo se u jednoj šumici iznad sela Seone i primijetili jednu kolonu koja se kretala. Dogovorili smo se da zovemo i pitamo tko je tamo. Odgovorili su nam da su partizani i istovremeno pitali nas: »Tko smo mi?« Mi smo njih sada pitali: »Koja je to jedinica?« Odgovorili su: »Druga dalmatinska brigada«.

Bio je to upravo naš 1. bataljon. Drugovi su bili jako veseli kada su vidjeli da smo to mi, jer su nas bili otpisali. Meni i drugovima je to bio zaista sretan i veseo dan, jer težak je to osje aj kada se udaljiš od svoje jedinice i glavnine svojih snaga, posebno kada je to u krajevima koje ne poznaješ. Svugdje se nekako osje aš nemo an, nesiguran i izgubljen.

Mate Zidi

PODVIG DRUGARICE IVE

Dana 4. jula 1943. god., u ranu zoru, napustili smo sela Tuholj i Podpau , u kojima su se odmarali poslije borbi za Kladanj, i krenuli u rejon sela Troš, Kamena, Butkovi , a potom u sela Repnih i Hrvati.

Na ovom napornom maršu neprekidno smo bili pod udarima neprijateljske avijacije, što nam je jasno govorilo da stanovništvo izvještava neprijatelja o pravcu našeg kretanja. Dolaskom na Ozren (Trebavu) je trebalo da se sukobimo, razbijemo, dotu emo i što više uništimo jake neprijateljske snage koje su sa injavali ustaše, domobrani, etnici i Nijemci. Predstojali su nam krupni i teški okršaji.

Nakon po etnih borbi, naš 4. bataljon je odre en da bude na obezbje enju bolnice i intendature, jer je teren na Ozrenu veoma ispresije-can, bregovit i dobrim dijelom pošumljen, tako da je uvijek bio mogu iznenadni napad. Postavili smo straže i obezbjedenje, ali ne i na strani koja je bila nepristupa na.

Bio je dan, negdje oko devet sati. Svi smo spavali osim naše drugarice Ive Juki (zvane »Šmajserka«), koja se istila od ušiju i krpila pocijepanu odje u. Vidjevši neprijatelja, odjednom je snažnim glasom povikala da idu »Švabe« i, u istom trenutku, osula rafalom iz automata po njima.

Njen glas i rafal su nas trgli iz dubokog sna, tako da smo poskakali i bez panike, mada bunovni, zauzeli položaje u jednoj manjoj uvali. Odatle smo odmah krenuli u silovit juriš na neprijatelja koji je, u panici, po eo da se povla i. Nastavili smo da ih gonimo i tom prilikom

smo zarobili devetoricu pripadnika »Vražje divizije«. Sama Iva, pored toga što je itavom bataljonu spasila živote, u inila je i drugi podvig dovode i još dvojicu zarobljenika kojima je sama oduzela puške i »šarac«.

Zarobljenike smo Paško Cvitanovi , Petar inbur i ja sproveli u Komandu 2. proleterske divizije radi saslušanja, ali tamo smo dobili narere enje da saslušanje nije potrebno.

Stipe Samohod

BRIGA ZA RANJENOG DRUGA

Tokom 5. neprijateljske ofenzive nalazio sam se u sastavu 3. bataljona 3. dalmatinske brigade, sve do njenog rasformiranja na Borovnu, iznad rijeke Sutjeske. Naš bataljon je dobio zadatak da ide kompletan u sastav 1. proleterske brigade.

Upravo, prilikom prelaska Sutjeske, bili smo izloženi ja em avionskom bombardiranju, pa sam i ja, uz mnoge druge, bio ranjen od avionske bombe u gornji dio lijeve noge. Na moju sre u rana je bila lakša, ali svakako me izbacila iz stroja, pa se nisam više kretao u stroju bataljona, ve s ranjenicima koje sam prve susreo. Me u njima je bilo i ranjenih drugova iz 2. dalmatinske brigade, koja se u to vrijeme povla-ila s Donjih Bara prema Zelengori. Tako sam poslije ostao u sastavu 2. dalmatinske brigade. Jedno vrijeme sam proveo u bolni kom vodu nakon ozdravljenja, a onda sam bio raspore en u 4. Kninski bataljon.

Dana 8. srpnja 1943. godine desetak njema kih aviona tukli su u jednosatnom bombardiranju jedinice naše brigade, koje su se nalazile u Banovi ima i okolici. Bolnica je bila smještena u nekim ku ama i šiji—viku u samim Banovi ima. Nakon prvih naleta aviona pokretni ranjenici ubrzo su potr ali u obližnje šumarke i sklanjali se ispred avionskih naleta, koji su stvarali paklenu paniku s onim silnim zavijanjem i »piki-ranjem« štuka.

Drug Mate Ujevi , komesar brigade, bio je jedini ranjenik koji je bio nepokretan i ležao je na nosilima u jednoj ku ici. U to vrijeme našli smo se u blizini Luka Škrbi i ja i odlu ili smo da ga pokušamo izvu i u šumu i smjestiti u kakvo takvo sklonište. Ku a u kojoj se je on nalazio i još nekoliko takvih ku ica okolo bile su mete aviona. Nismo ga ponijeli na nosilima, jer smo ocijenili da bi to bila ve a meta za avione, ve se je on nama uhvatio rukama oko vrata. Avioni su, jedan za drugim, nailazili i stalno su nas ga ali mitraljeskim rafalima i bombama. Mada su meci fijukali tik uz nas i dizali prašinu sa staze kojom smo se kretali, na našu sre u nisu nas pogodili. Uspjeli smo ga donijeti u jedan zaklon ispod visokog i debelog stabla, gdje smo se i sami sklonili.

Tu u okolici našli su nekoliko ranjenih drugova, te osoblja iz bolnice, brigadne intendature i drugih jedinica koje su se tada nalazile u Banovi ima.

Negdje u sumrak vratili smo se u selo, kada je opasnost od novih bombardiranja prošla. Slika je bila stravi na, a ku a iz koje smo iznijeli druga Matu Ujevi a bila je pogo ena avionskom bombom i porušena.

Nas dvojica i ostali drugovi bili smo sretni što smo uspjeli izme u njema kih rafala tako re i kao izme u kapi kiše, iznijeti ranjenog druga i spasiti mu život.

Iako je ovo jedan mali detalj brige druga za druga, on nas ipak upu uje na zaključak — da je naše idejno opredjeljenje za revoluciju koje je vladalo u redovima svih boraca i moralni faktor koji je bio na veoma velikoj visini — izgradilo takav duh koji je prožimao svakog našeg borca da ranjenog druga ne smiješ ostaviti ni pod cijenu svog vlastitog života. Bila je to briga cjeline za pojedinca i osje aj svakog pojedinca da je on sastavni dio te cjeline koja se o njemu brine.—

Ivan Pervan

ETIRI DRAGA DOŽIVLJAJA

Romaniju sam zapamtila ne samo kao lijepu, šumovitu planinu, po onom njenom grebenu što se stalno vidi na razglednicama, ve i po tome što sam na njoj bila i žedna i gladna, i što sam se prvi put dolaskom na njeno tlo ru ala dobru jagnjetinu.

Poslije 5. ofanzive dugo je trajao put preko Romanije. Teško je bilo pro i. Kiše su stalno padale. Kad je trebalo da pre emo cestu Višegrad—Sarajevo, na putu za Romaniju, esesovci su nas s drve a napali »šarcima«. Tu su nas dijelom razbili i, tom prilikom, sam srela i majku. Ponovo smo se prikupili i kolona je produžila dalje. 3. bataljon, u kome sam se tada nalazila, kad je pala no , poredao se izme u naloženih vratru i tu smo spavali. Zaspala sam i nisam se budila dok nisam ula omrznutu rije : »Pokret!« Dok su vatre fino pucketale, nas su uspavljivale, ali nekome i inevitlje donijele.

Teška jutarnja, gusta planinska magla sve je pokrila, a mi još roсни, ustajemo i kolona kre e. Da me netko tada upitao — kuda, rekla bih da ne znam. Magla postaje rje a, a i drijemež s o iju odlazi. U dosadnoj koloni svi traže nešto da se nasmiju. U koloni iza mene nastade smijeh. Okrenem se da vidim šta je smiješno, a onda se nastaviše smijati s druge strane. Pa šta je? Tako se uspori kolona i uje se glas: »Tiše, požuri!«

— Recite mi da se i ja nasmijem.

— Pa o tebi se radi, pogledaj.

Ja se okrenem, a ono izgorjele pantalone — tinjalo od žiške i usput otpao komadi ak. Golo tijelo se vidjelo. Sna em se za prvu pomo — zaklonim kapom. U prvom selu nisam mogla dobiti iglu i konac, ve na em veliku iglu, izra enu ru no i pre u, te komadi em krpe zakrpim do bolje prilike.

Zao mi je bilo tih hla a. Podsje ale su me na Sinj. Bile su iz Sedmog artiljerijskog puka — paradne. Po vezi mi ih je donijela Stana iz sela Jabuke.

Stigli smo u isto nu Bosnu. U selu nema nikoga. Ne znam kako se selo zvalo, ali mi se ini da je bilo negdje poslije prelaska Konjuha. Lijepo sun ano poslije podne. Znala sam da e se uskoro pojaviti selo, jer smo izlazili iz šume.

Poslije malo hodanja nailazimo na kolonu seoskih kola natovarenih hranom i raznom robom. Na kolima sjede starci i starice. Neki leže raskola enih o iju, a djeca se pripila uz majke koje vode kola, a neke tjeraju stoku.

Ljudi su se sklanjali pred nama, jer je neprijatelj prenio glas kako e partizani sve pobiti. Mi smo razgovarali s uplašenom eljadi i rekli im da se vrate svojim ku ama i da im se ništa ne e dogoditi. Kolona se vratila, ali to nije išlo tako brzo. Mi smo prije nje stigli u selo u kome nije bilo nikoga. Trebalo je što prije spremati ve eru i svatko je dobio zadatak šta treba da radi.

Meni je, kao i drugim drugaricama, dat zadatak da umijesimo kruh. Pošto to nikada ranije nisam radila, radije sam prihvatila da donesem drva za pe enje, a da kruh mijese druge. Pošla sam u neki podrum za koji su mi kazali da ima drva. Ušla sam unutra i u polumraku po ela da tražim drva, ali dok sam pipala lijevo-desno, vrata su se nekako zatvorila i nastao je potpun mrak. Uplašila sam se i pokušala da prona em vrata, ali nisam uspjela. Išla sam od oška do oška pipaju i i iznenada napipam na nešto meko i vru e. Vrisnula sam od straha, misle i u prvi tren da sam natrapala na skrivenog ustašu. Sko ila sam s tog mjesta, ali šire i ruke opet sam natrapala na nešto sli no. U istom trenu kad sam ja vrisnula zakukurikale su uznemirene kokoške, u stvari kvo ke koje sam pokrenula s njihovih legla. Zaboravila sam na drva i samo mislila kako da prona em vrata. Nekako sam uspjela i žurno se vratila u etu, ali — bez drva!

Poslije podne je u Maglaju. Idemo u akciju — kako i kuda kazat e nam se kad se primaknemo rijeci Bosni, iako je ona bila još dosta daleko. Na velikom rastojanju spuštamo se ivicom šume. Tako je došla no , a s njome i pun mjesec. Vod naše ete u kojem sam bila bio je na elu bataljona. Prvo saop enje koje je prostrujalo kroz etu bilo je: »Ne skidaj obu u! Ko ima oružje neka ga podigne gore iznad vode!« koju je trebalo gaziti.

Prije nego što smo zagazili u rijeku, drugarice koje su bile bez oružja pitale su šta da rade, kakav je njihov zadatak prilikom ove akcije. Netko je glasno odgovorio:

— A Gospe ti sinjske, ne u ti ja pušku nabaviti!

Komandir je tada objasnio da prelazimo prvo rijeku, pa prugu i put, a onda napad na grad Maglaj. Napomenuo je i to da moramo pro i kroz neprijateljska sela i s le a napasti na željezni ku stanicu. Zagazili smo u prili no duboku rijeku i kada smo bili otprilike na sredini, nareno je da se što više nagnemo, jer su Nijemci patrolirali blindiranim vozom. Sje am se da sam tada taj voz vidjela iz neposredne blizine i, u strahu, u inilo mi se kao da ujem kako njema ki vojnici razgovaraju. Laknulo mi je kad su prošli, a da nas nisu opazili.

Kad smo bili na kraju gaza, jedna drugarica se nekako otrgla iz kolone i voda ju je zanjela, ali se ipak plivaju i dokopala obale. Sje am se da je bila plava, s grguravom kosom, kratkom poslije preležanog tifusa. Bila je vrlo dobra u svakom pogledu. Zaboravila sam njeno ime. Na ra un njenog neplaniranog plivanja u odje i napravili smo šalu. Dok smo mi mokri hitali k selu, naši su lijevo i desno digli u zrak prugu i most

da nas neprijatelj ne bi iznenadio blindiranim vozom. Ta drugarica te ve eri bila je slabe sre e, jer je opet pala u jaz za navodnjavanje, iako se nije bila osušila od plivanja u rijeci. Postala je još ve i predmet šale. Mi smo se smijali, ali je ona sve to vedro podnosila ne ljute i se.

Putovanje k stanici i Maglaju u ini nam se veoma daleko. Trebalo je da budemo na stanici u jedan sat po pono i, a stigli smo negdje pred zoru. Neprijatelj nas je opazio i osvjetlio nas svijetle im raketama. No, to nas nije zaustavilo. Išli smo još pažljivije naprijed na izvršenje zadatka, zbijaju i šalu i na ra un tih svijetle ih metaka. Govorili smo da nam, eto, neprijatelj osvjetljava put.

Poznato je da smo ponekad neprijatelja zbunjivali ne samo puškama i bombama, ve i vikom, a Dalmatinke su po tome bile dobro poznate. Pred nama se ukaza prepreka od bodljikave žice. Prebacujemo ebad preko žica i tako uspijevamo da se prebacimo. Drugi su napravili prolaz na drugom mjestu. Mi jurišamo k bunkerima, a drugi k stanici, gdje su tako er bili bunkereri. Ja sam jurišala k bunkerima kod stanice, a moja mla a sestra Koviljka k bunkerima prema mostu. Tr e i preko nekih rovova kroz bašte, iz kojih su ustaše pobjegle u bunkere, ona je upala u rov na nekoga ovjeka. Iznena ena, ona se ipak snašla i po ela da vi e: »Pridaj se! Ruke u vis!«

Pošto je ona bila sko ila pravo na njega, on se tako er iznenadio i smrtno uplašio, te rekao: »Kako da se predam, kad si ti na meni!«

Nastala je komi na situacija. Ovaj ovjek, koji je bio domobran, shvatio je da mu nema izlaza, pa se predao i ak pomogao Koviljki da se izvu e iz rova. Dovala ga je razoružanog u štab i s njegovom puškom nastavila dalje k mostu.

Ja sam upala u jedan bunker kod stanice i naoružala se duga kom puškom. Sje am se da je u tome bunkeru bilo dosta vojni ke opreme, jer je neprijatelj, iznena en, pobjegao. Na polici je bilo kapa, slika, ogle-dala, ali i kruha i sira. Svatko je uzeo šta mu je trebalo, a ja pušku i bundu za željezni are, jer sam bila lako odjevena. Te ve eri mi je bilo hladno, a nišan ni pomislila da e mi sutrađan u bundi biti pretopio i da u se s njom teško kretati. im smo upali u željezni ku stanicu, požurili smo da je demoliramo i zapalimo. Našli smo petrolejsku lampu i baš ja sam izlila petrolej po stolovima i namještaju, a jedan drug redom palio šibicom. Dok je stanica gorjela, mi smo jurili k mostu, ali nismo uspjeli da mu pri emo, jer su ga branili ustaše iz neosvojenih bunkera. Naš komandant Bruno Vuleti pošao je ispred nas, a mi za njim, ali nismo uspjeli. Pošto je ve svitalo, a na drugim prilazima grada bilo zatišje, jer su se druge jedinice brigade povukle, i naš bataljon se povukao.

U ovoj akciji uzeli smo dosta oružja, odje e i hrane iz bunkera. Zarobili smo deset-petnaest domobrana, zamijenili s njima odje u i obu u, predložili im da idu s nama ako ho e, a ako ne e da. idu ku i. Nitko nije tada htio da nam se pridruži.

Pošto je svanulo nastala je velika nevolja oko našeg izvla enja odatle. Morali smo se vratiti istim putem. Prvo smo krenuli k planini, da bismo zavarali neprijatelja, pa onda se opet spustili k selu u koje smo stigli mnogo brže nego kad smo nastupali prošle no i. Neprijatelj

je pošao k planini da nas traži, a naš komandant Bruno rokirao nas je kraj samoga sela u šumi. Tu smo se sklonili u najve o j tajnosti i re eno nam je da svakog tko nai e na nas zadržavamo da ne bismo bili otkriveni. Metak se nipošto nije smio opaliti. Dijelovi njema ke SS divizije tragali su za nama u planini, a naš komandant nas je u suton doveo istim putem kao sino kroz selo do gaza i opet smo pregazili Bosnu.

Na partijskom sastanku smo bili obaviješteni da se sprema pokret za Crnu Goru. Nisam se mnogo obradovala tome pravcu poslije 5. neprijateljske ofanzive, a pogotovu što me doktor Levi, baš tih dana, operirao na prstu koji sam bila povrijedila. Nije to bilo samo moje raspoloženje, ve i drugih. Svi smo priželjkivali pokret k Dalmaciji.

Prilikom svakog pokreta doživljavali smo ponešto interesantno, a meni je u vezi s ovim pokretom za Crnu Goru ostalo u sje anju naro ito to s kojom vještinom se naš bataljon provla io pored samih neprijateljskih položaja. ak se ulo kako neprijateljska truba svira pove erje. Ostala mi je slika komandanta 4. kninskog »Krvavog« bataljona kako, jašu i na konju, na sav glas vi e:

— O, Stevo, vrni ta goveda otuda!

On je to inio da zavara neprijatelja koji je mogao uti topot kopita konja naše komore, pa da misli da su to obani sa seoskom stokom. Nama se inilo da je on poludio vi u i tako dok nismo shvatili šta je s time htio. Njegova taktika i hladnokrvnost nas je zadivljavala. Uspjeli smo da stignemo neopaženo do Sokolca, gdje su na nas pucali iz bunkera, ali mi smo uspjeti da nastavimo svoj put k Romaniji, koju smo prošli za jednu no , mnogo brže nego kad smo se u njoj bili našli poslije 5. neprijateljske ofanzive.

Nevenka Petrovi -Vuleti

TRE I PUT NA MAJEVICU

Put od Nevesinja do Sutjeske, prešla sam u sastavu III dalmatinske brigade. Marširali smo danima, a svakodnevne borbe su nas iscrpile. Trebalo je prije i Sutjesku. Hladna i nabujala voda bila je pretežak zadatak za mnoge. Ljubica Cefo, njen otac i ja uhvatili smo se za ruke i tako zajedno, pomažu i jedni drugima, prelazili smo rijeku. e kao nas je marš kroz Zelengoru. Tada sam se razboljela od tifusa. Iscrpljena, bolesna i gladna, put do Miljevine prešla sam kao u snu. Ali, kao da ni to nije bilo dovoljno, 13. VI 1943. sam ranjena u nogu. Sa brigadnom bolnicom II dalmatinske brigade prošla sam cestu Fo a—Kalinovik i Jahorinu. Tu su se ranjenici, i ja s njima, odvojili i krenuli put Majevice.

U Majevici su neki od nas prizdravili i željeli se vratiti u svoje jedinice. Krenuli smo preko Kladnja. Sa mnom u grupi bili su Jovo Raškovi , Luce Draškovi -Novakovi , njen brat te još nekoliko drugova iz raznih jedinica. U blizini Kladnja presreli su nas njema ki tenkovi.

Po ela je pucnjava. Sklonili smo se u jednu jarugu. Iznad nas su avioni bombardirali Kladanj. Tu smo se rastali, a ja sam s Lu om Draskovic i još nekim drugaricama krenula ponovno na Majevicu.

U Majevici smo našli dosta teških i lakših ranjenika. Tu smo ostali nekoliko dana. Tada su nas napali Nijemci. Svi koji su mogli hodati, sklonili su se u obližnju šumu. Ne sje am se koliko smo ostali skriveni, možda tri- etiri dana, a možda i više. Ponovno sam bila u grupi s Lu om i obitelji Joše Durbabe pa smo se po tre i put vratili na Majevicu. Tamo više nije bilo nikog živog. Sve teške, nepokretne ranjenike Nijemci su pobili.

Spustili smo se u Šehovi e, gde smo našli djelove VI isto no-bosanske brigade. Tu smo ostali sve do dolaska jedne ete II proleterske srpske brigade, koja je sobom dovela grupu ranjenika. Kada se eta vra ala u svoju jedinicu Luca, obitelj Durbaba i ja krenuli smo s njima.

Svojoj jedinici II dalmatinskoj brigadi priklju ili smo se u Ozrenu. S II dalmatinskom brigadom vratila sam se u Crnu Goru i bila premještena u hiruršku ekipu II proleterske divizije. Za vrijeme VI ofanzive kratko vrijeme sam bila u sastavu Sumadijske brigade, zajedno sa drugom Dušanom Mari em, pa smo se oboje zajedno vratili ponovno u svoju brigadu. Od tada pa sve do oslobo enja nisam se odvajala od II dalmatinske brigade, na dužnosti referenta saniteta bataljona.

Nikica olovi -Kruš evi

PJESMA ZA MAJKU AN U

Nakon prelaska preko Zelengore, Jahorine, Romanije i Ozrena došlo je vreme još jednog rastanka u Jošinoj porodici. Majka An a i An elka sa Ilijom krenule su s delovima 1. dalmatinske za Dalmaciju, a Jošo je sa 2. dalmatinskom krenuo u nove okršaje — u Crnu Goru. Putevi im se nadaleko razilaze i niko od njih tada nije znao da li e se ikada i gde sresti.

Majka An a pozvala je svoga sina i rekla:

— Sine, sre o materina! Mi se danas rastajemo, bog zna da li emo se ikada više vidjeti. Majka te moli i zaklinje da zapo etu borbu završiš. Ako mi u borbi pogineš, znaj, sine, da e majka i na tebe mrtvog biti ponosna!

Oprostili su se i krenuli na dve strane. Na jednu stranu krenuo je Jošo, na drugu An a, An elka, Ilija i još jedno nero eno Jošino dete u An elki, kao zalog neuništivosti života koji su ve iti, pored svih smrti i razaranja neprekidno obnavlja.

Kretali su se s 1. dalmatinskom brigadom prema Dalmaciji. U koloni je išao Moša Pijade — i a Janko. Primetio je trudnu ženu sa detetom i staricu i dao im konji a da se lakše kre u.

Na prelazu preko reke Bosne morali su u koloni gaziti vodu do vrata. An elka je s Ilijom došla do pola reke Bosne i tu stala, ne smeju i da krene dalje kroz brzu vodu. U tom trenutku naišao je na konju Moša Pijade i rekao joj:

— Ne lako, sine! Vrati se i uzjaši ovako na konji a i on e vas prevesti preko reke kao la a.

Tako je i u inila. Konji je zaplivaio istegnuvši vrat i frk u i kroz vodu primi u i se prema sredini reke. U tom trenutku ustaše su uzvodno od gaza osule žestoku paljbu na kolonu. Meci su pljuštali po vodi. Konji se zbunio i zaplivaio nizvodno. Daleko od kolone iznio je na obalu An elku i Iliju žive i zdrave. An elka nije znala kuda da krene. Izgubila se i zbunila. Kad je ve pomislila da više nikad ne e dosti i kolonu, pojavila su se dva partizana. Moša Pijade gledao je sa obale šta e biti sa ženom i detetom na konju i im je opazio da je konj zaplivaio nizvodno, poslao je dva borca da ih dovedu. Sa kolonom i majkom An om nastavila je put prema Dalmaciji.

Ustaški napad prekinuo je kolonu na reci Bosni. Jedan dio kolone-boraca nije mogao pre i reku. Gledaju i kako Bosna nosi mnoge pogoene borce, ustukli su i vratili se. Jedan borac, koji se kasnije susreo sa Jošom, ocenio je da su nastradali svi koji su prešli reku Bosnu. On je primio vest da je Jošina porodica nastradala. Daleko u svojoj duši Jošo ih je sahranio i nastavio borbu još žeš e i nemilosrdnije nego do tada.

A njegova porodica, poslije mesec dana neprekidnog marša, stigla je živa i zdrava u selo Gubine kod Livna. Nekoliko meseci posle toga Jošo je dobio pismo od Dušana Kotaraša. Dušan mu javlja da mu se rodio drugi sin i da mu je porodica dobro.

Ve e radosti nije u životu osetio. Mislio je da su mrtvi, a evo u pismu jasno piše da su živi i zdravi i da se rodio i drugi sin.

Slede a re enica sledila je Jošinu veliku radost. Dušan mu piše kratko da je Jošina majka nastradala od avionskih bombi. Suze su pre-lile pismo, a tuga dušu.

Toga dana vodio je Jošo bataljon na položaj. Išao je tužno kao na sprovodu. Bataljon je znao da mu je majka poginula. Mnogi su dobro znali i voleli majku An u. U koloni niko ne govori, ne smije se, niti peva. Onda je Jošo zaustavio bataljon i rekao:

— Drugovi, ovako se u boj ne ide! Ho ete li mi nešto u initi?

— Ho emo druže komandante, ho emo!

— Hajde, da svi skupa zapjevamo.

Na elu bataljona postrojili su se najbolji peva i. Zaorila se složna partizanska pesma. Pevao je i Jošo. Nad svim glasovima uzdizao se Jošin glas.

Odlaze i u nove bojeve, bataljon je složno pevao za svoga komandanta, a on, lepše nego ikada do tada, zapevao je pesmu za svoju majku An u, i ne znaju i da je njena poslednja želja bila da je pesmom ožali.

Tu je, na domaku Dalmacije, majka An a bila smrtno ranjena. Nema ki avioni bombardirali su mesto i srušili zgradu u kojoj su se zatekli partizani. An elka se jedva izvukla sa Ilijom i pomogla je da se izvu e i An a, ali ona više nije imala snage. Pozvala je svoju snahu i svoga unuka, poljubila ih i rekla:

»Dolazi moja smrtna ura. Pozdravite mi sina Jošu i recite mu neka ne pla e, nego neka mi dovijeka pjeva«.

To su bile njene poslednje re i, izgovorene na krilu njene snahe koja ju je oplakivala.

Majka Ana sahranjena je zajedno sa još dvadesetak poginulih partizana u zajedničku grobnicu.

Žive i za svoga sina, ona je za njega i umrla. Pošla je za njim, ostala je s njim i poginula kao borac. A mogla je imati neku tihu staraku smrt u zavijanju, s bugarenjem, svećaninjem, zvona i skromnim grobom kod crkve Svetog Juraja. Umesto toga majka-partizanka svrstala se još jednom i zauvek u partizanske redove i ostala na bojištu u zajedničkoj grobnici sa izginulim partizanima. U životu i smrti ostala je na strani svog hrabrog sina, ponosna i gordog što ga je rodila.

Ilija Ilijić

BRIGADA U DANIMA KAPITULACIJE ITALIJE

Naša brigada se, po etkom rujna 1943. godine, nalazila na prostoru sela Miljevine — selo Badanj između Foče i Kalinovika, vode i povremeno borbe s grupama četnika i ustaške milicije koje su vršile nepravne zločine nad našim ranjenicima, sanitetskim osobljem i zaostalim borcima u vrijeme proboja iz Zelengore preko Miljevine ka Romaniji.

Tokom 8. rujna, 2. bataljon je bio na položaju iznad Miljevine, odakle je protjerao četnike u grupu prema Kalinoviku. Toga dana uvečer zašla se pučnjava oko štaba bataljona. Na položajima je data uzbuna i upućen kurir da izvidi situaciju i obavijesti čete na položaju. U tome je stigao glas da je kapitulirala Italija. Spontano je nastalo veselje i pučnjava na položajima. Zbog toga smo bili oštro kritizirani, jer smo nepotrebno trošili municiju.

Tokom 9. rujna dato je naređenje da se izvrše pripreme za jednu iznenadnu akciju. Predvečer borci su dobili kruhu i ovčje meso, a zatim se postrojili za pokret. Tada je izdato naređenje da se ide u kaznenu akciju na sela Govzu i Jela, gdje su ustaški zlikovci pobili oko 40 naših ranjenika i bolnički i doktora Dejana, poznatog partizanskog liječnika. Topla ljetna noć, bez mjesecine, pokrivala je kolone u pokretu koje su se kretale obostrano od rijeke Bistrice kako bi neujno zauzele visove iznad obaju sela, a zatim vršila stezanje i sakupljanje stanovništva nasred sela, kod škole. Dok smo izbijali na oštri vrh iznad sela, po kućama su se vidjele svjetiljke, jer je bio Ramazan — muslimanski praznik.

Na visu smo naletjeli na trojicu ustaša, s mitraljezom »šarcom«, koji su spavali. Razoružali smo ih i čekali da se s druge strane sela otvori vatra i otpočne akcija stezanja i hvatanja zlikovaca. Tu je bilo dvosatno pročišćavanje obaju sela, ali su nam se ipak mnogi sakrili po sjenicima, štalama i šumarcima. Sakupljeno je kod škole i džamije oko 200 ljudi, žena i djece pred kojima je zamjenik komesara brigade Jovo Kapić rekao nekoliko dirljivih, ali oštih rečenica: »Mi smo bili u vašem selu u proljetnim mjesecima, uvali vaše obitelji i prije ili samovoljno uzimanje vaše imovine... Streljali smo ovdje našeg borca koji je tražio hljeba od jedne muslimanke... A vi ste nama ovdje vratili zločinom, pobivši naše ranjenike i ljekare...« Tada je istupio jedan stari musliman s bradicom i rekao: »Ja sam vama, djeco, govorio da ne

dirate partizanske borbe, ve da im date hljeba ako ga imate, i da im lijepo pokažete put«.

Stanovnici sela sami su pokazali na njih petoricu koji su izvršili zločin i na njima je izvršena smrtna kazna. Bilo je teško posmatrati te uplašene i zavedene ljude, žene i djecu koji su se vraćali svojim kućama.

* *
*

Poslije nekoliko dana odmora naša brigada je krenula 19. rujna preko Drine, kod Broda u blizini Foče, gdje je u travnju mjesecu prešla glavna naših ranjenika za Sandžak. Pokret je bio vrlo naporan preko sela Kopilova, Bastasa, Huma i Uzlupa, odakle je produžila za Pljevlja, u kome se nalazio talijanski garnizon, koji je bio spreman da se preda, ali kako i kome?

Pokušaj etnika da ugrabe oružje i opremu od Talijana propao je uslijed brzog dejstva 2. proleterske (srpske) i 3. sandžačke brigade koje su energično, u kolonama, prodrle u grad i tu prihvatile kapitulaciju talijanskog garnizona.

Naša brigada je u Pljevlju svečano dočekana uz muziku.

Drugi bataljon, s prištapskim dijelovima, ostao je u gradu, a ostali bataljoni na položaju prema Priboju.

Grad je bio zahvaćen pravim ritmom slobode, veselja i pjesme. Duh slobode prostrujio je poslije dvogodišnjeg robovanja pod tuđinom. Borci su se divno obukli, obuli i nahranili.

Kako je lijepa i slatka sloboda, kako je ugodno šetati oslobođenim gradom punim života i mladosti. Iznad Pljevalja, na padini brijega, napravljena je od kamenja ogromna zvijezda petokraka kao simbol slobode i ljubavi među ljudima. Obišli smo groblje sa spomenicima poginulih Talijana. Na spomenicima je bio isti datum — 1. prosinac 1941, kojih je bilo mnogo, ali ne i manje crnogorskih partizana, koji su tada pali i čiji su grobovi rasuti i nepoznati.

Odjednom je 30. rujna u gradu zavladao nervoza, sakupljanje 2. bataljona na brzinu i ukrcavanje na kamione. Znali smo da situacija nije povoljna, ali gdje, to nismo znali.

Mračna noć, vožnja na kamionima, nespokoje i mogućnost da budemo dočeka iz zasjede bila je prisutna. Kako je lijepo čekati kolonu u zasjedi, poraziti je ili desetkovati, ali biti strpan u gomilu, izložen rafalima mitraljeza i bombi ili nailaska na minu, za nas je bila i novost, i neizvjesnost i osjećaj nemoći.

U svitanje smo se približavali selu Trebaljevu, na r. Tari, gdje nas je dočekao komandant korpusa P. Dapčević riječima: »Evo mojih Dalmatinaca!« etnici su, s udaljenih visova pripucali na kamione, ali mi smo prošli bez gubitaka i zaustavljanja. Tu je podijeljen rižot iz talijanskih zatvorenih kazana u obilnim porcijama i s našom vinom. Komandant je naredio da se odmorimo na obali r. Tare. Dok se opušteno odmaramo, uju se gusti rafali i eksplozije bombi preko bregova na prilazima Kolašinu. Znali smo da nas čeka teški okršaj oko napaćenog Kolašina.

Po podne 1. listopada bataljon je krenuo preko visova i bespuća na dominirajući položaj iznad Kolašina — Kobilja glavu. Ispod nas je

bio Kolašin, koji je tri dana ranije oslobodila četvrta proleterska (crnogorska) brigada i kojoj se predao bataljon Talijana. Međutim, štab talijanske divizije »Venezia« iz Berana i etničke snage iz Vasojevića odlučile su da ponovo zauzmu Kolašin. Razvile su se veoma žestoke borbe na prilazima gradu. Uskoro za 2. bataljonom pristigli su ostali bataljoni brigade. I, poslije jednodnevnog odmora na položajima, 2. bataljon je dobio zadatak da zauzme Ključ, dominiraju i topografski objekat istočno od Kolašina.

No u 2. na 3. listopada spuštali smo se u dubodolinu planinske rijeke do ponoći. Strmina je bila ogromna, a vidljivost minimalna. Tom prilikom pala su dva druga u provaliju duboku 20 metara i teško se povrijedili. Poslije spuštanja u klisuru rijeke Mušovića, otpočeli smo penjanje kroz gustu šumu ka Ključu. Trebalo je brzo savladati uspon od 800 metara kroz brijuni, krš, šumu i kamenjar. Bilo je predviđeno da u momentu juriša na Ključ naš mitraljez »Breda«, tu će po vrhu Ključa, a onaj koji prvi izbjije na vrh — po komandantovom odobrenju — dobija mjesečno odsustvo. Penjanje je bilo teško i stravično, u mrkloj noći i bez puta i staze. Da ne bi zakasnili s napadom, komandant bataljona urođeniček Jovan poslušao se baterijom da bi se kolona brže kretala.

Pred osvit zore izbijali smo pojedinačno k vrhovima Ključa. etnici neispavani, opušteni uslijed odsustva borbe, drijemali su uz prigašene vatre. Stražari na položaju nisu primijetili naše približavanje. To su dramatični trenuci za svakog borca i jedinicu kao cjelinu. Prvi otvoriti vatru i pasti iznenađeno ili biti do ekan ubila kom vatom na nepovoljnom terenu s nesagledivim posljedicama.

U tom trenutku, kada smo ugledali etničke vatre, opazio nas je etnički stražar, prestrašio se i pobjegao.

Borci, Stevo Bodrožić i Milka Travar nosili su municiju za »šarac«. Otvorio sam paklenu vatru — kaže Stevo — s redenikom od 200 metaka. Takav uragan vatre i eksplozije naših bombi zbunjeni etnici nisu izdržali. U tom momentu naš teški mitraljez otvorio je vatru s Kobilje glave s daljine preko 2 kilometra, i to po borcima našeg bataljona. Takva podrška je uvijek sumnjiva, rizična, pa čak i štetna. Raketa je osvijetlila oslobodeni Ključ, s koga su etnici bezglavo pobjegli, a mi ga osvojili bez žrtava.

Ubrzo, u samo svitanje, odigralo se uduvato i nadasve urnebesno i pakleno šteknanje mitraljeza i juriš u talasima boraca četvrte proleterske (crnogorske) na brežuljcima pred Kolašinom. Samo se uložilo ono njihovo poznato »Juriš — naprijed!« Mi smo s Ključa bojom vatom uspješno podržali juriš Crnogoraca, pred kojima su etnici pošli bježati zajedno sa Talijanima. U tom jurišu Crnogorci su imali znatne gubitke. Tu je pao mladi humanista, politički radnik brigade, slikar i velika nada, divan drug Jurica Ribar.

Nastalo je gonjenje Talijana i etnika prema Beranama i Andrijevići.

Branko Forli

PISMO GARIBALDINCA MARCELA*

Od kolovoza 1976. godine na adresu Marijana Žuljana, stiglo je nekoliko pisama. Piše ih Marcelo Sforzini, drvodjelac iz Tolentina u Italiji.

Marcello piše, a Marijan odgovara . . .

Marcello je 1941. u naše krajeve došao kao okupatorski vojnik, odnosno pravilnije reeno, fašizam je prisilio ovog talijanskog radnika da dođe u njemu nepoznatu zemlju da »osvaja«, da »pobje uje« za rad u fašističkoj imperiji. Ali, Marcello je svojim antifašističkim stavom i borbom protiv fašizma krenuo drugim putem. U njegovom srcu ostao je Durmitor, ljudi, njegovi suborci iz partizanske kolone. Ostavio je u ovoj zemlji djelo svoje mladosti. No, pustimo Marcella da on sam kaže:

»Vi ćete se pitati, zašto sam vam pisao? Učinio sam to zato, jer veći dio godina pokušavam da uhvatim kakvu vijest o 2. dalmatinskoj brigadi i s nekim prijateljom iz ovog vremena, pretpostavljaju i da se se na i netko koji će se sjetiti četvorice Talijana — radio-telegrafista koji su u estvovali u operacijama brigade u ono vrijeme« — piše u svom prvom pismu Marcello, a zatim nastavlja:

»Iako su prošle tolike godine, uspomene se ne mogu izbrisati iz sjećanja. Želio bih doći i posjetiti ona mjesta i susresti se s drugovima iz 2. dalmatinske brigade . . .

Bilo je to u Crnoj Gori, 1943. Od moje komande partizanske divizije »Garibaldi« nas četvorica kao radio-telegrafisti upućeni smo u 2. dalmatinsku. U navedenoj brigadi sam ostao u estvuju i u nekoliko operacija: Sjenica—Nova Varoš—Kokin Brod—Bijelo Polje—Brodarevo—Pljevlja. Mi Talijani bili smo mnogo cijenjeni od svijeta, od druga komandanta i druga komesara, pa do zadnjeg. Sjećam se imena, ali ne znam hoću li uspeti ta no napisati. Sjećam se Mirka kuhara, Žuljana koji je bio tumač u Štabu, Stanka, oficir koji je imao lijep glas baritona (riječ je o Stanku Nikolcu iz Metkova, sada penzioneru u Opatiji) . . .

Koncem februara 1944. u estvovao sam jedne noći u prikupljanju materijala koje su bacili saveznički avioni. Zatim sam prosljeđio za Mateševo i stigao u Lijevu Rijeku. Sporo se išlo uslijed velikog snijega i, štoviše, nosio sam na leđima bolesnog druga. Zadnjih dana marta 1944. otišao sam prema Biogradu, Danilovgradu i Nikšiću pod vatrom njemačke artiljerije. Stigli smo na Viluse. Po naredbu 12. brigade 29. hercegovačke divizije (ukoliko me pamćenje nije izdalo), radili smo na rušenju komunikacija. Rušili smo cestu u Lastvu, minirali smo željeznički most na pruzi Trebinje—Bileća. Zatim smo bili zaduženi za transport ranjenika i bolesnika. Tada sam i ja obolio od bronhitisa. Poslije nekoliko dana odmora nastavio sam put u Pivski manastir u kome je bila bolnica. Drugovi su govorili da imam tifus.

Za vrijeme mitraljiranja bolnice od strane njemačkih aviona (23. srpnja 1944) ranjen sam u desnu ruku. Poslije jednomjesečnog lutanja, bez mogućnosti da se spasi moja ruka, i kada je nada da ću preživjeti spaljena na nulu, s planine Durmitor odvezli su me, zajedno s mnogo drugih ranjenika, saveznički avioni u Italiju . . .

* Preuzeto iz »Poruke Borca, 77.«.

Bio bih zahvalan da mi se neko javi. U o ekivanju odgovora šaljem vam mnogo bratskih pozdrava sa istim žarom kao i u ono vrijeme kada se klicalo: »'Živio Tito!'«

A kada je Marijan Žuljan odgovorio na prvo Marcellovo pismo, ubrzo je stigao odgovor:

»Moj dragi Marijan, drug partizan!

Ne znam da li se mogu na i pogodnije rije i da se opiše moje duševno stanje, zato prepuštam Tebi da predstaviš sebi ono što sam preživljavao primivši Tvoje pismo, pismo od jedne drage osobe koju sam upoznao u jednom burnom vremenu — vremenu partizanske borbe.

Dragi Marijane, ne znam koliko puta sam pro itao Tvoje pismo. Skoro da nisam vjerovao vlastitim o ima prepuštaju i se svaki as uzbuenjima. Tvoje rije i vratile su me u vrtlog onih vremena, oživjele su mi one nezaboravne dane, sa svom jasno om vidio sam bliska lica koja su mi bila draga, kao da ih vrijeme nije izbrisalo. Podsjetio sam se na lijepe pjesme koje su se pjevale za vrijeme dugih besanih marševa bez kraja. Osjetio sam ujede zime u snježnim no ima kao i toplinu stanovnika planinskih sela koji su nas prihva ali umorne i promrzle od snijega i kiše . . .

Molim Te, Marijane, da se u moje ime zahvališ Tvojim i mojim drugovima na ljubaznom sje anju, s nadom da u idu eg maja biti s Vama. Tebi aplauz za dobar talijanski jezik. Zahvaljujem Ti se, Marijane, na radosti koju mi je pri inilo Tvoje pismo, jer, godinama sam tražio mogu nost da uhvatim vezu s mojom 2. dalmatinskom brigadom.

Grlim Vas i bratski pozdravljam!«

Ivo Javor i

MOJE DRUGARICE LI ANKE

Kad sam došla u partizane, u bataljon »Branko Vladuši«, zatekla sam i pet Li anki. Bataljon je još tada bio u sastavu Sjeverodalmatinskog partizanskog odreda. U bataljonu se nalazilo i nekoliko drugarica iz mog kraja, iz Bukovice — skojevke iz etrdeset prve kao i ja. No, ovog puta namjeravam iznijeti samo neka sje anja na Li anke.

Darinka Skundri je došla u bataljon iz li ke jedinice. Skojevka je od ranije. Borac je i etna bolni arka. Zagorka Vuji je u bataljonu od prvih dana, draga i vesela. Od jula 1942. godine je lan SKOJ-a. Kao bolni arka je veoma brižna. Milka Bogunovi , ta poletna Zrmanjka, bila je drago stvorenje, okretna i brižna, posebno kada se radilo o bolesnicima i ranjenicima. A što da kažem za Daru Skori , koju su borci u bataljonu zamjenjivali sa mnom, a mene s njom. U po etku bila je borac i bolni arka, zatim politi ki rukovodilac. I Marta Mar eti , posjedovala je samo dobre osobine. Skojevka je od januara 1942. godine, drug i borac. Prije bi poginula nego ostavila ranjenog druga na položaju.

Kada je osnovana Druga dalmatinska brigada, sve su one sa mnom bile u stroju prvog bataljona »Branko Vladuši«, u prvom stroju brigade i ravnopravno su kora ale u toku rata, rame uz rame s ratnim drugovima: kao borci, bolni arke, referenti saniteta bataljona i politi ki rukovodioci.

Me u mojim ratnim fotografijama nalazi se i jedna na kojoj su dvije Li anke: Dara Škori i Marta Mar eti . Kada ponekad razgledam te drage uspomene i uzmem tu fotografiju, u mislima se vratim unatrag. U rat su ponijele zanos svojih godina. Dara je još 1943. u toku rata postala zamjenik komesara ete, a Marta referent saniteta bataljona. O Martinom podvigu kod Andrijevice trebalo bi re i barem nekoliko rije i.

Nakon kapitulacije Italije ove a grupa Talijana dodijeljena je našem prvom bataljonu. U partizane su došli dobrovoljno. Borba je po ela prsa u prsa na brdu Sjekirica, poviše Andrijevice. Po ele su padati i njema ke granate po našim položajima, a avioni su nas nadlijetali, tukli mitraljeskom vatrom i bacali bombe. U toj paklenoj vatri Talijani se uspani iše i po eše bježati. Možda je me u njima bio i koji profašista, iji je utjecaj tog momenta djelovao pani arski.

Marta Mar eti stala je ispred njih i viknula:

— Natrag! Ne bježite! Sada ste partizani, a partizani ne bježe...

Talijani je nisu razumjeli, te krenuše k njoj odstupaju i s položaja.

Marta podiže pušku. — Natrag, na položaj . . . pucam!

Tek kada vidješe da je vrug odnio šalu, shvatiše je: zasti eno se okrenuše i po oše na položaj.

Za taj podvig Marta Mar eti je bila pohvaljena.

Eto, takve su bile moje drugarice Li anke.

Stevka Bezbradica-Kora

NA KLJU U KOD KOLAŠINA

Kapitulacija Italije zatekla je naš 2. bataljon u Miljevini. Istog dana napali su nas etnici, koje smo brzo razbili. Krajolik Miljevine mu no je djelovao. Podsje ao je na svježe tragove, na tragediju 5. neprijateljske ofanzive. Izgledalo mi je da sam u ambijentu groblja. Posvuda naokolo polomljena nosila, štake, zavoji, udlage, samari, redenici, šljemovi. Sve podsje a na stratište. Selo je puno vo a: jabuke, kruške, šljive, sve kipte od roda, ali kao da to vo e ne im zaudara, prosto ne prija.

Trinaestog rujna kre emo za Kalinovik. Lozinka je na maršu »Sablja—Sarajevo«. Radujem se toj paroli. Mislim, idemo na Sarajevo. U selu Musovi i kod Kalinovika zadržali smo se do 19. rujna. Umjesto u Sarajevo idemo natrag k Drini. 21. rujna prešli smo Drinu kod Broda, a ve 24. rujna ušli smo u Pljevlja bez borbe. Dok su 1. i 4. bataljon intervenirali u razbijanju etnika kod Priboja, 2. bataljon se zadržavao neko vrijeme u Pljevljima. Potom je bio u selu Gotovuša, a 28. rujna opet se vratio u Pljevlja i razmjestio se u blizini grada, u neku hrastovu šumu. U šumi smo boravili dva dana. Hrana je bila vrlo dobra. Ali, to je malo trajalo, jer smo ve 29. rujna uli da se oko Kolašina vode ogor ene borbe izme u 4. proleterske (crnogorske) brigade i etnika. uje se da su se etnici iz Vašojevi a zarekli da e Kolašin vratiti iz partizanskih ruku.

Naveer naš bataljon se ukrcao na tri teretna kamiona. Nabijeni smo kao srdele. Vozili smo se cijelu noć pravcem Pljevlja—Sehovi i—Mojkovac—Kolašin. Prvi put se prevozimo, veseli smo i pjevamo. U zoru smo stigli u selo Trebaljevo. Ne idemo u Kolašin. Tu smo zatekli neke dijelove štaba 2. korpusa, koji su već evakuirali Kolašin. Naš bataljon je dobio zadatak da bez zadržavanja, preko Katuna, izbije na Bojište (k 1568), razbije etnike i s tih položaja obezbijedi lijevi bok 4. proleterske (crnogorske) brigade.

Prešli smo rijeku Taru preko nekih kamenih pragova bez izuvanja, jer je voda bila vrlo mala. Doru kovali smo na kratkom predahu u selu Rova ko. Poslije doru ka penjali smo se na Bojište. Prilaze i rasporedu etnika, ali smo kako se prepiru s partizanima ispred sebe u rejonu Selišta i Mušovi a rijeke. Partizani ih tuku, a etnici odgovaraju i psuju: »Pišamo vam se u mitraljez! Sta nam možete? Znat e te za nas, Mošina kopilad!«

Dok su se prepirali s borcima 4. proleterske (crnogorske) brigade nisu nas primijetili, pa smo im prišli s le a i pripucali. etnici su se, na našu pojavu, dali u bijeg. Prvi zadatak uspješno smo obavili. Zauzeli smo dominantnu ta ku »Bojište«.

Borba za Kolašin vodila se i dalje. Cijelu noć iskrile su ručne bombe na isto nimalo prilazima Kolašina. Mi na Bojištu bili smo skoro nezaposleni. Kao na dlanu vidimo što se oko Kolašina zbiva. Ali, osim obezbjeenja lijevog boka, više im ne možemo pomoći. Na bojištu smo se zadržali četiri dana. Trpimo že . Na Bojištu i oko njega vode ni za lijek. Prvi put gasim že srkanjem rose s trave i lišća u jutarnjim asovima. ali smo da ima neki izvor i slali smo nekoliko drugova da nam u uturicama donesu vode. U bataljonu smo prikupili svega 6 uturica. Ali, po toj vrućini po par uturica popili bi sami nosioci u povratku. Sje am se da smo za 1. etu dobili samo jednu uturicu vode. Dijelili smo je na 45 drugova. Postalo nam je dosadno na Bojištu. etnici nam i dalje prkose sa uzvišenja Klju .

2. listopada proslavljamo Dan brigade. Govori se o džepnim novinama, ali problem je papir. Neke ete su izdale novine. Naša nije, pa omladinci kritikuju komesara ete — druga Jovu Raškovića. Sve do 4. listopada etnici uporno navaljuju ka Kolašinu, a brani ga 4. protelerska (crnogorska) brigada, kojoj se priključio jedan bataljon Talijana. U obrani Kolašina poginulo je, pored ostalih, i jedan komandant bataljona iz 4. proleterske (crnogorske) brigade. Za smrt Jurice Ribara uloženo se kasnije.

U poslijepodnevnom satima 4. listopada uje se da naš 2. bataljon treba da napadne Klju . S nama e sudjelovati i neke snage iz pozadine — Beransko-andrijevički bataljon. To nas hrabri i diže vjeru u pobjedu. Svi smo svjesni šta znači napad na Klju . Nekim borcima prilaze drugarice i ima se utisak da se rastaju i opraštaju. Pripreme se vrše krajnje ozbiljno. Komandant bataljona izdao je narednje i svakoj eti odredio pravac kretanja i objekat napada, posebno nakon prelaska potoka Svinjaća.

Ovo je prvi put da komandant bataljona pred cijelim bataljonom izdaje zadatak. I po tome sudimo da je zadatak težak i odgovoran. Na-

re ena je stroga tajnost. Pušenje i kašljanje zabranjeno. Oprema mora biti podešena da ne klapa i ne blješti — da ne bi odala naše prisustvo.

U sumrak smo krenuli s Bojišta. Uje se poneki metak. Spuštamo se strmo niz to ilu. Posremo i padamo. Dva borca iz 2. ete — Lu ev i Cvjeti anin su se survale u neku provaliju — jamu. To nas je zadržalo. Tek oko pola no i spustili smo se u potok Svinja a. Kroz taj kanjon struji svjež zrak. Tu su neke mlinice, a uz potok nanosi pijeska. Potok me podsje a na moje Badnjavice i Suvaju.

U potoku se sre ujemo. Iz potoka svaka eta kre e svojim pravcem, zasebno. 1. eta u pravcu vatrene ta ke — mitraljesko gnijezdo na kamenjaru. Izaziva nas kašalj, žalo se osipa i izmi e ispod nogu. Skoro nam zastaje dah da se ne bismo otkrili. Zašli smo u šumu. Tu je nešto sigurnije. Postrojavamo se i eta se razvija po vodovima. Odredili smo bombaše. Ja kre em s bombašima. Odredili smo i ljude koji e nakon izbijanja na kamenjar opaliti rakete iz signalnog pištolja. Prišli smo položajima na oko 300 m i malo zastali. Sto smo bliže etnicima, situacija je jasnija. Oni još nasumce pripucavaju, što zna i da nam se ne nadaju.

Prišli smo proplancima, vidimo vatrene položaje. Još bi se mogli prikriveno primicati, ali kao da nestaje strpljenja te skladno graknismo: »Juriš! Naprijed, proleter!« etnici nisu sa ekali ovaj nalet. Poslije prvih naših uzvika i rafala pobjegli su. Bombaši kao da nisu zadovoljni što se to lako završilo. Pobjednici jure samoinicijativno: Milan A imovi , Josip Uni i dr. Oni u pokretu, iz ruke, gaaju etnike koji bježe. I ja bih potr ao naprijed, ali treba konsolidirati položaj i vatrom goniti, a ne pokretom. Naše su snage male, otkrijemo li se koliko nas je, etnici e u protunapad, pa šta onda?

Uni se vra a tek pošto je ranjen. Prilazi komandant bataljona i prekorava A imovi a i Uni a što se bez potrebe izlažu i istravaju. A imovi se samo smiješi, a Uni brzopleto odgovara komandantu: »Druže komandante! Ja se malo zaprnceca za etnicima, pa evo raniše me. Nije to ništa opasno! Sva je šteta iedan zavoj i ništa više!« Ta bora ka naivnost zbuni i komandanta, pa mu i on sli no odgovori: »Dobro, dobro! Samo se ti prndecaj, prndecaj . . .!« A A imovi u, zna ju i da je u tim situacijama tvrdoglav i svojeglav, dobaci: »A ti, glavonja, pamet u glavu!«.

Ovim kao da je završena kritika postupaka i analiza borbe za Klju . Dok komandant žuri na pravac 2. ete i usmjerava pogled na kamenjar, tamo se ve borci 1. i 2. ete utrkuju tko e prvi raketama oglasiti zauze e Klju a.

Eto, tako je naš 2. bataljon zauzeo i sjeo na taj istaknuti položaj koji se, u vidu luka sa sjeverozapadne strane k jugoistoku, nadvija nad Kolašinom i koji se, s vojni ke strane, s pravom smatra »klju em« Kolašina. Crnogorci na isto nim položajima Kolašina, primijetivši da smo izbili na Klju i sami su poklicima, pjesmom i rafalima proslavili zauzimanje tog dominantnog položaja i, na svom pravcu stali goniti oslabljenog neprijatelja — etnike.

Na Klju u smo se zadržali samo do ru ka. Potom smo se spustili ka Kolašinu i zano ili u malom zaseoku Šljivovice, na jugoisto noj strani Kolašina. 4. proleterska (crnogorska) brigada ostavila nam je toliko hrane

da nitko nije mogao zamisliti bolji jelovnik. Kuha se, prži i pe e. Svatko masti, za inja i sladi na svoj na in. Ali i to je kratko trajalo. U zoru, 6. listopada, ve smo krenuli za Mateševo i, iste no i produžili preko sela Lubnice na položaje Soko i Šestarevae, da bi, s našim 3. bataljonom otvorili put za Berane.

Milan Rimac

FRANE BARBIC - UZORAN VOJNIK TITOVE REVOLUCIJE

Kao osmo i najmla e dijete siromašnih selja kih roditelja Frane Barbi je ro en 1921. godine u selu Prološcu kod Imotskoga, gdje je završio osnovnu školu. Otac mu je bio primoran da obija svijet radi zarade, jer deset lanova porodice nije bilo lako izdržavati. Na radu u Belgiji je i umro, tako da je njegovoj porodici, kao i najmanjem djetetu — Frani, život postao još nesnosniji. Morao je u mla im danima da se i sam stara da nešto doprinese ku i i porodici. Sre om napredna stolarska porodica Bauka iz Imotskoga uzima ga na zanat i Frane ubrzo postaje dobar stolar. U ovoj porodici, ruže i se naro ito sa svojim zetom Mi om Baukom i Markom Baukom, predratnim komunistom, Frane se razvija u naprednog omladinca i ja a svoj bunt protiv nepravde. U Prološcu se druži tako er s naprednim omladincima: Milanom Rimcom, Antom Rimcom, Koki Ivanom, Župi Mirkom, Ivanom, Danom i Franom Mandi em, Ivanom Piri em i drugima, koji su sa injavali jezgro onih mladi a, iz koga su kasnije nikli partizani. Frane je svakako imao svog udjela, što je ova grupa omladinaca prigrlila napredne ideje i kasnije, u tom smislu, u partizanima došla do punog izražaja.

Prilikom prvog oslobo enja Imotskoga (u velja i 1943. godine), Frane s Milanom Rimcom i drugim Imo anima odlazi u partizane. Raspore en je u etu prate ih oru a, u 2. dalmatinskoj, kao nišandžija na baca u.

Frane se odmah po eo dokazivati i ubrzo se dokazao kao vanredno hrabar i umješan borac, drug i kao mladi željan znanja i osposobljavanja. Bio je pravi majstor u ga anju. Dobro je položio ispit na Barama, kada je minobaca kom granatom pogodio Švabe i nosila na kojima su bili njihovi ranjenici. Taj pogodak je bio impuls za juriš na neprijatelja i na daljnje gubitke koji su mu tom prilikom naneseni. Redovno se javljao za dobrovoljca, osobito kada je trebalo nešto posebno izvesti. Tako je, skupa s Milanom Rimcem i još nekim drugovima, kao dobrovoljac otišao natrag sa Miljevine u Rataj da donesu ranjenog komesara naše brigade, Matu Ujevi a.

Frane je bio i jako snalažljiv vojnik. Zapamtili smo primjer kada je Mate Ujevi ranjen jahao na konju i požalio se da mu rana jako krvvari baš zbog toga što je na konju. Zamolio je da ga dalje nose na nosilima. Me utim, nosila nije bilo. Barbi je ubrzo našao rješenje. Kao stolar donio je dva odgovaraju a drveta i ubrzo improvizirao nosila, koja su izvanredno dobro poslužila. I ne samo da je napravio nosila, ve je, skupa s Milanom Rimcom, i drugima, na istim tim nosilima nosio svog komesara.

Frane se u svim bitkama pokazao neustrašiv. Ulivao je moral i ja ao snagu svojih drugova. Na Neretvi, na Sutjesci, na Drini, na Ozrenu

i na istavom putu naše brigade, do svoje pogibije, Frane je bio uzor vojnika Titove revolucije. Naravno, primljen je i u članstvo Komunističke partije Jugoslavije 17. srpnja 1943. godine, na Ozrenu, i to istog dana kada je primljen u KPJ i njegov najbolji drug Milan Rimac. Bio je presretan da mu se time priznalo njegovo pravo junaštvo i njegove ostale vrline.

Frane je 17. lipnja 1943. godine bio raspoređen u 2. četetu našeg 3. bataljona. I ubrzo se uklopio, našavši odmah zajednički jezik sa svim drugaricama i drugovima, onako kako je radio i ranije. Tada je bio i komandir voda u istoj četeti. I na toj dužnosti Frane je dao sve od sebe, ne prezaju i nikada od ma kakvih teškoća. Volio je red, disciplinu i hrabrost, u čemu je mnogo pomagao svojim drugovima. Frane je bio pravi junak. Uostalom to je pokazao i u borbi s četnicima na brdu Šestarevac, na vratima Berana, današnjeg Ivangrada. Osmoga listopada 1943. godine, jurišaju i na četnike, koje je još tada obilato pomagala talijanska artiljerija iz Berana, Frane je poginuo junačkom smrću u momentu kada je na sebi imao nosio poginulog druga Antu Šarca. Četnici su imali desetak mrtvih. Tog istog dana su došle njihove porodice i molili da im dozvolimo da pokažu svoje poginule, što smo i učinili.

Franu Barbića, Antu Šarca i Ivana Rudana, naše poginule drugove sahranili smo uz uobičajene vojničke počasti na jednoj ledini, pomalo strmog, okrenutoj prema Beranama.

Smrću ovih drugova, posebno Frane Barbića, ostali smo siromašniji za još tri svijetla lika naše revolucije. Ostali smo bez našeg Frane, dobrog prijatelja, zaslužnog sina naše zajednice i svoje Imotske krajine. Na njega je stalno mislio i s njim se ponosio isto onako kao i njegov nerazdvojni i danas za njim ožalošteni drugar — Milan Rimac. Ne možemo zaboraviti Franin svijetao lik. I ne možemo ga zaboraviti, jer nas je mnogo volio i, svojim obiljem plemenitih, ljudskih vrlina mnogo zadužio.

Pero Trutin

OSLOBOĐENJE ANDRIJEVICE

U jesen 1943. godine 1. i 3. bataljon dobili su zadatak da iz rejonu Marsenića rijeke izvrše pokret u pravcu Andrijevice, sa zadatkom da razoružaju Talijane koji su se nalazili u garnizonu Andrijevići. U slučaju otpora borbenim naletom prisiliti ih na predaju.

U pokretu prema Andrijevići 1. bataljon je bio u prethodnici. Još uvijek smo bili pod dojmom, s obzirom na utvrđenu Talijana, da se ne može predati bez borbe. Ali, borci naše brigade, odlučni kao i uvijek, nailaskom na prepreke od krstila i bodljikave žice, ne obaziru i se na neposrednu blizinu bunkera, sklonište ih i produžište prema kapiji za ulaz u Andrijeviću. Došavši pred kapiju ugledasmo prikupljene vojnike i oficire talijanskih jedinica.

Borci 1. bataljona, u kojem sam bio i ja, ugledavši Talijane neposredno do kapije pogledaše se, što je bio znak odlučnosti, i odmah zatražiše od talijanskih oficira da je otvore. Ulaskom 1. bataljona, kada su po eliji pristizati i dijelovi 3. bataljona, pozvan je starješina talijanskih snaga da postroji svoje vojnike i starješine u dvije vrste, a potom

da slože oružje i predaju ga borcima 1. bataljona, što je i u injeno Vojnici su bez pogovora izvršavali nare enja svojih starješina, dok jedan broj talijanskih oficira teškom mukom i sa suzama u o ima skidao je sa sebe opasa e s »beretama« i postavljao na hrpu s ostalim oružjem.

Bijedno držanje talijanskih vojnika i starješina potvrdilo je moje ranije mišljenje o njima da su oni mogli voditi borbu zahvaljuju i njihovoj broj anosti i tehni koj nadmo nosti, a ne kao hrabri vojnici.

U razoružanju Talijana nismo naišli na otpor etnika, jer su oni ranije napustili garnizon Andrijevicu. Ulaskom u Andrijevicu nezapamenu ljubav smo doživjeli od mještana. Nastalo je grljenje i ljubljenje. Donosili su nam hrane i odje e, nazivaju i nas svojim oslobodiocima.

U toku ve eri, dijelovi 1. bataljona dobili su zadatak da izvrše izvi-anje u pravcu Andrijevica—Ulotina—Murina. Kretanjem od Andrijevice u pravcu Murina nailazili smo na nekoliko grupa muškaraca, koji su išle prema Andrijevici. Poslije propuštanja 3 do 4 grupe zaustavljena je jedna grupa muškaraca radi objašnjenja njihovog kretanja. Izvi a ka patrola bataljona obaviještena je da su se ove grupe nalazile na sastanku s terenskom etom u mjestu Ulotina.

Dolaskom u s. Ulotinu, pri susretu s terenskom etom, zavlдалo je op e veselje, i terenske ete, i svih prisutnih mještana, i naše izvi a ke patrola. Ovom oduševljenju i veselju nije bilo kraja. Donesena su razna jela i pi a da se zajedni ki po astimo. Ovo veselje potrajalo je do iza pono i, kada je patrola uputila izvještaj u štab brigade u Andrijevicu. Oduševljenje i srda nost u susretu sa svima nama ostali su u dubokom sje anju, koje se ne da zaboraviti. Takav susret dao nam je još više poleta i borbenog morala, jer smo vidjeli da je taj narod s nama i da je željan slobode za kojom je dugo eznuo.

Dunko Cvitan

NOSTALGIJA I TRAGEDIJA

Naš tre i bataljon zano io je s jednom etom i komorom u selu Kruševu 17. listopada 1943. godine. Svoje dvije ete (jer je jedna bila na drugom zadatku) rasporedio je na kosi iznad komunikacije Kruševo—Andrijevica, s lijeve strane, pretpostavljaju i da bi neprijatelj mogao izbiti samo s tog pravca. A dio štaba bataljona s komorom ostao je u selu. Ta no je protekla u miru, bez borbi. Osamnaestog listopada Kruševo i okolinu obasjalo je sunce, mada su brda pomalo pobijelila od snijega. Izgledalo je da e to u svemu biti lijep i ugodan dan odmora. Me utim, mene je zahvatila udna i pomalo depresivna nostalgija. I nju je uvjetovao baš taj datum, jer je tog dana moj sin Gojko navršio desetu godinu svoga života. Usto sam, godinu dana ranije, tako er 18. listopada, ja, u »minut do dvanaest«, pobjegao u partizane pred hapšenjem (i sigurnim mu enjem i strijeljanjem!). Zapravo, obavještajni izvještaj koji sam poslao po Josipa Zužulu (sada viceadmiral u mirovini) za druga »Putnika« — Pavia Lozu, koji se tada nalazio kao obavještajac 3. odreda, 4. Operativne zone, bio je izgubljen i pronašle su ga ustaše. Tako sam, iako sam po ocjeni Partije bio neophodan na terenu, otišao u naše jedinice, ostavljaju i suprugu i troje maloljetne djece ne samo materijalno

nezbrinute, ve i izložene svakodnevnim opasnostima, kako od okupatora, tako i od ustaških zlo inaca, kojih je Imotska krajina tada imala na pretek. Razmišljao sam da li su moji živi i da li e se, s obzirom na teške uvjete koji su ih okruživali, i sjetili se da moj stariji sin navršava tog dana svoj prvi jubilej — 10 godina života! Oh, kako bih bio sretan — mislio sam — kada bih se tog dana našao u njihovom zagrljaju. Naravno, to je sve bilo maštanje, jer su oni ostali u Kamenmostu kod Imotskoga, a ja sam, kao borac Titove revolucije, vršio svoj vojni ki i partijski zadatak, tada u Kruševu, u bratskoj Crnoj Gori. Prema tome nije mi preostalo ništa drugo nego da im u mislima iz srca uputim one želje koje se mogu pokloniti svojim najmilijima.

Stanovnici Kruševa i naši vojnici su imali sre u da se tog jutra »kupaju« u zrakama jesenjeg sunca. Svi smo razgledali lijepi pejzaž ovog sela u dolini Lima i zamišljali kako ono tek izgleda kada priroda u prolje e »obu e« svoje ruho, ozeleni i procvjeta. Me utim, nije uvijek ta na ona narodna, koja kaže da se »po jutru dan poznaje«. Na nesre u, ve oko 10 sati tog dana, nad Kruševom su se nadvili »mutni oblaci«. Zapravo, iz pravca Plava i Gusinja (preko Murine) napali su nas nje-ma ki biciklisti. Dovedi su ih balisti, i to sasvim sporednim putevima i gotovo neprimjetno ih uveli u selo. Bilo je to pravo iznena enje. Naravno, prihvatili smo oružje i borbu. Uspjelo nam je da se ubrzo prebacimo preko ceste, tamo gdje su se nalazile naše dvije ete, ali, i to iznena enje (kao što se pla aju i mnoga druga u ratu) platili smo skupo. Neprijateljskim rafalom pogođen je naš zamjenik komandanta bataljona drug Milan Kurti , rodom iz Podgore. Pao je u momentu kada je svojim šmajserom, iz šljivika iznad osnovne škole, ga ao po Švabama. Izgubili smo našeg »Kurtu«, ovjeka koga su krasile sve vrline komuniste: visoko razvijena klasna svijest i odanost, hrabrost, vojni ka stru nost, skromnost, druželjublje, razumijevanje za ljude i divan odnos s narodom i vojnicima. Milan je bio uzor za sve nas i drug ije su vrline duboko urezane u naše sje anje. I neprijatelj je imao žrtava ali gubitak našeg dragog zamjenika komandanta bataljona, nezaboravnog Milana Kurti a, nije se mogao nadoknaditi životima švapskih zlikovaca i njihovih saradnika — izdajnika raznih boja i profila.

Prilikom našeg povla enja na prihvatne položaje s nama je pošao iz Kruševa i jedan mještani, koji je, kako nam je tada izgledalo, imao oko 70 godina života. Nosio je vojni ku pušku i punu pove u torbu municije. Me utim, on se, nakon otprilike 150 metara udaljenja od ceste, zadržao i ušan io iza jednog velikog kamena. Tadašnji komandant naše brigade, drug Savo Buri , ina e poznati legendarni heroj naše revolucije, vršio je pritisak na ovog ovjeka, govore i mu da ide s nama, na naše položaje, s obzirom da je na tom mjestu izložen dvojakoj vatri, tj. pucnjavi Nijemaca i pucnjavi naših vojnika koji e ga ati Nijemce iznad njega i preko njega. »Ne!« — odgovorio je on odlu no. — »Odavde u ia najbolje braniti svoju ku u i time u i vama pomagati!«. Ostavili smo tog našeg »suborca«, na njegov zahtjev i po odobrenju komandanta brigade, dali smo mu jednu bombu, i potom smo naše jedinice, uklju uju i i jednu etu Talijana — dobrovoljaca, rasporedili na kosi. Tu smo ekali napad neprijatelja, riješeni da -mu ne dozvolimo da nas potisne i da ovlada komunikacijom koja vodi za Andrijevicu.

Toga dana Švabe nisu ni pokušavali da jurišaju na naše položaje. Vrijeme je prolazilo uz povremeno oglašavanje naših »breda« i njemačkih »šaraca«. Bilo je pomalo i naizmjenično minobacačke vatre. Međutim, neprijatelju su stalno pristizala pojačanja iza brda, gotovo neprimjetno. Švabe su se dobro zaklonili iza kuća u selu, a njihove sluge — balisti, bili su u akciji: gorjele su sve kuće, stogovi slame, sijena, trave i drve a do kojih su dolazili. Taj divni i gostoljubivi svijet Kruševa (uglavnom su to bili starci, žene i djeca) bježao je kud je tko znao. Nad Kruševom su se nadvijali plamen i dim. Izgledalo je stravično. Mi smo neprijatelja našom vatrom ometali, koliko nam je to, sa zauzetih položaja, bilo moguće. Međutim, naš »suborac«, koji je ostao da brani svoju kuću, nije se šalio. Kuća mu je bila na brisanom prostoru i, inače, ograđena nekim plotom. Kako bi god koji balista pokušao da joj se približi odjeknuo bi pucanj iz »džeferdara« tog našeg starijeg drugara i, bogami, balisti su, tražeći, išli natrag. Gađanje je izvrsno. Svjedoci smo da je jednog »udesio« i dvojicu ranio. Tako je to trajalo do u smiraj dana, zapravo sve do mrknuća. Njegova kuća je, pored mnogih drugih, koje su gorjele ostala do tada netaknuta.

Sutradan, u ranu zoru Švabe su nas napali. Branili smo se dobro i nismo nas pomjerali. Naročito je aktivno djelovala, tada prispjela artiljerija, kojom su rukovodili talijanski dobrovoljci. Međutim, bacili smo pogled i na Kruševo. I nismo se iznenadili. Od kuće našeg »suborca« ostali su samo pocrnjeli zidovi. Balisti su preko noći obavili svoj zločin i osvetili mu se. Isto tako ni njega nije tog jutra bilo na mjestu na komu je zanočio. Zvao se Bogdan Šoški. Pokosio ga je švapski rafal, nakon što je bombom, koju smo mu dali usmrtio dva njemačka oficira i ranio pet njihovih vojnika. Vjerovao je u svoje oružje isto tako kao što smo vjerovali i mi da će se, ako mu se pruži pogodna prilika, osvetiti Švabama i njihovim slugama. Sigurni smo da mu je bilo žao što je prethodni dan brzo prošao i što sunce tog 18. listopada nije nad njegovim Kruševom sijalo barem 24 sata.

Eto, tako nam je prošao 18. listopada 1943. godine u Kruševu i iznad Kruševa. To što se tog dana zbilo ne mogu zaboraviti. Svega toga se dobro prisjećam i to naročito svakog 18. listopada, kada u krugu porodice slavimo rođendan sinu Gojku, sadašnjem inženjeru elektronike, a 1943. godine dječaku, koji je, kada je trebalo revnosno služio narodu, prenosio i partizansku poštu iz sela Podbablja u sela Podosoje i Krstatice (područje Imotske krajine) i obratno. Tog dana su mi »pred oči« junak Titove revolucije Milan Kurtić i seljak iz Kruševa, Bogdan Šoški, koji je hrabro i odlučno branio svoje ognjište. Od srca im hvala!

Pero Trutin

O LIKU I DJELU MILANA KURTIĆA

Rodio se kolovoza 1914. godine u Podgori kod Makarske kao četvrto dijete u obitelji Ivana Kurtića. Po završetku šestogodišnjeg školovanja ostao je s roditeljima i bavio se zemljoradnjom. Najveći dio zemlje, koju su obrađivali njegovi roditelji, nekada je bilo vlasništvo crkve. Otac mu

je tri puta odlazio u Novi Zeland, kako bi zaradio za otkup zemlje i mogao sagraditi kuću za brojnu obitelj. Bio je dobar poljoprivrednik i uvijek je nastojao da se usavrši i unaprijedi. Takve osobine naslijedio je i mladi Milan. Ihtaju i naprednu literaturu. Otac je na svoju djecu prenosio iskustva i utjecaje radničke klase s kojom je živio više od jedne decenije na mukotrpnom kopanju smaragda — smole u rudnicima Novog Zelanda.

Pod utjecajem dobrih odnosa u obitelji, napredne sredine u kojoj je rastao i razvijao se, te starijeg brata Petra, revolucionara i komuniste od 1928. godine, mladi Kurti rano sazrijeva u odgovornu, odanu i izuzetno ličnu osobu. Za mještane je važio kao napredan i vrijedan mladi čovjek, a za svoje starije drugove kao skroman, tih, odan i povjerljiv, spreman da izvrši svaki zadatak. Zbog takvih osobina uživao je ugled i poštovanje mnogih svojih drugova, naročito omladine.

Kao kandidat KPJ (od 1936. godine), organizirano je djelovao. Sudjelovao je u svim političkim akcijama i manifestacijama koje je organizirala Partija: sprovodio agitaciju i propagandu, glasao na izborima za komunističke kandidate, učestvovao u demonstracijama protiv nenarodnog režima, zbog čega je više puta tražen i proganjan od policije. Kad žandarima nije uspijevalo da uhvate Milana, oni su hapsili i zatvarali njegova oca.

Po direktivi Partije upisao se u sportsko društvo »Sokol«, koje je okupljalo omladinu i mlade ljude. Budno je pratio rad društva i njegov utjecaj na članstvo. Uočio je da rukovodstvo režimski djeluje i pogrešno odgaja članstvo. Na jednom sastanku društva otvoreno je ustao i kazao: »Ne želim biti član društva koje odgaja svoje članove u režimskom duhu!« Odmah je napustio sastanak. Njegovim primjerom pošli su vrlo brzo i ostali članovi, tako da se društvo raspalo.

Drugi svjetski rat i napad na našu zemlju zatekao ga je u Mostaru, gdje je imao ratni raspored. Veliki broj mještana i mladih ljudi iz Makarskog primorja, među kojima je bilo komunistički, otišlo je da brani zemlju od agresora. Kad su vidjeli da od obrane zemlje neće biti ništa, pošli su se u grupama vraćati svojim kućama. Kurti se odmah povezao s partijskim rukovodstvom u mjestu, koje je pratilo politička zbivanja i usmjeravalo svoje članove, radeći na pripremama za oružanu borbu. U listopadu 1941. godine dobio je poziv za domobranu. Pozivu se nije odazvao, već s grupom drugova odlazi u ilegalnu grupu. Agitirali su među mještanima da se ne odazivaju pozivima, već da se kriju i spremaju za borbu. Pravilnim radom partijske organizacije i njenim utjecajem svi koji su dobili pozive ubrzo su bili u ilegalnim partizanskim grupama. Vršene su velike pripreme za oružanu borbu i odlazak u partizane. Posljednji sastanak i dogovor održan je u Milanovoj kući. Na ovom sastanku Milan je pred svim drugovima ustao i rekao: »Ponosan sam što prvi iz Podgore odlazim u borbu. Uvjeren sam da ćete me i vi ostali brzo slijediti!«. Prvog veljače 1942. godine Milan Kurti i Dušan Mihotić, prvi iz Podgore, odlaze u partizane. Uskoro za njima otišli su i ostali iz ilegalnih grupa.

U prvim partizanskim grupama rukovodio je i radio na rušenju cesta, kidanju telefonskih linija, sudjelovao je u zauzimanju žandarmerijskih stanica u Bogomolju, na otoku Hvaru, Župi i Zagvozdu. U učestvo-

vao je u oslobo enju Vrgorca polovinom lipnja 1942. godine kao komandir voda u bataljonu. Njegova eta vodila je teške borbe na Turiji protiv neprijateljskih tenkova. Poslije ovih borbi, u kojima je bilo mrtvih i teško ranjenih boraca, glavnina bataljona krenula je u pravcu zapadne Bosne, radi popune proleterskih jedinica i osnivanja dalmatinskih brigada.

Milan Kurti ostao je po zadatku na Biokovu radi formiranja novog bataljona »Vid Mihaljevi«. Od boraca koji su svakodnevno stizali na Biokovo formiran je bataljon »Vid Mihaljevi« s tri ete. Kurti je primio dužnost komandira 1. ete ovog bataljona. Iz dana u dan na Biokovo su stizali novi borci iz Primorja, srednjodalmatinskih otoka, Neretve i Zagore. Od ovih boraca i bataljona »Vid Mihaljevi« formirana je (7. sije nja 1943. godine) u Soši ima 4. dalmatinska (Biokovska) brigada. Milan je primio dužnost zamjenika komandanta 1. bataljona.

Partija mu je povjeravala odgovorne zadatke, jer je svojim radom i djelovanjem garantirao njihovo izvršenje. Tako su prvoborci Podgore pisali o Milanu Kurti u poslije rata, kada su predlagali da se Kurti proglasi narodnim herojem, i to njegovi suborci: Mrsi Ante — Veliki, Letica Mate, Mrsi Gajo i Sumi Vito. Ova napisana mišljenja njegovih drugova uvaju se u Žavi ajnom muzeju u Podgori.

O Kurti u kao rukovodiocu u Biokovskom odredu i 9. dalmatinskoj diviziji, njegov suborac i prvoborac iz Podgore — drug Rafael Kržani kaže: »U rujnu 1941. godine Milan je primljen u Partiju. Ovaj prijem uslijedio bi i ranije da nije bilo provala u partijskoj organizaciji i konsolidacije partijskih redova. Dugi kandidatski staž nije Milanu smetao da izvršava sve dobivene zadatke kao pravi komunista. Bio je divan drug i prijatelj. Materijalno je bolje stajao od mnogih, ali to nikada nije isticao, ve je uvijek želio pomo i drugu u nevolji. Zato su ga svi drugovi voljeli i cijenili. Malo je govorio, bio je skroman i tih, ali svaka njegova rije imala je svoje zna enje. Puno je itao i volio knjige. Bili smo zajedno u 4. dalmatinskoj brigadi. Vodili smo teške borbe na Peri a Brijegu i južnom dijelu Imotskog polja prema Hercegovini (Vitina, Tihaljina i Klobuk) sadejstvuju i s ostalim jedinicama za oslobo enje Imotskog. Milan je bio zamjenik komandanta 1. bataljona. Po etkom 4. neprijateljske ofanzive krenuli smo prema Jablanici. Vodili smo borbe s etnicima i Talijanima na planini vrsnici i Grebenu Plaše. Osiguravali smo bok za povla enje naših ranjenika prema Jablanici i Neretvi. Zima je bila strahovito jaka. Borbe smo vodili na bliskom odstojanju. Naše bombe upu ene prema etnicima nisu probijale zale enu koru na Grebenu Plaše, ve su se kotrljale i vra ale u naše zaklone. U neprestanim borbama na bliskom odstojanju ranjen je Milan Kurti . Iako mu je rana bila jako teška, Milan nije htio napustiti položaj dok mu nije stigla smjena. Ranu mu je obradio dr Beljakov sa ekipom lije nika, pa je produžio kao teški ranjenik na nosilima s Centralnom bolnicom. Kad je ozdravio, na njegov li ni zahtjev upu en je u 2. dalmatinsku brigadu.«

Poslije teških borbi na Barama i velikog broja poginulih boraca i rukovodilaca, Kurti je primio dužnost komandira 3. ete 3. bataljona. Komesar te ete bio je drug Jozo Tomaševi , stari revolucionar i komunista. S brigadom je Kurti u estvovao u borbama kroz Zelengoru, na Jahorini, Romaniji, u oslobo enju Olova, Kladnja i Maglaja, u borbama

na Ozrenu i široj okolici za obranu naše bolnice, oko Priboja, Pljevalja i Kolašina. Primio je dužnost zamjenika komandanta 3. bataljona početkom rujna 1943. godine, kojega je vodio u borbama na Sestarcu kod Ivanograda, oko Mateševa, Andrijevice, Sjekirice i akora.

U borbama na sektoru Andrijevice — Cakor, u listopadu 1943. godine s Nijemcima i balistima — etnicima izginulo je dosta boraca. U prijepodnevnim satima 18. listopada 1943. godine njemački biciklisti i balisti napali su s. Kruševo, gdje su se nalazili dijelovi 3. bataljona i štab bataljona. U ovoj borbi juna koji je poginuo Milan Kurti s još četiri borca. Dosta ih je ranjeno.

Lik Milana Kurti a ostao je u trajnom sjećanju njegovih suboraca, naročito Biokovaca. Bio je hrabar, odgovoran i sposoban starješina. Svojim držanjem u borbama uljevao je borcima povjerenje u ishod borbi. Strpljivo i s puno takta prilazio je svakom borcu uvažavajući i njihova mišljenja. S narodom je lako uspostavljao kontakte, naročito u onim selima koja nam nisu bila naklonjena. Objasnjavao je narodu ciljeve naše borbe i potrebu zajedništva. U razgovorima s neprijateljskim vojnicima, naročito etnicima, bio je staložen i dostojanstven. Kao rukovodilac i starješina vodio je rauna o svojoj urednosti službe i primjerom ostalima. Evo šta o Milanu Kurti ukaže starica — Stana Soški s Kruševa, koja ga je s kerkom Sofijom sahranila poslije pogibije u listopadu 1943. godine:

»Bio je to pravi narodni ovjek. Takvi su mu bili i drugovi. Razumjeli su i štitali ovaj narod i našu imovinu. U mojoj kući i bila im je kuhinja, pa sam esto s njima razgovarala. Tog tužnog jutra iznenada su Švabe upale u selo. Poletio je Milan prema školi. U povratku je prešao državni put i našao se u mom šljiviku. Povlaio se prema brdu i pucao u njemačke bicikliste. Malo mu je trebalo pa da im umakne, ali su ga gadovi pogodili na samom vrhu mog šljivika. Našla sam ga kako leži preko talijanskog rova, s desnom rukom ispruženom. Oplakala sam ga kao svoje dijete i zavolila kao roenoga sina. Kad su se zlikovci povukli, sahranila sam ga na mojoj zemlji. Sadimo cvijeće na njegovom grobu i zaljevamo ga suzama. Iako su njegove kosti prenesene 1959. godine na groblje Ulotina, njegov grob na mojoj zemlji uvijek je okien cvijećem. Ovdje su mu ostali krv i meso. Hvala mu što je dao život za našu slobodu«. U Podgori 1979. godine osnovano je Kulturno-umjetničko društvo »Milan Kurti« da bi se sačuvala uspomena na prvoborca i revolucionara Podgore.

Ivanka Sumi -Mitrovi

ZASLUŽIO ORDEN NARODNOG HEROJA

Putujući i prije nekoliko godina našim primorjem slučajno sam pročitao jedan članak u novinama »Makarska rivijera« u rubrici »Iz revolucionarne prošlosti«, u kome se govori o Milanu Kurti u. Iz članka jasno dobija utisak da se radi o ovjeku koji je bio veliki i odani vojnik naše Partije i njen prijeratni član. Na kraju članka (»Makarska rivijera«, broj 50 od 12. 12. 1975. godine) piše da je Milan Kurti poginuo »na položaju Kruševo—Murina kod Andrijevice protiv njemačkih i balističkih

jedinica«. Ovaj lanak je otvorio zavjesu u mom sjećanju, pa želim da iznesem o ovome istinu onakvom kakvu sam je ja zapamtio. Ja se ne mogu pohvaliti da sam tada bio s puškom u ruci, jer sam bio mali (rođen sam 6. maja 1932. g.), ali toga kobnoga 18. oktobra 1943. godine se zaista dobro sjećam, jer mi je toga dana i otac poginuo.

Dana 15. oktobra 1943. godine, u mom rodnom kraju kod Murine, osvanula je Druga dalmatinska brigada. Toga jutra je umro prvi komšija moje porodice. Sjećam se kada su ljudi iz okoline dolazili na saosjećanje i se ujedno da napuste svoje domove, jer poslije podne je trebalo da po ne napad partizana na Nijemce i baliste. Među ostalima tu je bio i Vukajlo Kukulj, koji je bio komesar i pjesnik i komesar, iako je on tada bio sve to troje. Ja tada nijesam znao da je on autor one divne pjesme »Pismo mojim ocima«. Zapamtio sam kada su neki partizani govorili mome ocu da se osigura hrana za Dalmatince na planini Sjekirici, pošto je moj otac bio odbornik u tom mjestu. Ta je hrana i upućena na Sjekiricu. Kao i svi ostali, tako je i moja porodica ostavila svoju kuću u, našli smo se u susjednom selu Zori, s desne strane rijeke Lima. S lijeve strane rijeke je Kruševo, gdje su tada bili štab Druge dalmatinske brigade i topovi kod kojih su bili i neki Talijani, priključeni partizanima poslije kapitulacije Italije. Toga dana su od škole u Kruševu prešla dva bataljona Druge dalmatinske brigade preko limskog mosta ispod kruševske škole i uz sela Zori i Gračanicu izašli na vrh planine Sjekirice, na teren odakle su pucali crnogorski topovi u prvom balkanskom ratu.

Poslije podne, 15. oktobra 1943. godine, pošlo je za ruku napad protiv Nijemaca i balista opaljivanjem topovskih granata s mjesta iznad same škole u Kruševu. Među ostalima je bilo da je najmanje partizana ostalo u dolini Lima. Najjače snage Druge dalmatinske brigade su bile na Sjekirici, iznad sela Mašnice, s orijentacijom da preko planine Štita izađu na Cakor i da tako sprječavaju nadiranje neprijatelja od Peštera. Iza planine Sjekirice nalazi se udolina Lijepi, koje ravnicu iznosi oko četiri nogometna igrališta, a njene tri strane imaju amfiteatralni teren obrastao gustim šumskim drvetima. Četvrta strana je otvor niz jednu strmou stranu ka naselju Sekular. Ja do tada inače poznajem taj teren, pošto sam tuda kao seljak ko dijete dugo godina bio u ovce. 17. oktobra je njemačka kolona s akorom stigla i, ne nadajući se da su partizani okolo, zaposjela ovu ravnicu u Lijepom dolu. Partizani su ih sa ekalima dok su svi ušli, zatim su ih napali i uništili da živoga njemačkog vojnika tu ostalo nije.

Sutradan ujutro, 18. oktobra, vidio sam svome ratnome lukavstvu, Nijemci su od Murine do Kruševa uputili bicikliste koji su iznenadno stigli nedaletko od školske zgrade u Kruševu u kojoj su bili partizani u njenom prizemlju, na spratu kao i u neposrednoj okolini.

Nijemci su sa svojim slugama balistima bili orni da osvete teške rane dobijene prvoga dana na Sjekirici. Za biciklistima je naišla ogromna njemačka vojska do kraja krvavo raspoložena, pa je kao luda jurišala ka Kruševu, a dio Druge dalmatinske brigade se krajnje junački borio protiv neuporedivo jačeg neprijatelja, brane i Limski most ispod škole i automobilski put kojim je narod bježao. Tako su partizani uspjeli da za izvjesno vrijeme zadrže Nijemce, dok je rijeka ljudi, žena i djece s najnužnijim stvarima iz svojih domova i stokom bježala ka Andrijevicima i

lijevom stranom Lima. U bježanju je narod govorio »nas Dalmatinci spasiše«, »nas spasiše Dalmatinci i Li ani« . . .

Selo Ulotina je toga jutra li ilo na pakao gdje samo smrt vreba svoje žrtve. Zahvaljuju i hrabrosti i borbenosti ovoga dijela ljudstva Druge dalmatinske brigade izbjegnuta je katastrofa od pokolja i spašeni su stotine života pored Lima. Tu je komandovao Milan Kurti , zamjenik komandanta 3. bataljona, koji je toga jutra mlazevima svoje krvi položio i posljednji patriotski ispit zaustavljaju i njema ku kolonu svojom strojnicom do posljednjega trenutka svoga života. Svjestan sam injenice da je neskromno da ovo dolazi od mene, ali bih iste savjesti predložio odgovornim faktorima da to prou e i Milanu Kurti u posmrtno dodijele zvanje narodnoga heroja. Tko god poznaje taj teren i situaciju kakva je bila u paklu te borbe, ne bi mogao a da se ne složi s tim prijedlogom. Zapamtio sam kako su tada ljudi pri ali o hrabrosti tih Dalmatinaca, posebno 0 nepoznatom komandantu koji je tu izgubio i svoj život. To je »snimak« toga doga aja u mom sje anju za koga bih želio da ga ne pokrije liš e zaborava. No koliko god sam ovdje napisao nemogu e mi je bilo da obuhvatim sve ono što ja znam o tome doga aju, ega se ja sje am, kao l to što sam saznao prou avaju i ovo pitanje na šta me podstakao lanak o Milanu Kurti u.

Žarko Zogovi

MARIJA ISKA

'Vo je zapis o Mariji Iški . . . o dospitku njevoga življenja. O Mariji Medani , Kran evoj, eri Ivanovoj. Težakinji. O divojki iz M. Iža umrloj oj zadobivenih ran u dvajest i prvim godiš u, miseca desetog . . . etrdeset i trete. O borcu Druge dalmatinske . . . o proleteru, jurišniku, bolni arki, 0 pismi divoja koj . . . Mariji.

I pri a mi Janja Tomanova, ja zapišivam, zastaje Janja . . . gljeda krez hunestru na Velebit pod snigun, brez oblaka, u bliš ini sunca, daleko, daleko: si anja da vrne, da u mislima spoj sede kose zaigra kolo sa svojim poginulim drugarican, a maslina stara ovoga prolitnjega jutra — praididova, vonja doma ega, školjarskoga, — zgara do topline, do si anja, do vrnu a na Iž. Do Neretve, Sutjeske, Zelengore, do Pljevlja crnogorskih. Pri a Janja.

Listopad, etrdeset i treto godiš e. Pljevlja. Bolnica Drugog proleter-skog korpusa. Leži Marija u sobi broj dva, nepomi na, ranjena u ki mu, u borbi protiv njema ke 297. divizije i etnika, brez nade u ozdravljenje. l dnevi pasivaju, i daž, magla, jesen . . . a u našim kraju masline zriju — prvo podabiranje. A svaka dođu a no mrzlija, i svako jutro nosi pitanje za drugo, za življenje Marijino, za prekosutra: etrti, peti dan — do kraja . . . kako da sebi da brojim dnevi? Kako da rljeni garohul ojkinut oj struka vene a tek je bi rascveta, ti bi živiti, dati sime . . . oploditi.

Tile bi akulati, u mislima, da se vrnemo doma, laglje da joj bude, a vrimenta malo. Ranjenih sve više i više, svaki dan borbe, a ja i Marija u Crnoj Gori, u borbi ka nas je z Iža gone i zviri . . . i dospile do Pljevlja. I svaki dan do kasno u no pri a Marija. Obnavlja u si anju juriše, broji

ranjene zvu ene s položaja, zove po imenu, gre po snigu bosa, iscrpljena od umora, gladi ... A, rane prokljete ... ?

»Janja!? Kad dojdeš na Iž, a dojti eš!? O eš! Moraš! »zastala, kako da u mislima zbraja, gr i prsti, ki je sve poginu z našega mesta i valjda joj se broj u ini velik, broj ki e još resti — prokljeti, rekla: »Možda eš se i vrnuti. I ko mi Talijanci nisu ubili mater i sve, puno ju pozdravi, i sestru Danicu, Luzariju, Milicu, Zorku i brata Marka — kolik e biti zresa — svih u rodu. I uješ!? Nemoj joj re i za ove moje patnje — bi e joj laglje. I sve joj lipo povidaj, niš e ne spusti, za sam se borila i svoj mladi život dala.« A dva oka ugljasta Marijina brez kapi suze, nike udne bistro e kako da pitaju: — Jeli tepa moj komin na Ižu? Ko ga je sve satra logor na Molatu? Za zgorene ku e ... ?

— »Si aš se Janja, a bi e misec i po dan kad smo no zaigrale kolo na Miljevini? Mi ono naše iško: ... na dvajest i dva ... »Ižu ukolo more ... « a betinske divojke svoje: »Kolika je ta betinska vala, tolik' bi ti listak napisala.« A mi jopeta još ja e. »Krambu ele urodile lani, kupila sam tri pari huštani ... « Pivaju divojke Druge dalmatinske. Lipo, kako da smo na školju, celu Dalmaciju, Kamik slani, rljenicu prenilu u planine. Ribari, težakinje, proleteru donili more na Miljevinu. Kako da pivam u malinu, na vodi zorun, na vrh Mu ela. Doma sam bila, pod maslinun, gajete, leuti ...

I jedne no i dneva petnajestoga, miseca desetog bila sam dežurna i od veloga truda zaspala. Budu me. Da me zove Marija. Kad sam došla do nje u inila mi se druga ija, kako da bi se tila dvignuti z postilje a etrdeseti dan ležanja.«

»Janja, dej mi se napiti vina!? Nika mi želja gre za vinun?«

— Nismo mi u Dalmaciji. U Crnoj smo Gori ... »Ne pitam ja tebe di smo? Donesi ti meni vina Janja?«

Zišla sam vanka. Neznani, niš e neznani kako san došla do dr Saše Božovi i sve joj rekla — 'vo za Mariju.

»Znam. Sve znam moj Dalmatin e (tako me je vavik zvala) idi kod ekonomu i neka ti dađe u ašu. Za takve slu ajeve imamo neku litru.«

Ostavila je nikako utu enu, tužnu, zamišljenu. Bi u ju potsitila na njevu malu Dolores, na sve Marije ...

Donila san žmu vina, prislonila Mariji na usnice, pogucala gucaj, dva i ositila joj na licu niku udnovatu radost, veselost, a crna bujna kosa natkrila joj kušin svas.

»Denas je koj mene bila vaša Habijana. Je, je! i k i joj Mala. I Mare Luškinova.«

Glas joj je bi zvonak. Kako da ju mati zove z perenja, pisma, nika unutrašnja snaga, želja za življenjem, brez boli, radost, kako da je postala mati ...

— Ne veruj ti Marija!? Ki zna jesu li i žive? Tila sam još ni re i a u grlu me steglo, trnci ... »Je, je! Sve tri su bile.« I prije rasvanu a ...

Na pogrebu — si an se — govori je naš komesar Ante Lu ev: »Marija! daleko si od svoga Iža, ku e, Dalmacije ... « i zaplaka.

A daž i tišina u crnogorskin brdim govorili su o mojoj miš anki — Mariji Iški.

Slavko Govor in

DALMATINCI U DOLINI LIMA

Na teren gornjeg Polimlja — rejon izvornoga predjela rijeke Lima, nekih desetak kilometara od njegovoga izvora, oktobra 1943. godine došla je 2. dalmatinska proleterska brigada. To je prva regularna jedinica naše Armije koja je došla na taj teren gdje je od ranije bio jak narodnooslobodilački pokret. Dalmatinska brigada je našla na terenu ve nekoliko formiranih partizanskih eta. Tako su bile partizanske ete u selima Ulotini, jedna muslimanska partizanska eta i eta partizana u selu Mašnici, kojoj je komandir bio Miljan Krdži, u esnik dva balkanska i dva svjetska rata, a komesar joj je bio Vukajlo Kukulj, pjesnik i prvoborac toga kraja. Na terenu je bio i Mirko Krdži — major bivše jugoslavenske vojske — tada s dva završena fakulteta i vijećnik AVNOJ-a iz Jajca. Ve ina stanovništva privržen je partizanima. Tu je i dio Talijana koji je prišao partizanima poslije kapitulacije Italije.

Štab 2. dalmatinske se smjestio u zgradi škole u selu Kruševu gdje je bila i jedna baterija topova i minobacača. Brigada je imala za cilj da spriječi nadiranje preko akora 297. njemačke divizije, brojnih balista i muslimanskih kvislinga, kao i da rastjera etničku organizaciju u tom kraju. Potrebno je obratiti pažnju na slijedeće elemente:

U selima Ulotini i Kruševu partizanski rukovodioci iz 2. dalmatinske brigade su sa narodom održali konferenciju. Na terenu je bila vidljiva etnička propaganda da partizani sve kolju što nađu u živo. Bilo je slučajeva da su žene izlazile iz kuća i u zagrljaj partizanima, mogle su ih da im ne pokolju djecu. Partizani su pravilno ocijenili da je u pitanju neprijateljska propaganda, pa su narodu objašnjavali da su došli da ih oslobode a ne da ih kolju. Narod je vidio da oni ne traže ništa da uzmu osim što im je tamošnja lokalna vlast preko svojih narodnooslobodilačkih odbora davala, kao hranu, municiju zaplijenjenu od neprijatelja, odjeću, lijekove itd. Sigurno se zna da je u Ulotini jednu takvu konferenciju održao Milan Kurtić, poslije koje su mnogi ljudi, čak i iz etničkih porodica, prilazili partizanima. Komandir etničke ete iz sela Gračanice, kad je uoči šta partizani hoće, ide i traži od Save Burića — tada komandanta 2. dalmatinske da se njegova eta priključi partizanima i da učestvuje u borbama na Sjekirici. Veliki dio etničke ete je prišao partizanima i prihvatio petokrake, drugi dio je bez petokraka učestvovao s partizanima, a najmanji dio se osuo neznano kuda i kako. Tako je 2. dalmatinska brigada ubrzo postala pravi gospodar situacije. Narod tamošnji je osobito oduševljavala volja i ubijanje enost ljudstva 2. dalmatinske brigade u svoju sigurnu pobjedu. Narod je gledao pojedine borbe iz te brigade kako idu bosu, a ne da uzmu ništa od naroda. Kada su Dalmatinci prolazili preko sela Mašnice, narod gleda jednu partizanku kako je bosu, pa ju nude da joj dadu obuću, a ona odbija govoreći da nju čekaju cipele tamo gore na vrhu Sjekirice, gdje će potući i Nijemce i od njih se obući. To je za divljenje.

Na ovom terenu nitko tako nije smrtno udarac zadao etnici koja organizaciji kao što je to učinila 2. dalmatinska brigada. etnici su uvidjeli da se s tom brigadom ne smiju obračunavati, pa su se razbježali ili su prilazili partizanima. To je bilo osobito onda kad su vidjeli da su sa 2. dalmatinskom brigadom i neke jedinice Talijana.

Nepobitna je činjenica da u toku rata na ovom terenu najjužniji događaj što je netko u inozem od partizana to je što su u inozem Dalmatinci na planini Sjekirici u operaciji kojom je rukovodio Obrad Egi. To je ona operacija od 17. oktobra 1943. godine, kada je potuženo nekoliko stotina njemačkih fašističkih vojnika. I sada se ljudi iz ovoga kraja sjećaju kako su Nijemci svoje mrtve odatle prebacivali konjima do mjesta gdje su tovareni u kamione, a odatle su prebacivani kod Pei i tamo sahranjivani u posebno njemačko groblje.

Teškim porazom na planini Sjekirici Nijemci su krajnje bili razjareni, pa su 18. oktobra pred zoru upotrijebili novu taktiku. Pomagani od brojnih balista i muslimanske kvislinške milicije kao poznavalaca terena, Nijemci su jurišali niz dolinu Lima. Prvo su probili obranu preko sela Mašnice i Gračanice, gdje su bile slabije partizanske snage. Tako su Nijemci svojim klinom razdvojili partizane na Sjekirici s partizanima na Kruševu. Ovo znači da 1. i 4. bataljon 2. dalmatinske brigade sa vrha Sjekirice nisu mogli ništa pomoći i dijelu Trećeg bataljona koji je bio na Kruševu. Najjužniji njemačke snage su se toga jutra ustremile ka Kruševu, gdje je bio i štab brigade. Toga jutra prije zorošvanu a Milan Kurtić je prvi osjetio Nijemce i prvi na njih otvorio paljbu, i to baš u momentu kada su Nijemci, balisti i muslimanska milicija htjeli da opkole zgradu škole, gdje je bilo oko 30 ljudi. Time je spašeno ljudstvo partizana u velikoj i maloj školskoj zgradi. Ujedno je toga jutra spašen i komandant brigade Savo Burić, a s njime i Mirko Krdžić. Logično je zaključiti da se zato u prvom redu ima zahvaliti Milanu Kurtiću, koji je tu i izgubio svoj život ali pošto je spasio to ljudstvo i pošto je spriječio munjevito prodiranje neprijatelja niz dolinu Lima.

Kad su Dalmatinci poslije pogibije Kurtića stabilizirali liniju borbe, makar privremeno, omogućeno je da mnogobrojni ljudi, žene i djeca kao rijeka najbrže što se moglo pobjegnu ka Andrijevići. Time su spašene stotine i stotine života toga jutra, koje bi neprijatelj željno uništio poslije onoga velikoga poraza na Sjekirici. Ovo nitko ne bi mogao da negira kome je draga istina. Sve se to odvijalo pod velikom kišom metaka, kada se samo smrt otkivala. Logično se daje zaključiti da se tada nije moglo zapamtiti sve što se desilo, jer vremenska udaljenost je u inozem da su se mnoge stvari zaboravile, veliki dio preživjelih je umro ili su godine u inozem da se mnogo toga zaboravilo.

Žarko Zogovi
uz suglasnost ratnog
rukovodstva gornjeg
Podlamlja

»SJE ANJE VJE NO K'O MORE I KAMEN. . .«

Povodom prijenosa posmrtnih ostataka Jure Pašalića i Milana Kurtića, palih boraca NOB-a

— Naš prošlogodišnji poticaj u listu nije ostao bez rezultata. Pisali smo i evo se približili ostvarenju . . . Priču i tako redom u Općinskom koordinacionom odboru, ljudi, borci, stari i mladi, znanci, kako u Podgori, tako i u Tušima.

— Obavit ćemo to što prije bude moguće. Svejedno kad: za Dan ustanka, Dan JRM-e...

Vrijeme je prolazilo, ali sje anja ne blijede. Želje Podgoraca i Tupiljana, ali i svih onih tvorca revolucije, i onih najmlađih, rođenih u socijalizmu, stopiše se. Rije je o skorašnjem prijenosu posmrtnih ostataka dvaju revolucionara — ratnika Milana Kurtića (1914—1943) i Jure Pašalića (1923—1944), koji se obaviti iz crnogorske Andrijevica u rodni mjesto i Dana mornarice, 9. rujna 1980. — u Milanovih u Podgoru, a Jurinih u Tuzi.

— Sve je spremno i za Milana i za Juru, odgovaraju nam s posebnim pijetetom najneposrednije angažirani drugovi iz Koordinacionog odbora Vito Sumić i Ivo Dragičević.

Da! Rije je o Milanu... O Juri... O Milanu dvadeset devetogodišnjaku i komunisti. O onome koji gine na dužnosti zamjenika komandanta 3. bataljona proslavljene 2. dalmatinske brigade... O Juri, mladom tu epskom skojevcu, koji gine u 21. godini i koji — kako pišu crnogorski proleterci — »kosi Nijemce i kada mu je glava bila sva u krvi...«

Rije je o bezbroj onih znanih i neznanih Milana i Jura. O onima koji su svanuli, ustali, pošli, krenuli, koji su stasali i rasli u revoluciji. U prvom rovu. U jednom stroju. Onda kada su svima bili najdraži, kada su svima bili najpotrebniji. U stroju Partije i SKOJ-a, u grupi i klasnoj borbi. Onda kada su Kozara, Neretva, Sutjeska, Mosor... ispisivali najsvetije povijesno znanje naše epohe. Onda kada i Biokovo — ta gordi i nepokorena planina i njeni ljudi — ruše staro i počinju graditi novo; kada se od okupacije do slobode prelazi pakao kobne 1943. i nikada ne klone duhom, već vrsto zbija svoje redove i do ekuje uzdignute glave i najteže udarce. Njihova, a i svih njihovih istomišljenika — sljedbenika, i puška i srce bili su jedno — buktinja revolucije, petokraka, srp i čekić. Sve se razbuktavalo i bliže i dalje od nas širom naše zemlje. I nisu ostali na zahtjev. Progovaraju. Besmrtni. Jer zore njihove smrt su pobjeivale. Ostali su. Ostali su na bespu u oskudijevaju i u svemu osim u borbenom moralu...

— Gdje?

— Na vjenoj straži. Bez smjene. U sukobu stoljeća...

— Zašto?

— Protiv »Duce«, »Fierera«, doma ih izdajnika, protiv programa otuđenja, brisanja ljudskog roda, njegove kulture i civilizacije... Općenito svega onoga što je napredno...

— A mi danas i sutra?

— Mi kao da slušamo njihovu veliku poruku slobodi, novom životu, novom ovjeku. Za jedinstvo i bratstvo. Za ono što je Partija svrstala pod jedan barjak. Da revoluciju s barikade i bunkera presade danas u tvornicu, u jedno njihovo i naše veliko znanje: u samoupravni socijalizam, u slobodnog ovjeka kao najvišu vrijednost, u Titovu Republiku udruženog rada. Za još jednu zoru, još jednu mladost, još jedno proljeće. Zato je i sje anje na njih vječno kamen na kojem su rođeni.

Ljubo Lalić

DEJSTVA OKO ČAKORA

Po etkom oktobra 1943. nalazili smo se na položaju prema Priboju, u komu je bio jako utvrđen garnizon u koji se, pod pritiskom etničke propagande, nije htio predati.

Dok smo mi, poslije podne 2. oktobra, u šljiviku na lijevoj obali Lima istili oružje i vršili ostale pripreme za napad, Talijani su povremeno tukli minobaca ima u pravcu naših položaja. Već se užurbano pripremala da bi bila podijeljena prije mraka, a zatim nam je saopćeno da će naš 4. bataljon, u sadejstvu sa 1. bataljonom, izvršiti napad na Priboj. Padom mraka krenuli smo na položaj, upoznali se sa predstojećim zadatkom, a potom pošli u napad. Talijani su nas osjetili, otvorili brzu paljbu iz minobaca a i svih oružja. Naređeno nam je da se hitno povučemo nazad. Kroz glavu nam je prostrujala misao da do toga dolazi uslijed jake vatre na koju smo naišli i da se tako izbjegnemo žrtve.

Kada smo se prikupili, van dometa minobaca i vatre, saopćeno nam je da moramo hitno usiljenim maršem krenuti prema Kolašinu. No u, po etkom oktobra i tokom narednog dana, neprekidno je trajao marš. Išlo se veoma brzo, pa je komandir naše jedinice gledao na sat za koliko minuta prelazimo jedan kilometar. Zastanci su bili rijetki i kratki, a odmora nije ni bilo sve dok nismo stigli na cilj uveče u blizini Kolašina.

Imamo stigli, kuhari su na brzinu pripremili večeru, a istovremeno im je naređeno da doručak mora biti rano pripremljen. Za to vrijeme mi smo se odmarali. Kuriri su isto dolazili s položaja oko Kolašina, iznosili svoje utiske o borbama koje su vodili naš 2. i 3. bataljon i 4. crnogorska proleterska brigada, a pošto smo bili i sami u blizini dogajali vatru s položaja oko Kolašina, koja je podsjećala na onu sa Sutjeske. U takvim uvjetima, i pored velike premorenosti od marša, san nije dolazio na oči, jer se tiha oktobarska noć prolamala od eksplozija ručnih granata, vatre mitraljeza, puško-mitraljeza i ostalih oružja.

Rano ujutro naš bataljon je krenuo prema Kolašinu, u koji je ušao bez borbe. Susret s drugovima iz 4. proleterske (crnogorske) brigade bio je dirljiv. Pričali su nam utiske iz borbi s etnicima i zahvaljivali se na našem brzom dolasku. Vremena za duže razgovore nije bilo, jer smo mi odmah produžili prema Mateševu i Beranama. Na tom putu nailazili smo na leševe etnika i opremu koju su ostavljali u bijegu kroz šumu, u pravcu doline rijeke Lima. Brzo smo i energično gonili razbijenog neprijatelja, otvaraju i povremeno vatru kroz šumu i uništavaju i zaostale grupice.

U Mateševu smo naišli na ostavljenu opremu i na pune kazane tek skuhanu hranu, kojima se površina žutila od mesnih konzervi. Ali ovdje se nije moglo duže zadržati, jer je trebalo stati i na položaje iznad Berana.

Kada smo stigli saopćeno nam je da se u Beranama nalazi kompletna talijanska divizija s kojom su povedeni pregovori o predaji. Ali, ako ne uspijemo u pregovorima, izvršit će se napad. Vrijeme je sporo prolazilo dok smo očekivali rezultat. Konačno nam je javljeno da su pregovori uspješno okončani, a cijela talijanska divizija se predala. Dio njenih vojnika prišao je na našu stranu da se bori protiv Nijemaca i etnika. Tu vijest smo s radošću dočekali i nakon toga krenuli prema Andrijevici.

U pokretu za Andrijevicu iz daljine smo posmatrali Berane, talijansku vojsku i opremu na poljani.

Dolazak u Andrijevicu prijatno nas je iznenadio. Talijanci su se, poslije krajeve puškaranja, razbježali, a s Talijanima su uspješno okončali pregovori, tako da smo u grad ušli bez nekakvih poteškoća. Naš dolazak prošao je uz burno odobravanje žitelja Andrijevice i okolnih mjesta, koji su nas željno i razdragano dočekali, pa se odmah na ulicama spontano povelilo kolo i pjesma, u kojima su zajednički učestvovali narod i borci. Veselje je na ulicama dugo trajalo, a mi smo se, u međuvremenu, razmještali za odmor i objedovanje. Kuhari su za nas pripremili rižu, za injevu s dosta mesa iz konzervi, a pošto je bilo još era, neki su borci pomiješali rižu sa šećerom. U porcije su stavljali toliko šećera da je izgledalo da ga ima više nego riže. Kada su, nakon toga, pokušali da jedu tu slatku mješavinu, vidjeli su da od silne slasti ne mogu pojest više od dvije-tri žlice. Oni koji su samo jeli rižu zadirkivali su drugove za novi recept, nazivali ih »šećeraši« i drugo, dovikujući i kuharima da im podijele »repete«, kako ne bi ostali bez riže.

Taj prijatan susret s Andrijevicom nije dugo potrajao, jer nam je ubrzo nareden pokret u pravcu akora, odakle je prijetila opasnost od neprijatelja. Pokret od Andrijevice do akora bio je uz planinu i veoma naporan, a još teže nam je padalo, jer smo ostavljali za sobom dolje obilje hrane i pitomu Limsku dolinu. Naš 4., »krvavi« bataljon, koji se kretao od sela Kruševa u pravcu akora, s ciljem da poruši komunikaciju i zaustavi neprijatelja, uspio je prije mraka stati i da poruši komunikaciju i da se približi nadomak akora, gdje je bio do ekan žestokom vatrom neprijatelja. No ubrzo pala i svatko je ostao na svojim položajima uz povremenu razmjenu mitraljeske vatre.

Slijedeći dana rano ujutro sve je bilo u gotovosti na položajima s kojih smo posmatrali izlazak jesenjeg sunca preko akora i svjetlucaje neprijateljske opreme i oružja. U zanosu tog jesenjeg jutra i razmišljanja šta će nam taj dan donijeti dobacivali smo jedan drugome i pokušali šalu. Bili smo u zaklonima iza kamenja, kada se vodnik našeg voda Stevo Zelenbaba odjednom podigao na noge pokazujući i ciljeve koji se uo avaju na strani neprijatelja. Komandant bataljona koji se tog trenutka našao na položaju naše prve čete, energično je viknuo: »Števo, lezi!«. Nije ni do kraja izgovorio riječi, a Stevo je bio pogoden metkom snajpera u čelo. Tada, a i kasnije, bilo nam je veoma teško i žalno zbog pogibije našeg druga Steve. Do posljednjeg trenutka, kao i u ranijim borbama, bio je hrabar. Svoju hrabrost pokazao je i tog dana pred o imao komandanta bataljona i svih nas koji smo mu se uvijek divili. Služio je bivšu jugoslavensku vojsku, bio odličan strijelac i u svim borbama se isticao hrabrošću. Nama mladim borcima mnogo je pomagao u rukovanju oružjem, posebno u obuci nišanjenja i otvaranja vatre. Pošto je u borbi sve mogao, i za nas, takav slušalac je bio normalan.

Morali smo se okrenuti prema neprijatelju, koji je već otpočeo s napadom. Taj dan i narednu noć neprijatelj je neprekidno napadao i pokušao da nam zađe iza leđa i zauzme položaje u rejonu Sjekirice. Ti položaji su za nas bili od izuzetne važnosti. Naš 4. »krvavi« bataljon, u sadejstvu s 1. bataljonom, uspio je na juriš zauzeti Sjekiricu i okolne druge položaje, razbiti neprijatelja i nanijeti mu osjetne gubitke. Posebno

je to za 1. etu 4. »krvavog« bataljona bio zna ajan doga aj, jer je u toj borbi uspjela zarobiti šarca »Zorku« i osvetiti se neprijatelju za pogibiju druga Zelenbabe. Vijest o zarobljavanju brzog šarca za as se pro ula bataljonom, jer je to bio prvi šarac koji dolazi u »krvavi« bataljon. Tako su i borci spjevali pjesmu svome »šarcu«, pjevali je i ponosili se njime. Za »šarca« je bio zadužen i nosio ga kao prvi hrabri borac a kasnije i komandir ete, Stipe Samohod, koji je ukazano povjerenje opravdao kroz dalje borbe.

Poslije poraza na Sjekirici neprijatelj nije mirovao, ve je dovla io nova poja anja i ponovo prelazio u napad, gdje je uz jaku artiljerijsku pripremu i podršku uspio ponovo potisnuti naš bataljon. S istog brisanog prostora mi smo odstupili prema šumi u kojoj smo se zadržali na pogodnijim položajima. Komandant bataljona naredio nam je da sa ekamo neprijatelja na što bližem odstojanju i da, na znak koji e on dati, krenemo na juriš. Primicala se no i pošto je neprijatelj duboko zašao u šumu i došao na domet ru nih granata, otvorili smo uragansku vatru. Bacali smo bombe, podigli se na juriš, bacaju i se na neprijatelja kao vihor. Neprijatelj je u panici bježao ostavljaju i mrtve i ranjene. Poslije bijega neprijatelj se našao na istini, a mi u šumi. Drve e nam je ometalo ga anje, te smo stavljali puškomitraljez na ramena boraca i ga ali. Tada je prvi put naš »šarac« s ostalim puškomitraljezima »kosio« neprijatelja, a naš komesar Augustin Juki bio je zadovoljan i sretan posmatraju i kaos, paniku u neprijateljskim redovima i gubitke koje im nanosimo. No je spasila neprijatelja od još ve ih gubitaka, a mi smo je iskoristili da pokupimo plijen koji je bio veoma bogat.

Neprijatelj se nije mirio s porazom, dovla io je nove snage i ponovo krenuo u napad. Pod pritiskom ja ih snaga, uz žestoku artiljerijsku podršku, mi smo se postepeno povla ili. Povla e i se kroz šumu u pravcu Andrijevice, sa ekivali smo neprijatelja na blisko odstojanje, otvarali iznenadnu vatru i brzo se povla ili na slijede e polazaje, sve do posljednjeg. Poslije tih borbi krenuli smo dolinom rijeke Lima u Sandžak, na prostor Sjenice, uz neprekidne marševe i borbe.

Vasilj Radinovi -Vaso

NA AKORU I SJEKIRICI

Kao i mnogi moji drugovi tako i ja nisam volio da se dva ili više puta vra amo istim putevima i dolazim na istu teritoriju. Svi smo mi voljeli promjene, nove terene, nove ljude, nova sela i gradove. Novi doživljaji i nova poznanstva s ljudima iz naroda uvijek su bili dragi, ispunjeni nekom posebnom radoš u.

Ova mala potištenost ubrzo je bila zamijenjena radoš u zbog saznanja da ne idemo samo u Crnu Goru, ve i za Srbiju, Kosmet i Makedoniju. Na putu od isto ne Bosne (Maglaja, Doboja, Seone, u pravcu Sokolca, preko Romanije, Kalinovika i Fo e) do Sandžaka saznah smo da je kapitulirala Italija, pa smo još brže krenuli prema talijanskim garnizonima u Pljevljima, Priboju, Prijepolju, Kolašinu, Andrijevici i Bera-

nama radi zauzimanja ovih gradova i razoružanja talijanskih jedinica u njima.

Nakon zauzimanja ovih gradova naša brigada našla se u Gornjem Polimlju, na sektoru Berana, Andrijevice, Plava i akora. Dolaskom na ovaj teren, narod nas je na svakom koraku razdragano pozdravljao. Bili su to i za nas i za njih dirljivi trenuci. S ljudima ovog kraja vrlo brzo smo se sprijateljili, održavane su priredbe, a veselju nije bilo kraja. Ljudi su nas pozivali u svoje kuće i astili onako kako su najbolje mogli. Mislim da je to bilo u selu Bojovi i kod Andrijevice. Doma in je mene i još trojicu drugova pozvao u svoju kuću i dobro poastio. Bilo je mesa, kruha, kajmaka, a i dobre šljive. Doma in je bio presretan što vidi svoju vojsku — proletere.

Ne mire i se s ovim porazom neprijatelj je odmah poduzeo hitne mjere kako bi naše jedinice odbacio što dalje od ovih teritorija, pa je tako primijeno da pojačane neprijateljske snage nadiru od Pe i akora u pravcu Plava, Murine i Andrijevice.

Moj bataljon (etvrti — »krvavi«) dobio je zadatak da odmah iz sela Kruševa krene u pravcu Sjekirice— akora, te da vrši izvištanje i ruši mostove na komunikaciji Pe — akor—Andrijevice.

Kada smo izbili na sektor Vagnice— akor, naišli smo na jak otpor neprijatelja. Odmah smo prihvatili borbu, koju smo vodili cijeli dan. Poslije podne, kad smo Nijemce dobro potisnuli i kada su poeli odstupati, mi smo dobili naredenje za povlačenje i to usiljenim maršem u pravcu Sjekirice.

Neprijatelj je u toku prethodne noći, kada smo se mi približavali akoru, zaobilaznim putem izbio na Sjekiricu na kojoj nije bilo naših snaga i tako nam se pojavio iza leđa.

Naš 1. bataljon pokušao je istog dana napasti Nijemce. Nekoliko puta je jurišao, ali bez uspjeha, bilo je i mrtvih. Postalo je otko da se neprijatelj s tih položaja ne može protjerati danju, već jedino noću.

Moj bataljon se te večeri povukao nešto južnije od Sjekirice i smjestio u neke trošne kuće i kolibe. Mislili smo da ćemo se tu malo odmoriti, a što je najvažnije dobiti i nešto hrane, jer već dva dana ništa nismo jeli. Međutim, nismo se još bili ni smjestili, kad je došao moj komandir voda — Jandrija Mitrović i zapovjedio: »Drugi vod sa svom spremom u stroj!«. Kada smo se, onako umorni i gladni, brzo postrojili, saopćeno nam je da je naš vod s 2. etom 3. bataljona dobio zadatak da u toku noći protjera Nijemce i zauzme Sjekiricu.

Odmah smo krenuli, kolona je išla kroz šumu, ništa se nije vidjelo. Vezu smo održavali držeći se jedan za drugog. Uspon je bio prilično velik, a kretalo se van puta i staze. Naredeno nam je da tišina mora biti besprijekorna, te da se sva oprema dobro uvrsti i pritegne kako Nijemci ne bi otkrili naše prisustvo. Kada smo se približili na određeno odstojanje od Nijemaca, zastali smo i prikupili se. Zamjenik komandanta brigade — Obrad Egić, koji je rukovodio ovom akcijom, objasnio nam je zadatak i izdao naredenje za napad.

Trebalo je, u najvećoj tišini, približiti se neprijatelju, ne otvarajući vatru sve dok je neprijatelj ne otvori na nas, a tada se silovito baciti na njega i zauzeti Sjekiricu. Svaki borac, desetina i vod dobili su pravac kretanja i konkretan zadatak. Ja, s puškomitraljezom, imao sam zadatak

da u momentu kada Nijemci otvore vatru s rafalskom paljbom tu em po bunkerima, dok e ostali borci na juriš s bombama likvidirati Nijemce i zauzeti bunker.

Zauzeli smo borbeni položaj i u najve o j tišini po eli se približavati položaju Nijemaca. Napetost je bila velika, svakog trenutka o ekivali smo da nas Nijemci obaspu vatrom. Najednom, najprije predstraža, a odmah zatim i s glavnog položaja, otvoriše jaku mitraljesku i puš anu vatru po našem stroju. Mi smo se malo pritajili, a njihovo prednje osiguranje stalo se prebacivati. Cijelo to vrijeme osvjetljavali su nas raketama.

Budu i da smo bili vrlo blizu, na dogovoreni znak otvorili smo ubita nu vatru i munjevito krenuli na glavne snage koje su se nalazile na vrhu Sjekirice. Juriš je bio tako silovit, a neprijatelj zasut bombama i jakom mitraljeskom i puš anom vatrom bezglavo je napustio položaje, strmoglavljuju i se niz litice Sjekirice ili bježe i u pravcu akora. Tu je neprijatelj imao sedam mrtvih vojnika i oficira, a 10—12 ih je bilo ranjeno. Zapljenili smo dva mitraljeza — »šarac«, 7 pušaka, 5 pištolja, 50 šatorskih krila, 12 ebadi, 3000 metaka za pušku i puškomitraljez i oko 300 ru nih bombi.

U našim redovima nije bilo ni poginulih ni ranjenih. Nakon zauzimanja ovog položaja trebalo se što bolje rasporediti i što solidnije utvrditi kako bismo bili spremni da do ekamo neprijatelja ako pokuša da nas ponovo napadne. Meni je nare eno da s puškomitraljezom zauzmem položaj u najve em bunkeru na vrhu Sjekirice. Kako je ovaj bunker bio na samom vrhu, jako se isticao i bio je uo lživ sa svih strana. Odmah sam ocijenio da taj položaj za mene nije dobar, jer kad se razdani, neprijatelj e taj bunker vrlo lako likvidirati, tuku i ga minobaca ima i artiljerijom.

Stoga sam predložio komandiru ete i svom vodniku da se ja i moj pomo nik spustimo ispod vrha, odnosno u pravcu neprijatelja za oko 150—200 m i da tu negdje na emo dobar položaj, a da kod ovog bunkera ostane jedan borac koji e s nama održavati vezu. Moj prijedlog je usvojen. Imali smo sre u, našli smo dobar položaj — jedno malo udubljenje koje smo, u pravcu neprijatelja, ogradili s kamenjem. Ina e bilo je prili no hladno, zemlja se smrzla.

Prije nego što je svanulo snabdjeli smo se s dosta municije za puškomitraljez, a zaklon maskirali granjem. Uzeli smo dva ebeta koja su tu zarobljena, u njih se zamotali i tako ekali Nijemce. Ujutro smo primijetili kako se od akora, Planinice i Krmljava Krša kroz šumu u pravcu naših položaja prebacuju njema ki vojnici. Ispred mog položaja bio je dosta ist teren, pokriven rijetkim i niskim rastinjem, a nešto dalje prostirala se velika i gusta šuma. Stalno smo pratili, koliko je to bilo mogu e, pokrete Nijemaca kroz šumu. Primijetili smo da su se po eli koncentrirati na ivici šume ispred nas. Odlu io sam da otvorim vatru tek kad se Nijemci približe na 250—300 m.

Bilo je oko osam sati kada su Nijemci po eli pripucavati iz pušaka i po koji rafal iz mitraljeza — »šarca«. Uglavnom su pucali nasumce budu i da se mi nismo javljali. Ja sam se pritajio i ekao. Nijemci su se po eli u manjim grupicama prebacivati prema meni uz stalno pripucavanje iz pušaka, a s ivice šume iz mitraljeza — »šarca«.

Kada se jedna grupa Nijemaca približila na povoljnu udaljenost, otvorio sam vatru. Me u Nijemcima nastala je pometnja, bježali su na sve strane. Vjerojatno nisu o ekivali napad s tako male udaljenosti. Ja sam rafalima neprekidno tukao po borbenom poretku Nijemaca koji je bio uspostavljen na ivici šume. Istovremeno i Nijemci su odgovarali jakom mitraljeskom, minobaca kom, a potom i artiljerijskom vatrom. Oni su svu svoju vatru usmjerili na veliki bunker iznad mene, u kojemu nije bilo nikoga. 2. eta 3. bataljona i moj vod bili su na položaju desno od mene, nešto u pozadini, radi spre avanja neprijatelja da se popne na Sjekiricu.

Nijemci su nekoliko puta pokušavali da pri u što bliže meni. Za vrijeme njihove najja e mitraljesko-minobaca ke i artiljerijske vatre ja sam gotovo nesmetano tukao po njihovom borbenom položaju, ne dozvoljavaju i im da mi pri u bliže. Nijemci su bili u zabludi, misle i da ih puškomitraljez tu e iz bunkera na vrhu Sjekirice, pa su ga savnili sa zemljom. Ja sam municije imao dovoljno kao nikad do tada na jednom položaju. Problem je bio jedino u tome što nisam imao rezervnu cijev, pa mi se ova na puškomitraljezu po ela žariti.

Oko 10—11 sati primijetio sam da su se Nijemci po eli rokirati u lijevo, s namjerom da izbiju na jednu kosu koja se proteže sjeverno od Sjekirice. U slu aju da neprijatelj zauzme ovu kosu, ja bih se našao u vrlo teškoj situaciji. Pretpostavljao sam da lijevo od mene nema naših snaga, osim onog borca kod bunkera za kojeg sam mislio da je poginuo, jer se dugo nije javljao.

Ne znaju i za ta an raspored naše ete, a s obzirom na momentalnu situaciju, odlu ili smo, ja i moj pomo nik Luka Mihanovi , jak i kršan, a nadasve hrabar momak, rodom iz Zrnovnice kod Splita, da se pojedina no prebacimo k bunkeru. Najprije on uz moju zaštitu, a zatim ja uz njegovu. I tako je moj pomo nik uzeo municiju i, što je brže mogao, krenuo je prema bunkeru.

Kad je on sretno stigao, bio je red na mene. Prostor do bunkera bio je brisan, a uspon velik. Pretpostavljao sam da su Nijemci vidjeli mog pomo nika, ali da možda nisu bili spremni da ga odmah ga aju, pa u stoga ja biti sigurna meta. Krenuo sam s mitraljezom i jurnuo koliko su me noge nosile prema bunkeru. I ja sam sretno stigao, ali toliko iscrpljen da sam iza bunkera pao kao pokošen. Kod bunkera nismo našli onog našeg borca, pa tako nismo znali kuda dalje.

U me uvremenu Nijemci su izbili na onu kosu lijevo od nas i po eli nas bo no obasipati mitraljeskom vatrom. Moj pomo nik se spustio nešto niže u dosta dobar zaklon, a ja sam ostao kod bunkera osmatraju i situaciju. Odjednom sam primijetio lijevo ispod kose, koju su tek zauzeli Nijemci, da prilaze dvije kolone. U inilo mi se da su to naši i zaista bio je to 1. i 4. bataljon. Odmah sam odlu io da tu ostanem i držim položaj.

etvrti bataljon je zalazio desno prema meni a 1. bataljon lijevo. S neprijateljem su se sreli iznenada, na samom vrhu kose i iz pokreta silovito napali. Nijemci su po eli pani no da bježe, ali su ih naši borci satjerali u jednu dolinu u kojoj je neprijatelj prije vršio koncentraciju. Prizor je naprosto bio strašan. Nijemci su toliko izgubili glavu da više nisu davali nikakav otpor, pa su ih naši borci ga ali kako su stizali.

Neprijatelj je pokušao da zaštiti svoje snage, pa je s akora nemilosrdno artiljerijskim granatama obasipao naše položaje. Me utim, ni to mu nije pomoglo. Mi smo nastavili da gonimo ostatke neprijatelja prema akoru. Ali, kad je nastupila noć, bili smo prisiljeni da prekinemo kontakt s neprijateljom. U ovoj borbi neprijatelj je pretrpio velike gubitke: poginulo je više desetina njemačkih vojnika i oficira. Zarobljen je jedan oficir i nekoliko vojnika, od kojih je jedan bio Poljak. Zaplijenjena je i izvjesna količina oružja i municije. Na našoj strani nije bilo ni mrtvih ni ranjenih.

Moj 4. bataljon ostao je na položaju oko Sjekirice, još dva dana. A Nijemci, nakon što su sredili svoje redove, sa znatno većom snagama nego ranije pokušali su se približavati našem bataljonu na Sjekirici. Komandant bataljona — Jošo Durbaba naredio je da se ne otvara vatra bez njegovog naređenja. Kada su se Nijemci približili na stotinjak metara, bataljon je iz svog oružja i bombama iznenada jurnuo na Nijemce, koji su se dali u bijeg. Neprijatelj je imao više poginulih i ranjenih vojnika.

Zbog situacije oko Plava, Murine i Andrijevice, mi smo se morali povući, jer su Nijemci s artiljerijom već pokušali tu i Andrijevicu. Teško i mi nam nije bilo gledati kako Nijemci pale kuće u Polimlju (Gornja Ržanica, Podpe i Murino potpuno su spaljeni) a narod sa stokom napušta domove i povlači se sa našim jedinicama prema Andrijevici.

Slijedećeg dana 4. bataljon imao je zadatak da u zoru, nešto sjevernije od Sjekirice, sačeka Nijemce i da ih zadrži u daljnjem prodiranju. Na sektoru moje čete nalazilo se jedno malo uzvišenje, na vrhu kojega je bio sazidan mali bunker prečnika oko 1 m. Komandir čete naredio mi je da s puškomitraljezom posjednem taj bunker. Odmah sam krenuo zajedno s pomoćnikom. Bilo je hladno, po travi se je uhvatilo inje. Uspon je bio težak, pa smo sporo napredovali. Tek u svanu je popeli smo se do bunkera. Smatrali smo da je neprijatelj još dosta daleko, jer ga u to vrijeme na ovom mjestu nismo otkrivali.

Me utim, prilaze i bunkeru moj pomoćnik i ja primijetili smo kako bunkeru s druge strane prilaze dva Nijemca s mitraljezom — »šarcem«. Rastojanje između nas bilo je najviše 2 m, upravo toliko koliko je bio širok taj mali bunker. Iznenađeni smo stali, gledaju i se međusobno — mi Nijemce, a oni nas. Nastao je tajac i nijemo pitanje: što sad? Ja sam nosio mitraljez obješen o ramenu, Nijemac svoj na ramenu. Hitro sam, prije Nijemca, bacio mitraljez na prsa i gotovo, povikavši: »Ruke uvis!« Gotovo istovremeno Nijemac je odbacio mitraljez, a njegov pomoćnik dva sanduka municije, te se smotavši »u balun« pokušao niz strminu do prvog zaklona. Ja sam odmah okinuo dva kratka rafala, ali dok sam prešao na drugu stranu bunkera, oni su se već bili sigurno sklonili. Sada sam imao dva mitraljeza, i to jednog marke »brno« i jednog marke »šarac«. Kako su se Nijemci nalazili tu u blizini, odmah smo i jedni i drugi otvorili vatru. Ja sada dakako pucam iz »šarca«. Nijemci nastupaju agresivno i s jakim snagama vrše pritisak na položaje našeg bataljona. U jednom momentu moja četa, koja se povukla na novi prihvatni položaj, otvori vatru na mene. To me zbuni i stavi u dilemu tko se nalazi u tom pravcu: »Da li naši ili neprijatelj?« U takvoj situaciji bili smo prisiljeni da se što brže povučemo, i to u me uprstor

bo no izme u neprijatelja i moje jedinice. Ja sam ovdje bio lakše ranjen u desnu nogu.

Kada smo uspostavili vezu i došli u etu, ja sam se ljutito obratio komandiru ete, pitaju i ga zašto su pucali na nas, dovode i nam na taj na in život u pitanje. Komandir je odmah objasnio da se radilo o zabuni. Naime, pošto sam ja pucao iz »šarca«, oni su mislili da se radi o Nijemcima, znaju i da ja imam »brno«.

etna bolni arka o istila mi je i previla ranu. Tog dana povukao sam se malo u pozadinu, a ve sutradan bio sam u borbenom poretku svoje ete.

Mate Marin

JARI MILAN

Trivunova brojna porodica teško je izlazila na kraj u pribavljanju sredstava za život na oskudnom selja kom imanju. Muški lanovi porodice zbog toga su odlazili u svet radi zarade. To je inio i sam Trivun. Najstariji Trivunov sin Nikola otišao je u policijsku službu. Branko i Dušan radili su na Kosovu u rudniku Trep a. Milan je za vreme sezone odlazio na rad u Beograd i zapošljavao se na pristaništu u utovaru rije-kih brodova. Najmla i Bogdan i Trivunove erke ostajali su i radili kod ku e.

Milan je sa radom u Beogradu (1938, 1939. i 1940. godine) i kontak-tiraju i sa bra om — koji su radili u Trep i — došao u kontakt sa radni-kim pokretom i naprednim idejama o klasnoj borbi. Zbog toga se ve 1941. u ustani kim danima veoma brzo opredelio za NOP i ustanak i kasniju revolucionarnu borbu.

Milan je ustanik 1941. u narodnom ustanku u Ruištima. Pripadao je Ruiškom vodu 10. gerilskog odreda, sa kojim je rukovodio ustanik Tomo Brki . U sastavu Ruiškog voda i odreda, u estvovao je u akcijama na podru ju Zrmanje, Severne Dalmacije i prema Gra acu u borbi protiv ustaša, a kasnije etnika i Italijana.

Novembra 1941. postao je lan aktiva SKOJ-a u Ruištima, kojim je rukovodio Vasilije Jari . Ovaj aktiv odigrao je zna ajnu ulogu u oku-pljanju omladine za NOP i oružanu borbu, koriste i za to sastanke, seoska prela i sedeljke i organizovani kulturno-zabavni život, koji su u selu razvijali Vasilije i Branko Jari . Ruiški aktiv SKOJ-a ispoljavao je posebnu aktivnost formiranjem manjih udarnih grupa za pojedine zadatke na širem podru ju Zrmanje i Severnu Dalmaciju (Bukovica). U radu takvih udarnih grupa u estvovao je i Milan. Tako je u novembru 1941. god., sa jednom takvom grupom odlazio u dalmatinsku Krupu, sa zadatkom da razbija popovske propagande u Severnoj Dalmaciji, i da istovremeno širi ideje me u tamošnjim stanovništvom i omladinom o ciljevima NOP-a i borbe. Jedan od zadataka skojevskih udarnih grupa bilo je prikupljanje i nabavka oružja i municije za ustanike NOB-a u kojima je aktivno u estvovao i Milan.

U martu 1942. god., stupio je u partizane u Ruišku etu, a kasnije u bataljon »Bude Borjan« koji se, u to vreme u maju 1942. formirao u selu Ruištima. U drugoj polovini iste godine prešao je u partizanski ba-taljon »Branko Vladuši «, koji je kasnije postao 1. bataljon 2. dalma-tinske udarne brigade. U ovom bataljonu postao je lan KPJ u julu

1943. godine. Prošao je težak i slavan put sve do kobnog dana kada je neprijateljski metak prekinuo njegov mladi život.

U estvovao je u akcijama i borbenim zadacima na području južne Like i Severne Dalmacije. To su akcije i borbe u selu Nuni u kod Kistanja, u Oklaju ispod Promine, Erveniku, Zrmanji, Plavnu i drugim mestima. U Vladošićevom bataljonu i 2. dalmat. udarnoj brigadi, kojoj je borbeni put bio veoma težak i raznovrstan, hrabro je izdržavao sve ratne napore. U borbama, još u području Knina (Strmice, Polača, Kijevo, Vrlika itd.) isticao se u akcijama, a obavljao je i kurirske zadatke u veoma teškoj situaciji.

U esniku je borbi za Livno, Duvno, Šuicu, Kupres i dalje sve do Neretve. U esniku je svih borbi koje je vodio 1. bataljon i brigada u bici na Neretvi (1943) u poznatoj 4. neprijateljskoj ofanzivi.

Pod borbom je prešao Prenj, Treskavicu, Kalinovik, Drinu sve do elebića u Sandžaku. U toku 5. neprijateljske ofanzive prešao je Taru, Durmitor, Pivu i u estvovao u borbama na Zelengori i Sutjesci, a naročito u borbama koje su 1. bataljon i brigada vodili na Donjim i Gornjim Barama iznad reke Sutjeske, u prvoj polovini juna 1943.

Kao borac, a kasnije kurir, borac u četnici, ekonom u štabu brigade i desetar u vodstvu 2. čete 1. bataljona isticao se hrabrošću u i drugarstvom. Zbog toga je bio omiljen među drugovima. Kao skojevac i član KPJ odlikovao se visokim borbenim moralom u pravednoj i revolucionarnoj borbi za slobodu svoga naroda, što je uspešno prenosio i na druge.

Milan je pao smrtno u hrabrih jurišu na utvrđeni nemački položaj na vrhu planine Sjekirice u Crnoj Gori na domaćem terenu. Vodio je svoju desetinu na juriš u popodnevnim časovima (16. oktobra 1943) i u toj teškoj borbi izrešetana nemačka mitraljeza. Nemci su uspeli nadirujući od akora prema Plavu i Andrijevići da se neopaženo i iznenada pojave preko Velike na vrhu Sjekirice (k. 1989) i tu utvrde. Druga dalmatinska brigada po zadatku kretala se prema akoru, tako da je nemački položaj na Sjekirici, koji dominira okolnim terenom, ugrozio brigadu sa leđa i iz pozadine. Situacija je bila veoma teška. Brigada se morala vratiti i po svaku cenu zauzeti nemački dominirajući položaj na Sjekirici. U toj teškoj borbi jurišima na taj položaj izgubilo je živote šest boraca i starešina brigade, koji su sutradan nakon zauzimanja Sjekirice sahranjeni sa Milanom u zajedničku grobnicu pri vrhu planine Sjekirice. Milan nije dočekao da sa svojom desetinom oseti radost pobeđene Sjekirice nad mitskim neprijateljem — Nemcima i njihovim pomagačima — etnicima i albanskim nacionalistima.

Milanov brat Bogdan, borac istog bataljona i brigade, poginuo je juna 1943. u velikoj bici na Sutjesci, na položaju Gornjih Bara, od artiljerijske granate. Njegov brat Dušan poginuo je (marta 1945) kao politički delegat u vodstvu u Kosovskoj brigadi kod Vučitrna na Kosovu. Milanov stariji brat Branko u ratu je bio terenski politički ko-obaveštajni aktivist, ustanik, nosilac »Partizanske spomenice 1941.« Milanove mlađe sestre Soka i Savka bile su aktivisti NOP-a i SKOJ-a u selu Ruištima za vreme rata. I Milanovi roditelji su bili aktivni u NOP-u. Tako je Milan i cela porodica, u kojoj se rodio i živeo, dala svoj doprinos velikoj i pravednoj borbi naših naroda za slobodu.

Dušan Grbi

IZ RATNE BELEŽNICE

NEBUDNOST

Posle, po zlu poznate 5. neprijateljske ofanzive naša brigada nalazila se u istoj noći u Bosni, blizu Živinica.

Zahvaljujući i nebudnosti boraca grupe pripadnika po zlu glasu poznate »Vražje divizije« probila se u neposrednu blizinu štaba 1. bataljona. Alarmirani, naši borci su se brzo pribrali i uspeli da zarobe nekoliko »vražjaka«.

Tada je jedan od boraca, obračunajući i se i Obradu Egiću, rekao:

— Gospođo, ti, družice komandante, ti nam stalno: budnost, budnost.

— Mi držimo i se budnosti sa neprijateljem se izdaleka sukobimo pa retko nekoga uspemo da ubijemo. A sada kada nismo bili budni uspeli smo da ih pohvatamo žive.

BONO

Jesen 1943. godine. Brigada se nalazila na položajima prema Sjenici, na obroncima planine Zlatara. U ponoć trebalo je da se 3. bataljon povuče sa položaja. Tih dana vođene su borbe sa Nemcima u pravcu Sjenice. Na našoj strani nalazila se i jedna brigada italijanskih vojnika koja je u tim borbama bila skoro razbijena, pa se otkivalo da je se te noći i njeni delovi povlaću prema našim položajima.

U neko doba noć i za uje se kretanje ka našem položaju. Dalmatinci zapućuju. U odgovor ćuju se glasovi: »Ne pućati! Talijano! Petokraka«.

Naši obustavljaju vatru.

Na naš položaj izlazi grupa vojnika u talijanskim uniformama, naoružana nemaćkim mašinkama. Oko njih se okuplja grupa naših.

Jedan pridošlica miluje po obrazu partizanku uz reći: »Bono partiano!« Naš borac lupa po ramenu pridošlicu: »Bono Italijano«. Naši borci uzimaju u ruke nemaćko oružje pridošlica uvereni da se radi o hrabrim Italijanima koji su ovo oružje zaplijenili od Nemaca i potom im ga vraćaju.

U mećuvremenu naši borci pozivaju komesara Peru Trutina, koji dobro govori italijanski da bi se sporazumeo sa pridošlicama.

Iz kratkog razgovora Trutin primećuje da ovi »Italijani« ne govore italijanskim akcentom.

U mećuvremenu jedan pridošlica se sa šarćem u rukama malo povukao nazad. Meću našima sve više dolazi do saznanja da se radi o Nemcima preobuenim u italijanske uniforme. Ante Blašković -Rike pokućava da od najblićeg Švabe otme parabelum. U taj mah Nemać sa šarćem zapuća, izbije oko Blašković u i ubije vodnika Draga. Nemci koriste priliku i strmoglave se niz padinu.

Radilo se o jednom nemaćkom tzv. »truppu« kakvi su imali zadatak da se ubaćuju u našu pozadinu da bi likvidirali štabove.

Tihomir Janjić -Tiho

DVA PUTA RANJEN U JEDNOM DANU

Dobro u zapamtiti 14. studenog 1943. godine, kada je naša brigada izbila na položaje Gornje i Donje Lopiže, kod Sjenice.

No je bila bez mjese ine i nije se moglo dobro vidjeti ko je sa suprotne strane izbio na položaje. No je prošla u tišini bez bilo kakvih uznemiravanja od strane neprijatelja premda je bio sasvim blizu.

Rano ujutro obilazio sam svoj vod i kada sam došao do puškomi-traijesca Vagi Pavia upitao sam ga da li ima nešto novog. Ne, no je prošla u miru i nema ništa novog — odgovorio mi je. Prethodno smo upozoreni da nam se jedan bataljon Talijana nalazi na lijevom krilu i da dobro pazimo da ne bi došlo do vatrenog obra una s njima. Kada sam se okrenuo, opazio sam tri talijanska vojnika koji su mi se približili i upitali me gdje nam je komanda bataljona da bi uru ili jedno pismo koje šalje njihov komandant. Upitao sam ih kojeg to oni komandanta traže. Traže našeg partizanskog komandanta, odgovorili su. Tada sam primjetio da imaju njema ke puške, pa sam upitao od kuda im te puške. Samo što sam izustio jedan od tih vojnika opalio je iz puške na kojoj je bila montirana tromblonska bomba i teško me ranio, a druga Vagi Pavia usmrtila na licu mjesta.

Nakon što su se uli pucnji sva naša etiri bataljona i onaj talijanski koji je bio na lijevom krilu, stupili su u borbu, a ja sam s položaja pobjegao onako ranjen u jedan potok. U potoku sam ostao oko jedan sat pokrivši se granama kako bi bio neprimje en. Me utim, kako sam ležao u vodi, rana mi se po ela smrzavati.

Uz taj potok naišla su tri talijanska vojnika koji su bili naši zarobljenici, a vodili su sa sobom i jednu mulu. Pozvao sam ih da me podignu i da me otpreme u brigadnu bolnicu. To su i u inili. Kako sam bio teško ranjen odlu ili su da me pošalju u korpusnu bolnicu. Smjestili su me na konja, i u pratnji jedne drugarice odveli u bolnicu. Na putu do Pljevlja, jašu i na konju, od nekuda zapucaše etnici i ranili me u ruku.

Dolaskom u Pljevlja u bolnicu, bio sam operisan. Operaciju je izvršio jedan talijanski kapetan. Nije prošlo ni nekoliko dana, a usljedila je neprijateljska ofanziva, a mi ranjenici smo bili preba eni preko rijeke Tare na splavovima, jer je most na Lever Tari bio porušen.

Dalibor Tikulin

LIK KOMANDANTA SAVE BURICA

Za nepunu godinu dana od formiranja Druga dalmatinska brigada promijenila je tri komandanta. Slu aj je htio da su sva trojica bili Crnogorci.

Tre i po redu je bio Savo Buri , do tada komandant V crnogorske brigade. On je u našu brigadu, koja se nalazila na Ozrenu (isto na Bosna), stigao u drugoj polovini augusta mjeseca 1943. godine. Došao je u vrijeme kada smo se ve oporavili od prethodnih borbi koje smo vodili u toku V neprijateljske ofanzive i, zajedno s drugim jedinicama, u istonjoj Bosni stvarali novu slobodnu teritoriju.

U brigadi se tih dana govorilo da ćemo sa Ozrena »sigurno« s novim komandantom krenuti u Dalmaciju. Međutim, desilo se ono što smo najmanje očekivali, a iskreno rećemo i najmanje željeli. Baš nekako zajedno s novim komandantom stiglo je i naređenje da 2. proleterska divizija, pa i naša brigada, u ovom je sastavu i bila, ponovo krenu u Crnu Goru. Tako, umjesto u Dalmaciju, što smo priželjkivali, novi komandant nas je poveo u Crnu Goru, koju smo prije dva mjeseca napustili.

Bližu sliku o Savi Buriću, kao uvijek i komunisti, stekli smo na maršu od Ozrena do Pljevalja. I tada to vrijeme je bio me u borcima po bataljonima, jer je želio da što bolje upozna ljude s kojima će naredni period dijeliti dobro i zlo. Sjećam se da smo tada govorili da novom komandantu ne treba konj, jer nikada ne jaše veče pješa i kao svaki borac. I stvarno, za to vrijeme on je rijetko jahao, a na njegovom konju mijenjali su se iscrpljeni borci i brigadni kuriri. Isto je izlazio na čelo marševske kolone, i tada smo govorili: »Savo je na čelu, bit će manje zastanaka i odmora«. Držao je odmeren tempo kretanja, trudeći se da na vrijeme stigne na određeni cilj. Na sebi je htio da isproba i provjeri koliko borci mogu biti opterećeni, koliko mogu da izdrže, a da pri tom sačuvaju borbenu spremnost. Znao je podjednako da i s borcima i starješinama uspostavi neposredan i blizak kontakt. Pri tome im je svoje doživljaje dok se nalazio u drugim jedinicama, šale i sećanja na svoj i naš ratni život.

Zavoljeli smo ga i zbog toga što je bio skroman. Sjećam se kad smo oslobodili Andrijeviću (12. oktobra 1943. godine) i zaplijenili dosta raznog materijala, u kojem je bila i jedna potpuno nova uniforma višeg talijanskog oficira, intendant i neki članovi štaba brigade su tu uniformu odmah odredili za komandanta, jer je ona na njemu bila veče dotrajala. Međutim Savo je to energično odbio, tražeći da se ta uniforma dodijeli drugome, jer je (kako on reče) njegova odjeća još dobra. Uniforma je data zamjeniku komandanta 3. bataljona Milanu Kurtiću, jer je Savo na njemu vidio tijesnu i pocijepanu bluzu. Slučajno je htio da je poslije nekoliko dana Kurtić u ovoj uniformi poginuo na Murinama.

Kad su se borbe vodile, Savo je isto bio u prvim redovima — u linijama, tako da je do izražaja dolazila još jedna njegova osobina, možda i najvažnija, i to hrabrost, zbog koje su ga njegovi drugovi borci još više voljeli i cijenili. Iste te ljude on je uio kako će najbolje uzeti zaklone, kako ga ati neprijatelja, prebacivati se i jurišati. Volio je da sve pokaže ličnim primjerom. Sjećam se jednom prilikom za vrijeme borbi oko Sjenice tukli su nas Nijemci artiljerijskim šrapnel-granatama. Savo je obilazio položaj i davao uputstva kako se treba zakloniti. Poslije izvjesnog vremena naišao na jednog komandira voda koji je stajao i nešto objašnjavao svojim borcima. Savo ga ukori i naredi mu da legne, jer sve to može i u ležećem stavu objasniti, a uz to će i on i njegovi borci biti zaklonjeni od neprijateljskog oka, pa i od metaka. Na ovo mu komandir odgovori: »Kada se ti ne kriješ od neprijateljskog metka, zašto bih ja. Ti se i ne saginješ, a ja da legnem.« Na to će Savo: »Ako ja pogrešno radim ne moraš i ti«.

Po etkom decembra 1943. godine naša brigada nalazila se u prostoru Pljevlja—Bojani i—ajnići, gdje ju je i zatekla VI neprijateljska

ofanziva. Tri bataljona su, u toku noći (4/5. decembra), prebačena na položaje kod sela Jabuka. Dva su stigla blagovremeno i zaposjela svoje položaje, a prvi bataljon se već sukobio s Nijemcima i prije nego se povezao sa ova dva. U Pljevljima je 4. decembra bilo neko savjetovanje, tako da sam tu većer zanočio u štabu brigade, misleći da sutra ujutro krenuti za ajniće, gdje mi se nalazio bataljon. Ustao sam ujutro i spremio se da krenem, kad došla kuririca i rekla da me hitno treba komandant brigade. Javio mi se propisno, vojnički i upitah šta želi. Rekla mi: »Nikola, ne idi u ajniće. Bataljon je došao u Jabuku, pa ga možeš sa ekati ovde, ili ako hoćeš hajde sa mnom, jer ja sad idem kod bataljona na Jabuku, pa tamo sa ekaj svoj«. Prihvatio sam ovo drugo i pošao s njim i još dva kurira u pravcu Jabuke. Jahali smo i razgovarali. U toku razgovora saznao sam da je situacija dosta kritična i da su Nijemci poduzeli dosta jaku ofanzivu. Govorio je da nam sada Nijemci ipak ništa ne mogu, jer kad smo izašli iz V ofanzive kao pobjednici i sada smo. Uz to i Italija je kapitulirala, a to znači jedan neprijatelj manje. Zaplijenili smo dosta materijala od Talijana te sada ne oskudijevamo ni u municiji, ni u oružju, a ima i odjeće i hrane. Pričao nam je tada i o svom životu i radu za vrijeme studija u Beogradu. Podsjetio me se na štrajkove i demonstracije prije rata i upoređivao taj našin borbu s borbu koju sada vodimo. Sjetio sam se da je tada govorio »... I kada pobijedimo i rat se završi, neće biti lako, jer smo siromašna zemlja, a od onoga što smo imali neprijatelj je mnogo toga uništio«. Tako smo se, uz priču, primicalo selu Jabuci, a i prednjim dijelovima neprijatelja, ne sluteći da su njegovi tenkovi već iza okuke. Usput smo nailazili na neke komore, na ranjenike, ali nismo ni pomišljali da su tu blizu i Nijemci. Isto tako nismo znali šta se događalo u Prijepolju, i da su Nijemci zauzeli nekoštećen most preko rijeke Lima. Još malo i odjednom pred nama se iza okuke pojavio njemački tenkovi. Uoči sam samo: »Skači!« Savo je s kuririma skočio na jednu stranu ceste, a ja na drugu. Njemački tenkovi otvorili su vatru na jednu i drugu stranu i produžili kretanje, vjerovatno da bi što prije stigli u Pljevlja. Vidio sam da se na tenkovima nalazilo po nekoliko vojnika sa skijama. Gledao sam kako ti tenkovi prosto pregažili jednu bateriju topova s talijanskom posadom, koja se tu na cesti zatekla u pokretu. Tamo gdje sam ja skočio bilo je dosta rastinja i grmlja, a na onoj strani kamo je pošao Savo bila je prilično istina, te sam raunao da su ga Nijemci pogodili i da su i oni i kuriri već poginuli. S obzirom da su se njemačke kolone, uz mali otpor, neprekidno kretale prema Pljevljima, ja sam pošao u pravcu u kom sam uoči da se vodi borba.

Uveče sam, u jednom selu blizu Pljevalja, naišao na neke prištapske jedinice divizije, s kojima je bio i komesar divizije. Otišao sam k njemu i ispričao što se sa mnom dogodilo. Rekao sam mu da je komandant brigade Buri sigurno poginuo, jer su na njegovu stranu Nijemci otvorili žestoku vatru, a s te strane je bio i isti teren. Komesar divizije mi je rekao da ostanem s njima, dok ne uhvatim vezu s brigadom.

Poslije dva dana uspostavljena je radio veza, ali prema brigadi nisam mogao krenuti, jer su izmeu nas bili Nijemci. Tada mi je komesar divizije rekao da Savo nije poginuo, već da je živ i zdrav i da se nalazi sa ona

tri bataljona koji su bili na položajima u selu Jabuci. Kad sam uo da nije poginuo, jako sam se obradovao i zaželio da ga što prije vidim i upitam kako je, poslije one žestoke vatre, ostao živ.

Poslije nedjelju dana boravka s prištapskim jedinicama divizije stigao sam u selo Bobovo. Tu sam našao štab brigade i saznao da sam »poginuo«. Kao što sam ja mislio da je Savo poginuo i ispriao to komesaru divizije, tako je i on mislio da sam ja poginuo od strane Nijemaca i ispriao to u štabu brigade i u mom trećem bataljonu. Javljaju i se drugovima u štabu brigade, svi su se iznenadili kad su me ugledali i nisu vjerovali da sam ostao živ. Kad sam se sastao sa Savom i pogledali se u oči, nismo vjerovali jedan drugome da smo, poslije tolikih iskušenja, eto obadvojica ostali živi. Zagrlili smo se izljubili, a i šalili se na račun »uskrсну a iz mrtvih«.

Još svega dvadesetak dana Savo će ostati s nama u brigadi. Brigada je, iz šireg rejona Pljevalja (13/14. decembra) započela marš i krenula sa svojim komandantom u pravcu Srbije. Pravac kretanja bio je: Bobovo—Bojani i—Zaborak—Rudo—Nova Varoš—Ivanjica, tako da smo 20. decembra forsirali rijeku Lim, protjerali četnike i zauzeli — oslobodili Rudo i Novu Varoš.

Sjedam se dobro da nas je tu, kod Rudog, na rijeci Lim, sačekaio komandant Savo Burić, rukovao se i pozdravljao s nama, jer je odlazio na novu dužnost komandanta četvrte crnogorske brigade. Slučajno se dogodilo da se opraštao od nas baš na dvogodišnjicu kad je formirana Prva proleterska brigada u našoj stroju je i on bio. Poslije nepunih pet mjeseci provedenih u našoj brigadi ode nam Savo. Nama je kao i njemu bilo žal, jer mi borci Druge dalmatinske brigade smo u njemu gledali druga, uvijek i komandanta, vidjeli skromnost, poštenje, drugarstvo, hrabrost i sve odlike koje treba da krasi pravog uvijek i pravog komunistu.

Nikola Sinobad

RATNE ANEGDOTE IZ 2. DALMATINSKE PROLETERSKE UDARNE BRIGADE

I

KAD SE PSUJE

U prosincu (1942. godine) jedna četa iz 3. bataljona je s položaja Borove glave izvršila demonstrativni napad na ustaše.

— Je . . . vam kralja Petra i recite mu da u Kupres nikada ne ete u i — izdere se duži glas ustaše.

— Je . . . i skupa i njega i Pavelića, jer je to ista bagra »smu kaj pa prolj« — istrese vodnik Drago iz rafal puškomitraljeza.

II

NO NI POZDRAV

Tre i bataljon je do ekivao novu 1943. godinu na položaju Vrdovo po obroncima Dinare. U jednoj posjednutoj kolibi zaorila se pjesma:

»Oj oblaci lagani... Vi nam pozdrav nosite . . .

— Vašu želju ispunjava ova talijanska granata koja fiju e s porukama iznad naše kolibe — re e nešto zamišljeni borac Jure.

III

IZVAN SEZONE

Po etkom ožujka 1943. godine 3. bataljon se kretao iz Drežnice u smjeru Jablanice i dalje i promatrao brojne okupatorske leševe koji su plivali po rijeci Neretvi.

— Gledaj ih, družo desetare, kako »bezbrižno« plove u smjeru juga — izre e borac Jozo.

— Baš ih briga ionako e prije sti i na more nego mi — odgovori u poluozbiljnom tonu desetar Vinko.

IV

SAMOPOSLUGA

Ujutro (7. III 1943. godine) 3. bataljon je s mostobrana Neretve izvršio jaki juriš na etnike. etnici su dizali ruke u vis, pani no bježali i bacali sa sebe robu i druge stvari. U jednoj naprtnja i se zapazilo predmete, i to: zimsko rublje, 2 kg krumpira, dje je cipele i ve iznošenu muslimansku fere u.

— Što ima svašta u ovoj naprtnja i i našto ti to li i, družo desetaru? — upitao je glasno borac Kruno.

— To mi li i na pravu trgovinu mješovite robe — odgovori desetar Ivo i izazove smijeh prisutnih boraca.

V

MOŽE JEDNO I DRUGO

Predve er (6. IV 1943. godine) borci 3. bataljona su sa splavovima prelazili Drinu, dok su u blizini padale talijanske granate.

— Ne mi ite se po splavu, jer se možemo prevrnuti — istrese oštrije (borac) kormilar Rude i izre e dvije psovke na prelaze e borce.

— Zašto Rude takvo vi eš na borce. To se može obaviti sve sa boljim na inom — re e mu prisutni desetar rodod iz istog mjesta.

— To u odmah pokušati re e ve nasmijani kormilar u ariji:

»Veslaj, veslaj — krasna je no ova!«

VI

CIGO KO CIGO

Ljeti, 1943. godine, istureni osmatra i 3. bataljona na položaju u Ozren planini zaustave grupu civila koja se kretala cestom od pravca Tuzle.

— Stanite! Tko ste i kamo idete? — povi e borac Marin.

— Zar, bogati ne vidiš ... mi smo Cigani a tko ste vi? — odgovori jedan glas iz zaustavljene grupe.

— Mi smo, Cigo, etnici — ikani — odgovori Marin dužim glasom.

— Pazi, bogati. Pa mi smo putem govorili da emo najprije na »naše« nabasati — odlu no odgovori Ciganin.

— E, Cigo. Nismo mi etnici! Mi smo partizani, koji nose na kapi petokraku zvijezdu? — upadne drugi borac osmatra Milan.

— Bre bogati, ja sam odmah po pozivu i govoru poznao da je to naša prava narodna vojska — re e drugi Ciganin i izazove duga ki smijeh.

VII

SAMODISCIPLINA

Borci 3. bataljona spavali su no u (rujna 1943. godine) u šljiviku blizu Pljevalja. Iako polugladni nisu uop e dirali zrelo vo e.

— To je prava i hrabra vojska — re e ujutro vlasnik šljivika!

— Reci pravo da si ti, prijatelju, bio jedan od tih vojnika da li bi koju vo ku ubrao i ubacio u usta? — upita seljaka komandir ete Simo.

— Prvo bih dobro osmotrio da me ne opazi koji od starješina, a onda ne bi zatajila ni ruka ni usta — u smijehu odgovori upitani seljak.

VIII

NEOPREZNOST

U blizini crnogorskog Grahova (zimi 1944. godine) dva borca 3. bataljona otvorila na brzinu selja ku košnicu meda i ubrzo bili dobro nate-
eni u licu od uboda žaoka p ela. Kad su naišli na svog komesara, on ih upita:

— Sto se s tobom desilo^ Milane, kad si tako odebljao u licu?

— Jeo sam med na brzinu, pa nisam ni mislio na ubode p ela.

— A ti, Jerko?

— Stradao sam na drvenom bunkeru, druž e komesare.

IX

NA BRZINU

Na marševskom zastanku blizu Vilusa (rujna 1944), borci Žarko i Vice zatraže po cigaru od zamjenika komesara ete iz 3. bataljona.

— Imam dvije pa emo podijeliti, ako mi brzo odgovorite koje su odluke donesene na II zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu.

— Nikako ne mogu po eti da ih brojim, dok ne potegnem dva dima iz cigare — prvi odgovori Vice.

X

NOVA BRIGA

Tre i bataljon se nalazio na položaju južnije od Lastve (26. srpnja 1944. godine) kad je brigada (2. dalmatinska) proglašena proleterskom. Drugarice su prišivale srpove i eki e na kapama boraca, koji su se radovali i pjevali pjesmu »srp i eki to je zna ka . . .« Jedino se borac Miškan odmakao i nešto duboko razmišljao:

— Što se i ti Miškane ne veseliš ovom radosnom doga aju i što si se tako duboko zamislio, upita ga zemljak iz komande ete.

— Ja sam sada pravi proleter i kako u se sa svega pet nau enih slova vratiti mojoj ženi Luci — odgovori s uzdahom još ozbiljni Miškan.

XI

SVESTRANI BORAC

U toku ljeta (1944. godine) štab brigade se nalazio u mjestu Vilusi, gdje su svi pripadnici, bez obzira na položaj, izvodili jutarnju fiskulturu. Komandant brigade (Egi) upitao je starijeg borca Pavia iz komande pozadine.

— Kakvi treba, Pavle, da bude i izgleda pravi proleter?

— Treba da bude dobar junak, vrijedan i da izvršava sve postavljene zadatke •— odgovori uvjerljivo Pavle.

— Pored toga još si trebao re i da bude dobar politi ar, fiskulturnik, ekonom, kuvar, šnajder, šušter, da je pismen i tako uredan i obrijan da ga vole najljepše djevojke — odgovori oštrije komandant.

XII

SVE U SVOJE VRIJEME

U oslobo enom Dubrovniku (jeseni 1944. godine) vršila se mobilizacija grana i popunjavala 2. dalmatinska brigada. Tom prilikom vodio se i ovaj dijalog izme u njezinog komandanta (Egi a) i nedoškolanog studenta.

— Ja sam dobar stru njak pa bi bilo bolje da ostanem ovdje raditi u gradu za potrebe naše pozadine — predloži novomobilizirani.

— To dolazi u obzir kasnije. Prvo moramo osloboditi Mostar, Sarajevo, Slavonski Brod, Zagreb, Ljubljanu, Trst i Celovec i onda se možeš slobodno vratiti na svoje radno mjesto — zaklju i uvjerljivo komandant.

KURIRI O I U O I S TENKOM

U ajni u je u štabu brigade vršena priprema za razoružanje Talijana u ovom mjestu. Komandant brigade je naredio da se najprije razgovara s talijanskim komandantom. Meni je naredio da još sa dvojicom kurira idem prvi u zgradu u kojoj se ovaj nalazio. Kako sam izašao na prvi sprat, a Italijani nas ugledali, odmah su stali tamo gdje se koji zatekao.

Ja sam javio komandantu, drugu Savi Buricu da se slobodno može do i u zgradu, jer Talijani ne daju nikakav otpor. Odmah je ušao komandant Savo s još nekim lanovima štaba u prostoriju kod komandanta talijanskog garnizona. Komandant Buri govorio je o tome: Ko želi da se sa nama bori protiv Nijemaca i etnika, može slobodno da pre e, a ko ne želi mora odložiti oružje i ne e ništa im biti. Pošto je tu završen posao, krenuli smo svi na elu s komandantom Savom po bataljonima. ini mi se da su bila etiri bataljona. Nakon kra eg govora vojnicima Talijanima, po elo je odlaganje oružja. I tako od jednog do zadnjeg bataljona Talijani su odložili oružje. Bilo ih je koji su pristali da se bore s nama protiv Nijemaca. Gledao sam kako talijanski oficiri pla u dok njihovi vojnici odlazu oružje, pa i oni sami svoje pištolje i automate.

Karabinjeri koji su se nalazili u jednoj baraci nisu htjeli da prihvate nikakav razgovor, niti su htjeli da odlože oružje. Nastalo je naga anje izme u našeg komandanta i talijanskog komandanta. Na kraju pristali su da odlože oružje i karabinjeri (bili su to sve crnokošuljaši s onim svojim perjanicama na kapama). Od karabinjera smo dobili veliki broj pištolja »bereta« sa lijepim, novim futrolama i kožnim spiralnim kajiši ima koji su bili na pištolj pri vrš eni. Komandant Savo je naredio da nitko ne smije da uzme ni jednu »beretu«, jer je on to odredio da se da starješinama u brigadi. Pošto sam kupio i nosio jedan dio tih pištolja, ja sam prije te odluke komandanta uzeo sebi najljepši pištolj s futrolom. Me utim, kada sam uo komandantove rije i, pojavi se strah i nezadovoljstvo. Odlu io sam da idem komesaru brigade, drugu Mati Ujevi u, i da tražim jedan pištolj. Kada sam došao, Mate me zapita: »Sta je uro«, o igledno vidjevši da sam uzbu en i da sa mnom nešto nije u redu. Rekao sam mu i molio ga da mi da jedan pištolj, tj. da sam pištolj ve uzeo i stavio ga na kajiš od pantalona, kako mi ga ne bi netko vidio. Napomenuo sam da je komandant donio navedenu odluku, ali da sam ja to prije uzeo nego što je donijeta komandantova odluka. Komesar se nasmijao i rekao mi da ja zadržim »beretu« i da kažem komandantu da mi je pištolj dao komesar brigade.

Tako je i bilo. Moram re i da mi je komesar brigade uvijek bio naklonjen, volio me i cijenio kao starog i provjerenog kurira.

Pošto su u toku dana Talijani bili svi razoružani, oružje pokupljeno i natovareno na kamione, krenuli smo nazad prema Pljevljima. Na jednom dijelu ceste naišli smo na porušenu dionicu puta, tako da se saobraalo ispod ceste, da bi preko jaruge izbili na cestu sa suprotne strane. Jedan kamion, koji je vozio oružje i municiju, stao je nasred jaruge. Sofer Talijan je preduzimao sve da pokrene kamion, ali motor nije htio da pali nipošto. Donijeta je odluka da se kamion veže duga kim i debelim konopom — uže tom i da se izvu e na ruke boraca 1. bataljona koji se tu momentalno našao.

Pristupilo se izvla enju kamiona. Bio sam prvi do kamiona, i dalje itav bataljon boraca jedan pokraj drugog. Pala je komanda: »Povuci«, ali kamion nije išao. Ponovljeno je nekoliko puta i na kraju kamion je krenuo povu en. Na nesre u u tome momentu upalio se i motor u kamionu i kamion je krenuo brže nego što su ga borci vukli prije toga. Me utim, pošto je bilo snijega, bilo je i klizavosti terena, stoga je bilo pravo umije e pobje i ispred kamiona. Nalaze i se kao prvi na udaru kamiona, ja sam se vrlo brzo bacio na le a i prebacio se preko glave, što su još neki u inili. Ali, drugarica Marija Ivkovi nije uspjela da se makne s puta kamiona i kamion je prešao preko nje. Za udo, poslije toga bila je živa. U momentu kretanja kamiona komandir kurira Stevo Dvoki povikao je: »Pogibe uro— a a i Stevo Peri«. Bio je mrak pa se nije dobro moglo vidjeti šta se s nama dešava. Ja i Stevo bili smo jedan do drugog pa smo se javili drugovima da smo izbjegli tragediju koju je doživjela drugarica Marija Ivkovi . Kona no, kamion je izvu en na tvrdu cestu, a 1. bataljon nastavio put k Pljevljima. Tu smo donijeli i drugaricu Mariju Ivkovi i smjestili je s nama u jednu toplu selja ku sobu. Tu smo i svi preno ili. Sutradan kada je svanjivalo, neka od drugarica pitala je mene: » a a, vidide šta je sa Marijom«, jer je ona ležala pokraj mene. Kada sam je uhvatio za rame bila je ve mrtva. Tu negdje je sahranjena, a mi smo nastavili s kamionima da idemo prema Pljevljima. Kako je bio lijep i sun an dan, esto su nas nadlijetali avioni »Rode«, mitraljirali nas, a mi iskakali iz kamiona i sakrivali se za postoje e predmete oko puta. To se nekoliko puta ponavljalo, pa je bilo i ranjenih drugova. Kona no stigli smo u Pljevlje. Kada smo stigli vidjeli smo neku užurbanost i ne-svakidašnje ponašanje naših drugova i gra ana. Naime, mi smo tek tada saznali za tragediju dijelova 2. proleterske i 1. šumadijske brigade koja se odigrala u Prijepolju.

U toj situaciji komesar brigade, drug Mate Ujevi , naredio mi je da uzmem jednog kurira i da idem komandantu Savi Buri u koji se nalazio na položajima Jabuke i da ga pitam šta da radi s 3. bataljonom, koji je zajedno s nama došao iz ajni a. Na Jabuci su se nalazili 2. i 4. bataljon, a 1. bataljon je upravo dolazio na odre eni položaj. Idu i od Pljevlja k Jabuci, stigli smo i Talijane koji su išli u pomo našim jedinicama. Bila je to jedna mitraljeska eta i minobaca ka baterija 82 mm. Brzo smo prošli Talijane i izbili na ivicu Jabuke odakle se pružala ravnica i vidjela cesta prema Prijepolju. Najednom smo ispred sebe ugledali ovjeka s dolamicom kako gleda u pravcu gdje se gubi cesta, a tamo smo vidjeli da se puca i dimi. Vidjeli smo neko komešanje konja, ljudi i nekih vozila. Tako er su se vidjele naše jedinice na brdima lijevo od te ceste. Vidjevši ovjeka ispred sebe pomislio sam da je to zamjenik komandanta Obrad Egi , jer je on nosio takvu kratku dolamicu. Brzo smo potr ali ravnom cestom k njemu, ali taj ovjek se okrenuo i tada smo vidjeli da je Nijemac. Tada smo ugledali i tenk pokraj njega i još nekoliko vojnika. Na tenku je bilo nekoliko balvana, pa se odmah nije mogao primijetiti, a i stajao je pokraj ceste, na nižem zemljištu od ceste. Nijemac nas je ugledao i pozivao k sebi. Pobjegli smo a Nijemci su osuli paljbu iz šaraca po nama. Trebalo je pretr ati i brisani prostor. Bježali smo što su nas noge mogle nositi. Bio sam ispred Jakova desetak metara, kada mi se Jakov javio: » a a, ja sam ranjen i dalje ne mogu. Kaži gdje sam ostao«. Meni je

trebalo još nekoliko metara pa da umaknem u mrtvi ugao. Na moju sre u ja sam utekao. No ispred sebe vidim Talijane koji su išli za nama. Vikao sam: »Tedeški, Tedeški«, ali su Talijani samo stali i gledali u mene. Ja sam odlučio da bježim desno uz brdo na kojemu su se nalazile naše jedinice. Kada sam sišao u jednu veliku vrtaču, pomislio sam da me s ceste Nijemci mogu vidjeti kao na dlanu i da će me ubiti. Brzo sam se vratio k cesti i u tom hodu uoči sam kako tenk ide prema Pljevljima. Kada sam izašao na cestu u isto vrijeme je i tenk došao na ivicu ceste odakle se pruža pogled na Pljevlja. Tenk je stao i otvorio vatru po Talijanima, a ja sam prije toga legao na cestu. Bio sam u mrtvom uglu i vatra me iz tenka nije mogla pogoditi. Nastala je vriska Talijana i bježanje ispod ceste u mrtvi ugao. Kada se sve smirilo, tenk je krenuo prema meni. Našao sam se u bezizlaznoj situaciji. Razmišljao sam da se ubijem ili da bježim ispod ceste. Odlučio sam se na bježanje. Bio sam siguran u svoju brzinu, ali i ne u to da me neće Nijemci ubiti s tako kratkog odstojanja. Meni je trebalo pretrati otvoren prostor oko 25 metara. Kada sam se ja digao i zaletio se što me noge mogu brže da nose, Nijemci su ustavili tenk, okrenuli ga polulijevo za mnom i osuli paljbu po meni. Pošto je to bio kamenit teren, to su meci pogađali ali u to kamenje od kojeg se stvarala prašina, tako da se nisam mogao ni vidjeti iz njega. Za to vrijeme ja sam već umakao u duboki mrtvi ugao i tako ostao živ. Pantalone su mi bile isječene od gelera i komadi a od kamenja, ali nisam bio ni ranjen.

Tenk je nastavio cestom prema Prijepolju. Ja sam vidio neke naše kolone kako se povlače iz Pljevalja. Nastavio sam da idem prema tim našim drugovima. Međutim, došao sam na rijeku koja teče pljevanjskim poljem a ja ne znam plivati. Svukao sam se i oprezno poeo da prelazim tu rijeku. Na moju sre u rijeka je bila plitka nego što sam ja mislio. Zatim sam nastavio put za navedenom kolonom koja je išla iz Pljevalja. Prvi put uvijek na koga sam naišao bio je jedan major. Sjedio je i pitao me iz koje sam jedinice. Rekao sam mu ukratko sve, a on mi je rekao da je komandant garnizona Pljevlja ili komandant područja. Nastavili smo zajedno put prema Crnoj Gori. Negdje pred sam mrak stigli smo jednu grupu partizana. Odmah sam prepoznao komandanta 2. proleterske divizije Ljubodraga Đurića i komesara Krcuna Penezića. Kasnije sam saznao da su komandant i komesar divizije umakli na konjima ispred njemačkih tenkova. Svi skupa smo se osjećali ali tužno. Još teže nam je bilo kada smo zasnali od kurira — poznanika iz štaba 2. divizije da štab divizije nema veze ni s jednom brigadom. Tu smo ostali nekoliko dana. Konačno, jednog dana došao je kurir iz naše brigade i na taj način uspostavljena je veza. Na moje veselje i radost pošao sam s ovim kurirom u moju jedinicu. Štab i svi koji su me poznavali bili su obaviješteni da sam poginuo i bio sam već me u mrtvima. Drug Obrad Egić, rekao je: »a a, pa mi smo te već bili otpisali da si me u mrtvima«. Komesar brigade Mate Ujević mi je prišao i rukovao se sa mnom, pitaju i za Jakova Vukića. Rekao sam mu šta je s njim bilo, da je ranjen na Jabuci i da su ga sigurno uhvatili Nijemci i ubili.

Kada sam poslije rata službeno došao u Split, saznao sam da je Mate Ujević komesar neke naše više jedinice. Potražio sam ga i našao. Nakon nekoliko minuta našeg razgovora rekao mi je: »Znaš li uro, da se onaj

Jakov Vuki , što je ostao na Jabuci vratio iz Njema ke i da je živ i zdrav«. Mom radovanju nije bilo kraja.

Kona no, kada je bila prva proslava 1958. godine na Tjentištu, našli smo se ja i Jakov Vuki , dobro se izljubili i bili sretni što smo opet zajedno. Sada Jakov živi sa svojom porodicom u svom Zve anju kod Omiša.

Opa i uro-»Ca a«

KAKO SAM ZAROBLJEN

Bila je VI neprijateljska ofanziva, druga polovina dosta prohladnog mjeseca decembra 1943. godine. Štab brigade s prištapskim dijelovima bio je lociran u gradu Pljevlja. U Pljevljima se tako er nalazio i štab Korpusa. Veoma se dobro i dandanas sje am tog izuzetno hladnog dana. Odjednom u Pljevlja ulazi njema ka kolona tenkova i pješadije. Štab brigade nije na prvi pogled mogao ustanoviti o ijij se koloni radi. Naime, pretpostavljalo se, s obzirom da je talijanska vojska ve bila kapitulirala, da bi to mogla biti i naša kolona oja ana s tenkovima talijanske vojske. Nijemci su iz tenkova i mitraljeza otvorili uragansku vatru na naše jedinice i tako je otpo ela žestoka i neravnomjerna borba, prsa u prsa, izme u naših i tih njema kih jedinica. Nastala je, dakako, velika zbrka i gužva, jer je njihov upad bio iznenadan i neo ekivan. Naime, neprijatelj je vješto i lukavo uspio se maskirati i time o igledno zavarati naše obavještajne i izvi a ke dijelove, tako da je bilo teško na prvi pogled utvrditi o ijij se koloni radilo.

Dakle, u ovako složenoj situaciji, razumije se, trebalo je brzo reagirati i donositi odluke. Komandant brigade Savo Buri je putem kurira izdao hitna nare enja bataljonima radi što boljeg davanja otpora neprijatelju, kao i pravce povla enja bataljona. Hitno je naredio da se štab s prištapskim dijelovima evakuira iz Pljevalja. Dat je zadatak, da se zapali skladište oružja i municije koje se nalazilo u gradu, a nije se moglo evakuirati. Ne bih mogao znati gdje i kako je tko bio raspore en, ali znam da je sve bilo u akciji po evši od komandanta pa do kurira.

U ovoj situaciji samo što sam se uspio izvu i, a da ni sam ne znam kako, izbio sam na jedan omanji brežuljak pored ceste u neposrednoj blizini Pljevalja, zaustavivši se uz jedan pove i žbun tog brežuljka, zauzevši odmah položaj iz tog žbuna i na trenutak zastadoh. Osmotrih lijevo i desno oko sebe i na moje iznena enje od naših nisam nikog vidio. Dobio sam utisak kao da je sve u »zemlju propalo«. Ispod moje desne miške o ramenu, umotana u malu futrolicu, visila je zastava naše brigade. U ovom momentu, našavši se potpuno izoliran i usamljen, morao sam krajnje brzo reagirati i sam donositi odluku, što initi? Osmotrih ispred sebe, iza same padine tog brežuljka ugledah Nijemce! Oni su bili ve toli-ko blizu da sam na njihovim uniformama jasno razlikovao i vidio bljesak kukastih križeva i drugih oznaka. U mojoj glavi ponovo i u mozgu sinu: »Ne, i nikada ova herojska zastava ne e i ne smije pasti u ruke najokrutnijih, podivljalih hitlerovskih zvijeri.« Dakle, odluku sam donio i to na neposrednom domaku smrti — o i u o i s fašisti kom nemani. Munjevitom brzinom skinuo sam futrolicu sa zastavom i zvjezdice s rukava (jer

drugih oznaka na bluzi nisam imao) i što sam mogao dublje zastavu sa zvjezdicama sam podvukao ispod šipražja tog žbuna i preko zastave i zvjezdica sam stavio pove u kamenu ploču, koja mi se pukim slušajem našla neposredno pri ruci. To je bilo sve. Da, za trenutak mi laknu. Zastava je sklonjena, pomislih. Kako rekoš laknu mi s razloga, jer nikakvog mogućeg drugog izlaza u ovoj situaciji mi nije bilo. Sve drugo što bih pokušao učiniti — bježati, a kuda, i na tako bliskom odstojanju bio bih pogođen rafalima i zastava bi se sigurno našla u njemačkim rukama.

Poslije svega ovog što sam, kako rekoš, učinio, podigao sam se s puškom u ruci i tri njemačke strojnice na gotovo bile su mi uperene u grudi, uz gromoglasan prodor uzvika: Halt, Halt! Zgrabiše me za ruke i narediše mi da prebijem pušku udarom kundaka o zemlju i povedoše me u pravcu njihovog oficira, koji je pristizao iza njih. Ovaj oficir me samo upita, Bandit komesario?. Odgovorio sam »Ne, nisam komesario«. Zatim su me priveli ispred jednog tenka, koji je pristizao iz pozadine na taj brežuljak i tu je tenk stao. Pozvaše nekog podoficira koji je znao naš jezik i koji će me ispitivati. Ovaj, kako mi se čini »Jugošvabo«, odmah na početku razgovora očitao mi je ultimativnu lekciju, naglašavajući i mi da sve što bude od mene pitao da moram to noć i istinu, jer u protivnom ću biti strijeljan na licu mjesta. Naročito je podvukao da na njegova pitanja moram glasno odgovarati. Pitanja su slijedila: kako se zovem i odakle sam? Nisam smogao dovoljno snage da mu glasno odgovorim, pristupio mi je i udario mi šamar u lice, govoreći mi, »Još glasnije«. U tom momentu iza tenka se pojavio još neki oficir i povikao na ovog podoficira što me udara: Nicht, Nicht, ne, ne i zaista me više nije udarao. Dalje su slijedila pitanja: Što sam po zanimanju, koje sam vjere, kojoj jedinici sam pripadao, od kada se nalazim u odmetnicima, koliko ima odmetnika i gdje se nalaze, da li sam išao dobrovoljno u odmetnike, ili sam bio prisilno mobiliziran. Eto to su bila pitanja, koja mi je postavio. Posebno mi je ostalo duboko urezano u sjećanju pitanje na koje sam morao na inzistiranje tog prisutnog oficira čak i tri puta odgovoriti, a to je: gdje su »banditi« i koliko ih ima? Moj odgovor je i po treći put glasio: Ja, kao običan vojnik ne znam koliko nas ima, ali i sami možete vidjeti iz borbi koje se vode da su partizani svuda unaokolo. U vrijeme mojih odgovora ispred tenka zapazio sam dva fotoreportera koji su neprekidno škljocali svojim kamerama.

Poslije toga smo se svi spustili na cestu, na kojoj je već bila formirana kolona. Uz kraj ceste stajala je jedna naša ostavljena mazga, natovarena s minobacačima i podlogom — uvezano konopima. Ovu mazgu su dali meni da je ja vodim u njihovoj koloni za Plevlju. Prije no što je kolona krenula za grad brutalno je strijeljan pored ceste jedan naš podoficir — rafalom kroz stomak, i vidio sam kako ga udaraju izmama u glavu. Nikoga više od naših nisam u toj koloni mogao zapaziti. Primijetio sam već i broj talijanskih vojnika, među kojima je također bilo podoficira i oficira.

Kad smo stigli u grad, odmah je uslijedilo prestrojavanje i doček uz glazbu nekog njihovog višeg oficira, kome su, vidio sam, izvršili pozdrav i predali raport. Nakon izvršene smotre, ovaj oficir se vojnicima (kao i nešto prisutnih građana, pretežno žena i djece muslimanske pripa-

nosti) obratio poznatim rje nikom o nepobjedivosti velikog njema kog Rajha itd. itd. — koliko sam ja mogao uti i razumjeti od prevodioca koji je prevodio na naš jezik.

Dakle, nakon završenog ceremonijala uslijedilo je odvo enje zarobljenika u improvizirani logor u samom centru grada. Dobio sam utisak da je to bila tržnica, ali bilo je na brzu ruku ograno i na neka smovrata ulazili i tu su nas brojili. Ja sam bio negdje 86. po redu. Nakon što su svi ušli, odmah su pristupili izdvajanju talijanskih oficira i podoficira i odveli ih u nepoznatom pravcu.

Ponovno u mojoj glavi, crne i do dna duše i u srcu, krajnje teške i neopisive slutnje, o aj i neizmijerna tuga, prije svega i zbog toga jer sam se mu io kako i s im do i u štab brigade? Zastava iako sklonjena na »sigurno« mjesto — »sigurno« mislim u tom smislu što sam je ipak uspio sa uvati da nitko ne do e do nje. Ali ipak moram naglasiti da mi gor ina i užas neshvatljivo paraju moje srce i misli. Dakle, tu si u razjarenim eljustima najkrvavijih divljih hitlerovskih tigrova. Slušam tu inski jezik. Ništa ne razumijem. Tu i ljudi i kad pomisliš da si još rob, što posebno ubija. Ovo ovako u razmišljanjima, dok s druge strane, pri injavalo mi se valjda: eto tu, na domak ruke ujem puške i prasak bombi naših boraca. U sebi mislim i sam sebi govorim: Ne, ne u ja ovdje preno iti. Ali ujedno i sebi postavljam pitanje: kako, kuda, gdje i u kom pravcu odabrati put u slobodu. Njema ki stražari do zuba naoružani svuda unao-kolo. Bio sam na isto s tim da svaki moj pokušaj, da bilo što u inim i ukoliko budem primije en, zna ilo bi sigurnu smrt. No i pored toga u ipak odlu iti da bježim.

Sati su užasno sporo odmicali. Osluškujem postepenu tmurnu detonaciju eksplodiranih granata i mina koje su dopirale od pravca zapaljenog skladišta. Približavala se i no . Neki talijanski vojnici mi prilaze i na talijanskom jeziku mi govore »Partizano skapare — skapare. Tedesko parti ano bum, bum«. Razumio sam, zna ilo mi je bježi, jer e te Nijemci ubiti. Ja sam i dalje bio u mislima kako i kuda? Primicao se ve sumrak, a talijanski vojnici poredali su se jedan pored drugog i s tog kanalskog zida, koji je pored logora u kojem smo bili smješteni prolazio, vršili su nuždu. Taj kanal je širok 1,5—2 m otprilike, visine zidova do 1,5 m. Preko tog kanala prelazi ulica, ispod koje proti e kanal. Nad tim kanalom je njema ki stražar, koji se ulicom iznad kanala šeta lijevo i desno otprilike 15—20 m. Ja sam se, pretvaraju i se da vršim nuždu, primakao neposredno uz sam taj nadvožnjak kako bih, ako uspijem, mogao se spustiti ispod njega. Budno sam pratio kretanje stražara i kad sam vidio da je stražar okrenut le ima u suprotnom smjeru, brzo sam se spustio ispod podvožnjaka u kanal. Talijanski vojnici su ovo veoma dobro vidjeli, ali nitko od njih ništa nije reagirao. Dakle, tu sam ispod njema kog stražara. Dijeli nas samo betonski strop od nadvožnjaka. Pribio sam se uz sredinu zida nadvožnjaka, o ekivao sam da se malo bolje smra i. Osmatram kanal ispod nadvožnjaka koji oko 10 m sije e pravo, a zatim se povija u lijevo. Ve je no , ali hladna i vedra. Mjese ina i dobro se vidi. Strašno me mu ila pomisao, šta ako se nakašljem? Sre om do tog nije došlo. Osluškujem i dalje kretanje stražara i kad sam ve ustanovio po zvuku bata izama da se okrenuo u suprotnom pravcu, kao ma ka sam se bacio na tih najdužih 10 m puta

u mom životu. Uspio sam i skrenuo kanalom ulijevo i ve sam zaklonjen od o iju. Ubrzo sam napustio kanal i izvukao se u obližnji neki šljivik pored kanala.

Iscrpljen sam, izmu en i gladan, a hladno mi je bilo do te mjere da sam se naprosto tresao od hladno e. Tu u neposrednoj blizini neke ku e ugledam malu drvenu ostavu — barakicu, veli ine otprilike dva puta tri metra. Nije bila zaključana, povu em za vratanca, u em unutra i na moju sre u u njoj su visile dvije ov je mješine, koje sam skinuo, omotao oko sebe i za izvjesno vrijeme priuštio sebi koliko — toliko toplote. e kao sam tu sve dok mjesec nije zašao, jer Nijemci su i te kako motorizirano patrolirali cestu preko koje sam morao prije i. Negdje oko jednog sata poslije pola no i mjesec je zašao, spustila se i neka sumaglica. Iskoristio sam to i neopaženo sam se prebacio preko ceste u pravcu muslimanskog groblja, preko koga sam nastavio put prema brdima i dalje traže i brigadu u koju stigoh poslije tri dana lutanja.

Milan uk

U »KOLU« SA ŠVABAMA

Po etkom studenog 1943. godine boravili smo u Sandžaku i vodili borbe uglavnom protiv etnika. Jednog popodneva, ta nije 9. studenog te godine, naše su jedinice pošle u napad na Nijemce i etnike, koji su se nalazili na položaju zvanom Donje Lopiže — Planica. To je bilo jedno brdo na pogled Sjenice, na komu su se Švabe i njihove sluge osiguravali od našeg dubljeg prodora u pravcu Sjenice. U samo predve erje stigli smo na položaje po veoma hladnom vremenu i usto visokom i jako mrzлом korom pokrivenim snijegom. I odmah smo stupili u borbu. Nijemci su se utvrdili iza jednog platoa, a mi suprotno od njih, ispod istog platoa. I jednima i drugima bilo je teško jurišati zbog rizika za ve e žrtve. I kako se mrak primicao, tako je i vatra jenjavala. U to sam, po vezi, pozvan od komandanta bataljona Bruna Vuleti a (sadašnjeg umirovljenog general-pukovnika JNA) da odmah do em na lijevo krilo, što sam i u inio. Išao sam pogrbljen, iz opreznosti da ne budem pogo en od neprijateljske pucnjave. Ubrzo sam stigao do lijevog krila i opazio grupu ljudi — oko 35 njih! — na jednoj ravni. Kona no se i vatra stišala na itavom frontu. Izgledalo je to kao obostrano dogovoreno. Me utim, nije bilo tako. Prilaze i toj grupi vojnika, zapazio sam Bruna, koji mi je išao u susret i rekao: »Komesare, ja idem na desno krilo, a ti se sporazumi s ovim Talijanima«. Tako je i bilo. Bruno je otišao na moj položaj, a ja sam došao na njegov. Prišao sam toj grupi kompletno izmiješanih ljudi. Izgledalo mi je kao da su se pripremali da zaigraju kolo. Upitao sam, na talijanskom jeziku, jednog »tenenta« — poru nika: »Od kuda dolazite?« Odgovorio mi je na dosta dobrom, ali po izgovoru tvrdom talijanskom jeziku, da su itav dan lutali i da nijesu mogli do i u sastav naših jedinica. Odmah sam primjetio da je taj poru nik Nijemac — oberleutant, a ne Talijan — tenente. Na zgodan na in sam to dao do znanja našem Milanu Vukojevi u — »Krajišniku«, koji se od »šarca« nije razdvajao. A Milan je tako er oprezno upozorio sve drugove na opasnost.

Nijemci su bili obučeni u talijanske uniforme i naoružani do zuba puškama, mašinkama (pod šinjelima) i pištoljima. I nije bilo vremena za kakav dijalog. Njihova priča je dobro servirana i djelovala uvjerljivo, jer smo mi, u našim jedinicama imali Talijana, dobrovoljaca, koji su nam prišli poslije razoružanja divizije »Venezia« u Beranama. Zbog toga se u prvi mah njihovoj priči i nasjelo i povjerovalo. Međutim, nakon mog razgovora s njima situacija se posve izmijenila, tako da je borba između nas gotovo odmah počela. Prvi je »zametnuo kavgu« Riki Blaškovi, tadašnji zamjenik komandira jedne čete. Odmah je počeo puca na jednog Nijemca, koji, kada ga je Riki nešto upitao na talijanskom, nije razumio, jer taj Švaba nije znao talijanski. Riki je, međutim, kao bivši konobar na brodovima ipak toliko naučio da bi se i lično uvjerio da su Švabe među nama. To je bio tzv. njemački »trup«, koji je namjeravao da zarobi ili da uništi štab bataljona i druge rukovodioce. Naravno, trebalo se sna i u tom strašnom košmaru. Moj vodnik Spiro Mandić je njemačkog poručnika, koji se hrvao sa mnom, udario kundakom u potiljak od kog sam se udarcem i ja nekoliko puta prevrnuo. A kako je tek bilo tom Švabi? Nije se znalo tko koga bježe i tko na koga puca, mada je no ipak bila pomalo vidljiva, jer je tome snijeg doprinosio. Ishod bitke na našem lijevom krilu je bio porazan: imali smo šest teško ranjenih drugova, među kojima je i našem Rikiju švapski metak ušao pod bradu i izbio mu jedno oko. Od naših ranjenika dvojica su odmah umrla, a četoricu smo uputili u bolnicu. Švabe su imali veće gubitke i u mrtvima i ranjenima. Te noći su napustili te položaje i sutradan su se vidjeli vidni tragovi kako su po snijegu vukli svoje žrtve. Međutim, za nas je to bila velika škola i novo vrijedno iskustvo. Švabe su i kasnije pokušavale da izvrše slične upade i u naše druge bataljone, ali, zahvaljujući pojačanoj budnosti, njihovi su se »trupovi« rano proveli.

Poslije onoga što se dogodilo na Planici, mislio sam da Rikija Blaškovi a ne može spasiti nikakva bolnica niti itava ondašnja medicina. Međutim, na moje prijatno iznenađenje naohod ga na Visu krajem lipnja 1944. godine. Tada je bio zamjenik komandanta jednog bataljona pomorske pješadije. Ali, ni on ni ja Donje Lopiže i Planicu nijesmo zaboravili. Naročito ne naš Riki, jer je tamo ostavio jedno oko da, kako on kaže, »broji mrtve Švabe na Planici«, a zamijenio ga je umjetnim, u Italiji.

Svi tadašnji učesnici bitke na Planici — borci našeg, trećeg bataljona, ne mogu i ne mogu zaboraviti izvedenu švapsku diverziju, jer smo je platili teškim žrtvama drugova koje smo neizmjereno voljeli. Međutim, i takva nesmotrenost je doprinosila slobodi, tim prije što je neprijatelj pretrpio znatno veće gubitke od nas, iako je i u tom »kolu« bio i brojano jači i naoružaniji. Izgledalo nam je da nas je i srećno poslužila više nego što su je imali švapski diverzanti. Učinilo nam se da je i noćna svjetlost, koja je iz Sjenice dopirala do naših položaja, nagovještavala skore dane slobode, koje, naravno, nema i ne može biti bez žrtava. I Planica je svjedok da je to tako, mada nas podsjeća na teške trenutke i na izrazito neprijatne uspomene.

Pero Trutin

NEKA SE ANJA NA KOMANDANTA BRIGADE — NARODNOG HEROJA OBRADA EGI A

Obrad Egi postavljen je za komandanta Druge dalmatinske brigade 21. decembra 1943. godine u mestu Rudo.

Od augusta 1943. godine Obrad se, kao zamenik komandanta brigade pokazao u mnogim ratnim prilikama i neprilikama.

Tre eg oktobra uspešno je vodio borbe na brdu Klju za odbranu Kolašina, a 15. i 16. oktobra isplanirao je sjajnu pobedu nad Nemcima i balistima na Sjekirici i Murini (izme u Andrijevice i akora). Sa komandantom Savom Buri em vodio je brigadu u bojeve oko Bijelog Polja, Nove Varoši, Pljevalja i ajni a, sve do Ruda u Srbiji.

U decembru 1943. godine brigada je opet došla u ruke provere-nog borca i revolucionara Obrada Egi a. On je oduvek bio pun neis-crpne energije i snage, ve ito radoznao i *eljan novih znanja, maštovit i prora unat do sitnica, bezgrani no hrabar i oprezan kad god je to trebalo. Imao je u sebi neiscrpnih pokreta kih snaga i organizatorskih sposobnosti. Sve je to najviše došlo do izražaja u rukovo enju tako veli-kom i složenom jedinicom kao što je brigada u veoma teškim i nepredvi-divim ratnim uslovima. Cenio je spoljni izgled i lik vojnika, disciplinu, red i vojni ko držanje. Posebnu pažnju posvetio je vojno-politi kom radu u brigadi.

Nekoliko dana posle preuzimanja komande Obrad Egi poveo je brigadu na Novu Varoš i zauzeo je (28. decembra 1943. godine), ali su je Nemci i etnici ponovo uzeli u svoje ruke.

U januaru 1944. godine, brigada je napala Ivanjicu. Po snegu i poledici borci su krenuli na polazne položaje. Neki su bosu gazili sneg, kao na primer, rukovodilac omladine u eti edo Mari iz Knina.

— Druže, boga ti, jesu li ti ozeble noge? — upitao ga je sažaljivo neki borac.

— Izuj se, stani u sneg, pa eš i ti videti boga svog! — odbrusio mu je eda i nastavio da gazi sneg do kolena.

Polovina Ivanjice je zauzeta (10. januara 1944. godine) i odmah na-puštena, jer su Bugari i Nemci dobili poja anje od 4—5 tenkova i 600 vojnika.

Pojava brigade u Srbiji imala je veliki zna aj. Primljena je u na-rodu sa simpatijama kao i u Crnoj Gori. Ona je bila prva hrvatska brigada koja se pojavila na tom terenu. Bore i se u Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori, i sada ovde u Srbiji, brigada je iz bitke u bitku kovala bratstvo i jedinstvo me u našim narodima.

Jedan doma in, S. Kuši i — Ivanjica, primio je u goste celi 3. ba-taljon Dalmatinaca, i dok ih je gostio, omladina iz sela je uvala stražu i izvi ala okolinu paze i da se iznenada ne pojave neprijatelji.

Komandant Egi dobio je 25. januara 1944. godine obaveštenje da 2. dalmatinska izlazi iz sastava 2. proleterske divizije i da ide na speci-jalne zadatke prema moru. Istog dana u selu Sastavcima prire en je drugarski rastanak u Osnovnoj školi. Brigada se od svog osnivanja na Uništima borila u sastavu 2. proleterske divizije, uz 2. proletersku (srpsku) i etvrtu proletersku (crnogorsku) brigadu. Tada se ta brigada borila na tlu Dalmacije, a sada se" 2. dalmatinska borila na tlu Crne

Gore i Srbije. U zajedni kim borbama sa iskusnim proleterskim brigadama, 2. dalmatinska je izrasla u snažni vojni i politički faktor revolucije i narodnooslobodilačke borbe.

Rastanak u maloj seoskoj školi bio je srdačan i dirljiv. Redale su se uspomene iz zajedničke borbe i snevalo se o budućnosti.

Sutradan 26. januara brigada je krenula za Crnu Goru, 3. februara bila je u Mojkovcu, a 6. februara u Kolašinu. Tu je komandant 2. udarnog korpusa, general Peko Dapčević, odao priznanje borcima i starešinama 2. dalmatinske brigade za doprinos i uspehe u borbi protiv neprijatelja.

U Crnoj Gori, pod komandom Obrada Egića, 2. dalmatinska odigrala je veliku ulogu. Ona je, u sadejstvu sa drugim jedinicama, definitivno razbila etnike u Crnoj Gori. Posle poraza kod Bate i Čeva u martu 1944. godine, etničke se snage više nikada nisu oporavile. Rukovodilac te sjajne pobeđe u Crnoj Gori bio je Obrad Egić.

Razbivši etnike u Crnoj Gori, brigada je dobila zadatak da se probije u južnu Dalmaciju, u područje Konavla i Dubrovnika, sa ciljem da potpomogne i ojača lokalne partizanske snage na tom terenu i mobilise stanovništvo protiv neprijatelja. Istovremeno, deluju i u neposrednoj blizini jadranskog zaleđa, ona je kontrolisala i uski primorski pojas, obezbeđujući i kontakt sa saveznim snagama na Jadranu.

Pohod na Dalmaciju označio je po etak trijumfalnog povratka Dalmatinaca u zavičaj.

Prvi susret s krajem u kojem je Obrad boravio prije rata doživio je u bici za Bileće. Njegova brigada našla se na domaku Bileća i izvršila uspešan napad na grad, prodrevši 31. maja 1944. godine u sam centar.

U tome gradu siromašni samouk iz Bukovice Obrad Egić učio je vojnu veštinu i polagao ispite kod majora Jevčevića, a sada Egić pod Bilećem daje lekciju Jevčevićevim etnicima. Nekadašnji pitomac podoficirske škole, kaplar i podnarednik, sada major NOVJ i komandant proslavljene Brigade. Nepun mesec dana posle napada na Bileću, brigada je dobila najveće priznanje koje se davalo vojnim jedinicama — proglašena je proleterskom.

Komandant Egić primio je ovu vest 26. juna 1944. godine u Vilusima. Vrhovni komandant, maršal Josip Broz Tito dodelio je brigadi naziv 2. »proleterska«. Istovremeno za junačka dela i podvige koje je ona učinila od Uništa (3. oktobra 1942. godine) do toga dana u Vilusima, brigada je odlikovana Ordenom narodnog oslobođenja, a komandant Obrad Egić Ordenom jugoslovenske zvezde I reda. Ovaj orden bio je za Obrada najdraže priznanje koje je do tada dobio u životu.

Proglašenje brigade proleterskom opisao je Obrad Egić ovim rečima:
— To je bio najradosniji dan za sve borce i starešine Druge dalmatinske proleterske brigade. Ostvarila nam se davna želja da na petokrake svojih kapa stavimo srpske i četničke.

Radosti i zadovoljstvu nije bilo kraja. U tom zanosu omladinac 3. bataljona Stipe Romac ispalio je rafal i sav sretan uzviknuo:

— I mi smo proleterii!

Posle druga Egića za komandanta 2. dalmatinske brigade došao je drugi Bruno Vuletić.

Nakon predaje brigade decembra 1944. godine, po nare enju Vrhovnog komandanta druga Tita postavljen je za na elnika, a zatim za komandanta Makedonske divizije KNOJ-a, gde rukovodi borbama i akcijama divizije sa ostacima balisti kih i etni kih bandi. Koncem 1945. godine postavljen je za komandanta Beogradske divizije KNOJ-a, a zatim odlazi na školovanje u Sovjetski Savez, te nakon toga završava i Višu vojnu akademiju JNA u zemlji. Na dužnosti komandanta 6. proleterske divizije »Nikola Tesla« bio je pune tri godine, a potom (1964. godine) kao komandant Vojnog okruga Zadar odlazi u penziju u inu general-majora.

Od 1961. godine Obrad Egi piše o ljudima i doga ajima iz NOB-a i neprekidno se nalazi sa mladima na negovanju revolucionarnih tradicija. U kratkom periodu od 1961. godine pa do smrti napisao je i izdao 7 knjiga: Ratni dnevnik Druge proleterske dalmatinske brigade; Narodni heroji Druge dalmatinske proleterske brigade; Djeca sa ruba planine; — knjiga posve ena kuririma Druge proleterske dalmatinske brigade; Dva ra anja Devete dalmatinske divizije; Narodni heroji Druge proleterske dalmatinske brigade — drugo prošireno i dopunjeno izdanje; Žene borci Druge dalmatinske proleterske brigade i poslednju knjigu koju je izdao 1985. godine »13. revolucionara od ravnih Kotara do mora«. Ova nova po redu, 7. knjiga generala i narodnog heroja Obrada Egi a, nastala je, kako on sam kaže, na po etku knjige, iz želje da se u povodu 40. godišnjice oslobo enja Jugoslavije prikazom na revolucionarne delatnosti trinaestorice poginulih boraca ro enih u podru ju od Šibenika, Prvi a i Malog Iža na moru, te od Kistanja, Obrovca, Gra aca na kopnu oda po ast svim poginulim borcima NOR-a i severne Dalmacije i južne Like. Pored ovog Obrad Egi je napisao i objavio preko 126 lanaka i reportaža na temu NOB-a u raznim listovima i asopisima koji izlaze širom naše zemlje.

Narodni heroj, general-major u mirovini, Obrad Egi , nije nikada mirovao: ako nije sa nekom omladinskom brigadom na Tjentištu — ili na nekom drugom pohodu, onda je na nekom drugom zna ajnom skupu ili sednici. Bio je lan mnogih foruma u društveno-politi kim organizacijama Zadra, zatim u Me uopštinskom odboru SUBNOR-a za Dalmaciju, lan Saveta Socijalisti ke Republike Hrvatske. Drug Obrad je esto bio u kontaktu sa svojim saborcima, pripremaju i na taj na in gra u za nove knjige o NOR-u. Bio je veoma uporan u razjašnjavanju injenica i spornih pitanja, a naro ito iz borbenog puta 2. dalmatinske proleterske brigade.

Drug Obrad je baš zato bio cenjen i voljen kao komandant u ratu, a u miru kao starešina u JNA. Narodi Daimacije, a posebno opštine Zadar i njegovog rodnog Knina, kao i preživeli borci 2. dalmatinske proleterske brigade, dostojanstveno su ga ispratili na njegov poslednji po inak 28. 8. 1986. godine.

Ilija uji

BORBE U SANDŽAKU

Nakon žestokih borbi novembra mjeseca 1943. na širem prostoru Nova Varoš—Sjenica, sa etnicima Vuka Kalaita i Nijemcima, pod konac mjeseca povuena je itava brigada na odmor u širi prostor Pljevalja. Naš 4. — »krvavi« bataljon, razmjestio se u kasarni na periferiji grada. Poslije dva mjeseca neprekidnih dnevno-no nih borbi od akora do Sjenice to je za nas bila izuzetno velika nagrada i priznanje za sve ono što smo postigli u toku prethodnih borbi.

Život u kasarni, koji je za nas bio iznenaenje, jer na tako nešto nismo bili naviknuti, zaista nam je prijao i osje ali smo se kao da je rat završen. Uz dosta obimnu ishranu, kulturno-zabavni rad, susret s omladinom, sve je li ilo na povratak u neki novi i bolji život. Na žalost to je sve trajalo pet — šest dana.

esti dolasci i odlasci kurira na relaciji štab brigade—štab bataljona i ubrzana priprema ekonomica i kuhara na pripremanju hrane samo po sebi je govorilo da se nešto ozbiljno sprema. Me u nama borcima nastalo je naga anje, šta bi to moglo tako brzo da se dogodi pa da i mi moramo napustiti naš »udoban« razmještaj. Neki su govorili »Možda kre emo za zapadnu Srbiju«, drugi »Ponovo idemo na položaje prema Sjenici!«, a bilo je i takvih koji su neke malo naivne zadirkivali da idemo u Dalmaciju, jer smo do sada uspješno izvršili zadatke u krajevima kroz koje smo prošli, pa žele da nam odaju priznanje i na taj na in da nas nagrade.

Našim naga anjima ubrzo je došao kraj, jer je nare eno da se što prije podijeli ru ak i suha hrana za naredni dan. Dok smo mi primali suhu hranu, konzerve i male talijanske hljebove, saznali smo da su Nijemci upali u Prijepolje i da se ve nalaze u pokretu ka Pljevljima. Iako vijest neo ekivana i neprijatna, ipak se me u borcima spontano povel pjesma »Marjane, Marjane, a barjak ne viješ . . .« i još niz drugih pjesama.

Po hladnom decembarskom danu krenuli smo usiljenim maršem od Pljevalja preko sela Jabuka ka dolini rijeke Lima. Bili smo odmorni, siti, pa i obu eni. U toku marša neprekidno smo zbijali šale, sve dok nismo izašli iznad Pljevalja i uo ili u Prijepolju veliki dim pra en neprekidnim eksplozijama bombi i granata. Što smo se više primicali dolini rijeke Lim, ula se sve žeš a paljba svih vrsta oružja i oru a, koja je povremeno podsje ala na pravi pakao, a dobijao se dojam da tu nitko ne može preživjeti.

Kre u i se lijevo od puta Prijepolje—Pljevlja, uo ili smo tenkove od Prijepolja ka selu Jabuka i Pljevlju, a istovremeno saznali da su u Prijepolju odsje eni neki šumadijski bataljoni iznena eni od Nijemaca i da vode borbe po ku ama. Po vatri koja je iz tog kraja dopirala i nama je bilo jasno da se nešto strašno doga a.

Razmišljaju i o toj situaciji, koja nam je sada ve bila jasna, ponovno smo pribjegli humoru. Jedan drug dobaci iz kolone: »Vidite kakva je situacija, a u nas puni ran evi i torbice hrane. Bilo bi dobro da mi to prije borbe pojedemo!« Zatim se uo Stipe Samohod: »As'ti gospu! Ja sam moje ve do izlaska iz Pljevalja sredio, jer mi nije obi aj da uvam hranu«. Na ovo Spiro Uvodi dobaci: »Vi koji ste pojeli hranu

ne morate na nju misliti, a mi koji to nismo uradili moramo misliti kako ovaj snježni put pre i, gdje i kako borbu prihvatiti i gdje i kada obrok pojesti!»

Tako se kolona, po snijegom zatrpanom putu, kretala razmišljaju i o svemu onom što je prati i o ekuje, dok nije došla do šume na Brešanskom brdu na lijevoj obali Lima, što nam je i bio cilj. Stigli smo nakon marša koji je po eo danju, a nastavljen no u. Drugog dana, oko deset sati, stigavši na položaj umorni, odmah smo posjedali u dubok snijeg mladih borova ispred kojih je bila još ve a šuma. Raspremili smo se i po eli jesti obrok koji smo dobili prethodnog dana.

Dok smo se odmarali i jeli, ispod u dolini primijetili smo kolonu vojske, sva u bijelim maskiranim odijelima. Odmicala je desno od nas u pravcu položaja našeg 2. bataljona. Pitali smo tko je dolje, i dobili odgovor da su partizani. Zaneseni objedom i posmatranjem te kolone mislili smo da su neke naše jedinice koje se izvla e od Prijepolja. U isto vrijeme naš zamjenik komandira ete uro Držak odveo je da postavi na položaj puškomitraljez kao obezbje enje dok itava eta ne zauzme položaj. Držak se još nije vra ao, a nas „e komesar ete Augustin Juki požurivao da završavamo s jelom jer, po njegovom mišljenju, ona kolona što ode prema 2. bataljonu mu je sumnjiva i otvoreno re e da su to sigurno Nijemci.

Dok nas je on požurivao i govorio da je to neprijatelj iznenada, s bliskog odstojanja iz velikih borova, osuta je uraganska vatra po nama. Iznena eni s oružjem sko ili smo i potr ali unazad, u pravcu obližnje jaruge. Nijemci su ubrzo izbili na mjesto gdje smo mi bili, tako da bi nas naša neopreznost pri izlasku iz jaruge skupo stajala. Ali, na sre u, mi smo ostavili našeg »šarca« na drugoj strani s nišandžijom Todorom Vu kovi em, koji nas je uspješno štitio dok smo se izvla ili na suprotnu kosu.

Na novom polažaju prihvatili smo borbu, u kojoj je bio angažiran itav bataljon. Na mjestu gdje smo bili iznena eni poginuo je drug Blaž, a zamjenik komandira, puškomitraljezac i njegov pomo nik, nisu se vra ali u etu, pa smo mislili da su uhva eni u šumi ili da su poginuli. Me utim, zamjenik komandira ete uro Držak bio je odsje en. Tek poslije rata saznali smo da se tada priklju io 5. krajiškoj diviziji, koja se nalazila oko Priboja. Ostao je živ. Za puškomitraljesce nismo ništa saznali.

Dok su naš i ostali bataljoni vodili žestoke borbe s Nijemcima oni su tenkovskim i motoriziranim jedinicama ve ušli u Pljevlja i produžili ka ajni u, a mi smo ostali odsje eni i morali smo no u prije i cestu Pljevlja— ajni e, da bismo produžili marš u pravcu Rudog i dalje u zapadnu Srbiju k Novoj Varoši i Ivanjici.

Vaso Radinovi -Vasilj

BRIGADA U ZAPADNOJ SRBIJI

Brigada je sa svojim dijelovima prešla rijeku Lim kod sela Šiljci— —Rudo i protjerala grupe etnika iz Ruda prema G. Ravanicama i Dobrunu. Jedan ilegalac-odbornik iz Ruda stavio se na raspolaganje brigadi, ne-

što pokazuje rukom i govori: »Ovde je na Trgu formirana 1. proleterska brigada, a ovde je stajao drug Tito«. Mnogi se borci 2. dalmatinske rado sje aju toga što su imali priliku da vide, što su do tada samo slušali. Pažljivi Sege anin Ivan Špika je to zapisao u svoj dnevnik. Treba ista i da je ovaj prodor preko Lima u Srbiju u NOR obuhvatao prvu partizansku jedinicu iz porobljene bratske Hrvatske na tlu porobljene bratske Srbije. Za 20—21. XII 1943. u brigadnom ratnom dnevniku, na strani 190 zapisano je: »U Rudom nas narod lijepo do ekao«. Uspješan prelaz preko Lima, razbijanje etnika u Rudom i prodor ka Zlatiboru, te razbijanje zlatiborskog etni kog korpusa ispred s. Brezovica i Bijelog Brda predstavljali su veliki vojno-politi ki uspjeh 2. dalmatinske proleterske brigade, kao i 2. proleterske divizije u cjelini. Ivanjica nije oslobo ena iz razloga što je pružen jak otpor, a naro ito od strane Bugara, i što ih je svih skupa bilo dvostruko više nego što je to cijenjeno od strane naših snaga.

U s. Kuši e 12. I 1944. djelovi 3. bat. doveli su 3 zarobljena Bugara. O njima Ivan Špika u svom dnevniku piše: »Dovedena su trojica zarobljenih Bugara. Nose žute uniforme i njema ke zna ke. Kažu da su bra a Slaveni«. Ja sam im dobacio: »Što ste bili prije zarobljavanja«. Od 35 provedenih dana na tlu Srbije brigada je 28 dana vodila borbe, redovno protiv etnika i Nijemaca, a 10 dana još s Bugarima i nedicima u Ivanjici i oko nje, u izuzetno teškoj i oštroj zimi a slabo obu enim i premorenim borcima. etiri dana u decembru 1943. godine I tri dana u januaru 1944. godine nisu vo ene borbe zbog izuzetno niskih temperatura i leda pra enog vjetrom. Bez obzira na teror od strane etnika narod je svesrdno pomagao partizanima.

Za 9. I 1944. za rejon Ivanjice i okoline u ratnom dnevniku brigade piše: »Iako smo na podru je izbili kao prva hrvatska jedinicu, narod nas je do ekao i primio s neobi no velikom gostoprimljivoš u«, a u fusnoti dnevnika, na str. 135, u vezi s tim stoji: »Jedan doma in pozvao je i primio u goste cijeli 3. bataljon, po astio ga hranom i pi em koliko god je koji borac mogao da jede i pije. Dok su se borci i starješine ovog bataljona gostili i odmarali u ku i dobrog prijatelja, omladina iz sela organizirala je obavještajnu službu i uvala stražu. Tako je bilo i sa 4. bataljonom«. Pošto je 3. bataljon bio prije i poslije napada na Ivanjicu u selu Kuši i najvjerojatnije je da je to bio dobar doma in i dobra omladina iz Kuši a.

Druga proleterska divizija, boravkom i borbom 35 dana u Srbiji, demantirala je neprijateljske vijesti puštane u narod da je ona prije mjesec dana uništena. Štaviše, ona je pokazala visoke borbene kvalitete, ak i sa svega po desetak metaka na borca tridesetog dana boravka u Srbiji, a protiv brojno i tehni ki nadmo nijeg neprijatelja, kao i na nepoznatom terenu. I u takvim uvjetima neprijatelju je izba eno iz stroja blizu 500 vojnika i starješina (213 poginulih, 287 ranjenih i 80 zarobljenih) uz gubitke 2. divizije: 25 poginulih od kojih 14 iz 2. dalmatinske brigade, 56 ranjenih od kojih 26 iz 2. dalmatinske brigade koja je samo za Ivanjicu i okolna sela imala 3 mrtva, 15 ranjenih i 2 nestala borca. O it je vojni ki, a još ve i politiki uspjeh postignut svakodnevnim kontaktima s narodom i pravilnim odnosom prema njemu. ak su i no u održavani zborovi s narodom koji su bili dobro posje eni,

kao što je bio, na primer, u s. Kati i. Prisustvo Dalmatinaca svuda je u narodu s velikim simpatijama do ekivano, a u nekim selima Kuši i, Daretin i preko svakog o ekivanja. Pošto je bila jaka zima sa snježnim pokriva em mnogi seljaci su nudili svoje usluge da se pobrinu o sahrani poginulih partizana i partizanki, kao i u nošenju teških ranjenika. Iskrene su to bile ponude i sa zadovoljstvom su ih ispunjavali kad bi im se prilika za to ukazala. Jer, umjesto »partizani su potpuno uništeni«, kako su etnici tvrdili, mještani sretaju prave narodne borce, odvažne i ponosite. Svojim poštivanjem naroda dokazuju njihove prave narodnooslobodilačke ciljeve. To uvjerenje je poraslo kad je narod saznao i vidio englesku vojnu misiju pri 2. diviziji, a koja je prije toga bila kod Draže Mihailovića. Po nalogu iz Londona napustila je Dražu jer se ponovo dokazalo da je saradnik okupatora zajedno s nedićevcima.

Uz sve te teškoće, pjesma je bila prisutna. Ivan Špika zapisao je i neke pjesme iz NOR srpskog naroda koje su Dalmatinci ovdje gromko pjevali, na primer: »Kad je bila I ofanziva, ti si, Dražo, bio sa Nijemcima« ili »Kad je bila VI ofanziva, ti si Dražo, opet sa Nijemcima« ili »Zlatibore, širi svoje grane, pa prihvati mlade partizane« i slično. Isto je bila prisutna pjesma o brigadi: »Dalmatinska, dalmatinska — naša Druga dalmatinska, hej brigada udarna« (tada nije bila proglašena proleterskom).

To je, ukratko, kako je brigada pronosila slavu i u krvi kovala bratstvo i jedinstvo Srba, Hrvata, Crnogoraca, Muslimana i drugih skoro hiljadu kilometara daleko od svoje matine teritorije — srednje i sjeverne Dalmacije, ostavljaju i za vječni spomen u zapadnoj Srbiji 14—15 partizanskih junaka i junakinja. Poginuli su slijede i:

— 24. XII 1943: u s. Korin i Bursa Nikola (možda je ovo selo zapadno od Lima);

— Kod Nove Varoši:

— 28. XII 1943. Miloševići Šime Toma;

— 29. XII 1943. Kol i Maglava Mišo, Špika Ivana Fabijan i Zunovi Ramiza Murat;

— 31. XII 1943. s. Vilovi Bašići Dino i Jurić Petar;

— 31. XII 1943. na reci Uvac Vuković Stipe;

— Kod nove Varoši:

— 31. XII 1943. Crnomarković Stevana uro;

— 1. I 1944. u s. Radonje teško ranjena Guina Mate Tonka, zatim zverski od etnika mučena i ubijena. Ivan Špika je na str. 113 Dnevnika zapisao: »Teško ranjenu Tonku su uhvatili etnici. Bila je referent saniteta 1. bataljona i dobar komunist. Srećo sam joj sestru Zorku, niz lice joj teku krupne suze. 'Tužna nova godina'«. Tonka je sa mužom otišla u NOB ostavivši dvoje male djece, koje je odgajala njihova Baka.

— 4. I 1944. kod G. Trudova Gagliani Arturo — Italijan;

— 9. I 1944. na Ivanjici: Cvitan Mate Roko, Pavić Jure, a Špika pominje »uvek nasmejani Suljo«, i

— 20. I 1944. kod Kokin Broda Milošević Tomo.

Većina poginulih su u brigadi od njenog formiranja — oko 450 ratnih dana na njenom borbenom putu: od srednje Dalmacije preko Bosne i

Hercegovine, dva puta Crne Gore i Sandžaka do zapadne Srbije, zatim mahom komunisti ili vrsni skojevci, a iznad svega veliki rodoljubi i hrabri junaci — rasadnici bratstva i jedinstva.

Filip Jadrijevi -Brajko

BRIGADA U SRBIJI

Kada smo se spremali za pokret prema Srbiji, nalazili smo se u rejonu Pljevlja u Sandžaku. Jednog dana, poslije cjelono nog marša, naš 4. »krvavi« bataljon stigao je u jedno selo gdje je trebalo ostati cijeli dan na odmoru. Komandir 2. ete odredio je trojku s puškomitraljezom na jednu visoravan iznad sela da tu bude izvidnica i zasjeda istovremeno. Tu trojku sa injavali su: Mate Marin iz Žrnovnice, Ante Guberina iz Šibenika i ja. Mate Marin je bio nišandžija na puškomitraljezu i sekretar SKOJ-a u eti. Zadatak nam je bio da ukoliko primijetimo neprijatelja, otvorimo vatru i držimo je dok nam se eta ne priklju i.

Dolaskom na brijeg, od kuda je pucao pogled u daljinu, mi smo sva trojica stala prikupljati kamenje i praviti zaklon za mitraljez. Drug Ante Guberina je, podigavši jedan kamen iz škrape, ispod njega primijetio burence i odmah onako radosno stao trljati ruke i u šibenskom žargonu rekao: »Muke ti gospine, evo bure, sigurno je unutra kajmak«. Izvadio je bure i odmah po eo da ga otvara i kad je otvorio rekao je da je stvarno kajmak. Ali javio se drug Mate Marin kao sekretar SKOJ-a i rekao: »Mi ne smijemo jesti taj kajmak jer je to kra a!« Guberina se obratio meni i pitao me: »Šta ja o tome mislim?« Ja sam dodao: »Ja smatram da to nije kra a, jer mi to nismo uzeli iz ku e ili bilo kakve prostorije, ve pronašli vani u šumi!« Guberina je to konstatirao rije ima: »Dva na prema jedan«. Odmah je stao vaditi i stavljati u porciju i jesti kajmak, a to smo u inili i nas dvojica. Bili smo gladni, jer smo zadnjih dana bili stalno u pokretu a i intendatura se bila pomalo »stanjila«, koju smo poslije kapitulacije Italije bili bogato snabdjeli. Jedu i onako halapljivo onaj kajmak i osmatraju i položaj, brzo je došlo i podne kad su nas pozvali iz sela s pitanjem da li da nam šalju smjenu. Mi smo odgovorili da ne treba, da emo ostati cijeli dan, što smo i napravili.

Uve er, kad smo se povla e i s kajmakom »olakšali« burence za polovicu, ponovno smo vratili dno (poklopac), zatvorili ga i smjestili na mjesto gdje smo i našli. Dolaskom u selo do ekala nas je odli na ve era. Bio je to pasulj sa svinjetinom. Kako su naše porcije bile zauzete, to smo od drugova posudili da bismo mogli uzeti ve eru. Drugovi su nas znatiželjno pitali: »Sto je s našim porcijama?« Samo nekima smo rekli u koje smo imali povjerenje.

Nakon ve ere bataljon se postrojio i krenuo u koloni: 1, 3, pa 2. eta na za elju, a zadnji je bio komesar bataljona drug Vlado Lek i s prate im vodom. Kolona je nešto malo odmakla, kad je najednom eksplo-dira bomba. Ispaljeno je nekoliko metaka i uo se topot konja, te komesar nestao. Drug Jošo Durbaba je naredio da se teren pretrese i utvrdi

šta je s komesarom. Mi smo obišli širi dio terena, ali komesara nigdje nismo pronašli. Dozivali smo ga, ali se nitko nije odazivao. Mi smo konačno krenuli naprijed.

Oslobodivši Novu Varoš i na potezu prema Sjenici ostali smo mjesec dana i skoro danono no vodili borbe s etnicima Vuka Kalaita. Dana 28. XI 1943. godine naš bataljon je bio u selu Darmanovi ima. Uvečer je bio partijski sastanak na kojeg sam i ja bio pozvan. Sastanak je počeo oko 23 sata, a završio je oko jedan sat poslije pola noći. Tada sam primljena za član KPJ. Primio me je drug Đuro Dmitrović, zamjenik komesara, a prisutan je bio i drug Niko Mihaljević, zamjenik komesara 4. bataljona. Bilo je i to ta noć godinu dana poslije nego sam dobrovoljno stupio u partizane kao sekretar SKOJ-a u selu i poslije 4. i 5. ofanzive i niz drugih borbi u kojima sam učestvovao. Na ovom sastanku analizirale su se borbe koje smo vodili tih dana i diskutirali o predstojećim borbama. Tako su komunisti, dok su se ostali borci koji nisu bili članovi KPJ odmarali, analiziraju i situaciju i raspravljali o svim događajima koje su predviđali.

Neki su tada u prigodnim diskusijama rekli da sam svojim držanjem i borbenošću zaslužio da budem član KPJ, ali da to od mene sada traži više odricanja, samoprijegora i hrabrosti. Biti član KPJ u brigadi, posebno se cijenilo i to je trebalo opravdati.

Nakon toga naša brigada je u sastavu 2. (srpske) proleterske brigade i 1. šumadijske krenula prema Ivanjici i Zlatiboru. Moram ista i da smo tih dana imali velikih problema sa snijegom i hladnoćom. Sjećam se onog marša 7. na 8. januar 1944. godine, kada smo usiljenim maršem krenuli prema Ivanjici sa zadatkom da je oslobodimo. Ujutro su borci sa šatorskih krila, koja su savijene nosili preko ramena, skidali grude leda veličine kao omanja nogometna lopta, a to se stvaralo od zraka kojeg smo disanjem izlučivali. Na obrvama i na kosi ispod kape nahvatalo se leda. Prelazili smo i neke rijeke koje su zamrzavale, pa su nam cipele stradale i pucale od leda. Tako je tu bilo dosta drugova ostalo tako reći i boso. Tih dana su nam se i puške zamrzavale od leda, pa smo pred borbu palili šibice i papir da ih odmrznemo.

Stigavši do Ivanjice naš 4. skupa s 3. bataljonom imali su zadatak da pređu na desnu stranu Moravice i da sa sjeverne strane napadnu na grad. 2. bataljon je na vrijeme otpočeo borbu, a mi smo zbog loše prohodnog terena zakasnili. Bugarima je to bio znak za uzbunu pa su u bunkerima bili budni i dočekali su nas bombama i mitraljezima. Od jedne bombe (mislim da je to bila »hangranata«) ranjeni smo: Nikola Baša iz Knina, Živko Marić iz Podstrane i ja. Prije nego je bomba eksplodirala čuo sam povik: »Naprej za Bulgariju!« Bomba je Bašu Nikoliju pala me u noge i eksplodirala, tako da ga je ona detonacija digla u zrak i bacila na snijeg. On je bio kontuzovan i ostao je stopostotni invalid cijelog života, a Živko je ranjen u nogu, dok je mene pogodilo u lijevu ruku. Imali smo tu još nekoliko ranjenih drugova, a bunkere nismo mogli zauzeti jer nismo imali teškog naoružanja. U tim selima, oko Ivanjice, zadržali smo se nekoliko dana, a naš 2. bataljon je bio zauzeo pola grada i izvukao je dosta hrane, lijekova i municije. Inače taj narod mi je ostao u sjećanju ne samo po tome što je bio naš, po opredjeljenju za NOP-e, već i po tome što je i jako gostoljubiv. Jedan domačin na-

hranio je cijelu našu etu, a bilo je uz dobro jelo i kola a, i prepe enice tako er. Njima je tada bila slava — Boži .

Nare enje je stiglo da se vra amo natrag za Crnu Goru. Sada se ponovo isprije i led kao jedan od protivnika, pa sam i ja imao problema marševati, jer je bilo terena gdje smo nizbrdo po poledici klizali, a ruka mi je bila u gipsu, pa svaki udar vrije a i boli. Ipak je bila najve a prepreka Lim, koji su borci prelazili preko porušenog mosta, pentraju i se i vješaju i, ali ranjenici to nisu mogli. Ja sam na konju prešao preko rijeke. Na cijelom putu, su naši borci vodili borbe s neprijateljom. Posebno je bila teška i uspješna borba na Bijelim Brdima.

Dana 25. sije nja 1944. godine stiglo je nare enje da se naša brigada izdvaja iz sastava 2. proleTERSke divizije i da ulazi u sastav Primorske operativne grupe. Tada smo krenuli u pravcu Kolašina, gdje smo stigli 4. velja e. U Kolašinu smo bili raspore eni po ku ama, i tu smo se odmarali. Naša eta se nalazila u jednoj ku i, a ja sam iz bolnice tražio da se otpustim, mada mi se ruka još nalazila u gipsu, kako ne bih ostao u Korpusu, a brigada odlazi prema Dalmaciji. U toj ku i gdje je eta bila smještena bila su dvojica staraca — djed i baka i jedna mala djevoj ica, stara oko pet godina. Jednom prilikom baka je rekla djevoj ici da nam otpjeva pjesmu koju ona zna napamet. Jedno vrijeme je oklijevala i kad joj je baka rekla da ona to može pjevati, jer da su naši ljudi — partizani, mala nam je zapjevala. Dobro se i danas sje am tog sadržaja: »Oj, narode Crne Gore, kako ti je u logore, kvarat ljeba, šolju vode, mi živimo bez slobode«. Dakle, u neprijateljskom garnizonu, u žici, ovu djevoj icu su nau ili ovu našu rodoljubivu i borbenu pjesmu, uza sve rizike koje je to sobom nosilo.

U Kolašinu smo ostali nekoliko dana, a onda je pred polazak brigada bila postrojena na trgu, gdje su nam održali govor drugovi Peko Dap evi i Blažo Jovanovi . Oni su nam odali priznanje za sve ono što je naša brigada doprinijela na Neretvi, Drini, Sutjesci i u drugim borbama koje smo vodili u sastavu 2. proleTERSke divizije. Među nama se pri alo da idemo za Dalmaciju pa je me u borcima zavladao veoma veliko veselje. Marširaju i iznad Podgorice, Spuža, Danilovgrada nailazili smo na smokve, lozu i sve rastinje kao i u Dalmaciji. Sje am se da je komandant brigade — drug Obrad Egi nekoliko puta govorio nam: »Dalmatinci! Evo loze! Evo smokava!«, jer nas je sve to podsje alo na rodnu Dalmaciju. Jere Šupe, kad je ugledao magarca zagrlio ga je i rekao: »Gdje si kenj e, brate mili!«, jer je kroz njega vidio svoje Konjevrate. Iako je hladno a bila velika, loša ishrana i gotovo nikakav smještaj za prigodne odmomore, sve smo mi to lako podnosili, žive i u uvjerenju da idemo za Dalmaciju.

Ivan Pervan

PODVIG I TUGA

Doga aj koji opisujem zbio se 1. januara 1944. godine. Tada je 1. eta 1. bataljona ostala na koti Tikva. Snježni pokriva bio je visok oko 70 cm. Sa etom se nalazio i obavještajni oficir bataljona Bogdan Šijan i referent saniteta drugarica Tonka Gujina.

Dok smo se nalazili na ovom položaju, Tonka je išla od borca do borca i pitala da li nekom treba ušiti dugme ili nešto zakrpati. Kako je vrijeme odmicalo paljba njema kih šaraca poja avala se. Iznad naših glava pljuštali su rafali iz pravca Nove Varoši. Otežavaju a okolnost za etu je bila što smo izgubili vezu s brigadom. Tog prvog dana Nove godine, dok smo se nalazili na koti »Tikva«, svatko od nas se prisje ao svojih najmilijih. Tonka se sa suzama u o ima sje ala svoje djece koje je kod ku e ostavila. Muž joj je tako er bio u partizanima. Ovom razgovoru priklju ili su se i drugi borci prisje aju i se nekih davnih praznika novih godina, kako su njihove majke ili bake ipak za Novu godinu pripremale nešto bolje za jelo, a mi smo se eto tog trenutka nalazili odsje eni na ovoj koti. Kona no s no odlu ili da je vrijeme da se probijemo. U jednom trenutku, baš pred pokret, Tonka mi re e: »Da završi ovaj prokleti rat, pa da vidim moju djecu ne bi mi bilo žao da umrem«.

Povla ili smo se iznad sela Radojnja, malog sela s nekoliko drvenih ku ica, koje su bile obavijene dimom i sumaglicom. Nalazio sam se u prednjem dijelu ete, kada kroz sumaglicu spazih komešanje ljudi i konja. Pomislio sam, možda je to naša brigada. Kao što e se kasnije pokazati ispostavilo se da sam bio prili no naivan, jer sam se okrenuo prema selu, koje je bilo udaljeno 200—300 m zra ne linije i po eo pitati tko se nalazi dolje. Pošto nisam dobio nikakav odgovor, uzviknuo sam da se ovdje nalaze partizani. I tada sam ugledao kako su etnici, sko ili na noge i zapucali na nas.

Meci su fijukali s lijeve i desne strane. I, u jednom trenutku je sam osjetio jak udarac u lijevu petu moje vojni ke cipele. Od udara sam posrnuo. Nosio sam talijanske vojni ke cipele koje su imale izrazito visoku petu.

Trebalo nam je oko stotinjak metara da bismo se domogli zaklona i izbjegli direktnu paljbu. Tada sam ispred sebe posljednji put vidio Tonku kako se teško kre e kroz visoke smetove snijega. etnici kao da su znali na kom mjestu emo pokušati proboj, tamo su nas ekali. I baš tamo je drug Sijan naredio juriš.

Imali smo dosta oružja i bombi, tako da se itav plato ove uzvišice za desetak minuta, koliko je bilo potrebno za proboj, pretvorio u zgarishte. Na poprištu ove borbe teško je ranjena drugarica Tonka Gujina.

etnici su je uhvatili živu i poslije mu enja na zvjerski na in ubili u selu Radojnja. etom je zavladała golema tuga, a i želja za osvetom.

I eto taj njen posljednji san da vidi svoju djecu nije se ostvario, kao ni snovi mnogih drugih drugova i drugarica. U ovoj borbi etnici su uhvatili i mladi a Lovru Pamukovi a, iz Vodica kod Šibenika, koga su poslije mu enja ubili.

Nakon proboja, kada smo odmakli dva-tri kilometra od poprišta borbe, eta je predahnula i ja sam iskoristio ovaj predah i skinuo lijevu cipelu. Tada sam vidio da je metak prošao pored pete a da nije oštetio tkivo. Reкао sam drugovima u šali da sam se rodio po drugi put, jer da je kojom slu ajnoš u metak prošao samo dva-tri centimetra iznad, vjerojatno bi i mene zadesila ista sudbina kao i drugaricu Gujinu. Nakon sat vremena došli smo do štaba brigade. eta je postrojena i tom prilikom pro itana je naredba kojom se pohvaljuje drug Bogdan Sijan.

Ivan I. Mrsa

RAZGOVOR S DOMA INOM KOD IVANJICE

Prvi grad u našem zadatku bio je Ivanjica, mjesto gdje se rodio Draža Mihailović. Komandir naše 3. etete Jeli Miho tako er je iz Ivanjice.

Usiljeni marš sve do nad Ivanjicom. Pita mene komandir etete Ilija Radi i komandant 4. bataljona: »Guberina; Možeš li i i?« Kao da su znali da ne volim marševe i zaista sam ih mrzio stalno, si u pokretu. Ivanjica ne e biti Priboj, bit e bolje, bogatiji krajevi su to.

Ivanjicu opkoli naša brigada. Moja eta prima borbu s etnicima, potiskuju oni nas, a mi njih. Kada odjednom se pojave Bugari i napadaju nas. Snijeg do koljena i više ni ne odstupamo, a niti oni.

Naši dijelovi brigade u pola Ivanjice, a drugu drže etnici i Bugari. Naši se obezbijediše s odje om i obu om, moja eta ostala je ukopana na periferiji grada. Snijega dosta i velika hladno a, izmiješali se mi s etnicima, Bugarima, kad mene rani u glavu iz baca a mina.

Osjetio sam kao da su me p ele ubole, geler u vratu, geler na tjemenu glave, rasjekotina na desnom oku ispod obrve. Na oku krvarim puno, zatvorilo se oko i ne vidim na njega, nema im zatvoriti oko, nema u prvom momentu bolni arke, perem rane u snijegu. Nare enje za povla enje, da moramo odstupiti na položaje iznad Ivanjice, i da emo dobiti nova nare enja za napad. Komandir etete Radi kaže da mi ne e biti ništa. Komesar Mitrovi uro veli »Dobro je kada si živ«. A Mate Marin dodaje: »Kad ne slušaš moraš biti ranjen ili ubijen«. A mali, najmla i po godinama, Ivo Pervan ništa ne govori — ide sa mnom u koloni jer se povla imo.

Nare enje da se dijelovi moje etete smjeste u neko selo daleko oko 7 km od Ivanjice i nas smjesti kod nekog seljaka, koji je dobro stoje i seljak. Nare enje svla enja nema, oružje u rukama uvijek, a obezbjeđenje patrole i mrtve straže 50 ljudi uvijek u obezbje enju. A pošto sam ranjen, kažu drugovi, Guberina ne ide na taj posao. Kod seljaka smo bili 6. i 7. I. Gazda se zvao Rajko, a njegova žena Milojka. U ku i etiri mlade žene, zna i njih šest. Imali su u svom dvorištu 5 ku a, 10 krava i volova, ovaca, ambara hrane i suhog mesa. Ja nikad nisam toliku količinu vidio.

Njihov i moj je Boži . Pervan i Marin stalno na obezbje enju kao svjesni drugovi. Pitam Rajka, gdje su mu sinovi od etiri nevjeste, kad odjednom sve etiri do u k meni i daju mi objašnjenje. Rajko kaže: »One su glavne, ja i on emo razgovarati«. One pristaju, ali dolaze kasnije jedna po jedna poslije razgovara sa mnom: »Moj muž je išao u Beograd«, druga »Moj je išao u Kragujevac«, tre a »Moj je išao u bolnicu u Užice«, etvrta »Moj je išao za stokom«. Na to mu kažem: »Ne može! Snijeg je do koljena!« Ona se zacrvni i pobježe.

Pita me Rajko »Kako mi je ime i odakle sam?« Ja kažem: »Toni Guberina«. On mi na to re e: »Kakvo ti je to ime kad nije sa i ?« Ja mu odgovorih: »Ja sam Dalmatinac, sa mora!« On se diže i kaže donet u ti nešto piti. Donese kocku še era i vode. Gledam ja njega pravo u o i pa mu rekoh: »Prije ti malo popij, pa u ja to u initi!« Osjetio sam da sam ga uvrijedio, bio sam zaista 'žedan, ali glad mi ne pada na pamet.

Ne ide Rajku u glavu odakle sam ja došao u njegovu Ivanjicu s mora. Postavlja mi Rajko pitanje je li to ona lokva koju konji ne e da piju, koje je dobio naš Paši za poklon, za pobjedu Srbije.

Vidim ja da je Rajko borac 1912. i 1914. godine. Sada ja moram biti ne komesar, ve diplomata. Tako i postupam, i Rajku postavljam pitanje: »Da li je on borac — vojni¹: Balkanskog rata i I svjetskog rata? Da li poznaje Bregalnicu, Kajmak aian, Solun? Da li poznaje otok Krf i sve teško e Srba u tim ratovima?« Ja mu kažem: »Mi partizani se borimo za novu i sretniju Jugoslaviju. Borimo se, kao i vi, kroz albanske planine«. Rajko gleda i okre e glavu, ho e da se diže, vidim ja da za to nema snage. Po nem ga ja za koljeno, on se sredi i vidim suze njemu u o ima. Ja još ne znam da li je on osjetljiv na meni radi mojeg razgovora s njim o srpskoj vojsci u tim ratovima. Ja mu kažem da sam ja Hrvat, da mi je majka Srpkinja, da znam puno o borbi srpskog naroda za njegovo oslobo enje.

Rajko pita: »Ko me ranio?« Ja mu odgovorih: »Bugari!« Okre e glavu i re e mi: »Sinko! Oni su našu djecu u ratovima bacali u zrak i ekali na bajonetu! Ja njima ne u nikada verovati, oni su dosta jada zadali našem narodu. Eto vidiš i tebe su ranili!« Gledam ga kroz jedno oko, a drugo je zatvoreno i ne zaraš uje rana.

Pitam druga Rajka: »Bili se borio?« Rajko re e: »Bio se i ne bio, šta je tu je!« Dobio sam dojam da se straši nas i pita: »Odakle su ostali?« Odgovorio sam mu da su iz Dalmacije, ve ina iz Knina, ima Srba i Hrvata. Digne glavu Rajko, te sada je vrijeme, ja mislim u sebi, da ja nastupim«.

»Rajko ispjevat u ti pjesmu, 'Kosovska bitka'«. Ja po nem: »Mili bože uda velikoga, što se desi na Kosovu ravnu. U toj vojsci devet Jugovi a i deseti stari Jug Bogdane. Boga moli majka Jugovi a da joj bog da o i sokolove i bijela krila Labudova . . . itd., itd.« Sada vidim da ti je majka Srpkinja, kao što je istina da je.

»Rajko, znate li vi koji su to bili Aganlija, Ku uk Alija, Mula Jusuf i Fo i Mehmed aga?« Rajko stiska zube. »Znate li za Cele kulu u Nišu, rijeku Kolubaru, Albanske planine, Krf. Onu pjesmu o srpskom narodu: 'Za tri božja danka nisu jeli hleba. Išibani kišom novembarskog neba. Bilo ih je sedam, sada ih je petoro'«.

Te iste golgote i patnje proživljavamo i mi partizani. Pita Rajko, jesam li ja starješina? Ja mu odgovorih: »Nisam sada, a možda u biti!« »Moj Rajko, napravio sam jednu grešku, koja se u vojsci ne prašta, osobito u partizanima, pa sam izgubio in i zvanje«.

Rajko gleda, suze mu o i, rukama stegne glavu, pa mi kaže: »Sinko moj! Kako ti je ono ime?« Ja mu odgovorih Toni. Sinovi su mi u sreškim etnicima, nisu daleko. Oni su ovdje negdje blizu, uvaju naš teren od svakog napada, možda su u Ivanjici, a možda su i poginuli, vidim vodi se borba ima ve 3 dana.

Pitam ga zašto su išli u etnike? On mi odgovori: »Da nisu išli u etnike, svi bi nastradali, ku a i stoka. U etnike ili gori kao vatra!« Sada on meni postavlja pitanje: »Sto bi ti u inio u takvom slu aju?« Odgovorio sam mu odjednom: »Išao bih u partizane!«

Kako sam viknuo, doleti Vaso iz Biskupije od Knina i Tonaš, kažu mi: »Guberina! Mi smo se naklopali, a ti politiziraš s Rajkom!« Meni puška na koljenu za itavo vrijeme našeg razgovora.

Sada Rajko reče, da je bio vojnik redov srpske vojske preko Albanije i da je prešao sve golgote rata. Upadam u njegovo izlaganje i kažem: »Ponestalo im hrane. Sjedi kralj Petar me u vojnicima i trpi sve teško e rata«.

Rajko gleda pa se udi što ja govorim njemu i kako to ja Dalmatinac sve to znam o ratu srpske vojske i njihovom vojevanju. Postavljam pitanje Rajku: »Da li je istina da je jedan srpski vojnik, kada su marševali preko albanskih planina, donio kralju Petru u uturi vode« i da je kralj Petar pitao: »Ima li vode za svu vojsku da pije?« Vojnik je odgovorio da nema. Tada je kralj rekao: »Neka se voda prolije, kada nema za vojsku, neka nema i za mene«.

Rajko kaže da je to nepravilno. Na to sam mu rekao da je pravilno što je uradio kralj Petar. Nastavio sam da je to i kod partizana, da dijelimo cigarete na deset drugova, a isto tako dijelimo i ishranu, obuću i sve ostalo kada se dijeli.

Na to mi veli: »moj sinko! Bolje poznaješ našu krvavu istoriju nego moji sinovi!« Ja mu rekoh: »Reci svojim sinovima, da će partizani pobijediti i da na vrijeme idu u partizane za novu Jugoslaviju«. Vidim ja, a meni je neugodno i nezgodno gledati starijeg ovjeka iz prošla dva rata kako mu suze teku niz obraz, htio bi govoriti, ali ne može. Osjetim da sam ga pozvao na borbu partizana za slobodu.

Ja u sebi mislim kako sam uspio da nas ne e njegovi sinovi napasti dok smo u njegovoj kući. Ako i do u njegovi sinovi, prije e njega, starca oca ispitati kakvi smo ljudi partizani. Kod nas je obezbjeđenje na visini, treba se i na taj način obezbjeđiti.

Poslije naših razgovora njegove nevjeste su bile veselije, radile po kući i oko stoke, vidim da je sve krenulo kako treba, tako da su me i one poele pitati »o svemu i sva emu«.

Tri dana kod Rajka bio je pravi partizanski banket. Mili bože, govorim ja u sebi, što sve ima u ovoj kući. Sira tri vrste, kajmaka, masla, vrhnje, mlijeka i suhog mesa. U kuhinji sedam zemljanih posuda punih mesa i kupusa i razne hrane. Najviše sam volio gibanice i hladne svinjetine.

Pri odlasku doma in Rajko svima nama dade po dva kilograma suhog mesa, vojni ku porciju punu maslaca. Davao je puno toga, ali se ne može nositi jer je težak mitraljez, osobito municija a snijeg do koljena.

Dana 22. decembra 1946. godine postrojili smo se u kasarni »Ante Joni« u Šibeniku. Prišao mi je potpukovnik Ivo Purišić i rekao mi: »Guberina! Bugari te ranili, evo ti sada ja me em na prsi njihovo odlikovanje 'Orden Ota estvenog fronta Bugarske'«! Gledaju me drugovi pa se ude tom odlikovanju, a mene pitaju: »Gdje sam bio s Bugparima na frontu?«

Ante Guberina

NAPAD NA IVANJICU

Ivanjica je bila bugarski garnizon, u kojem se nalazilo nešto Nedi-eve etni ke straže i jedan mali broj Nijemaca. Posebno je organizirana za obranu desna obala rijeke Moravice, tj. sjeverni i sjeveroisto ni dio Ivanjice. Utvr eni dio Ivanjice posjele su bugarske jedinice, koje su uporno branile ove utvr ene položaje.

Nakon sprovedenih izvi anja, donijeta je odluka i napad je izvršen sa dvije napadne kolone. 2. bataljon napadao je grad s jugozapadne strane, dok je 3. bataljon trebao pre i rijeku Moravicu, sjeverno od grada, i napasti utvr enu liniju na desnoj obali r. Moravice i duž puta Ivanjica— a ak. 1. eta 2. bataljona dobila je zadatak da napada duž komunikacije Opaljenik—Ivanjica, ovlada položajima ispred Ivanjice a, zatim, brzim prodorom u grad, produži dejstvo glavnom ulicom u pravcu Arilja.

Moj vod je bio na elu napadne kolone. Za izvršenje dobivenog zadatka odredili smo 1. odjeljenje za prethodnicu i oja ali ga s dva puško-mitraljeza. Odjeljenju je nare eno da isturi dva izvi a a naprijed dva desetak koraka, neposredno iza njih da nastupaju dva puškomitraljeza. Kada se oglasi neprijateljski stražar, izvi a i se sklanjaju lijevo i desno od puta, puškomitraljezi otvaraju rafalnu vatru u pravcu stražara. Istovremeno cio vod tr e i korakom jurnut e u grad i nastaviti daljnje dejstvo prema razvoju situacije.

Napad je uspješno izvršen. Postigli smo potpuno iznena enje. Valjda je, zbog boži nih praznika, popustila budnost protivnika.

Pred zoru (9. januara) upali smo u grad. Borba se odvijala glavnom ulicom grada. Bugari i etnici nisu pružali naro iti otpor u gradu. Ve ina bugarskih vojnika povukla se u bunkere na desnoj obali r. Moravice, dok se manji dio povukao u Gimnaziju, odakle su pružali nešto ja i otpor.

Jedan naš vojnik Talijan, zvao se Francesko, po eo je da vi e: »Komandir! Komandir! Evo ga puca !« Ja sam, ne osvr u i se na njega što vi e, naredio: »Francesko! Naprijed — avanti!« On je opet ponovio: »Komandir! Eko ga puca — etniko!« Prišao sam mu i on mi, preko plota, pokazuje u snijegu neku crnu ta ku. Vidio sam da su vrata od trapa (bunker za krumpir), ali se nazirala i silueta ovjeka. Tada sam nastavio pucati preko plota i oštrim glasom naredio: »Izlazi! Predaj se! Ne emo ti ništa u initi!« To sam ponovio dva i tri puta. Nije se oglosio niti pomakao smjesta. Iako nisam bio siguran da je to ovjek, opalio sam metak u tu crnu siluetu. Kada je metak opalio, zaorio se krik i nerazumljivo jaukanje. Po tome mumljanju, Francesku se pri inilo da je to Talijan i po eo je jadikovati: »Komandant! Povero, mio Italiano!« Francesca sam potjerao da ide naprijed, ali on se, poslije malo vremena, vratio, prešao preko plota i izvukao ranjenika na uli no svjetlo. Kad je vidio da je to bio etni ki narednik, kapelnik njihove muzike, stao ga je gaziti nogama i pjevati na talijanskom jeziku. Francesko je ponovo po eo vikati: »Komandir! porko dio, etniko!« i, još ja e ga gazio nogama.

Vratio sam se i Francesca potjerao naprijed, ostavljaju i etni kog narednika u lokvi sa prebijenim nogama.

Dakle, sve to nije toliko bitno, koliko je bitan patriotski osjećaj, koji se je u tome momentu probudio kod Francesca. On je žalio Talijana, pa makar on bio i na neprijateljskoj strani.

Pred samu zoru pucnjava se stišala, ja sam produžio ulicom koja vodi na put za Arilje. Neposredno pri izlazu iz grada nalazio se drveni most dužine 10—15 metara. Kada sam došao na sredinu mosta, najednput isko iše Nedi evi etnici s lijeve i desne strane mosta i šesnaest puš anih cijevi našlo se pred mojim grudnim košem. Moj vod ostao je nešto pozadi, ne znaju i što se oko mene zbiva.

U tom momentu ništa mi nije preostalo osim političkog djelovanja. Po eo sam ih ubjeivati kako smo mi narodna vojska, kako se borimo i za njihovo osloboenje, kako bi bilo dobro da i oni idu s nama u borbu protiv okupatora itd.

Na moju veliku radost oni su jednoglasno kazali: »Idemo sa vama, pod uslovom da nam ništa ne oduzmete što imamo kod sebe«. Obe ao sam da im ne emo ništa uzeti. U to vrijeme stigoše i moji vojnici. etnici su sklonili cijev sa mojih grudi i u koloni pošli sa nama u grad.

Smjestili smo ih u gostionicu nedaleko od mosta i naredio sam da se prema njima korektno postupi i da im se ne smije ništa oduzeti. Sve su to bili momci od 18—20 god. starosti. Oko podne predali smo ih 2. prol. (srpskoj) brigadi i, kako smo kasnije saznali, svi su ostali u toj jedinici i borili se zajedno s našim borcima . . .

Grad je bio osloboen, ali je kretanje ulicama bilo otežano uslijed mitraljeske vatre iz bunkera na desnoj obali Moravice i djelomično iz gimnazije. U svanu e moj vod se prikupio ispred gostionice i u gostionici.

Najednom na suprotnoj strani, nešto niže od nas, po ele su se rušiti tarabe i kroz bašte potraše Nijemci, naoružani puškomitraljezom i automatima. Pored mene našao se drug Javor i Ante s puškomitraljezom. Naredio sam mu: »Javor i u! Raspali rafalom po njima!«. Javor i raspali, Nijemci polegoše, ali oružje ne ispuštaju. Polako smo se približili tarabama i naredili smo im da bace oružje. Ni tada to nisu u inili. Opalili smo još jedan rafal preko njih i naredili da do u k nama i da bace oružje. Pravili su se da ne razumiju. Ipak su se podigli i, dignutih ruku iznad glave, s oružjem uputili se prema nama. Uletjeli smo u baštu, razorili tarabu i doveli ih u gostionicu. To su bili neka vrsta Feldžandarima i to 3 Nijemca i jedan Poljak. Poljak je bio kap. I kl. i dobro je govorio naš jezik. Plakao je da su ga Nijemci mobilizirali, da bi on rado bio s nama i još kojekakve gluposti je iznosio. Bili su ugojeni i dobro obučeni.

U gostionici su ih uvali kuriri. Kad sam se nakon nekoliko vremena vratio u gostionicu, vidim nema »Švaba«. Pitam kurira Mamuta: »Gdje su Švabe?« »Evo ih družekomandire! Sjede u jednome uglu i ne li e više na ljudska stvorenja«. Kuriri ih svukli do kože i dali im svoje »odrpine«. Pitam ih: »Kako ste to izveli? Kako ste se sporazumijevali?« Mamut kaže: »Tako, družekomandire! Meni se sviđa jaketa, uko im prstom u nju, a Nijemac kao automat odmah svu e i daje i tako redom sve«.

Skoro sve ku e u gradu bile su prazne. Mještani su ih napustili, ostavljaju i bogate trpeze pripremljene za božićne praznike. Bio je pravi

gurmanluk. Nekoliko mojih vojnika, s Goretom na čelu, ušli su u jednu kuću u Domaćicu ih je srdačno pogostila sva sretna što se susrela s Dalmatincima.

Na kraju im je rekla da je njezin muž muzički narednik, kapelnik muzike, da je on dobar patriota i ako ga uhvatimo moli da ga ne ubijemo.

Pošto 3. bataljon nije mogao zauzeti utvrđene položaje na desnoj obali Moravice, to je dalji boravak u gradu bio nemoguć.

Oko podne istoga dana napustili smo Ivanjicu i povukli se u s. Sivi.

Drugog dana napuštanja Ivanjice, Bugari i Nedečevci poduzeli su ofanzivne napade na naše snage. Bugari su brzo napredovali, dok nisu došli u borbeni kontakt s našim snagama, a kada su se sukobili s nama za dva dana nisu se pomjerali s mjesta. Stalno bi vikali: »Juriš! Ura!«, a ne bi ni stope krenuli naprijed. Kada smo uočili tu njihovu taktiku, polako bismo se privukli i otvorili na njih vatru. Oni bi tako bježali da ih ne bi ni pušano zrno stiglo.

Trećega dana doveli su nove, jače snage iz drugih garnizona i razvila se oštrija borba na brežuljcima oko s. Sivi. Naša četa bila je na lijevoj strani bataljona, sjeverno od seoskog groblja. Prema mom vodstvu nadirali su etnici, koji su došli do jednoga brežuljka, ali dalje nisu pokušali nastupati.

Pod pritiskom jaču snagu protivnika bataljon se povukao a da mene o tome nitko nije obavijestio. Ja sam ostao s jednim odjeljenjem i dalje na položaju i borio se s etnicima. Nisam primijetio nikakvih promjena, dok me vatra neprijatelja nije počela obasipati s desne strane, tj. od seoskog groblja.

Odmah sam shvatio u čemu je stvar. Bataljon se povukao, mene zaboravili obavijestiti. Borcima ništa nisam govorio o tome, jer sam se plašio da ne bi zavladao panika. Pošto sam imao dva puškomitraljeza, odlučio sam jednog po jednog izvlačiti i tako izvlačenje štititi vatrom. Tako sam jedan puškomitraljez prebacio na metu pozadi sa zadatkom da odmah otvori vatru po neprijatelju. Zatim sam izvukao drugi puškomitraljez i ostatak odjeljenja. To naizmjenično izvlačenje trajalo je više od pola sata i, na koncu izbjegli smo opasnu vatru protivnika. U ovoj borbi imao sam samo jednog lakše ranjenog borca koji se uz pomoć pratioca izvukao pozadi naših položaja.

Komandir čete Zvonko Grubi nakon toga vremena obavijestio je komandanta bataljona četu etnika da nema zamjenika komandira i jednog odjeljenja vojnika. Zabunom nije povučen s položaja i da on vodi ogorčenu borbu s neprijateljem.

Komandant bataljona, bez razmišljanja, vratio je četu bataljon i izvršio protivnapad na neprijatelja. U tome protivnapadu sreli smo se i tako konačno došli u sastav svoje čete. Komandant bataljona me zagrlio i čestitao mi na uspješnom izvlačenju.

To je bio jedan rizičan momenat kojega nisam bio svjestan. Zahvaljujući prisobnosti boraca i slabijoj borbenosti protivnika sve se sretno završilo. U protivnom, moglo je biti i kobno.

Vicko Peović

VU JA NO

Poslije napornog marša, koji je brigada, po velikom nevremenu i snijegu izvršila iz rejonu s. Stitkovo, stigismo u rejon sela Kušici — Opa-lienik. Maršovali smo itav dan, preko 12 sati, a prešli smo svega oko 25 kilometara. Usto naš 2. bataljon imao je u toku marša borbu u susretu s etnicima zloglasnog Vuka Kalajita, u rejonu sela Gornja Tisovica.

Nismo se, ni odmorili a do e nare enje za pokret. Kre emo u napad na Ivanjicu. Oko 20 sati krenuli smo iz sela Kušici i do Ivanjice je trebalo prevaliti oko 20 kilometara. Zbog velike premorenosti i iscrpljenosti boraca, od kojih su neki bili i potpuno bos, zatim jake studeni, snijega, poledice, te nepoznavanja terena i drugih neda a, kretanje se odvijalo vrlo sporo i tegobno.

Napokon, naš bataljon je izbio na polazni položaj za napad na sjeve-roisto ne padine planine Mukljen — Lupoglav, i rasporedio se u borbeni poredak. Me utim, u napad se još ne polazi, pošto ostale jedinice, koje u estvuju u napadu, nisu na vrijeme stigle. Osobito kasni 3. i 4. bataljon, koji su trebali prije i na desnu obalu rijeke Moravice i napasti neprijateljske bunkere i zemunice na zapadnim prilazima gradu.

eka se znak za napad — tri crvene rakete. No vedra, strahovito hladno. Hladno a štupa za uši, nos, lice, prste, dušu, 8/9. januar 1944. godina. U toku NOR proveo sam mnoge no i na otvorenom i pod raznim meteorološkim okolnostima, ali ini mi se da mi je ta no bila najstrašnja. Hladno a neizdrživa. Odje a na nama toliko jadna da pruža vrlo slabu zaštitu. Vatru ne smijemo paliti, niti tražiti bilo kakav zaklon i zaštitu da ne bismo otkrili svoje prisustvo. Pocupkavamo na položaju da se ne smrznemo, vode i ujedno ra una da nas neprijatelj ne otkrije.

Kona no, signal za napad, te priželjkivane tri crvene rakete. Obradovasmo se kao da je to signal za odlazak u topli krevet, a ne u borbu, u neizvjesnost, možda i u smrt. Spustismo se niz padine Mukljena prema varošici. Prvi naš kontakt s neprijateljem bila je neka pove a zgrada, u stvari pekara, iz koje Bugari, njih petnaestak, dadoše dosta žilav otpor. Upali smo u zgradu, slomili otpor neprijatelja. Bugari više nemaju kuda, dižu ruke, predaju se i stalno govore: »Bratko, bratko«. Mislim: »Sada smo bratko, a do prije par minuta, dok ste mogli pucati na nas, nismo bili ni u devetom koljenu«. Uputismo zarobljene Bugare, uz pratinju, u pozadinu, a mi produžismo naprijed.

Upadamo u prve ku e. Narod nas do ekuje sa izvjesnom zebnjom i neizvjesnoš u, pogotovo što smo mi prva jedinica iz Hrvatske u tom kraju i što je neprijatelj o narodnooslobodila koj borbi i o ponašanju naših boraca, širio kojekakve laži. Me utim, atmosfera se brzo »kravi«, uspostavljaju se prisni kontakti. Doma ini nutkaju ponudama, a bogme imaju i ime. U svakoj ku i trpeza bogata: sinije pune ostataka praseta, guske, urke, kola i i ostale akonije. Zagledamo se i udimo otkud to tako, ni na kraj pameti da je to drugi—tre i dan pravoslavnog boži a. Mi borci smo ponekad vrijeme ra unali (osobito za vrijeme neprijateljskih ofanziva) uglavnom po godišnjim dobima, a od zna ajnijih datuma pamtilli smo i prigodno proslavljali: Prvi maj, Dan oktobarske revolucije, Novu godinu, te godišnjice nekih važnijih doga aja iz NOB. I to je sve.

Nude doma ini, nude, a mi nije baš da smo stidljivi. Ali, avaj, ve smo »smazali« svaki po »štrucu«, pa više nema mjesta. Ih, da je sada izvršiti neki, kao bezbolan, harakiri, pa izbaciti kruh i »blagoutrobije« popuniti s tako finom spizom. Ali, šta je tu je. Ipak, uz obavezno: »E, pa sretan ti boži, doma ine«, alabrcnemo ponešto, onako na brzinu i »s nogu«, pa produžavamo naprijed.

Borba se rasplamsala žestoko. Podaci koji su o neprijatelju dobiveni prijme po etka napada bili su da se u Ivanjici nalazi oko 200 Bugara, oko 30 Nijemaca i 150 etnika Nedi eve tzv. »poljske straže«. Me utim, pred sam naš napad u grad je stiglo poja anje od preko 400 Bugara, tako da se nama suprotstavilo preko 800 neprijateljskih vojnika, dobro naoružanih i utvr enih, pa je i otpor neprijatelja bio znatno ja i nego što se o ekivalo.

Naš, 2. bataljon, koji je imao relativno lakši zadatak, jer pred sobom nije imao fortifikacijskih utvr enja, niti minskih polja, izvršio je dobiveni zadatak. Upali smo u sam centar varošice i u njemu se zadržali neko vrijeme. Me utim, pošto druge jedinice nisu uspjele da likvidiraju neprijateljske bunkere i zemunice, morali smo se pred zoru povu i na polazne položaje.

Dok smo se bavili u gradu neprijatelj nas je tukao iz još neosvojenog dijela grada i s okolnih položaja. Tom prilikom poginuo nam je jedan divan omladinac, kurir bataljona, Calasan i to na pomalo neobi an na in. Naime, u crkvenom dvorištu, na brisanom prostoru, na tzv. »ni ijoj zemlji«, ležala je jedna njema ka strojnica. O igledno je Švabi bila »teška« prilikom bježanja, pa ju je bacio. A alasan se pošto-poto nje htio do- mo i i to je za njega ispalo kobno. Odjednom je hitro potr ao prema »šmajseru« i taman kada mu je bio na domaku ruku, pokosi ga neprija- teljski rafal, te ostade ležati pored strojnice.

Još jedan detalj iz te borbe ostao mi je u sje anju: u praskozorje, kako rekoh, povla ili smo se iz grada na položaje odakle smo krenuli u napad. Sa sobom smo vodili 7 Nijemaca koje smo u toku borbe u gradu zarobili, i jednog apotekara, poznatog izdajnika i saradnika okupatora. Po dolasku na polazni položaj Nijemce smo postrojili, a borci su postepeno pristizali. Me u njima i puškomitraljezac A imovi Milan. Po dolasku od- loži puškomitraljez »zbrojovku« i malo ja e udari kundakom na utabani snijeg. Od tog udara mitraljez, koji nije bio zako en, opali i probi Milanov dlan koji je bio naslonjen na »usta cijevi« mitraljeza. Sva sre e što je mitraljez bio reguliran na pojedina nu, a ne na rafalnu paljbu, ina e bi Milan gore prošao. Milan se više iznenadi i zbuni nego što se uplašio i njegova reakcija na to bilo je jedno rezignirano: »Eto vidiš«. Milan je u bataljonu bio me u mla ima vrlo omiljen zbog neustrašivosti, i drugih osobina, ali mi borci, ve oguglali na svakodnevne pogibije, ranjavanja i druge ratne strahote, taj doga aj »primismo« kao svakodnevnu pojavu. A jedan »Švaba« iz stroja, kada je vidio taj doga aj, naglo probljedi i da ga ostali ne prihvatiše bio bi se stropoštao u snijeg.

Eto, tako sam ja doživio, vidio i zapamtio pojedine detalje iz borbe za Ivanjicu. Oni su mi se duboko urezali u sje anje, ali najja e me se dojmilo nekoliko no nih sati, leže i ili pocupkavaju i na snijegu po ne-

opisivoj hladno i. Zbog toga mi je ta no bila jedna od najtežih u mom životu i zato sam je i nazvao »Vu ja no«, a vjerujem da je i vukovima bilo tada udobnije nego nama.

Jerko Grubiši

KUSI I — SELO KOJE NE BLIJEDI

Poslije neuspjeha da sasvim oslobodimo Ivanjicu (jer smo se, nakon upada u grad, u njoj zadržali samo nekoliko sati), morali smo se — zbog pristizanja njema kih, bugarskih i etni kih jedinica kao i posebnig grupacija mobiliziranih od ruskih izdajnika — erkeza — povu i u selo Kuši e. Mislim da je to bilo 10. sije nja 1944. godine. I im smo razmjestili bataljonske jedinice po ku ama, a patrole poslali u izvi anja i obezbijedili potrebne straže, kao komesar bataljona trebalo je da se pobrinem za ishranu vojske. I krenuo sam na posao. Ugledao sam jednog seljaka pred njegovom ku om. U dvorištu je imao bunar, što sam dobro zapamtio. ovjek je bio dosta razvijen, prava rasna ljudina. Trebalo je da ima oko 50 godina života. Prišao sam mu, pozdravili smo se i uljudno i srda no. Zapitao sam ga di li u selu ima odbornik i kako se zove. Ponudio me je da sjednem s njim u njegovoj ku i, jer je napolju bilo veoma hladno. Prihvatio sam i po eli smo razgovor uz šljivovicu, koju je odmah postavila na stol njegova snaha ili supruga. Kazao sam mu da smo Dalmatinci (3. bataljon 2. dalmatinske). Me utim, nije mi još ni uspjelo da mu kažem pravi razlog traženja odbornika, on je meni postavio pitanje: »Zašto e vam odbornik?«. Odgovorio sam mu da bi se trebalo postarati za ishranu vojske, našta mi on, gledavši me u lice, s prijateljskim osmijehom na usnama, re e: »Svi smo mi ovde odbornici. Samo kažite koliko vas ima, a za ostalo emo se mi starati. Tri dana kod mene, tri kod komšije, pa tako napred«. Iako vidim da on veoma ozbiljno i sasvim iskreno govori, ja ipak uvam »vojni ku tajnu«, rekavši mu broj koji je znatno ve i od realnog, što mom sugovorniku nije nimalo smetalo. I zaista, bilo nam je izvrsno. Ve era je bila bogovska. ak je svaki »ponešto« ponio i za rezervu. Me utim, nijesmo se zadržali onako kako je naš dobri doma in planirao nego onoliko koliko nam je vojna situacija nalagala. Iste te ve eri, poslije uzetog obroka, nastavili smo povla enje, jer je brojna bolumenta, sastavljena od okupatora i doma ih izdajnika jurila za nama. ak su neke naše jedinice i pri povla enju imale oštih sukoba s njima, a naro ito s Bugarima, koji su izvukli »deblji kraj«. Me utim, ja moram ista i da je svim borcima 2. dalmatinske bilo veoma žao što im, prodorom u Srbiju, posebno što je to bilo podru je bivše prve partizanske republike, Uži ke republike, nije pošlo za rukom da oslobode Ivanjicu. Radovali su se da e osloboditi grad koji je dao itavu plejadu revolucionara, dva španska borca i u toku NOB nekoliko narodnih heroja. Dao je me u njima i Milinka Kuši a, tako er izrazito svijetlu figuru naše revolucije. On, na žalost, nije me u živima. Kao i mnogi drugi znani i neznani junaci pao je u NOB za ideale KPJ, kojoj je poklonio itavog sebe još u ranim studentskim danima. Milinko je u Ivanjici 1939. godine primio u lanstvo KPJ i druga Matu Ujevi a

(tadašnjeg metalca i kasnije narodnog heroja), koji nas je kao politički komesar naše brigade i uveo u Ivanjicu 8. ili 9. siječnja 1944. godine.

Na kraju ovog napisa osjećam svoju dužnost da istaknem da me je seljak iz sela Kušica, koji je bio i bunar, koji mi se, i sada vidim pred njegovom kućom, svojim gostoprimstvom i uvažavanjem ne samo impresionirao već i zadužio. Takvi su bili i njegove komšije. Takvo je tada, kako smo ga mi vidjeli, bilo i selo Kušica. Naš susret s tim seljakom i njegovim komšijama i njihovo selo ne blijede u oči i sjećanja naših boraca. Meni je posebno žao što nisam zapamtio ime onog ovjeka koji mi je rekao da su »svi odbornici«. On nas je zaista velikodušno primio. Zbog toga je u mojoj svijesti ostao i danas, iako anonimno, prava ljudina.

Pero Trutin

BORCE K MENI

U ovom kratkom napisu dočekaćem neke trenutke kako smo mi borci 1. bataljona 2. dalmatinske udarne brigade doživljavali bratstvo i jedinstvo na djelu između nas i srpskog naroda u Srbiji početkom 1944. Bataljon je bio pretežno sastavljen od drugova i drugarica iz Plavnica kraj Knina, Zrmanje, Šibenika, Marine, Trogira, Splita itd. Uglavnom bio je sastavljen od Hrvata i Srba. Istina bilo je Crnogoraca i Muslimana iz Sandžaka, čak i Talijana koji su stupili u bataljon poslije kapitulacije Italije.

Nikada nismo pitali jednog drugog za nacionalnost. Ni danas mi preživjeli borci ne znamo tko pripada kojoj naciji. Tako smo gledali onda na to, tako gledamo i danas.

Šta me najviše impresioniralo tih ratnih dana? Doček bataljona u okolici Ivanjice u Srbiji. Prihvataćem smo od tog naroda kao braću. Možda zato što smo došli iz daleke Dalmacije. Teško je te utiske ispričati. Na svakom koraku zapažalo se da su oni ne samo voljni da dijele sudbinu s nama, već da nas i svestrano pomažu.

Kad bismo dolazili u seljake koje smo mi, iznenađivao nas je njihov način prijema na koji do tada nismo bili navikli. Najstariji domaćin bi dijelio rakiju i mi bismo sjeli na tronošce. Ostali ukućani radili bi svoj dio dobijenog posla. Njihove djevojke izuvale bi nam cipele, izmećem i arape, sušile i krpile obuće. Dok se na to nismo navikli, bilo nam je neprijatno da nam netko skida s nogu prljavu obuću. No, takvi su običaji i njima smo se pokoravali. Starije domaćice pripremale bi i dijelile hranu. Sticali smo dojam da im je svima želja da borca treba na određeni način osposobiti za izvršenje njegovih zadataka, osim što ga treba nahraniti. Navećem bih kako smo se tih dana snabdijevali. Jela su se jednom dnevno topla jela. Ponekad smo sami spremali tu hranu za koju se brinuo intendant u bataljonu. Hrana se kuhala samo u jednom kazanu. Taj topli obrok uzimali smo navećem. U isto vrijeme spremao se još jedan hladan obrok koji bi se obično dijelio poslije večere (namijenjen do idućeg večere). Obrok se uglavnom sastojao od pečene ovčetine ili suhog mesa. A, razumije se, našlo bi se i rakije u uturicama.

Hladni obrok obi no bismo pojeli ujutro, ili u predahu borbe. A onda — ostajali bez i ega povazdan. Ali to je bilo rijetko zahvaljuju i baš narodu toga kraja. Seljaci bi donosili gotovu hranu u mjesta gdje smo se zatekli. Koliko su nas samo puta žene do ekivale sa šerpama hrane, raznim srpskim specijalitetima, a kojih je uvijek bilo obilato. Kako sam ja naj eš e, osim intendanta, kao komesar bataljona, kontaktirao sa seljacima, ne uzimaju i u obzir politika pitanja, najteže mi je bilo kad bi odbornici ili pak seljaci pitali za brojno stanje boraca, da bi za sve ljudstvo spremili hranu. Obi no sam im govorio da ih ima više nego što ih je bilo, s namjerom da ne bi doznali ta no brojno stanje, jer je to bila tajna. Tako mi se prilikom dolaska u jedno selo kod Arilja desilo da sam odbornicima rekao da nas ima 400 boraca, a bilo ih je nešto više od 180. Seljaci su se udili:

— A gdje je ta vojska? — Ovdje u selu nema toliko . . .

Na položaju, rekao sam im. Dogovorili smo se kako da se nahrane. Najzad se jedan od njih javio:

— Druže komesare, pošalji k meni 30 na ru ak.

Zatim se odmah javio drugi i zatražio da njemu uputim 50 boraca, tre i je tražio da mu pošaljem 70, etvrti pak ravno 100. Peti je želio da bude najgostoljubiviji:

— Druže komesare, pošalji k meni svu ostalu vojsku! . . . Bit e za sve hrane.

Eto, to su dva isje ka o doživljajima boraca 1. bataljona 2. dalmatinske brigade. Vidi se koliko su ti skromni ljudi, srbijanski seljaci, bili spremni da u ine za svoju vojsku, za svoje borce, ono što su mogli da pruže kao ljudi.

Naša brigada izdržavala je strahovite napore: marševe, nespavanje, este borbe i loše snabdijevanje. Sve smo to mi mogli savladati zahvaljuju i pomo i tog naroda našim borcima na svakom koraku. Krv i kosti Dalmatinaca miješale su se s krvlju Srbijanaca i svih onih koji su se borili na našoj strani.

Paško Mijan

JOŠ JEDAN PODVIG 1. BATALJONA

Dvadeset prvog januara 1944. godine dobili smo zadatak za pokret u pravcu Bijelih brda. Tog jutra bila je gusta magla koja nam je omogu ila da podi emo pod neprijateljske položaje. Bili smo obaviješteni da se na ovom prostoru nalaze etni ke grupe koje ni tada, kao ni ranije, nisu predstavljale ozbiljnu vojni ku snagu.

Me utim, nismo znali da se na ovom prostoru nalazi i oko 120 Nijemaca. Kada smo se približili na domak Bijelih brda Švabe su pružile žestok otpor. Komandant bataljona Dušan Vladuši naredio je juriš. Na platou Bijelih brda nalazila se jedna selja ka ku a, a nadomak nje bili su njema ki bunker i. Išli smo jedan uz drugoga tako da smo se u jednom trenutku našli drug Bogdan Sijan i ja na vratima ove usamljene ku e. Ja sam stajao sa njegove lijeve strane kada smo na rastojanju od etiri-pet metara ugledali njema kog vojnika sa šljemom na glavi i strojnicom oko vrata. Gledali smo se o i u o i s njema kim vojnikom. U ošku ku e

na drvenom sanduku sjedila je starica, najvjerojatnije doma ica ove ku e. Drug Bogdan je velikom brzinom izvukao svoju parabelu i pucao u njema kog vojnika koji je pao mrtav ispred nogu starice poprskavši je krvlju. Starica je blijeda gledala ne rekavši ni rije . Pošto smo uzeli strojnicu i ostali pribor koji smo našli kod ubijenog vojnika, napustili smo ku u da bismo se pridružili našim drugovima i nastavili juriš. Svi borci, na elu s komandantom krenuli su hrabro naprijed, skakali u rovove i poslije izvjesnog vremena uspjeli smo da osiguramo pobjedu i da Nijemce potu emo.

Zbog izuzetne hrabrosti Bogdana Sijana smatrao sam za potrebno i želio da ovaj podvig opišem da ne padne u zaborav. Prisebnost i snažljivost karakteristika je hrabrih ljudi kakav je u ovoj konkretnoj situaciji bio i drug Sijan. Herojstvo je bila odlika svih naših boraca, ali je ipak bilo pojedinaca, kao Dušan, koji su se izrazito isticali svojom hrabroš u i izazivali divljenje svih nas.

Zbog izuzetne hrabrosti cio bataljon, na elu s hrabrim komandantom Dušanom Vladušim, pohvaljen je od štaba brigade.

Ivan M. Mrša

VRATILI SMO PUŠKOMITRALJEZ

Poslije borbe za Ivanjicu povukli smo se u selo Kušice. Ljudi su slavili Božić 1944. godine. Razmjestili smo se po kućama za odmor koji nam je poslije višednevnog marša i borbi po hladno i snijegu tako bio potreban. Ja i još dvojica drugova, od kojih su bila dva Talijana, razmjestili smo se kod jednog domaćina. Bili smo vrlo srdačno primljeni, a domaćini su se trudili da nas što bolje ugoste. Bez obzira na to mi se u ovom selu i okolini Ivanjice nismo osjećali ali potpuno sigurno. Bili smo prva partizanska jedinica u ovom kraju u kome su utjecaj imali četnici, a po garnizonima bili Nijemci i Bugari. Ovaj narod je bio pod utjecajem neprijateljske propagande, iako je bilo vidno da se i prema njima odnose rezervirano.

Rano ujutro po mraku smo ponovno krenuli prema Ivanjici i kada se razdani zapazili smo da u koloni naše čete nema one dvojice Talijana. Jedan se zvao Bruno i bio je stekao naše veliko povjerenje. Po eo je dobro da se s nama sporazumijeva i komandir ga je odredio za puškomitraljesca na talijanskom »fiatu«, a za njegova pomoćnika je odredio onog drugog Talijana.

Rade Govorin i ja bili smo određeni da se vratimo u selo odakle smo pošli i da »po cijenu života« pronađemo puškomitraljez, a ako budemo mogli da pronađemo Talijane i dovedemo u jedinicu.

Ni ja, a Rade posebno, nismo oduševljeno primili ovaj zadatak. Radi su od dugog marša po snijegu natekle noge te je, nemogavši se obući, morao hodati bos. Osim toga udaljavali smo se od jedinice i nismo znali gdje i kada ćemo je naći. Pomišljali smo da nas mogu napasti neprijateljske patrole koje su tuda kretale.

Kako smo se dogovorili usput došli smo pred kuću u kojoj smo no ili i naglo upali povikavši: »Gdje je puškomitraljez?«, »Gdje su Talijani?«. Domaćin se nije zbio već odmah pošao u kukuruzarnik i

donio puškomitraljez i municiju. Objasnio nam je da se i sam za udio kada je po našem odlasku, vidio da nam je ostalo oružje, te da ga je sakrio. Nije nam znao ili nije nam htio objasniti kuda su krenuli Talijani.

Radi se nije išlo u potjeru za ovima, jer sa onakvim nogama nije ni mogao, a osim toga nije ni bio sposoban marševati. Doma ica mu je ugrijala vodu i zasolila je. Nekoliko sati držao je noge u vodi i uspio je da nazuje cipele. Za to vrijeme ja sam patrolirao kroz selo, ali više mi je bilo stalo da nas netko ne iznenadi nego da tražim bjegunce.

Zahvalili smo se doma inima i krenuli za jedinicom. Kada smo došli u predgra e Ivanjice rekli su nam da tamo naših više nema i da su odstupili, ali nisu znali kamo. Bili smo zbunjeni, ali odlučili smo po i tamo odakle smo krenuli ju e. Marševali smo cijeli dan ohrabreni jer smo po tragu i prtini u snijegu osje ali da smo na pravom putu. Predve er smo naišli na naš etvrti bataljon, a onda nam nije bilo teško na i i naš tre i bataljon. Raportirali smo našem komandiru i predali puškomitraljez i municiju, ali smo i odmah protestirali jer nam kuvar nije ostavio ve eru. Rade je bio glasnjiji od mene i zaradio dva sata prekoredne straže iste no i.

Petar Pijanovi

ANA — PRIMJERNA DRUGARICA

Naš 3. bataljon su neki »zli jezici« nazivali »ljubavni« bataljon. Me utim, nama to nije smetalo, jer je on zaista imao dosta lijepih djevojaka a gdje su one ima i lijepih pogleda. Ali, naš bataljon je bio i ono drugo: jaka udarna jedinica naše brigade, spremna u svako doba da izvrši najsloženije zadatke isto onako kao i naši ostali bataljoni, u kojima je tako er bilo lijepih djevojaka.

Naše se drugarice nisu — ne mislim pritom samo na 3. bataljon, ve na sve ostale — u pogledu hrabrosti, ratne vještine i izvršavanja bilo kakvog zadatka ni im razlikovale od svojih drugova boraca. Izvršavale su i takve zadatke koji su i mnogim muškarcima i fizi ki jakim momcima izgledali nemogu i. Za njih nije bilo nepremostivih prepreka. Nijedna se nije ustru avala da munjevito prisko i ranjenom ili poginulom drugu, da ga stavi na le a i pobjegne s njim u zaklon da bi mu pružila prvu pomo ili ga sklonila da neprijatelj ne do e do njegovog ranjenog ili mrtvog tijela. Odnosno, nijedna se nije ustru avala da se odmah lati bor eva oružja i da, znala ki, nastavi borbu protiv neprijatelja. Takve su bile i Ana i Luca, i Zdenka i Milka, i Manda i Milica, i Sefika i Dragica, dvije Ivanke, Zora i Cela, Vojna, Senka, Ljubica i Zorka. Takve su bile sve i u sve njih smo imali puno povjerenje.

Me utim, ja ovom prilikom ne u govoriti o svima drugaricama. Protagonista ove pri e bit e samo jedna od njih, koja, na žalost, više nije me u živima. Ali, kroz njen lik vidim i sve ostale naše drugarice, ijim se djelima divim i ponosim. Sada je rije o Ani (Jove) Kadijevi . Ro ena je u siromašnoj selja koj, srpskoj porodici, u selu Glavini, kod Imotskoga. Dolazak okupatora — talijanskih fašista i ustaških zlikovaca i njihove strahovlade — do ekala je u svom rodnom selu, u 16. godini

života. Ubrzo je osjetila težak ustaški teror i veliku neizvjesnost za život, ne samo svoj, već i itavog srpskog življa na području Imotske krajine. Zapravo 29. lipnja 1941. godine ustaše su pohapsile sve Srbe. Sposobne muškarce su strpali u zatvor Kotarskog suda u Imotskomu, a starce, žene i djecu u improvizirani logor, u Glavini. I oni u zatvoru, kao i ovi u logoru, bili su jednako maltretirani, izloženi udarcima i prijetnjom smrti. Ustaški logornik je za sve njih imao jedno rješenje: strijeljati i baciti u »Crveno jezero« kod Imotskoga, ili ih odvesti u neki logor, odakle se, naravno, nijedan ne bi vratio natrag! Hrvatski življ je s gnušanjem primio ovu vijest, a dobar dio estitih Hrvata, koji su smatrali da će svojim ugledom uspjeti da se Srbi oslobode, svakodnevno su u tim kritičnim danima oblijetali oke ustaškog stana i zahtijevali i molili da se njihova braća Srbi oslobode zato eništvu i istrijebljenju. Međutim, ustaše su bili neumoljivi. »To je naredba Poglavnika!« — odgovorili su kada ništa drugo nisu htjeli da kažu. Međutim, Komunistička partija se svestrano angažirala i tražila put kako da se Srbi oslobode. Zadužila je tajno tada tri ugledne ličnosti, za koje je smatrala da mogu uspješno utjecati na Talijane. Sudac Kruno Marijani, gvardijan Franjevačkog samostana fra Ciro Ujević i advokat Ante Jerković sačinjavali su tu trojku. Izlažući i se opasnostima da će biti otkriveni, svaki se na svoj način i svojim kanalom povezuje s komandantom talijanskog bataljona, pukovnikom Destinom. Predočili su mu nesagledive posljedice ako se ma šta dogodi srpskom življu i tražili da Talijani, kao okupatori, puste Srbe na slobodu. U tom smislu su se zalagali i Pavle Lozo, veteran Partije, i to pismom upućenom samom talijanskom komandantu, potom niz drugih komunističkih, među kojima Jura Ivkošić, Vicko Ujević, Marko Bekavac, Jure Patrlj, Milko Bitanga, Marko Bauk i drugi. Mate Bradvica je rukovodio trojkom zaduženom da obrađuje Talijane. Za sve to vrijeme Srbi su u neizvjesnosti bili u zatvoru, otkrivali i ono najgore, posebno kada su saznali da je njihova pokretna imovina već bila dodijeljena ustaškim i proustaškim porodicama. Međutim, ipak talijanska "savjest" proradi. Iznenada njihovi vojnici razjuriše ustaške straže, postavivši svoje i preuzevši upravljanje zatvora i logora. I postepeno počeli da puštaju Srbe na slobodu, doduše u grupama, jer su se pribojavali ako to urade odjednom, da bi ovi mogli da se late oružja i pobjegnu u šumu. Tako do kraja prve dekade kolovoza svi Srbi ugledaše svjetlost dana. Naravno, mi se ne zavaravamo da je to gest humanosti, iako ne apstrahiramo zalaganje većine Hrvata da se njihova braća puste na slobodu. Više smo spremni da vjerujemo da je to politika, svedena na to da se i dalje sva nada i da Talijani Srbe, jednoga dana, kao što su uradili s popovim ujevićem u Kninu, uvuku u svoja kola, u borbu protiv partizana. Na njihovu žalost takva politika je u ovom slučaju bila potpuno jalova i kratkovidna. Nijedan Srbin s područja ove Krajine nije otišao u etnike! Naprotiv, ogromna većina njih, sposobnih muškaraca i djevojaka, skupa sa svojom braćom Hrvatima, prekaljivala se pod utjecajem Partije i radosno dočekala prvo oslobođenje Imotskoga veljače 1943. godine. Tada su, pod Titovom zastavom, skupa otišli u partizane. Za Srbe je, i za našu Anu, naravno, logor (i zatvor) predstavljao kovačicu otpora, jeda i osvete, što su svi pokazali svojom borbenošću i sviješću u svim bitkama u kojima su učestvovali.

Naša je Ana stupila u redove 2. dalmatinske. Hrabrost i samoprije-gor svojstven zaista prekaljenim borcima pokazala je ona odmah u prvom vatrenom »krštenju«. Potvrđivala se u bitkama na Neretvi, Barama, Drini, na raznim poprištima u Crnoj Gori, Sandžaku i Srbiji. Bila je veoma dobar drug i primjerna u svom ponašanju. Izgledalo je da na nju nisu nepovoljno djelovali ni dugi marševi, ni mrazevi, snijeg, led, kiše, vjetrovi. . . Nikada nije kazala da je umorna. Sazrijevaio je u njoj estiti lik borca revolucije i Komunisti ke partije. Djelovala je veoma skromno, iako je imala smisla za vesele pri e, šale i dobacivanja. esto sam je sretao u marševima s puškomitraljezom na ramenu, iako nije fizi ki, barem naoko, bila pogodna za to. Voljela je istinu i kritizirala slobodno ono što je smatrala da nije bilo u redu. Zaista smo je svi voljeli, jer je to svim svojim bi em zasluživala. Takva je ostala sve do onog dana kada smo se za navijeke s njom rastali.

Nakon povratka iz Srbije u Sandžak jedinice naše brigade su bile locirane u selima u blizini Priboja. Tada smo doživjeli dva neprijatna rastanka. Zapravo, 25. sije nja 1944. godine u selu Sastavci štab 2. pro-leterske divizije priredio je u ast Dalmatinaca oproštajnu ve eru. Prisus-stvovali su lanovi štabova svih brigada ove divizije i svi lanovi štabova bataljona naše brigade (me u kojima sam bio i ja u svojstvu komesara 3. bataljona). Za ve erom je drug Ljubo Vu kovi , tadašnji komandant divizije, a svojevremeno i komandant naše brigade, saop io da 2. dalma-tinska odlazi u sastav Primorske operativne grupe. Izrekao je toliko lijepih rije i za naše borce i našu brigadu da smo od radosti pustili suze: zbog toga što nas je takvim hvalospjevima zapljusnuo i zbog toga što moramo da se rastanemo s 2. proleterskom divizijom, u kojoj smo stekli veliko iskustvo, dobre drugove i dobre borce i prijatelje. Na pozdravni govor druga Ljube Vu kovi a, odgovorio je veoma biranim i dirljivim rije ima tadašnji komandant naše brigade, drug Obrad Egi . Rastali smo se uz bezbroj zagrljaja, poljubaca, dobrih želja i na kraju s bora kim: Dovi enja do kona ne pobjede i slobode!

To je bio veoma dirljiv i težak rastanak s našom divizijom, ali to nije bilo sve. Sutradan, kada smo krenuli na devetodnevni marš prema Kolašinu, u blizini sela Kasindola napadoše nas etnici. Nanijeli smo im gubitke od 5 mrtvih i nekoliko ranjenih, ali rastadosmo se i s našom Anom Kadijevi . Smrtno je pogodi zlikova ko etni ko zrno. Sahranismo je u jednoj šumi, na jednom proplanku, na dostupnom mjestu. I »vidim« pred o ima našeg referenta saniteta drugaricu Stevku Bezbradicu kako joj priprema vje ni ležaj i kako ga je, rone i suzu za suzom, okitila poljskim zimzelenim šibljem. Odali smo joj po ast ispalivši i jedan rafal iz puškomitraljeza s kojim se Ana rado družila. Njenom pogibijom izgubismo još jednog prekaljenog borca naše revolucije. Odužila se svima nama, svom Imotskom i svojim roditeljima, jer je asno i hrabro ostavi-la svoje mlade kosti za ciljeve zbog kojih je napustila svoju Glavinu. Lik Ane Kadijevi ne e izbljediti u našim sje anjima, jer nas je svojim neposrednim nastupom i razvijanim drugarstvom jednostavno plijenila.

Na kraju treba ista i da sam pišu i o našoj Ani upu ivao svoje misli i na sve drugarice našeg bataljona, na one poginule u ratu ili umrle poslije rata i na sve ostale drugarice u jedinicama NOV i POJ. Sve su one, manje ili više, dijelile istu sudbinu s nama muškarcima; dijelile

su muke, patnje, žalosti i radosti u borbi za iste ciljeve. Zbog toga svima njima dugujemo zasluženno poštovanje, priznanje i zahvalnost za sve ono što su osno i nesebično dali na našim zajedničkim zadacima. Ponosimo se što smo u njima imali takve suradnike i drugove koji nijesu prezali ni pred kakvim teškoćama.

Pero Trutin

SPOMEN JUNAKU I BRIGADI KOD UŽICE*

Hrabri borac 2. dalmatinske brigade prilikom prodora proletera u Srbiju, etnici ga uhvatiše iz zasede, zverski izmučiše i na ovom mestu mrtvog obesili na telegrafskom stubu u osvit slobode 14. januara 1944. godine. Savez boraca NOR Titove Užice, 14. aprila 1974. godine.

Ovo su reči s obnovljenog spomenika hrabrom Dalmatincu, borcu koji je nedavno otkriven na Sari a osoju, na severoistočnom prilazu Titovom Užicu. Pedesetak metara dalje otkriven je takođe obnovljeni spomenik neznatom junaku, podoficiru bivše jugoslovenske vojske, koji je 15. aprila 1941. godine, nepunih deset dana poslije kapitulacije stare Jugoslavije hteo da zaustavi prodor neprijatelja. Sa svežnjom bombi skoro je na nemački tenk, onesposobio ga, ali je i sam poginuo.

Sve do 1958. godine nije se znalo da je hrabri Dalmatinac Mate Aljinovi, rodom iz Zrnovnice kod Splita. Službu je hteo da se na Sari a osoju, na maloj udaljenosti, na u grobovi dvojice junaka, simboli herojstva i borbe za odbranu grada i domovine.

Ljudi s poštovanjem i pažnjom prolaze pored ovih grobova odaju i poštu hrabrim vojnicima, simbolima hrabrosti naših ljudi u borbi za slobodu. Mlade generacije, uenice, prihvatili su to i o svakom prazniku, naročito 14. januara i 15. aprila svake godine, dolaze ovdje da se nadahnu ljubavlju za domovinu i junaštvom koje su pokazali neznani junak i hrabri Mate Aljinovi.

Govore i na svečanosti povodom otkrivanja obnovljenih spomenika, Miloje Milanovi, sekretar Opštinskog komiteta Saveza komunista Titove Užice, između ostalog, je rekao:

»Umro je hrabri partizan, Dalmatinac Mate Aljinovi, koji je prolio krv u borbi za oslobođenje našeg kraja. Umro je svestan da se, oslobođeni i Srbiju, bori i za slobodu svoje Dalmacije, svih krajeva Jugoslavije. Umro je kuju i bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti. Sari a osoje dobilo je još jednog svog junaka. Još jedan grob, grob oslobodioca nalazi se ovde od 14. januara 1944. godine. Narod je sahranio Matu Aljinovi a na mestu gdje je i obešen. Čuvao je njegov grob kao izvor snage za borbu koja je još trajala.

Dva groba na Sari a osoju — grob neznatog junaka, koji hrabro pogibe u odbrani od najezde okupatora, i grob oslobodioca — partizana, koji život dade za slobodu svog naroda i u vršenju bratstva i jedinstva.

* Preuzeto iz »Poruke borca, 1979«.

Njihovi grobovi stoje kao simbol snage i otpora ovog naroda i dokaz da se on nikada ne može pokoriti.«

Vratimo se 30 godina i nekoliko meseci unazad. Partizanska vojska je organizovana i snažna. Nezadrživo juriša ka kona nom osloboenju zemlje. Sloboda se ra a.

Proleterske divizije krenule su na svoj pobedonosni marš u Srbiju. Užice o ekuju sinove i k eri koji putevi Revolucije odvedoše u sve krajeve Jugoslavije.

Posije kobne prijepoljske bitke, po etkom decembra 1943. godine, brigade iz sastava 2. divizije okupile su se na tromi i Crne Gore, Srbije i Bosne i Hercegovine, pregrupisale, popunile i pripremile za nove okršaje.

Prvih dana januara 1944. godine delovi 2. proleterske divizije, me u kojima i 2. dalmatinska brigada, izbijaju na Lim i Uvac, prelaze na Zlatibor sa zadatkom da unište etni ku grupaciju, koja je tu bila formirana.

U stroju 2. dalmatinske je i Mate Aljinovi , kršni Dalmatinac, ro en u Žrnovnici kod Splita, 4. jula 1921. godine. Kod ku e je ostavio roditelje, brata i sestre. Mate je prekaljen, neustrašiv borac. Za sobom ima ve dve godine ratnog iskustva.

Na Borovoj glavi, na Zlatiboru, u borbama s etnicima uhva en je Mate Aljinovi . Uхватili su ga etnici zloglasnoga Dušana Radovi a Kondora, komandanta Zlatiborskog etni kog korpusa i, 13. januara 1944. godine doveli u Dobrodo, današnje Lunovo selo. U etni kom štabu po elo je mu enje. Sav bes iskaljen je na nedužnom borcu. Mate je hrabro podnosio sva mu enja i zlostavljanja. Ni re progovorio nije, ni o sebi, ni o pokretu partizanskih jedinica. etnici su bili besni. Preki sud ga je osudio na smrt.

etnici su sa Mate skinuli odelo, izuli cipele . . . Obukli su mu neke dronjke. U no i izme u 13. i 14. januara dva etnika — kolja a povelili su Matu u Užice. Po snegu i mrazu, bosonoga, terali su i usput udarali. Došli su na Sari a osoje. Nisu prešli ni pedesetak metara od mesta gdje je sahranjen neznani junak, s desne strane puta, naredili su Aljinovi u da sedne »da se malo odmori«. im je seo, etnici su ga uhvatili za ruke, noge i kosu. Kame su sevnule. Jako telo hrabrog Dalmatinca bilo je preslabo da izdrži 42 uboda kame. Krvava igra trajala je dugo, ali Mate ni glasa nije pustio. Izdahnuo je posle jednog asa. etni kim zverima nije bilo to dovoljno, ve su mrtvog junaka obesili na telegrafski stub. Na grudi su mu oka ili tablu na kojoj je pisalo: »Ovako e svako pro i ko voli Tita bandita, a ne voli kralja Petra Drugog«.

Posle dva dana meštani su pored puta iskopali grob i sahranili Matu na mestu gde je juna ki umro.

Rat je završen, a grob je zarastao u travu. Nije bio obeležen. Nije se ta no znalo ime i prezime partizana — junaka koji tu leži. Prema pri anju seljaka s Borove glave i iz Dobrodola, partizan se zvao Mate, ili Ante, a prezime mu je bilo Aljenovi , Aljinovi , a možda i Aljanovi . Me utim, jedno je bilo sigurno — ljudi su dobro upamtili da je partizan bio Dalmatinac.

Posle rata roditelji Mate Aljinovi a bili su obavešteni da im je sin nestao prvih dana januara 1944. godine i verovatno je poginuo u blizini Kokinog Broda (nekoliko kilometara od Borove glave, prim. p.). Njegov seljanin, Stipe Peri i , koji je s Matom bio u istoj brigadi, vidio ga je

ivog, tako er po etkom januara, na brežuljku u predelu Sikirice. Pri alo
;e zatim da je Mate nestao, poginuo •••

Novinar titovouži kih »Vesti«, Milorad Miroslavljevi sada dopisnik
^adio-televizije Beograd iz Titovog Uzica, pisao je po etkom jula 1958.
'odine u »Vestima« o nepoznatom junaku, Dalmatincu i zamolio itao e
la jave ukoliko nešto znaju. lanak sa sli nim sadržajem Miroslavljevi
ie posle toga objavio u »Slobodnoj Dalmaciji« u Splitu, pod naslovom
»Grob Mate Dalmatinca«.

Nije trebalo dugo ekati. Posle nekoliko dana iz Sputa je stiglo
pismo u kome je stajalo da se n^a napis u »Slobodnoj Dalmaciji« javio
Stipe Aljinovi , iz sela Zrnovnice kod Splita, koji tvrdi da je nepoznati
partizan njegov brat Mate.

Tako je skinut veo tajne s jednog groba na Sari a osoju. Rodbina
Mate Aljinovi a je kona no saznala gde je i kako umro njihov najmiliji,
gde je sahranjen njihov Mate. Na spomenicima neznanom junaku i Mati
Aliinovi u na Sari a osoju, na pri^{laz}u Titovom Uzicu, uvijek ima svežeg
cve a. Ljudi obilaze ova mesta i P^{rema} grobovima se odnose kao da su
im tu sahranjeni njihovi ro eni, najmiliji. . .

Ako bilo koga u Titovom Uzicu, pa i u enika neke osnovne škole,
upitate za grobove na Sari a osoju, ta no e vam re i ko je i kada tada
sahrnjen, odakle je, u kojoj je jedinici bio kako se borio... Jednom
re ju — ispri a e vam celu istoku o Mati Aljinovicu, hrabrom Dalma-
tincu, partizanu, borcu 2. dalmatinske brigade, i neznanom junaku, po-
doficiru bivše jugoslovenske vojske, koji, iako je zemlja kapitulirala,
nije hteo da se preda.

Mate Aljinovi Dalmatinac je deo istorije Titovog Užica, primer
kako se treba boriti i držati pred neprijateljom, legenda ovog kraja . . .

Mirko Ze i

GLAVA V

U STAROJ CRNOJ GORI, DUBROVA KOM KRAJU I BOKI

Po etkom februara 1944. g. brigada je izašla iz sastava 2. proleterske divizije i napustila zapadnu Srbiju, izvršila devetodnevni marš za Kolašin, a odavde u sastav primorske operativne grupe u rejon Stare Crne Gore.

Od februara do kraja 1944. g. brigada vodi borbe oko Crnogorskog Grahova, Ćeva, Nikšića, Danilovgrada, Vilusa, Bileća, gdje potpuno razbija etničke snage. U estvuje u konačnom osloboenju Trebinja, Dubrovnika i Boke Kotorske.

Po etkom III. 1944. g. u sastav brigade ulazi 3. bataljon 1. dalmatinske brigade kao 5. bataljon.

12. jula 1944. g. brigadi je dodijeljen naziv —PROLETERSKA— i odlikovana je »ORDENOM NARODNOG OSLOBO ENJA«

PO TREĆI PUT U CRNOJ GORI

Na prostor Danilovgrad, Nikšić, Grahovo, stigli smo od Rudog preko Kolašina i Oštroga, poslije dugog i napornog marša. Marš je izvršen u prvoj polovini februara, praten neprekidnom kišom, susnežicom, vjetrom neredovnim odmorom, neredovnom ishranom, otežanim zdravstvenim zbrinjavanjem i nemogu noš u sušenja odjeće i obuće. Takvu situaciju je još više otežavalo kretanje na dijelu maršrute no u, van puteva, uz prisutnost neprijatelja i nenaseljenost. Međutim, borci su bili puni optimizma zbog odlaska u nove krajeve, koji ih još više približavaju rodnom zavičaju.

Dolazak na novu teritoriju karakterističan je svojim posredstvom neprekidnim dnevno-noćnim borbama s neprijateljem u otežanim zimskim uvjetima. U drugoj polovini februara i u toku marta 1944. godine su oštrem borbenom akcijom na prostoru sela Bate — selo Cevo, u kojoj je razbijena velika grupacija etnika. Posebno je bila interesantna borba u selu Cevo, gdje su borci 4. — »krvavog« bataljona u sadejstvu s ostalim bataljonima brigade uništavali i hvatali žive etnike i plijenili njihovu naoružanje i opremu. U toj borbi s mnogobrojno nadmoćnim neprijateljem teško je bilo uotičiti tko je od koga hrabriji.

Borci su upadali kroz prozore i zarobljavali čitave grupe etnika, koji su se posakrivali u kućne ispod kreveta. Posebno se u toj borbi istakla drugarica Dragica Raos, rukovodilac SKOJ-a našeg bataljona, koja je junački pala od kuršuma izdajnika. Njena pogibija teško nas je pogodila. Bilo nam je žalost te predivne djevojke iz Vrgorca, koju su krasili drugarstvo, borbenost i radinost. Više puta, poslije napornih borbi i marševa, ona je sakupljala organizaciju SKOJ-a, održavala sastanke, vršila analizu rada, postavljala zadatke i stalno članovima SKOJ-a ukazivala da u svakom pogledu trebaju služiti primjerom, a ona je i sama služila u svemu primjerom.

Razbijanjem etnika na prostoru sela Cevo, borbeni dejstva su se prenijela na prostor crnogorskog Grahova, u okviru kojih je 4. — »krvavi« bataljon dobio zadatak da vrši obezbjeđivanje s juga. Međutim, bataljon je bio iznenađen od neprijatelja iz Dragalja i u toku povlačenja poginuo nam je komandir 1. čete Milan Vranješ. Pogibija tog junaka, toliko nam je teško pala da dugo nismo mogli vjerovati da ga više ne možemo vidjeti na licu naše čete, niti da iz pokreta ga ima neprijatelja. Njegov lik, hrabrost, razumijevanje i briga za svakog borca bili su više nego roditeljski. Kao vojnik-gardista bivše jugoslavenske vojske spretno i precizno je gađao, tako da se loše proveo svaki onaj koji mu je

došao na nišan. Kao komandir ete stalno je nosio pušku i po punu kožnu torbicu municije i bombi. U borbi je esto ga ao stoje i i iz pokreta, a u akcijama, kada se do e do plijena, uzimao je samo municiju i bombe. U toku podjele hrane posljednji je primao, a »repete« nikad ne bi uzeo, ak i onda kada je bilo dovoljno. U svakom pogledu je služio primjerom, pa je tim i teže njegova pogibija pogodila ne samo borce njegove ete, ve i itavog »krvavog« bataljona i sve one koji su ga poznavali u brigadi.

U narednim borbama stalno je bila prisutna kod boraca osveta za svog palog komandira. Jedna od takvih prilika ubrzo se pružila napadom na etnike u katunskoj nahiji krajem marta. Komandant bataljona Jošo Durbaba, i komesar Augustin Juki , izdali su nare enje 1. eti da razbije etnike i zauzme njihov položaj. Dok je 1. eta, po hladnoj martovskoj no i primala zadatak i kretala se da ga izvrši na licu komandanta Lov enskog odreda izražavao se pesimizam, jer je poznavao koliko su teški položaji i okorjeli etnici toga kraja. Komandant i komesar bataljona su ga uvjerali da e, za kratko, vidjeti šta može da uradi njihova 1. eta.

eta se kretala, razmišljala o napadu i žudila za osvetom palog komandira Vranješa. I dok su etnici sjedili oko vatre, ne o ekuju i da ih netko u to doba i na takvim položajima može napasti, eta se tiho približila na domet ru njih bombi. Bombe su ba ene, otvorena je brza paljba iz svih oružja i etnici su bili iznena eni i savladani. Oko vatre bilo je dosta etnika pobijeno i zaplijenjeno opreme i oružja. Kad je dat signal da su položaji zauzeti, nije bilo kraja radosti u štabu bataljona i u eti, kojoj se ukazala prilika da osveti svog palog komandira.

Takvih i sli njih borbi bilo je dosta na položajima Danilovgrada, Nikši a i Grahova. Sve su se odlikovale brzim manevrom i odlučnoš u pri razbijanju i uništavanju neprijatelja. Na tom prostoru, pored borbi s neprijateljem, poteško e je izazivala oskudica u hrani. U Cucama i na položajima Omuti a i Orla, kod Grahova, dugo je kao ishrana služilo samo par e ov jeg mesa i pola porcije juhe. Kada se nekad do e do malo brašna, itava bi se eta sastala i na vojni koj konferenciji bi nastalo nadglasavanje, da li od to malo brašna praviti kašu ili pe i hljeb. Jedni su davali prednost kaši, drugi hljebu i, u ve ini slu ajeva išlo se na kompromis, ako je jednom kaša, drugi put je hljeb, itd.

To su bili samo rijetki momenti, jer intenzitet borbi nije dozvoljavao da se mnogo misli o željama u ishrani.

U toku proteklih osam mjeseci boravka u Crnoj Gori bilo je dosta borbi i doga aja, me u koje spada i uspjeh u borbama protiv Nijemaca i etnika u augustu u selu Grahovac. Naime, Nijemci i etnici krenuli su u napad na naše položaje na Omuti u, Orlu i selu Grahovo. Napadu je prethodila artiljerijska priprema, i da bi se izbjegli gubici komandant bataljona Nina Novakovi naredio je da se bataljon povu e unazad s položaja. Me utim, etnici i Nijemci nisu kretali iz žice. I dok je bataljon prošao kroz selo Grahovac, pro etni ki elementi su odmah s ve eri otišli da jave neprijatelju da su se partizani povukli. Pošto je štab bataljona za to saznao i o ekivao da e etnici sutradan krenuti iz žice svojim ku ama, komandant bataljona je naredio da jedi-

nice u toku no i zauzmu prvobitne položaje, ali tako tiho da ni psi ne smiju osjetiti naš povratak.

Nare enje je uspješno izvršeno. Jedinice su bile na položajima. Neprijatelj je ujutro, misle i da nema nikoga na položajima, krenuo u tri kolone iz Grahova u pravcu Omuti a, sela Grahovca i Orla. Radi predostrožnosti ga ao je samo ponekom granatom. Uvjeren da nema nikog tako je išao slobodno u kolonama i grupama, da je to li ilo na neku svadbu. Mi smo po ljetnom jutarnjem suncu ekali i ekali. Kad je neprijatelj došao na domet ru nih bombi, po komandi otvorena je prava uraganska vatra iz svih oružja. U svemu tome dominirao je brzi »šarac« 1. ete, koji je zahvatio itavu kolonu na putu koji vodi iz Grahova ka crkvi u selu Grahovac. Neprijatelj se dao u pani no bjekstvo, ostavljaju i mrtve, ranjene, opremu i naoružanje. Nakon toga otvorena je jaka artiljerijska i minobaca ka vatra iz Grahova. U selu Grahovcu bio je pravi šok kad su vidjeli da su partizani, u toku no i, zaposjeli položaje i neprijatelja tako potukli. Ova akcija, kao i mnoge druge prije i poslije, bile su podstrek za još ve a dejstva, posebno za nove borbe, koji su tih dana pristizali u naše redove.

I nakon borbi od februara do oktobra 1944. u kojima je dosta neprijatelja potu eno, a etnici u potpunosti razbijeni, postignut je velik ugled i autoritet kod naroda Crne Gore, a mi smo bili pripremljeni za dejstvo ka Jadranu.

Vasilij Radinovi -Vaso

DJEVOJKA I KOMANDIR

Poslije dvogodišnjih teških i krvavih borbi u sastavu 2. proleter-ske divizije, 2. dalmatinska proleterska brigada je po etkom velja e 1944. izišla iz njenog sastava i krenula iz Srbije preko Crne Gore prema južnoj Dalmaciji.

Rano 8. velja e, u Kolašinu, poslije smotre i pozdrava brigadi od viših štabova i Blaže Jovanovi a, jedinice brigade krenule su prema lijevoj Rijeci i Bio u. Borci su bili razdragani, neumorno pjevaju i, usprkos snježnoj vijavici i susnježici. U toku puta ka Bio u, elni 4. bataljon sreo je magarca, jednog od simbola primorskih krajeva. Pozdrav sa svojim »rodnom zemljakom« bio je veseo i prijatan. Tokom 11. velja e jedinice su izvršile pokret kroz sela Bjelopavli i, ispod kojih se prostirala dolina Zete s Podgoricom, Spužom i Danilovgradom, u kojima su se nalazile njema ke i kvislinške formacije.

Iako u dometu neprijateljskih topova, stanovnici Bjelopavli a izlazili su iz svojih ku a da pozdrave borbe svoje brigade koju su oni nazivali »Druga dalmatinska — edo crnogorsko«.

Kroz sela Jovanovi e i Podvra e kolone eta i bataljona prolazile su izme u ku a i kamenjara iznad sela. Dok je elo 2. bataljona prošlo kroz selo i izbijalo na kamenjar, visoka djevojka, Crnogorka, izletjela je na put i oštrim glasom viknula: »Danu, e je komandir?«

Našavši se u blizinini ove nao ite ljepojke, prišao sam i upitao je: »Šta želiš?« Ona je oštrim pogledom ošinula po koloni, a zatim me strogo pogledala, odmjerila od kape do izama, rekavši: »Kako vodiš te

borce u gustoj koloni, sad e da vas ga aju od Danilovgrada topovi!« Na momenat sam se zbunio, podsvjesno posramio i snažno doviknuo koloni: »Rastojanje 20 metara!«

Nakon nekoliko minuta neizvjesnosti, razvla enja kolone, pristizanja i sustizanja bljesnula je baterija brdskih topova sa visoravni iznad Danilovgrada. Granate su padale po kamenjaru uz prasak kamenja, pe urki dima oko zbunjenih boraca, koji su se zaklonili za stijene i zidove ku a. Poslije petominutne vatre i prorije enih prelijetanja granata produžili smo pokret u pravcu Podostroga.

Nije poznato da li je baka ove djevojke nosila hranu, odje u i municiju na Taraboš ili Bardanjonat (1912. godine), u vrijeme bitke za Skadar. Ali, sigurno je da njoj nije bilo strano i nepoznato kako se treba kretati s kolonom u zoni dometa neprijateljske artiljerije. Njen postupak je razumije se i patriotski i ljudski, onakav kakav naši prijatelji mogu imati prema svojoj ro enoj oslobodila koj vojsci.

Branko Forli

MUKE S PROMRZLIM NOGAMA

Po etkom februara 1944. godine kod Kolašina bio sam pozvan u Stab 2. dalmatinske NOU brigade. Komandant Obrad Egi je samnom razgovarao o dužnosti koju bih trebao primiti. Do tada sam bio politiki komesar 2. ete 4. bataljona, koju sam dužnost jako teško obavljao zbog toga što su mi noge bile u ranama od promrzline u onoj žestokoj zimi koja nas je uhvatila u Sandžaku i Srbiji. Rekao mi je da u mo i lakše obavljati dužnosti politi kog komesara prate e ili zaštitne ete pri štabu brigade, a obe ao mi je da e me vratiti na moju staru dužnost kad ozdravim. Prihvatio sam ponu enu dužnost. U toj zaštitnoj eti ili zaštitnom vodu, kako su ga neki nazivali, bilo je preko 40 boraca (koliko su brojale tada i operativne ete). U njoj je bilo nekoliko drugova bivših rukovodilaca u etama, a tada su bili na raspoloženju štabu brigade. U našoj partijskoj eliji je bilo dvadesetak lanova Partije, a ja sam bio istodobno i sekretar te partijske elije.

Tek što sam primio novu dužnost nare en je pokret prema Nikši u i Podgorici. Po jako teškom nevremenu išli smo nekoliko dana. Zaustavili smo se u selima Bogmilovi i i Miljevici, pored kojih ide cesta od Nikši a prema Podgorici. Stab brigade sa prištapskim jedinicama se zaustavio u selu Bogmilovi i, u koje smo došli u zoru. Cim smo stigli u selo pozvao me drug Mate Ujevi , politiki komesar brigade, i naredio mi da uradim sve što je potrebno kako bi se što prije nahranili konji, odmorili ljudi, nešto pojeli, pa da se što prije krene naprijed za s. Meoce. Smjestili smo se u jednu veliku ku u na tavan. Konje smo ostavili u velikom dvorištu toga gazdinstva. Potražio sam odbornika sela, ali je na našu sre u upravo gazda te ku e bio odbornik sela. On je imao nekoliko velikih stogova sijena. Sam se ponudio da e dati sijena koliko bude ustrebalo. Potom su konjevodci pošli do stogova i uzeli potrebnu koliinu sijena koju su dali konjima. Naši uvijek vrijedni i neumorni kuhari Stipani ev Ive i Jurkovi Jelica su postavili kazan da zakuha voda. Vje-

rovali su da ćemo od toga bogatog seljaka dobiti par kilograma pure i ako bude šta mrsa. Ja sam zamolio odbornika i on nam je dao 3—4 kilograma kukuruznog brašna i 2—3 kilograma suhe slanine. To nam je dobro došlo, pa je naš dobar Ivo brzo spremio kašu koju je podijelio borcima uz komad slanine. Ja sam dao urednu potvrdu odborniku, kakva se onda izdavala, i on je bio zadovoljan. Poslije toga su borci namirisali da u kući ima i rakije. Molili su me da pitam odbornika koju litru da bi se lakše ugrijali. U tome mi se javila kćerka odbornika, jedna jako kršna dvadesetgodišnja djevojka, i rekla mi u uho da je ona u skopjevskoj organizaciji. Rekla mi je da staroga ne pitam za rakiju jer da nam ne može dati pošto je nema dosta, već da će nam ona dati jednu uturu što je i u inila.

Nakon ručka smo pošli u pravcu Meoca. Donekle smo došli sa konjima, ali se dalje nisu mogli probijati po ogromnom snijegu. Jedva smo ih smjestili u neke pojate, preuzeli njihov teret i nosili na leđima. U Meocima smo se smjestili u neke pojate, a za štab brigade smo našli nešto bolju kuću. Tu smo odredili zaštitu koja je bila potrebna.

Nekoliko dana nakon dolaska u selo Meoce došao mi je kurir iz štaba brigade i donio pismo od političkog komesara brigade, u kome je stajalo da trebam sazvati sastanak partijske ćelije u određeni sat, na kojega će i on doći. Sazvao sam sastanak u određeni sat, na kojega su došli svi drugovi koji nisu bili na dužnosti. Došli su i drugovi Mate Ujević, politički komesar i Krste Kursar »Kuci«, intendant brigade. Prije početka sastanka drug Mate mi je rekao o čemu se radi, da sam optužen da sam uzimao od seljaka hranu, rakiju, neki šinjel, za što treba da odgovaram. Mene je to iznenadilo i uvrijedilo pa nisam znao šta da radim. Rekao sam mu da on vodi sastanak, na što je on bio i predodređen. Odmah u početku sastanka, pitao me je da li znam kako treba da se ponašaju kod naroda narodni borci. To me jako uvrijedilo. Čudio sam se da mi postavlja takvo pitanje, kad je znao da sam ja od formiranja brigade i ranije u isto drugove kako treba da se ponašaju. Rekao sam mu da ispituje, a ja da odgovaram. U optužbi, koju je uputio onaj nevaljali odbornik iz Mandića preko političkog komesara bataljona Pera Trutina, stajalo je da sam uzimao sijeno za konje, kukuruzno brašno, slaninu, rakiju i omašeni šinjel. Iznio sam kako mi je odbornik sam dao sijeno za konje a da sam ja tražio hranu za ljude i dao mu propisanu potvrdu. Rekao sam da sam kriv samo za to što sam pristao da ona skopjevka daje borcima uturicu rakije, za koju nisam izdao potvrdu samo za to što ona nije htjela. A šta se tiče omašeni šinjela od biv. jugoslavenske vojske, ja ni sada ne znam tko ga je uzeo. Čudno je bilo ponašanje druga Mate Ujevića i Krste Kursara koji su vjerovali onoj optužbi odbornika i izvještaju Trutina, a meni ni najmanje. To me toliko vrijeđalo da nisam mogao izdržati krive optužbe. Svi drugovi, osim Ante Kapitanovića, bili su kao ošamućeni. Oni nisu bili upoznati sa situacijom. Nisu znali da sam ja dao potvrdu za sve ono što sam dobio od odbornika pa nisu ni meni vjerovali. Tu su drugovi Ujević i Kursar insistirali da mene treba partijski kazniti. Tražili su Kapitanovića da iznese kako je uzeo šinjel. On je izjavio da ga je uzeo zato što je njegov bio poderan. Iznio je da Milo Vlahov, kao politički komesar ćelije, nije za to znao. I pored toga,

kada su njega pitali kakvu bi kaznu trebalo odrediti Milu Vlahovu radi tih grešaka izjasnio se da bi kazna bila isključena iz Partije. Svi drugi su šutjeli.

Ive Stipanić je iznio kako je on doživio to snabdijevanje u Mandrima i potvrdio da nam je odbornik bio vrlo uslužan i dao nam ono što je drug Vlahov iznio. Tvrđio je da je on vidio kada mu je data potvrda za sijeno, kukuruzno brašno i slaninu, a za uturicu rakije, koju je dala kerka odbornikova na koju nije data potvrda, ne bi trebalo tako oštro postupati, jer za to naš komesar nije uopće kriv. Sta se ti e kra e šinjela, rekao je on, treba da odgovara sam Ante Kapitanović. Nakon toga su ve ina ostalih članova Partije bili za to da me se uopće ne kazni jer nisam ni najmanje kriv. Drugovi Ujević i Kursar su, i pored toga, insistirali da me se kazni zato što sam ja najodgovorniji za sve što se u etički dešava.

Taj postupak sa mnom, da me se nedužno kazni, jako me uvrijedio. Sko io sam od bijesa i povikao: »Radite što hoćete! Ja ne priznajem nikakvu kaznu! Idem iz ovdje u borbenu jedinicu, pa iako sam sa zdravljem u slabom stanju!« Izišao sam iz te kućice i pošao tražiti svoj 4. bataljon. Došao sam u štab brigade i sve ispričao drugu komandantu Obradu Egiću. On me je saslušao, preporučio da ne idem u svoj bataljon, ve da malo sa ekam, jer me predviđaju poslati na dužnost političkog komesara pratećeg štaba Primorske operativne grupe, koja se tih dana formirala. Rekao sam mu da mi je jako teško po i iz brigade. Obećao mi je da će me povući natrag kad budem bolje sa zdravljem nogu.

Na to sam pristao, pa smo ja i drug Ante Vlajić, sa dvadesetak boraca iz brigade pošli u mjesto gdje se nalazio štab Primorske operativne grupe. Tamo smo se javili političkom komesaru kome sam predao pismo upućeno od komandanta naše brigade druga Obrada Egića. Odmah smo dobili dužnosti. Drug Ante Vlajić bio je komandir ete, a ja sam bio politički komesar. Zamjenik komandira je bio jedan drug iz Bokeljskog NOPO, a zamjenik političkog komesara jedan drug iz 6. crnogorske brigade. Bilo mu je ime Gojko, a bio je prvoborac iz ustaničkih dana. U etički je bilo 26 članova KPJ i to tačno 13 Dalmatinaca i 13 Crnogoraca. Ovih 50% jednih i drugih ne bi bilo važno kad se ne bi radilo o donošenju odluke o kazni zamjenika političkog komesara koji nije dobro postupao s narodom u jednoj prilici. Iako su svi Crnogorci smatrali da taj drug Gojko nije toliko pogriješio da ga treba partijski kazniti, a Dalmatinci su bili za to da ga treba partijski kazniti za to što je oduzimao hranu seljacima, što je bilo strogo zabranjeno. Tom sastanku je prisustvovao Jagoš Uskoković kao politički komesar Primorske operativne grupe i kada je saslušao sve i vidio rezultate glasanja za kažnjavanje rekao je: »Da nisam Crnogorac, lako bih donio oluku!« i prekinuo sastanak. Ove njegove riječi su unijele pometnju me u sve članove Partije. Ja sam pošao drugu Jagošu da se objasnimo, jer sam htio da jasno vidim njegovo mišljenje. Rekao mi je da je Gojko stvarno kriv, ali ga se nije moglo kazniti zbog toga što su svi Crnogorci bili za to da ga se ne kazni. Dalmatinci su bili u pravu kada su bili za to da ga se kazni, pa se eto u toj situaciji nije mogao opredijeliti na stranu Dalmatinaca da ne povrijedi sujetu Crnogoraca. Smatrao sam da ti postupci nisu

komunisti ki, pa sam u prvoj prilici, kada je drug Obrad Egi došao u štab grupe zamolio ga da ja odem u svoju brigadu. Obeao mi je da me povu i u najskorije vrijeme, što je i učinio.

Milo Vlahov

BORBE OKO GRAHOVA

Po etkom marta 1944. godine bilo je predviđeno da se po drugi put napadne neprijateljsko uporište Grahovo. Ovaj drugi napad je predviđen u nešto izmenjenom rasporedu jedinica i njihovom pojačanju.

Otpočelo se sa detaljnim pripremama s kojima će biti upoznat svaki borac, vod, četa i bataljon. U tom cilju, održani su sastanci SKOJ-a i KP, na kojima je ukazano na greške i slabosti u prethodnom napadu.

Zima je bila jaka i snežna, pa smo odlučili da prikupimo što više belih ogrtača, aršava, košulja i donjeg veša što bi borci oblačili ili preko odeće i na taj način se što bolje, neprimetno privukli i savladali Grahovsko Polje. Ovakva priprema i organizacija nam je davala garanciju da uporište ovog puta mora pasti.

Napad je trebalo da otpočne u 2. i 3. marta. Međutim, neprijatelj je preko svojih jataka saznao za naše namere, te je u cilju pomoći svom grahovskom garnizonu, uputio iz Cetinja, Danilovgrada, Rijeke Crnojevića i Podgorice nekoliko kolona četnika. Uspevši da nam izbiju iza leđa, osujetili su naš napad na Grahovo i ugrozili naše pozadinske delove u selu Trešnjevju.

Za napad na četnike, koji su zaposeli sva uzvišenja oko Grahova, bila su određena tri naša bataljona. Sam po sebi napad se nekako otežao, pa smo dosta teško napredovali. Borci su bili puni želje za borbom. Ali, morali su čekati da izvestan deo naših snaga zađe za leđa neprijatelju i potom crvenom raketom označi po etak silovitog napada sa fronta i s leđa. Ovako izveden napad je toliko iznenadio četnike da su izgubili svaku komandu nad jedinicama. Dali su se u beg. Svako od njih je tražio za sebe spas krijući se u žbunju i škrapama. Ne znajući da smo izbili i zaposeli selo Dobra Gora, četnici su, u samo svanuće, u gupama po etili da pristižu u selo. Kada nam je osmatrač javio da se u selo spušta grupa od dvadesetak četnika, komandir 1. čete 4. bataljona drug Milan Vranješ je odlučio da ih sam sačekam na cesti. Odredio je da sa svake strane ceste, zamaskiran u žbunju, bude po jedan puškomitraljezac sa pomoćnikom. Na jednoj strani je bio puškomitraljezac Vaso Radinović i pomoćnik Lukin Mario, dok sam na drugoj bio ja sa pomoćnikom Dušanom Vlajićem. Drug Vranješ nam je naredio:

— Ako do nećete doći raspalite i po meni i po njima. Potom je skinuo petokraku i, naoružan automatom, stao pred četnike:

— »Ko ste vi 'braćo'? Odakle idete?« — zapitao je glasno i strogo, kada su mu četnici prišli na dvadesetak koraka. Pomislivši da je to možda neki njihov komandant, pognute glave zbog neuspjeha, po etili su da se pravdaju:

— Eto, idemo sa položaja. Razbiše nas oni prokleti Dalmatinci, pa ne znamo gde je naša komanda.

— »Mi smo ti Dalmatinci, majku vam vašu izdajni ku!« — planuo je Vranješ.

U istom trenutku, isko ili smo iz zaklona sa uperenim puško-mitraljezima. etnici su mirno, bez otpora, predali oružje.

U selu Ubli smo se zaustavili radi odmora i prikupljanja jedinica. Pri ulasku u selo iznenadili smo i samu etni ku komandu. No, njihov komandant je, i pored oštre paljbe, uspeo da pobjegne na belom konju. Posle se me u borbama prepri avalo da nam je umakao sam Draža Mihailovi .

Zatim smo dalje nastavili da gonimo i razbijamo etnike. Namera nam je bila da ih sateramo u žice. Na ovom zadatku smo pribegli malom lukavstvu. Naime, iz stroja su privremeno izašle drugarice, a mi smo odlučili da se predstavljamo kao etnici iz Srbije, koji su došli da pomognu »bra i« Crnogorcima u borbi protiv partizana. Skinuli smo petokrake, umesto »druže« zvali se »brale«, a to što nemamo brade i kokarde objašnjavali smo time da su nas na brzinu mobilisali.

Naš 1. vod 1. ete, kojemu je komandir bio Paško Cvitanovi , je tako raspoređen radi odmora u jednu etni ku ku u. U njoj su bile jedna nepokretna starica i dve mlade žene. Svoju samo u su objasnile time da su i njihovi muževi, isto kao i mi, otišli da se bore protiv partizana. Baba je uporno Paška nudila da sedne pored ognjišta gde je prethodno ve e sedeo, kako re e, »naš Draža Mihajlovi «. Mlade žene su nam ponudile da nas odvedu u partizanske ku e da nabavimo hranu. Pošao je komesar ete Ante Bujaš sa grupom boraca, ali u tim ku ama, kao što smo i znali, nije bilo hrane. Po eli smo hranu da tražimo u etni kim ku ama. Ženama je to bilo sumnjivo pa su, iskoristivši našu nepažnju, pobjegle. U krevetu, ispod ostavljene i nepokretne starice, našli smo pušku. Baba je tvrdila da ju je dobila od samog Draže Mihajlovi a, što nas je još više ubedilo da neuhva eni komandant na belom konju bio, u stvari, vo a etnika.

Stipe Samohod

STRAŽU UVA NAŠ KOMANDIR*

Polagano i tiho kretala se kolona boraca 4. bataljona da zaposjedne položaje ispred crnogorskog Grahova.

Samo jak vjetar i škripa zale enog snijega bili su svjedoci da se kozjim stazama kre u borci. Poneki prigušeni kašalj i šapat uz obaveznu rije »veza« otkrivali su prisustvo živih bi a u ovoj tamnoj no i i snijegom zametnutom bespu u. Pored kolone esto se primje ivala figura ovjeka koji je, iako umoran od marša i nespavanja, bodrio tihim glasom one borce koji su se, nesigurni na nogama, saplitali i padali. Takav je bio naš komandir u svakoj prilici. Iako izranjavan, naizgled iscrpljeniji od mnogih nas, bio je uvijek vedar, kad treba i strog, ali uvijek uporan, primjoran i najizdržljiviji.

On, naš komandir, Milan Vranješ, rodom od Vrlike, ostavio je ku i ženu i ini mi se, dvoje djece. Nikad nije govorio o svojim, nikad nije

* Objavljeno u »Poruci borca« br. 49, septembar 1974.

ja ikovao. Znao je da svoja raspoloženja sa uva za sebe, a sigurno je dane i no i mislio na svoju obitelj: da li su živi, imaju li kruha i krov nad glavom, jer kako bi druga ije i mogao razmišljati takav drug i ovjek koji roditeljsku ljubav nenametljivo iskazuje nad svakim borcem u eti.

Zora rudi kroz izmaglicu. No je na izmaku. Zimsko rano jutro, ini nam se još hladnije od no i koja je oštro rezala naše uši i bose noge. Ali, treba izdržati. Uostalom, navikli smo . . . O vrsli u ovim surovim crnogorskim brdima. Odjednom se pred nama ukaza selo. Kolona zastade. Nasta žagor, živost, a ak i pritajena radost, jer bi nam kakav krov nad glavom, toplina vatre i koji zalogaj dobro došli.

Drug komandir Vranješ odvoji se od nas i za nekoliko minuta se opet pojavi.

— Drugovi — saop i nam — ovdje e biti odmor.

U osmo u malu slamnatu kolibu. Za as je vatra zapucketala i ogrijala promrzla tijela. Svi sjedimo, a naš komandir je opet vani. Obilazi straže, provjerava, bdije . . .

Dan smo proveli na odmoru u ovoj toploj kolibi. Na nebu teški snježni oblaci iz kojih stalno dolije u pahuljice, kao da nam prijete da e nas prikovati u ovim gudurama.

S vremena na vrijeme iz doline u kojoj je Grahovo, a u njemu neprijateljski garnizon, oglašavaju se reski rafali. No se primicala. Snježne pahuljice bivaju guš e, a fijuk vjetra donosi jezu.

— Traže komandira u štab — dojavi kurir.

Mi odmah, po obi aju, naga amo da e biti »mrsa«. Samo kada i gdje?

Drug Vranješ se vratio iz štaba bataljona. Stao je nasred kolibe i obuhvati nas pogledom. Nestrpljivo ekamo da kaže zbog ega su ga zvali.

— Drugovi, naša brigada — zapo ne komandir — napast e garnizon u Grahovu. Naš bataljon ima zadatak takav i takav, a naša eta je dobila zadatak da od Dragalja prodre u grad . . . Povjerenje moramo opravdati!

— 'o emo, družo komandiru — kao jedan glas prošaputismo.

Nasta živost, pritezanje odje e i obu e. Sale i dosko ice. Tiha pjesma . . .

— Pokret! — naredi komandir i stade na elo kolone.

Kolona krenu grobnom tišinom u pravcu bodljikavih žica i bunkera. Snijeg i dalje pada. Cjelac škripi pod nogama. Vjetar fiju e, ali, za udo, nije nam zima. esto u iš ekivanju borbe ljudi zaborave na zimu i sve neda e . . . Oružje nam je na »gotovs«, ru ne bombe pripremljene. Privla imo se. Ve se naziru bunker i vide plameni jezi ci mitraljeske vatre iz njih. Nijemci i etnici pucaju nasumce. Napeti smo i polako gmižemo k cilju. Odjednom se za u: »Halt«. Zaštektaše mitraljezi, zagrmješe eksplozije ru nih bombi. Smrtonosne osice zazujaše oko nas.

— Juriš, proleter i . . .! — za u se nama dobro poznati glas našeg komandira koji se za tren pretvori u grmljavinu. Jer, svi mi, u rastegnutom strelja kom stroju prihvatismo: »Juriš, uraaaa-aaaa ...!«.

Prasak bombi i naši rafali osvjetliše no . Jauk neprijateljskih vojnika i komanda na tu em jeziku. Vidimo da ih naš juriš nije pokolebao. Mnogo ih je više nego nas. Ali, i mi nismo ustuknuli!

Ve je svanulo. Jurišamo naizmjeni no. Primje uje se mnoštvo šljemova sa švapskom oznakom kako gmižu prema nama. Naš komandir nare uje da ne pucamo. Neka se sasvim približe . . .

A onda ponovno poletješe naše bombe, iju grmljavinu nadja a glas našeg komandira:

— Eeee, ne ete gadovi . . . ovdje su dalmatinski proleter!

— Juriš dru-go-vi . . .

— Komandiru, ti si ranjen??J . . . Bolni arka! Brzo!

— Ne vi i, nije ništa. Pucaj!

Krv ga još više obli i zacrveni mu bluzu na prsima. On se i dalje napreže da se podigne iz snijega, da krene naprijed, ali ga snaga izdaje. Vidim znoj na njegovom blijedom licu i nastojim da mu pomognem.

— Pusti . . . pucaj . . . oslobodite . . . osv . . .

Suze mi teku. Izbezumljen sam.

— Druže komandiru . . . Druže Milane . . .

Ni sam ne znam što sam sve govorio i radio. A on, on me gledao zastakljenim o ima u kojima se polako gasio život.

— Daj da te polju . . . — kroz hropac izusti i glava mu klone.

Zauvijek je prestalo kucati srce ovog gorostasa iz Dalmatinske zagore, našeg omiljenog komandira Milana Vranješa.

Borci i dalje jurišaju.

A na prilazima Grahova osta da vje nu stražu uva naš komandir. To se dogodilo 9. marta 1943. godine.

U knjizi: »Druga dalmatinska brigada«, str. 248, izme u ostalog piše: »9. marta 1944. godine . . . poginuo je najbolji komandir ete Milan Vranješ.« Milan Vase Vranješ ro en je 14. maja 1914. godine u s. Cetina, Vrlika, u siromašnoj selja koj porodici. Kao de ak postaje nadni ar, rade i (da bi mogao sebe i mnogo lanu porodicu izdržavati) u Kninu, Drnišu, Sinju i Splitu. U 17-toj godini života odlazi u Beograd i zapošljava se kao gra evinski radnik, pa poslije nekoliko godina radnik nosa . Odmah se uklju uje u napredni radni ki pokret i vodi zapaženu borbu za radni - ka prava. U estvuje u demonstracijama za mir u Košutnjaku 1940. i u demonstracijama 27. marta 1941. godine u Beogradu. Tri puta je hapšen od policije i proterivan iz Beograda u rodni kraj. Kapitulaciju stare Jugoslavije do ekuje u Cetini. U maju 1941. uklju uje se aktivno i organizovano da radi me u mještanima sela na pripremi za borbu protiv okupatora i doma ih izdajnika. Odmah se povezao sa Nikolom Vran i em, komunistom i organizatorom ustanka u ovom kraju. U junu i julu 1941. uspješno organizuje obranu Cetine od upada talijanskih i ustaško-domobranskih jedinica. Februara 1942. Milan sa 20-tak naoružanih mješšana vodi oružanu borbu sa ustaško-domobranskom patrolom (12 oružnika), uspijevaju raniti vo u patrole i zarobiti ostale. Kao revolt na tu akciju, doveden je jedan talijanski bataljon i angažovane sve oružni ke postaje Nezavisne Države Hrvatske (NDH) iz okolnih mjesta, blokirana Cetina sa ciljem likvidirati ustanike i razoružati narod. Vranješ je organizovao posljednji otpor na Kneževi Glavici — Gradina, gdje su ustanici poslije nekoliko sati neravnopravne borbe bili savladani — zarobljeni i odvedeni u zatvor kninske tvr ave. Ustaški bojnik ošamario je Vranješa našto mu je Milan uzviknuo: »Udri! I tebi i NDH do i e crni petak.« U zarobljeništvu mu en, maltretiran i iscrpljivan gla u Milan nije ništa priznao

niti koga odao. Po izlasku iz zatvora (augusta 1942) odmah odlazi u Dinarski NOP odred, da bi decembra 1942. došao u sastav Kninskog (krvavog) bataljona postaje komandir voda, da bi poslije pete neprijateljske ofanzive postao komandir 1. ete 4. bataljona 2. dalmatinske brigade na kojoj dužnosti ostaje do pogibije. Isticao se u svim borbenim akcijama, kao rukovodilac i borac, bio uvijek uzor svih pozitivnih vrlina za naše borce i rukovodioce.

Petar imbur

IZVLA ENJE PUŠKOMITRALJEZA

Polovinom marta 1944. godine 2. eta 5. bataljona istila je od etnika Draže Mihajlovi a širi rejon s. Grahovac—Omuti kod crnogorskog Grahova.

Nastupaju i na levom krilu bataljona pravcem: s. Grahovac—Omuti eta je, pred kraj dana, izbila na oko 200 m pred sam vrh Omuti a, gde je zadržana sa jakim vatrom sa samog vrha. Preko brisanog zemljišta pokrivenog snegom, koga su etnici držali pod jakim vatrom, naš napad je zaustavljen.

Na jednom oblom uzvišenju na levom krilu eta bio je puškomitraljezac Slavuj Drago. etnici su sa visine 150—200 metara, sa samog vrha, na istini, na snegu ga ali puškomitraljesca kao na dlanu. Tom prilikom lakše je ranjen Slavuj Drago i njegov pomo nik. Nakon ranjavanja oba su se spuzala po snegu niz padinu, dok je puškomitraljez ostao na uzvišenju.

Da puškomitraljez ne bi ostao na uzvišenju, kao etni ki plijen, poslao sam drugog borca da ga izvu e. Prije nego je stigao do puškomitraljeza i on je bio ranjen i spuzao se nazad niz padinu. To se desilo i drugom i tretem borcu (ijih se imena više ne se am), koje sam poslao da ispod neprijateljske vatre izvuku ostavljeni puškomitraljez. Da ne bi više boraca bilo ranjeno, pošao sam sam da izvu em puškomitraljez.

Kad sam došao da osmatram teren, polako sam puzio razgr u i sneg rukama i tako se približavao puškomitraljezu. Kad sam pružio ruku da dohvatim remnik puškomitraljeza, osetio sam jak udar po glavi. Ošamu en, klonuo sam glavom u sneg i pomislio da je sa mnom gotovo. Posle nekoliko sekundi, kad sam se pribrao, zgrabio sam puškomitraljez za remnik i bacio se niz strminu u podnožje. Dole me je sa ekala etna bolniarka Bogunovi Milka¹⁾ i previla mi glavu gde je metak bio dobro okrznuo. Milka je, do tada, ve bila previla prvu petoricu. I svaki od nas bio je lakše ranjen u glavu izuzev puškomitraljesca Slavuj Drage, koji je bio lakše ranjen u rame. Ni jedan od ranjenika nije išao u bolnicu. Sve je to bilo lakše ranjavanje i le eno u borbi.

Malo kasnije u etu je došao zamjenik komandanta bataljona — ule Martin. Kad sam mu ispri ao što se desilo sa puškomitraljezom i kako smo izranjavani, rekao je: »Sto je mnogo, mnogo je! Trebali ste to uraditi na drugi na in bez ranjavanja.«

1) Bogunovi Milka iz Zrmanje, hrabra bolni arka sa Neretve i Sutjeske, umrla u Beogradu kao babica ginekološke klinike.

Kad se zamra ilo, eta se po nare enju povukla u s. Grahovac radi odmora, da bi sutradan odmorna nastavila iš enje terena od etnika.

Petar Ljubi i

NEUSTRAŠIVI »TOBDŽIJA«

Stipe Modri , zvani »tobdžija« zauzima zna ajno mjesto u plejadi istaknutih boraca sela Glavica. On je rastao u plimi ustanka i sazrijevao u revoluciji kao hrabar borac i sposoban rukovodilac. Vi an vojni kom životu, u ranijoj vojsci je želio biti artiljerac, ali topova nije bilo. Kao mitraljezac, a potom vodnik, nadao se da e do i do topa kojim bi kr io put svojoj eti i revoluciji, pobjedi svoje klase i Partije kojoj je pripadao. »Tobdžija« nije bio sanjar, ve realist, svjestan da e borba biti duga, teška i krvava. To saznanje primio je ozbiljno, ulažu i sebe i svoju snagu, odlu nost i hrabrost u svaku akciju i iskušenje.

Sa Brigadom je pošao od sela Unište do Imotskog, Posušja i Neretve. Oko Neretve i Drine 2. dalmatinska je izvršavala akcije po kojima e ostati besmrtna, ona i njezina djela, za budu a pokoljenja. Druga dalma-tinska brigada je prva prešla Neretvu i Drinu, a s njom i Stipe. Slijede bitke oko Tare, na Sutješci, a zatim epopeja Bara, gdje se ginulo i umiralo s pjesmom na usnama. Malo je boraca ostalo živih. Tu je Stipe, komandir voda, dostojan i Glavicama i svojim sinjskim precima. Takav je ponovo u Bosni, oko Ozrena, Maglaja i Tuzle. Ponovo je brigada u Crnoj Gori i Stipe je s njom kao komandir ete. Borbe oko Kolašina, Bro-dareva, Lima, Ivanjice u Srbiji i ponovo u Crnoj Gori, Stipe prati vjerno i u njima u estvuje.

Brigada je usmjerena ka Cevu i Popovu Polju. Pred njom je utvr eno Crnogorsko Grahovo. Sije anj i velja a 1944. godine puni su snijega, leda, gladi. Cete se maskiraju bijelim platnima, a bombaške grupe idu na bunkere, na utvr eno Grahovo. Stipe je, kao i uvijek, na elu ete s bom-bama u ruci. Neprijatelj je u Grahovu bio tvrd orah. Jednog ožujskog pro-hladnog dana u selu Zakurljaju, nedaleko od Grahova, eta je bila smje-štena po seoskim ku ama, a Stipe ju je pripremao za napad. Odjednom etni ki rafali rasuše se po selu, donose i smrt kroz snježnu vijavicu i maglu. Stipe istr ava iz ku e u duboki snijeg i raspore uju i etu za borbu. U košmaru nevremena i tutnjavi oružja uje se njegov prodorni glas koji je djelovao umiruju e i u najtežim situacijama unosio osje aje sigurnosti i odlu nosti me u borcima. Rafal izdajica presjeca ga na dubo-kom snijegu. Kao da nije htio da padne, vrsto se povija u hropcu i vi e: »Izdržite, drugovi!«

Stipe je, kao i uvijek na zadatku, bio ozbiljan a u asovima odmora raspoložen i spremaon za šalu. Naizgled strog, u trenutku gubitka druga znao je orositi svoj mršavi obraz vru im suzama. Borci su pustili suze i zapamtili njegovo — »Izdržite, drugovi!«. Tu, na kosama, umivenim krvlju proletera, nisu htjeli priznati da je pao »Tobdžija« — ovjek i revolucionar.

Branko Forli

USPOMENE IZ KATUNSKJE NAHIJE

Usiljenim maršom s našim bataljonom, kojim je tada komandovao Josip Grubeli stigli smo po etkom ožujka 1944. godine iz Tospuda u Batu i tamo odmah jurišali na etnike, koji su ve bili potisli Bokeljski odred s tog područja. Ubrzo je bitka bila završena. Pored ve eg broja zarobljenih etnika u naše ruke su upali njihova dva kapetana, i to Klisi i uraškovi. Jedan je bio vazduhoplovni aktivni, a drugi peša-dijski rezervni kapetan, a Klisi je bio i predsjednik crmni ke op ine.

Naši bataljoni, kao i crnogorske jedinice, koje su operirale na tom sektoru, potpuno su razbili neprijatelja i mnoge zarobljene etnike pustili ku ama.

Komandant Grubeli i ja preno ili smo u Batu, u ku i Krste Zvicera. ovjeka bez škole, ali veoma inteligentnog seljaka i razboritog sugovornika. Komandant je naredio komandiru ete Stevi Opa i u da s jedinicom, sutradan rano, krene u izvi anje prema Crkvicama i da motri da li e Nijemci, skupa s etnicima ili bez njih (jer su Nijemci u njih izgubili povjerenje) organizirati novi napad na naše snage.

Stevo je u zakazano vrijeme krenuo na zadatak i na odre enom mjestu postavio zasjede radi izvi anja. Najednom, ukazala se dosta duga kolona, ali po svom sastavu, šarolika i udna. Išla je prema zasjedi. Sve što se više približavala, vidjelo se da je u pitanju neka komora s ve im brojem mazgi, konja, magaraca, zatim jednim brojem staraca, žena i omladine (oba spola). Naravno, i borci su to otkrili i svi odreda požalili što im etnici ne e upasti u zasjedu. Kona no je i taj karavan stigao me u naše vojnike, a Stevo je podviknuo: »Stoj«. Komordžije su, kao u jedan glas odgovorile: »Jesu li to naši?«. Mislili su pritom da su to etnici koje su etni ke glavešine Jakov Jovovi, major Laši i drugi prije nekoliko dana mobilizirali i povelili u borbu protiv nas. A ovaj tovar je bio namijenjen baš tim prisilno mobiliziranim etnicima. Me utim Stevo im je objasnio šta je bilo s njihovim etnicima i naredio im da itav karavan po e s jedinicom u Batu. Razgovarao je s »komordžijama« ne kao komandir, ve kao pravi politiki komesar. U komori je bila rodbina mobiliziranih etnika, koja im je nosila hranu, odje u i obu u, tamo gdje su im njihovi sinovi ili bra a kazali da e ih ekati i na i nakon što »nas oteraju ili unište«. Me utim, umjesto da na u »pobjednike«, upadoše u naše ruke. Karavan je u popodnevnim satima stigao u Batu pred ku u Krsta Zvicera. Stevo je raportirao Grubeli u da je zarobio i doveo »etni ku komoru«. Pred Krstinom ku om skinut je tovar sa životinja. Bilo je tu svega: kaputa, džempera i druge odje e, cipela, opanaka, arapa. Naredala se i gomila pršuta, slanine, bravetine, vina, rakije i suhih smokava. Bilo je i mnogo kruha, na komu je pisalo »Skadrona«, tj. Skadar, jer je pe en u Skadru i njime su Nijemci snabdijevali etnike i njihove porodice. Našle su se tu i kutije s raznim konzervama i maslacem, ime su tako er Nijemci snabdijevali svoje sluge. Od ovog bogatog plijena poslali smo dio i našem štabu brigade. Me utim, posebnu pošiljku uputili smo i britanskoj vojnoj misiji pri našem štabu brigade, koja je stigla u naš sastav nekako po etkom velja e 1944., napustivši Dražu Mihajlovi a. Ovaj se paket sastojao samo od artikala kojim su okupatori snab-

dijevali etnike. Ovo smo uradili zbog toga da bi se Englezi još jedanput uvjerali u ono što im je bilo dobro poznato još 1941. godine. Poslali smo ovoj misiji i dvije flaše prave crnogorske lozove rakije i crnogorske »pršute« i sira, ali ovo u znak savezništva s našim jedinicama i NOV u cjelini.

Za starce, žene i djecu koji su dotjerali ovaj provijant priredili smo dobar obrok, oslobodili ih i dali im sve konje, mazge i magarad. Otišli su natrag uz grohotan smijeh na ra un svojih »junaka« koji su ih »namagar ili« — prevarili, naravno ne zbog toga što su tako htjeli, već zbog ozbiljnog udara koji su im nanijele naše jedinice. Tko zna kojim putem su njihovi etnici, onako razbijeni i obezglavljeni, krenuli svojim kućama. Itava se pratnja ovog karavana rastala s nama prijateljski: i to sista i vesela! Odlaze i ispred kuće Krste Zvicera svi su, a naročito žene i omladina, pjevali partizanske pjesme, ne zaboravljaju i pritom ni one koje slave njihove uvijek svježije i divne, iako već davno opjevane Durmitor i Lovćen.

Pero Trutin

BORBA NA EVU

Mislim da i primjer bitke na evu govori slikovito koliko je brigada zadavala brige crnogorskim etnicima.

Nakon bitke na Neretvi, Drini, Sinjajevini i drugim mjestima, u kojima su etnici doživjeli poraze, oni su respektirali našu brigadu, pa je i samo saznanje da dijelovi 2. dalmatinske vode borbu bilo dovoljno da kod njih zavлада strah i panika, što se je redovito pretvaralo u bijeg. Svaki borac naše brigade može iznijeti niz primjera i podataka koji to potvrđuju, a ja u ovom prilikom iznijeti samo jedan mali detalj koji to potvrđuje.

Dana 3. ožujka 1944. godine, otpočela je borba u selu Bata (Katun-ska nahija) sa etnicima, koji su držali evu i napredovali prema crnogorskom Grahovu. Oni su bili ohrabreni odlaskom 2. dalmatinske proleterske brigade u pravcu crnogorskog Grahova i južnije, pa su na snage Zetskog i Lovćenskog odreda NOV-e napravili ofenzivu. Međutim, ta njihova »hrabrost« je bila kratkog vijeka i donijela im je velike gubitke i panično povlačenje. Tog dana u sumrak komandant bataljona drug Jošo Durbaba po običaju je okupio bataljon i održao nam kratku borbenu riječ o predstojećoj borbi, objašnjavajući i borbeni zadatak i istovremeno napominjući i da se radi o etnicima koji će i ovog puta, kao i više puta do sada kada uđu da mi napadamo bježati koliko ih noge mogu nositi. Odmah je izvršio raspored eta, tako da je 1. imala zadatak da napada sredinu, 2. s lijeve, a 3. s desne strane. On je išao s 1. etom. Naša 2. eta na polaznim položajima imala je zadatak da zauzme dvije uke na kojima su se nalazili improvizirani etnički bunkeri s teškim mitraljezima. Snijeg je bio dosta dubok, ali kako je bilo i veoma hladno smrznuo se, pa smo se po njemu kretali dosta lako. Komandir je podijelio etu na dva voda i s prvim vodom je išao on i zamjenik komesara, a s drugim vodom komesar i zamjenik komandira.

im smo došli na odstojanje od stotinjak metara ispred bunkera ve se je uo gromki glas druga Joše Durbabe kako vi e: »Napred 2. dalmatinska brigada!« »Juriš 'Krvavi bataljon'!« »Ne troši metke, ve ga živa hvataj!« itd. itd. U to vrijeme smo uli dozivanje etnika s ove dvije uke koje je naša eta trebala zauzeti, pa su pokušali da se hrabre pred borbu. Dobro se sje am slijede ih rije i koje su jedni drugima tom prilikom upu ivali: »A Golube! Udri, udri, majku li im j . . . njihovu!«. Drugi je nato odgovorio: »A kako u udrin majku im j . . . dalmatinsku! On ne e da puca ve ho e da te živa uhvati!«

Mi smo, istovremeno, viknuli: »Tko je *gore*?« Odgovorili su: »Tu je jurišni bataljon majora Zaši a«. Naši su laki baca i ve »progovorili« i ga ali bunkere, a mi smo svi u glas vikali: »Juriš 2. dalmatinska!« »Napred 'Krvavi' bataljon!« itd. etnici su odmah pobjegli ostavivši teški mitraljez i svu opremu, koju su imali u bunkeru. Od baca a su, koliko se sje am, u bunkeru ostala dvojica etnika mrtva. Okrenuli smo »Brede« i za njima sipali njihovim rafalima, koje su im Talijani darovali da vode bratoubila ku borbu. Sada je nastala jurnjava za njima u galami, tako da je to kod njih stvarno stvaralo strah i paniku. U svim zaseocima — od Bate prema Cevu — nailazili smo na etni ku komoru, konje, kuhara i ekonomije i zarobljavali ih! bilo je i municije i oružja. Došavši u jedno selo negdje oko pono i, komandant bataljona je poslao 1. etu da zauzme položaj pred evom, a ostale dvije ete naredio je da se odmire i da se pripremi hrana za borce. Ekonomiji i kuhari su se postarali da nalože vatre i da se po ne s pripremom hrane.

Me utim, ubrzo dolazi kurir 1. ete i donosi izvještaj da je 1. zauzela evo, zarobila nešto oko dvadesetak etnika, me u kojima i dva oficira i jednog popa. Major Zlaši se je, u pani nom bijegu, uspio izvu i preko Zagara a u Danilovgrad.

Komandant je odmah promijenio odluku i naredio da se kazani prevrnu, hrana koja je tek zakuhala prospe i da se u koloni po jedan krene u evo. Na elu kolone bila je 2. eta i slu aj je htio da je upravo mene dopalo da budem na elu. Dobio sam znakove raspoznavanja i vodi a. Dobro se sje am da su znakovi raspoznavanja tu ve er bili: »Sablja—Sarajevo«.

Kada je kolona stigla pred evo, zasjeda 1. ete nas je zaustavila i pitala je: »Tko ide?« Ja sam odgovorio: »Partizani!« Tražili su znakove raspoznavanja i kada smo se sporazumjeli krenuli smo u selo. To je, u stvari, malo selo s nekoliko ku a, gdje je bio jedan du an, mlin i gustima, ali imalo je dosta veliko gravitaciono podru je tog siromašnog dijela Crne Gore.

Tek što smo stigli u sredinu sela, sa za elja se ula komanda: » elo stoj!«. Ja sam odmah izabrao naslon na jedan zid, na kojem je bilo pola metra snijega, i onako s rancem, koji sam imao na le ima, naslonio se. U to vrijeme uo sam pucanj iz puške i netko je pao iz naše kolone. Odmah se je pro ulo da je to iz mraka etnik opalio metak i da je ranjena Dragica Raos, sekretar SKOJ-a u našem bataljonu. Pomogao sam i ja da je prenesemo u susjednu ku u, jer je to bilo svega par metara udaljenosti od mene. Ona je bila oblivena krvlju, jer je metak pogodio u glavu, a nije bila pri svijesti. Bolni arke su joj hitno pružile prvu pomo i previle je. Mi smo odmah krenuli iz sela eva na obližnje

visove i ganjali smo etnike, a 1. eta je ostala u evu. Te no i, ujutro i cijeli dan bilo je strahovito hladno, puhao je i vjetar, a snijeg je povremeno padao. Razbijeni etnici su se neorganizirano kretali i gotovo i nisu davali otpora, ve smo ih zarobljavali gdje je tko stigao.

Prema podacima koje je iznio drug Obrad Egi, pišu i ratni dnevnik 2. dalmatinske brigade, u toj borbi su etnici imali gubitke: 150 poginulih, 130 ranjenih i 85 zarobljenih. Mi smo imali tri mrtva druga i nešto ranjenih.

Drugog dana smo se mi povukli u pravcu crnogorskog Grahova. Kako je Dragica Raos bila još živa, to smo je nosili u bolnicu naše brigade koja se je nalazila u selu Trešnjevju. Ona je sada ve došla k svijesti i mogla je raspoznavati i govoriti. Dug je to bio put kojim smo je po onom dubokom snijegu nosili, pa smo se esto mijenjali. Pri ali smo usput o uspješnoj akciji, te je ona prepoznala moj glas i obratila mi se rijeji ma: »Pervane, jesi li to ti?« Odgovorio sam potvrdno, a ona je onda dodala: »Ako ti ostaneš živ molim te kaži mojima gdje e mi biti grob!«. Ja sam je tješio da ne e umrijeti, jer lije nik kaže da rana nije tako teška. Ali, ona je toga bila svjesna i dodala da ona ne žali što umire, ali želi da njeni najbliži znaju gdje joj je grob. Nakon pet do šest dana Dragica je umrla i pokopana je na mjesnom groblju u s. Trešnjevju ili Smrduša. —

Kad sam došao na Vis i kada sam se susreo s njenim bratom Antom Raosom, odmah sam mu to ispri ao. Kazao sam to i njenom ocu, kada sam došao na teren vrgorske op ine.

Ovo je jedan mali doga aj iz borbi koje je naša brigada vodila s etnicima, ali on govori sam za sebe: koliko je naša brigada bila strah i trepet za etnike. Mislim da ovom prilikom treba ista i i to da je crnogorski narod to znao i cijenio, isti u i 2. dalmatinsku proletersku brigadu ispred svih drugih brigada koje su se borile na tlu Crne Gore. Brigada je uistinu pronosila borbeni duh i bratstvo i jedinstvo svugdje kuda je prolazila. Borila se je na terenu svih naših republika, osim u Makedoniji.

Ivan Pervan

KOMANDANT JOVO — ŽRTVA NEKONTROLIRANE HRABROSTI

Teško je pisati o ovjeku s kojim se u ratnom vihoru nesebi no dijelilo zlo i dobro, a da taj dragi drug, u ije su ljudske vrline stotine puta gledale naše o i, više nije me u živima. Me utim, pišu i ovaj napis ja sam se latio baš takvog posla, i mada je to, s druge strane, i velika ast, zaista mi nije lako da na stranicama ove knjige predstavim itao-cima portret takve li nosti; da predstavim ovjeka koji je volio ljude i prijatelje; da pišem o izrazito dobrom vojniku, sposobnom i odvažnom vojnom starješini i iskrenom drugu, kojemu su za ljubav obilato uzvra-am ljubav, pažnja i poštovanje; da govorim o njemu koji je još u mla im godinama dizao glas protiv nepravde i svakog izrabljivanja; da pišem o predratnom revolucionaru, proleteru, radniku, lanu KPJ od

1940. godine. To je i takav je bio Jovo etnik, sin buntovne Cetinske krajine, predratni privatni student pravnih nauka.

Još u julskim danima 1941., odmah po proglasu CK KPJ, Jovo stupa u borbene redove. Na Kosmaju je doživio svoje prvo vatreno krštenje, isti u i se u borbama širom Šumadije. Pripali su mu ubrzo i ast i priznanje time što mu je prvi od neprijatelja oduzeti puškomi-traljez predat na rukovanje. I za kratko vrijeme se pokazalo da su njegovi drugovi to oružje dali u dobre ruke. Zahvaljuju i odanosti i izvanredno pokazanoj hrabrosti dolazi i do druge »nagrade«: odmah pri osnivanju prve zaštitne jedinice Vrhovnog štaba Jovo je postavljen za komandira voda te iste jedinice. I na tom je položaju u potpunosti opravdao povjerenje. Iz ove jedinice je 1942. godine, po nare enju Vrhovnog štaba, otišao u Dalmaciju da sa ste enim iskustvom pomaže razvoju NOB na tom podru ju. U Uništima 3. listopada iste godine, na dan osnivanja 2. dalmatinske, Jovo stupa u redove ove kasnije prosla- vljene jedinice, ispunjavaju i savjesno i disciplinirano svoje bora ke i partijske dužnosti na položaju, po evši od vodnika do komandanta ba- taljona.

U svim borbama koje je do Jovine pogibije vodila Druga dalmatin- ska on se i dalje dokazivao i dokazao kao hrabar, vješt i samoprijego- ran vojni starješina. Takav je bio na Kupresu, Livnu, Duvnu, Šujici, Prozoru, potom prilikom forsiranja Neretve, na Drini, na Sutjesci i u drugim velikim i manjim bitkama do kojih je dolazilo na putu ove slavne brigade.

Jovo etnik pripada onoj plejadi boraca i rukovodilaca 2. dalma- tinske koji su, vode i nad ovje anske bitke protiv razularenih i pobje- šnjelih švapskih hordi na Barama, u lipnju 1943. godine, poslali Vrhov- nom komandantu, drugu Titu telegram slijede eg sadržaja: »Izgubili smo dvije tre ine bataljona, ali ra unajte na nas kao da smo u punom sastavu!«.

Jovo je bio sinteza brojnih ljudskih vrijednosti. Trebalo je uroniti u dubinu njegove duše, da bi se otkrila njegova plemenitost i niz drugih ljudskih kvaliteta. U borbi se redovno nalazio u prvim redovima, što se borcima veoma dopadalo. Time su se i sami napajali borbenoš u i samoprijegorom, znaju i da je njihov starješina, Jovo etnik, s njima, uz njih, pred njima, ali nikako iza njih! To je za sve njih bilo veoma zna ajno, to ih je snažno inspiriralo za pregalaštva i vrstu riješenost da se pobje uje, jer je njihov komandant, iako invalid, u svemu služio za primjer.

U trenucima predaha Jovo je rado itao, obrazuju i se vojni ki i politi ki. S voljom i vru om željom je pomagao mla ima da se i sami što više osposobljavaju i što više ovladaju znanjem. Bio je takti an, neposredan, miran, ali se znao i naljutiti kada neke stvari nisu išle kako je trebalo da idu. Volio je diskusije, pri e, viceve, šale. Volio je društvo i bio je voljen u društvu.

Jovo je •— za razliku od svog brata ure, ondašnjeg komandanta jednog bataljona naše brigade, a sada general-potpukovnika JNA u miro- vini, ije je poznato geslo glasilo: pobijediti i dotu i neprijatelja bez ili s najmanje vlastitih žrtava! — bio u nekim borbama, reklo bi se, i nera-

cionalno hrabar, što je, u izvjesnim slu ajevima, išlo i na užtrb njegovog komandovanja.

Po potrebi službe Jovo i ja našli smo se u našem 3. bataljonu i to: Jovo, komandant, Nikola Sinobad, zamjenik političkog komesara i ja — politički komesar. Jovin zamjenik bio je Pavi Seli (koji je hrabro poginuo u istoj bici u kojoj je poginuo i Jovo). Sva četvorica smo veoma dobro sura ivali i u drugarskoj harmoniji rješavali sve ondašnje zadatke. Jovu smo ponekad i kritizirali zbog toga što je najradije i sam jurišao, i to redovno me u prvima, na neprijateljski bunker, ili na neko drugo važnije neprijateljsko uporište. Time se izlagao nepotrebnom riziku, pa smo htjeli da jednog takvog, perspektivnog vojnog starješinu, poštedimo koliko se to u ondašnjim uvjetima moglo uraditi. Cilj nam je bio da ne pogine ako to nije neophodno. Me utim, Jovo je prihvatio tu kritiku, ali je i dalje ta njegova boljka, iako rjeđe nego ranije, dolazila do izražaja. Pokazalo se da je to bilo jače od njega i da je zbog te iste mane, po mom mišljenju, i nastradao.

Drugog travnja 1944. godine dobili smo naredbu da oslobodimo Bogmilovica kosu, s koje su Nijemci i etnici kontrolirali i osiguravali komunikaciju između Danilovgrada i Nikšića, jer su u ovim centrima imali svoje garnizone. Ta Kosa je bila ograničena žicom, utvrđena zidanim bunkerima i miniranim prilazima. U prvim večernjim satima napali smo te položaje uraganskom brzinom. Odmah se razvila veoma jaka borba. Jovo, Nikola i ja bili smo na lijevom krilu, ni 50 metara udaljenosti od neprijatelja! Posmatrali smo razvoj operacije, a na vatru iz bunkera odgovarali vatrom. Između neprijatelja i nas bio je brisan prostor. Me utim to Jovi nije smetalo da, u jednom momentu, podvikne: »Juriš, drugovi!« i da i sam potro i prema prvom bunkeru, noseći mašinku u lijevoj i »kragujevku« u desnoj ruci. I uspio je da baci bombu na neprijatelja, ali — to je, na žalost, bila posljednja! I sam je pao od neprijateljskog metka. Nikola Sinobad i ja odmah smo potro ali prema njemu i, usprkos kiše metaka koji su sijevali oko nas, zgrabili ga i prenijeli iza onih kamenjara odakle je par trenutaka ranije komandovao bataljonom. Već je bio mrtav. Nikoli je jedno zrno probilo šinjel. Me utim, izvukli smo Jovino tijelo. Samo nas je sreća poslužila da i sami pritom nismo nastradali, jer je neprijatelj, pritiješnjen od naših boraca, bespoštedno sipao vatru na naše položaje. Sjećam se dobro kako se sretno izvukla drugarica Ivanka Sumić. Njoj je na tom položaju neprijateljski rafal odnio pola kose s glave. Bila je to teška bitka, u kojoj su od šest poginulih pala četiri rukovodioca — komandant, zamjenik komandanta, bivši komesar bataljona i vodnik. Me utim, s obzirom na utvrđenu i na značaj kontrole komunikacije koju je neprijatelj grješno branio, i na činjenicu da svaki metak ne ubija, ipak smo mi trijufirali.

Posebna je naša žalost što smo na Bogmilovici kosi izgubili vrsnog komandanta bataljona i što je pao kao žrtva vlastite nekontrolirane hrabrosti. Jer, ako je trebalo da pogine u ratu, to na ovoj fatalnoj kosi nije bilo neophodno. Tog proljeća se Jovo duboko zavolio s jednom našom drugaricom, izvanredno borbenom, ljupkom, discipliniranom i odvažnom djevojkom. Na nesreću u neprijateljski metak prekinuo je nit njegovog života, zbog čega je prekinuta i ta normalna ljudska veza.

I naša drugarica je shvatila svu realnost i surovost rata kao i injenicu da rat, po pravilu, ne bira svoje žrtve.

Na Bogmiliovi a kosi ostao je Jovo etnik da po iva na tlu bratske Crne Gore, koja mu je bila i mila i draga, isto onako kao i njegova Dalmacija ili njegova rodna i buntovna Cetinska krajina, koja ga je odgojila i na koju je bio gord i ponosan! Jovinom smr u izgubili smo još jednog borca iz plejade najboljih drugova, najborbenijih, najodgovornijih i najzaslužnijih komunista i sinova naše domovine.

Bogmilovi a kosu, iako smo je tada oslobodili i neprijatelju nanijeli ozbiljne gubitke (oko 35 mrtvih, oko 50 ranjenih i desetak zarobljenih!) platili smo nenadoknadivim životima Jove etnika, Pavi a Seli a, Ivana Šalova, Gabriela Genara, Marka Lokosa i Zvonka Miloševi a. Njihove vrline ne mogu vjerno prikazati ni opjevati ne samo suvremeni pjesnici nego ni narodne pjesme ni narodni guslari. Svaki od njih bio je prava ljudska veli ina, oli enje onoga »što navijeke živi«.

No, svijetao lik Jove etnika ini nam se da je i danas pred našim o ima. Izgleda nam i gord i ponosan i na sve ono ime nas je zadužio. I danas nas napaja ne samo nizom ljudskih vrlina, koje su ga krasile, ve i neograni enom vjerom u savla ivanje svih teško a, što je i u uvjetima u kojima živimo veoma aktuelno.

Pao je Jovo etnik oli enje poštenja i ljudske hrabrosti. Za sve one koji su s njim ratovali bio je junak Titove revolucije. I Jovo je za nas heroj, iako mu to nije zvani priznato. Iznad svega bio je divan ovjek, a to se ne zaboravlja. Hvala mu od srca na svemu što nam je pomogao, što nas je podu avao, što nas je savjetovao, što nam je vjerovao i što nas je volio. Neizmjerna mu hvala i slava na svim pobjedama kojima je li no doprinio, na svim bitkama u kojima je bespoštedno u estvovao i što je i sam nesebi no dao život za ideale svoje Partije, za slobodu naših naroda i narodnosti i dostojanstvo ovjeka i za sve ono što danas imamo i uživamo. Jovo je time i sebe ugradio u te slavne tekovine, prije svega u bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti, ime je nas i naša budu a pokoljenja posebno zadužio.

Pero Trutin

DRUGA STRANA RATA

Jedan njema ki revolucionar rekao je da je rat »pražnjenje društvenih suprotnosti«. Tome možemo dodati da je rat ispit svih moralnih, eti kih i drugih osobina ovjeka i društva. Rat kao društvena pojava, minuli i svaki drugi, mnoge ljude je me usobno udaljio, sukobio, odvojio, porodice razbio i moralno degradirao. Istovremeno, mnoge ljude rat je zbližio, sjedinio i povezao ih vrstnim ljudskim i borbenim vezama, nerazrušivim drugovanjem s težnjom ostvarenja njihovih zajedni kih ideala, mladena kih snova i ljudskih htijenja.

Jovo je ro en 1912. godine na južnim padinama grebena Dinare, u selu Cetina, na izvoru istoimene rijeke. Tu se naselio srpski živalj prije 300 godina pored starohrvatske crkve iz 9. vijeka, oko koje stoje vjekovima još neispitani ste ci nekih nepoznatih naroda i ratuju ih voj-

ski. Tu je nekada bio grad Vrhrika kojemu temelje ne znamo, ali Cetinu — tu vje nu vijugavu rijeku i skaljastu zemlju oko nje poznajemo kroz dugu povijest. Tu su se ra ali i rasli gorštaci surovi kao i njihova nepobjediva Dinara, granica izme u naroda, država, kraljevina, carevina i religija kroz vjekove.

Jovo napušta Cetinu u 13. godini; postaje nadni arski radnik na beogradskoj kaldrmi; našao se na raskrš u životnih puteva kada se trebalo odlu iti za ono što je nadolazilo, vrijeme neumitno, surovo, ujedno veli anstveno i herojsko. Stupa u Kosmajski partizanski odred, zatim 1. proletersku brigadu, iz koje prelazi u 2. dalmatinsku u vrijeme njenog formiranja.

Šefika, mlada plavokosa Bosanka, krhka tijela i skromnog rasta, ljupka pogleda i zanosnog pokreta, ro ena ni u gradu ni u kasabi, gdje je starac Vujadin sa sinovima o ekivao najteže muke, gdje je hodža navještavao i vrijeme i novosti, pozivao sa obližnjeg minareta vjernike da se pokrenu i okrenu negdje daleko prema Istoku, ishodištu i Muhameda i Kurana. Taj gradi Livno, stjecanjem burnih doga aja postao je središte slobodne teritorije i sjedište vojnih štabova i pozadinu revolucionarne vojske i vlasti — dijela Dalmacije i Bosne — u 1942. godini.

Ratne prilike i neprilike spojile su Jovu i Šefiku u istoj koloni Druge dalmatinske brigade, ija je po etna to ka bila Uništa na sjevernim padinama Dinare, za koje ta ista planina ne e više biti granica ideja, vojnih karaula, niti linija carsko- esarskih i sultanovih grani ara.

Da li je njih spojila neka nevidljiva veza, igra sudbine, slu ajnosti ili tko zna šta još? Ona mlada, vitka i zanosna, on dinarski gorštak, kao odvaljen od stijene i ruku koje se nisu bojale »vuka ni hajduka«. To je generacija koja je popunjavala jednu ustani ku vojsku, vojsku koja je brisala granice, približavala ljude, tuma ila ideje i s oružjem u rukama kr ila puteve i staze planinske: Vran planina, Bjelasica, Sinjajevina, Magli , Durmitor, Romanija. Ta vojska je gradila mostove ljudskog zbližavanja na Cetini, Neretvi, Pivi, Tari, Drini, Cehotini Limu, Zeti. Napori i žrtve, težnja za slobodom, približavali su jednu mladost, stapali je u homogenu borbenu cjelinu, punu uvjerenja u pravednost svoje i zajedni ke borbe. Jovo je bio vješt i odvažan borac, ali i primjieran rukovodilac, bombaš i jurišnik, a zatim komandir voda, ete i bataljona. Pamte se njegovi juriši na elu voda i ete na Neretvi, zatim kod Ci eva i Glavati eva, na Drini i Sinjajevini, u nevjerojatnom ljudskom klanju na Barama i dolini Bosne kod Maglaja.

Kada je brigada desetkovana na Barama iznad Sutjeske, a njeni ostaci se povla ili na posljednji vis Siljevac da sprije e Nijemcima upad u dolinu rijeke, Jovo je prvi izbio na vis s grupom drugova, a Nijemci su izbijali s druge strane. Prvi Nijemac je pokošen, a njegova uvena vatrena naprava »šarac«, koji je trebao da nas posije e, pao u Jovine ruke. Ostali Nijemci su, krajnjim naporima nas nekolicine, odba eni upotrebom bombi i rafala krajnje oskudne municije.

Prepun i ranac i municija ovog Nijemca bila je naša nova popuna u odlu nim momentima »biti ili ne biti«. Šefika je bila tu, u vatri borbe, nošena nevidljivom snagom ljudskog naprezanja, spremna da prihvati ranjenog druga, da mu pruži prvu (ili posljednju) pomo , ali bez stru ne spreme, sterilizirane gaze i pincete, toplog napitka, bez kramerove i

ditrihove šine za imobilizaciju razbijenih udova svojih voljenih drugova. Ona, kao i sve druge drugarice bolni arke, bila je dio nerazrušivog kolektiva, daleko od svojih roditelja, braće, rođaka i vječitog hodže i toplog doma. Drugovi su zamijenili braću, a djevojke partizanke bile su sestre pred kojima nije bilo tajni, stida, potajivanja i otuđenja. Zavoji su bili najčešće ušima prepravljene boračke košulje, priručne krpe i eventualni plijen naoružanja u padobranu ili u rancu ubijenog došljaka strane ratujuće vojske.

ETIČKE VRIJEDNOSTI I LJUBAV

Brigada, zapravo njeni ostaci, probijala se s drugim proriječnim jedinicama preko Zelengore, Miljevina, Romanije ka Ozrenu u istočnoj Bosni. Nije bilo vremena razmišljati o minulim događajima i krvavim tragovima na surovom putu brigade. Njene izmumljene snage zauzele su Kladanj i obližnje rudnike. Bosna se odjenula u zelenu dolamu rascvjetalih šljivika, šumaraka, proplanaka, izvora i potoka. Ljudski osjećaji se bude u trenucima kad se ratnici nahrane i osvježe u novim idiličnim predjelima i krajolicima. Dvoje mladih su se nevidljivim magnetom, na način kako su to samo oni znali, privlačili ili približili. Osjećaji su da pripadaju jedno drugome u ovom surovom ratnom vihoru, svjesni da su djeličnici kolektiva, ali i jedan mali svijet za sebe, svijet razumljiv samo njima, njihovoj vlastitoj emociji i osjećajima.

Ljudi međusobno bliski u idiličnom zanosu često misle da su za ovaj svijet nevidljivi, nezapaženi, neotkriveni. Ono što su oni smatrali nevidljivim morali su vidjeti drugi. Takva osjećanja za svakog ovjeka razumljiva i za mladost shvatljiva, u ratnim prilikama nisu bila tolerirana. Postojala je u ustaničkoj vojsci nepisana etička i moralna vrlina, stav koji se nije smio narušiti, javno kršiti pred kolektivom boraca i pogledima ljudi iz krajeva kud je ta vojska prolazila. Ta vojska je uvala moralnu isto u svojih pripadnika, ali i integritet ovjekove ličnosti sve do granice dok je borac poštovao norme i običaje revolucionarne vojske.

Ustaničnici su svojim primjerom morali razbijati propagandne rafale kontrarevolucije, da je njena ideologija protiv braka, za slobodnu ljubav, nemoral ili otimačinu od naroda.

Partija nije mogla dozvoliti, odnosno njen predstavnik u jedinici politički komesar, samovolju ili »odstupanje od linije«. Da li je tu bilo pretjerivanja, subjektivizma, različitog ocjenjivanja i prekomjernog gledanja bez prstiju za jednog, a kroz prste za drugog? Da li bi više razumijevanja za ljudske slabosti, kojih je bilo, uvjetovalo manje ljudskih drama s težim posljedicama? To će reći i budući Sekspiri, koji budu obrađivali sudbine Romea i Julijete u suvremenim i surovim prilikama rata i revolucije.

Jovo, komandant bataljona, zreli ratnik, komandant, nije skrivao svoje simpatije prema mladoj ženi koju je volio, a ona je u zanosu i mladalačkom divljenju prema ratniku, nošena nevidljivim zanosom mladosti, htjela da bude uz njega, blizu njega, u toku marša, na čelu kolone, na odmoru, jurišu . . .

Koja je sad to snaga i moć, kakva je to Partija da može presjeći, na osnovi kojih pisanih zakona i običaja razdvojiti mlade ljude, prigušiti njihova osjetila, linije njihovih pogleda, emocija i uzavrelih i prirodnih veza i simpatija. Ipak, to je bilo njihovo subjektivno, zanosno, ali koje se sukobljavalo sa onim etičkim stajalištima i ljudima koja je odgovornost veća, obaveze pred Partijom nepobitne i priznate. Iako tu nisu postojali izgrađeni kodeksi o pravu i pravnim mjerilima, postojala je disciplina koja je kršenje je povlačilo određene sankcije.

Došli su proljetni dani 1944. godine, kada se brigada nalazila razvučena na crnogorskom prostoru Nikšića, Grahova, Danilovgrada, Trebinja i Vilusa. Česti sudari protiv njemačko-etničkih snaga na tom prostoru, oskudnost u ishrani i snabdijevanju, brojni pokreti još više su uvjerali prekaljene ratnike u konačnu pobjedu i skoriji završetak ratne kataklizme i ljudskih stradanja. Dalmacija je bila daleko, a san o dolasku na more i Dinaru nije napuštao borcu, iako su je Crnogorci u rijeci i pjesmi nazivali »naša 2. dalmatinska«.

Voljom »nadležnih«, koji odlučuju u ime Partije, Šefika je premještena u partizansku bolnicu »Primorske operativne grupe«, nedaleko od Vilusa. Ona je i dalje u mislima s bataljonom i brigadom, s Jovom i njihovim jurišima kod Grahova, Nikšića, tamo prema Ostrogu, njegovu i ranjenike koji bi odlazili iz brigade. Nenametljivo se raspitivala za drugove u brigadi i bataljonu, razmišljala je o minulim događajima i prostoru koji je od njih razdvaja, i o neprekidnim nitima koji je spajaju s borcima u etički bataljon koga vodi njen Jovo.

KRV NA KAMENJARU

Pristizali su ranjenici svakodnevno iz 2. dalmatinske, VI crnogorske i nikšićkog odreda i bili razmješteni u velikim stonim štalama, gdje im je pružana pomoć i liječenje rane. U večernjim časovima Šefika, Dušan Vladušić i pisac ovih redova i drugi, slušali su reske eksplozije bombi i juriše naših bataljona tamo kod Grahova, Kusida, Trubjele i Glave Zete. Sunčani dani po etičkom aprila, 1944. god. izmamili bi lakše ranjenike na suncem obasjani kamenjar odakle bi posmatrali velike formacije bombardera koji bi prelaze crnogorske planine i odlaze tamo prema Karpatima i Pločestiju da razore naftonosne izvore. Šefika nije znala odakle oni polijeću i gdje se nalazi taj Pločest ali je, na momente, bila ushićena i radosna da će rat ubrzo završiti. Onda bi pala u melankoliju i u mislima, zabavljena oko ranjenika, zaključivala bi: »Dokle će trajati ovo klanje, kada će ti prokleti fašisti da se pokore...«.

Dani su prolazili, a s njima i novi ranjenici, nove vijesti iz brigade i ponovo buka bombardera koji odlaze ili se vraćaju. Crnogorska mladež, žene i majke dolazile bi u obilazak ranjenika s poklonima u seoskim torbama, kleknule bi pored onih težih, smještenih na slami s tradicionalnim pozdravom: »Srećne rane, junaci!«. Guslar je došao da nasred velike ovdje komandanta Save. Svima nama ranjenicima, u tom momentu, bi bilo lakše, atmosfera vedrija, pobjeda sigurnija i bliža. Snježni nameti

su popuštali pod snagom sun evih zraka prolje a kad je 3. travnja stigla grupa ranjenika iz brigade od Grahova i Nikši kog polja. Jovin 3. bataljon napao je Nijemce na kamenjaru kod s. Bogmilovi i, iznad komunikacije Danilo grad—Nikši u podnožju planine Gara . U jurišu na zabarikadirane Nijemce i etnike u kamenjaru s. Bogmilovi i, Jovo je zaboravio da je komandant, da upravlja borbom, traži rješenje, ne individualnim žrtvovanjem i juna kim podvigom pojedinaca, ve snagom borbenog kolektiva, udarom mase i vatre pokreta i manevra, tih osnovnih komponenti partizanskog ratovanja i pobjeda.

Nijemac sa šarcem u kamenjaru, s dosta municije, to treba re i i priznati, predstavljao je avolski tvrdu i teško osvojivu to ku, ne samo za pojedinca, ve i za ve i borbeni kolektiv. Jovo riješen na sve, suo en s opasnoš u za život svojih boraca, odgovoran za izvršenje zadatka, krenuo je k bunkeru, tom ognjenom gnijezdu i udovišnoj napravi u rukama stranca — uljeza. Zar postoji za njega neosvojivo i nesavladivo, tu na njegovoj zemlji i njegove Sefike koja je tako blizu, tu kod njega i tako daleko od njega. Krenuo je ovjek poput poznatog A. Matrosova prema toj ubila koj mašini koja bljuje vatru od preko hiljadu projektila u minuti, a ovjeku treba samo jedan. Jovo je povukao za sobom i ostale, me u kojima i svog zamjenika Pavi a Seli a. Koracima Dinarca, sko io je preko kamenih gromada do vatrenog izvora, uhvativši rukom vrelu cijev neprijatelja da je otme i ušutka. Rafal iz susjednog kamenjara posjekao je njegove grudi i tijelo njegovog zamjenika. Pao je heroj, nenadmašni strijelac i komandant. Vrela krv poprskala je surovi kamenjar, pao je komandant 3. bataljona, ali bataljon nije bio pokoleban. On je osvetio svog komandanta.

PLAKALE SU LIJEPE OCI

Na vijest o pogibiji voljenog ovjeka, odvažnog ratnika i svoga komandanta, Sefika je, u prisustvu ranjenika, najprije obamra, uko ila se kao odsjeno krhko stablo, momentano ostala bez svijesti, a zatim se vratila k sebi i rekla: »To je nemogu e!« Tada je snažno vrisnula kao da je opaljena munjom groma. Ljudi okupljeni oko nje u tom asu za nju nisu postojali. Postojao je samo prazan prostor pritisnut tminom, koja je neprozirna i stravi na. Uzavrele misli, sukobljene s grubom stvarnoš u pomutile su joj se, a tijelo se savijalo kao da pada u bezdan bez povratka, kao lava koja osvaja prostor i ruši sve pred sobom. Vrele suze navirale su kao izvor bistre vode ispod njene livanjske gradine. Zar pogibija zna i nestajanje, odlazak zauvijek, odlazak bez povratka. Otišao je bez povratka jedan ovjek koga je ona voljela, koga bi ona voljela do ekati i ranjenog, njegovati ga i lije iti snagom svojih osjeaja, ljubavlju bez granica, lijekom nevidljivim obi nom ljudskom oku i osjetilu drugih. Ali, to se nije dogodilo. Nestao je, bez povratka, u surovom kršu. Ranjeno je njeno srce i plakale su njene lijepe o i.

Branko Forli

POGINUO JE KOMUNISTA, IAKO NIJE BIO CLAN PARTIJE

Selo Bogmilovi i, iznad puta koji vodi iz Danilovgrada prema Nikši u, podsje a nas na teške žrtve koje smo imali po etkom travnja 1944. godine. Borili smo se s Nijemcima i njihovim slugama — etnicima. Tamošnje selo i njegovi stanovnici ljudski i patriotski su se prema nama odnosili. Dobro su nas primili i našem tre em bataljonu obezbjedili smještaj i ostalo što nam je bilo potrebno. Me utim, kosa, koja se proteže sjevernom stranom iza sela i iznad ceste i koju su u žicom ogranom i minskim poljima nasa enom terenu branili Švabe i etnici, kobna je za sve preživjele borce našeg bataljona. A to je i razumljivo jer smo na toj kosi 2. travnja 1944. godine po no i izgubili šest izvanredno dobrih i sposobnih drugova, iji je gubitak nenadoknativ. U ovoj borbi, u kojoj je neprijatelj pretrpio nesrazmjerno velike gubitke i u kojoj smo ovladali Bogmilovi a kosom i time presjekli vezu izme u njema kih garnizona u Nikši u i Danilovgradu, poginuo je i jedan Talijan, koji je kao dobrovoljac došao u sastav naše brigade nakon kapitulacije Italije. U ovoj pri i osvrnut emo se na tog ondašnjeg mladi a, jer smatram da je on to, kao i ostali naši pali drugovi, potpuno zaslužio. Zvao se Gabriele Genari. Bio je srednjeg rasta, kovr aste crne kose, lijepo gra en i dopadljive vanjštine. Imao je oko 24 godine. Ro en je, navodno, u mjestu Arpino, negdje na jugu Italije. Došao je u naš bataljon u studenom 1943. godine. Izvanredno brzo se uklopio u život naših jedinica. Ubrzo je dobro nau io i naš jezik. Bio je jako discipliniran, neposredan, veseo i nikad neraspoložen. Veoma izdržljiv u marševima, i što je našim drugaricama i drugovima posebno bilo drago bio je borben i neustrasiv. Mrzio je neprijatelja. Redovno se javljao za dobrovoljca kada je trebalo bacati bombe ili jurišati. Izvršavao je sve zadatke na najve e zadovoljstvo. Zivo je u estvovao u kulturno-prosvjetnom radu. Odli no je pjevao. Bio nam je svima drag i svi smo ga od milja zvali imenom »Ivica«, što je on odmah rado prihvatio. Kao komesar bataljona više puta sam s njim razgovarao, nakon ega sam stekao utisak da su politika opredjeljenja tog našeg suborca bila sasvim ispravna, vrsta i dosljedna. Oštro je osu ivao i Hitlera i Mussolinija i njihove režime. Izražavo je svoju radost što mu se pružila prilika da se sa jugoslavenskim partizanima bori za slobodu i Jugoslavije i Italije, za koje je javno manifestirao istu ljubav i istu riješenost da gine ako to treba. Razmišljao sam da tog mladi a, tim prije što je aktivno u estvovao na sastancima SKOJ-a, predložim za prijem u Partiju i vrsto sam odluo da to u inim, jer je naš »Ivica« imao sve uvjete da to bude. Zapravo imao je sve osobine jednog dobrog komunista. Na žalost, do toga nije došlo. »Ivica« je te kobne no i na Bogmilovi a kosi smjelo, i to brisanim prostorom, jurišao na neprijatelja. I tom je prilikom bio smrtno pogo en metkom švapskih zlo inaca. Sahranili smo ga sutradan u selu Bogmilovi ima skupa s ostalih pet drugova, koji su na tlu bratske Crne Gore slavno pali za slobodu nas i naših mla ih pokoljenja. Na Bogmilovi a kosi smo ostali siromašniji za pet Jugoslavena, pet sivih sokolova, izabranih junaka, odanih narodnih sinova i vjernih lanova Komunisti ke partije Jugoslavije. Ostali smo siromašniji i za jednog izvanredno dobrog suborca — Talijana, kojemu dugujemo našu ljubav i pašnju isto

onako kao i našim drugovima Jugoslavenima, jer je svojim ponašanjem pokazao da nije bilo razlike izme u njega i nas. Tako smo na Bogmilovi a kosi izgubili šest istaknutih komunista, jer je i Gabriele Genari, po svojim kvalitetima bio komunista, iako nije bio član Partije.

Pero Trutin

ZVONKO MILOSEVIC — OLI ENJE DRUGARSTVA

O mrtvima ništa nego dobro, kaže stara latinska poslovice. Me u tim, o ljudima koji su u NOB-i dali sve što su mogli i što su imali, a više nisu me u živima, treba i mora se govoriti i pisati samo onako kako su zaslužili, a to zna i vrlo dobro i odli no! Jedan je od takvih likova naše brigade bio i ponosni, stasiti, inteligentni, principijelni, uporni ali i takti ni borac Zvonko Miloševi , sin selja kih roditelja iz Glavica kod Sinja. Bio je po prirodi miran, ali i energičan s izraženim svojim »ja!«, zbog ega je imponirao svima nama. Revolucionarna Sinjska krajina, u kojoj se rodio i na koju je stalno bio ponosan, uzela je i njega pod svoje, tako da je još u predratnim godinama sazrijevao u buntovnika i borca protiv svakog izrabljivanja i obespravljanja ljudske li nosti. Do e kao je okupaciju vrsto opredijeljen za liniju Komunističke partije, tako da je po etkom rujna 1942. godine stupio u partizane, u Sinjsku—Vaganjsku etu pa Vaganjski bataljon. On u ovoj jedinici, sa svojom hrabroš u i discipliniranim ponašanjem sti e povjerenje stariješina i postaje mitraljezac, pa desetar. A od prvog dana osnivanja 2. dalmatinske Zvonko se nalazi u redovima njenih boraca. Isti e se i u ovoj brigadi kao prekaljeni borac i služi za primjer u razbijanju etni kih, ustaških i talijanskih bandi oko Knina, Grahova i drugih krajeva Bosne, potom na Neretvi, na Drini, Sutjesci, po Crnoj Gori, Sandžaku, Srbiji, pa opet u Crnoj Gori, sve do svoje pogibije. Na itavom putu ove proslavljene jedinice Zvonko Miloševi se stalno potvrđivao kao svjestan i samoprijegoran borac naše revolucije. Volio je u iti i da ste eno znanje prenosi na mlade drugarice i drugove. itavim svojim bi em plijenio je pažnju sredine i rukovodstva jedinica posebno. Nikada se nije požalio da mu je bilo teško, ali nije bilo ni zadatka koji Zvonko nije savjesno i odgovorno obavio. Vedar i dinamičan u svim raspravama i akcijama djelovao je optimisti ki na svoje suborce. U radu s narodom bio je veoma neposredan, ponašaju i se onako kako ga je njegova Partija u ila. Poštovao je ljude i pravilno zapažao i cijenio njihove vrijednosti, a to je bilo veoma zna ajno za ovjeka koji je sazrijevao u dobrog rukovodioca.

Rat je polako odmicao od svog po etka i primicao se svom završetku. I na Zvonku se to odražavalo, kao i na ostalim starijim borcima. Postao je u punom smislu rije i formirana napredna li nost, prije svega ovjek koji sebe nije žalio i koji nije poznavao rije strah. Ona je za njega bila posve tu a! No, na žalost, rat nema milosr a. Bio je nemilosrdan i prema našem Zvonku. Drugog travnja 1944. godine, na kosi kod sela Bogmilovi a, izgubili smo i Zvonka Miloševi a. Jurišaju i na njema ko-

- etni ko utvr enje, iako je uništio neprijateljski bunker, i sam je pao od neprijateljskog rafala. Bez obzira na žrtve neprijatelja od preko 30 mrtvih, ve i broj ranjenih i desetak zarobljenih, i mi smo skupo platili osvajanje tog, minama i žicom utvr enog neprijateljskog položaja. Izgubili smo Zvonka, tadašnjeg vodnika i još pet drugova o kojima smo pisali. Svi su bili izvanredno dobri i nezaboravni drugovi, svi su, osim jednog mla eg borca Talijana, našeg Gabriela, bili rukovodioci, istaknuti komunisti i veoma cijenjeni drugovi, i to ne samo u našem bataljonu. U selu Bogmilovi ima, uz dužne vojni ke po asti, sahranili smo svu šestoricu, jednog uz drugog. Ostali su da vje no po ivaju na tlu Crne Gore, koju su voljeli isto toliko koliko i svoju rodnu grudu. Toliko isto su i Crnogorci voljeli njih. Crnogorci im i danas odaju poštovanje na isti na in kao i svojim sinovima, Titovim borcima, ro enim na njihovom tlu.

Mi preživjeli borci našeg bataljona sje amo se njihovih svijetlih likova, koji nam služe za primjer, a mla im pokoljenjima za uzor. Sje amo se Zvonka, Jove, Ivana, Marka, Pavi a i Gabrijela, koji nikada za svoja djela u NOB-i nisu tražili nikakva priznanja, mada su bezbroj puta na to imali pravo. I zbog toga je naša moralna obaveza prema njima još ve a. I mi je ljudski ispunjavamo. Pažnjom i divnim drugarskim uspomename uzvra ajmo im poštovanje i ljubav kojima su nas oni za života obilato darivali. Sigurni smo da im se najbolje i na najdostojanstveniji na in odužujemo budnim uvanjem i njegovanjem bratstva i jedinstva naših naroda i narodnosti i drugih tekovina naše revolucije. Mi emo stariji, a naše mla e, sadašnje i budu e generacije posebno tu baštinu braniti i njegovati s istim onakvim žarom i istom onakvom ljubavlju s kakvom smo ih, skupa sa Zvonkom, Jovom, Markom, Ivanom, Pavi em i Gabrielom, i sa svim našim narodima i narodnostima na elu s Titom izvojevali. Eto, to je za njih, uvjereni smo, najve a zahvalnost i najve e priznanje svih nas koji danas uživamo ono za što su oni nesebi no dali svoje mlade živote.

Pero Trutin

POGIBIJA IVANA ŠALOVA

O robusnom, lijepom, pametnom i razboritom mladi u, Ivanu Salovu našem dragom suborcu iz brigade još i danas kolaju neke neraš iš ene pri e o njegovoj pogibiji. Ina e o njemu sve najbolje! Ivan je sin sela Marine, kod Trogira. Rodio se 1920. godine. Cim je stasao, natjeralo ga je siromaštvo u porodici da se bori za kruh. Tako je još u mladim danima osjetio gor inu izrabljivanja. Okupacija zemlje zatekla ga je u Splitu kao trgova kog pomo nika. Družio se sa splitskom naprednom omladinom, što je i na njega ostavilo dublji pe at bunta protiv nepravde, koje je tada bilo na pretek i u gradu pod Marjanom. Zahvaljuju i dosljednosti svog proleterskog opredjeljenja, Ivan je 1942. godine stupio u partizane. Ve u prvim okršajima s neprijateljima raznih boja, po evši od okupatora pa do doma ih izdajnika — ustaša i etnika, dolazi do izražaja njegova puna odanost, hrabrost i odnos prema drugovima kakav se mogao pože-

ljeti. Stupio je i u 2. dalmatinsku brigadu, u kojoj je ostao sve do svoje pogibije. U ovoj brigadi, je, zahvaljuju i svojim kvalitetima komuniste, postavljen i za komesara bataljona. Pravilnim odnosom, brigom za ljude, hrabroš u, disciplinom i drugim kvalitetima Ivan Šalov je osvajao sredinu u kojoj je veoma korisno djelovao. Služio je za primjer, zbog ega su ga ljudi voljeli i poštovali, a on im je obilato uzvra ao. Divan je to bio drug. Rukovodstvo je smatralo da ima sve uvjete da se razvije u vrsnog političkog rukovodioca višeg ranga. Na nesreću, jednom prigodom se nije snašao. Zapravo, pokušao se približiti jednoj našoj drugarici, što je, usprkos tada postojećih rigoroznih pravila ponašanja i u tome, bilo i ljudski i normalno. Međutim, stvar se oko Šalova jako komplicirala. Na njenu prekrutu intervenciju rukovodstvo brigade je Ivana pozvalo na odgovornost. I bez obzira što gotovo do nje ega nije došlo izme u nje i njega, Ivan je drastično kažnjen: isključen je iz Partije, izgubio čin i vraćen u jedinicu da kao borac po ne iznova! Međutim smo to saznali, takva nas je mjera jako iznenadila. Svi smo smatrali da je prestroga. Meni je ova degradacija Ivana Šalova posebno teško pala, jer sam ja došao na njegovo mjesto — za komesara 3. bataljona, koji je Ivan napustio krajem kolovoza ili početkom rujna 1943. godine. S Ivanom sam često razgovarao, ne samo ja već i moj zamjenik Nikola Sinobad i drugi. Simptomi su je da se nije na njemu, u negativnom smislu ma šta primjedbivalo. Ivan Šalov je ostao ono što je i bio. Ostao je komunist, izvanredno hrabar borac, dobrovoljac, uvijek od riječi, od akcije. Nikakvih primjedbi nije bilo na njegovo ponašanje. Tako se ponašaju samo veliki ljudi i u situaciji kada im je teško. Tako smo zaključivali mi koji smo s njim dijelili zlo i dobro. Nesebično Šalov davao je sve od sebe, ne da se reafirmira, jer je ostao po svojim kvalitetima onakav kakav je i bio u najtežim okolnostima. Zapravo, on nije ni mogao biti drukčiji. Naravno, zbog toga smo razmišljali i o potrebi njegovog povratka u Partiju, jer u njegovom vladanju nije bilo nikakvog razloga da do toga ne dođe. Na žalost desilo se nešto drugo, neočekivano: na Bogmilovici kosi, na komunikaciji Danilovgrad—Nikšić, 2. travnja 1944. godine, u borbi protiv Švaba i četnika Ivan je, na njemu svojstven način borbenosti, jurišao i uskočio u bunker s aktiviranom bombom i tako uništio neprijatelja, ali i sebi oduzeo život. Naravno, pri takvom podvigu ga i nije mogao spasiti. Uvijek nas njegova smrt mučila i pitanjem da li je to učinio da svima pokaže da je on ostao isti onaj Šalov kakav je bio i dok je kao komesar bataljona obavljao svoju dužnost? Uostalom, dobro se sjećamo kada je rekao: »Bio sam dobar politički komesar, pa zašto sada ne bih mogao biti i dobar puškomitraljevac«. I zaista, rijetko se oslobađao svog »šarca« kojim je majstorski rukovao.

Tako smo, kada je zbog raznih ekscesa trebalo i oštrije postupiti, znali i da strijeljamo drugove. Međutim, sigurno je da se u njegovom slučaju, kao što mi je nedavno izjavio i tadanji zamjenik komesara brigade Tihomir Janjić, odlučilo preterano strogo. Izgubili smo jednu divnu ličnost, koja, barem u onoj situaciji, nije trebala da izgubi svoj mladi život. Izgubili smo Ivana Šalova, izrazito dobrog drugara, čiji je lik bitno dugo prisutan u našim sjećanjima.

Pero Trutin

NAŠ DOLAZAK U BRIGADU

Štab 2. udarnog korpusa poduzeo je mjere da brigadu popuni, pa je naredio da Nikšićki i Komiški odred hitno pošalju po jednu četetu odabranih boraca iz svog sastava u selo Lipovo kod Kolašina. Četete im je ljudstvo stiglo, formirane su tri četete po 50 boraca. Za komandanta te jedinice, do dolaska u brigadu određen je Pavić Selić. Maršruta je bila kao i za brigadu, s malim izmjenama. Iz sela Broanca kod Nikšića bio sam upućen s drugom Kukićem, koji je kasnije bio kurir u štabu bataljona i brigade da ponese poštu u štab Primorske operativne grupe i da najavimo naš dolazak. U štabu grupe, koji se nalazio u spilji Grahovskoj, očekivali su naš dolazak. Poštu smo predali komandantu grupe Radimiru Babiću. Tu smo se dobro odmorili i nahranili dok je kolona stigla. Po pristizanju kolone, sutradan pred samonoć razmjestili smo se u rejonu Zagorski i Ramovića Do. Po seoskim kućama smo večerali i prenoćili, bio je veliki snijeg, a mi mokri i umorni, ali, uz seljaka ognjišta bilo je udobno. Sutradan, rano ujutro, svi smo se prikupili na jedno mjesto da bismo se rasporedili po jedinicama. Snijeg je padao tiho, bez vjetera. Pred prikupljenim borcima pojavio se starješina i predstavio se, rekavši: »Ja sam komesar 2. dalmatinske udarne brigade i zovem se Mate Ujević«. Zatim je govorio o našoj borbi, zadacima na tom terenu, o ugledu koji treba da ima svaki borac, o disciplini, poslušnosti, drugarstvu i međusobnim odnosima i, na kraju, da ćemo sada biti raspoređeni po četetama i bataljonima, gdje nas rado očekuju. Četete im je završio s riječima »da ćemo biti raspoređeni po četetama i bataljonima«, zatražio je riječ borac Mijat Bojčić i po eo riječ ima: »Druže komesare, zašto mi Crnogorci ne bismo bili poseban bataljon u sastavu II dalmatinske brigade. Mi bismo to željeli i mi to tražimo.« Kako je nastupio moglo se misliti da je to naš dogovor, a nije bio, to je bila njegova ideja. Inače je Mijat bio otvoren, riječit i slobodan da istupi i uzme riječ u diskusiji ili nekoj raspravi. Mate ga je oštro doekao i Mijatov prijedlog odbio. Na Matinom licu se primijetilo da ga je Mijatov prijedlog naljutio. Nastavio je da govori jasno i smireno, da ćemo mi popuniti 1. 2. i 3. bataljon, a da će se 4. bataljon popuniti iz Lovenskog odreda, da je takva potreba, da se odluke Partije i komande moraju poštovati, da se ne može stvarati više bataljona nego što je predviđeno, da je svejedno biti borac u bilo kojem bataljonu, četeti ili brigadi. Ponovo se osvrnuo na drugarstvo, na bratstvo i jedinstvo, na zajedničke ciljeve svih boraca NOB. Niko nije više ništa govorio, a nama ostalim bilo je krivo i žalost što je Mijat tako postupio.

Zatim smo raspoređeni po bataljonima. Nas pedesetorica pošlo je u 1. bataljon, kojemu se štab nalazio u Kusidama, kod Nikšića. Sa ekao nas je komandant bataljona Dušan Vladušić i odmah podijelio po četetama, te uputio kurire da nas odvedu u četete. Koliko se sjećam nas je 14 pošlo u 3. četetu koja se nalazila u mjestu Ulica Broanca ka. Lijepo su nas dočekali u četeti, drugarski, veselo i nasmijano. Odmah se poveo razgovor kao da smo stari poznanici. Činilo mi se kao da su se starješine i borci natjecali tko će ispoljiti više ljubaznosti i bliskosti prema nama.

Imao sam dojam da je, u to vrijeme, najbolji utisak ostavio Stevo Vujnić, tadašnji zamjenik komesara 3. četete. Stevo je malog rasta, mršav, kovraste kose, pun priča i šala i raznih dosjetki.

Komandir ete je Stevo Opa i -Mali, niskog je rasta pa je vjerojatno zato dobio nadimak »Mali«. Pravi je vojnik, ima vojni ko držanje, na njemu je zategnut opasa a na opasa u visi pištolj, tu je i njema ki »šmajser« i komandirska torbica. Lijepo djeluje, a tom lijepom djelovanju daje pe at njegov osmijeh, veselost i ljudskost. Svi smo ga brzo zavoljeli. Pri a se da je veliki junak, da je perorezom vadio puš ano zrno iz svoga tijela.

Komesar ete Luka Tanjiga ini nam se da je po godinama od sviju stariji i iskusniji, zna lijepo da ispri a neku pri u ili doživljaj. Dobro poznaje narodne obi aje, svi ga cijene i poštuju. Veoma je skroman, jednostavan i veliki drug. Ne razlikuje se ni po emu od ostalih izuzev znanja i komesarskih oznaka.

Zamjenik komandira ete je Stevan api , krupan i veoma snažan ovjek, i za njega se pri a da je veoma hrabar, kada je borba zna da se odvoji od jedinice i da sam napadne tamo gdje se neprijatelj ne nada. Ima nekakvu automatsku pušku koja mu ponekad posluži kao puškomitraljez ili grupa boraca.

I ostali borci, komandiri vodova i desetari, sve su to dobri drugovi, svi su nas lijepo i drugarski primili. Drugarice su nas iznenadile. Nismo ranije poznavali Dalmatinke pa smo primijetili da se u mnogo emu razlikuju od Crnogorki: više pri aju, otvorenije su, slobodnije i komunikativnije, po prirodi vesele i živahne. Iznenadilo nas je to što se ne ustravaju da i opsuju. Uredne su, iste i pedantne, a tjeraju i nas muškarce da više vodimo ra una o higijeni.

Sve u svemu, zadovoljni smo što smo se našli u takvoj sredini. Brzo smo se i mi snašli, bili smo mladi, najstariji je imao 20 godina, ali nismo bili neiskusni borci.

Nismo bili mobilizirani borci, ve smo dobrovoljno stupili u Nikški ki i Kovski NO PO i iz tih odreda izabrani za popunu 2. dalmatinske brigade. U tim odredima, a i ranije, imali su poduži bora ki staž — od 10 do 12 mjeseci, bilo je tu boraca koji su prešli Neretvu i Sutjesku, boraca iz 13-to julskog ustanka, iz borbi s Pljevalja 1. decembra 1941. godine i mnogih drugih borbi.

Uz ovo bih naveo da je odnos rukovode ih drugova iz brigade prema nama bio pravilan. Napredovali smo ništa sporije, ako ne i brže od boraca koje smo zatekli u brigadi.

Marko Rosandi

DOLAZAK CRNOGORACA U BRIGADU

Krajem marta 1944. godine, iz sastava Prate eg bataljona 2. udarnog korpusa, upu ena je grupa od 160 boraca, mahom omladinaca, u sastav 2. dalmatinske NOU brigade.

Put od Kolašina do sela Spila Grahovska, gde se tada nalazio deo brigade, prešli smo za tri dana. U toku puta ve ina boraca nije znala kamo ide i kojoj jedinici e se priklju iti.

Kada smo došli na određeno mesto, dočekali su nas drugovi iz brigade. Pozdravio nas je komesar brigade drug Mate Ujević. U kratkom govoru rekao je i naš zadatak kao novih boraca proslavljene 2. dalmatinske NOU brigade. Ne samo taj topli govor i prijem od drugova koji su došli po nas nego i doček u etnici bio je srdačan, topao i u pravom smislu reči i drugarski i bratski, a ta toplina nam je dobro došla u toku daljih borbi koje je vodila brigada.

Već inače nas je čekalo za 2. dalmatinsku jer je već bila proslavljena brigada širom Jugoslavije. U sastav ove grupe od 160 boraca bilo je iz raznih krajeva Crne Gore, među njima nas 8 iz s. Gornje Polje, kod Nikšića, od kojih su 2 poginuli kao njezini borci. Prilikom postrojavanja nastojali smo da budemo u blizini kako bismo pri raspodeli bili u jednom bataljonu, i tako se desilo da je naš četvorica bilo u 3. etnici 2. bataljona.

Istog dana, posle rasporeda po etnama i bataljonima, krenuli smo odmah na borbeni zadatak, koji je brigada dobila, u rejonu komunikacije Nikšić — Danilovgrad. Ovako brz pokret i uključivanje u borbeni okršaj, već i dio boraca shvatio je pravilno, jer ovo mnogima nije bila prva borba budući da su bili borci u drugim jedinicama. Ali, jedan manji dio boraca shvatio je to nepravilno. Rezultat ovako nepravilnog shvatanja odrazilo se kasnije, jer je bilo i pojedina nog bjekstva iz brigade. Ova bjekstva nijesu bila neprijateljskog karaktera, odnosno veliki broj pobeglih nije otišao u etnike, iako je bilo par takvih slučajeva, nego su bježali u crnogorske jedinice, smatrajući da su njihovi zadaci lakši, a s time bi i njima bilo lakše.

No, i pored ovakvog postupka pojedinaca, mi smo u sastavu 2. dalmatinske bili u potpunosti ravnopravni i poštovani od svih starijih boraca brigade. I ovog puta 2. dalmatinska pokazala je svoju veličinu i dosledno ostala verna svom imenu i ugledu koji je stekla u borbi širom Jugoslavije.

Milorad Tadić

DVA DOGA AJA

Bilo je to 10. aprila 1944. godine, kada je naš 4. bataljon sa drugim jedinicama naše brigade izvršio napad na Danilovgrad. Naši borci su na juriš satjerali Nijemce i etnike u žicu. Pošto je 6. crnogorska brigada zakasnila sa istovremenim napadom, nakon toga jedinice naše brigade bile su prisiljene na povlačenje. Naša 2. i 4. bataljona povlačenje se i došla do rijeke Sušice, koja je u to vrijeme bila duboka i veoma hladna. Kako je ko od boraca nailazio tako je plivaju i prelazio na drugu stranu. Pored mene nalazio se Radulović Luka i odmah poeo da viče: »Ja sam nepliva! Pomognite mi da pređem na drugu stranu!« Ali mu to nitko nije povjerovao. Ja sam pomalo plivao i pomalo se odupirao od dna reke Sušice, govoreći Luki da nije duboko i da krene. On to nije uradio i ostao je na drugoj strani.

Poslije našeg povlačenja etnici su došli na samu obalu, sjedili i pušili na mjeseci, a Luka nepliva na obali rijeke u vodi do vrata sakrio se u ekaju i da etnici odu. Luka je bio sakriven u vodi blizu et-

nika. Kada su etnici vidjeli da od partizana nema nikoga, digli su se i otišli u pravcu Danilovgrada. Kada je Luka vidio da su etnici otišli, ustao je i krenuo uz rjeicu i idu i tako naišao na pliak i prešao na drugu stranu. Nakon dolaska u jedinicu svi smo se obradovali da je ostao živ. Poslije rata esto se susre em s Lukom i uvijek ga zapitkujem da li je nauio plivati.

Bilo je to 17. aprila 1944. godine u selu Zagara kod Danilovgrada gdje je bila smještena naša 2. eta 4. bataljona, drže i položaje u pravcu Danilovgrada. Toga dana, od jutra do podne, njih trojica: Radulovi Luka, Ti inovi Jakov i Mirkovi Spase bili su odre eni u patrolu, otišli su daleko i oko podne vra ali su se u selo.

U me uvremenu naša eta dobila je novi zadatak i napustila selo Zagara , a odmah nakon toga u selo su ušli elnici. Kurir koji je poslan za vezu s patrolom nije ju pronašao.

Nakon povratka patrola je slobodno ulazila u selo ne znaju i da se u selu nalaze etnici. Prilikom ulaska u selo sreli su jednu postariju ženu i Luka je upitao: »Da li su naši još u selu?« Ona je rekla »Ko bi drugi mogao biti nego naši«. Zena se podrugljivo nasmijala, a patrola je mirno ulazila u selo. Na elu patrole je išao Jakov Ti inovi , za njim Luka, a za Lukom Spase Mitrovi na odstojanju desetak metara. Tako idu i iza ugla jedne ku e iznenada etnici uhvatiše Jakova, a iza Jakova naišao je Luka. I, dok su na Luku sko ili, Jakova su na Lukine o i bacili na zemlju, udarali kamama i zaklali. Njih etvorica etnika su držali Luku pripremaju i se da i Luku zakolju, ali su prethodno trebali da ga savladaju. Luka je bio snažan i jak. Dobar i hrabar ratnik brzo se snašao, razmahao oko sebe i svu etvoricu etnika pobacao oko sebe na zemlju, istrgao se od o igledne smrti i stao se povla iti. Na to su etnici povikali: »Drž' Milovane! Ne daj Radovane da pobegne!« Bacili su bombe, pucali, ali Luku nisu pogodili. I dok su Jakova klali i Luku hvatali, Spase se povla io nazad i pri povla enju etnici su ga ranili u ruku, tako da ga je i Luka sustigao i pomogao mu, pa su se obojica sretno vratili u svoju jedinicu.

Jakov Ti inovi je rodom iz okolice Splita, dobar drug, i neustrašiv borac, ali nije imao sre e da se istrgne iz etni kih kandži. Bio je iznenan en i, na taj na in, je izgubio svoj mladi život, dok je Luka i rat preživio. Ali, ovaj iznenadni i strahoviti prizor dok je živ ne može zaboraviti.

Ilija Dmitrovi

PRAZNIK U NIKŠI KOJ ŽUPI 1. MAJA 1944. GODINE

Naša brigada držala je u opsadi u drugoj polovini travnja 1944. godine jako utvr eni garnizon u Nikšiu, koji je bio opasan bodljikavom žicom i minskim poljima. U njemu su se nalazili Nijemci, preživjeli talijanski fašisti i etnici. Iz grada se uzdiže crkveni zvonik, na kome se nalazi mitraljesko gnijezdo iz kojeg se povremeno oglasi pucnjava brzog »šarca«.

Tre i bataljon se razmjestio u s. Lukovo, sa zadatkom da osigura komunikaciju Nikši —Šavnik, a 2. u Gornjem Polju, sa zadatkom da ne dozvoli prodor neprijatelju u smjeru Pive. Ostale naše i crnogorske jedinice nalazile su se tako er u bližoj i daljnjoj okolini Nikši a. Vrijeme je bilo promjenljivo.

Patrole odlaze u smjeru sela Ozrini a, gdje esto nabasaju etnici pa dolazi i do kratke pucnjave. Politi ki rad se odvija po etama, a osnovne organizacije/ elije primaju zaslužne kandidate u Partiju.

Aktivno radi i kulturno-prosvjetni odbor bataljona na radost boraca i seljaka Lukova. Zaduženi 30-godišnjaci u e nova ispisana slova i kažu da bi voljeli osvajati bunkere nego abecedu. Ništa im to ne pomaže jer se nepismeni ne smiju vratiti iz rata. Pjeva ki zbor uvježbava zborske pjesme, u emu se isti u drugarice Luca, Vjera i Ivanka. Najbolje im ide ona: »Ti ne pla i drugarice draga«, »svemu naša odoljet e snaga«.

Osvanuo je 1. maja, lijep, vedar i dostojan svoga imena. Sunce je izašlo i ožarilo prirodu i borce na umivanju, pjesmi i u dobru raspoloženju. Nije ih omeo ni rafal mitraljeza koji je doletio s crkvenog nikši kog zvonika. Po elo je spremanje boraca za zajedni ku prvomajsku priredbu.

Oko podne krenulo je trideset boraca i rukovodilaca iz našeg bataljona u smjeru nikši ke Zupe gdje e se održati najavljena priredba. U pjesmi i lakim koracima stigli smo brzo na odre eno mjesto, gdje se ve skupilo dosta vojske i doma eg svijeta. Stigla je i ja a grupa pripadnika prvog bataljona i drugih naših jedinica. Ku e su u selu polukamene i drvene, a u sredini sela se nalazi ove i prostor (guvno) gdje e se izvesti sve ana priredba. Naokolo su stršili veliki bregovi sa osmatra ima i štitili okolinu od eventualnog napada neprijatelja.

Izvo enje programa po elo je pjevanjem »Internacionale«, a zatim su slijedile zborske partizanske pjesme, recitacije i, na kraju, dva ske a u kojima se ismijavalo okupatora i njegove sluge.

Pjeva ki zbor je melodi no nizaio drage pjesme: »Po šumama i gorama«, »Marjane, Marjane« i »Kraj Sutjeske hladne vode«. Vodni delegat uriši je recitirao »Izdajicu« od Zmaja Jove i izoštrio glas kad je izgovarao stih: »Izdajice, sram te bilo«. Svi su prisutni aplaudirali.

Politkomesar prvog bataljona Branko Periša rukovodio je izvo enjem ske eva, koji su se zvali: »Rade Vurdelja« i »Fašisti ka škola«. U prvom je glavnu ulogu igrao starac iz Podgrme a, kojega su ispitivali ustaški i švapski oficiri a kojima je on na pitanje uvijeno odgovarao. Na kraju ske a je bio premla en, pušten i odveden s pozornice.

U drugom je fašisti ki u itelj postavljao acima pitanje o planeti Marsu, Lenjinu i svepoliti koj revoluciji. Odgovori su glasili ovako: Marks je prvi u itelj proletarijata, Lenjin je vo a oktobarske revolucije, i Revolucija je po ela u Parizu, zahvatila Rusiju i Jugoslaviju, a svršit e u Berlinu.

Na kraju programa razvilo se kolo i pjesma zbratljene vojske i naroda, bez obzira na spol i godine starosti. Naša brigada je uživala veliki ugled u crnogorskom narodu zbog pokazanog junaštva i pravilnog odnosa prema narodu i njegovoj imovini. On nas je volio i voli kao svoju brigadu.

U razigranom kolu je prednja i crnogorski »Oro«, kojeg smo i mi Dalmatinci dobro uvježbali. Pjesme su svi pjevali bez obzira da li imaju sluha ili ne, svejedno da li su bile o Sutjesci, Crnoj Gori ili Dalmaciji. Iz cijelog skupa se zapazila posebna melodija upu ena našoj brigadi za sve ono što je u inila u borbi i radu po ovim crnogorskim brdima:

»Nema boja, nema bitke
bez brigade dalmatinske,
a ni krvi da se lije
gdje brigada Druga nije«.

I u drugim našim jedinicama održane su smotre i sve anosti u ast ovog velikog dana, posebno u selu Velimlju, gdje je uz pripadnike našeg 4. bataljona prisustvovao ve i broj seljaka iz okolnih naselja. Na toj proslavi je govorio i engleski major — šef misije pri štabu Primorske operativne grupe.

Tako smo mi u brigadi, u ratnim uvjetima, proslavili ovaj najve i Praznik rada.

Ivan Špika

PISMO BORCA RODITELJIMA*

Autor pisma je Dušan Mari , rukovodilac tehnike u štabu brigade. Piše ga u s. Viluse 17. 5. 1944. godine. Adresirano je na Bebu, tj. sestru Dušana, kojoj je ime edna — udata Grubi , a koja je tada radila u Okružnom komitetu SKOJ-a. Dušan šalje pismo sestri jer je ve a vjerojatno a da e preko nje sti i i roditeljima. Pismo piše u svoje ime, u ime svog brata Cede i supruge Danice, koja je u NOR dijete rodila i izgubila, a kasnije je bila poru nik i komesar ete veze u brigadi. Pismo je umnoženo u 10 primjeraka. Pojedina ni primjerci slati su po svakom narednom kuriru, koji je išao prema Dalmaciji — pa e neki sti i u prave ruke — rezonirao je Dušan. Poslije 80 dana pismo je stiglo Dušanovoj majci Juliji i ocu uri. Majka je na prvoj stranici napisala »primili 6. VIII 44.« Evo doslovnog sadržaja tog pisma:

»Viluse 17. maja 1944. godine
(Izme u Nikši a i Bile a)

Draga Beba i svi ostali!

Nakon nepune dvije godine od našeg odlaska iz Dalmacije primio sam tvoje pismo i to ono datirano 21. III. t. g. tj. ono u kome pišeš na kraju o bombardovanju Knina. (To pišem da bi se sjetila koje sam pismo primio).

Vjerujem da ne možeš pojmiti kako sam se iznenadio kad sam primio pismo, a jednako tako Cedo i Danica. Znam da e te najprije interesovati kako smo i jesmo li živi. Do ovoga asa kad pišem pismo svi smo živi i zdravi smo. Dakle nastavljam — poslije skoro dvije godine ja sam prvi u našoj brigadi primio pismo od ku e, a poslije nekoliko dana

* Ovdje donosimo izvode iz pisma.

primio je i Jošo Durbaba¹⁾ od Dušana Kotaraša²⁾. Kotaraš mu piše u kratko o tamošnjim prilikama. Izme u ostalog javio mu je da je Joši poginula majka, a žena da mu je rodila sina. Piše tako er da su Ante Kurtovi³⁾ i olak⁴⁾ ubijeni u Promini, a prije nekoliko mjeseci smo uli da su Širini⁵⁾, Petar Krvavica⁸⁾ i još njih nekoliko poginuli negdje oko Dinare, ali ne znamo da li ta vijest odgovara istini. Kako se vidi iz tvog pisma naša je Danica⁷⁾ u Beogradu pa mi ovdje nikako ne možemo riješiti na koji je na in ona tamo dospjela i šta tamo radi. Danica (moja) pisala je jednu kartu u Knin i jednu Vuki⁶⁾ u Beograd iz Sokolca kod Romanije još negdje u VIII mjesecu prošle, tj. 1943. godine, pa ne znamo jeste li primili. Naime, nije je ona odnijela na poštu u Sokolac, nego jedan dje ak seljak, jer tada nismo mi bili u Sokolcu nego ustaše i prirodno da nismo mogli tamo ni oti i. Još smo vam se jednom javili sa Ozrena kod Tuzle, u julu 1943, i to je pismo odnio Kotaraš Dušan, kad je išao sa I dalmatinskom za Dalmaciju, pa ne znam da li ste to primili. Bilo je napisano svega par rije i. Evo ovdje ti prilažen nekoliko ceduljica, tj. pisamceta od raznih osoba, ili bolje re i od Cede i Danice i maloga Veljka uji a⁹⁾. Od dana kad sam primio tvoje pismo nisam još vidio ni edu ni Danicu, jer su oni udaljeni od mene nekoliko km, tj. edo se nalazi sa svojim bataljonom kod Crnogorskog Grahova na položaju a Danica sa bolnicom bliže Nikši u. Nego, danas sam primio pismo od jednog i od drugog i u svakom od njihovih pisama po jednu cedulju da pošaljem tebi. Oni su dobro i zdravo. Ja sam im pisao neka mnogo ne pišu nego da u ja pisati o svemu i to jedno pismo u kojem u iznijeti cijelu našu istoriju od dana kad smo otišli iz Dalmacije pa do danas. Vjerujem da e te to interesirati a naro ito mamu i ostale kod ku e. Ima ete šta itati, jer znam da eš ovo pismo poslati i ku i u Knin. Vjerujem da e mamu i ostale neobi no obradovati ovo naše pismo, i zato ga svakako pošalji njima. Ja sam odlu io da ovo pismo napišem u nekoliko kopija i da svaku kopiju pošaljem u razmaku od po nekoliko dana, tako da bar jedno sigurno primiš, a na svako u, pored ovog datuma staviti i rimski broj i datum kada ga šaljem, tako da znaš koje je stiglo. Dakle sad u pre i na stvar, tj. zapo e u sa istorijom, ali budu i da ne pišem sa nekog ve gotovog koncepta nego iz glave, prema sje anju, to e biti mnogo stvari kojih se odmah ne u sjetiti nego možda tek kasnije tokom pisanja, to e pismo biti donekle bez nekog reda, se nadam da ete ga ipak razumjeti.

Mi smo vam zadnji put pisali negdje iz Ti eva, a od tada je prošlo mnogo vremena, skoro dvije godine. Posljednje vaše pismo primili smo

- 1) Komandant 4. bataljona
- 2) Intendant 8. korpusa
- 3) Ustaša iz Knina
- 4) etnik iz Knina
- 5) Prvoborac iz Drniša
- 6) Prvoborac iz Knina
- 7) Sestra Dušana Marica. Bila u krajiškim jedinicama, zarobljena na Kozari i odvedena u logor Sajmište u Beogradu.
- 8) Sestra Danice — supruge D. Marica
- 9) Borac brigade

u Uništima pred naš odlazak. Moja Danica je tada bila u drugom stanju i iz Ti eva je otišla u Liku u jedno selo kod Srba da tamo rodi. Do poro aja joj je još manjkalo oko 4 mjeseca. Rastali smo se na Ti evu. Ja sam krenuo prema Vrdovu kod Sinja, a Cedo sa mnom, tj. sa svojim 2. bataljonom u kojem se i sada nalazi. Iz Vrdova smo krenuli na Uništa, zatim na Livno, Duvno, Sujicu, pa opet Duvno i u februaru 1943. zauzeli smo Posušje i Imotski. Tada je po ela 4. njema ka ofanziva i od tada po inje naša borba van Dalmacije. Iz Posušja smo krenuli u Drežnicu na Neretvi gdje smo zauzeli Jablanicu i Prozor. Na Neretvi smo la a doživjeli najžeš e do tada borbe. edo je tada bio uvijek sa mnom. Kad smo se jedne no i kretali iz Drežnice za Jablanicu pri e mi u maršu jedna drugarica i veli: »Zdravo Dušane«. Ja je, onako u tami pogledam, ali je nisam poznao, jer mi ni na kraj pameti nije bilo da bi to mogla biti ona i rekoh: »Koja si ti«, pogledam je još bolje i rekoh joj: »Sli iš na moju ženu«. Ona mi na to odgovori »Pa ja i jesam ta«. Znamo i da je morala roditi, pogledao sam odmah da vidim, da li šta nosi na rukama i upitao je za dijete, jer nije nosila ništa. Onda mi je ona po ela pri ati šta je sve s njom bilo, od našeg rastanka do toga dana. Ispri ala mi je sve na duga ko i naširoko, ali ja u ovdje ispri ati u kra e.

Sad završavam ovaj dio pisma jer je prili no kasno, 11 sati na ve e, i sutra u nastaviti.

Ovo sam pismo prekinuo pisati 17. maja i mislio da ga nastavim sutradan, me utim prilike nisu dozvoljavale da pišem na miru, jer smo imali dugih marševa i borbe, i evo sad se opet smirismo i do osmo na isto mjesto te nastavljam da pišem. Mogu onako uzgred da kažem, da smo se tukli sa etnicima, Nijemcima i nakon dugo vremena opet sa ustašama kod Trebinja. Sad smo ih pomlatili pa su se umirili. Dakle nastavljam:

Danica mi pri aše: kad je bila u Lici. Upravo nekako pred njezin poro aj po ela je 4. njema ka ofanziva januara 1943. Onog dana izjutra kad je ona rodila u jednoj seoskoj štali prodrli su etnici i ustaše do blizu sela u kojem je ona bila. O ekivali su svakog asa da e sti i u selo, jer su naše jedinice ve odstupile. Da je ne bi etnici uhvatili morala je odmah (par sati nakon poro aja) da ide iz sela. U takvom stanju uzela je dijete na ruke i uputila se, gaze i duboki snijeg, prema Drvaru. Putem je nailazila na ku e, ali budu i da je bilo mnogo izbjeglica, a osim toga prijetila je opasnost i samim seljacima iz tih ku a, oni nisu mnogo brinuli za druge nego gledali da se sami spase i nisu bili nimalo gostoljubivi, što je i razumljivo u takvoj situaciji. Niko nije htio da je primi. Kad se iscrpila i nije mogla dalje sklonila se u jednu pe inu, na koju je usput naišla. U toj pe ini bilo je dosta izbjeglica. Za itavo vrijeme putovanja nije imala ništa da jede pa prema tome slabo je došla i dijete. Tu je naišla na neku ženu koja joj je pokušala pomo i, ali pošto je bila velika zima dijete se ve bilo skoro smrзло. Tu u pe ini zima je u inila svoje — dijete se smrзло sasvim i umrlo. Zakopala ga je negdje u blizini te pe ine i nastavila put. Putem do Drvara nailazila je na mnogo poteško a. U nekom selu naišla je na jednu familiju koja ju je primila i tu se malo odmorila, nahranila i drugi dan produžila za Drvar. Iz Drvara je produžila pješke — a druk ije se po snijegu nije

ni moglo •— za Livno da traži našu brigadu, znaju i da e tamo na i mene. U Livnu su joj kazali da je naša brigada na Imotskom, što nije bilo ta ko, jer smo mi bili na Neretvi. Ona je sre om od nekih kurira saznala naš pravac i uputila se preko Duvna i Prozora prema Neretvi. Kako rekoh našli smo se na Neretvi izme u Jablanice i Grahovice. Odmah pošto smo se sastali ona je produžila sa mnom ili bolje re i vratila se ponovo prema Prozoru. Do toga asa pješa ila je preko 12 sati i sada je ponovo produžila da pješaci drugih 10—12 sati, ali pošto je bila sa mnom bilo joj je ipak lakše. Možeš zamisliti šta je zna io takav napor za jednu ženu kao što je ona onako slaba i to neposredno iza poro aja. Ja ni danas ne mogu da razumijem kako je i kako može da podnese ovakve napore, ali to još nije sve ono što je kasnije podnijela daleko je teže, obzirom na to što je ve iscrpljena pošla na tako teške napore. Ove napore podnijela je zajedno sa nama, ali za nju je to bilo mnogo teže nego za nas.

Oko Jablanice smo se borili sa mnogo nadmo nijim neprijateljem, ali smo ga nakon neopisivo teških borbi uspjeli pobijediti i prokr iti put preko Neretve. Ne u da se upuštam u šira opisivanja ovih borbi jer ovdje nije mjesto, nego samo ti mogu re i da smo podnijeli najstrašnije napore i tu po inje slava naše brigade. Ona je prva uspjela da pre e Neretvu i potu e mnogo nadmo nijeg neprijatelja. Naši su se borci tu, kao i kasnije na Drini i Sutjesci — Zelengori, ponijeli herojski. . .

Dakle, iza prelaza Neretve vodili smo stalno teške borbe sve do Drine. Najteža borba iza Jablanice bila je na Kalinoviku. Tu je Draža li no rukovodio operacijama, ako se to može tako nazvati s njihove strane. Skupio je sve najkrvoločne bandite iz Crne Gore, Hercegovine i Sandžaka i poznate krvoločke — Vašojevi e iz Crne Gore i vjerovao da e nas tu, ako ne razbiti, a ono bar suzbiti. Imali smo pred sobom vrlo opasnog neprijatelja. Borbe su se vodile oko tri dana i io iz juriša u juriš, zarobljenih nije bilo. Oni koga kog su uhvatili ubili bi ih poslije najstrašnijih mu enja. Vodila se borba na život i smrt, jer su znali ako tu izgube bitku da su svršili. Mi smo se herojski borili i pobijedili. . .

... 5/6. maja 1943. god. krenuli smo od Fo e na prvi zadatak prema Boanu u Crnoj Gori (izme u Šavnika i Kolašina) u podnožju Sinjajevine. Putovali smo tri dana po najtežim terenima. Prešli smo kanjon rijeke Tare i stigli preko Žabljaka u Boan. Tu smo se odmarali etiri dana i krenuli na planinu Sinjajevinu. Ova planina visoka je do 2000 metara. Tu smo po eli voditi borbe sa Njemcima pod najtežim okolnostima. Ja sam oko 25. maja otišao u Njegobu e kod Žabljaka, pod Durmitorom. Tu je jedan naš bataljon trebao da do eka savezni ke avione, koji su tih dana imali da stignu i bace padobranima neki materijal i da spuste vojnu misiju pri našoj vojsci. ekali smo ih 2—3 dana, i — jedne no i zazvr ao je jedan avion, te nakon drugog kruženja iznad signalnih vatri, koje smo bili zapalili, bacio nekoliko padobrana. Iz aviona je tako e sko ilo 6 lanova savezni ke vojne misije, ali ih nismo mogli odmah na i, jer su pali u gustu šumu daleko oko' 1 km od vatre. Ja sam prvi jednog pronašao u šumi, (možda e ti izgledati udno što isti em da sam baš ja prvi našao tog Engleza, ali to je onda bilo za mene kao i za sve druge, veliki doga aj). Ovaj mi je Englez dao cigaretu, koju nisam popužio nego ostavio za uspomenu i sada je imam u nov aniku.

Imam tako er i jedan džepni noži od tih Engleza koji je i sad kod mene. Taj noži ima »istorijsku« vrednost, jer mi je pomogao da ne umrem od gladi u Zelengori, kad sam s njime rezao konjetinu. Tada je nož bio velika dragocjenost. U ostalom pri a u ti kasnije. Ovaj doga-aj sa Englezima tebi ne e izgledati mnogo zna ajan, tj. moj li ni doživljaj, jer sam dolazak Saveznika ja i te kako smatrao zna ajnim za nas. Za nas je to onda bio veliki doga aj, za nas koji smo onda prvi put, nakon toliko patnji i napora, uli iznad glave zvuk aviona od koga nismo trebali da se krijemo, zuku koja nas je uzbu ivala, ne kao zuka aviona, nego kao glasnik koji nam prvi donosi glas da nas naši veliki Saveznici priznaju ravnima sebi u ovoj svetoj oslobodila koj borbi. . .

Dva dana iza ovoga naša je brigada napustila dotadani sektor i smjenila nas neka druga brigada na Sinjajevini, a mi smo krenuli preko Durmitora ka rijeci Pivi. (Da bi se mogla orijentirati podsjeti u te da Piva i Tara ine Drinu) i mi smo se nalazili u makazama izme u Tare i Pive. Pri našem prelasku preko Durmitora saznali smo da je neprijatelj sa osam njema kih i 5—6 italijanskih divizija poduzeo opštu ofanzivu na nas sa svih strana. Naša brigada prešla je Durmitor i upu-tili smo se prema Pivi s namjerom da je pre emo na Krsta u. Ali, tamo je neprijatelj potisnuo naše snage i zatvorio put. Promijenili smo pravac i uputili se prema Mratinju. Tamo su naši odbacili Njemce, vode i najkrvavije borbe, preko Maglica i Vu eva, planina kakvih ja do tada nisam vidio — visine do 2000 metara, a strme stijene visoke do 100 metara. Njemci su se borili i na tim hridinama utvrdili. Naši su ih pro-leter i sa tih hridina otjerali. Da bi se to izvelo bila je potrebna ne u-vena hrabrost i herojstvo. Mislim da takvih herojstava teško da bi se moglo na i u historiji ratova. Kad sam vidio sa kakvih su položaja Njemci odba eni, ja prosto nisam mogao da mislim od uda. To je izgledalo normalnom ovjeku apsolutno nemogu a stvar. Ali kaže lijepo naša poslovice: »Boj ne bije svijetlo oružje...« to se može danas re i. Prešli smo mirno do Sutjeske, osim što su nas ponekad napali avioni, ali ve inom nismo imali žrtava. Na Sutjesci po inje naša najkrvavija borba od postanka brigade, a mislim, takva borba rijetko bi se ili može se i nebi mogla zabilježiti u istoriji. Mislim da ste Vi tamo imali prili-ke da ujete ili da itate o tim borbama. U biltenu Vrhovni štab piše 0 tim borbama i tamo stoji da je naša brigada imala jedan od najva-žnijih položaja. Do Sutjeske smo se nekako sa hranom prolazili, i nismo bili prinu eni još da jedemo razne stvari, kao travu, konjetinu, i drugo. Na Sutjesci smo dobili zadatak da branimo položaje Gornjim Barama koji dominiraju klancem rijeke Sutjeske. . . .

Na samoj Sutjesci Danica je dobila pjegavi tifus i morala je oti i u bolnicu pod temperaturom od 39—40, a predstojali su veliki i teški marševi, još mnogo teži nego što su bili ranije i to stalno u borbi. Rastala se sa mnom na Barama i nisam je vidjeo nekoliko dana. Od našeg polaska na Bare iz Sutjeske po ela nas je tu i avijacija, jer se tada razvedrilo i postali su lijepi dani. Do tada je bila stalno velika kiša l magla. Iznad nas su letjele »štuke« po 20 najedanput ili u valovima po 3 i po 4, zatim po desetak teških bombardera i bezbroj onih malih pikavaca »Roda«. Nisi mogao oko otvoriti od njih, sipali su bombe pre-težno od 60 i 15 kg, a esto od 100 i 500 kg. Mali »pikavci« bacali su

one sanduke sa 40 malih bombi i tako je zemljište stalno, od jutra do mraka, bilo zasipano bombama iz avijona i artiljerijom i baca ima, tako da takoreku nije bilo nigdje zaklona. Koliko je bomba ba eno, bilo je relativno malo žrtava, ve inom su stradale kolone u pozadini, tj. komora, jer su one bile zbijenije, dok su borci na položajima manje ginuli od avijacije. Najteže bombardovanje smo pretrpili kod Tjentišta i na Milin Kladama, gdje je mislim poginuo onaj engleski major i ako se ne varam bio je tu ranjen i drug Tito. Na Milin Kladama poslije onog žestokog bombardovanja, idu i putem našao sam Danicu gdje leži pokraj puta i ne daje znake života, mislio sam da je mrtva, ali sam se brzo uvjerio da nije tako, nego je bila malaksala od gladi i bolesti. Nije mogla dalje. Tu sam kod nekih drugova iz artiljerije našao malo mesa i dao joj te je opet mogla pomalo i i. Odatle smo pošli na Zelengoru. Tu smo tako e vodili žestoke borbe sa Nijemcima i opet ih potukli. E, sada više nije bilo ni konjetine. Sad smo po eli jesti travu. Na najve oj cijeni bila je kopriva, ali je ubrzo nestalo i nje. Ja sam tada po eo jesti liš e od mlade bukve i kuru od stabla. Do tada nisam znao da se može i kora od bukve jesti, ali samo je treba znati jesti. U ostalom, vjerujem da mi to znanje ne e više poslužiti.

Danica je još bolovala od tifusa i jedva je mogla da jede ve im dijelom sam je ja iznio, ne mislim na rukama, nego pomogao joj i bodrio je. edo je tada bio u 2. bataljonu. On ovaj bataljon nije nikada ni napuštao, od formiranja brigade, uvijek je u njemu. On je bio ve im delom sa mnom. Samo na njemu nisi mogao primjetiti ništa. Na njemu ovjek ne može znati kad mu je teško a kad mu je dobro. Uvijek je jednak. On je nekako baš u to vrijeme bolovao od upale vodenjaka, pa mu nije bilo ništa lakše od Danice. Bili su ga izvadili iz borbenih redova, jer nije mogao mnogo marševati pa je bio zamenik intendanta. Jeo je vrlo slabo. Nabavljali su mu mlijeka, ali kroz 5. ofanzivu to nije bilo mogu e, ve je morao živjeti kao i mi, — jesti konjetinu, travu, liš e i kuru ili umrijeti. Tako se nekako probijao i prošao. Kad smo prošli Zelengoru svi smo bili oslabili da smo se jedva kretali. Stigli smo na Miljevinu blizu Fo e. To je bila poslednja etapa pred probijanje obru a. Tu je naša vojska izvršila odlu uju i juriš i probila obru . Poslije probijanja obru a tj. dan kasnije kao i prilikom samog probijanja doživjeli smo strašno bombardovanje, jer smo se kretali ve inom otvorenim terenom . . .

Sad, da bi mogli stvoriti bezbjednost našim bolnicama i stvoriti slobodnu teritoriju trebalo je zauzeti Kladanj. I to je u injeno ta no na Vidovdan 1943. god. Tu smo zaplijenili velike magazine hrane od ustaša i vojska je napokon mogla da se odmori i nahrani. U blizini Kladnja i u Kladnju ostali smo oko 10 dana, i nastavili nastupanje prema Ozrenu kod Tuzle. Tamo smo naišli na etni ke bande koje smo brzo raspršili. Ozren je vrlo bogat kraj. Tamo smo se zadržali preko dva mjeseca. Vodili smo povremeno borbe sa pojedinim etni kim grupicama, ali manje borbe. Svega dva ili tri puta vodili smo malo žeš e borbe sa Nijemcima i ustašama. Ulazili smo u grad Maglaj, Olovo i druga manja mjesta. Tu smo živili dobro. Bilo je hrane koliko je ko poželio.

U julu mjesecu pošla je 1. dalmatinska brigada za Dalmaciju i sa njome je otišao i Dušan Kotaraš te sam mu dao jedno vrlo kratko pismo da ga odnese i ne znam da li Vam ga je uru io . . .

U me uvremenu edo je postao bataljonski rukovodilac SKOJ-a i na toj dužnosti se dobro snašao. Danica je otišla na bolni arski kurs a zatim u intendanturu, jer je trebalo šiti veš za brigadu i bile su uposlene sve drugarice koje su znale šiti. Po završenom poslu premeštena je u bolnicu brigade kao bolni arka i tamo se i sada nalazi.

Pri napuštanju Pljevlja naša je brigada prošla kroz neprijateljsku liniju, tj. prošla je cijela naša 2. proleterska divizija, bez borbe. Uspjeli smo neprijatelja potu i i pro i za Srbiju. U našem nadiranju prema Srbiji vodili smo svaki dan borbe, sad sa Nijemcima, sad sa Bugarima, pa opet sa etnicima i tako smo prodrli do Ivanjice, koju smo bili zauzeli, ali se u njoj nismo zadržali jer je stiglo nare enje da se vratimo u Sandžak. Zauzeli smo tada i Novu Varoš, koju smo tako e napustili. Prilikom borbe oko zauzimanja Ivanjice edo je ostao bez opanaka i bez cipela u samim arapama. arape su mu se za kratko vrijeme pode-rale i ostao je potpuno bos na metar dubokom snijegu i tako bez obu e proboravio cijelu no dok nijesu ušli u Ivanjicu i tamo je našao cipele ali su mu bile malene i dao ih je za opanke nekom drugu, to je bio tre i put da je mijenjao cipele za opanke. Tada su mu promrzle noge i otekle, kasnije je zbog toga trebao da ide u bolnicu, ali nije hteo. Ostao je u bataljonu i tamu mu je to malo prošlo. Poslije nekog vremena prošlo mu je i opet je nabavio neke opanke. Koncem januara stigli smo iz Srbije u Sandžak i tu smo izišli iz sastava 2. proleterske divizije, koja je kasnije sa drugim jedinicama još neke druge divizije krenula ponovo za Srbiju i tamo vodi borbe oko Užica i Valjeva, što u ostalom užete preko radija. Mi smo mislili da idemo za Dalmaciju, kako nam je komandant divizije kazao pri rastanku. Me utim, evo ostali smo u Crnoj Gori, ali ipak smo se približili Dalmaciji... Iz Sandžaka smo krenuli za Kolašin ... Tu je edo opet dobio neke engleske cipele, pa je prornenio za neke gojzerice i ove nosio dva dana pa ih opet promijenio za opanke, jer mu se noga razišla pa ne može da ih obu e. Tako sa njegovim cipelama ve zbijaju šale u bataljonu. U bataljonskom, zapravo u etnom listu u rubrici šala izašla je jedna šala koja glasi ovako: »U jednom engleskom brodogradilištu zaposleno je 800 inženjera i nekoliko hiljada radnika na izgradnji jednih velikih cipela. Radovi se završavaju i im bude spuštanje u more, ove e cipele biti dopremljene našem Cedi«. Ja sam mu ove zime davao bundu od krzna, a on nije htio da uzme jer da mu je teška. On ti je onaj stari edo. Ne e neku stvar novu da obu e dok se ono staro na njemu ne raspadne. Ove zime je postao zamenik komesara ete, pa sad ipak mora da se malo bolje obu e, ne mislim bolje od ostalih, nego ne može da eka dok se na njemu ne raspadne. Sto se ti e zdravlja sada je dobro. Ne žali se više na vodenjak ni na noge. Vidio sam ga prije nekoliko dana pa dobro izgleda.

Mi se sada nalazimo blizu crnogorskog Grahova, ali više smo orijentisani prema Dalmaciji, tj. prema Konavlju . . .

Eto, ja sam, mislim, bio prilično opširan, tako da već prelazi u dosadu, ali nemoj da te to ljuti, jer ja sam pisao sve onako kako sam se toga sjetio. Uspio sam ipak da zadržim neki red, ako ne hronološki, ali barem toliko da ćeš ipak moći i sastaviti kraj s krajem.

Napisao sam ti sve o nama toga sam se sjetio. Možda bi se sjetio još ne toga, ali to bi bilo manje značajno ili barem kretalo bi se sve oko jednog te istog, zato ću s tim završiti. . .

Ne rekoh ti gdje sam ja sada. Ja sam sada opet u tehničarima, kao radio telegrafista bez radio stanice, ali i to će skoro biti. Kad ti budem poslao ovo pismo ja ga neću adresirati na tebe nego na O.K. i poslati kao službeno i mislim da će tako sigurnije stići. Ti dok primiš ovo pismo odmah odgovori. Ne žali truda da budeš opširna, jer mi će biti zadovoljniji ako napišeš više stranica. Ako je Plavno slobodno onda ćeš moći i lakše poslati. Ovdje ima dosta Plavanjaca. Među njima jedan moj vrlo dobar prijatelj uro Alfirevi ima ih dva oba su živa samo je onaj moj prijatelj oženjen, ne sećam mu se momentalno o evog imena, ali mi se da po njemu sa S. Ubili su mu ga četnici još davno. Ako mogneš da mu javiš ženi da je živ. On je komesar 3. bataljona. Stari Jovo Pajić isto je živ. Ima ih mnogo ko bi ih sve nabrojio. uro Opačić, onaj mladi što je tako oženjen ovdje je isto tako uro Opačić Danin, oba su kuriri u Stabu brigade. Stevo Drvoki također. Avgustin Jukić je komesar 4. bataljona. Ljubo Petojević je pomoćnik intendanta. Branko Berić isto. Skoro zaboravih da ti kažem da je Danica predložena za zastavnika a ja za poručnika. Ovdje ti prilažem ove ceduljice, najviše što su oboje izrazili želju da dođu tamo njihov rukopis, jer oni ne bi imali vjerovatno ime da nadopune ovo pismo. Ja ću završiti, pa ako se još ne toga sjetim napisati u naknadno. Ovo sam pismo završio pisati 23. maja 1944. godine. Sada ću nadodati par riječi i za Danicu. Ti sa ekaj odgovor pa onda sve pošalji.

Vas sviću pozdravlja i mnogo ljubimo svi troje.

P.S. Sa mnom ima neki Žuljan, pa me zamolio neka ti napišem da pozdraviš koga iz Šibenika ako ima tamo.

Prije nego ti stignu ovi odgovori ti odmah svejedno piši, da dugo ne čekamo, pa kad stigne sve, onda piši opet.

Dragi Vukašine, Marija i svi ostali

Šaljem i vama ovo isto pismo da nebi pisao dva puta, jer ni vama ne bi imao mnogo više pisati. Ovdje sam iznio sve što sam znao da će vas interesirati. Mislim da u ovih 10 stranica možete sve vidjeti šta je s nama bilo. Danica uvijek spominje Maju i Nedu, te Vukašina, a i ostalima da ne govorim. Mnogo nas interesira šta je bilo sa vama i sa Vojom. Šta je sa starim Petrom, je li još živ. Šta je sa Ledom. Čuli smo

da je poginuo kao i otac mu. Ako vidite Koju pozdravite mu ženu od njezine sestre Marte koja je s nama. Nemam više mjesta i moram završiti. Mnogo vas volimo i pozdravljamo svi zajedno. Zaboravio sam napisati adresu pa u iskoristiti prostor.

Štabu II dalmatinske brigade Primorske operativne grupe preko XXIX hercegovačke divizije.«

Dušan Mari

PISMO MLADE PROLETERKE SVOJOJ MAJCI

»Draga majko,

Skoro je tri godine kako sam te ostavila. Odlaskom moje jedinice za Imotski srila sam oca u Šoši ima. Bila sam sritna kad sam ga vidila, a i tužna, što te je i on ostavio. Prije mi je da sliči na patnicu. Tvoja bolest puno me muči, pa su mi misli stalno sa tobom. Teško mi je bilo onoga dana kada sam te ostavila. Virujem da je to bio udarac za tebe majko. Raduj se draga majko što je tako, što imaš erku koja je prošla kroz sve teškoće i glad i patnje: Neretvu, Drinu, Pivu, Taru, Sutjesku, Krivaju, Bosnu, Lim i druge rijeke. Erku koja je prošla Bosnu, Hercegovinu, Sandžak, Crnu Goru i Srbiju, što imaš dječice koje je paslo travu i jelo sirovu konjetinu. Bosa sam prošla veliki dio ovog teškog puta, ranjavana bila, tifus i zapaljenje pluća prebolila, ali sam danas potpuno zdrava.

Budi sritna i zadovoljna majko, ne dugo proći će i pa ćeš zagrliti erku koju si smatrala izgubljenom. Dugo bi ti morala pisati, kad bi ti opisala makar dio patnje koje je preživjela naša hrabra vojska, a koje sam i ja mali dio. Kada bi se prošetala dolinama rijeke Pive i Sutjeske, vidila bi kosture ljudi i konja, kojima su okružene kozje staze. Konjski kosturi su ostaci životinja koje su meso oglodali izmučeni partizani, a kozje staze — žive slike onoga što se tamo odigralo. Majko, zar uvijek može toliko da izdrži? Hiljadu puta sam gledala smrti u oči, ali se nikada nisam pokolebala. Sada je naša pravedna borba pri kraju. Naša hrabra vojska, pod mudrim i energičnim rukovodstvom dragoga druga Tita dovršava brzo uništenje neprijatelja, a domovina se nalazi pred potpunim oslobođenjem, jer se zajedno sa Vama draga majko raduje i Vaša

Ivanka«.

29. 06. 1944. godine
Vilusi

Ivanka Sumi -Mitrovi

* Ovo pismo stiglo je u El Shatt (Afrika), gdje su moji roditelji bili u zbjegu od 1943—1945. godine. Nisam znala da su oca vratili iz partizana kući. Možda zbog bolesne majke s nejakom djecom i o evim starim roditeljima. Pismo je stiglo na Biokovo, pa je štampano u listu koji je namijenjen našem zbjegu, jer su drugovi znali da su moji u Africi. U martu 1945. godine moji su se vratili iz Afrike, a majka mi je dala pismo, koje sam sa uvala do danas.

OKRŠAJ NA KLOBUKU

Polovinom maja 1944. godine 5. bataljon napadao je Ila komunikaciju Vilusi—Lastva, u cilju prodora naših jedinica i dolinu rijeke Trebišnice. U selu Klobuk došlo je do susretne borbe s jednom njemačkom jedinicom koja je nastupala komunikacijom ka selu Vilusi. Sudarivši se s Nijemcima bataljon se iz pokreta razvio za borbu i zauzeo borbeni položaj. Mi smo preduhitrili Nijemce i pošli ih potiskivati preko sela ka Lastvi. Kada smo izbili u visini sredine sela, Nijemci su se sredili, dali ja i otpor, i zadržali naše jedinice. Pošli su se smjenjivati napadi i protivnapadi izme u Nijemaca i druge ete za dominiraju i brežuljak na kosi. U jednom protivnapadu poginuo je Slavuj Drago — komandir drugog voda, dok je nekoliko boraca ranjeno. Vidjevši da e eta teško zadržati Nijemce, zatražio sam od komandira prve ete Borovi Nikole koji je tu bio u neposrednoj blizini, da nas pomogne sa jednim vodom.

Borovi mi je poslao puškomitraljesca Novkovi Dušana govore i: »Samo mu daj dosta municije pa se ne boj ništa«. Izaista, kada je ovaj puškomitraljezac došao, odmah je otvorio vatru po Nijemcima koji su upravo krenuli u napad, nanijevši im gubitke od nekoliko poginulih i više ranjenih. Njihov napad je zaustavljen, a mi smo izvršili juriš sa svim snagama bataljona i izbacili Nijemce u dolinu prema Lastvi. U ovom okršaju eta je zaplijenila nekoliko pušaka, ve u koli inu municije, nešto hrane i ostale opreme.

Po završetku borbe prišao mi je pomo nik komesara bataljona Sveto Priji , nose i u ruci pištolj »beretu« i rekao: ^>Ljubi i u! uzmi, ovo je Ljubin. Ti treba da ga nosiš. Vas dvojica ste bili najbliskiji!«.

Lali Ljubo, pomo nik komesara tre e ete, poginuo je na Klobucima na položajima koje su Nijemci branili. Omiljeni drug i rukovodilac Ljubo Lali , prešao je s našom jedinicom cijeli borbeni put i pokazao besprijekornu hrabrost i odlu nost u borbi za slobodu.

Petar Ljubi i

MOJI DRAGI DRUGOVI

Po etkom 1944. godine došli smo na podru je Crne Gore. U toku aprila mjeseca držali smo položaj u okolini Nikšića i na putu Trebinje—Viluse. U istom mjesecu, pored vo enja borbi održavali smo i politički kurs. Na jednom od ovih kurseva bila sam slušalac. Pored ostalih drugarica bile su: Jela Gizdi , Julka Tomašević , Mara Mar etić , Nevenka Lukin i još neke kojih se imena ne sjećam. Na ovom kursu smo proavale: Ekonomski razvitak društva, Radnički pokret u evropskim zemljama kao i Nacionalno pitanje, a posebno nacionalno pitanje Jugoslavije. Interes je bio izuzetan. Poslije predavanja smo grupno u ile. Na aprilskom suncu bi se pozavla ile ispod grmova i uz prelistavanje bilježaka propitivale se. Nije bilo udžbenika. Za mene je ovaj kurs bio od ogromnog zna enja. I kada smo se vratile u ete, koristili bi svaku priliku pa i u pokretu da se uz pomo komesara eta i dalje propitku-

jemo i prepričavamo gradivo. Naročito je u tome prednjačio komesar Boško Knežević, koji je u svako doba bio oran za pripremu gradiva koje smo predavali. Na ovim temama s kursa nije se stalo, već se svaki slobodan trenutak koristio za predavanje po etapama. Komandiri su predavali iz vojnog domena, politički komesari o vojno-političkim temama, a predavali su i inteligentniji borci i oficiri. Naročito se isticao Miraš Drljević iz Kolašina sa 7 ili 8 razreda gimnazije. Zapažena su mu bila predavanja iz geografije i državnog uređenja općenito.

Na području šire okoline Vilusa vodili smo borbe u toku maja pa sve do oslobođenja Trebinja. Svaki momenat slobodnog vremena koristio se za kulturno-prosvjetni rad i opismenjavanje nepismenih i polupismenih boraca. S Vilusa smo vodili borbe na Donjem i Gornjem Klobuku, Trebinjskoj Lastvi, prema sudolu, Grahovu te prema Konavlima. I u sudolju smo vodili žestoku borbu, gdje je bataljon imao i žrtava: poginula je jedna drugarica i dva druga. Jedan je bio rodom iz istočne Bosne. Hrabar i neustrašiv i jedan između najboljih bombaša. Drugi je Miloš.

Krajem maja ili početkom juna s Vilusa jedna patrola zarobila je domobrana. Prenijeli su preko veze nekog Koviljku do nas u naprijed. Tada sam bila zamjenik referenta saniteta 1. bataljona, a obično su sanitarci išli na zadatke ili bataljona. Požurila sam znajući i da je netko ranjen kada sam stigla tamo misleći i da je ranjen netko od naših boraca, na moje prijatno iznenađenje to nije bilo. Vidim neprijateljskog vojnika u domobranskoj uniformi kako leži oslonjen na ruku. Komandant bataljona Stevo Pečanac rekao mi je: »Koviljka! Previđaj ovog domobrana!« prišla sam mu, skinula mu torbicu i pokušala ga previjati. Bio je ranjen u nogu. Domobran me je uporno gledao, vjerojatno očekujući i da ga nešto upitam i upitala sam ga odakle je? Odgovorio mi je da je iz Slavonije. Tada me je upitao odakle sam? Rekla sam mu da sam iz okoline Bihaća i na tome se je razgovor završio. Ali, on je i dalje uporno promatrao kako ga previjam. U ratu se svašta događalo i meni nije bio prvi put da previjem neprijateljskog vojnika, pogotovo dok sam bila na teritoriju Bosanske krajine. Mi smo često vodili borbu s domobranima i oni nisu davali žestok otpor, te sam, prema tome, imala prilike i ranije da ih previjam, gledajući i pred sobom mobiliziranog ranjenika.

Joki Dušana, rodom iz Gračana kog sreća, vodnika voda u 1. etapu 1. bataljona krasile su istinske ljudske vrline: skromnost, upornost, strpljenje i hrabrost. Sjećam se kada je bio vodni delegat, pa prilikom pripremanja materijala za proračun u svom vodu ne bi sjedio, već bi se naslonio preko neke ograde i čitao. Volio je temu ekonomski razvika društva. Ranije je bio mitraljezac u etapu i omiljen kod drugova. Prilikom noćnog marša mi bolnici arke smo smjenjivale drugove u nošenju mitraljeza i sanduka municije, da bi oni prilikom prihvaćanja borbe bili koliko-toliko odmorniji. Dušan je bio ranjen krajem jula ili augusta na Zupcima u borbi sa Srbima. Bila sam u podnožju visokog kamenjara, kada su me pozvali s vrha kamenjara. I kako se uvijek misli da ranjeniku treba pružiti hitno prvu pomoć, istrčala sam na vrh kamenitog brda jedne isturene trojke vidim ih smijući se. Onako zadihana oni se smijući meni i kažu: »Kad pre dođuri«. Dobro došla, kaže, »rana nije opasna,

ranjen sam u ruku«. Previla sam ga, naravno, uz smijeh, kao šio smo mi to uvijek inile, pogotovo kada nije opasno. Dušan je kratko vrijeme bio u bolnici i požurio se da iza e da ne bi ni jedna borba prošla bez njega, jer on nije na takve poštete navikao. Hitao je kao da je znao da ne e doživjeti kraj rata i pobjedu koju smo sa sjetom do ekali bez našeg dragog i omiljenog junaka.

Pero Cvitkovic poginuo je kao vodnik voda u 1. eti 1. bataljona. Pero je tako er bio dobar i hrabar borac. Ranije je bio majstor — mitraljezac na »šarcu«. Uvijek je bio raspoložen za šalu i smijeh. Kršan, krupan i razvijen, zdrav i poletan nikada mu, izgleda, ništa nije padalo teško. Sje am se da mu je urastao nokat na nozi i kada se operirao nije ni dana uzimao poštete. Žurio je u svoju jedinicu me u svoje drugove kao da ništa ne može bez njega. Dao je asno i hrabro svoj mladi život za slobodu svih i bolje sutra, a nije do ekao da se raduje i izgra uje bolji život i porodicu u njemu.

Karmelo Barin bio je divan drug i neustrašiv borac, tako er dugo mitraljezac na »šarcu«. Poznavala sam ga kao hrabrog i odvažnog, upornog, izdržljivog i iznad svega pouzdanog borca. Pao je kao zamjenik komandira eta u 1. bataljonu.

Dušan Vuji . — »Mali« bio je zamjenik politi kog komesara ete. Onako mlad, još tako re i dje ak, a tako je bio odrastao i dozreo. Bili smo ranjeni na Jabuci 1943. i zajedno lije eni u brigadnoj bolnici. Dušan je prednja io u izvo enju šale i humora, pa ponekad bi se cijelu no smijali i prepri avali pojedine doga aje. Dušan je volio da oslovljava pojedine ranjene drugove s visokim zvanjima i inovima, pa smo se jednu ve er smijali do iznemoglosti. Došla je bolni arka Iva Markoti da nas prekori zašto ne damo drugima da spavaju. »Mali« Vuji joj je rekao: »Pustite nas, drugarice Ivka, da se bar ismijemo kada drugo ništa ne radimo«. Uz humor bio je odvažan, hrabar i skroman.

Nikola Stambolija rodod iz Banije došao je u 2. dalmatinsku na Miljevini. Bio je zaostao iza 7. banijske divizije ili došao iz Centralne bolnice. Sje am ga se kao dobrog borca. Skroman i nenametljiv. Krasila ga je hrabrost, drugarstvo i vedrina. Nije se znao naljutiti.

Koviljka Marjanovi

SJECANJE NA KOMESARA BLAŽA AMIŽI A

Sa 3. dalmatinskom brigadom Blaž je prošao sve borbe i patnje od njezinog formiranja, pa kroz 4. neprijateljsku ofanzivu do njenog rasformiranja po etkom lipnja 1943. godine, kada je sa ostalim drugovima raspore en u našu brigadu.

Sa 2. bataljonom 3. dalmatinske brigade naro ito se istakao u borbi protiv etnika na Veležu, te prilikom drugog oslobo enja Nevesinja travnja 1943. godine, kao i u prenošenju teških ranjenika preko zale enih vrhova Prenja.

U našoj brigadi istakao se u borbama u probodu kroz Zelengoru, na Ozrenu, Pura i u, Maglaju, kod Pljevalja, Kolašina, Andrijevice, Plava, na Sjekirici, na Zlatiboru, kod Ivanjice, a zatim u borbi sa vasojevi kim etnicima kod Kolašina.

U proljeće 1944. godine brigada je bila upućena prema Danilovgradu i Nikšiću, gdje je vodila žestoke borbe s etnicima i Nijemcima. Naročito teške borbe vođene su na komunikaciji Nikšić — Danilovgrad. Travnja 1944. godine brigada je krenula prema crnogorskom Grahovu i Vilusima. Dolaskom u ovaj rejon 3. bataljon je napao neprijatelja u Lastvi i tu uništio ve u formaciju etnika, te tako izbio pred sam grad Trebinje.

Naša druga eta se naročito istakla u borbi s Nijemcima i etnicima na koti Makalo, koju smo na juriš zauzeli. Iz tog rejonu smo krenuli prema Bile i, gdje se 3. bataljon zadržava kraće vrijeme u rejonu sela Petrovići, odakle smo išli u napad za oslobođenje Bile.

Uo i napada na Bile održan je sastanak s komandnim kadrom 1. i 3. bataljona, na kome nas je komandant brigade Obrad Egi upoznao sa situacijom u Bile i. Tom prilikom je istakao da se u Bile i nalazi oko 1000 okorjelih etničkih zlikovaca i da naš 1. i 3. bataljon u sadejstvu s dijelovima 29. hercegovačke divizije, napada s jugo-istočne strane na jako utvrđene položaje. Te utvrde gradili su još Turci, a zatim ih dopunjavali i pojačavali Austrijanci kao graničnu utvrdu prema Crnoj Gori.

Napad na Bile u početku je 31. svibnja u 22,30 sati. Naša druga eta napadala je na desnom krilu bataljona, a desno od nas naš 1. bataljon. Pošto je priprema dobro obavljena i svim borcima objašnjena situacija, s napomenom da se zadatak mora izvršiti, naš bataljon je silovito krenuo u napad. Pod pritiskom našeg napada etnici su napustili prednje položaje i pobjegli prema gradu. Kao komandir eteta ja sam prešao preko jednog zida, a političar komesar eteta Blaž Amižić se upravo popeo na taj, oko jednog metra visok zid u neposrednoj mojoj blizini. Netko iza nas, malo u desno, vikne: »Tko je tamo?« Ja odgovorim: »A tko je tamo?« U tom momentu jedan puškomitraljez pusti rafal po nama. Blaž vikne: »Komandire! Ubiše me!« i pada mrtav sa zida. To su bile zadnje riječi koje sam čuo od druga Blaža.

Naša eta je produžila dalje prema Bile i. Drugi Blaž je poginuo uslijed nesporazuma s prvim bataljonom, jer se oni u bataljonu nisu nadali da smo tako brzo izbili naprijed i zauzeli etničke položaje.

Političar komesar eteta Amižić Blaž sahranjen je sa poginulim komandirima 2. eteta 1. bataljona Jelićem Ilijom-Budimirom na malom mjesnom groblju sela Vlahinja kod Bile a.

Cijeloj našoj brigadi jako je teško pala pogibija omiljenog druga Amižića Blaža, koji je bio rijetko skroman, umješšan rukovodilac, a nadasve dobar, hrabar i odlučan komunist.

I danas kada se sjetim druga Amižića a teško mi pada njegova pogibija. Kao komandir, a on kao komesar eteta, neobično dobro smo se slagali u svim pitanjima. Zato sam smatrao da mi je dužnost i da je drugi Blaž zaslužio da ga se stalno sjećamo kao dobrog komunistu i rukovodilca, kao zaslužnog borca naše revolucije.

Ante Grgas

DRAGI SUSRET

Dana 23. VI 1944. godine sa Vilusa je krenula grupa od pedesetak drugova za Dalmaciju, me u kojima sam se i ja nalazio. Završivši dvomjese ni partijski kurs bio sam raspore en za sekretara partijske elije pri štabu 2. dalmatinske proleTERSke udarne brigade. Na toj dužnosti ostao sam oko mjesec dana, a onda sam, s spomenutom grupom bio upu en za Dalmaciju.

Vijest o odlasku saop io mi je drug Žuljan Marijan — sekretar elije u štabu brigade, koji je pravio spisak drugova. Moram ista i da mi je ta vijest bila jedna od najdražih koju sam u životu do tada uo. Jer, prošle su bile ve dvije godine ratovanja i vremena a da nisam znao što je s mojim najdražima koje sam ku i ostavio. Odmah su navirala sje anja na rastanak prilikom odlaska u partizane i pretpostavke kako e to biti lijepo na i se poslije toliko vremena sa svojim. Istovremeno javljao se i strah i razmišljanje koga u sve na i živog itd., itd.

Naša brigada je imala tu »sre u« da je ratovala u cijeloj Jugoslaviji, osim u Makedoniji, a najmanje se borila na tlu Dalmacije. Zbog toga kod nas se nije javljala nostalgija za Dalmacijom, jer smo bili svjesni da bez slobodne Bosne, Crne Gore, Srbije i drugih krajeva nema ni slobodne Dalmacije i da je svejedno gdje se borimo. esto puta kada smo kretali na nove marševe diskutirali smo, me u sobom, da li se to primimo ili udaljavamo od Dalmacije.

Kako su bataljoni bili udaljeni, kuriri su raznijeli obavijesti da se ve odre eni drugovi jave u štab brigade radi odlaska na nove dužnosti. To je potrajalo dva do tri dana dok su se svi sakupili kod štaba brigade na Vilusima. Nave er je napravljen oproštaj, kojemu su prisustvovali svi lanovi štaba. Bila je pripremljena i nekakva ve era, pa je »pala i pjesma«. Ujutro smo bili postrojeni, a svi lanovi štaba su se sa svakim od nas pojedina no pozdravili i poljubili, zaželjevši nam sretan put i nove uspjehe na novim dužnostima.

Krenuli smo za selo Ivanje, iznad Nikšića, gdje smo trebali prenoiti. Došavši tamo saznali smo da je stigla obavijest da se drug Zlatan Sažuni vrati u štab brigade, jer da je postavljen za komesara, a dotadašnji komesar brigade drug Ujevi , da dolazi i priklju uje se u Kolašinu našoj grupi. Usput smo saznali da sobom u avion ne emo mo i unijeti oružje: pištolje, bombe, šmajsere, i si. Ta vijest nas je pomalo uznemirila, jer je bilo teško rastajati se s oružjem koje je bilo otimano od neprijatelja, i, uz ostalo, i vrijedna uspomena. Odlu eno je da se nazove komandanta Korpusa druga Peka Dap evića, koji se nalazio sa svojim štabom u manastiru Mora a. Drug Peko nam je preko telefona rekao da je to me unarodni propis koji i mi moramo poštivati. Istovremeno je dodao da emo na Visu dobiti oružje i nove uniforme, kao što je stvarno i bilo. Neki drugovi su, uza sve zabrane, pronijeli pištolj.

Iz Berana smo no u krenuli avionima za Bari u Italiju. Kada smo stigli na aerodrom, tamo su nas Englezi razmjestili po šatorima, gdje je svakog od nas sa ekao ležaj, zatim deset cigareta, kutija šibica i još neke sitnice. Odspavali smo nekoliko sati, a zatim su nas prebacili u grad Bari do naše Vojne misije. U Bariju smo ostali nekoliko dana, prisustvo-

vali jednoj nogometnoj utakmici, pogledali nekoliko filmova, posjetili našu bolnicu u Santa Marija di Leuca. Tu smo dobili nove uniforme, okupali se i malo odmorili. Nakon par dana krenuli smo za luku Manfredoniju, a odatle brodom za Vis.

U Komiži nam je priređen svečani doček. Član Oblasnog NOO drug Dušan Popović održao nam je vatreni govor i zaželio dobrodošlicu. Odmah smo bili raspoređeni po kućama i smješteni dvojica po sobama. Sve je bilo isto i uredno kao u hotelu. Ja sam bio raspoređen zajedno sa drugom Krešom Markovim iz Murtera. Uvečer, kad smo legli da spavamo, nismo mogli nikako zaspati, mučili smo se, prevrtali, ali san na oči nije nikako htio. Jednom je Krešo predložio da se mi dignemo s kreveta, prostremo šatorsko krilo, stavimo porciju pod glavu, pa da vidiš kako se spava. Tako smo napravili i odmah zaspali. Sada tu istinu i sam sebi teško da vjerujem. Sutradan su nam i drugi drugovi prišli ali da se i njima to isto desilo. Malo po malo, hrana odliče, odmori i kupanje, pa smo se navikli i na krevet i mogli da spavamo. Hrana je bila izvanredna i mi smo se za tih desetak dana jako dobro oporavili.

Od poznatih na Visu našao sam drugove Antu Raosa i Juricu Stankovića. Anti sam ispričao da mu je sestra Dragica poginula na Cevu, kao i niz drugih detalja o našima. Isto tako i Jurici sam pričao sve te detalje, a on je mene upoznao sa situacijom u mom selu. Tako mi je ispričao da su mi ustaše ubili stricu Ivana, a da drugi nitko nije stradao. Kuće su sve popaljene a imanje uništeno.

U to vrijeme održavala se Oblasna konferencija SKOJ-a za Dalmaciju na Visu, kojoj su prisustvovali drugovi Rato Dugonji i Mihailo Švabi. Drugovi Zdenko Cvrlje, Nikica Dmitrović i ja bili smo raspoređeni u okružne komitete SKOJ-a, pa su nas sve uputili da prisustvujemo toj Oblasnoj konferenciji. Sjećam se da nas je drug Mate Ujević podstrekao da netko od nas uzme riječ i diskutira, ali nismo imali hrabrosti. Na Konferenciji sam se upoznao sa članovima Okružnog komiteta SKOJ-a Biokovo — Neretva — drugovima Lujom Vežićem i Antom Vežićem »Smokain«, te drugaricom Nadom Buklijaš (Domandžić). S njima sam se i prebacio na Biokovo. Najprije smo putovali brodom do Hvara i iskrcali se u Gdinju, a zatim smo pješice prešli na sjevernu stranu otoka i iz jedne uvalice, jednim malim brodićem na vesla, prešli kanal i iskrcali se između Podgore i Drašnica. Vozili smo se noću. Kada smo se iskrcali, na plažicu smo izbacili svoje stvari, a brodić je odmah krenula nazad. Mi nismo uspjeli ni da ranice stavimo na leđa, a njemački patrolniamac je naišao iz pravca Igrana prema Makarskoj. Poljeđali smo na pijesak, a kako je noć bila mrkla, a svjetla ni oni nisu upotrebljavali, nisu ništa ni primijetili. Brodić je mogla odveslati stotinjak metara, ali ni nju nisu primijetili, tako da je to sve sretno prošlo. Nakon toga krenuli smo prema Šoši ima, gdje smo stigli negdje u jutarnjim satima. Tu sam dobio raspored da idem za člana Općinskog komiteta SKOJ-a za općinu Vrgorac, s time da se odmorim desetak dana. Uvečer smo, iz Šošiće, krenuli prema Rakićima stajama — Ante veža »Smokov«, jedna drugarica, čiji se imena ne sjećam, i ja.

Kada smo se približavali Kljenku, upozorili su nas da se njemački garnizoni nalaze s jedne i druge strane i da bi se prilikom prolaska na

tom sektoru trebale skinuti cipele, kako nas ne bi uli. Ja sam im rekao da dobro poznajem taj teren, da se pazimo, polako i pažljivo hodamo, a da skidati cipele nije potrebno.

Prošli smo a da nas nisu primijetili i tako stigli u selo Višnjicu, koje je bilo bez stanovnika, jer je sve sposobno bilo u partizanima, a starci i djeca u zbjegu. Bili smo žedni i, na jednoj atrnji, našli kanticu od konzerve vezanu na špag, zagrabili vode i napili se. Krenuli smo prema Raki a stajama, gdje se nalazila partizanska straža, i kako sam ja išao napred, na jednom nas je zaustavila straža s povikom: »Stoj! Tko ide?«. Ja sam odgovorio: »Partizani!«, a ovaj je odgovorio: »Koji partizani?« Ja sam dodao: »Iz 2. dalmatinske proleTERSKE brigade!« On je pitao: »Tko si po imenu?«. A kada sam odgovorio: »Ivan Pervan«, stražar me je ve tada prepoznao, od radosti je bacio pušku i krenuo mi je u zagrljaj. Bio je to Pavao Grani iz Banje i odmah mi je stao pri ati, kako se tu nalazi i moj brat Dane i da je sino došavši od ku e donio vješti, da je Pera Pervan pok. Frane, bila u posjeti svojoj erki u Slavonskom Brodu, te da su ustaše objesili nekoliko partizana, me u kojima da su i mene prepoznali.

Nakon toga, odmah je otišao da probudi mog brata. Dirljiv je bio moj susret s bratom, suze su navirale i meni i njemu. Najprije je on ponovio ono što sam sad uo od Pavla Vrani a, a zatim je dodao, da to nisu ocu kazali, da on nije bio siguran, da on to ipak nije saznao. Brat je insistirao da odmah idemo ku i, iako je bilo negdje oko jedan sat poslije pola no i (dana 18. 7. 1944. godine). Ja sam mu kazao, da mi ne možemo na taj na in do i ocu i majci, ve da to trebamo izvesti na na in, da pripremimo oca i majku, da ih taj iznenadni doga aj ne bi šokirao. Nastavili smo razgovor do ujutro, kojem se pridružio i Pavle Grani i još neki drugovi. Oni su tada tražili od mene da im pri am za naše koji su krenuli u 4. i 5. neprijateljsku ofanzivu, jer se do tada nije ništa znalo o njima.

Ispri ao sam sve što sam znao i tako je svanulo. Nisam ni pokušavao le i, a kamoli da sam tu no spavao. Komandir je pustio brata da ide sa mnom, jer sam ga ja zamolio da brat treba pripremiti moj dolazak. Na putu prema ku i, instruirao sam brata kako oca i majku treba postepeno pripremiti i re i im, da sam ja došao u Vis, te da u nave e sti i na Biokovo. Na koncu kada oni to shvate, da se meni javi. Ja sam ostao u brdu iznad sela i promatrao dolazak brata pred ku u. Ubrzano je nastalo komešanje, dozivanje i kona no, nije to trajalo ni pet minuta, brat mi se javio da idem. U selu je tada bilo stotinjak staraca i djece. Ali, sve ono što je moglo da hoda izašlo mi je u susret, s jedne strane da me pitaju znam li što za njihove, kojih je skoro iz svake ku e bio u partizanima, a s druge strane da me pozdrave i vide, nakon toliko vremena tog ratnog vihora.

Meni je posebno bio dirljiv susret s ocem i majkom. Za trenutak se u sje anje vra alo sve iz djetinjstva, a zatim ono dvogodišnje ratovanje i osje aj koji me esto obuzimao da se možda više nikada vidjeti ne emo. Otac me dugo nije puštao iz zagrljaja i sve što je tada uspio re i bilo je: »Sada mi više nije teško umrijeti, kada sam do ekao da te

vidim živog!«. Me utim, majka je to nekako lakše doživjela i poslije mi je ona rekla da ona nikada nije gubila nadu da u se ja vratiti, pa da joj je to došlo kao normalno.

Ivan Pervan

POZDRAV BRIGADI

Nakon završenog partijskog kursa u proljeće 1944. god., koji je bio organizovan pri štabu brigade, nisam bio vraćen u svoju jedinicu, već sam zadržan u pratećoj brigadi, koja je početkom 1944. godine bila formirana. Brigada se u to vrijeme sa svojim jedinicama zadržavala u regionu Vilsa i oko Trebinja. Juna mjeseca saznajem da odlazi grupa boraca za Dalmaciju — na Vis i da se i ja nalazim na spisku. Naime, to su bili drugovi koji odlaze iz brigade na nove vojne i političke dužnosti u novoformirane dalmatinske jedinice.

Sa Vilsa smo krenuli u večernjim satima u pravcu Kolašina, a zatim prema Beranama, gdje smo stigli drugog dana pred sami mrak. U Beranama je tada postojao improvizirani aerodrom za prihvatanje saveznih aviona, koji su iz italijanskih baza dopremali razni ratni materijal partizanskim jedinicama, a u povratku su odvozili teške ranjenike i ostale bolesne partizane na liječenje u Italiju.

Aerodrom u Beranama bio je privremenog karaktera osposobljen isključivo za ratne avione. Na aerodromu se nalazila jedna manja savezna ekipa na jedinica s uređajima za prihvatanje i navođenje saveznih ratnih aviona pri slijetanju i uzletanju. Na aerodromu se nalazila i jedna partizanska manja jedinica za obezbjeđenje. Dolazak i odlazak saveznih aviona se odvijao u noć i radi sigurnosti leta.

Kako su nas informirali, dva dana prije našeg dolaska u Berane zabunom se umjesto u Pljevlje spustio neki njemački avion u Berane i vidjevši da je pogriješio lokaciju, prije gašenja motora ponovo uzletio. To se tako brzo odvijalo da naša partizanska jedinica obezbjeđenja nije uspjela ni intervenirati da bi se avion zadržao. Navodno je taj avion prevezio oficire iz jedinica koje su se povlaćile iz Grčke. To je, naravno, izazvalo veliko uzbuđenje i kod naših jedinica na ovom terenu. To je, kako nam je bilo rečeno, bio i razlog da te večeri nisu došli saveznički avioni već smo ih trebali sačekati slijedećeg noći. Tako je i bilo. Negdje oko pola noći svi smo bili u pripremi i čekali let aviona iznad nas. Kratko nakon toga spustio se prvi avion iz kojeg je pošlo iskrcavanje materijala koji su dopremili (oružje, municiju, lijekove itd.). Aerodrom je bio malih dimenzija, tako da je primao po jedan avion dok su drugi kružili u zraku. Te noći nije bilo mnogo ranjenika, pa smo se mi sami ukrcali u dva aviona. Avioni su bili pripremljeni za prevoz tereta a ne putnika, pa smo sjedili na improviziranim klupama, sa strana. U avionu su se nalazili i nekoliko saveznih vojnika — crnaci koji su se u toku leta bavili boksačkim nadmetanjem, što nas je sve skupa zabavljalo. Kao sigurnosnu mjeru pri letenju dobili smo samo nekoliko pojaseva za spasavanje, ako bi avion pao u Jadransko more.

Let je potrajao relativno duže, jer je avion kružio iznad Barija čekajući i dozvolu slijetanja. Za mene, kao i ostale drugove, bila je impo-

zantna slika vidjeti grad rasvijetljen u toku noći, za mnoge i nevjerovatno, s obzirom da je rat još trajao. Ali, grad Bari, kao i cijela južna Italija, bili su tada od saveznika oslobođeni. Naš iskrcaj iz aviona bilo je iznenađujuće i smiješno, pretpostavljam radi nesporazuma kod prijemne službe na aerodromu, ili je možda tako trebalo biti. Kada su se otvorila vrata aviona, uz njih su bila parkirana bolnička kola sa sanitetskim osobljem. Oni su nas pošli prihvatati kao da smo nepokretni ranjenici. To je kod nas, a i kod njih, izazvalo smijeh i ušeh. No, oni su svoj zadatak izvršili, nas su preuzeli i prevozili sanitetskim kolima u bolničku šatoru koji su bili smješteni neposredno uz aerodrom. To je moglo biti negdje između 1 i 2 sata noći. Nakon što nas je preuzelo bolničko osoblje iz šatora i smjestilo na poljske krevete, odmah smo dobili topli čaj, mlijeko ili kakao s kolačima. Apetit su nam bili vrlo dobri, naročito kad smo promijenili naš etni kazan i asortiman jela. Jedini problem je bio sporazumijevanje, jer, koliko mi je poznato, nitko od nas nije znao engleski jezik. Ova naša gozba potrajala je do jutra, vjerujem da nitko nije spavao. Ujutro smo bili prevezeni u Bari, u naše vojno predstavništvo. Tu smo ostali dva dana čekajući brod za Vis. Bili smo upozoreni da se po gradu pojedinačno ne krećemo i da se previše ne udaljujemo, jer da se u neposrednoj blizini nalazi i predstavništvo Kraljevske vojske s etnicima, koji su se gradom kretali naoružani, za razliku od nas koji smo pred odlazak svoja oružja ostavili u jedinicama. Radi toga smo se jako nelagodno osjećali, a naročito kada smo stvarno zapazili neke etnike s kokardama na kapama i s bradama. Za razliku od etnika mi smo bili raznoliko i loše odjeveni, a da kažem i vrlo ispađeni i neishranjeni. Prve poštene obroke smo dobili dolaskom u naše predstavništvo.

Nakon dva dana boravka u Bariju, stigla je obavijest da se brod... »vodonosac« nalazi u luci Molfetta i da odlazi za Vis. Prilikom odlaska iz Barija kamionima do Malfette, posebno su me impresionirala ogromna skladišta municije na otvorenom uz samu cestu, te veliki broj aviona-bombardera. (Pomislio sam na naše skromno naoružanje, a još slabije raspolaganje s municijom.) To su bili avioni-bombarderi koji su letjeli u eskadrilama preko naše zemlje i bombardirali njemačke gradove i industrijske centre. Pomoć na slijetna baza ovih aviona bila je na Visu.

Vožnja brodom preko Jadrana za svakog od nas je bila uzbudljiva ali i opasna, s obzirom na prisutnost njemačkih pomorskih jedinica. Nekima od drugova je to bila i prva vožnja brodom, kao i prvo višeh mora. Kasno navečer stigli smo u Komižu na Vis.

S obzirom na fizičku iscrpljenost, odlučeno je da u Komiži ostanemo mjesec dana radi oporavka. Smješteni smo po privatnim kućama na spavanje a hranili smo se u zajedničkoj menzi, koja je bila za nas formirana. Tada saznajemo da je na Visu Vrhovni štab NOV i POJ s drugom Titom.

S obzirom na vrlo obimnu ishranu u roku od mjesec dana (čekajući i na novi raspored), svi smo se vrlo dobro oporavili.

Nakon ovog, za ratne prilike, dugog oporavka i odmora, došlo je vrijeme rastanka, pomalo i tužnog zbog toga što smo se razišli u razne jedinice i krajeve. S većinom drugova se nisam više nikad sreo. Ja sam

tada (ne s velikim veseljem), raspoređen na dužnost partijskog sekretara na još neosloboeni teren. Teško sam se rastao od drugova koji su odlazili tada u novoformirane jedinice s kojima su se borili do konačnog osloboenja zemlje. Moj odlazak s Visa bio je ujedno i rastanak s regularnim jedinicama, s imenom sam se teško mirio. Međutim, pretpostavljeni su rekli »to je partijski zadatak« i tako je trebalo biti.

Nakon osloboenja Splita i dalje sam vršio partijsku funkciju u Općinskom komitetu Klis. Međutim, početkom 1945. godine saznajem da se »moja« 2. dalmatinska nalazi na regionu Širokog Brijega i da je u pokretu prema Splitu. Na moje veliko iznenaenje brigada prolazi preko Klisa, gdje se zadržala nekoliko dana. Tu sam se ponovo susreo s mojim drugovima. Brigada je tada bila brojčano jača, jer je popunjena s novim borcima.

Stanko Boban

O I MOJE MLADOSTI*

Iz Sjeverodalmatinskog odreda Bazilija je drugom polovinom mjeseca rujna upućena na bolnički kurs, a zatim je raspoređena u Centralnu bolnicu Vrhovnog štaba. Tada je primljena za članicu Komunističke partije Jugoslavije. Bazilija je ostala na dužnosti u bolnici sve do početka 5. neprijateljske ofanzive, kada je raspoređena za bolničku arku u 1. bataljon 2. dalmatinske brigade. Imala je ratnu sreću, sve do jednog svibanjskog dana 1944. godine, kada je pred njenim zaklonom eksplodirala granata.

Tog dana, uz podršku artiljerijske i minobacačke vatre, Nijemci su izvršili napad na položaj 1. bataljona koji se nalazio na položaju Orahovac.

Oko jednog sata kolona od stotinjak Nijemaca iz pravca Grab uspjela je s fronta podići i bataljonskom položaju, a zatim su minobacačke i topovi cijeli taj prostor zasuli paklenom vatrom. Gotovo ni jedan kvadratni metar zemljišta nije bio pošteđen od mina i granata. Jedna granata je eksplodirala pored članova štaba bataljona, a druga ispred streljačkog stroja 2. čete. Bazilija Lukin, koja se nalazila sama, osjetila je da su je zemlja i geleri posuli po licu. Odjednom pred njenim oči nastupio je mrak. Došla je k sebi po čemu je da doziva:

— Jozo . . . gdje ste? Osljepila sam! Pritrčali su joj Jovi i Joso Bujaš. Prihvatili su je za ruke, ali njeno stanje bilo je užasno. Nije više vidjela! Bol nije osjetila kada su joj stezali zavoj oko glave. Ustala je i napravila svoje prve nesigurne korake.

Borba se nastavlja poprimaju i sve žešći i karakter. Drugarica Bazilija Lukin, ta nježna, vrlo hrabra i odvažna djevojka na domaku slobode tako je doživjela svoj najteži trenutak.

Govoreći o borbi, koju je tog dana s Nijemcima vodio 1. bataljon, politički komesar, Branko Periša, kaže o toj odvažnoj djevojci:

Bazilija Lukin u svojstvu referenta saniteta bataljona esto je u estvovala u prvoj borbenoj liniji s najistaknutijim borcima, a u slučaju

ranjavanja boraca izvukla ih je iz opasne zone fronta. Pokazala je veliku hrabrost da ranjenik bude izvuknuta iz borbene linije. I sama je postala žrtva svoje hrabrosti kada je otišla na zadatak da zamijeni ranjenicu u bolnici u borbi s Nijemcima kod Graba u Hercegovini, izgubivši oba oka. Svojom hrabrošću i odvažnošću, te držanjem u ovom teškom momentu, Bazilija nas je sve u bataljonu zadivila . . .

S položaja Bazilija je na nosilima prenesena u brigadnu bolnicu, koja se nalazila u selu Riječani, nedaleko od Trubjele. Ona više nije znala gdje se nalazi, da li je dan ili je noć.

Tek u mjesecu kolovozu Bazilija je s aerodroma Ivanje u Crnoj Gori, i još nekoliko ranjenika savezničkim avionom prebačena u Bari, Italiju, i odmah smještena na onu kliniku. Liječnik Englez, specijalista za očne bolesti, pri pregledu konstatirao je da je lijevo oko uništeno; poveći komad gela od eksplodirane granate ostao je ispod desnog oka pozadi kojeg se spustila očna mrežica. U glavi i po licu liječnik je našao više sitnih komadića od eksplodirane granate. Već geleri su liječnici izvadili, sitni komadići i do danas su ostali u Bazilinoj glavi i licu.

Nakon izvršenog detaljnog liječenja ni kog pregleda napravljena je neka vrsta bilance, koja je završavala ovim zaključkom: moguće su nade... Terapija se sastojala u davanju injekcija i električnom grijanju oka.

— Par puta sam progledala, ali samo za trenutak, — priča Bazilija. — Da sam u Italiju na liječenje stigla odmah poslije ranjavanja, možda bi se nešto i postiglo. Specijalista je predlagao operaciju oka. Konzilijum liječnika nije prihvatio. Nakon izvjesnog vremena ukinuta je i terapija.

Nakon povratka iz Italije u domovinu, Bazilija je smještena u Splitšku bolnicu radi liječenja, ali ni ovdje nije bilo nekog poboljšanja. Uputena je u Sovjetski Savez. Po mišljenju liječnika s intervencijom se zakasnilo, a operacija nije dolazila u obzir. Nakon dužeg zadržavanja u Sovjetskom Savezu Bazilija se bez uspjeha vratila u domovinu.

— Ne u nikad zaboraviti — uvijek se sjećam pejzaža Donje Lastve i Orahovca. To je moja posljednja slika — po čemu je svoju tužnu priču slijepa Bazilija. Tog ratnog majskog dana 1944. godine naš 1. bataljon bio je na položaju. Borbe su se svuda vodile. Bila sam u 2. etapu. Nalazili smo se na položaju Orahovac, ispod Donje Lastve. Nijemci su podilazili. Jović mi je pokazivao da se Nijemci približavaju našem položaju. Paraju i tišinu, šišta i kroz zrak doleti minobacačka granata i rasprsnu se ispred mene. U jednom trenutku odjeknula je strahovita eksplozija. Poda mnom je zemlja podrhtavala. Bio je to trenutak kada sam pomislila da sam nešto sanjala. Prenijeli su me do brigadnog previjališta. Tu mi je ukazana prva pomoć, a poslije izvjesnog vremena avionom sam prebačena u savezničku bolnicu, koja se nalazila u Italiji. Pokušaj liječnika da mi vid povrate ostali su bez uspjeha. Vratila sam se u domovinu, a potom uputena u Sovjetski Savez da mi specijalisti liječnici operacijom povrate vid. U Rusiju sam stigla s puno nade. U ovoj klinici prihvatio me je profesor Vinogradov. S puno takta i obazrivosti pristupio je ispitivanju i analizi za povratak vida, bar kod jednog oka. Mnogo se zauzimao da mi pomogne. Liječnik me jednim injekcijama i električnim grijanjem oka. Svi njegovi napori bili su bezuspješni. Sve je bilo kasno.

Bazilija zastaje za trenutak, kao da još u sebi preživljava teški događaj.

Završio je rat, pa i pored bezuspješnih pokušaja da mi se pomogne, ja sam bila zadovoljna. I onda kada sam se u svemu dobro osjećala, nastupila je moja druga, teža tragedija o kojoj vam ne mogu prići, završila je Bazilija.

Obrad Egi

BORBA NA POLOŽAJU RIKALO

U kolovozu 1944. godine naš 3. bataljon boravio je na prostoriji isto no od Bile a i Trebinja i vodio te borbe s etnicima i dijelovima »Vražje divizije« koji su, najčešće zajedno, napadali na naše položaje.

Jednog dana komandant bataljona naredi četnicima, u kojoj sam ja bio komesar, a Marinović Jozo iz Kaštel Su urca komandir, da no u zauzmemo kotu Zeljevac, da se na njoj dobro utvrdimo i da varkom namamimo »Vražjake« na brisani prostor i tu ih pokosimo što je više moguće. U četnici nas je bilo 25—30 boraca. Bili smo uglavnom dobro naoružani. Odmah nakon što smo dobili narednju krenuli smo na izvršenje. No je bila vedra, obasjana mjesecom. Na položaje smo došli oko pola noći.

Kota Zeljevac imala je na vrhu plato, koje je bilo ograničeno kamenim zidom visine oko 60—70 cm. Održali smo konferenciju četnicima, izvršili raspored boraca i naredili svakom pojedina no da svoj položaj zaštititi i sebi kako ga neprijatelj ne bi ranio gelerima granata topova (haubica) i minobaca. Nakon što smo se utvrdili ponovo smo se sastali na platou i objasnili varku koju namjeravamo primijeniti. Pošto su »Vražjaci« u rane jutarnje sate dolazili iz Trebinja na kotu Rikalo, koja je bila blizu Zeljevca oni bi otvorili snažnu vatru, na što su ranije naše jedinice odgovarale vatrom. Oni su imali snažnu artiljerijsku i minobaca ku podršku, pa su se naše jedinice, da bi izbjegli moguće gubitke, povlaćile na nove položaje. Mi smo odlučili da se na koti maskiramo i na njihovu vatru ne ćemo odgovarati nego tek kada do u na brisani prostor.

Ujutro, nešto prije izlaska sunca, pojavila se prva neprijateljska izvidnica. Vršila je osmatranje, ali vatru još nije otvarala. Podigli su se na noge i krenuli natrag. Ja sam bio u zaklonu do komandira, pa smo zaključili da će uskoro doći i ja će snage i da bi nam varka mogla uspjeti. Nije prošlo dugo vremena, na Rikalu se pojavila povećana grupa neprijateljskih vojnika, poglela je na koti i otvorila pušani, mitraljesku i minobaca ku vatru. Mi ni tada nismo odgovarali vatrom. Nedugo zatim grupa od 40—50 »vražnjaka« kreće prema našoj koti u streljačkom stroju. Komandir je naredio spremnost za otvaranje vatre. Neprijatelj je već na brisanom prostoru i komandir naredjuje otvaranje vatre. S prvim plotunima već i broj neprijateljskih vojnika je ubijen ili ranjen, a izvještaj broja se povukao natrag na Rikalo. Istovremeno neprijatelj je otvorio snažnu artiljerijsku i mitraljesku vatru po platou Zeljevca. Jedna granata pogodila je zaklon mitraljesca Rinića (rodom iz Marine) ali ga nije ranila, već samo kontuzovala. Plato kote je u dimu eksplozija granata, ali zahvaljujući i zaklonima sebi i mi još nemamo ranjenih ni po-

ginulih. Tako snažna vatra trajala je 20—25 minuta, pa neprijatelj pokušava ponovni napad pješadijom, na naše lijevo krilo, što mi snažnom mitraljeskom i pušanom vatrom odbijamo. Opet se pojačava artiljerijska vatra po našim položajima i pokušava ponoviti napad pješadije.

Komandir Marinovi, koji je inače bio duhovit, zove jednog ranjenog oficira »Vražjaka« i kaže mu da se dođe i po torbicu koja mu treba za komandanta, na što mu ovaj psovka odgovara. Upozorio sam ga da oni na koti imaju snajperiste pa ga mogu lako pogoditi. Istovremeno sam nanišanio na onoga »Vražjaka« i ubijem ga. Nedugo zatim Marinovi a pogode u glavu i padne kao da je mrtav. Priskočim mu u pomoć i vidim na zatiljku rupu, krv i nešto bijelo, pa zaključim da je poginuo, jer nije davao znakova života. Pozovem etnu bolničku arku Živkovi Živku, da ga previje i odnese kod jedne kuće ispred kote s potrebnim brojem boraca. Živka zadatak izvrši i ostane kod Joze, a borci se vrata na položaj i obavijeste me da je komandir živ. Odnesu ga u brigadnu bolnicu i dalje za Italiju, ostao je živ ali s ozbiljnim posljedicama od kojih je neposredno nakon završetka rata umro.

Sporadični pučnjava bilo je sve do pada mraka, pa kada je grupa boraca krenula da pokupi oružje i municiju od poginulih neprijateljskih vojnika nešto prije sumraka, zbog neopreznosti, nam pogine komandir Bedalov.

Prije odlaska u rejon ranjenih i mrtvih neprijateljskih vojnika dogovorili smo se na maksimalan oprez. Kada se dobro smrklo uz svjetlo mjeseca i krenuli smo na brisani prostor. Ja sam se kretao skupa s Romcem i vidio da se nedaleko od nas netko kreće. Zaustavim Stipu i ukažem mu na to. On potrči za grupom neprijateljskih vojnika koji su bježali prema Rikalu i baca talijansku bombu na jednog »Vražjaka«, koja mu eksplodira na leđima, ali on i dalje bježi. U tom momentu neprijatelj otvara jaku artiljerijsku vatru između našeg i svog položaja, pa smo odustali od zarobljavanja oružja i municije i vratili se na svoje položaje. Romac je ipak donio jedan »šarac« i jednu strojnicu s municijom. U toku noći i napustili smo položaj i vratili se na Klobuk.

Ivan Vukovi

JUNAK IZ RANJENI KOG EŠELONA

Riječ je o komandiru 1. i 3. bataljona drugu Jozi Marinovi u iz Kaštel Suurca. Bili smo zajedno u 3. dalmatinskoj brigadi. Iako u istoj brigadi, nismo se lično poznavali, ali za ime Joze Marinovi a znali su svi borci naše brigade zbog junakih podviga u spašavanju naših ranjenih drugova kroz bespućja Prenja u 4. neprijateljskoj ofanzivi.

U 2. dalmatinsku brigadu došli smo u toku 5. neprijateljske ofanzive pod različitim uvjetima. Poznato mi je da je drug Jozo Marinovi primio dužnost komandira 1. i 3. bataljona od Bure Berislava pred njegov odlazak na novu dužnost. Tako se dogodilo da junak zamijeni junaka. Drug Marinovi je bio malen rastom, ali jako velik po osobinama koje su ga krasile kao borca, komunistu i starješinu. U njegovom

liku sjedinile su se sve divne i pozitivne osobine: junaštvo, humanost, izdržljivost u pokretima i jurišu, vedar i istrajan duh, smisao za šalu i humor, hrabrost da za druga žrtvuje svoj život, sposobnost da rukovodi i bude cijenjen kao drug i rukovodilac. Aktivno je u estvovao u priredbama koje smo davali za narod i vojsku sve do onog kobnog dana kada je bio teško ranjen.

Srpnja 1944. godine naš bataljon vodio je borbu na položajima oko Orahovca u Hercegovini. Jednog dana na položaje Željeva i Rikala neprijatelj je uputio na stotine granata iz pravca Trebinja. Jedna naša eta upu ena prema Željevu morala se povu i pred nadmo nijim neprijateljem — ustašama, etnicima i Nijemcima. Poslije dan-dva naša 1. eta dobila je zadatak da iza e na položaje Željeva i dobro se utvrdi. Vatru nismo otvarali dok se neprijatelj nije približio na blisko odstojanje. Kad je borba po ela, cijeli položaj obavljen je dimom od snažnih eksplozija svih mogu ih oružja. Jedna snažna eksplozija topovske granate na desnom krilu digla je visoko u zrak puškomitrajjesca Luka Rin i a iz Marine kod Splita. Kad je preko veze stigla vijest do komesara ete Ive Vukovi a bio je van sebe. Komesar Vukovi bio je hrabar starješina, ali jako odmjeren i razuman. Nije volio da se netko istrava i pogine bez potrebe, zato je uvijek davao savjete. Luka Rin i je svojim mitraljezom kosio neprijateljski strelja ki stroj na desnoj strani položaja i neprijatelj mu nije mogao pri i. Me utim, eksplozija topovske granate izbacila ga je iz zaklona i odbacila par metara dalje. Luka je ostao neko vrijeme nepomi an, a onda se pridigao sav ugruvan. Nije bio ranjen, ali ga je dugo sve boljelo. I pored toga nastavio je tu i svojim mitraljezom i odbijati neprijatelje »Vražjaka« na desnom krilu. esto je komesar Vukovi znao re i: »Kad Rin i nije poginuo na Željevu, nikada više ne e poginuti«. Ovaj hrabri mladi poginuo je nekoliko dana kasnije u borbama s Nijemcima i ustašama na Mrcinama.

U ovoj borbi na Željevu i Rikalu naša 1. eta i 3. bataljon ostali su bez nekoliko divnih drugova i rukovodilaca. Teško je ranjen u glavu komandir Jozе Marinovi , kojeg je s nekoliko drugova izvukla Živka Živkovi s položaja i ukazala mu potrebnu pomo . Poginuo je drug Obradovi (ijeg se imena ne mogu sjetiti). Ranjen je bio i komandir voda Rade Bezbradica, a nešto kasnije poginuo je i komandir voda Vinko Bedalov iz Kaštel Kambelovca.

Teška rana na glavi komandira Jozе Marinovi a ostavila je velikih posljedica na njegovo zdravlje. Preba en je u Italiju na lije enje, a ubrzo poslije rata umro od posljedica ovog teškog ranjavanja. Tako naš hrabri komandir nije imao mogu nosti da se raduje zajedno s nama kada smo nekoliko dana poslije njegovog ranjavanja postali proleter i.

Divne osobine komandira Marinovi a, vodnika Bedalova, puškomitrajjesca Rin i a i ostalih drugova, koji više nisu me u živima, ostale su duboko u srcima svih boraca koji su ih poznavali i trajno sa uvali u uspomeni.

Ivanka Mitrovi

MOJA PRVA BORBA U SASTAVU BRIGADE

U proljeće 1944. godine brigada se nalazila u Crnoj Gori u okolici Vilusa. Naš Konavoski partizanski odred uspostavio je vezu s brigadom. Ja sam s jednom grupom mojih drugova pod kraj proljeća krenuo u sastav brigade.

Moje prvo borbeno iskustvo u sastavu brigade bila je borba na brdu zvanom Rikalo, nekoliko kilometara istočno od Trebinja. Pošto su Nijemci i etnici dobro uvali, tako su i Rikalo svakog dana kontrolirali, a noću ga nijesu držali. Poznavaju i ovu situaciju bataljon je zaposjeo Rikalo. Pošto su kao i za svaku drugu akciju izvršene pripreme, tako smo, kao i obično, s pjesmom krenuli s Klobuka 19. srpnja u prvi mrak i negdje pred zoru stigli na Rikalo, gdje se odmah izvršio raspored eta i boraca. Bio sam pomoćnik na mitraljezu drugu Marinu Cvitanoviću.

Negdje oko izlaska sunca pojavila se njemačka prethodnica, a odmah iza nje i streljački stroj, ne znajući i da su partizani na Rikalu. Na našem desnom krilu nalazila se je komanda bataljona i kada se je neprijatelj primakao da se može tu i, dat je znak da se otvori vatra — nastao je pravi uragan. Taj ljetni dan 20. srpnja trajao je puno dulje od drugog dana. Nije bilo vremena ni za jelo ni za piće, granate su sijevale na sve strane, položaj se nije mijenjao, iako je neprijatelj bio kudikamo nadmoćniji. Mi smo Rikalo održali mada smo ga zalili krvlju. Proleter i nijesu poklekl i u ovoj paklenoj vatri, već izašli kao pobjednici. U ovoj borbi izgubili jednog hrabrog druga Ivana Dedala, a bilo je i nekoliko ranjenih drugova. Još u jeku borbe sahranili smo druga Bedala u jednu škrapu podno položaja, u malom selu Željevu. Kada se neprijatelj povukao prema Trebinju mi smo na njegovom položaju našli 12 ubijenih vojnika, nekoliko mitraljeza i municije. Kada se spustio mrak, naš bataljon je krenuo prema Klobuku sa još jednom pobjedom, a Rikalo smo ostavili da dalje prkosi neprijatelju.

Pero Pušić

BORBA ZA ZAKURJAJ

Dolaskom u rejon crnogorskog Grahova početkom marta 1944. godine 1. eta 2. bataljona brojila svega 29 boraca.

Naša eta je dobila zadatak da potjera etnike i zauzme Zakurjaj, važan neprijateljski položaj kod Grahova u kojemu su se nalazili Nijemci i etnici. Napad smo izvršili noću u 9/10. marta. Mi smo izvršili napad etnici su odmah odstupili.

Sutradan u zoru etnici su s vjehom snagama izvršili napad na naše položaje. S jedne strane nalazila se litica i šuma, a s druge strane nalazio se Bokeljski bataljon. Usljed nadmoćnosti etnika ovaj bataljon je bio prisiljen da se povuče. Tako su naši položaji bili ugroženi, što je i nas natjeralo da se moramo izvući. Povlačenje naše ete branio je u jednom zaklonu drug Aćimović Milan zajedno sa Jerkom Korulanićem, a u drugom zaklonu Ercegović Marko i ja. Na nas su jurišali

etnici. Ja sam u početku mislio da su pokriveni i zamaskirani nekom odjevom. Međutim, to su bile njihove duge kose i brade. U jednom trenutku etnik je ubacio »kragujevku« u zaklon u kojem su bili A imovi i Jerko. A imovi je spretno uhvatio bačenu bombu i vratio nazad, s kojom je ubio jednog etnika i jednog ranio. Ovo nam je omogućilo da se i mi možemo brzo izvući i sa ovih položaja, na kojima smo bili gotovo opkoljeni.

Spiro Huljev-Gorski

OSLOBOĐENJE ZATVORENIKA

U neposrednoj blizini Nikšića, na 2 km, nalazi se selo Straševina, u kojoj je bila osnovna škola pretvorena u etnički zatvor, osnovan još polovinom 1942. godine. U njemu su bili zatvoreni simpatizeri NOP, kao i članovi užih porodica boraca NOR-a. Partijska organizacija u gradu je doznala situaciju u tom zatvoru i saznajući da ima i osuđenih na smrt, organizuje njihovo oslobođenje.

Preko Primorsko operativne grupe, štab Nikšićkog bataljona dobija zadatak da jednim iznenadnim napadom oslobodi zatvor. U sklopu oslobođenja zatvora predviđeno je prepad na više objekata u okolini Nikšića kako bi se skrenula pažnja sa zatvora. Za sve ovo trebalo je više boraca nego što je imao Nikšićki bataljon i zatražena je pomoć od 2. dalm. proleterske NOU brigade da im se dodeli jedna eta kao pomoć u pomenutoj akciji. Pošto im je to i udovoljeno, drugovi iz Prim, operativne grupe i partijskih organizacija poverili su baš ovoj eta zadatak da oni budu ti koji će ići pravo na zatvor, a sve ostale grupe izvršiti prepade na isturene neprijateljske položaje. Poveravaju i ovaj zadatak pomenutoj eta, znajući da su borci iz 2. dalm. PNOU brigade iskusni i prekaljeni u niz bitaka širom Jugoslavije. Pored toga postali su strah i trepet za etnike, pa će i ovaj zadatak uspešno izvršiti.

Tako je ovaj važan zadatak dobila 3. eta 2. bataljona. Saopštavajući nam zadatak, rekla nam je koja je njegova važnost, a svima nama je bilo drago što smo mi dobili baš taj zadatak, a istovremeno smo znali da smo primili vrlo važnu obavezu koju trebamo savesno izvršiti. Sa prvim mrakom krenuli smo iz sela Krušice u pravcu Nikšića. Dolaskom na polazne položaje, tj. u korito reke Moštanice, sa ekalima su nas članovi štaba Nikšićkog bataljona i tu je usaglašena organizacija napada. Tom prilikom su nam dodeljena i 2. druga, terenska radnika, da nam budu vodi i do pomenutog zatvora.

Napad je po planu i za nekoliko minuta sve je obavljeno, zatvor zauzet, zatvorenici oslobođeni i zadatak izvršen u potpunosti. Tačan broj oslobođenih zatvorenika ne znamo, a prema kasnijem sjećanju i proveravanju oslobođeno je oko 50 (pedeset) drugova i drugarica.

Posle oslobođenja zatvorenika nastojali smo da što prije izađemo iz opasne zone, tako da smo odmah otišli u selo Kuside. Mi borci što smo oslobodili ovoliko veliki broj zatvorenika bili smo radosni i zadovoljni, jer u ovoj akciji nije nam ni jedan borac bio niti ranjen, što je znak

velikog uspjeha, a da i ne govorimo o velikoj radosti koju erašnjih zatvorenika, ve sada naših slobodnih drugova i drugarica, koji su umjesto na streljanje izašli na slobodu.

Radost, veselje proširilo se s pjesmom i igrom. Ne samo da su se radovali borci iz Dalmacije, Bosne, Like, Korduna i niz drugih mjesta širom Jugoslavije, koji su bili u sastavu brigade nego smo se mi borci iz Crne Gore radovali, a pogotovo mi četiri borca iz Gornjeg Polja kod Nikšića, koji smo bili u sastavu pomenute ete. Ovo je za nas bio još jedan veliki uspeh i podstrek za dalje akcije, borbe i pobjede u sastavu slavne 2. dalmatinske proleTERSKE NOU brigade.

Jovo i Milorad Tadi

TEŽNJE PROLETERSKOM SIMBOLU

Cesti susreti boraca brigade s proleterima od jeseni 1942. godine nametali su i meni pitanje: zašto 2. dalmatinska NOU brigada nosi samo naziv »udarna« a ne i »proleTERSka«. Mjerodavno objašnjenje je više puta davao komesar bataljona Vuko Jovović (došao iz proleTERSkih jedinica) da proleTERSki naziv označava klasno obilježje i revolucionarne ciljeve, zašto su potrebna dva uvjeta: prvi, da je brigada sastavljena pretežno od proleTERIJATA (radnika iz gradova, fabrika i rudnika), i, drugo, da to ujedno zna i beskompromisnu borbu na život i smrt da bi se narod uvjerio da je samo radni ka klasa, sa KP na čelu, dosljedan i beskompromisan borac protiv okupatora.

Pošto je bila uzvišena čast dobiti ime ne samo borca — partizana ve posebno i proleTERA, i ne samo meni, nehoti no su se nametala pitanja o sastavu izme u brigada i razmišljanja o 2. dalmatinskoj NOU brigadi da li i ona ima ove uvjete. Tako er i na ove dileme davana su mjerodavna objašnjenja — otprilike ovako: brigada je od ukupno oko 850 boraca imala nešto preko 20% proleTERA, iako je ogromna ve ina sastava brigade usvojila ideologiju radni ke klase i KP (članovi su KP i SKOJ-a) i spremni da se beskompromisno bore na život i smrt kao i proleTERI, ali da je borbeni put brigade mlad i da to treba nizom borbenih podviga dokazivati i dokazati širom zemlje gdje god je to potrebno. Ponosna sam na to što sam bila radnica i ako kra e vrijeme i borac Druge dalmatinske posebno, s obzirom na ono što je brigada pokazala prvih mjeseci od svog formiranja.

Stvarni borbeni put brigade od 1942. pa do oslobo enja zemlje bio je pravi proleTERSki, naročito u 4. i 5. ofanzivi. Brigada se najve i dio svog borbenog puta borila izvan Dalmacije, što je dvojaki doprinos — proleTERSkom zvanju i simbolu i izgradnji bratstva i jedinstva jugoslavenskih naroda i narodnosti. Doprinijela sam djeli tom uzvišenom cilju. U oružanoj borbi širom zemlje, krvlju najboljih proleTERA stvaralo se bratstvo i jedinstvo. članovi KP i SKOJ-a, kao pravi proleTERI, bili su uvijek u prvim borbenim redovima i davali primjer svojim požrtvovanjem, samoodricanjem, pravilnom odnosu prema narodu i stalnom političkom aktivnoš u gdje god se do e i u najkra e slobodno vrijeme. Kada sam 26. srp-

nja 1944. ula da je brigada proglašena proleterskom, bila sam presretna. Zvijezdu sa srpom i eki em nosila sam ponosno i nekoliko godina poslije završenog rata.

Katica Bjaževi -Jadrijevi

POSTALI SMO PROLETERI

Tako je stigao i 26. srpnja 1944. godine, zna ajan dan kad je brigada proglašena proleterskom i odlikovana Ordenom narodnog oslobo enja. ete su na ovaj sve an dan imale u svom sastavu više od 30 boraca, a na formiranju su imali dvostruko, pa i više. Mnogi od njih su položili živote i ostavili svoje kosti po šumama i gudurama širom Dalmacije, Bosne, Hercegovine, Sandžaka, Srbije i Srne Gore, i najviše doprinijeli da brigada dobije ovo asno ime.

Tre i bataljon se nalazio toga, dana na položaju Orahovac, južno od Lastve u hercegovina kom kršu. Sutradan je bio obaviješten o ovom sve anom inu i željenom inu koji je izazvao veliku radost i veselje svih njegovih pripadnika. Drugarice su se odmah unijele u vanredni posao i s puno žara ga obavljale. Od crvenog pliša pravile su petokrake sa srpom i eki em, ili na do sada nošene ušivale te znakove. Divno ih je bilo gledati, a posebno Milku Bogunovi i Boninu Hvaranku, kako to s oduševljenjem rade. U tom veselju samo se kuhar Rubej Miškan nešto zamislilo. Na moj upit, što je zamišljen i što se ne veseli, s uzdahom je odgovorio: »Ja sam sada pravi proleter i kako u se ja sa svega pet nau enih slova vratiti svojoj ženi Luci«. Imao je oko 35 godina. U tom momentu odjeknula je zbarska pjesma iz jedne okupljene ete:

»Srp i eki eli ni

Kruh nam daju pšeni ni .. .«

Melodiju je odmah prihvatio cijeli bataljon i povicio ton u nastavku:

»Srp i eki to je zna ka
radni ka, selja ka«.

Naredni dan je krenuo bataljon u pravcu Nikšića, u nove borbe, iz koje se razdragane kolone širila i razlijevala borbena pjesma:

»Dalmatinska, dalmatinska
Naša Druga dalmatinska
Proleterska brigada«,

i

Ivan Špika

ANEGDOTE:

Fermaj june:

Jedinica je u predve erje stigla u jedno omanje selo u Bosni, gdje je trebala preno iti. Odbornici su bili dosta škrti i doveli samo jedno june, dosta maleno. Stari je ocijenio da je to premalo za ovoliku vojsku, pa ga je pustio sa vežnja. Borac Cikoti Ivan, koji je trebao klati june, povikao

i june je pobjeglo. Cikoti je ljutito rekao: »Ma jesam li ti rekao da ga »fermaj« kad se udari. Potom je uslijedio novi razgovor s odbornicima. Ovog puta doveli su vola oko 200 kg težeg od juneta i hrane je bilo za sve. Tada Pavlina reče: »To je bila moja želja, jer od juneta ovolika vojska ne bi imala ni za juhu.«

Tko je ovdje najstariji?

Borave i s jedinicom na području Crne Gore, omladina je donijela hranu na položaj, netko me u njima zapita: »Tko je ovdje najstariji?« a stari je odgovorio da je on. Komandant je dodao: »A šta sam onda ja«. On odgovori: »Nisu one pitale tko je komandant, već tko je najstariji, a to sam ja«. Nakon smijeha uslijedilo je osvježanje sa pristiglom hranom.

Neprijatelj u varenici:

Prilikom borbe u nekoj visoravni u Hercegovini ugledali su na udaljenosti oko 1500 metara u usamljenoj kolibi vatru, pa je trebalo utvrditi tko je tamo — etnici ili obani. Pavlina, iako najstariji, javio se da će on to provjeriti i krenuo prema kolibi. Kada su etnici vidjeli da se partizan približava, pobjegli su ostavivši punu bakru varenike na verigama da se kuha. Ušao je u kolibu i čekao dok se varenika skuha. Borcima je bilo sumnjivo, mislili su na najgore, pa su poslali dva borca da provjere. Oni su oprezno prišli kolibi, a on kada ih je vidio da su prišli blizu, uzeo je dvogled i s njime gledao u vareniku. Borac uro Vještica rekao mu je »Zaboga šta radiš, mislili smo da si zaklan«, a on je odgovorio: »Gledam da nema neprijatelja u varenici«.

U POPOVOM POLJU

— U prvoj polovini mjeseca septembra 1944. godine 2. bataljon se odvojio od štaba brigade i krenuo na nove borbene zadatke na prostoru Popovo Polje—Dubrovnik. Krenuli smo iz sela Vilusi iz Crne Gore, prelazeći cestu Trebinje—Bileća. Bio sam s četom u prethodnici. Na cesti kod sela Mosko zarobili smo četničku komoru s nešto hrane i cigareta. Već u borbi do Popova Polja nije bilo, progonili smo samo manje grupe etnika. U Popovu Polju smo se malo odmorili, prikupljali podatke o neprijatelju, da bi 13. septembra 1944. godine bataljon krenuo na likvidaciju njemačko-talijanskih fašista u selu Šeršani.

Komandant bataljona Branko Mirković pozvao je komandante četa i dao borbeni zadatak. Prva četa je trebalo da protjera neprijatelja i zaposjedne kamenjar sjeverno iznad sela Šeršani, dok će ostale dvije čete napasti selo frontalno, krećući se seoskim putem. Borbe su počele poslije ponoći, 14. septembra, i trajale, za prvu četu, do 8 sati ujutro. Kod prvog smo sudara mogli odmah zapaziti da je neprijatelj mnogo jači i negoli što smo bili obaviješteni. Štab bataljona, videći da se neprijatelj žilavo brani, povukao je drugu i treću četu odmah u jutarnjim satima.

Prvo je etnički je upućen kurir Tade Šišić, koji je poginuo na putu i nije uspio prenijeti zadatak za povlačenje. Borba je nastavljena i Italijani, koji su bili u komori, pokušali su se predavati podižući ruke uvis, pa sam naredio desetaru Marku Ercegoviću da ih dovede gore na položaj. Sa sjevera, na najvišu kotu od položaja etnički, postavljen je puškomitraljez »šarac« s kojim je Mirko Zečević neprekidno tukao po Nijemcima koji su dolazili kao pojačanje i namjeravali nas opkoliti. Kad smo osjetili jači pritisak Nijemaca na položaje prve etnički, odustali smo od zarobljavanja Talijana i već sam vidio da je poginuo puškomitraljezac Božidar Vukelić i vodnik Stanko Božić. Dok sam im davao naređenje, imao sam otvorena usta i dobio sam metak kroz usta i, tako ranjen, uz pomoć etničke bolničarke Ljubice Antulović izvukao sam se s položaja a ostale je borbe povukao komesar Šime Kursar. Mene su uputili u bolnicu.

Bilansa naših gubitaka bila je 3 mrtva i komandir etnički teže ranjen, dok su, prema obavještenjima s terena Nijemci imali već e gubitke. Gubici za jednu proletersku, brojano malu etnički bili su osjetni, jer kroz posljednjih šest mjeseci nismo u etnički imali gubitaka, iako smo neprekidno bili u borbama.

Tode olovi

OKRŠAJ U POPOVOM POLJU

Krajem septembra i početkom oktobra 1944. godine u južnoj Hercegovini pojavile su se jače snage etnički Draže Mihailovića s verovatnom namerom da zauzmu Trebinje i širi rejon Dubrovnika, sa ekajom iskrcavanje saveznika i, uz njihovu pomoć, preuzmu vlast.

Nakon višednevnih borbi naših snaga sa pomenutom grupacijom i njihovog neuspjeha da zauzmu Trebinje, etnici su se odlučili za proboj na sever preko Popovog Polja.

U toku noći 3/4. oktobra 1944. izašla se jaka vatra u rejonu s. Sedlari—s. Poljice (most na reci Trebišnjici). U to vreme 5. bataljon nalazio se u s. Dračevu, severno od mosta na reci Trebišnjici. Počevši borbu, štab bataljona naredio je pokret prema reci i mostu. Na čelu bataljona kretala se 2. etnički. Komandant bataljona Vinko Novak, idući duž kolone bataljona, postavljao je zadatke etničkima sa ciljem da spreče prodor etnika na sever preko Popovog polja (on je ranije znao nameru etnika). 2. etnički dobila je zadatak da što pre uspostavi vezu sa delovima 2. bataljona koji su već vodili borbu oko mosta na reci Trebišnjici i da se uključe u odbranu tog prelaza na reci.

Iako je bila noć, gotovo tri etnički smo stigli za sat vremena u samu zoru u rejon mosta kod s. Poljice—Sedlari. Tu je vodila borbu 2/3. bataljona. Sa komandantom etničkima dogovorio sam se o organizaciji odbrane rijeke i na inu odbrane mosta. Odbranu smo organizirali tako da sam jedan vod postavio na sam most, da zajedno sa jednim vodom 3/2. bataljona, koji je već bio na mostu, po svaku cenu, spreče prelaz etnika preko mosta. Sad su na mostu bila dva voda — jedan sa severne, a drugi sa južne strane, moja etnička posela je položaj pozadi mosta (150 metara) u kamenjaru koji je dominirao nad mostom i rekam. Dalje na sever odbranu reke organizovale su ostale etničke 5. bataljona, a južno od mosta 2. bataljon.

U toku bitavog dana etnici su masovno napadali na most. Njihovi napadi uspešno su odbijani jakim vatrom oba voda koje su neposredno branile most, a prvenstveno vodovi koji su bili na samom mostu, kao i jedinice oba bataljona koje su branile reku severno i južno od mosta. Bez obzira na gubitke, etnici su uporno jurišali na most, pošto im je bio jedini prelaz preko reke u rejonu Popova Polja. Pre samu noć jedna njihova voda a grupa uporno je jurišala na most. Prebacuju i se u skokovima, na znak pištolja, grupa je na juriš zauzela most. Naše jedinice, kojima je već bilo ponestalo municije, zbog toga su sa mosta uz velike gubitke. 1. voda 2. voda uz reku na sever i voda 3. voda 2. bataljona niz reku na jug.

Po zauzimanju mosta, etnici su u masama prelazili preko njega i dalje prodirali preko polja na sever kroz brešu koju su napravili izmeđ naših jedinica. 2. voda eta 5. bataljona, kao i ostale jedinice, iako je odbrana od mosta i dalje je bila u toku etni ku kolonu koja je preko polja prodirala na sever. Ovde se posebno istakao svojim preciznim gađanjem ručnim bacačima etni ku koloni orodje Radivoje. Svaka mina padala je u etni ku kolonu i nanosila im gubitke, Ali, kao i uvek, u nas je malo municije. Posle ispaljenih desetak mina paljba je prestala.

Borci 2. voda pokazali su veliku upornost i hrabrost pri odbrani mosta sa ostalim jedinicama, a naročito komandir 1. voda Pero Vukmirović. On je u toku dana najviše vremena bio sa puškomitraljezom na samom mostu i sa preciznom vatrom sa ostalim borcima nanosio neprijatelju ozbiljne gubitke i uspešno, skoro ceo dan, sprečavao njegov prelaz preko mosta. Prilikom povlačenja voda uz reku, Pero je gazio samom rekom i, u dva navrata, iz reke izvukao ranjena druga, koji se okliznuo i pao u vodu.

U toku noći etni ku kolona (sa kojom je bilo porodica, konja sa prtljagom, stoke za ishranu i dr.) probila se uz velike gubitke preko Popova Polja na sever.

Druga eta 5. bataljona imala je 2 mrtva i 3 ranjena borca.

Petar Ljubić

ODLAZAK IZ CRNE GORE

Kada je naša brigada krenula iz Crne Gore, odlazak je bio izmješšan radošću i bolom. Radovali smo se što ćemo nakon toliko dugog vremena, toliko teških i upornih borbi jednom u našu domovinu Dalmaciju. Teško nam je bilo rastati se sa Crnom Gorom, jer smo u njoj proživjeli jedan dio teškog i krvavog rata i ostavili mnoge naše drugove.

Narod Crne Gore, lijepo nas je dočekivao. Na svakom koraku mogao si čuti: »Zdravo drugovi Dalmatinci!«.

Naš bratski odnos prema njima ulio je veliko povjerenje i ljubav njihovu prema 2. proleterskoj dalmatinskoj NOU brigadi.

Oni su uvijek isticali naše uspjehe, posebno i zbog toga, što Crnogorci cijene junaštvo iznad svega. Taj narod je na mene ostavio vrlo

lijep i dubok utisak, jer on zna da trpi i pati sve za slobodu, na jedan neobičan način. Gord je, neustrašiv i krut, kao i ona njihova siva brda i planine. Taj narod je skupa sa Narodnom oslobodilačkom vojskom dijelio zadnje zrno žita — zadnji krumpir.

Mi to ne ćemo nikada zaboraviti, u toliko više, što je to najpasivniji kraj naše zemlje. Ne u nikada zaboraviti prijelaz preko Durmitora i Sinjajevine i ostalih sivih planina nepokorene Crne Gore. Ne u nikada zaboraviti onu njihovu crnogorsku pjesmu i orlovsku igru, koja je odraz njihovog karaktera, njihove kulture i podsjetnik na onu:

»Oro gnjezdo vrh Timora vije,
Jer slobode u ravnici nije«

Sada je orao sletio u ravnice, jer je već itava Crna Gora oslobođena. Zato smo se borili i na svakoj stijeci postavili svoju stražu, koja ne može dozvoliti da se neko drzne narušiti mir, bratstvo i slobodu, koju smo krvlju izvojevali.

Poružnik

Danica Mari

Polit, komesar i te za vezu

(Brigadni list »Bratstvo« III 1945. Arhiv IHPRH pov. 53/552 Zagreb)

DRUGA DALMATINSKA PROLETERSKA BRIGADA OSTALJE U TRAJNOJ USPOMENI CRNOGORSKOG NARODA

Druga dalmatinska brigada je ratovala u našem kraju skoro cijele 1944. godine.

etnička propaganda u to vrijeme imala je vrlo jak uticaj na stanovništvo u pojedinim dijelovima Crne Gore, da ova jedinica zlostavlja i maltretira čak i nedužno stanovništvo. Razvoj događaja pokazao je suprotno onome što su etnici propagirali putem raznih izmišljotina u interesu svoje ideologije. Kroz kratko vrijeme po svom dolasku u Crnu Goru, a naročito u predjelima stare Crne Gore u Katunskoj nahiji ova slavna brigada za kratko vrijeme stekla je visok ugled kod naroda u ovom kraju pa čak i kod onih porodica koje su bile suprotno politički orijentisane. Svojim radom i ponašanjem Dalmatinci su pokazali iskrenu i drugarsku ljubav prema bratskom crnogorskom narodu i da su pravi borci za bratstvo i jedinstvo svih naših naroda i narodnosti.

Februar, mart i april 1944. godine po hladno i, nanosima snijega prevazilaze prosječne zime na ovom području jer je temperatura dostizala do 20 ispod nule. Borci su bili smješteni u seljaci kućama kojima su krovnjarama koje nijesu nudile ni minimum uslova za smještaj i boravak. Ukoliko je bilo udobnijih prostorija tamo su bila smještena neka djeca, starci i bolesni, ali u svakoj prilici borci ove jedinice bili su vrlo korektni

bez obzira kako su porodice bile orijentisane i raspoložene prema našem NOP-u. Isto puta Dalmatinci su isticali da djeca, žene i starci ne treba da snose odgovornost za one koji se nalaze u neprijateljskim redovima.

Surova zima, glad i svakodnevne borbe fizički su iscrpljivale borce ove jedinice, ali je moral bio na zavidnoj visini.

Opštinski i seoski odbori imali su vrlo delikatne, složene i odgovorne zadatke naročito u pogledu smještaja, ishrane, prenošenja ranjenika i organizacije kurirske službe. Ovi odbori u to vrijeme predstavljali su pravu narodnu vlast, a ova jedinica imala je vrlo veliko stečeno iskustvo sa područja gdje su ranije boravili i ratovali. Zbog toga nije bilo problema i nesuglasica u pogledu prikupljanja određenih namirnica za vojsku, pa i ako su ove namirnice bile neznatne u odnosu na potrebe jedinice.

Drugom polovinom februara i prvom polovinom marta mjeseca brigada je vodila borbu protiv etnika i Nijemaca i to na položajima oko uporišta Grahovo, Kli evac, Bjeloš, Milašev vrh, Kurljaj, Derviš, Kaloper, Omuti i Bojanje brdo. U ovim borbama naročito oko Grahova sa dejstvovala su i druge partizanske jedinice: Sesta crnogorska brigada, Prva bokeljska, Dvanaesta hercegovačka, Nikšićki narodnooslobodilački odred i Banjsko-Vučedolski partizanski bataljon, ali Druga dalmatinska brigada zadržala se najduže vremena na ovom prostoru. Ugled ove jedinice iz dana u dan u ovom kraju raste, jer su stvarno drugovi Dalmatinci imali takav odnos prema narodu.

Bataljoni ove jedinice tamo gdje je bilo uslova organizovali su kulturno-zabavni rad i u zajednici sa omladinom davali priredbe i organizovali politička predavanja. Omladinski rukovodioci iz ovih bataljona i Štaba brigade bili su u stalnoj vezi sa omladinskim rukovodiocima na terenu Vilusa, Grahovca, Riječana, Trubjele, Cuca i ostalih mjesta. Vrlo je teško nabrojiti primjere ljudskog, drugarskog i ovdje nog ponašanja boraca ove jedinice za vrijeme dok su se nalazili u našem kraju. U borbi su bili izuzetno hrabri i beskompromisni, a u saradnji u pravom smislu drugovi. U sastavu ove jedinice bio je jedan broj drugarica sa područja Crne Gore, kao što su drugarica Kapić i Ana, borac od 1941. koja je prešla Sutješku i Neretvu sa svojom porodicom, Milovićeva »Mala Crnogorka«, Dakovićeva Jana, Vučićeva Ruža i drugarica ukovica, iz Risna, Boka Kotorska, koje danas sa oduševljenjem pričaju i gaje lijepe uspomene na ovu slavnu partizansku proletersku jedinicu.

U vrijeme kada je ova jedinica počela da dobija pomoć od saveznika u odjeći, obući, hrani i naoružanju sa aerodroma Njegovice i Brezna, Dalmatinci su bili spremni da svoj dio hrane podijele sa porodicama koje su bile u izuzetno teškom materijalnom položaju u pogledu ishrane. Drugarice partizanke borci Druge dalmatinske, našim omladinkama dijelele su platno od padobrana.

Krajem mjeseca februara brigada je napala na Grahovo.

Plan napada bio je osuđen zbog toga što su na području stare Crne Gore Čevo, Bata, Trnjine i Rovine pojavila jedna jaka neprijateljska jedinica Nijemaca i etnika.

U rejonu Grahova i Vilusa i okolnih sela na domaku Grahova položili su svoje živote Nedjeljko Petrović, Stipe Modrić, Glišo Kotaraš, Milan Bogunović, Petar Knežević, Slavuj Dragan, Uvodić Zorka, Gavra-

nie Ivan, Vraneši Milan, Raos Dragica i mnogi drugi borci i rukovodioci ove slavne brigade. Narod Grahova i okolnih mjesta sa velikim poštovanjem uvao je njihove grobove do unazad nekoliko godina, kada su njihovi posmrtni ostaci preneseni u njihova rodna mjesta u Dalmaciju a neki su od njih ostali i sahranjeni na sve an na in uz prisustvo velikog broja gra ana ovog kraja u spomen-kosturnicu izme u Nikši a i Vilusa. U Spomen-kosturnicu sahranjeni su: Raos Dragica, ro ena 1925. godine u Vrgorcu, Dalmacija, u esnik NOR-a od 1941. godine, borac NOP-a bataljona »Josip Jur evi « i Druge dalmatinske brigade, u estvovala u bitkama na Prozoru, Neretvi i Sutjesci, marta mjeseca 1944. godine ranjena u borbama na podru ju Cuca i kroz kratko vrijeme umrla na nosilima. Raos Dragica bila je izuzetno hrabra, zbog svoje hrabrosti i ideološkog nivoa bila je rukovodilac SKOJ-a u etvrtom bataljonu.

Kotaraš Glišo, ro en 1910. godine u selu Kova i u kod Knina, u esnik bitke na Neretvi i Sutjesci, poginuo avgusta mjeseca 1944. godine u blizini Grahovca u selu Zaslup kao borac Tre e ete, etvrtog bataljona Druge dalmatinske brigade.

Slavuj Dragan, ro en u selu Gvozdensko kod Dvora na Uni, bio puškomitraljezac, u esnik bitaka na Neretvi i Sutjesci, poginuo na položaju kod sela Vilusa.

Gavrani Ivan, ro en 1919. godine u selu u Blatu na Kor uli, poginuo u ljeto 1944. godine na položaju Sko a gora kod Vilusa.

Bogunovi Milan, ro en 1921. godine u Vrelu Zrmanje kod Grad aca, poginuo krajem marta 1944. godine u blizini Grahova.

Kecman Stana, iz Bosanskog Petrovca, borac krajiških brigada i Druge dalmatinske, poslije ranjavanja za kratko vrijeme umrla.

Pored ovih boraca u Spomen-kosturnicu sahranjeni su Pejovi Nešo, Crnogorac, Gajovi Milorad, iz sela Markovine kod eva, Crnogorac, poginuo kao borac Druge dalmatinske sredinom ljeta 1944. godine u selu Zagori kod Grahova.

Markovi Božidar, ro en u selu Petrovi ima, u esnik NOR-a od 1941. godine, borac Banjsko-vu edolskog bataljona. Nakon teškog ranjavanja umro u partizanskoj bolnici u Dubo kama 1944. godine.

Situacija je bila vrlo složena i teška, u toliko prije što su Nijemci i etnici iz pravca Cetinja, Danilovgrada i Njeguša imali za cilj da potisnu partizanske jedinice koje su se nalazile na podru ju Cuca, ugroze partizansku bolnicu koja se nalazila u selu Trešnjevo sa oko 80 ranjenika, te da se spoje sa njema kim snagama u Grahovu. Bataljoni 2. dalmatinske i bokeljski bataljon, te borci lov enskog i zetskog odreda, na ovom prostoru pod komandom vrlo iskusnog i hrabrog zamjenika komandanta brigade Bruna Vuleti a brzo su intervenisali i izvršili vrlo jak udar na njema ko- etni ke jedinice. Neprijatelj je odba en uz velike gubitke. U ovoj borbi poginuli su komandir voda Zuani Mario i hrabra partizanka, rukovodilac SKOJ-a u 4. bataljonu Dragica Raos.

Poraz njema ko- etni kih snaga na prostoru katunske nahije imao je vrlo jak politi ki uticaj na stanovništvo ovog podru ja i šire. etni ki uticaj je bio paralisan. a narod sa ovog prostora uglavnom listom se orijentisao za naš pokret sa jednim malim izuzetkom. Nijemci i etnici se više nijesu uspijevali u pravom smislu konsolidovati.

Grahovo je, kako kaže naš narod, u ono vrijeme bio ključ Boke Kotorske. Zato su ga Nijemci odsudno branili, a naši napadali. Na ovom prostoru oko Grahova skoro svakog dana je vođena borba. Ostala je u trajnom sjećanju borba koju su vodili 2. i 3. bataljon 2. dalmatinske brigade na prostoru Bogeti a i u selu Bogmilovi i. Na čelu 3. bataljona jurišao je njegov hrabri komandant Jovo etnik, Srbin iz sela Cetine kod Vrlike, Pavi Seli, njegov zamjenik, Crnogorac iz Kolašina i Ivan Šalov, Hrvat iz Marine. Tri borca, tri junaka, tri nacionalnosti, rame uz rame jurišali su i pomiješali svoju krv i zajednički pali na bojištu da podsječu mlade generacije na bratstvo i jedinstvo u NOR-u.

Ostala je u sjećanju i borba na položaju Pitomo brdo, kada je poginuo hrabri komesar 3. i 4. bataljona Nediljko Petrović. Svi su borci jurišali sa ručnim bombama za zauzmu ovo uporište. Obavještajni oficir uro Tojaga i komesar ete Mate Marin nalazili su se u prvim borbenim redovima. Ovom prilikom teško je ranjen etnički komandant Rako Lalić, a zatim je podlegao ranama.

Drugi Mirko Vujačić, književnik evocirao je uspomene na Drugu dalmatinsku brigadu, pa je između ostalog zapisao: »Druga dalmatinska brigada ratovala je po Crnoj Gori zimi 1944. godine oko mog Grahova, ginula i razbijala njemačke utvrde i jedinice. Pored mnogih sjećanja sjećam se kad je dobila jednu slavnu bitku pored neuporedivo njemačke jedinice na Bati Cuckoj, a u ovim bojama moral ove jedinice bio je više nego zavidan. Crnogorski narod ovu slavnu brigadu je volio kao svoju najrođeniju, a crnogorski seljaci su govorili da gdje god dođu Dalmatinci proletari za narod nema zime. Dalmatinski proletari imali su jednu osobinu koja ih je posebno krasila, kad su se borili istodobno su se veselili, pjevali unosili humor i dalmatinsku živost. Svuda su ostavili trag drugarstva i srdačnosti i ti ljudi su ginuli za Crnu Goru kao za svoju Dalmaciju. I danas se sjećam jednog borca Druge dalmatinske brigade koji je sahranjen ispod bukove sjenke u selu Razmu u a kada je umirao rekao je: »Da je sloboda veća a cijena od njegovog života.«

Ja sam kasnije saznao od drugarice Ljubice Jokanović rođene Bulajić, nosioca »Partizanske spomenice 1941. godine«, da se ovaj borac zvao Bogunović Milan, te da je imao izuzetno hrabro držanje prilikom umiranja od zadobijenih rana, i da ga je ona lično sahranila uz pomoć nekih porodica iz sela Jabuka. Kostić Bogunović a, kao što je već rečeno, prenesene u spomen kosturnicu na Trubjelu.

Tako je, prema nepotpunim podacima Druga dalmatinska brigada od svog formiranja do konačnog oslobođenja naše zemlje dala je za slobodu preko 1096 boraca i rukovodilaca, od čega na području Crne Gore oko 120 boraca. U svježem sjećanju naroda u ovom kraju ostala je drugovi komandant Druge dalmatinske proleterske brigade Egi Obrad, njegov zamjenik Vuletić Bruno, komandanti i komesari bataljona uro i Jovo etnik, Vinko Novak, Novaković Nina, Juki Augustin, Prijić Sveto, Marinčević, Vladušić Dušan, Durbaba Joško, Grubelić Jozo kao i mnogi drugi borci i rukovodioci ove proslavljene jedinice. Tako je, meni su ostali u svježem sjećanju kuriri Jurleka, Milan i uro i Kuva i Milan od 13 godina koji je prenosio poštu od Štaba brigade do pojedinih bataljona na položaj. Ovi mladi kuriri bili su spremni da izvrše svaki posta-

vljeni zadatak pod cijenom svog sopstvenog života. Zbog svog rada i držanja boraca i starješina ove brigade, dok se nalazila na teritoriji Crne Gore, osta e trajna uspomena i trajno e im biti zahvalni stanovnici iz ovih krajeva. O svakom borcu ove jedinice moglo bi se dosta re i ali je vrijeme podmaklo pa je teško osvježiti sve uspomene iz tih teških dana.

Tomica Milovi

IZ BORBI ZA TREBINJE

Borba za Trebinje ostala mi je u sje anju najprije po teškim gubicima koje je pretrpjela moja jedinica — Prvi bataljon naše brigade. A u toku tih borbi doživio sam bolne trenutke i neobi an susret s jednim njema kim vojnikom.

Kada smo u februaru stigli na podru je Crne Gore, nismo mogli ni zamisliti da emo se tu zadržati sve do oktobra. U estim borbama sa Nijemcima i etnicima prokrstarili smo mnoga mjesta oko Grahova, Nikšića, Vilusa, Bile e i Trebinja, jer su Nijemci uporno držali liniju prema Dalmaciji, nastoje i da sprije e naš prodor na jadransku obalu. U rejonu Vilusa smo tako esto mijenjali položaje da su Viluse, u šali, nazvali »sreskim mjestom« 2. dalmatinske.

Upravo smo držali položaje oko Gornje Lastve, kada smo primili nare enje da 1. bataljon krene u pravcu Trebinja. Petog oktobra oko podne stigli smo u s. Arslanagi Most, udaljenom oko 4 km nadomak Trebinju, gdje se cio bataljon našao na okupu. Brojno smo bili slabi, jer su ete imale jedva po 30 boraca, a cio bataljon nije bio mnogo ve i od moje 3. ete u vrijeme kada je bataljon formiran. Ali, ve inu su sa injavali stari prekaljeni borci koji su kroz dvogodišnju borbu brigade, od njenog formiranja, odnosno od formiranja bataljona »Branko Vladušići«, stekli veliko ratno iskustvo. I na ovom podru ju, iako brojno oslabljeni, uspješno su se suprotstavljali dosta jako neprijatelju.

Kako je taj oktobarski dan bio pravi ljetni dan, sun an i topao, bataljon se zadržao kraj bistre Trebišnjice da se odmori i predahne, a borci da iskoriste tako rijetku priliku kad su se sve ete našle na okupu, na jednom mjestu, da se izmiješaju i porazgovaraju. Mnogi su poskakali u kristalno istu rijeku, jer je topla voda mamila na kupanje i umivanje. A kako je na rijeku izišlo i dosta mještana, ve inom djevojaka, da praklja ama peru rublje i platno, nastalo je jedno veselo me usobno upoznavanje, šala i zadirkivanje.

Usred te radosne zabave munjevito se pronese glas da Nijemci bježe iz Trebinja. Jedan ovjek, sav zadihan, dotr a do nas vi u i da se u Trebinju Nijemci spremaju da bježe, da ruše most i pale zgrade. Tu vijest je uskoro potvrdila i naša patrola, koja je takva obavještenja dobila od naših aktivista u selu Gorica.

Naravno, odmah je stiglo nare enje za pokret i napad na Trebinje. Borci su u velikom oduševljenju udarili u pravu trku. Svi su tr ali zajedno, izmiješani vodovi i ete, komanda i štab. Pred sam ulazak u Trebinje bataljon se zaustavio, prestrojio u kolone i krenuo u dva pravca:

1. i 3. eta, s komandantom i komesarom bataljona krenule su cestom pravo u grad, a 2. eta, sa zamjenikom komandanta bataljona, skrenula je s ceste udesno i zaobišla trebinjsku tvravu sa zapadne strane.

U koloni po vodovima trali su borci i rukovodioci prema prvim zgradama, sa zadatkom da, u tom dijelu, presjeku Nijemce. Prvi vod, sa zamjenikom komandira Jovom—Jojom Mažibradom i vodnikom Barin Karmelom, orijentiraju se više udesno, a ostali u koloni, sa zamjenikom komandanta bataljona Stevom—Stevinom—api em i komandiro m ete Pajom Mrki em tr e pored tvrave prvim kućama.

Iznenada, Nijemci su otvorili mitraljesku vatru po našoj koloni, i to baš u trenutku kada se elo kolone približavalo prvim kućama. Vatra je otvorena na nas s tvrave i iz kasarne. Drugovi koji su bili na elu stigli su do prvih kuća i upadali u njih, nalaze i zaštitu od mitraljeske vatre s tvrave. U istom času otvorena je vatra i s druge strane, sprijeda, pravo u prsa. Tada smo pomislili da smo upali u klopku, jer nas je tukla unakrsna vatra. Brzo smo, me utim, reagirali i izvršili pregrupiranje po kućama i ulici, spremni na uli ne borbe. Paja se prebacio prema 1. vodu, koji se nalazi na našem desnom krilu. Od njega stiže i prva tužna vijest da je poginuo Barin Karmelo, vodnik 1. voda i da je ranjen zamjenik komandira ete Možibroda Jovo. Obojica su jurišali na elu svojih jedinica i, prilikom prebacivanja preko dvorišne ograde, Karmelo je smrtno pogo en a Jovo ranjen u ruku. Karmelo je rodom iz Primorja, a Jovo iz Bukovice. Karmelo daje svoj život a Jovo svoju krv i zauvijek se rastadoše nakon dugog zajedni kog drugovanja u teškim danima surovog rata.

Vatra koja je na nas otvorena s tvrave uhvatila je na istini dio kolone koji nije uspio da se prebaci preko ovog prostora. Tu je našu etu zadesio još jedan težak gubitak — smrtno je pogo en komesar ete Miloš Bukorovi , koji je kasnije umro u Bile u. Miloš je tako er stari borac brigade, rodom je iz Biskupije kod Knina. Teško je ranjen i Mrda Vinko, vodni delegat, koji je u ovoj eti od formiranja bataljona »Branko Vladuši«. Došao je iz svog rodnog Biograda s prvom grupom primoraca da se bori u Lici. Pored njih lakše je ranjen desetar 2. ete Mu alica Radovan, rodom iz Crne Gore, od Mojkovca, mlad borac. Došao je u našu etu u martu mjesecu 1944. godine.

Žestoke uli ne borbe rasplamsale su se svuda na periferiji grada, a posebno u pravcu napada naše 1. i 3. ete, koje su krenule cestom prema centru i de jstvuju na našem lijevom krilu, s druge strane tvrave. S njima uspostavljamo vezu i saznajemo da su iz 1. ete poginuli Dušan Vuji , zamjenik komesara ete, rodom iz Zrmanje, stari borac i omiljeni rukovodilac u brigadi, vodnici Joki Dušan, iz Prljeva kod Zrmanje i Cvitkovi Pero, rodom od Vrlike. Oba su prošla cio borbeni put brigade od po etka. Pao je i desetar Boži Miloš—Bosanac, odvažni borac, rodom iz isto ne Bosne, od Ozrena. U brigadu je došao poslije 5. neprijateljske ofanzive. Ranjeni su Pe anac Stevo, komandant bataljona i Vukovi Milorad, vodnik 3. ete. Ove žrtve su pale u borbenom zanosu, kada je i naša predostrožnost prilikom prvog naleta na Trebinje bila umanjena, zbog informacija koje smo primili u Arslanagi Mostu da Nijemci ruše objekte i napuštaju Trebinje.

Kada smo u daljem toku borbe ocijenili odakle se otvara glavna neprijateljska vatra, izišao sam sa zamjenikom komandanta bataljona Stevom i em-Stevinom na prozore kuća, presko ili, pretrali preko nekih dvorišta i izvršili raspored boraca po kućama i ulazima. Komandir ete Paja Mrki je sa 1. vodom. Tamo upu ujem vodnika 2. voda Uroša Dobrijevića, koji još uvijek nosi svog omiljenog »šarca«, od koga ne e da se rastane dok god tu e neprijatelja. Taj visok, snažan momak, nikad malaksao, uvijek srčan i prodoran, nije htio da prihvati zvanje rukovodioca ili neku višu dužnost, jer je volio svoj mitraljez, smatraju i da njime najviše doprinosi uništenju neprijatelja. Pred nama je i vodnik Dimi Stevo-Paša, a zna se da neprijatelju nije lako tamo gdje se nalazi Paša, koji je uvijek na elu svog voda.

U jednom trenutku, dok smo pod ubita nom vatrom s tvr ave i od kasarne pretravali jedno dvorište do susjedne zgrade, zastali smo na as pred samim pragom zgrade. Taj korak što smo zakasnili spasio nam je život, jer je mitraljeski rafal, ispred naših grudi, sasjekao dovtak od vrata gdje smo zastali. I dok je na sve strane oko grada praštala mitraljeska vatra, saznadosmo da nam je u pomoć stigla jedna hercegovačka brigada.

Kada smo, poslije onog rafala, izišli iz kuće puze i potrbuške da bismo koliko-toliko bili zaklonejni od oka, iznad nas s tvr ave se za u neki glas na našem jeziku. Pokušavaju i da dokuimo šta hoće taj njemacki vojnik, pozivamo ih na predaju, govore i im da su opkoljeni, da e tako spasiti i svoje živote. Naglašavamo da im se ne e ništa desiti, da je njemacka propaganda laž da partizani tuku zarobljene vojnike. Nepoznati protivnik s tvr ave se tada predstavio. Kazao je da se zove Peri, da je mitraljezac, da je iza njega Nijemac s pištoljem u ruci, ali on daje rije da ne e tu i po nama, ve, kad ve mora, visoko iznad naših glava. I pored njegovog zaklinjanja, bili smo veoma oprezni. Njegovi meci su stvarno prolazili visoko iznad nas i, po našem mišljenju, taj neobičan neprijatelj je održao rije.

Sutradan, 6. oktobra 1944. godine, savladan je neprijatelj i Trebinje je osloboeno. Ne zadržavaju i se u gradu, krenuli smo dalje na nove zadatke.

Od Graba spustili smo se u Konavlje. Nakon osloboenja Dubrovnika, Cavtata, Cilipa i Grude popunili smo se novim borcima, tako da je sada naša eta imala preko 100 boraca.

Na Risnu smo vodili žestoke borbe s Nijemcima, u kojima smo imali dosta žrtava. U ovoj borbi ranjen sam i ja 31. oktobra i na nosilima prenijet preko Donje i Gornje Morinje do Herceg Novog, a zatim kolima prebaen u Dubrovnik u hotel »Imperijal«, gdje su bili smješteni naši ranjenici. Poslije nekoliko dana prebaen sam sa svim ranjenicima na Korulu, najprije u Obadiju, a zatim u Korulu, gdje sam našao mog druga, vodnika iz moje ete Uroša Dobrijevića. On je nekoliko dana prije mene bio ranjen u borbi za osloboenje Morinje, kada smo zarobili oko 20 Nijemaca. Uroš je bio prilično nezgodno ranjen u nogu, ispod koljena, u samu kost. Me u ranjenicima sam našao više drugova iz moje brigade, a stalno su pristizali novi iz raznih jedinica. Naročito bolan utisak ostavljali su teški ranjenici, bez obje noge, s kratkim patrljcima.

Nakon dolaska u Kor ulu odmah se prišlo organizaciji partijskog rada i unutrašnjeg života ranjenika. Drug Danilo Jaukovi, narodni heroj, održao je sastanak sa svim ranjenicima, posebno sa svim članovima Partije. Ja sam na prijedlog Uroša Dobrijevića jednoglasno izabran za sekretara partijske organizacije, jer sam bio pokretan (ranjen sam u gornje ekstremitete, u prsa i desnu ruku).

Obilaze i sve prostorije i razgovaraju i sa svakim ranjenikom, da bih dobio uvid u njihov smještaj, njegu, ishranu, poslugu, a posebno u njihovo raspoloženje u tim teškim trenucima, kad su ostali bez dijelova svoga tijela, naišao sam na visok moral i bodar duh kod svih, pa i najtežih ranjenika. Jednom prilikom, me utim, ulaze i u prostoriju, u kojoj je bila grupa veselih, naizgled lakših ranjenika, ostao sam zapanjen, gotovo uplašen, pred prizorom koji je uslijedio. Jedan ranjenik, naime, bez povoda i razloga baci se na pod i, izbezumljen, po ne da se praćka na sve strane, da grabi i puži po podu, postavljaju i mitraljeze, bacaju i bombe i viču i iz sveg glasa: »Bacaj bombe! Juriš!« Po trojica drugova pokušavali su da ga smire i zaustave, ali je neka udna snaga izvirala iz njega, dok mu je neka bijela pjena izbijala na usta, da bi se zatim primirio i po svim znacima izgledalo je da je mrtav. Suo en prvi put sa tom neobičnom pojavom, nisam znao šta bi trebalo poduzeti, kad jedan liječnik, mislim da je bio stranac, naiđe i naredi da ga ostavimo na miru, da se odmori. I zbilja, poslije nekog vremena ranjenik se osvijestio. Ovakve scene sam kasnije često gledao.

Tih dana, obilaze i ranjenike, prišao sam jednom krevetu i ugledao mladića kako sjedi oslonjen leđima o gornji dio kreveta. Tijelo mu je bilo uvijeno. Onako naslonjen u ini mi se razvijen i snažan momak, a uz to veseo i raspoložen. Sjedaju i kraj njega, na rub kreveta, upitah ga za zdravlje, gdje je ranjen i kako se osjeća. Iz njegovih odgovora izbijalo je vedro raspoloženje, pa sam stekao prijatan utisak da je ponosan na svoju ranu. Ranjen je prije nekoliko dana u Hercegovini, kod Nevesinja. Inače je rodom iz Bosne. U 12. hercegovačku brigadu stupio je po oslobođenju Trebinja, jer je dotle bio u njemačkoj vojsci. Kad reče da se zove Peri, ja se odjednom sjetih. Jesi li ti onaj Nijemac što si se javio s tvrđave kada smo napali Trebinje, upitah ga, a on potvrdi i me u imenima s kojima se tada dozivao navede i moje.

Ovaj susret me je ujedno obradovao i rastužio. Bilo mi je drago što se ovaj momak predao, pokajao zbog svojih zabluda i stupio u naše redove, a tuga me je spopala, jer me je ova epizoda podsjetila na prvi susret s njim, pod trebinjskom tvrđavom, gdje je zauvijek ostalo šest mojih najboljih drugova, starih ratnika (od prvog dana mog bataljona) a pet ih je ranjeno.

uro Jović

OKRŠAJ KOD TREBINJA

Naš bataljon se nalazio u selu Lastva i isturio je jedinice u pravcu Trebinja. Kada su etnici htjeli sa svojim posljednjim pokušajem da se probiju u pravcu Dubrovnika, kako bi se spojili sa Englezima, poslali su poruku da napadamo Nijemce u Trebinju, te da se i oni boriti protiv njih.

Nastavili smo opsadu Trebinja. Na jednom položaju bilo nas je petorica. Nijemci i ustaše su pred nama. Danono no nas tu e njihova artiljerija. Ujemo ih kako se dovikuju i spremaju za juriš. Naši položaji su odli ni za obranu, ali snage su nedovoljne. U jednom trenutku dolazi na naš položaj drug Vidovi s nare enjem da nas smijeni. S njim su još dva druga. On je puškomitraljezac. Ja sam na glavnom položaju s puškomitraljezom, a drug Ante Meji , tako er puškomitraljezac, desno od mene.

Kada je drug Vidovi došao ja nisam htio da napustim položaj jer sam vidio da Nijemci pripremaju juriš, te da svi, moramo ostati na položajima. Nekoliko minuta kasnije nastala je strahovita paljba s njemačkih položaja. Kada je borba bila u najve em jeku, na naše položaje je izašao zamjenik komandira ete drug Mijo Popovi i obavještajni oficir bataljona drug Urvalo. Nijemci i ustaše su navalili strahovitom žestinom i ako su imali gubitaka. Me utim naši gubici su bili ovoga puta mnogo ve i. Ja sam ranjen i krv me oblila. Zamjenik komandira je naredio povla enje. Vidovi mi je doviknuo: »Povla i se, ja u zadržati Nijemce!«. U toj borbi vodni delegat je ranjen u stomak, a komandir voda Tica Stevan u butinu, Meji Ante je poginuo, drug Urvalo ranjen je u ruku. Drug Mikulandra je htio pomo i meni u izvla enju, ali je ranjen u ruku. Ante Vidovi , koji je držao odstupnicu i zadržavao Nijemce dok nisu izbili neposredno pred njim, sko io je iz zaklona, ali ga je u tom momentu pokosio njema ki »šarac«. Iako je bio teško ranjen, uspio je sakriti svoj puškomitraljez i do i k nama. Kako smo ga nosili u brigadnu bolnicu objašnjavao nam je gdje je sakrio svoj mitraljez, a u tom je i izdahnuo. Drug Vidovi nije bio lan KP, ali je bio kandidat. Bio je jedan od najhrabrijih boraca našeg bataljona. Ne znam da li se u njegovom kraju to zna i da li to znaju njegovi kako je i gdje poginuo, ali poginuo je herojskom smr u.

Zivko Mari

PISMO TITU IZ SSSR-a*

Njema ki zarobljenik, Rus, prebjegao i postao partizan. Preživio je rat i 22. 8. 1977. godine napisao je pismo svom Vrhovnom komandantu, iji tekst glasi:

»Zdravo družo Tito. Koristim se ovom prilikom što se nalazite u posjeti našem Sovjetskom Savezu da vam estitam 85. ro endan i naše odlikovanje Orden oktobarske revolucije. Želim Vam dug život, sre u i plodotvorno djelovanje na dobrobit bratskog jugoslovenskog naroda. Izvinite što pišem na ruskom jeziku, ali ja sam zaboravio vaš jezik. Prošlo je mnogo godina otkako sam, kao ruski zarobljenik, uspeo da pobjegnem 1943. godine iz njema kog zarobljeništva u Mostaru i da prebjegnem k partizanima u Nevesinje. Borio sam se u 3. bataljonu 10. hercegova ke brigade. Bio sam ranjen i ležao u bolnici u Dubrovniku, a zatim na otoku Kor uli. Po ozdravljenju priklju io sam se 2. dalmatinskoj brigadi — eti mitraljezaca. Prosinca 1944. godine, po dolasku sovjetske vojne misije, formiran je Ruski bataljon i pridodat je 5. crno-

* Preuzeto iz »Komunista«, 1980.

gorskoj brigadi, 2. divizije 2. korpusa. Tada sam bio komesar 2. ete 5. bataljona. Trinaestog februara prilikom napada na Sarajevo bio sam ranjen u nogu — kost mi je bila prelomljena mitraljeskim mektom. Prebacili su me na lije enje u Herceg-Novi. Pošto je rana bila veoma teška, poslali su me u Beograd. Trinaestog juna 1945. godine ljekarska komisija Glavne vojne bolnice proglasila me je za stalno nesposobnog i izdala uvjerenje broj 3994. Sada sam invalid otadžbinskog rata. Dragi druže Tito, ne pišem Vam radi nagrade. Jedino Vas molim da posjetim Jugoslaviju i da vidim Mostar, taj grad koji je za vreme rata bio orošen i ruskom krvlju. Vi rešite sa Leonidom Ili em Brežnjevom kako da to u inim. Srda ne pozdrave šalje vam vaš bivši borac, Fjodor Andrijevi Irva ov«.

Drug Tito je rado pro itao u Moskvi pismo svog borca. Tito je omogu io Fjodoru da posjeti Jugoslaviju, pa posebno dragi mu Mostar. Ina e, Fjodor je jedan od veoma hrabrih ljudi što ga je i osmjelilo na bijeg. Hrabar je i kao nišandžija na teškom mitraljezu (»šarcu« i »bredi«, a priželjkivao je »maksima«). Pri ao je da je bio lan ruske KP, a poslije više puta dokazane hrabrosti u borbama postao je lan KPJ. Prilikom formiranja Ruskog bataljona nije bilo dileme da se Fjodor postavi na dužnost komesara ete i da bude pouzdan rukovodilac.

Prebjega Rusa, naro ito iz njema kih jedinica u 1944. godini bilo je po esto. Tako je samo jednog dana, 14. VIII 1944., prebjeglo iz njema kog trebinjskog garnizona 29 ruskih vojnika — zarobljenika, od kojih 10 oficira i 2 Nijemca vojnika. Predali su se 5. bataljonu 2. dalmatinske dobrovoljno i bez borbe, ubivši prethodno tri njema ka oficira. Sa sobom su donijeli: 5 puškomitraljeza, 8 automata, 21 pušku, 7 pištolja, oko 150 ru nih bombi i oko 3.000 metaka. Oni su pripadali 369. njema kom puku i kod s. Rije ane blizu Vilusa iskoristili momenat pa na položajima Sko ka Gora prešli partizanima. Svi su oni, kako su prebjegavali, raspore ivani po bataljonima brigade do kraja 1944. godine, kada je formiran Ruski bataljon i oni su svi, od tada u njemu.

Obradio: *Filip Jadrijevi -Brajko*

BORBA U KONA VLJU

Jedna od borbi koja mi je dobro ostala u sje anju bila je i borba u selu Mrcinama, 1. bataljon je iz rejona Konjsko rano ujutro stigao u selo Mrcine koje se nalazi na komunikaciji Trebinje—Grude—Konavlje. Ljudstvo se razmjestilo u selo. Ubrzo se spremala hrana i ra unali smo da emo toga dana dobro ru ati, jer smo prva partizanska jedinica koja ovuda prolazi. Toga dana prvi put se povezujemo s partijskom organizacijom i Konavljanskim NO partizanskim odredom. Brigada je imala jedan od stalnih zadataka, koji je bio postavljen još mnogo ranije, da se probije prema Konavljima i Dubrovniku da bi poja ala partijsku aktivnost i borbene akcije na tome terenu i da bi se popunila novim borcima. Pošto su ekonomi bili vrlo vrijedni, a narod raspoložen,

bio je i spremljen dobar ruak, kak se našla i poaša vina tko je želio da popije. Dio 3. ete bio je na položaju, na kosi odakle se može osmatrati cesta i selo Mrcine. Taman smo bili ru ali, kada je stiglo obavještenje da se njema ka kolona kreće cestom prema Trebinju, a odmah zatim smo uli i dejstvo minobaca ke vatre po položaju gdje se nalazila 3. eta. Precizno su ga ali jedan uvik na kome se nalazio vod kojemu je komandir bio anak Milan.

Ubrzo je stigao i komandir ete Stevan api, eta se razvila u strelja ki stroj i s tog grebena — kose, niz strmu i kamenitu stranu pošla u napad k cesti. Bio je to snažan, brz i silovit napad ete. To je iznenadilo Nijemce, jer ih je eta udarila s desnog boka jakom i preciznom vatrom. Stru no vojni ki re eno, Nijemci su upali u jednostranu zasjedu. Njema ka kolona bila je ja ine jedne ete, sa oja anjem od jednog minobaca kog voda. Toga dana posebno sam bio raspoložen za borbu. Uzeo sam puškomitraljez od jednog borca, a za pomo nika Petra Tomi a. Primijetio sam da se jedna grupa Nijemaca, koja je bila na elu kolone, povla i kroz jednu vododerinu prema crkvi. Imao sam namjeru i želju da im presje em odstupnicu i da ih zarobim. Brzo sam se prebacio preko ceste i taman što sam stigao do vododerine, fijuknulo je zrno pred mojim nogama, kleknuo sam uz jedan pove i kamen s namjerom da se zaklonim, drugo zrno udarilo je u kamen pored moje glave, rasprslo se i par ad košuljice i olova zrna našla su se u tkivu s lijeve strane moje glave, od eonog dijela preko sljepoo nice, rasjekavši mi lijevo uho. Krv je pljusnula niz lice i grudi. Prva je k meni dotr ala etna bolniarka Anka Grgurev i ukazala mi pomo, ali se krv nije dala zaustaviti. Odvela me prema bataljonskom previjalištu i usput svratila u jednu ku u i otuda dovela konja sa samarom. S njom je došla i vlasnica konja. Sjeo sam na konja, a krv i dalje to i niz moju bradu i pada na prednji dio samara. Žena iji je bio konj negodovala je rije ima: »Iskrvavi mi samar«, a Anka je oštro do eka rije ima: »A, gospu ti tvoju! Tebi je žao samara a nije ti žao njegove krvi!« Žena se postidjela i nije više progovorila ni jedne rije i.

Kada sam došao u ku u u kojoj je bila sanitetski referent bataljona drugarica Zivka, ona me ponovo previla i uspjela zaustaviti krv. Zatim je iz torbe izvadila jednu malu flašicu rakije u kojoj je bilo 2—3 deca rakije i dala mi da popijem. Ne pitaju i koliko da popijem, ja sam popio do posljednje kapi. Zatim me je legla na jedan krevet. Poslije marša od prethodne no i, dnevne borbe i one rakije, rana mi nije smetala da vrsto zaspim. Probudili su me kada je sunce bilo na zalasku. Pred ku om vidim nasamarena konja i prvu etu na okupu. Komandir ete Dunko Cvitan—Cigo komanduje: »Idemo, drugovi! Pokret!«. Meni pomogoše da se popnem na konja. Nisam se mogao održati na konju, onesvijestio sam se i, da me nisu odmah prihvatili, pao bih s konja. Osvijestio sam se poslije prskanja hladnom vodom. Odmah su se stvorila nosila i prva dvojica koja me poniješe bili su komandir i komesar, a zatim uputili u bolnicu Primorske operativne grupe u selo Smrduše,

Ceta je pošla na odre eni joj zadatak, a ja s bolni arkom Ankom ostadoh u jednoj ku i. Ubrzo mi je spremljen doru ak. Anka se snašla kod doma ice i za doru ak mi spremila nekoliko prženih jaja. Zatim je

našla konja i pratioca, te smo krenuli za Viluse. Doru ak me je okrije-
pio i mogao sam se držati na konju. Spustili smo se u Lastvu, a zatim
uz Klobuke na Viluse. U brigadnom previjalištu ponovo su me previli,
a zatim uputili u bolnicu Primorske operativne grupe u selo Mrduše,
gdje sam se zadržao 56 dana.

U ovim sje anjima sam napomenuo da sam toga dana imao osje aj
nekog posebnog raspoloženja za borbu. Kasnije sam saznao da mi je toga
istog dana poginuo brat, bili smo blizanci, on je bio borac 3. ete 1. bata-
ljona, 5. crnogorske brigade, a ja 3. ete, 1. bataljona, 2. dalmatinske
brigade. On je toga dana poginuo na Pešteru—Sandžak, a ja sam bio
ranjen na Mrcinama.

U borbi na Mrcinama bataljon je izvojevao sjajnu pobjedu — za-
plijenio je 2 minobaca a 81 mm, 100 granata za minobaca , 2 mitraljeza
»šarca«, 3 strojnice, 3 pištolja i ve i broj metaka za ova oružja. Ubi-
jeno je oko 20 vojnika i 3 oficira, a ve i broj je bio ranjen. Bataljon
nije imao gubitaka. Rezultat rve borbe nije samo borba 3. ete, u borbi
je sudjelovala 1. i 2. eta, ali njihovu ulogu u ono vrijeme nisam
mogao sagledati te o njihovom dejstvu nisam mogao nešto konkret-
nije napisati.

Pored pobjede nad Nijemcima, postignut je veliki uspjeh na dru-
gom planu. Od tog dana tješnja je suradnja i veza izme u Konavljanskog
PO i jedinica brigade. Dolaskom brigade u rejon Grab—Mrcine, odred
je mogao aktivnije raditi oslanjaju i se na brigadu, mogao je da izvodi
i manje akcije, došlo je do ve eg priliva boraca u odred. Borcima, koji
su dolazili u odred, popunjavana je brigada. Tako je po elo davno pred-
vi eno popunjavanje 2. dalmatinske brigade novim borcima iz Kona-
vlja i Dubrova kog podru ja. Izbijanje brigade na vratima Konavlja
mnogo je zna ilo i za stanovništvo tog podru ja, za njihovo dalje orga-
niziranje, podizanje morala, širenje i ja anje poleta za narodnooslobodila
ki pokret.

Marko Rosandi

SREBRNI ZUB VJERE POLJAK

U 1. eti 3. bataljona na dužnosti borca nalazila se mlada Soli-
njanka Vjera Poljak. Ranije je bila borac Mose kog PO, 3. dalmatinske
brigade 9. divizije i 3. dalmatinske samostalne brigade. S ve om grupom
boraca i rukovodilaca u jeku 5. neprijateljske ofanzive raspore ena je
u 2. dalmatinsku brigadu. Vjera i ja postale smo pod razli itim okolno-
stima borci 1. ete 3. bataljona. Iako smo bile borci 9. dalmatinske divi-
zije, a kasnije i 3. samostalne dalmatinske brigade, nismo se poznavale.
Naše poznanstvo datira tek od dolaska u 3. bataljon 2. dal. brigade.

U 1. eti primila je dužnost sekretara SKOJ-a, a kasnije vodnog
delegata. Zamijenila sam je na dužnosti sekretara SKOJ-a. Moram pri-
znati da poslije Vjere nije bilo lako do i na ovu dužnost, jer je bila
iskusn borac i politiki radnik. Bila je kroja ka radnica i uvijek je
imala iglu i konac pri ruci. Kad bi vidjela poderani dio odje e na svojim

drugovima odmah je pristupala poslu, pa makar to bilo za vrijeme kratkog predaha u maršu. Poštovali su je i cijenili svi drugovi i drugarice u bataljonu.

Vrlo brzo postale smo dobre drugarice i jako bliske. Bila je izdržljiva, skromna, tihe naravi, simpatična i komunikativna, u borbama jako energična i hrabra. U povlačenju naše Glavnine kroz Zelengoru Vjera Poljak je bila ranjena. Zbog komplikacije rane morala je u bolnicu. Na povratku u bataljon opet je raspoređena u 1. četinu, kojoj je komesar bio Ivan Vuković iz Krila Jasenice, divan drug, dostojanstven i hrabar starješina. Pošto smo svi troje dijelili sudbinu naše 9. dalmatinske divizije i bili njeni borci, komesar Vuković mi je esto priao o Vjerinim podvizima u Mosekom PO i 3. dalmatinskoj brigadi. Vuković je uvijek govorio da jedino njoj može zahvaliti što se nalazi među živima, jer ga je nosila, bodrila i hranila kao teškog tifusara po etkom 5. ofanzive. Nije ni pomišljala da bi se i sama mogla razboliti od ove teške i opake bolesti. Priao je o njenim podvizima na dinarskim koritima, borbama s »crnom legijom« kod Ljubuškog, Klobuku i Malinskoj planini. U momentu teškog ranjavanja komandanta bataljona Steve Opačića (pok. Stevana iz Golubića, proglašen narodnim herojem) Vjera i Cvita Stojanac iz Dicma izlažu se najvećim opasnostima uliču i do ranjenika pod kišom neprijateljskih metaka i mitraljeskih rafala da izvuku teško ranjenog komandanta. Ponovni mitraljeski rafali »Crne legije« pogadjaju komandanta Opačića i Cvitu u zagrljaju hrabre Cvite Stojanac. Vjera ne ostavlja mrtve drugove na položaju, već ih izvlače i s grupom drugova pod kišom metaka. Komesar Ivo Vuković uvijek je visoko cijenio doprinos Vjere Poljak našoj borbi, kao i svi drugovi koji su je poznavali.

Pošto smo bile bliske i dobre drugarice, a već dugo zajedno u istočini, primijetila sam da me Vjera nikada ne oslovljava po imenu. Kad je željela da mi se obrati ili za nešto zamoli, uvijek je to činila: »Ej, Vj, znaš itd.«. Kako smo se lijepo slagale jednom sam je upitala: »Vjera, zar ti ne znaš moje pravo ime, pa mi se tako obrađavaš?« Ona je briznula u plač i dugo nije mogla da se smiri. Prekorijevala sam samu sebe zašto sam je dovela u ovu situaciju i stalno se pitala, zašto ime sam je mogla povrijediti? Nisam insistirala na objašnjenju, sve dok mi jednog dana nije sama rekla: »Draga moja drugarice, tvoje ime podsjeća me na dva divna lika iz mog života i teškog ilegalnog rada. Tvojim imenom nazivala se moja draga drugarica Ivanka Grubišić, koja me je 1941. godine primila u SKOJ i zadužila me da održavam vezu Solin—Split. Isto ime imala je i slatka djevojčica moje sestre Ljube Bedalov, koja je poginula na Barama, a bila je borac našeg 2. bataljona zajedno s mužem Antom »Zmajem« — starim i predratnim komunistom, kome je bila desna ruka u izvršavanju zadataka. Kod kuće je ostavila dvoje siročadi, kćerkicu Ivanku i malog Ivana. Mala Ivanka bila je kamuflačica u izvršavanju mojih ilegalnih zadataka od Solina do Splita. Esto sam je vozila kolicima koja su imala dvostruko dno i opasne sadržaje. Ustašama na mitnici postale smo sumnjive. Jednog dana me zaustave i pitaju: »Zašto gospođo a mama esto šeta do Splita?« Odgovorila sam da popravljam zube i moram esto do zubara u Split. »Vidjet ćemo tu vašu

opravku zubi«, odgovorili su ustaše. Istog dana otišla sam do zubara, koji mi je izbrusio zdravi desni o njak i stavio srebrnu navlaku. Ne znam šta radi Ljubina siro ad i da li su živi? Ostavile smo ih, a obje pobjegle iz ku e, jer nas je tražila policija. Njen muž Ante je ve bio partizan.« Zajedno smo tugovale i esto pri ale o maloj Ivanki i Ivanu, koje je tetka Vjera neizmjerne volila.

Vjera Poljak je borac od 1942. godine, iskusan politi ki radnik, hrabar borac, dobar drug i komunista. U mnogim borbama Vjera je pokazivala divne osobine mlade i neustrašive partizanke. Nikome nije bilo udno kad je primila dužnost vodnog delegata u prvoj eti. Radila je svoj posao sa znanjem i iskustvom ilegalke.

Kad je brigada obaviještena da smo postali PROLETERI bila je neumorna zajedno s Marom Bogunovi iz Ba ine i Zorkom Mlinar iz Šibenika. Vezle su petokrake sa srpom i eki em i neizmjerne bile sretne što smo postali proleter, kao i svi borci.

Vodili smo borbe u zale u Konavlja i spremali se za napad na Mrcine. Komandant bataljona bio je Marko Majica, a njegov zamjenik uro Obradovi (Vještica). Upoznali su borce kakva nam borba predstoji i zamolili sve koji se dobro ne osjeaju iz bilo kojih razloga da ostanu u logoru. Znala sam da se Vjera nije dobro osjeala i da je imala puno razloga da ostane u logoru, što nije u inila. Kad je vidjela da se odvojio Zanko Miše iz Glavica kod Sinja, kao zamjenik komandira ete, i Luka Rin i kao puškomitraljezac, s dijelom koji kre e prema Mrcinama, krenula je s njima i naša Vjera. U Mrcinama su »legionari« i domobrani, a teren ispresijecan gustim žbunjem i kamenjem. Po pomrini i teškom terenu krenuli su prema Mrcinama. Došli su u neposrednu blizinu ogra enog prostora po cijeloj dužini položaja. Teren na ovom prostoru bio je dobro utvr en ži anim preprekama i minskim poljima, što nismo znali. ula se snažna eksplozija i krik. Hrabri zamjenik komandira ete Miše Zanko i Luka Rin i otišli su da pomognu. ula se i druga, još snažnija eksplozija nekoliko mina. Legionari su postavili prepreku i dobro se zakamuflirali. Prisko ili su do naših teško ranjenih drugova i odveli ih prema Mrcinama, a kasnije dalje. Kasnije smo utvrdili da su legionari postavili minske prepreke pored bunara za vodu po cijeloj dužini ograde. Pokušaj da izvemo ranjenike nije nam uspio, jer smo izgubili u vremenu zbog miniranog terena i opreznog kretanja po teškom terenu i pomrini. Ovo je neprijatelj iskoristio, jer je dobro znao koliko je postavio mina i gdje se nalazi minsko polje. Raznim trikovima partizanskog ratovanja pokušali smo napraviti utisak da napada ja a partizanska jedinica, ali neprijatelj je ve odvukao naše ranjene drugove. Kasnije su nam mještani pri ali da su ih mu ili, kad su tražili vode, da su ih nudili salamutom. Vjera i drugovi nisu im rekli ni svoje ime.

Vjera Poljak strahovito je bila mu ena od legionara u Dubrovniku. Njene muke posmatrali su gra ani Dubrovnika kroz grilje na svojim prozorima i to mi pri ali kasnije kad sam ostala na dužnosti u bataljonu KNOJ-a u Dubrovniku.

Vjera Poljak, Žanko Miše i Luka Rin i umrli su smr u junaka, dostojni proleterskog imena i jedinice kojoj su pripadali — naše Druge dalmatinske proleterske brigade. Njihove likove i juna ka djela nikada ne e zaboraviti preživjeli saborci iz 3. bataljona brigade.

Ivanka Mitrovi

OBROVACKO-KOSINA KA LEGENDA

Miše Žanko, divan stasit mladi , primjernog je ugleda u svom selu Obrovac i šire. Drugovao je esto sa svojim vršnjacima i starijima Jurom i Dujom a ijom, Franom Masni em, Filipom Jadrijevi em-Brajkom, godinu dana mla im od sebe Matom Zankom i još mnogim mladima. Mlade godine, ali ipak pune zrelosti, iako kratko, proživio je ponosito i iznad svega hrabro. Kapitulaciju bivše jugoslavenske vojske i zemlje doživio je bolno. Tada se razmahao u sura ivanju s NOP i prikupljanju »crvene pomo i« koja je bila namijenjena za napredne siromašne porodice, ije su muške glave bile mobilizirane u vojsku i nisu se još vratili ku ama ili onih koji su poluilegalno odnosno ilegalno živjeli i o kojima se trebalo brinuti. Listopada 1941. godine bra a a ija Dugo i Jure s Franom Masni em primili su ga u SKOJ i to kod mlinice na Koncu. U partizanima je prvo hrabri borac i bombaš, kurir ete i bataljona, po etkom 1943. godine je lan KP. Zaslužen, ali postepeno (u sredini gdje su junaci svi kao i on) napreduje od desetara do zamjenika komandira ete, tj. do 24. VII 1944. godine, kada je kao junak dao svoj dragi život temeljima slobode i boljeg sutra, daleko od svog zavi aja — u selu Mrcine, Grude kod Dubrovnika.

Po mom sje anju Mišina zapaženija akcija bila je s Franom Masni em i bra om a ija u kasnu jesen 1941. godine, kada su, po direktivi Tadije Anuši a više dana snimali stanje blaga i imovine u Podinarju. Bio sam s njima na Bilom Brigu, gdje smo se rastali: ja, Bože Buri i Dujo Vidurinovi po istom zadatku za prostor Podkamešnice, iako nismo znali emu služe traženi podaci, a oni krenuše od Bilog Briga do Vrdova. Frano je organizirao ove grupe i vjerojatno je znao njihovu svrhu. Kasnije mi je pri ao da se Mišo pokazao odli nim, a naro ito u kontaktiranju s mladim obanima.

U partizane Mišo je došao u Vaganjsku etu ranog ljeta 1942. godine, i to onda kada više nije mogao ostati na radu terena Obrovac ni kao ilegalac. U eti je našao poznanike: Brajka, kao zamjenika komandira ete i Juru a iju, kao vodnog političkog delegata. Mišo se brzo pokazao kao vrijedan, discipliniran i brz u pokretima i prebacivanju po Dinari. Na vojnom satu 25. rujna, blizu Cetine kod Dabra, bio je najbolji u bacanju ru nih bombi. Tada su Jure, Brajko i Metod Mikin bili najbolji u rukovanju puškom (zapisao je Ivan Špika na str. 38, svog ratnog sje anja i dnevnika borca II dalmatinske brigade, Stvarnost, Zagreb 1970. g.). Grlili smo se i veselili radi uspjeha i javnog priznanja.

Kao dobar poznavalac terena cijelog Podinarja i doline Cetine, te brz i lako pokretljiv — sa škripa na škrip, odre en je za kurira ete i

zatim 3. bataljona 2. dalmatinske NOU brigade. Umio je da se znala ki prikriveno kre e na borbenim položajima gdje je od komande ete, odnosno štaba bataljona, esto prenosio nare enja (pismena i usmena) u vodove i ete i izvještaje od njih.

S Jurom a ijom nepogrešivo je vodio 2. etu do i preko Trnovih Poljana na Cilaš 27. 10. 1942. godine, kada je uz još deset dobrih poznavalaca terena doveo sve borce neprimjetno na domet ru nih bombi, neprijatelja zatekao na spavanju, pa su i borbeni rezultati ete bili neobi no veliki (sama je ubila neprijateljskih fašista koliko je polovina njegov brojnog stanja tada bilo). U toj borbi Miše se istakao kao bombaš na fašisti ki bunker. U tim po etnim ve im borbama novoformirane brigade bio je uzoran borac i skojevac u svakom pogledu.

Svi ratni podvizi Miše bili su u 3. bataljonu, prvo u 2., a zatim u prvoj eti i pri štabu 3. bataljona, pa ponovo u 1. eti, sve do zadnjeg prolje a 1944. godine, kada je to za njega bila vje na, ali ponosita smrt. Bio je jako dobro poznat svim borcima i starješinama. Oni ga oslikavaju u napisanoj ratnoj karakteristici 10. VII 1944. godine (uva se u Arhivu VII: k.846 a, reg.br. 6-13/4-1). To je opisano svega 22 dana prije Mišine pogibije. On je tada bio na dužnosti zamjenika komandira ete, a odlikovanje za koje se predlaže obi no su nagra ivani veoma hrabri i dobri komandanti bataljona, na elnici štabova brigada i zaslužne osobe na položajima takvih i viših rangova. To mnogo govori o Mišinom izvanrednom junaštvu i uspješnom rukovo enju, jer zvani ne karakteristike su mjerodavnije od bilo kakvog pojedina nog mišljenja ili sje anja nekog o nekome. S toga se u cjelini citira tekst karakteristike napisane 10. VII 1944. godine u Viluse (Crna Gora): »... Disciplinovan, istu prenosi na jedinicu. Uživa dobar autoritet me u borcima i starješinama. Jedinicu drži vrsto u rukama. U svakoj situaciji odlu an. Vodi ra una 0 vojni kom uzdizanju sebe i svoje jedinice. U teškim situacijama dobro se snalazi. Neobi no hrabar, brz, odlu an, prodoran i energian. Ima inicijative. Hrabroš u otska e od ostalih drugova. Isti e se u svim borbama, a napose se istakao na Cilašu, Neretvi, Daganj, Maglaj, Podbi (Priboj), Bata (Crna Gora), Mahala (Trebinje), Rikalo (Trebinje) i kod Bile a.«

Eto, to je o Miši službeno, ratno. Za slijede ih 22 dana on zaslužno komanduje kao zamjenik komandira ete, a i li no je bio junak l inio podvige, kao i ranije — sve do kobnog dana u borbi sa ustašama i Nijemcima, i to na domak svoje drage Dalmacije, kojoj se radovao kao dijete majci, poslije 20 mjeseci teških borbi, napornih marševa i patnji u Bosni, Hercegovini, Sandžaku, u zapadnoj Srbiji, u Crnoj Gori i Kona vlju.

Za sve velika hvala i vje na slava dragom Miši, skojevcu s Kosinca i ro enom blizu njega — jakoj snazi kao vrilo Kosinac. Bio je prava kosina ka i obrova ka legenda.

Filip Jadrijevi -Brajko

DRUGA DALMATINSKA BRIGADA U KONAFLIMA

Dolazak 2. dalmatinske brigade u svibnju 1944. godine na podruje Vilusa predstavljao je znaajan podstrek za dalji razvoj narodnooslobodila kog pokreta u Konavlima. S njom je ponovno, nakon 1941/42. godine, kada je u Hercegovini i Crnoj Gori stvoren veliki slobodni teritorij, dobio siguran oslonac za izvoenje oružanih akcija i jaanje baze NOP-a.

Prvu akciju u Konavlima 2. dalmatinska je izvela koncem svibnja 1944. godine u suradnji s Konavoskim partizanskim odredom. Akciju je veoma vješto pripremio i vodio njen 1. bataljon. Pošto je izvršio lažni napad na njemački garnizon u Mrcinama, povukao se i s Konavoskim odredom zauzeo položaje s obje strane udoline Prapatno. Znaju i da neprijatelj krenuti u potjeru, postavio je jedan mitraljez iznad sela Kožanj Dol, na hercegovačkoj granici. Stalnom pucnjavom on je u udolinu između Bjelotine i Stedra namamio kolonu od preko 100 dobro naoružanih neprijateljskih vojnika. Kada je cijela kolona ušla u zasjedu, otvorena je žestoka vatra. Otpor je vrlo brzo slomljen i iznenađeni neprijatelj se dao u bijeg, ostavljajući iza sebe velike količine oružja, municije i preko 30 mrtvih vojnika. Tek sutradan Nijemci su pozvali stanovnike sela Dunava i Mrcine da pokupe i prebace u garnizon njihove mrtve. Pošto se iz Dunava nitko od stanovnika nije odazvao, pred komandanta garnizona je doveden glavar sela Pavo Valjalo. Na prijetnju da će im zbog nedolaska spaliti selo, Valjalo je, ne razmišljajući i odgovorio: »Gospodine kapetane, oprostite nam ovaj put. Idu i put ćemo svi do i.« Znaju i šta će se dogoditi ako prevede ono »idu i put«, tumač Franc Škrbine, pekar s Grude, je svojim riječima imao uspio opravdati stanovnike Dunava.

Nakon ove akcije uspostavljena je stalna suradnja NOP-a Konavala i 2. dalmatinske brigade. Već u lipnju u njen sastav ulaze prve grupe omladinaca, prebacuju i se preko Vrbanja, Jastrebnice i Kruševica. Istovremeno je i Konavoski odred dobio potrebnu pomoć u kadrovima iz 2. dalmatinske.

Do dolaska brigade u Konavle već je bio završen proces formiranja narodne vlasti. Gotovo u svim selima su djelovali NOO-i, nastali u toku 1942. godine iz odbora Narodne pomoći. Izuzetno značajnu ulogu odigrali su u snabdijevanju oružjem, hranom, sanitetskim i drugim materijalom partizanskih jedinica u Hercegovini i Crnoj Gori u vrijeme poleta ustanka. Preko njih je u punoj mjeri došla do izražaja stoljetna suradnja naroda s Tromećem. Sakupljeni materijal je gotovo svakodnevno prebacivan preko konavoskih brda, Bjelotine i Prapatna. Ove već ustaljene veze korištene su i za redovito snabdijevanje 2. dalmatinske brigade kroz sve vrijeme njenog boravka u zaleđu. Ujedno je preko Konavoskog odreda nastavljeno sve masovnije popunjavanje dobrovoljcima s ovog terena.

Neposredno nakon oslobođenja Trebinja brigada je krenula u napad na neprijatelja u gornjem dijelu Konavala. Do 10. listopada 1944. godine oslobodila je nekoliko sela, zauzela staru tvrđavu »Soko« iznad Dunava i približila se njemačkom garnizonu na Mrcinama. Par dana ranije na Zupcima je formirana Bokeljska brigada koja je imala oko 800 boraca, a dio rukovodećeg kadra ustupila im je 2. dalmatinska. Spustivši se preko Bjelotine i Vodovača, ona je u dva navrata 8. i 10. listopada s istočnom

strane napala Mrcine. Pod pritiskom partizanskih jedinica neprijatelj se povukao na Grudu. Nakon tri dana neprekidnih borbi Nijemci su se povukli prema Cavtatu i Dubrovniku.

Sutradan je na Grudi održan veliki narodni zbor kakav nije zapam en nikada ranije, a prisustvovalo mu je preko 5000 stanovnika. Često prekidan burnim odobravanjem, govor je održao komandant brigade Obrad Egi .

Nakon oslobo enja narodnooslobodila ki odbori su svoju aktivnost usmjerili na osiguravanje redovite prehrane i lije enja boraca, te obnove desetkovanih jedinica NOVJ. Uvjeti rada su postali puno lakši, ali su i obaveze postale mnogo ve e. U Konavlima su tada boravile 3 brigade NOVJ (2. dalmatinska, 10. hercegova ka i Bokeljska brigada), te veliki broj izbjeglica iz raznih krajeva naše zemlje. Kako Konavle nisu sto arski kraj, jedini problem je predstavljalo nalaženje dovoljnih koli ina mesa, što je ve inom uspješno rješavano suradnjom lanova NOO-a i intendantske službe brigade.

I pored toga što se izbjegavalo ubijanje volova, koji su uvani za obradu zemlje, jednom prilikom je odlučeno da se za prehranu oduzme vol jedne obitelji koja je bila protiv NOP-a. Tu su se zatekli lanovi NOO-a, intendant i jedan od rukovodilaca u brigadi. Na kukanje babe koja je bila u ku i upitao je: »Zašto pla ete, bako, trebali ste o tome misliti kad ste slali sinove u neprijateljsku vojsku«. A baba je, misle i pritom samo o volu, odgovorila: »E, moj sinko, ko se ovoj zloj sre i mogao nadati«, što je izazvalo op i smijeh.

Posebna briga se vodila o bolnicama 2. dalmatinske, koje su bile smještene u Zastolju u ku ama Mili i a i Benguri a, a kasnije u bivšoj »vili Banac« u Cavtatu. U Kotarski NOO nam je kao pomo tih dana došao Lovre Kurir iz Splita i pomogao nam u obavljanju mnogobrojnih poslova.

Na sastanku Kotarskog NOO-a Konavle—Zupa, održanom u Čilipima 29. 12. 1944. godine, konstatirano je da je mobilizacija uz prisutne manje propuste uglavnom uspješno provedena, a da je u 2. dalmatinsku brigadu upu eno oko 700 boraca. Tako er je utvr eno da je za potrebe NOVJ, preko NOO-a, sakupljeno oko 3 vagona živežnih namirnica.

Nakon oslobo enja Boke Kotorske 2. dalmatinska se vratila na područje Konavala na oporavak. U teškim borbama u Boki je zauvijek ostalo preko 50 konavoskih boraca, a ostali su s brigadom nastavili pobjedonosni pohod NOVJ.

Pavo upi

TRE I BATALJON U BORBI ZA DUBROVNIK I NJEGOVU OKOLINU

Najzad je 7. oktobra 1944. godine došao onaj dugo priželjkivani dan. Brigada je krenula za Dalmaciju. Njen 1., 3. i 4. bataljon dobili su zadatak da krenu pravcem Lastva—Konjsko, za selo Grab, gdje su se razmjestili radi kra eg odmora. Ve drugi dan, 9. oktobra, Tre i bataljon se orijentira u pravcu Konavala, sa zadatkom da svojim samostalnim dej-

stvom vrši pritisak na komunikaciju Grude—Cavtat i da se popunjava novim borcima.

Izlaskom bataljona na brda iznad Konavala, kad se odjednom pred nama ukazala pu ina Jadrana, bio je doživljaj koji je teško opisati, koji se trajno usjekao u sje anja svih boraca. Posebnu radost i ushi enje pokazali su drugovi iz primorskih mjesta, koji su još emotivnije doživjeli dolazak na more, a mnogi su dali oduška svom oduševljenju i puš anom paljbom. U bataljonu je bio izvjestan broj Talijana, koji su zajedno s našim borcima klicali moru, samo s tom »razlikom« što su naši uzvikivali: »More, more...!« a Talijani: »Mare, mare...!« Ova radost naših boraca, koji su se istom odlu noš u borili u svim krajevima naše zemlje kuda je brigada prolazila, bila je duboko ljudska i potpuno razumljiva, jer za dvije godine, osim radio-vijesti koje su javljale o I rupnijim doga ajima, oni nisu imali drugih obavještenja o Dalmaciji, a pogotovo ne o svojim najbližima.

U ovom sretnom trenutku s bolom i tugom se mislilo na one naše brojne i vrle drugove koji juna ki padoše na borbenom putu brigade, pa ne mogu da s nama dijele ovu radost o kojoj smo zajedno maštali.

Istog dana Tre i bataljon upu uje jednu etu u nasilno izvi anje u pravcu Cilipa, gdje se nalazila manja domobranskoustaška posada. Došlo je i do sukoba u kome je neprijatelj imao jednog mrtvog i dva ranjena vojnika, ali se zabarikadirao u crkvi koju eta nije uspjela osvojiti, pa se vratila u sastav bataljona na sjevernoj strani Konavskog polja.

Nakon dolaska u rejon Konavala, Tre i bataljon razvija veoma živu politi ku aktivnost. Ne samo rukovodioci ve i stari, iskusni i politi ki pripremljeni borci, ovdje, kao i u drugim mjestima kuda smo prolazili, uporno su objašnjavali narodu ciljeve i politiku narodnooslobodila ke borbe. U ovoj aktivnosti posebno isti emo veliki narodni zbor u samom centru Cilipa na kome su govorili komandant, politi ki komesar i predstavnik omladine bataljona. Svrha zbora bila je upoznavanje naroda s ciljevima naše borbe, o situaciji u našoj zemlji, stanju na našim i savezni kim frontovima itd., kao i povezivanje mladih ljudi toga kraja da stupe u naše jedinice. Prisutni su oduševljeno prihvatili naše govore, a kad smo nakon desetak dana došli u Dubrovnik obaviješteni smo da se ovdje istog dana saznalo i komentiralo o zboru u ilipima. Zahvaljuju i našem politi kom radu, kao i politi koj aktivnosti ostalih naših bataljona i, naravno, terenskih jedinica i politi kih radnika, ve i broj omladinaca ovoga kraja stupio je u redove naše brigade. Što se vojni kih aktivnosti ti e prvih dana uglavnom su vršena nasilna izvi anja u pravcu Cavtata i Gruda.

Na osnovi naših izvi anja i izvještaja s terena, kao i podataka dobijenih od Konavskog partizanskog odreda, saznali smo da se neprijateljske jedinice, koje su bile razmještene od Herceg-Novog do Dubrovnika, pripremaju za povla enje. Obaviješten o ovoj namjeri neprijatelja, štab bataljona odlu uje da postavi zasjedu na komunikaciji Grude—Cavtat. Tako je njema ka kombinirana kolona prilikom povla enja 15. oktobra upala u postavljenu zasjedu. U kratkoj ali žestokoj borbi neprijatelj je imao oko pedeset mrtvih i ranjenih vojnika, a zaplijenjena je i znatna koli ina vojne opreme i naoružanja. Od tada tre i bataljon

nije ostavljao neprijatelja na miru, već je doslovce »jašio« na le ima njegove zaštite, sve do kona nog oslobodjenja Dubrovnika.

Dva dana poslije ove borbe 3. bataljon oslobodio je Cavtat. O tome u operativnom dnevniku 2. dalmatinske proleTERSke brigade, za 17. oktobar 1944. godine, piše:

»Ovog dana naš Tre i bataljon vršio je napad na neprijateljski garnizon Cavtat. Posle tro asovne borbe ovaj bataljon je likvidirao neprijatelja iz pomenutog garnizona, nanevši mu gubitke od 4 mrtva i nekoliko ranjenih. Ovom prilikom zaplijenjena je ve a koli ina materijala. Na strani ovog bataljona nije bilo gubitaka. Ovom bataljonu se predalo 8 ,vražjaka', dok su 23 zarobljena, a 3 ,vražjaka' su došla dobrovoljno i doneli sa sobom jedan ,šarac', 15 pušaka i 3 pištolja. Kod ostalih bataljona bez promjene«.

Dolazak u Cavtat bio je i prvi neposredni kontakt s morem. Oduševljenje je najbolje izrazio naš stari drug Mate, koji je kleknuo pored mora pa rukom zahvata vodu i pije, a za svaki gutljaj opali po jedan metak iz puške u zrak. Narod nas je do ekao veoma srda no, a pojedinci su željeli da nam поближе pokažu ovo mjesto, ali nama se žurilo dalje, naprijed, pa smo tu ostavili jednu manju jedinicu i krenuli s bataljonom prema Dubrovniku.

Oslobodjenjem Cavtata Tre i bataljon je izvršio i više od zadatka koji je imao u tom trenutku, a pogotovo nije imao nare enje da ide na Dubrovnik. Me utim, štab bataljona, ponesen neodoljivom željom svega ljudstva u bataljonu, a potaknut i postignutim uspjesima, samoinicijativno odlučuje da neprijatelja goni dalje, bez predaha. Nastupati se moralo dosta oprezno, jer su Nijemci, boje i se savezni kog iskrcavanja, minirali teren pored obale, a posebnu opasnost predstavljala su eksplozivna punjenja koja su bila postavljena u bunare u predjelu Ljute, na nekoliko kilometara ispred Dubrovnika.

Tre i bataljon je iz Kupara krenuo u napad na Dubac, gdje su se nalazili Nijemci s topovima. Pred našim napadom, a naro ito zbog nemogućnosti obrane položaja na Sr u, koji su uporno i žestoko napadale jedinice 29. hercegova ke divizije, Nijemci su pobjegli s Dupca ostavivši . . . topove, koje smo zaplijenili. Oko Dupca se nismo mnogo za-i državali budu i da nas je obavijestio jedan naš terenski radnik da Nijemci namjeravaju elektri nim putem dignuti u zrak miniranu komunikaciju i u želji da što prije stignemo u Dubrovnik, jedinice bataljona, bez obzira na opasnost, u koloni po jedan i s nešto ve im odstojanjem požurile su tr e im korakom u Dubrovnik. Napetost je dostigla vrhunac u prolazu pored miniranih mjesta zbog saznanja da svakog momenta može do i do eksplozije.

Ali, sve je prošlo bez ve ih poteško a i bataljon je, nave er 18. oktobra 1944. godine, ušao u Dubrovnik. Iako smo ušli u grad no u, na Stradunu je masa oduševljenog naroda srda no pozdravila oslobodioce. Ubrzo je Radio-Dubrovnik objavio, što je i preko zvu nika prenešeno, da su »jedinice Druge dalmatinske proleTERSke brigade oslobodile našu hrvatsku Atenu, naš divni i dragi Dubrovnik«.

Odmah smo postavili obezbje enje na važnije objekte u gradu, a komandant i politiki komesar pohitali su s dijelom bataljona da zaposjednu i luku Gruž, ali smo kod vojne akademije naišli na ja u zaštitnicu

Borci Brigade ulaze u oslobojeni Dubrovnik oktobra 1944. godine

Nijemaca koji su se, pod snažnom vatrom naših boraca, ukrcavali u esantne amce i bježali u pravcu Slanog gdje su ih do ekale i uništile jedinice 26. dalmatinske divizije.

Potom su komandant i komesar otišli u bivšu komandu domobranskih jedinica, u tzv. »Popunidbeno zapovjedni tvo« zajedno s na elnikom štaba brigade, koji je upravo stigao u Dubrovnik. Našli smo se me u domobranskim oficirima, gdje smo razgovarali o daljnjem postupku prema domobranima koji su odbili da se povuku s Nijemcima i predali se našoj vojsci. Govorilo se da su spasili od uništenja neke najzna ajnije objekte u Dubrovniku koje su Nijemci minirali i namjeravali di i u zrak prilikom povla enja. Isticalo se da je za ovaj gest domobrana zaslužan njihov pukovnik, ina e oficir bivše jugoslavenske vojske koji je sura ivao s predstavnicima NOP-a. Domobranski oficiri bili su veoma snishodljivi i servilni, ali i s o itim uvjerenjem da e se cijeniti **njihov** postupak. Tu je utvr en daljnji odnos prema domobranima koji su položili oružje i ve sutradan znatan broj njih stupio je u NOV Jugoslavije.

Sišle su u Dubrovnik i jedinice 29. hercegova ke divizije, koje su zauzele Sr i svladali neke druge prepreke na prilazima Dubrovniku. Iznenadili su se kad su vidjeli da se 3. batalion 2. dalmatinske ve razmjestio i zaposjeo objekte u gradu. Ponegdje su zamjenjivali naša obezbjeenja postavljanjem svojih ljudi, ali sve u korektnom odnosu i dogovoru sa nama. Me utim Hercegovci se nisu duže zadržali u Dubrovniku pa je

naš bataljon ostao kao posadna jedinica do kraja godine, a povremeno su u Dubrovniku bili i neki drugi bataljoni 2. dalmadnske brigade.

Nagli ulazak naše vojske u Dubrovnik natjerao je Nijemce i njihove saradnike, koji su im ostali vjerni, na hitno povlaenje, pa se desilo da je izvjestan broj njihovih vojnika i suradnika, što su se zatekli izvan jedinica, ostao pritajen u gradu. Zato su sutradan, nakon osloboenja grada, pronalazeni i zaostali neprijateljski vojnici, u emu je mnogo pomogla omladina.

Evo šta je o osloboenju Dubrovnika zapisano u operativnom dnevniku 2. dalmatinske proleterske brigade za 18. oktobar 1944. godine:

»Ovog dana III bataljon produžio je gonjenje zaprepašenog neprijatelja u pravcu Dubrovnika i, poslije krae borbe, ovaj bataljon ušao je u sam grad, a neprijatelj je u pani nom bjekstvu izvršio povlaenje svojih snaga iz Dubrovnika u pravcu Mostara. Ovaj bataljon je ostao kao posadni bataljon u Dubrovniku.

Kod ostalih bataljona-jedinica zna ajnijih promjena nije bilo.«

Za dva i po mjeseca boravka u Dubrovniku 3. bataljon je aktivno politiki djelovao u dogovoru s organima narodne vlasti i društveno-političkih organizacija. Neke ete bataljona davali su priredbe za narod, a »kulturalna grupa« pri štabu brigade davala je priredbe u narodnom kazalištu u Dubrovniku. Ove priredbe nisu imale neku ve u umjetničku vrijednost, pogotovo ne za iskusnu dubrovačku publiku, ali su one bile i dobro posjeene i toplo pozdravljene kao vjesnici neeg novog i boljeg.

U vrijeme boravka u Dubrovniku bilo je raznih dogodovština. Navodimo dva sluaja:

Kad somo ušli u Dubrovnik, štab bataljona smjestio se u hotelu »Imperijal«. Sutradan su došli drugovi Hercegovci i jednostavno izvršili raspored u hotelu za smještaj štaba 29. divizije, bez obzira na to što smo mi tu ve smješteni. Štab 3. bataljona iselio se i smjestio u jednu ku u isto nom dijelu Dubrovnika. Nakon našeg useljenja u ovu ku u si e s kata jedan korpulentan ovjek, re e da je Antun Bu i da je doma in ove zgrade, zatim zatraži nešto od naše stampe za itanje. Kad smo mu dali crnogorske novine »Rije slobode«, odmah je otišao u svoj stan, ali se ubrzo vratio i pravi razgovor je tada po eo. U novinama je pro itao poziv poštenim graanima da pomognu o otkrivanju ratnih zloinaca, pa re e da bi i on, ako što može, pomogao. Na pitanje kako je proveo ove ratne godine, stidljivo procijedi da je bio veliki župan, što nije želio, ali nije mogao izbje i. Iznenađili smo se da nas do ekuje u Dubrovniku ovako visoki ustaški funkcioner, poznat kao istaknuti frankovac još za vrijeme studija. Uostalom, zna se kakvi su ljudi postavljani za velike župane, kakvo su povjerenje i ovlaštenje imali. Sutradan je Anton Bu sproveden u Komandu baze. Njegova žena došla je uplakana u štab 3. bataljona i žali se da su naši drugovi odveli njenog muža, a on nije vršio zloine i nema nikakve krivice. Rekli smo joj, ako je tako da može biti mirna, jer ako nije vršio zloine i nema nikakve krivice, sigurno je da mu se ništa ne e dogoditi. Mi smo govorili istinu, a ona ?

Drugovi slu aj je u vezi s nekim etnim rukovodiocima iz Boke Kotorske. Negdje krajem oktobra i po etkom novembra 1944. puhalo je jako jugo s kišom. Jednog od tih olujnih dana obavijesti nas komanda ete iz Cavtata da je jugo »doguralo« u Cavtat jedan amaci u njemu

Štabovi Brigade i bataljona u Dubrovniku, oktobra 1944. godine

nekoliko iscrpljenih ljudi, koji su, izgleda, htjeli pobje i u Italiju i predati se Englezima, ali ih je oluja preusmjerila. Uzalud su sve činili da plove u željenom pravcu. Naredili smo da ih sprovedu u štab bataljona, a onda smo ih pretresli i saslušali. Nosili su neke »dokazne« materijale radi klevetanja Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u inozemstvu. U prtljagu je bilo zlatnika i nekih drugih stvari koje su ponijeli. Međutim, u njima je bilo oficira bivše jugoslavenske vojske. Teško su se mirili s činjenicom da su umjesto Barija stigli u Dubrovnik. I njih smo predali Komandi baze na daljnji postupak.

Dana 23. novembra 3. bataljon je izvršio pokret kamionima iz Dubrovnika do Nikšića, ali se brzo vratio i razmjestio u Gružu i Dubrovnik. Rijeci sa zadatkom da kontrolira obalu i da se odmara. Tu je ostao sve do odlaska iz Dubrovnika.

Desetog decembra u Dubrovnik su došli svi bataljoni 2. dalmatinske proleterske brigade, kojom prilikom je izvršena sveopšta predaja odlikovanja borcima, podoficirima, oficirima i političkim rukovodiocima, pa su se bataljoni vratili na svoje dotadašnje prostorije.

I u Dubrovniku, kao inače, predah između u borbi korišten je za obuku prvenstveno novih boraca koji nisu služili vojsku. Tako je, pored ostalih oblika skoro svakodnevne obuke, 26. decembra 1944. godine sa svim jedinicama brigade izvršeno školsko gađanje bojevom municijom na streljštima. Gađanje je izvršeno s puškom, puškomitraljezom, bacačima, p. t. puškom i tromblonom.

I najzad došao je dan rastanka s Dubrovnikom. Bilo je to 31. decembra 1944. godine u 8 sati, kad je 3. bataljon s ostalim jedinicama brigade krenuo iz Dubrovnika na teren kod Rijeke, a odatle, borbom, dalje do Trsta. Premda smo nastojali da pokret izvršimo u koliko je moguće

ve o j tajnosti, te krenuli dosta rano za posljednji dan u godini, ipak nas je na Pilama do ekala i sr ano ispratila velika masa naroda. Bila je to i najbolja ocjena našeg boravka i ponašanja za dva i po mjeseca u našem dragom Dubrovniku.

Na kraju, istine radi, kad je rije o oslobo enju Dubrovnika, smatra-
mo potrebnim još nešto re i o tome, iako smo se trudili da što vjernije
prikažemo ulogu 3. bataljona kojim smo rukovodili. Ta no je da je 3.
bataljon 2. dalmatinske zauzeo Dubac i zaplijenio topove, da je prvi ušao
u Dubrovnik i razmjestio se u njemu dok su stigle jedinice 29. hercego-
va ke divizije, ali je isto tako ta no da je 3. bataljon to u inio i mogao
u initi bez osjetnih gubitaka, zato što su jedinice 29. hercego va ke di-
vizije vodile i dobile tešku borbu protiv Nijemaca na Sr u i nekim
drugim položajima na prilazima Dubrovniku, pa su ovi morali ili bježati
iz Dubrovnika ili da našim zajedni kim snagama budu uništeni.

Marko Majica, komandant
uro S. Alfirevi , politkomesar
Nikola Sinobar, pomo nik politkomesara

PS.

Ovom prilikom s najve im pijetetom, sje amo se svih naših dragih po-
ginulih drugarica i drugova. Napominjemo da je prilikom oslobo enja
Dubrovnika s nama u Štabu bio odavno pokojni drug uro Vještica-
-Obradovi , kao zamjenik komandanta bataljona.

OSLOBO ENJE DUBROVNIKA

U oktobru mjesecu 3. bataljon dobio je zadatak da se treba spuštati
prema moru tj. prema Konavlu i osloboditi s. ilipe, a zatim kretati u
pravcu Župe. U tom mjestu bile su ustaško-domobranske jedinice, koje
su vrsto branile pojedine dominantne to ke, kao npr. crkveni zvonik.
Po zauzimanju s. ilipi jedinice tog bataljona krenule su prema Župi
dubrova koj i tu se zadržali kratko vrijeme. Bio sam komesar prve ete.
Mještani Župe su nas s oduševljenjem do ekali i radovali se slobodi
koju smo im donijeli. Oko nas se okupilo nekoliko mla ih ljudi, a iz-
me u njih je bilo i onih koji su bili de ki od 13 do 15 godina starosti.
Jedan od njih je došao u neposrednu blizinu vojnika s osmjehom na
licu i gledao nas pravo u lice. Ja sam ga upitao šta nas tako gleda, našto
on zatraži da mu dam petokraku zvijezdu sa srpom i eki em. Ja mu
odgovorim da takve zvijezde nose samo proleter i pa ako ho eš u pro-
letere možeš je dobiti i ti. On je odmah pristao i uklju io se u moju etu.
Bio je kurir u eti jedno izvjesno vrijeme, pošto se pokazao kao dobar
i vrlo hrabar otišao je za kurira u štab 3. bataljona. Imena mu se ne sje-
am, a preživao se Skori .

Prva eta 3. bataljona dobila je zadatak da krene putem u pravcu
Dubrovnika. Krenuli smo negdje oko 17 sati. Borbe se vode oko Dubro-
vnika. Hercego va ke jedinice napadaju preko Sr a, a naš bataljon u pravcu
preko Župe uz obalu i putem koji vodi pravo u grad. Moja eta je do-
bila zadatak da kre e u pravcu Cavtata, a po zauzimanju navedenog mje-
sta produži ka Dubrovniku. Oko Cavtata su vo ene borbe, a glavni

pravac napada je bio na bateriju topova koja je tukla naše položaje. Borba za Cavtat nije dugo trajala, a neprijateljske snage bile su prisiljene da napuste položaje i da se povuku prema Dubrovniku. Tu je zarobljena i ona baterija topova koja je tukla naše položaje. Trebalo je odmah krenuti za neprijateljem. No je bila tako tmurna da se teško što moglo vidjeti i na bliskom odstojanju. Dobili smo obavještenje da je neprijatelj minirao sve prilazne putove koji idu prema Dubrovniku od pravca juga, a tako er da je minirana elektri na centrala u gradu. Za aktiviranje svih objekata u koje je postavljen eksploziv trebalo je da aktivira jedno odjeljenje njema kih vojnika kada se povuku sve njihove snage iz Dubrovnika. Moja eta je dobila zadatak da tr e im korakom krene preko puta u koji je postavljen eksploziv, jer ga mogu svaki as aktivirati neprijateljski vojnici. Kada smo prešli tu opasnu zonu, usporili smo kretanje i naišli u neposrednu blizinu Dubrovnika. Iz jednog dvorišta izlaze dva vojnika s rancima na le ima i pitaju nas koja je to bojna. To su bila dva domobranska vojnika koji su izostali od svojih domobranskih jedinica. Povelili smo ih kao zarobljenike.

Kada smo stigli do Dubrovnika i prešli kroz gradska vrata i Stradunom išli do centra grada, nigdje nikoga nije bilo na ulici. Kod fontane smo stali i odmah se pro ula vijest kroz itavi grad da su partizani došli, a Nijemci su otišli u pravcu Dubrova ke rijeke. Po eli su gra ani Dubrovnika izlaziti iz svojih ku a na ulicu i nekoliko njih se okupilo oko nas. Mi smo s njima otpo eli razgovor i upitali ih kuda je otišao neprijatelj i da li ima u gradu još koji njema ki vojnik. Nijemci nijesu uspjeli minirati centralu jer su od naših snaga bili sprije eni u tome i kada smo išli u grad neko vrijeme iza toga centrala je po ela raditi i svjetlo se upotrebljavalo ve no u 18. oktobra 1944. Tada je radila i radio-stanica Dubrovnik preko koje smo svakoga dana bili obaviješteni 0 zbivanjima kod nas i u svijetu, tj. o borbi naših jedinica i o osloboenju pojedinih mjesta i dijelova naše zemlje. Preko nje smo obaviješteni da je osloboen glavni grad naše zemlje Beograd. U Dubrovniku se popunila brigada s novim borcima iz Konavala i iz drugih mjesta koja su pripadala dubrova kom podru ju. Bilo je i domobrana koji su se dobrovoljno javljali u partizane. Moja eta se popunila s novim vojnicima, tako da sam imao u eti oko 160 boraca. Od naoružanja imala je eta 9 puškomitraljeza i 3 le na minobaca a, a izme u puškomitraljeza bila su i 4 njema ka »šarca«.

Božo Martinovi

OBITELJ BELAMARI *

Marica i Jere Belamari — Barbarija, iz Šibenika, bili su radniko-teža ka porodica. Imali su troje djece, od devetnaest, sedamnaest l petnaest godina. Otac je bio strog. Majka, kao i mnoge majke, dobra, razborita, uvijek zaokupljena raznim poslovima i brigama oko djece. Na mašini je drugima šivala odje u da bi olakšala mužu izdržavanje porodice. Do talijanske okupacije Šibenika, 15. travnja 1941. godine, Jere i Marica nisu se mnogo politikom zanimali, ali su po uvjerenju

* Preuzeto iz »Poruke Borca« — 1974.

bili lijevi arski nastrojani. Sin Frane, najstariji od troje djece, koštunjav, nježnih i odlučnih crta. Vrijedan, inteligentan i zanimljiv, radio je u tvornici elektroda. Još od ranije član SKOJ-a. Veoma napredan.

Okupacijom u gradu se život izmijenio, pa i u Barbarijinoj porodici. Frane, kao član rejonskog komiteta, po njemu organizirano raditi s omladinom. Osnovao je s drugovima borbenu grupu i postao njen komandir. Koncem srpnja 1941., kada je Frane postao član KPJ, učestvuje u prvoj akciji štrajka tvorničkih radnika.

— Prvog kolovoza u 12,00 sati svi organizirani članovi SKOJ-a i Partije, simpatizeri i ostali radnici pošli su disciplinirano prema zgradi uprave. Bila je to imponirajuća povorka, nešto više od stotinu ljudi. Iako osiguran karabinjerima (u tvornici, gdje smo radili, logorovalo je oko 2000 »bersaljera«) fašisti koji direktor se ipak zbunio, ugledavši pred upravnom zgradom toliko radnika. Blijed i zaplašen, pitao nas je što hoćemo. Svi smo odgovorili isto: »Hoćemo osmosatni radni dan i četiri lire po satu, a za majstore sedam lira«. Trebalo je otprilike dvadesetak minuta da se direktor »dosjeti« šta da čini. Za to vrijeme opkolila nas je vojska i karabinjeri s noževima na puškama, ali smo ipak ostali zbijeni i vrsti. Pobjeda je bila na našoj strani. Povišicu plaća dobili smo koliko smo tražili.

Druga akcija u kojoj je Frane učestvovao bila je 11. listopada 1941., kada je ubijen sekretar fašista za Šibenik.

Među šibenskom omladinom živio je Antonio Scotton, sin drvodjelskog obrtnika — talijanskog porijekla. Uz jezik i običaje, primio je i mentalitet Šibenčana, ni u čemu se nije razlikovao od »pravih« starosjedilaca. Izgledao je naoko vrlo miran i druželjubiv. Štaviše, slovio je i kao mlad patriota. Da bi dokazao koliko se srodio sa Šibenikom, uoči rata Scotton odbija da emigrira s drugim talijanskim državljanima u Zadar. Tek nakon talijanske okupacije Šibenika pokazuje pravo lice. Izlazi na vidjelo vuk iz jagnjeće kože. Uz pomoć karabinjera počinje pretresati kuće, hapsiti i progoniti ljude. U lipnju 1941. okrutno ubija metalnog radnika — rodoljuba Josipa Pušića i člana KPJ Antu Šantića, a grupu od šezdesetak ljudi otprema u talijanski zatvor.

Frane o njemu priča:

— Zlotvora je trebalo spriječiti u daljnjim zlodjelima. Gradski komitet KPH — prvih listopadskih dana 1941. osudio je zločinca Antonija na smrt. Jedanaestog listopada oko 19 sati Frane Belamari i Frane Baranovi — članovi, na ulici, u centru Šibenika, ispalili su jedanaest revolverskih hitaca, sravnivši sa zemljom fašističkog izroda Antonija Scottona. Tim je talijanskim okupatorima dato do znanja da u Šibeniku, kao i u drugim krajevima naše porobljene domovine, neće biti mira dok i posljednji fašistički vojnik ne bude protjeran ili uništen. Osmrtnice, što ih je okupator izvjesio po zidovima šibenskih ulica, objavile su da je poginuo Antonio Scotton, prvi sekretar fašista za šibensku provinciju. Okupator je bjesnio. Za direktnu odmazdu na brzinu je pohapsio nekoliko ljudi, među kojima je imena pronašao zabalježena u notesu zločinca Scottona, te ih osudio na smrt strijeljanjem.

Frane Belamari uspio je umaknuti hapšenju.

Dvadeset sedmog listopada, uo i proslave fašisti kog »marša na Rim«, Frane i još nekoliko omladinaca ru nim bombama napali su u Šibeniku kod Pazara kamion pun vojnika i karabinjera.

Potkraj mjeseca studenog Talijani su uspjeli uhapsiti Franu. Likovali su. Petnaestog prosinca 1941. osudili su ga na smrt strijeljanjem. Me utim, brzom intervencijom nekih građana iz Šibenika kazna smrti zamijenjena je doživotnom robijom. Prognan je u unutrašnjost Italije da u njenim kazamatima izdržava kaznu. Cijela obitelj, uključujući ena u NOP, smatrala je da je ubijen. Tada su za porodicu Jere i Marice Belamari nastupile nove nevolje i stradanja.

Ankica je kao krojačica bila majci od velike pomoći. Kao tekstilna radnica ona je od ranije svojom političkom aktivnošću u kroz demonstracije i štrajkove prednjačila, boreći se za radnička prava.

Pišu i o aktivnosti žena Šibenika u radničkom pokretu, profesor Erak Tomislav među deset najaktivnijih i odlučnih žena ubraja i Belamari Ankiću-Barbariju.

Neke od političkih lekcija Ankica je učila od brata Frane. U radu protiv talijanskih okupatora nije zaostajala. U korpi za povrće ili jednostavno u tašni, u duplom dnu kofera, ide dalje — letak ili proglas iz sigurne i mirne Ankinine ruke: prenosi direktive za sastanak u njihovoj kući, ili u nekoj šibenskoj ulici, ili negdje na periferiji grada.

Poslije Franinog hapšenja policija drži kuću u podprismotrom. Ankica se skriva i spava kod rodbine, te po etkom 1942. prelazi u ilegalnost. Kod kuće ostaje otac, majka i sestra Zora od petnaest godina, također skojevka. Iako ih fašisti posjećuju, vrše pretresku i maltretiraju. U mjesecu lipnju sa šibenskog terena Ankica je došla u Bukovicu. Raspoređena je u bolnicu Sjevernodalmatinskog odreda.

Sje am se njene figure: tanka, vitka, sjajnih očiju i visoka čela. Temperamentna i vedra, uživala je u našim šalama, mada ih sama nije izazivala. Crta njenog karaktera bila je dobrotu. Iako mlada, sve nas je bratski voljela, a mi smo joj isto poštovanje uzvraćali.

U kolovozu 1942. godine fašisti su imali uhapsiti Jeru, Maricu i Zoru, te ih prognati u koncentracijski logor. Me utim, partijska organizacija Dolac preduhitrila je okupatora. No u 15. i 16. kolovoza prihvatila je Jeru, Maricu i Zoru, prebacivši ih amcem preko kanala rijeke Krke na zatonsko-vodni teren, gdje su se priključili Ižanskom partizanskom bataljonu. Odatle su produžili prema južnoj Lici.

Na putu za Bukovicu bataljon su napali Talijani i antikomunistička banda. Pošto je bila noć, izvjestan dio ljudstva na nepoznatom terenu nije se snašao, pa se 1. eta od 90 boraca sa 3 puškomitraljeza odvojila vrativši se u Primorje. Ostali dio bataljona, u kojem su se nalazili Jere, Marica i Zora, produžio je pokret, te nakon par dana izbije na područje Srba, gdje su ušli u sastav Sjeverodalmatinskog partizanskog odreda. Tu je Zora, odvojena od roditelja i još sa par omladinki, upućena u Glamoč, na sanitetski kurs. Majci se bilo teško rastati od najmlađe i dobrog djeteta. Kad je Zora krenula, Marica ju je suznim očiima pratila sve dok nije za brdo zamakla, kao da je predosjećala da se sa kerkom zauvijek rastaje.

Formiranjem 2. dalmatinske brigade, Ankica je postavljena za zamjenika referenta saniteta 4. bataljona, a otac Jere za intendanta istog

bataljona. Majka Marica raspoređena je na rad u bolnicu. Po završetku kursa Zora je zadržana u Centralnoj bolnici, uz dra Dejana Popovića.

U vrijeme borbi, koje je brigada u prosincu vodila s ustašama oko Livna, Jere je saznao da se Zora s bolnicom nalazi nedaleko. Napisao joj je pismo i u njemu javlja da je u borbi s Talijanima zaplijenio malu talijansku pušku, koju će joj pri prvom susretu pokloniti, ne sluteći i da se nikada neće sresti.

Pri napadu 4. bataljona, u siječnju 1943. godine, na ustaše i domobrane u Duvnu, Jere je ranjen u glavu. Po ukazanoj prvoj pomoći upućen je u bolnicu u kojoj se našao s Maricom.

Po etkom mjeseca ožujka 1943. godine na prostoru Zlopolja i Ljubuš planine izbili su dijelovi Centralne bolnice i još nekih jedinica, s velikim brojem ranjenika. Razmješteni su po kolibama. Među njima nalazili su se Jere i Marica Belamari, kao i izvjestan broj djece iz Dalmacije, koja su bila na slobodnoj teritoriji u dječjim domovima.

Šestog ožujka, poslije podne, Nijemci, ustaše i etnici iz Zahuma i Ravna iznenadno su upali u Zlopolje, zaklavši nekoliko teških ranjenika i djece. Jere Belamari, vrsni puškomitraljezac bivše jugoslavenske vojske, shvativši opasnost zgrabio je svoju pušku, te s Maricom, Jovom Dmitrovićem i još nekoliko ranjenika i žena s oružjem što se nalazilo kod njih, pružili su otpor, sprečavajući i zločin u daljnjoj namjeri. Blagovremeno je pristigao i 1. bataljon 5. dalmatinske brigade, koji je preostale ranjenike i djecu zaštitio od većeg masakriranja. O slučaju saznao sam oko 15 sati. S bataljonom sam im od Vratara hitao u pomoć. Poslije tri sata hoda po snijegu i mrazu stigao sam u prve kolibe. U njima su se nalazili ranjenici i djeca. Prizor je bio stravičan: 8 do 10 težih ranjenika i djece ležalo je zaklano u kolibama i ispred njih, a 4 do 5 lakših ranjenika i žena, koji su se borili, našli smo mrtve. Dvije starice glasno su naricale.

Upitah jednu:

— Ama, što se dogodilo? . . . Tko je bio? . . .

— Upadoše zvijeri u kolibe. Počeše ljude i djecu klati. Sina su mi zaklali. . . odgovori mi jedna kroz lelek.

Rasporedih bataljon po kolibama i na neka uzvišenja, prebacismo poklane i poginule, sahranismo ih, a zatim prikupismo ranjenike, bolesnike i djecu. Jednu djevojčicu od tri godine strpah u džak i ponesoh preko ramena.

Po prijetanju preživjelih ranjenika iz ove borbe, u njihovoj obrani su poginuli: Jere i Marica Belamari, Boja Šupe, Jovo Dmitrović i Ante Kronja. Ankica, koja se s bataljonom nalazila u Jablanici, od ranjenika je drugi dan saznala za pogibiju oca i majke. Zora, koja je bila s prvim dijelom Centralne bolnice, uz dra Dejana Popovića, za roditeljsku tragediju nije znala. Izbjegavalo se da joj se saopćeno, jer smo se bojali da bi je to slomilo. Ona je bila djevojčica, mala i nježna. Roditeljska brigada i ljubav bile su joj još potrebne. Zora se sa sestrom Ankicom od početka godine nije sretala. Samo je čula da je u 2. dalmatinskoj brigadi referent saniteta bataljona.

Ta šesnaestogodišnja djevojčica u pokretu je preboljela tifus. Izgledala i slabašna i izmučena. O tome Zora kaže:

— U toku etvrte neprijateljske ofanzive danima i danima bila sam izložena nervnoj groznici, koja me ispijala. No u me je oblivao znoj, a vatra se širila svuda po prsima. Po prelasku preko planine Prenja i dolaskom u Nevesinjsko polje, gdje je dat predah od nekoliko dana — bila sam spašena. I pored izuzetno slabe ishrane, osjetila sam zdravstveno poboljšanje.

Polovinom mjeseca travnja 1943. godine uslijedio je pokret jedinica i bolnice iz Nevesinjskog polja prema Kalinoviku i dalje prema Drini. Kroz mjesec i pol dana, izbilo se preko Pive i planine Dragoš Sedla na Sutjesku. U to vrijeme na njoj su naše jedinice uveliko vodile borbu s Nijemcima. Neki dijelovi bolnice zadržani su isto nije od Suhe, jer put preko Sutjeske na sjeverozapad još nije bio slobodan. Druga dalmatinska ve je vodila žestoke borbe s Nijemcima na Donjim i Gornjim Barama.

Ankica Belamari, referent saniteta 4. bataljona 2. dalmatinske brigade, saznala je da se njena sestra Zora s dijelovima bolnice nalazi negdje u dolini Sutjeske. Bila je sretna, jer do ovog dana o Zori ništa nije znala. Odmah je napisala pismo, i po kuriru, koji je izme u brigade i bolnice saobrao, Zori ga je poslala.

Evo, što o tome Zora kaže:

— ini mi se da je bilo šestog lipnja, dio bolnice u kojem sam se nalazila u toku dana zadržan je na južnim padinama brda Dragoš Sedlo, nedaleko od Suhe. Zbog estih napada avijacije preko dana pokret nismo smjeli izvoditi. Negdje pred no kurir mi je s položaja od sestre Ankice donio pismo. Ono je bilo kratko i u njemu je pisalo slijede e:

— Draga sestro Zoro.

Sre na sam i radosna kada sam ula da si živa. Brat Frane je od Talijana strijeljan. Otac i majka su poginuli kod Duvna. Moli komandira da te pusti i odmah do i kod mene na Donje Bare. Voli te i ljubi Tvoja Ankica.

Iako sam se od iscrpljenosti slabo osje ala, od velikog zadovoljstva sam po travi poskakivala, kaže Zora. Radovala sam se sestrinom pismu.

U toku no i bolnica je produžila pokret prema Suhoj radi prelaska preko Sutjeske. Kako je taj pokret zapamtila Zora — o njemu pri a:

— Mukli je mrak u kome se prst pred okom nije vidio. Odjednom se sa ela kolone šapatom prenese: »Prelaz preko Sutjeske!« Za tu Sutjesku nikad nisam ula- niti sam tada bila svjesna njenog zna aja. Približili smo se pedesetak metara. Po tijelu me obuzima sve ve a studen. Tek sam tada vidjela da se radi o hladnoj planinskoj rijeci koju trebamo pre i. Svuda se naokolo ula neka lomljava. Drug ispred mene šapnu mi: »Došli smo na rijeku, moramo je prelaziti«. Mra no je i ništa se nije vidjelo. Ne znam kako da po nem prelaziti. Onaj drug što bijaše ispred mene odma e, nestade ga. Iz mraka za mišicu lagano me uhvati ne ija ruka, i brižno mi u lice šapu e: »Pazi, sada emo, polako, preko ovog brvna prelaziti rijeku, vrsto ga drži pod nogama, uvaj da se sa njega ne omakneš u vodu, spasa ti ne e biti«. Pogledah tko je, a to je naš lije nik. Uz njegovu pomo prešla sam Sutjesku na lijevu obalu.

Zatim smo opet nastavili da kroz no kora amo, a kada je razdanilo, tu smo negdje nedaleko od obale u šumi zastali. Od umora i iscrpljenosti po zemlji smo popadali. Iako je bila vlažna, zaspali smo.

Hladno a je Zoru probudila. Sedmog lipnja, negdje oko 8 sati, po odobrenju, Zora je krenula k sestri Ankici na položaj Donjih Bara. Negdje iza podne u putu je sreća kurira Nedeljka Petrovića a koji je iz štaba brigade nosio poštu za bolnicu. On je Zori saopćio tužnu vijest da je Ankica u žestokoj borbi, koju je njen bataljon u toku dana sa Nijemcima vodio — poginula. To je za Zoru bio najteži dan u životu. Zastala je nijemo. Uz pomoć kurira, malo se razabrala. Plakala je. Zatim je ustala, produživši pokret, da bi sestru bar mrtvu vidjela. No, ni ova joj se želja nije ispunila, jer su Nijemci ovladali položajem na kojem se nalazio 4. bataljon.

— Naša kuća bila je stjecište Partije — sjećala se Zora. — Tu su se aktivisti sakupljali i dogovarali za poduzimanje mnogih akcija protiv talijanskim okupatora u Šibeniku. Svi smo bili aktivni. I najstariji član porodice, baba Božica, koja je imala 70 godina, znala je za ovaj ilegalni rad. Dolazila je keri Marici, stražarila noću u i osiguravala rad ilegalnih drugova i drugarica.

U toku sedmog lipnja Nijemci su se naročito ustremili na 4. bataljon, obasipaju i ga ubijaju nom mitraljeskom i minomabom kom vatrom. Usprkos upornoj obrani, bataljon je uz osjetne gubitke odbačen prema jezeru. Postojala je opasnost da protivnik izbije u rajon Donjih Bara.

Komandant bataljona došao je u štab brigade. Izvijestio je o situaciji na položaju, i saopćio da su u bataljonu veliki gubici. Tražio je pojačanje. Upoznao je štab kako je minobacačka granata pala kod teškog mitraljeza, gdje je na mjestu ostalo nekoliko mrtvih, a među njima i referent saniteta, Ankica Belamari.

Ona je treća po redu koja iz Barbarine porodice gine u ovoj brigadi. Nije morala biti na položaju kod teškog mitraljeza. Ukoren je komandant da tu nije mjesto za bataljonsko previjalište. Odgovor je glasio da nije htjela u zaklon, željela je da pomogne mitraljescima kad su bili u najjačem okršaju. Umjesto pojačanja, komandant je dobio naređenje da prikupi i sredi preostali dio bataljona, te vatrom i protivjurišem povrati izgubljeni položaj. Predvečer zadatak je bio izvršen.

Borbe se ne prekidaju, skoro se noć, stigli smo u Štab brigade, svi smo tu. Komandant brigade iznosi situaciju i sve nas upoznava s naređenjem druga Tita da Bare treba braniti. — Ne smijete dozvoliti proboj Nijemcima dok naše snage ne izbiju iz Sutjeske.

Slobodna je jedna pješaka staza preko Milinklade—Hravnike—Lukove Kolibe, to je jasno nama i Nijemcima. Mi je moramo održati, a Nijemci je žele presjeći. Uloga naše brigade postaje presudna za izvlačenje naših jedinica iz kanjona rijeke. Sastanak je kratko trajao. Svi kao jedan složili smo se i odlučili da jedinica kompletno izgine, sav njen sastav, od borca do komandanta brigade, dok je posljednji živ nema Nijemcima slobodnog puta preko Bara. I nisu prošli.

Po izbijanju u rajon Donjih Bara, Zora Belamari raspoređena je u 4. bataljon. Uslijed velike iscrpljenosti jedva se na nogama držala. U pokretu kroz Zelengoru ona je kao i mnogi borci jedva čekala da padne noć i mrak pokrije šumu i nebo, te kako bi nas zaštitilo od avijacije, koja nas od zore do mraka nije ostavljala na miru. Željela je da preživi ove strahote i da opet dođe i vidi dan.

Kroz šumu se bataljon izvlačio cijelu noć. Glad je kod boraca činila svoje... Ni crijemuša, ni najbolja trava kiselica, ubrana ispod smreke, ništa više nije pomoglo... Negdje u sredini planine, nakon dva dana, svaki je od boraca dobio po zalogaj toplog konjskog mesa, a potom kroz noć nevidljivu šumu i provalije borci su u koloni gazili. Na nekoliko mjesta su vatre gorjele. Oko njih bi rado pospali, ali se moralo ići dalje.

Drugog dana bataljon je izbio u selo Rataj, kod Miljevine. Borci su bili sretni kad su nakon dužeg vremena ugledali selo. Zora, iako je u bataljonu bila fizički najslabija, nije izostajala iza drugih boraca. Po izbijanju na područje Ozrena u Istočnoj Bosni, Zora je raspoređena u brigadni sanitet. U njemu je radila i pomalo se oporavljala. Zatim je uslijedio povratak brigade u Crnu Goru, Sandžak i Srbiju. Sve te pokrete i napore Zora je izvanredno podnosila.

Mjeseca svibnja 1944. godine, u borbi s Nijemcima na Klobuku iznad Trebinja, Zora je ranjena na nezgodno mjesto, slabinu iznad lijeve noge. Zbog stidljivosti, o ranjavanju nikom nije kazala. Nastupila je gangrena. Zahvaljujući brzom intervenciji dr. Ratka Vilića i a do težih posljedica nije došlo. Mjeseca lipnja, s grupom vojno-političkih rukovodilaca, koji su iz brigade u Crnoj Gori upućeni u Dalmaciju, Osmom korpusu na raspored, upućena je i Zora. Došla je na otok Vis.

Tek četvrte godine rata, kada je potpuno izgubila nadu da joj je od rodbine itko ostao živ, Zora se na otoku Visu sreća s bratom Franom. Ona o tom susretu kaže:

— Po dalasku iz Crne Gore na otok Vis tu se nalazila Prva dalmatinska proleterska brigada i još neki dijelovi 26. divizije. Sreća sam se sa jednim poznatim borcem, koji mi je rekao: »Ovdje ti je brat!« — Kakav brat? Moga brata su Talijani davno strijeljali. — On ponovi: »Ovdje ti je brat Frane. Hajde sa mnom da ga pronađemo!« — Pošli smo do neke pomorske jedinice, koja se nalazila tu nedaleko od nas i pronašli smo brata Franu. Od sreće sam se rasplakala i nisam mogla progovoriti ni jednu riječ. Grlili smo se šutke. I on je bio radostan. Franu su zanimali roditelji, sestra i sve. Poznavao je mnogo ljudi iz Šibenika koje sam mu spominjala.

Onda je Frane meni pričao svoje muke i stradanja, koje je preživljavao kao osuđenik na smrt, te pomilovan, a osuda izmijenjena u doživotnu robiju, u fašističkim zatvorima, i kako je po kapitulaciji Italije stigao u domovinu, stupivši u partizanske jedinice.

Da su Zora i Frane zamišljali kakvu bi sreću u željeli, ne bi drugo mogli poželjeti do ovog susreta. Sav užas onoga što su do tog dana proživjeli — sve se to odjednom izgubilo nekuda daleko na hiljade kilometara od njih.

Frane je u NOVJ postao vojni rukovodilac. Unapređen je u čin oficira. U borbi protiv Nijemaca teže je ranjavan. Svoju patriotsku dužnost prema domovini ispunio je.

Mnogi se s njim pitamo: kako se moglo dogoditi da ni jedan član obitelji Belamari-Barbarije nije dobio partizansku »Spomenicu 1941«?

Obrad Egi

DUBROVNICI U 2. DALMATINSKOJ BRIGADI

Dolazak dalmatinskih proletera imao je ogromno političko značenje i presudni utjecaj na ubrzani razvoj narodnooslobodilačkog pokreta ovoga kraja. Prvu akciju na dubrovačkom području brigada je izvela 29. svibnja 1944. godine u Konavlima. Tom prilikom je njen 1. bataljon, uz učešće konavoskog partizanskog odreda, u dolini Prapratno uništio njemačku kolonu od oko 100 vojnika iz garnizona u Mrcinama i Grudi. Nakon toga brigada je uspostavila stalnu suradnju s rukovodstvom NOP-a Konavala, a po etkom lipnja i s Kotarskim i Okružnim komitetom KPH za Dubrovnik. Pred njih se u prvom redu postavio zadatak da organiziraju popunu brigade novim borcima. Prema podacima iz »ratnog dnevnika« u brigadi je 21. svibnja 1944. godine bilo 750 boraca, a one su imale u prosjeku 15 do 18 ljudi.

Popuna brigade je otpočela već u lipnju 1944. godine, kada je u njene redove stupilo 11 omladinaca iz Konavala, a do konca srpnja u još nekoliko grupa preko 50 novih boraca. Oni su se pridružili prvim Dubrovnicima koji su 12/13. ožujka iste godine s 3. bataljonom 10. hercegovačke brigade ušli u sastav 2. dalmatinske. Žele i proširiti mobilizaciju na čitavo dubrovačko područje OK KPH za Dubrovnik, na temelju dogovora sa štabom brigade, prikuplja dobrovoljce iz grada i Dubrovačkog primorja. Njih preko 200 je u kolovozu i rujnu popunilo 2. i 5. bataljon, koji su vršili akcije protiv neprijatelja u Popovom polju.

Istovremeno su, zahvaljujući i pomoći u kadrovima iz brigade, ojačali Dubrovački i Konavoski odred. Izvode i sve učešće oružane akcije protiv neprijatelja i oni su dali značajan podstrek daljnjem razvoju NOP-a i masovnom stupanju stanovništva u jedinice NOVJ.

Po etkom listopada 1944. godine ostvareni su svi preduvjeti za konačno oslobođenje dubrovačkog područja. Jedinice NOVJ su u međuvremenu uspjele razbiti njemačku snagu u Crnoj Gori i Hercegovini, osloboditi Bile i Trebinje, te potisnuti neprijatelja s južnodalmatinskih otoka i Pelješca. Glavnina 2. dalmatinske se nakon oslobođenja Trebinja 5. listopada prebacila na Grab, povezala s Konavoskim odredom i 9. listopada otpočela napad na Konavle.

Izvršavajući i postavljeni zadatak 2. dalmatinska brigada i Konavoski odred su do 17. listopada u potpunosti oslobodili Konavle. Uz aktivno učešće stanovništva uspješno su okončale teške borbe s utvrđenim neprijateljem u Mrcinama, Dunavama, Grudi, Čilipima i Cavtatu. Kroz sve to vrijeme dobrovoljci su masovno stizali u brigadu, a posebno nakon narodnog zbora u Grudi, na kome je u prisustvu preko 5000 stanovnika govorio Obrad Egi.

Na drugoj strani 10. i 12. hercegovačka brigada 16. listopada počinju napad na dobro utvrđenu vanjsku obranu grada. Ove jedinice su se na Dubcu susrele s borcima 2. dalmatinske koji su nakon oslobođenja Konavala, krenuli prema Dubrovniku, oslobodili obalni dio područja. Dana 18. listopada 1944. godine neprijateljski garnizon od 2000 Nijemaca i 1500 ustaša napušta grad boje i se opkoljavanja. Oko 17 sati istoga dana 2. dalmatinska i 10. hercegovačka brigada zauzimaju prve kuće u gradu oduševljeno pozdravljeni od stanovništva. Sutradan su se brigadi

priklju ili 2. i 5. bataljon koji su uspješno vodili borbe u Popovu polju i Dubrova kom primorju.

Ostavivši 3. bataljon u gradu, brigada je 21. listopada izvršila pokret u pravcu Boke Kotorske, koju je branio dobro naoružan i utvrđen 2. bataljon 334. njemačkog puka, dva bataljona talijanskih fašista, te pukovska ojačanja s baterijom topova. U jednomjesečnim krvavim borbama, uspješno završenim koncem studenog 1944. godine, 2. dalmatinska je imala osjetne gubitke. Među velikim brojem ranjenih i preko 50 poginulih boraca najviše je bilo Dubrovana, koji su, iako bez potrebnog iskustva, jurišali u prvim borbenim redovima. U imeničnom popisu boraca 2. dalmatinske nalaze se imena 1481 Dubrovana.

Hrabro se bore i u završnim operacijama za oslobođenje zemlje oni su dostojno nastavili i završili njen pobjedonosni borbeni put.

Veliki dio uspjeha i doprinosa Dubrovačkog područja u NOR-u neraskidivo je vezan uz 2. dalmatinsku brigadu. Od ukupnog broja od oko 6000 Dubrovana, koji su stupili u jedinice NOVJ, u njenim redovima se borilo preko 1400, a od oko 500 onih koji su dali živote za slobodu 193 su bili njeni borci.

Mišo uraš

OMLADINSKA DELEGACIJA BRIGADE NA HVARU

Omladina Dalmacije održala je svoju II oblasnu konferenciju USAOH-a (16. i 17. listopada 1944. godine) na Hvaru. Na ovu konferenciju pozvana je i omladinska delegacija 2. dalmatinske proletherske udarne brigade, koja se u to vrijeme nalazila u sastavu Primorske operativne grupe.

Stab brigade poslao je na Konferenciju Marijana Katušića, rukovodioca SKOJ-a 4. bataljona, Ivanku Sumić, rukovodioca SKOJ-a 3. bataljona, kao i uru Bašića i Milana Maljkovića kurire štaba brigade, koji su po godinama bili među najmlađim borbicima brigade.

S partizanskog aerodroma »Ivanje«, sjeveroistočno od Nikšića, krenuli smo avionom za Italiju, a zatim brodom do Visa i Hvara. Prvi let avionom budio je znatiželju i radost, ali i strah, iako je protekao u najboljem redu i sretno.

Na Hvar smo stigli 14. listopada i javili se rukovodstvu Konferencije u Komitet partije. Kao delegati 2. dal. proletherske brigade, koja je toliko dugo bila van granica Dalmacije, bili smo izuzetno toplo primljeni. Drugovi su se raspitivali o borbicima brigade, poznanicima, braćim i sestrama. Ovdje su nas upoznali o radu Konferencije i našem ulogu kao delegata.

Drug Mate Ujević, komesar naše brigade, upravo je tih dana stigao na Hvar i prisustvovao Konferenciji. Mnogo nam je pomogao da delegacija uspješno obavi svoj zadatak. Uputio nas je kako treba govoriti i šta treba reći i prvog, a šta drugog dana rada Konferencije.

Konferencija je počela 16. listopada. Pred samim početkom borci 1. dalmatinske brigade prošli su paradnim korakom ispred zgrade Narodnog pozorišta na Hvaru, pozdravljajući i delegate i goste, među kojima je bio i Vladimir Nazor. Pioniri mjesta Hvara pozdravili su delegate na početku

i kraju Konferencije. S bijelim titovkama i petokrakom, maleni, ali dobro organizirani bili su divni i impresivno djelovali, što je ostavilo nezaboravni utisak.

U radno predsjedništvo Konferencije izabrani su Marijan Katuši i Ivanka Sumi. Konferenciju je, u ime omladine brigade, pozdravila Ivanka Sumi. Ona je govorila i drugog dana o borbenom putu brigade, njenim žrtvama i stradanjima, nostalgiji njenih boraca i rukovodilaca za voljenom Dalmacijom i plavim Jadranom. Govor delegata Konferencija je burno pozdravila, naročito kad su Konferenciji upu eni pozdravi onih sinova i keri koji su ostali na poprištima Dalmacije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Sandžaka, Srbije. Ovaj pozdrav izazvao je jecaj prisutnih, jer su mnogi od delegata u brigadi imali braću, sestre i roditelje.

Govore i o borbenom putu brigade, junaštvu njenih boraca i rukovodilaca na Neretvi, Drini, Kalinoviku, Crnom Vrhcu, Sutjesci, Gornjim i Donjim Barama i ostalim poprištima širom Dalmacije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Srbije, kroz dvogodišnju borbu, daleko od voljene Dalmacije i plavog Jadrana delegati su prekidali izlaganje delegata burnim aplauzom, klicajući u brigadi, drugu Titu, bratstvu i jedinstvu, koje su dalmatinski borci tako uspješno njegovali i širili.

Isti u i u govoru da Konferenciji prisustvuju kao delegati i dva najmlađa borca brigade, koji su došli na Hvar kao proleter i stari borci od formiranja brigade i postali rukovodioci, zaorilo se iz svih grla: »Da ih vidimo!«.

Dva moja druga — uro Bašić i Milan Maljković, propisno zategnuti, oki eni pištoljem i bombama na opasnoj i srpom i ekipi na petokraku, ponosno su koraćali prema pozornici gdje se nalazilo radno predsjedništvo. Tada je prvi ustao Vladimir Nazor, a za njim svi delegati i gosti, da pozdrave dva hrabra borca i kurira Štaba 2. dalmatinske proleterske udarne brigade. Dugo je trajao aplauz i klicanje brigadi.

Govor sam završila slijedećim riječima:

»Drugovi delegati i gosti. Zaklinjem se svojom proleterskom ašću u i krvlju naših palih drugova i drugarica, da ne emo ispuštati oružje iz naših ruku dok i posljednjeg neprijatelja ne istjeramo iz naše domovine. To je poruka ovoj Konferenciji, drugu Titu, voljenoj Dalmaciji i plavom Jadranu od svih boraca i rukovodilaca 2. dalmatinske proleterske udarne brigade«.

Svi delegati su ustali i snažno aplaudirali za sve vrijeme dok sam se kretala u pravcu mjesta u radnom predsjedništvu.

Poslije Konferencije, delegacija je, preko Visa i Korčule, na povratku za Dubrovnik, stigla u sastav brigade.

Ivanka Sumi -Mitrović

LJUTO U LJUTOJ

U predvećerje je eta stigla na položaj između sela Ljute i Dobrote. Jedan vod je isturen u pravcu Kotora sa zadatkom da spriječi eventualni ispad Nijemaca iz Kotora u pravcu Perasta. S tim vodom nalazio se komandir eta Stevo Dvoki i njegov zamjenik Milan A imović. Ostalo ljudstvo eta, pošto je uspostavljeno dežurstvo i osmatranje i pošto su

razaslata patrole, razmješteno je po ku ama da se odmara. Baš tih dana eta je dobila popunu. Me utim, novo pridošlo ljudstvo još nije dobilo naoružanje niti je bilo raspore eno po vodovima, ve su svi bili skupa smješteni u jednu ku u, i s njima se nalazio komandir voda Ante Subaši . Tokom no i esto sam izlazio napolje, osmatrao i osluškivao.

No je protekla mirno, a ja sam zadremao na jednoj stolici. Dežurni ete. desetar Poli Mirko prodrmao me u samu zoru i rekao:

»Druže komesare. Njemci su se nešto mnogo približili s brodovima«. Upitao sam ga da li je obavijestio pomo nika komesara ete, koji se nalazio u drugoj ku i sa ostalim ljudstvom. »Jesam« — veli — ali on kaže da to Nijemci idu da se predaju i nastavio je da spava.

Istr ao sam napolje. Praskozorje, izmaglica, zlokobna tišina. Jedva se razaznaju siluete pojedinih predmeta. Ipak, naziru se brodovi — trabakuli, koji su se, na kratkom rastojanju jedan od drugoga, pod okriljem no i sasvim približili našoj obali.

Nigdje nikakvog pucnja, nikakvog sumnjivog šuma. O igledno Nijemci žele da nas iznenade.

Naredio sam uzbunu.

Borci, onako bunovni, istr aše iz ku e i zauzeše položaje na samoj obali, pretežno iza »parapeta« — branika na cesti koja je vodila uz obalu.

Istovremeno Nijemci iz brodova-trabakula po eše spuštati i ukrcavati gumene amce, koji potom krenuše prema našoj obali. Komandovao sam: »Otvaraj vatru!« Borci ubita nom mitraljeskom i puš anom vatrom zasuše amce, na kojima se jasno zapazi metež i komešanje. Odmah zatim, kao da su svi držali prste na obara ima i samo ekali naš prvi metak. Nijemci otvoriše uragansku vatru po nama. Flakovi i »šarci« s trabakula tuku ubita no. Sa suprotne obale — od strane Pr nja i Lepetane — zasiplje artiljerija. Od prividno mirne atmosfere za as se stvori pakao. Kotlina trešti, je i, odjekuje. Ne uješ ništa osim eksplozija i pucnjave.

Neposredno zatim otvori se borba i od strane Kotora. To je naš istureni vod prihvatio borbu i spre ava ispad i prodor Nijemaca iz Kotora. Istovremeno, na prostoru izme u sela Ljuta i Orahovca, pojavi se ispaljena raketa. Pomislio sam da su se Nijemci tamo dokopali obale, odsjekli nas od ostalih naših jedinica, te teže da nas opkole i unište u tom »džepu«.

Hitno sam uputio jednu desetinu na obronke Orjena s zadatkom da nam štiti odstupnicu i ne dozvoli Nijemcima, koji nadiru od pravca Kotora da eventualno izbiju na te dominantne visove i tako nas ugroze.

Istovremeno novopridošli borci su upu eni da se i oni hitno povla e k visovima Orjena. Ovo ljudstvo, kojem je to bilo prvo »vatreno krštenje«, nenaviklo na takve situacije, a usto goloruko i bez oružja, popri li no se zbunilo i uspani ilo. U takvoj situaciji prvi hrabro isko i iz ku e komandir voda Subaši Ante. Odmah na vratima »dobio« je metak u stomak, ali iako teško ranjen nije ispoljio nikakvo kolebanje, ni strah. Naprotiv, on je, kao da mu se nije ništa dogodilo, poveo ljudstvo kroz kišu metaka, granata i šrapnela prema Orjenu. Povla imo se po svim pravilima — bez panike, gužve, meteža, uz borbu. To su bili prekaljeni borci s Neretve, Šutjeske, Bara . . . Povla io sam se s posljednjima. Na-

sred ceste sam se upetljao me u telefonske žice, koje je neprijateljska artiljerija pokidala. Onako, na istini, pomislio sam: »Gotovo je!«, jer neprijateljska vatra ne jenjava, a usto se i razdanilo i magla se razišla, pa je vidljivost dobra. Na moju sre u ispade dobro.

Novopridošlo ljudstvo stvara nam izvjesne poteškoće u povlačenju. Povlačenje se u neredu, grupira i gomila i tako stvara odličnu metu neprijatelju. Tada sam imao priliku vidjeti kako su dva ovjeka poginula od jednog metka: uhvaćeni na istini, sabijeni jedan iza drugog, okrenuti leđima neprijatelju, neprijateljski metak ih je »zakačio« u leđa i usmrtio.

Konačno smo se dokopali visova Orjena odakle smo i dalje tukli neprijatelju, nanoseći mu gubitke i ometajući ga u kretanju cestom Kotor—Risan. No usto smo stupili u vezu s našim bataljonom i ušli u njegov sastav.

Bilanca ove borbe bila je za nas vrlo teška. Iako smo neprijatelju nanijeli gubitke, i naša četa je imala 9 mrtvih i nekoliko ranjenih. Junaki su poginuli komandir čete Dvoki Stevo, zatim drugovi Kyeži Paško, Soldi Mate, Miloslavi Krsto, Ivela Luka, Pekut Mato, Županovi Božo, Vlahovi Vlado i vrijedna bolnička arka Klari Marija.

Većina boraca u esnaku ove borbe uostvovala je ranije u mnogim borbama koje je vodila 2. dalmatinska od njenog formiranja. Vjerujem da je većina od nas ova borba ostala u sjećanju kao jedna od težih i dramatičnih bitaka.

Jerko Grubiši

ZAUZIMANJE LEDENICA

Posle osloboćenja Dubrovnika 5. bataljion naše brigade stigao je u Boku Kotorsku u široki rejon Ledenica—Risan.

Nakon što je stigao u pomenuti rejon, štab bataljona smestio se u s. Knezlac, a čete su posele položaje prema Ledenicama i k-577. Odmah nakon što su stigle naše jedinice u taj rejon otpočeli su naši napadi na neprijateljska uporišta, koji su neprekidno trajali danju i noću, skoro mesec dana. Najteže što nam je palo u ovoj jednomesečnoj borbi jeste danonoćne atmosferske nepogode. Kiša je padala danju i noću (Crkvice su inače poznate po padu najviše vodenog taloga u zemlji). Stalno smo bili mokri. Skoro da se nikad nismo potpuno osušili. Iako bismo se ponekad osušili, već u narednoj akciji bili bismo mokri do kože. Srećom vreme je bilo dosta toplo, pa nije bilo jačih prehlada.

Ledenice i Risan, kao i ostala uporišta, stara austrougarska utvrđenja u Bokeljskom krasu, neprijatelj je jako utvrdio. Pored bivših utvrđenja neprijatelj je na kosama između njih iskopao rovove u krasu. Naravno, to je bilo izrazito na kosi zapadno od s. Ledenica (k-664). I sve to ogradio je bodljikavom žicom i minirao svaku stazu i prilaz. Zbog jakog utvrđenja uporišta noćni napadi, najčešće po kiši i tami, bili su jako otežani, uz velike gubitke, naravno, od minsko-eksplozivnih prepreka.

Više od polovine boraca u našim jedinicama bili su mladi i mladež (16—19 godina) koji su stupili u partizane za vreme borbi za osloboćenje Konavla i Dubrovnika (i nakon osloboćenja grada). Ti mladi borci bili su neobučeni i neuki u rukovanju sa oružjem, neotporni, nježni,

sa slabom kondicijom, neuki ratnoj veštini i naporima (oni su se tada tek kalili). To nam je, pored navedenih teškoća, stvaralo velike poteškoće u danonoćnim borbama.

U toku borbi za oslobođenje Ledenice i Risna 5. bataljon je ceo ili po etama skoro svaku noć ili dan vršio pritisak na neprijatelja. Najčešće je bataljon napadao Ledenicu, tvrđavu (k-577) ili Risan. Usled navedenih terenskih i atmosferskih poteškoća, jakog utvrđenja i žestokog otpora (jakog) neprijatelja, napadi obično nisu uspevali sem njegovog iznuravanja.

U ovim jednomesećnim borbama doživljavali smo razne zgode i nezgode, uspehe i propuste, što se u ratu često dešava. Navešću neke od njih.

Jedne noći, ne znam koji po redu, bataljon je vršio napad na Risan. Sa 2. etom išao je komandant bataljona Novak Vinko. Te noći bataljon je napadao školu i bolnicu u Risnu. Neprijatelj je iz jakog utvrđenja objekata davao žestok otpor. U toku dvoasovne borbe jedinice bataljona, usled nedostatka RT oružja, jakog utvrđenja i žestokog otpora Nemaca, nisu uspele zauzeti ni jedan. Pošto napad nije uspeo, komandant bataljona naredio je povlačenje. Kad smo u samu zoru stigli u s. Knezlac, u moju etu došao je Sveto Priji, zamenik komesara bataljona i pitao za komandanta bataljona. Odgovorio sam da ne znam, na šta je on: »Sa tvojom je etom, on bio«. Posle izdatog naređenja o povlačenju, rekao, otišao je ka 1. etici. Malo kasnije došao je komandant bataljona Novak Vinko i ispričao što mu se desilo. U stvari, on je naišao na minsko polje u kamenjaru, i kao stari iskusni ratnik seo na kamen, sa ekao dan i onda izašao iz minskog polja i došao u bataljon.

Druge ili treće noći 2. eta napadala je tvrđavu (k-577). Posle dvoasovne borbe nekoliko boraca prodrlo je u severni deo tvrđave. Prvi je uskočio u tvrđavu mladi borac Ničetić Luka. On je, prilikom upada u tvrđavu, naišao na nagaznu minu. Mina je Luku odnela levu nogu i ranila još dva borca. Lakše ranjeni borci izvukli su se iz tvrđave sami. Ranjenog Luku izvukao je komesar ete Beban Ante sa još jednim borcem pod zaštitom naše vatre i mraka. Pošto napad nije uspio zbog jakog utvrđenja i žestokog otpora Nemaca, u samu zoru naredio sam povlačenje na polazni položaj. U ovoj akciji eta je imala jednog teže i dva lakše ranjena borca. I neprijatelj je imao gubitaka, što je pokazivao jauk u tvrđavi posle eksplozije naših bombi bačeni u nju.

Sledeće noći 2. eta nije išla u akciju. Na obezbećenju prema tvrđavi (k-577) bio je 1. vod. Komandir voda Vukmirović Pero isturio je jednu desetinu na stazu ispod same tvrđave. Noć je bila tamna, bez mesečine, sa jakim kišom. Borci su šušću u ureni po škrapama verovatno zaspali. Naišla je nemačka patrola i ubila pet boraca na spavanju — jer se ujutru videlo kako sede, pogureni, ubijeni sa metkom iz pištolja u glavu. Tu su poginula četiri mlada borca iz okoline Dubrovnika i »stari« borac 14-godišnji p. mitraljezac Stanko »Bosanac«, koji je sa našim jedinicama prošao IV i V neprijateljsku ofanzivu i, posle bitke na Sutješci, ospeo u našu etu. Tu je skupo plaćena nebudnost koja je odnela pet mladih života.

Kako je vreme prolazilo, pritisak naših jedinica na neprijateljska uporišta rastao je iz dana u dan. Na Ledenicu, vrata Boke, nema ko

uporište koga je branilo oko 500 Nemaca, sa istoka i severa vršili su pritisak dva bataljona 1. bokeljske brigade, a sa zapada 5. bataljon 2. dalmatinske proleterske udarne brigade. Za vreme sužavanja obru a oko Ledenica, negde oko polovine novembra, 2. eta 5. bataljona dobila je zadatak da pošto-poto zauzme kosu (k-664) koja se produžava na sever, pored samih Ledenica. U toku višednevnih borbi više puta smo napadali pomenutu kosu, uglavnom no u, ali bez uspeha, zbog toga je odlučeno da napadnemo po danu.

Već danima eta je bila na bliskom odstojanju na položaju prema kosi (k-664), pa smo poznavali svaku stazu, prilaze, minske prepreke i neprijateljska vatrena gnezda. Sve ovo nam je omogućilo da dobro organizujemo napad na pomenutoj kosi. Eto sam rasporedio tako da su dva voda napadala na severni deo kose, dok je treći i vod sa manjeg uzvišenja štiti napad. Komandir voda eprni Mihajilo dobio je zadatak da li no sa p. mitraljezom štiti etu, s obzirom da je bio izvrstan strelac.

Po izvršenom rasporedu, eta je, uz kamenjar, krenula ka nema kim rovovima na kosi. Postepeno smo se približavali i kad smo bili na oko 50 metara pojavile su se glave nemačkih vojnika sa šlemovima, sve jedna do druge. Nemci su otvorili jaku vatru iz automata na etu. Istovremeno, 3. vod koji je štiti napad ete sa dva p. mitraljeza, otvorio je vatru po Nemcima. U tom momentu, pre nego sam uspio da komandujem juriš, desilo se ono što se u ratu retko dešava (meni se desilo samo tada u toku četverogodišnjeg rata) etu je zahvatila panika. Borci su se, kao po nekoj komandi, okrenuli na levokrug i niz kamenjar pobjegli na polazni položaj. U tom času nalazio sam se u samom streljačkom stroju, te sam sa tog mesta bio nemoćan da etu zadržim i okrenem ponovo u napad. Na polaznom položaju prikupio sam etu i sa starešinama pokušao da utvrdim uzrok ovakvog postupka, ali bez rezultata. Niko nije znao kazati zbog čega se to desilo.

Revoltiran ovakvim postupkom dobro sam izgrdio starešine i borce i naredio ponovni napad sa istim rasporedom, s tim da starešine budu na svojim mestima koja im u borbi pripadaju. Eto se sada mnogo brže kretala nego pri prvom napadu i, kad smo stigli na oko 50 metara, komandovao sam juriš. Eto je izbila na kosu i upala u nemačke rove bez otpora. Nakon izbijanja na kosu imali smo šta da vidimo: na najisturenijem delu rova, poredano je devet Nemaca, naslonjeni prednjim delom tela na ivicu rova. Svaki je bio pogoden u glavu. To je djelo komandira trećeg voda eprni Mihajla i njegovog nepogrešivog oka. Nastupaju i rovom koji je vodio ka istom delu kose (rov je kružno izgrađen na kosi) vidjeli smo dosta krvi po rovu, verovatno od ranjenih i mrtvih koje su Nemci odneli sa sobom. I tako je eta, sada bez borbe, zauzela jako neprijateljsko uporište za koje je do tada u višednevnim borbama dato dosta žrtava. Desilo se u stvari to da su se Nemci i mi jednovremeno povukli sa kose — svak na svoju stranu.

eta je zaposela kosu (k-664) sa zapadne strane Ledenica, sa koje se vidi selo kao na dlanu. Do sredine sela nije bilo više od 200—300 metara vazdušne linije. Eto je sa kose vršila jak pritisak na Nemce i sprećavala svaki njihov pokret po selu danju. Istovremeno su to činile jedinice 1. bokeljske brigade sa istočne i severne strane Ledenica. Na-

rednog dana sedeo sam u rovu sa komesarom ete Antom Bebanom pored p. mitraljesca Milovana Bracanovi a, koji je precizno gaao Nemce, koji su pretravali od ku e do ku e po selu. I baš tada, dok je Milovan gaao iz p. mitraljeza po selu, nema ki snajperista teško je ranio Milovana u prsa. Milovana smo hitno uputili u bolnicu, a njegov p. mitraljez uzeo je njegov pomoćnik i nastavio da gaao Nemce po selu i osveti našeg Milovana.

Dok smo mi zauzimali pomenutu kosu i sa nje vršili pritisak na selo, bataljoni 1. bokeljske brigade slomile su spoljnu odbranu Ledenice sa istoka i sa severoistoka i izbile na ivicu sela odakle su vršile jak pritisak na nemačko uporište, na samo selo.

Sljedećeg dana (18. novembra) Nemci su se poslužili lukavstvom i istakli bele zastave. Kada su bokeljski bataljoni krenuli u napad, na njih je iz hotela i nekih zgrada otvorena vatra. Tada su bokeljski borci privukli (na rukama dogurali) dva protivoklopna topa i sa nekoliko granata direktnim gaanjem pogodili hotel i neke zgrade. Nemci su bili prisiljeni da se predaju. Ponovo su istakli bele zastave, ali sada na svim objektima koje su branili. Jednovremeno sa bokeljskim jedinicama opretno smo ušli u selo i poeli razoružavati Nemce. Ovde treba ista i da su prvi Nemci koje smo poeli razoružavati, pokušali davati otpor govoreći: »Ovo je samo primirje dok zbrinemo ranjenike i pokupimo mrtve. Kasnije, možda ćemo nastaviti borbu!« Za kratko vreme svi su bili razoružani. Plen je prikupljen na jedno mesto, gde je poela njegova podjela izmeđ u jedinica.*

Padom Ledenica vrata za Boku Kotorsku bila su otvorena. Ubrzo zatim oslobođena je cela Boka Kotorska. Mi smo, posle jednomesečnih borbi, ponovo stigli u Dubrovnik, ali sada na zasluženi odmor. Krajem decembra, pre našeg polaska iz Dubrovnika, iz Barija (Italija) stigla je grupa izleđenih naših ranjenika. Međ u njima bio je i naš p. mitraljezac Milovan Bracanovi. Lepo se oporavio, ali još nije bio sposoban za borbu. Od ratnog piana sa Ledenica sa uvao sam jedan džepni sat i dao ga Milovanu za uspomenu na borbe u Boki Kotorskoj i njegovo ranjavanje. Mnogo se je obradovao.

Petar Ljubić

SJE ANJE NA ALEKSANDRA-MILANA CURUVIJU, KOMANDIRA 3. CETE 4. BATALJONA

Po etkom 1942. godine postaje skojevac, a već u drugoj polovini 1942. borac Kninske partizanske ete, koja ulazi u sastav Prvog dalmatinskog udarnog bataljona pod komandom Ante Jonića. Sa ovim bataljonom ulazi u sastav 1. dalmatinske brigade. Sa ovom prekaljenom brigadom kreće u borbe i pobeđe u Bosansku Krajinu. Prema prijedanju boraca ove brigade, Aleksandar se posebno istakao u borbama za Jajce (24. i 25. novembra 1942. godine) kao vođa bombaša ovladao je sa više

* Prema podacima u monografiji »Druga dalmatinska brigada« u Ledenicama zarobljeno 355 nemačkih vojnika i oficira, 145 je poginulo a oko 190 ranjeno. Zaplenjeno je, pored ostalog: 2 topa, 5 minobaca a, 35 mitraljeza, 37 mašinki, 34 pištolja, 380 pušaka i dr.

bunkera na usini (bilo ih je ukupno 40). Od svih jedinica koje su u estvovala u napadu na Jajce brigada je dobila najveće priznanje — pohvalu Vrhovnog komandanta druga Tita, Kao puškomitraljezac istakao se u borbama na Prozor i na Maklenu u IV neprijateljskoj ofanzivi. U V neprijateljskoj ofanzivi u sastavu 3. divizije legendarnog Save Kovačevića u estvuje u grupi bataljona u proboju preko Tjentišta, gde nanose ogromne gubitke Nemcima. Ali, nažalost, nisu uspjeli da zadrže zauzeti objekat i da omoguće prolaz glavnine 3. divizije sa ranjenicima kroz napravljenu brešu. U Zelengori dolazi u dodir sa borcima 2. dalmatinske brigade, od kojih saznaje da mu je otac Milan » elonja« poginuo kao ekonom 3/2. bataljona u okolini Foče od njemačkih okupatora. Tada se u Aleksandru rodila ideja da se bori u redovima 2. dalmatinske brigade, tamo gde mu je i otac bio. Drugovi iz 1. dalmatinske su shvatili njegov zahtev i omoguće ili mu da postane borac 3/4. bataljona 2. dalmatinske brigade.

Od dana kada je postao borac ovog bataljona ne rastaje se od svog puškomitraljeza. U estvovao je u svim borbama koje je vodio ovaj bataljon. Posebno se istakao u borbama za Kladanj, zatim u Ozrenu u borbama sa etnicima i za grad Goražde sa Nemcima.

Nakon kapitulacije Italije 2. dalmatinska brigada vodi značajne borbe u Crnoj Gori, a zatim u Srbiji, da bi celu 1944. godinu vodila žestoke borbe sa etnicima i Nemcima u Crnoj Gori i Hercegovini. Aleksandar u svim tim borbama aktivno u estvuje, u početku kao puškomitraljezac, zatim vodnik voda, zamenik komandira ete i komandir ete. Posebno se istakao u borbama na Sjekirici (izmeću Andrijevice i Murina) u borbi sa Nemcima i balistima (15. oktobra 1943. godine). Rezultat te borbe bio je porazan za Nemce i baliste. To je bila strahovita borba prsa u prsa. Nakon našeg silovitog juriša, Nemce je zahvatila panika, te su pokušali da se spase bekstvom. Ali, opkoljeni sa svih strana, u tome nisu uspjeli.

U borbama u Srbiji (u decembru 1943. januar 1944. godine) u estvuje u oslobođenju Nove Varoši i Ivanjice. Pojava 2. dalmatinske brigade u Srbiji imala je velikog značaja. Primitljena je u narodu sa simpatijama. To je bila prva hrvatska brigada koja se pojavila na tom prostoru. Na ovoj teritoriji, kao i na ostalim, brigada je kovala bratstvo i jedinstvo meću našim narodima. Posebno isti emoo doprinos i ulogu druga Aleksandra u borbama na evu i bici za Trebinje koja se zbilila dana 4/6. oktobra 1944. godine. Drug Aleksandar u svojstvu zamenika komandira ete, upao je sa 3. etom na železničku stanicu Trebinje i, u saradnji sa ostalim etama 4. bataljona, te u sadejstvu sa 1. bataljonom i delovima 13. brigade 29. hercegovačke divizije, odlučno se hvata u koštac sa Nemcima i, u toku naredne noći, Trebinje je bilo oslobođeno. O ovoj bici gubici neprijatelja bili su veliki; samo naša brigada je zarobila preko 200 Nemaca. U 3. etu, kojom je komandovao Aleksandar, (pošto je komandir bio bolestan) nije niko poginuo niti bio ranjen (eta je tada brojila ukupno 20 boraca).

Nakon oslobođenja Trebinja brigada se orijentiše prema Konavljima i Dubrovniku. Naš 4. bataljon oslobođava mesto Grude 14. oktobra, a druga jedinica brigade u estvuje u oslobođenju Dubrovnika (18. oktobra 1944. godine). Posle kratkog predaha, priprema i popune sa novim borcima, brigada vodi borbe za oslobođenje Bokotarskog zaljeva. Naš 4. bata-

ljon dobio je zadatak da napadne i oslobodi varošicu Risan. Ova varošica bila je solidno utvr ena bunkerima; sve zgrade su bile utvr ene, cela varoš je bila opasana bodljikavom žicom i nagaznim minama. Naro ito je bila solidno utvr ena i branjena zgrada bolnice u Risnu. Borbe za Risan vo ene su neprekidno od 8. do 22. novembra 1944. godine. 3. eta 4. bataljona napadala je sa zapadne strane na bolnicu. Svi naši pokušaji da no nim napadima iznenadimo protivnika i ovladamo zgradom nisu uspeli. Naro ito smo vodili žestoke borbe 9. novembra, kad su Nemci izvršili silovit ispad od Perasta ka Risnu u nameri da deblokiraju opkoljeni Risan. Nakon odbijanja ovoga napada, gde se posebno istakao svojom umešnoš u u komandovanju komandir ete, eta je dobila zadatak da drži u okruženju i da vrši povremene napade na zgradu bolnice u Risnu. Aleksandar se posebno angažovao da u toku dana obu i i osposobi novopridošle borce iz Konavalja i Dubrovnika za izvo enje no nih napada na utvr eni i dobro branjeni objekat. Me utim, svi naši napori da ovladamo bolnicom i varošicom Risan nisu urodili plodom. Vodili smo žestoke borbe 17. i 18. novembra, ali bez ve eg uspeha. Dana 20. novembra Nemci pokušavaju da se izvuku iz obru a prema Ledenicama. Aleksandar je to veoma brzo uo io i odmah je poveo etu na cestu Risan—Ledenice da osujeti taj pokušaj i ujedno da ovlada Risnom i zgradom bolnice. U poslednjim asovima borbe toga dana jedna artiljerijska granata teško je ranila ovog hrabrog i neustraživog komandira, a pored njega lakše je ranila više boraca. Nakon ukazane prve pomo i i previjanja teških rana, a naro ito one na grlu, kada sam stigao kod njega sa teškom mukom izgovorio je re i: »Poginu ja, družo komesaru!« Odmah smo ga sanitetskim kolima evakuisali u bolnicu u Cavtat, gdje je operisan, ali je posle dva dana podlegao ranama.

Posle dva dana (to nije 22. novembra) njegovi borci u silovitom jurišu zauzeli su zgradu bolnice i ovladali varošicom Risan uništivši i zarobivši celu posadu Nemaca. Tre a eta je tako na najbolji na in osvetila svog komandira — zastavnika Aleksandra uruviju-Milana.

Ilija uji

GLAVA VI

U ZAVRŠNIM OPERACIJAMA ZA OSLOBODENJE

Od januara do 6. maja 1945. g., u sastavu 9. dalm. divizije, brigada vodi borbe u rejonu Širokog Brijega (Listine) u MOSTARSKOJ operaciji. Vršila je marš za Sinj i Split, zatim preko Drniša i Benkovca za Novigrad. Rasformirala se u 4. i 5. bataljon. Iz ovog rejona kreću se u borbe za oslobođenje Karlobaga, Baških oštarija, Jablanca, Raba, Cresa, Lovrana, Opaticje i Ilirske Bistrice. 10. maja ulazi u oslobođeni Trst, poslije 946 dana ratovanja u Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori, Sandžaku, zapadnoj Srbiji, Boki Kotorskoj, Dalmaciji, Hrvatskom primorju i Istri.

OD DUBROVNIKA DO SPLITA S DRUGOM DALMATINSKOM BRIGADOM

Dana 23. listopada 1944. godine stupio sam u 2. bataljon mornari ke pješadije V POS-a. Dobio sam malu talijansku pušku i nekoliko zar a-nih metaka koje sam prije upotrebe morao pomno o istiti. Nakon ne-koliko dana trabakulama smo isplovili iz Gruške luke za Molunat i odatle došli u Herceg Novi. S ostalim jedinicama NOVJ u estvovali smo u osloba anju Boke Kotorske, bore i se na poluotoku Luštici i okolici Tivta. Još danas se sje am gladi i odvratnog okusa žira koji smo sa-kupljali i pekli uz vatru. Pošto je otpor neprijatelja slomljen, vratili smo se brodovima u Dubrovnik, a odatle prešli na otoke Lopud i Sipan. Sa Sipana sam 1. prosinca 1944. godine stupio u 2. etu, 2. bataljona 2. dalmatinske brigade. Odmah po dolasku u Cavtat, gdje je bataljon bio smješten, komandir ete Nikola Rak me rasporedio me u kurire. Kako sam bio poderan i oskudno odjeven dobio sam hla e, englesku košulju, cipele i, naravno, kapu sa zvijezdom petokrakom. Uz talijansku pušku dobio sam pištolj »bereta« i kragujeva ku bombu.

Na Novu godinu smo se prebacili preko Popova polja u dolinu Ne-retve i nastavili borbe s neprijateljem oko Mostara i Širokog Brijega. Uz Nijemce i ustaše naš najve i neprijatelj bila je zima. Mnogim dru-govima su zbog teških promrzlina u divizijskoj bolnici vršene amputa-cije. Mu ili su nas i nametnici — uši, a osloba ali smo ih se skidaju i dijelove odje e i stavljaju i ih na snijeg na kome su bježe i ostavljale tragove. Hrane je bilo u izobilju, ali je problem predstavljao nedostatak soli koju nismo okusili za sve vrijeme trajanja mostarske operacije.

Zanimljivo je da su u ovom kraju, nadaleko poznatom po kvalitetnom duhanu, najviše patili puša i. Bez cigareta su spavali u ku ama punim nizova duhana, a nisu ga smjeli samovoljno uzimati. I na taj se na in stvaralo povjerenje u narodu pa su ga mještani sami prikupljali i do-nosili, a dijelio se u prisustvu komesara ete. Od 1. velja e 1945. godine u svoj dnevnik sam bilježio pokrete i stalne borbe s neprijateljem:

- »1. 2. 1945. — Vrijeme vedro, u selu smo Vrani i, snijeg do koljena.
2. 2. 1945. — Vrijeme vedro, snijeg. Došli smo u selo Rujan.
- 3—5. 2. 1945. — Vrijeme vedro, snijeg. Boravili smo u selu Ljubi i i odatle krenuli na kotu 1150.
6. 2. 1945. — Vrijeme vedro, snijeg. Krenuli u selo Polog i prihvatili borbu s ustašama na Gradini.
7. 2. 1945. — Vrijeme vedro, snijeg. Došli u selo Grabova dräga, a zatim na koti Grobulja a imali borbu s nadmo nim njema kim i ustaškim

snagama. Naši gubici: 1 mrtav i 5 ranjenih drugova. U 4 sata smo se vratili u Polog.

8. 2. 1945. — Kiša i snijeg. Kota Bile staje, naša eta je bila u borbi od 8 do 17 sati na koti Gradina s ja im njema ko-ustaškim snagama. Gubitaka nije bilo, a smijenila nas je 3. eta. Iz naše ete ranjen je drug Baica nekadašnji pliva .

9. 2. 1945. — Snijeg. Kota Bile staje. Imali smo zadatak da uz poja nje 1., 4. i 5. bataljona zaustavimo prodiranje vrlo jakih njema kih snaga i ustaša. Naša eta nije uspjela. Imali smo gubitke od 1 mrtvog i 2 ranjena druga.

10. 2. 1945. — Kiša i snijeg. Nalazimo se na Bilim stajama. Imali smo zadatak da uhvatimo vezu s XI brigadom u Pologu.

11. 2. 1945. — Kiša sa snijegom. Krenuli smo u Grabov dol.

12. 2. 1945. — Obla no i snijeg. Prolazimo kroz sela Prskalo i Grabov dol. Zadržavamo se u Bogodolu.

13. 2. 1945. — Kiša sa snijegom. Nalazimo se u selu Bogodol. Imamo zadatak da štitimo štab brigade i brigadnu komoru. Dajemo izvidnicu i patrolu prema Drežnici.

15. 2. 1945. — Vrijeme vedro. U 3 sata krenuli iz Bogodola za selo Marie, a zatim na brdo Jezerac, gdje smo se smjestili u kolibe. Povelili smo borbu s Nijemcima i imali dva poginula druga.«

U sje anje mi se posebno urezala ova borba na brdu eprljugi. Dan ranije vodila se žestoka borba za oslobo enje Mostara, a u toku no i 15. velja e 1945. godine Nijemci su se po eli povla iti prema Konjicu. Odstupnicu im je štitila grupa utvr ena u bunkere od snijega na eprljugi, brdu pokrivenom debelim slojem leda i snijega, bez ijednog kamena ili stabla koje bi moglo poslužiti kao zaklon. Dobili smo po dvije ru ne bombe i krenuli prema neprijatelju. No je presjecala svjetlost raketa pra ena žestokom paljbom. U lanku »Hrabrost naših boraca«, objavljenom u ožujku 1945. godine u listu Druge dalmatinske »Bratstvo«, ovako sam opisao tu borbu: »Na eprljugi — junaštvo za junaštvom. vrsto smo odlu ili da uništimo grupu Švaba koje su na toj koti držale odstupnicu onima koji su ostali živi poslije borbe za Mostar. Dok je njihov 'šarac' bijesno sipao vatru, naši bombaši su se privla ili i bacali bombe na ,ukopane' Švabe. Neprijatelj je pružao jak otpor, i na svaki na in nastojao da nas odbaci. Naro ito je bio žilav jedan bunker iz kog su Švabe spre avale naše bombaše da pri u. Snijeg je bio veliki i nije se mogao na i zaklon, a moglo se privu i jedino puze i. Privukli smo se njihovim bunkerima na 10—15 koraka i obasuli ih ru nim bombama. Ali zlikovci su se i dalje gr evito odupirali neprekidno tuku i iz 'šarca'. Drug Ivan, koji se najbliže privukao bunkerima, po eo je da baca bombe i tu e iz svog mitraljeza. Desetak koraka od njega ležao je mrtav Švaba, a kraj njega u snijegu njegov ,šarac'. Ivanu je bila želja da se dokopa njegovog oružja, te je po eo da puze prema njemu. Kada je prišao na nekoliko koraka, eksplodirala je bomba ba ena iz drugog švapskog bunkera. Smrtno ga je ranila. Iako u smrtnom gr u, stezao je šarac — kao da ga nikad ne e ispustiti iz ruku. Njegov pomo nik mu je pritr ao, ali je tresnula i druga bomba, koja je i njega usmrtila. Malo zatim ponovo smo izveli juriš. Rastjerali smo preostale Švabe, a veliki

broj njih je, pokošen našim mitraljezima i bombama, ostao u bunkerima. Slava palim borcima Ivanu 'Sardžiji' i njegovom pomoćniku malom Prizmi u.«

Nakon smotre koja je bila 21. veljače 1945. godine na Širokom Brijegu, krenuli smo prema Dalmaciji. U Sinju nam je 24. veljače priređen svečani doček, a već sutradan smo krenuli za Split. U lanku »Dolazak 2. dalmatinske u Dalmaciju«, koji sam, sa uvao u originalu, zapisao sam: »Nakon 52 dana borbi i držanja položaja pod Širokim Brijegom i Mostarom naša se brigada vratila u Dalmaciju burno pozdravljena od stanovništva. Koliko li je veselje boraca i rukovodilaca bilo kada smo krenuli s brda pokrivenih debelim sagom snijega u tople krajeve svoje Dalmacije. Stigli smo u Split i paradnim maršem prošli kroz grad. Čuli su se poklici: »Živjela Druga dalmatinska« i šapat: »Ovo su proleterici«!

Mladen Mojaš

U DRUGOJ DALMATINSKOJ BRIGADI

S grupom od desetak drugova 15. rujna 1944. godine krenuo sam organiziranom vezom iz Dubrovnika u jedinice NOVJ. U Sustjepanu nas je sačekao Antun Šilje i barkom prebacio preko Rijeke dubrovačke u Mokošicu. Odatle smo došli do Pobrežja, glavnog centra veze »Petka«, odakle nas je Ivo Uskoković uputio prema Požarnom gdje je bila smještena Komanda mjesta Dubrovnik. Tu sam raspoređen u 5. bataljon, a ubrzo potom u 2. bataljon Druge dalmatinske brigade.

Zbunjenost i uzbuđenost pri susretu sa starim i prekaljenim borcima ublažilo je prisustvo velikog broja Dubrovana, kojih je u naš bataljon samo u rujnu 1944. godine došlo 60-ak. Prve manje borbe vodili smo s razbijenim grupama etnika majora Lukevića, koji su bježali preko Popova polja. Na tom terenu i u Dubrovskom primorju ostali smo sve do oslobođenja Dubrovnika izvodeći i napade na komunikacije i popunjavajući svoje redove. Nakon toga uslijedio je kratak odmor u Cavtatu i teške borbe u Boki Kotorskoj. Po povratku u Dubrovnik u brigadu je stupilo mnoštvo novih boraca koji su u njenim redovima nastavili borbe do konačnog oslobođenja.

Svečanost na dane provedene u redovima Druge dalmatinske brigade sa uvao sam od zaborava me u koricama dnevnika napravljenim od paketa UNRI-ine pomoći u ožujku 1945. godine kod kule Stojana Jankovića u Islamu Grkom.

30. ožujka zabilježio sam prelazak u 2. vod, 3. četa, 3. bataljona, tugu za drugovima, te riječi i ohrabrenja i poticaja na dalji rad koje mi je uputio politički komesar Mate Marin.

Iz Posedarja smo 2. travnja 1945. godine prebačeni trabakulama Mornarice NOVJ u Lukovo Šugarje pod Velebitom. Od tada se u zabilježkama najčešće spominju dugi iscrpljujući i marševi s nezaboravnim sandukom municije (450 engleskih metaka) na ramenu.

Pod datumom 4. travnja, kod staja Šiki i na Velebitu, u dnevnik sam unio riječi i koje su ukazivale pažnju za roditeljima i Dubrovnikom,

te opisao naše napredovanje: »U 2 sata ujutro pokret. Kiša i snijeg s vjetrom uporno padaju. Treba napadati. Po besputnim klancima Velebita idemo ve 4 sata. Penjemo se na jednu visoku uku. Neprijatelj nas ga a baca ima. Prepucavamo se s njim — nema žestoke borbe. Po- inje tu i naša artiljerija. U 19 sati jurišamo na neprijateljske bunkere, a Nijemci bježe. Odjednom iza nas eksplodira desetak mina. Kažu da je poginuo zamjenik komandanta bataljona, a ranjen naš komesar. Dolazi- mo u Oštarije i tu no imo. Zaslužili smo ovo sledovanje od jednog kruha i dvije kutije cigareta.«

U etvrtak ujutro 5. travnja stigli smo u selo Sušanj kod Karlo- бага, a sutradan u s. Duškovo, gdje smo zano ili. U nedjelju 8. travnja u 4 sata ujutro nastavili smo prema Jablancu. »Kod sela Bilen imali smo jaku borbu. itav dan su nas tukli topovima. Malo sam ranjen u ruku. U 16 sati smo zauzeli Jablanac. Poginula 2, a ranjena 3 druga.« U selu Vici i zano ili smo 9. travnja 1945. godine. Izgubio sam torbu i zapisao: »Sad sam pravi proleter. Sto je ruha (prljava košulja) na meni je — što je kruha u meni je.«

Listaju i požutjele stranice iz šturih bilješki oživljava sje anje na ljubav i pažnju s kojom nas je do ekivalo stanovništvo u svim mje- stima kroz koja smo prolazili. Jedan od takvih primjera opisao sam 11. travnja u Vici ima: »Stojimo u ku i barba Ive koji živi sam s ženom. Ona nam je i pored našeg protivljenja oprala robu. Zvala me u komin i dala mi dva jaja. Odlu no sam odbio njenu ponudu da mi za put spremi kokoš. A imala je samo dvije. Oboje su jako dobri i kažu da im se ini da smo njihova djeca.«

U no i 11. travnja stigli smo u Jablanac i brodovima se prebacili u Lukovac — Lopar na Rabu. Od dva njema ka vojnika koji su se pre- dali saznali smo da na otoku ima oko 250 vojnika i dvije baterije s po 4 topa. Do 12 sati istoga dana Rab je bio slobodan. Oduševljeni narod nas je i pored oskudice u kojoj je živio do ekao s hranom i vinom.

Kroz cijelo ovo vrijeme u brigadi se izuzetna pažnja posve ivala kulturno-prosvjetnom radu. Osim održavanja kurseva, predavanja i pri- redbi, gotovo svaka eta je imala svoj list u kojem je opisivan svako- dnevni život jedinice. Sje am se svog prvog priloga pod naslovom »Mostar je naš«, koji je objavljen u etnim novinama. Za vrijeme bo- ravka u selu Kampar na Rabu preuzeo sam ure ivanje »Pobjede«, no- vina 3. ete, 3. bataljona Druge dalmatinske brigade.

U 18 sati 19. travnja 1945. godine ukrkali smo se u engleske inva- zione brodove i u 23 sata iskrkali na otok Cres. Prije polaska dr. Belotti mi je dao jedan zavoj uz želju da ga nikad ne upotrebim, a ve sutradan u dnevnik sam stavio opasku: »Belottijev zavoj je upotrebljen.« U na- stavku sam opisao borbu za Cres: »Marševali smo cijelu no . Na putu su naši zaustavili jedan njema ki kamion. Tom prilikom 2 Nijemca su poginula, a jedan je ranjen. Kada smo došli u neposrednu blizinu grada, Nijemci su sa 3 motorna brodi a pobjegli, a ostali su otvorili vatru iz flakova i baca a. Razvile su se uli ne borbe. Mi smo osvajali ku u po ku u, a Nijemci su se žilavo branili. Najposlje su se zabili u jednu ku u i ne daju nam pri i. Kažu da tamo me u njima ima i fašista. U 19 sati i 30 minuta juriš. Lakše sam ranjen u lijevu nogu.«

U rano jutro 25. travnja 1945. godine iskrcali smo se kod Moš eni ke Drage u Istri. Naš bataljon je obilaze i neprijateljske položaje došao do Opatije. Iz nje pucaju topovi, a uju se odjeci oštre borbe koju vodi 2. bataljon kod I i a. U 2 sata ujutro 27. travnja krenuli smo prema Opatiji. U toku borbi ozlijedio sam oko, pa sam sa ostalim ranjenicima iz Moš eni ke Drage preba en na Cres i dalje u divizijsku bolnicu na Rab, gdje sam do ekao završetak borbi. U brigadu sam se vratio 16. svibnja i pronašao je na periferiji Trsta. Rat je ostao za nama.

Nikša Miloslavi

OD BOKE KOTORSKE DO JABLANCA

Polovinom listopada 1944. godine, u danima oslobo enja Dubrovnika, stupio sam u 5. bataljon Druge dalmatinske proleterske brigade. Ve 21. listopada krenuli smo u pravcu Boke Kotorske. Vatreno krštenje imao sam, kao i nekoliko stotina boraca iz Konavala, na Ledenicama koje su branile dobro utvr ene njema ke snage. Bodreni od strane iskusnih drugova savla ivali smo strah i jurišali na neprijatelja smještenog u starim austrougarskim utvr enjima ispred kojih su bile ži ane prepreke i minska polja. Skupo smo pla ali danak neiskustvu. Pored mene je 6. studenog poginuo osamnaestogodišnji Luko Jemo iz Komaja, na Grebenu Niko Obradovi iz Cilipa, te Niko Barbijer iz Poljica, Antun Kori iz Komaja i mnogi drugi. Na Ledenicama sam od krhotine bombe ranjen u ruku, pa sam preba en u brigadnu bolnicu koja se nalazila u bivšoj »vili Banac« u Cavtatu, i tu ostao 17 dana. Stanovništvo je preko NOO-a prikupljalo hranu i posje ivalo nas, a bolni ka služba je vrlo dobro funkcionirala.

Jedinici sam se pridružio pri povratku u Dubrovnik. Smješteni smo u prostorije hotela »Excelsion«. Tek tada, nakon prvih borbi, mnogi od nas su prošli pravu borbenu obuku. Raspolagali smo velikim koliinama oružja zaplijenjenog u Boki Kotorskoj. Svakodnevno se uvježbavalo rukovanje naoružanjem, a u pauzama smo bili obuhva eni raznim vidovima politi kog i kulturnog rada.

Iz Dubrovnika smo 1. sije nja 1945. godine krenuli prema Humu. Tu smo se ukrcali u vlak i prebacili do Gabele, a odakle maršem do Gruda. Otpo eli smo borbe na širem prostoru oko Mostara i Širokog Brijega s jakim njema kim i ustaškim snagama. Nenavikli na zimu i snijeg polako smo po eli gubiti samopouzdanje ste eno u Boki Kotorskoj. Svakodnevne borbe u teškim uvjetima, iznenadni napadi Nijemaca ogrnutih bijelim pelerinama, rezultirali su velikim gubicima. Po etkom velja e vodili smo s promjenljivim uspjehom borbu s preko 500 ustaša kod sela Goranci. Najteže trenutke proživljavao sam kod Sedla i Ceprljiga. Nakon nekoliko neuspješnih juriša nas 17 je krenulo na bunkere i uspjelo ih zauzeti. Za držanje u ovoj borbi odlikovan sam medaljom za hrabrost, koja mi je sve ano dodijeljena 27. marta 1945. godine. Za vrijeme boravka u Klisu 5. bataljon je rasformiran, a ja sam raspore en u mitraljesku etu 3. bataljona kao komandir odjeljenja. Posljednja borba koju sam vodio u sastavu brigade bila je na Jablancu.

Nakon žestokih borbi na utvrdama oko Jablanca, 8. travnja 1945. godine, prebacili smo se iza le a neprijatelju da mu onemogu imo povlačenje u pravcu Senja. Do ekala nas je jaka artiljerijska vatra, pa smo se morali povući. Prema meni je obliven krvlju teturao jedan od kurira. Previo sam mu ranu na glavi i prebacio ga na drugi položaj. Oko 11 sati u neposrednoj blizini je eksplodirala granata i odbacila me preko ceste. Prvi mi je pritrčao Niko Benguri iz Zastolja i prenio me u zaklon. Tu je poginuo moj dobar drug Adem Leti iz Konjica, a teško je ranjen Stijepo Dragičević iz Zupe dubrovačke. Ubrzo su došli bolničari koji su me previli, vezali kaišima za nosila i s ostalim ranjenicima autobusom prebacili u Karlobag. Bitavo tijelo mi je bilo u ranama, a mučila me i strahovita žešćina. Doktor Belotti, koji je bio uz mene, rekao je da ne bi smio piti ništa osim mlijeka. Nikada nisam uspio saznati gdje su ga našli, ali nedugo potom drugovi su mi donijeli punu čašu koju sam halapljivo ispio.

Nakon dva dana liječenja u Karlobagu trabakulama smo prebačeni u Biograd na moru, a odatle na otok Hvar. Prilikom kratkog pristajanja u Ninu umro je Stijepo Dragičević. Poslije dugog liječenja ostao sam teški invalid. I danas se često s ponosom sjetim tih dana borbe za slobodu kada nijedna žrtva nije bila prevelika.

Luko Glavinja

PRO ELNIK ANTE JERKIN*

Sjedosmo pred kućom. Antina supruga zove da uđemo unutra.

— Jeste li razgledali malo naše mjesto? — pita Ante Jerkin. — Sad se ima šta i vidjeti, a prije rata — sirotinja i neimaština. Jad i bijeda. A nije se imalo ni gdje zaposliti.

Mršti se dok govori o predratnom životu u Tribunju. Oca ne pamti. Imao je samo godinu dana kada mu je poginuo u prvom svjetskom ratu. Malo kasnije i majka mu se preudala, a on, onda, ostaje kod djeda i bake. Kad je završio četiri razreda osnovne škole, obrađivao je škrtu tribunjsku zemlju. Ali, zbog nedostatka obrade i sve veće neimaštine u sedamnaestoj godini, tridesete godine, odlazi u Belgiju »truhom za kruhom«.

— Tad smo nas devedesetorica otišli u Belgiju i Francusku da bismo nešto zaradili, me utim, kada se vratismo u mjesto, na osmo još gore stanje. Nekolicina se vratiše kućama bolesni, i nikad ne ozdraviše.

— Al' politički naoružani — upaduh.

— Politički, zaista, ja i — potvrđuje Jerkin. — U Belgiji je bila legalna Komunistička partija. Za koga legalna? Za tamošnje ljude, a za radnike stranih zemalja bilo je zabranjeno organizirati se. Me utim, mi smo dobro upoznali pravdu i nepravdu, eksploataciju i klasne suprotnosti, me narodnu situaciju i previranja. Sve smo to mi upoznali zahvaljujući sindikalnoj organizaciji i ilegalnom radu komunista.

— U Belgiji ste primljeni u Komunističku partiju? — prekiduh ga.

* Preuzeto iz »Poruke borca, 1978«.

— U Belgiji — dodaje prvoborac Ante Jerkin. Trideset prve. A trideset druge godine, kad smo se nas nekolicina povratili u Tribunj, osnovana je u njemu elija Komunisti ke parti*je Jugoslavije.

Osniva kom sastanku prisustvovala su osmorica. Ante Jerkin ih nabraja. On je tada postao pro elnik te elije. Na drugome sastanku stvoriše se tri elije. Svaka je imala etiri do pet lanova. Jedne elije bio je pro elnik Ante, druge Joso Cvitan, a tre e Nikola Stipani ev. Sad se Jerkin unio sav u pri u i ja se udim koliko je još u tome revolucionaru ostalo sje anja na doživljaje iz predratnog revolucionarnog rada. U pri-anju ne žuri. Nije ni od onih gromoglasnika.

— E, da! — sjeti se odjednom što je bio presko io. — U ovome mjestu prije rata nosioci progresivnih ideja bili su Božo Krapljanov, Tomo Sunjara, Bernand Jugo, Nikola Cvitan i Nikola Kursar. U po etku se najviše bješe aktivirao Tomo Sunjara. Iz Amerike se vratio dvadeset etvrte ve svjestan borac za radni ka prava. Veoma je dobro poznavao ondašnje svjetske prilike. Do e on me u svoje susjede, sjedne s njima i rado im po ne pri ati.

»Molim te kako žive u Americi?« — upitao bi neko. — A kako ko. Kapitalisti imaju u izobilju, što im srce žudi, a sirotinja . . . bjež', kao i ovdje. Ona je eksploatirana svugdje . . .« E, znao je Tomo tako divno da nam ispri a o oktobarskoj revoluciji, o klasnim suprotnostima, o bijedi i bespravljju velikog dijela ovje anstva, ko se bogati i na koji na in, od miline ga je bilo slušati. Onda bi ukazivao na primjere u nas, na nepravdu, i žandarsku i policijsku vlast. Božo Stipani ev je godinama radio u Boki kotorskoj kao radnik, pa kad je došao ku i, pridružio se Tomi Sunjari. Pridružili su se i ostali. . .

Antina supruga Antica, prvoborac, donosi dvije šalice crne kafe, a on nas vodi iz doga aja u doga aj.

— Ponekad promislim: Zbilja otkud nam bješe tolika volja i snaga u tome revolucionarnom vrenju — i sam se udim. — Sje am se kao da je ju e bilo. Uo i Oktobarske revolucije trideset druge godine objesim crvenu zastavu na crkvu sv. Nikole. Na njoj je izvezen srp i eki — eh! ek. . . bješe li još nešto na njoj. A da. Na njoj je pisalo: »Živjela Okto-barska revolucija«. Da, baš tako. Ljudi stali i gledaju s o ima punim radosti kako se vijori. Mnogi se, tobože, prave nezainteresirani što se crvena zastava njiše pod zamasima maestrala, a srce im puca od rado-sti. . . Idu e godine do e do provale na itavom ovom podru ju. Mnogi oaoše u zatvor. I partijski rad zamire, ali samo za kratko vrijeme.

— Onda ste i vi bili osu eni — kažem.

— Bio sam osu en na osam mjeseci zatvora — odgovara on. — Za-tvor sam izdržao u Šibeniku. Najprije su me žandarmi fizi ki zlostavljali u Vodicama, na žandarmerijskoj stanici.

Marksisti ke knjige sve više je itao. Znao je da se treba uzdizati. Poslije majskih demonstracija u Vodicama tridest pete godine Ante je pod stalnom paskom žandarmerije. Me utim, u zatvoru je dosta nau io kako valja raditi.

— Trideset pete ve je živnulo u mjestu — pri a Ante Jerkin. — Naro ito kad su zakazani izbori. Mi smo onda glasali za opoziciju. Kad sam se ja vratio iz vojske, trideset sedme godine, još više se zatalasao partijski život. Naši ljudi su radili u ribarskoj zadruzi, u Selja koj slozi,

u kulturnim društvima. Komunisti ne samo da su u tim društvima i organizacijama radili, već i njima rukovodili.

Ante Jerkin se udi kako dosad nitko nije napisao ni slova o Anti Krapljanovu. Mu i ga, vidi se. Hm! — re e s olakšanjem u grudima. Nedavno mislim u sebi: je li mogu e da ga i njegovi drugovi zaborave, a onda brže bolje daje odgovor: ne . . . nikad ga ne mogu oni zaboraviti. A znate li kakav je to bio komunista? Trideset druge postasmo obojica komunisti. U rujnu etrdesete godine organizirane su demonstracije u mjestu. Mi, komunisti, išli smo na elu. Vlast nije reagirala. A uzvikivane su parole: »Dolje vlada Cvetkovi —Ma ek!« — »Ho emo pakt sa Sovjetskim Savezom« . . . Krapljanov je tu prednja io. I nije bio ni jedan odbor a da u njemu on nije bio. Svoju ku u dao je na koriš enje. Kad god je trebalo bila je otvorena. Osnovavši tamburaški zbor dolazilo se k njemu, tobože, u i se ples i sviranje, a mi — vraga! Prora ujem o dobiveni partijski materijal! . . .

Kad se zaratilo, u selu se nalazilo trideset lanova Partije i dvadesetak skojevaca. Odmah je u slomu prikupljeno sedamdesetak pušaka, tri puškomitraljeza i tri »maksima«, više sanduka bombi i municije.

— Selo se užurbano spremalo za oružani ustanak. Šesnaestog jula etrdeset prve — sje a se on — izvršena je probna uzbuna. A u novembru mjesecu njih šest komunisti iz Tribunja pošlo je u Liku.

Grupu od jedanaest drugova s primorja je predvodio dvadesetosmogodišnji Ante Jerkin. Posle nekoliko dana boravka u Bukovici Dalmatinci su otišli u Liku. Njima su se priklju ili prvi Bukov ani — Krsto Bezbradica i Dmitar Macura. Kud su god prolazili, Ante Jerkin je propagirao me u narodom bratstvo i jedinstvo. Cesto bi u razgovoru isticao pred borcima držanje Dimitrova pred njema kim fašisti kim sudom. U prvim borbama ispoljio je zapaženu prisebnost, hrabrost i hladnokrvnost, ime je pokazao primjer ostalim borcima kako se treba držati u borbi protiv neprijatelja. Ali o tome on nikad ne pri a, ve o hrabrosti svojih drugova. Pri a:

— Kakvih smo samo junaka imali koji ostadoše na vje noj straži domovine. Divni su to bili ljudi i komunisti. Ante Krapljanov je postao naš komandir 3. ete. Kad smo zapo eli borbu dvadeset devetog prosinca etrdeset prve na Bjelopolju kod Korenice, danas Titove Korenice, došlo je do reorganizacije, i on je tada postao zamjenik komandira, a Stanko Parma — komandir. Ali samo za kratko vrijeme. Po etkom januara etrdeset druge Parma je otišao za operativnog oficira u bataljon »Ognjen Pri a«, a Ante je opet postao komandir naše 3. ete. Bio je u prvoj borbi ranjen: puš ano zrno mu je prošlo kroz kuk, a on: ni jao! im je previjen na položaju, nastavio je borbu . . .

Ante Jerkin se vra a u Dalmaciju s prvom grupom ulaze i u sastav bataljona »Bude Borjan«. Kad je osnovana 1. dalmatinska brigada, odlazi u nju bore i se pod njenom zastavom. Ratnim slu ajem nalazi se jedno vrijeme u 10. hercegova koj brigadi, zatim postaje komesar 2. dalmatinske, a pred kraj rata 3 .dalmatinske brigade. Ranjavan je dva puta. Pitam ga: da li je skinuo uniformu na kraju rata.

— Ne, — odgovara tiho. — Nakon oslobo enja zemlje, mišljah, ove ofanzive ne e mnogo biti lakše no one ratne. Valja zapeti, jer potrebe su tražile iz dana u dan da treba sve više znanja. U JNA sam obavljao

odgovorne politike i vojne dužnosti. Sve su to dani koji ostaju za nama, ali u neizbrisivom sjećanju svakog od nas.

— Vaši suborci pričaju da ste i danas proveli svih akcija za prikupljanje povijesne građe i oživljavanje društvenoga života u Tribunju.

— Borci i treba da prednjače u primjerima — kaže pukovnik u penziji Ante Jerkin. — Mi sad pripremamo materijal za pisanje kronike mjesta. Ulicama smo dali imena naših palih drugova ili jedinica u kojima su se borili, a rad na njegovanju borbenih revolucionarnih tradicija i u društveno-političkim organizacijama sada je naš položaj . . .

Komunist Ante Jerkin je ostao do smrti proveli progresa.

R. Bulaji

BORBE OKO ŠIROKOG BRIJEGA

Petog veljače 1945. naša 3. eta vodila je žestoku borbu u kojoj je bilo više poginulih. Poginuo je komandir 1. eta Jakov Juras i još šest drugova. Sutradan cijeli 1. bataljon vodio je tako žestoku borbu. Predvečer došao nam je u pomoć 2. bataljon. U jednom od više juriša Savka Velemir, borac iz 3. bataljona slomila je pušku udarivši njenu koga vojnika po glavi. Borba se vodila na položaju u selima Grabova Draga i Vodni Brijeg kod Lištice. Slijedeći dan bile su jake borbe sa ustašama i ustaškom milicijom gdje smo na juriš zarobili cijelu ustašku komoru. Sram se zvonkog glasa komandanta bataljona Jovana-Joše Škori a kada je povikao: »Juriš!« I prvi je aktivirao bombu koju je bacio, a za njim je jurnuo ceo bataljon. Borba je potrajala duže i neprijatelj je imao mnogo mrtvih, a bilo ih je i zarobljenih. Ova borba se vodila po dubokom snijegu i neprohodnom terenu, a nismo imali mogućnosti za redovnu ishranu, što je ionako težak položaj činilo još težim. Uvečer smo se smjestili po nekim kolibama i stajama na spavanje bez prostirke i pokrivača, potpuno obučeni i obučeni pod svom spremom. I glad nas je iscrpljivala. U jutarnjim satima zaposeli smo selo Gorance i ponovno vodili teške borbe sa ustašama. U ovoj borbi je poginuo zamjenik komandira 2. eta Milan Crnogorac. Bio je tih i povučen, utlživ, ali dobar borac. Tih dana je, prilikom jednog prebacivanja preko neke zaravnice na novi položaj, poginula je jedna naša bolna arka. Bila je rodom od Šibenika. On je bio poginuo u grudni koš. Pali su neposredno ispred mene i jako mi je žao što ne znam o njima nešto više. Pali su na domaku slobode za koju su se hrabro borili ne dočekavši je da uživaju u njoj. U posljednjim borbama za Mostar 4. bataljon je vodio žestoku borbu na položaju Sedlo-epreluga. Krenuli smo negdje oko podne na položaj i ispred jednog brda nalazila se neka koliba za stoku. U toj kolibi smjestila sam, previjalište bataljona. Borba se vodila celo posle podne. Ubrzo posle prihvatanja borbe došao mi je jedan drug teško ranjen. Bio je ranjen u plečnu i u ruku. Previla sam ga i on je otišao sam u brigadnu prihvaticu. Držanje ovog ranjenika bilo je izuzetno odvažno. On je na momente samo stiskao zube bez ijedne reči ili

Narod Hercegovine pružio je veliku pomo svojim borcima

jauka. Treba napomenuti da su se naši ranjeni borci držali veoma dobro i da je moral bio na visini kao kod zdravih boraca. Tome su umnogome pridonijele brižljive i hrabre bolni arke.

Koviljka Marjanovi

2. BATALJON U MOSTARSKOJ OPERACIJI

Iz bolnice u Nikšiću veprili no ozdravio, samoinicijativno, s još jednim drugom iz Bokeške brigade, pošao sam za svojim bataljonom i stigao u štab brigade u selo Mrcine, iznad Konavljja. U štabu mi je saopćeno da idem u 2. bataljon i da ostanem još neko vrijeme tamo dok potpuno ne ozdravim.

Nakon borbi za Boku Kotorsku postavljen sam za zamjenika komandanta 2. bataljona. Ostali smo na odmoru u Cavtatu i pripremali se za nove borbe koje su nas očekivale za oslobođenje Mostara. U drugoj polovini decembra vozom smo prebačeni do Duvana, a odatle dalje u selo Ljubotići, Koerin, sa zadatkom uznemiravanja ustaša u Širokom Brijegu, do dolaska glavnih snaga za Mostarsku operaciju. U tim borbama s ustašama, koji su vršili ispade iz Širokog Brijega, zadržale su nas na veozauzetim položajima sve dok nismo primili borbenu zapovijed za

odlazak na polazne položaje za op i napad na Široki Brijeg i Mostar. Postavljen sam za komandanta bataljona, jer je dotadašnji otišao u druge jedinice van naše divizije. Prema zapovijesti trebao sam da zaposjednem položaje isto no od ceste, zajedno sa 3. bataljonom. Ostali smo na tom položaju jedan dan, kada je 3. bataljon hitno povučen na sektor Gorjanci, gdje se nalazio štab brigade, kojemu je prijetila opasnost od nadolaska neprijatelja od Vrda.

Povukao sam 2. bataljon na pogodnije položaje ispred Vasine kose gdje je neprijateljska artiljerija neprekidno tukla naše položaje. Ustaše su napadali na Vasinu kosu u želji da nas odbace s tih položaja, ali nisu uspjeli. Stalnim manevrima po Vasinoj kosi, i dalje do kote Ceprljuge, trajale su neprekidne borbe jer je taj položaj za neprijatelja bio vrlo važan za obranu prilazima Mostaru. U tim je borbama bio ranjen i komesar bataljona Ante Kranjec, a na njegovo je mjesto došao iz 5. bataljona Stevo Bjedov. Moj zamjenik Pero Ljubić je također došao iz 5. bataljona. U tim neprekidnim borbama bataljon je dobio zadatak da se pokuša prebaciti preko rijeke Neretve na lijevu obalu, ali smo bili osujećeni i odustali smo od prebacivanja preko Neretve.

Prema novom naređenju štaba brigade, bataljon je zauzeo nove položaje na prostoru Vrda iznad Drežnica, jer su naše dotadašnje položaje preuzele jedinice 12. dalmatinske brigade. Stigavši na prostor Vrda, uhvatili smo vezu s jedinicama 4. splitske brigade, ostali dva dana bez borbe, jer je Mostar već bio oslobođen. S Vrda je bataljon došao u Široki Brijeg, gdje smo saznali da je određena IX dalmatinska divizija za odmor na prostoru Knin—Drniš. Takva zapovijest mi je bila najdraža u toku rata, jer sam se vratio u svoj kraj i posjetio rodbinu koju nisam vidio od maja 1942. godine.

Brigada je iz Sinja vozom prebačena u Split, pa je stanovništvo priredilo pravo veselje svojim proleterima koji su ratovali izvan Dalmacije od formiranja pa sve do oslobođenja Mostara.

Drugi bataljon ponosio se takozvanom »Banijskom desetinom«, koja se po borbenosti mogla mjeriti s bilo kojom desetinom u brigadi. Ta desetina je imala divne omladince junake: Aćimovića, Ercegovića, Unića, Korulanina i druge. Cijeli bataljon je bio sastavljen pretežno od mladih boraca, pa je njegova borbenost bila velika.

Tode olovi

ZIMI NA POLOŽAJU KOD KOPERINA

Bio je 23. siječnja 1945. godine. U svojoj jedinici kao pomoćnik mitralješca u 5. bataljonu nalazio sam se u selu Galičniko kod Koperina. Dan je bio sunčan, ali veoma hladan, i tamo područje je bilo prekriveno debelim slojem snijega.

U ranim jutarnjim satima zaustavio se prasak i pucnjava, što je značilo da se neprijatelj nalazi u neposrednoj blizini. Kasnije se utvrdilo da je bio napadnut štab našeg bataljona. Mi smo odmah zauzeli položaje otkužujući i napad. To se i dogodilo. Naime, jedna grupa ustaša probijajuću se sa Širokog Brijega iz automata je otvorila vatru na naše položaje. Na maloj

udaljenosti vidjeli smo njihovo kretanje. Mi smo prihvatili borbu. Me-
utim na nas je otvorena vatra s druge strane, pa smo utvrdili da na nas
pucaju s le a iz seoskih ku a. S protivne strane u napad su pošli i
Nijemci.

Vidjevši u kakvoj se situacija nalazimo, komandir ete izdao je
zapovijest da se jedna grupa boraca povu e na jednu uku na brežuljku,
gdje je postojao zaklon. Ja se s komandrom i nekolicinom boraca po-
vu em na uku, dok su ostali zauzeli položaje ispod nas, tj. ispod brijega.

Brane i se s uke, vidjeli smo da je neophodno zatražiti pomo kako
bismo se mogli povu i. Komandir ete je smatrao da ja treba da odne-
sem poruku u štab s obzirom na moje godine, jer sam bio mlad, jasno
kre u i se u suprotnom pravcu prtinom. Meni je bilo veoma teško ostaviti
svoje drugove na uki, potekle su mi suze i rekao sam: »Pošaljite nekog
drugog u štab, jer ja želim da ostanem s vama da se do kraja borim i,
ako treba, da s vama poginem!« Bilo im je mene žao pa su uputili
drugog borca. Mi smo tokom itavog dana pružali otpor neprijatelju,
te smo se do kasno u no povla ili prema štabu i ostalim našim jedi-
nicama.

Jakov Biliš

KOMANDIR KURIRA DUŠAN DRONJAK

Po etkom 1945. godine naša brigada je vodila borbe protiv Nije-
maca i ustaša za oslobo enje Širokog Brijega i Mostara. No u 14/15.
februara 1945. godine, kada se naša brigada našla u vrlo teškom položaju,
neprijatelj je iz jakih utvr enih položaja otvorio žestoku vatru i one-
mogu io njen dalji napad. Posebno se isticao jedan »sivi« bunker s tri
puškarnice, iz kojega je uraganska vatra prisilila 3. bataljon da zalegne.
Komandant brigade Bruno Vuleti , prate i situaciju iz neposredne bli-
zine, ugledao je bunker koji je spre avao napredovanje jedinicama bri-
gade. Shvatio je da e biti dosta gubitaka ukoliko se nastavi frontalni
napad. U nedostatku brigadne rezerve komandant se odlu io da uvede
u borbu kurirsku desetinu, da i ona pomogne u likvidaciji neprijatelj-
skog bunkera.

Komandant kurirske desetine Dronjak Dušan, dobivši od komandanta
brigade zadatak za napad, pored ku e u kojoj su kuriri zano ili, postrojio
je kurire i stao na elo desetine. Kolonica je krenula puteljkom uz
jednu kosu koja je vodila neprijateljskom bunkeru. Kurirska desetina
oprezno je podilazila bunkeru sve do dometa ru nih bombi. Tada su
kuriri otvorili vatru, a naš je komandir bacio jednu, a zatim i drugu
bombu. Ispalio je nekoliko rafala iz mašinke. uli su se jauci ranjenih
Nijemaca, a par ad elika i snopovi metaka padali su oko kurira. Iako
bunker nije oslobo en neprijatelju su naneseni veliki gubici. Na nesre u
ni naši gubici nisu bili manji. U toj borbi za osvajanje bunkera ranjeno
je nekoliko kurira, a komandir je poginuo.

Dronjak je ro en 27. 1. 1924. godine u Cerovcu, Zrmanja. Stupio
je maja mjeseca 1942. godine u bataljon »Branko Vladuši «. 1944. go-
dine došao je za štabnog kurira naše brigade, a nešto kasnije postao je
komandir kurirske desetine. U svim borbama i akcijama koje su bataljon

i brigada vodili bespoštedno je u estvovao i vrlo hrabro se borio. Bio je neustrašiv. Me u kuririma uživao je veliko povjerenje i bio vrlo omiljen.

U borbama, krajem 1944. i po etkom 1945. godine, što ih je vodila brigada protiv Nijemaca i ustaša oko Dubrovnika, Širokog Brijega i Mostara, kod Dušana sam posebno osjetio neraspoloženje. Nije mi bilo teško naslutiti šta se sve s njim dešava. Ve ina nas brigadnih kurira bili smo lanovi Partije, a on kao komandir nije, pa ga je to još više poga alo. Jednom prilikom, u borbama oko Širokog Brijega, Dušan mi re e: »Milane! Dugo se poznajemo tako da tebi mogu re i ono što mislim i ose am. Nije mi pravo što me niste primili u Partiju. Kada sam došao u partizane, želeo sam postati skojevac. Borio sam se pošteno. I posle pošto sam postao skojevac, javila se u meni želja da postanem kandidat Partije. Mnogo puta sam kao bombaš u estvovao u borbama. Nakon povratka iz akcije mislim: sada e me primiti, a ono opet ništa, prosto moraš da pogineš. Milane, ili u poginuti ili u postati komuniste.«

Jedne februarske no i, 1945. godine, kada je kurirska desetina dobila zadatak da izvrši napad na bunker, Dušan je napunio torbicu ru nim bombama i, na elu desetine, privukao se bunkeru da bi bombama ušutkao mitraljez. On je na bunker bacio 2—3 bombe i povikao: »Napred, proleteri!« Njegov »gromki« glas se uo sve dok nije poginuo; pogo en je neprijateljskim metkom, u glavu.

Dušanu Dronjku nije se ispunila posljednja želja, nije postao lan Partije. Partijska organizacija u štabu brigade zaboravila je svoju dužnost — nije ga ni posmrtno primila u svoje redove, iako je Dušan po svim svojim osobinama pripadao Partiji — hrabro se borio i poginuo za njene ideale.

Milan Cerani

U VATRENOM GROTLU

Poslije likvidacije Širokog Brijega i ostataka ustaških snaga prema Mostaru, otpo eo je napad na sam grad. Pošto je neprijatelj po eo povlačenje iz Mostara, želio je da obezbijedi komunikaciju za svoj bijeg prema Sarajevu. Bataljoni naše brigade usmjereni su na severoistok, k Neretvi, da mu presijeku put zajedno s Hercegovcima s istoka. Trebalo je izbiti na klisuru rijeke i sprije iti mu bijeg.

Ujutro (14. februara) dobio sam zadatak od komandira 1. ete, B. Forli a da sa 25 ljudi i etiri puškomitraljeza izbijem preko Marjanove bukve u rejon eprljuga i time obezbijedim pokret 2. bataljona, sprijeim neprijatelja da ugrozi bataljon i brigadu, a u slu aju napada ja ih snaga izvu em i priklju im snagama svog bataljona.

Iako mladi i neiskusni, borci su se kretali spremni^ na sudar na ispresjecanom zemljištu i dubokom snijegu. U pokretu ka eprljugi izbili smo na liniju eprljuga—Popratnik, s nekoliko planinskih koliba, bez staza na otvorenom prostoru.

Na oblom visu kod kolibe ostavio sam puškomitraijesca Erdelj Franju s dovoljno municije da štiti naš pokret svojom vatrom. Ovaj

iskusni ratnik, obučen u formaciji »Vražje divizije«, prošao je mnoge bitke u četvorogodišnjem ratu. Na padini Oblog brijega susreli su njemačke izviđačke dijelove koji su izbijali iz doline Neretve kako bi osigurali svoje povlačenje iz Mostara. Sudar je bio veoma oštar. Borac Miljanović Ante otvara žestoku vatru na Nijemce, koji se brzo prestrojavaju u borbeni poredak i otpočinju napad. Tada stupa u akciju mitraljez Erdelja Franje koji nemilosrdno kosi njemačke strojeve koji se popunjava. Ogorčena borba se još više pojačava kada Nijemci prelaze u bombaški napad. Pokošen vatrom pada Miljanović, a njegov mitraljez hvata mladi borac. Naređujući izvlačenje pod zaštitom Franjinog mitraljeza. Ranjenog borca izvlačimo po snijegu, dok Nijemci sve više pojačavaju pritisak da bi ovladali kosama i visovima koji štite prilaz Neretvi.

U tim trenucima uvijek osjećamo borbenost, jedinstvo i riješenost ovih mladih boraca da izdrže pakleno krštenje kada život vrijedi samo jedno tane iz neprijateljskog redenika i cijevi.

Povlačenje se prema svom bataljonu kojega je snaga, s ostalim bataljonima brigade, krenuti na epurljugu. Ali tada, kobnom greškom, borci bataljona otvaraju vatru na nas. U takvoj situaciji nastaje ono najteže: uspostaviti vezu, izbjeći grešku, sa uvati mlade borce. Komandir ete, kao stari ratnik, prodornim glasom naređuje: »Prekini vatru! Naši!«

Poslije no i provedene po kolibama, brigada kao cjelina napada epurljugu. Hercegovci napadaju s istoka. Sve jedinice imaju za cilj da spriječe izvlačenje neprijatelja iz Mostara.

Brigada je itavog dana uz podršku artiljerijske vatre napadala epurljugu. Smjenjivao se napad za napadom, bataljoni su napadali zajedno i pojedinačno uz dosta velike gubitke, ali bez uspjeha. U predvečerje sve raspoložive snage kreću u opći napad na položaje Nijemaca. Na brisanom prostoru pokrivenom dubokim snijegom padali su komandiri, komesari, komunisti i skojevci pred zapretnom vatrom njemačkih mitraljeza iz snježnih bunkera. Toga dana, predvečer, na traženje komandanta B. Vuletić naša artiljerija je podržala napad brigade. Tada je pala epurljuga. Zauzeli su je bataljoni Druge brigade.

Uzajamno povjerenje boraca i starješina, njihovo zajedničko žrtvovanje i vjera u pobjedu, bili su presudni u ovoj paklenoj vatri i sudaru.

Radivoje Orojevi

BORBE NA EPURLJUGI

Izgubivši Široki Brijeg neprijatelj je, dio svojih snaga povukao u Mostar, dok je drugi dio uporno branio položaje na epurljugi, Vlačkoj i Tetrenji. Ove položaje su branili zato da bi obezbijedili kasnije izvlačenje snaga iz Mostara u sarajevski garnizon.

U neposrednim pripremama za napad na položaje Vlačko, Tetrenja i epurljuga je došlo do slučajne zabune jedinica, tako da je 4. brigada izbila na polazne položaje našeg 3. i 4. bataljona. Zbog toga se odustalo od napada sa 3. i 4. bataljonom, a određena je samo 1. i 4. bataljona kao desnokrilna jedinica 4. brigadi.

Komandant bataljona, Jošo Škori, dao je zadatak 1. etu da napada Ceprljugu (k-972). Sje am se da je tad re eno da napad i možda ne e uspjeti bez prethodne artiljerijske pripreme. Ipak, naša mržnja i upornost su pobijedile, pa je odluka bila — napasti.

U napad smo krenuli danju pod zaštitom nekoliko teških mitraljeza »breda«. eta se u strelja kom stroju sporo spuštala niz snježne, žbunovite i kamenite strmine. Bili smo odmah primije eni. Po nama je osuta neprecizna artiljerijska i minobaca ka vatra, ali gubitaka nije bilo. U jednom momentu smo ak pomislili da je neprijatelj napustio položaje jer se pritajio, tako da nije ispalio ni jedan metak.

No, kada smo prišli sasvim blizu na nas je otvorena uraganska frontalna i unakrsna vatra, pa smo bili primorani potražiti zaklon. Odlu ili smo se na istovremeni juriš ete, kako bismo izbjegli unakrsnu vatru koja nam je zadavala problema, ali dobro utvr en i naoružan neprijatelj je naš juriš zaustavio, te su pale i prve žrtve. Ponavljali smo nekoliko uzastopnih juriša uz poklike: »Naprijed, drugovi!«, »Naprijed, skojevci!«, »Naprijed, komunisti!«. Ali, naši pokušaji su ostali bez uspjeha. U jednom trenutku komesar ete Blaji Stipe je, vidjevši gubitke i neuspjeh, odlu io da sam, bez i ije suglasnosti, likvidira bunker koji nas je najviše ometao. I pored povika da se vrati, Stipe je puze i kroz snijeg prišao bunkeru, ali ga je neprijateljski puškomitraljezac primijetio i osuo rafal. Blaji je ostao na snijegu teško ranjen. Odlu io sam da krenem i da ga sam izvu em. Puze i kroz snijeg potrbuške, prišao sam mu, uzeo automat, uhvatio ga za noge i puze i unazad izvukao koliko-toliko u zaklon. No, i sam sam bio nepažljiv izloživši se malo više neprijateljskom strelcu, te sam i ja bio ranjen. Metak je ušao na gornji dio grudi i izbio na le a. Tako je eta pored mnogobrojnih poginulih i ranjenih ostala i bez komesara i komandira. Dalju komandu je preuzeo Hrvoje Mimica, a dužnost komesara Ante Nižeti . Na veliku sre u boraca i ete, dok su izvla ili sve nas ranjene, kurir komande bataljona je donio pismenu poruku da odustanemo od daljnjeg napada i da se u toku no i priklju imo našoj jedinici.

Kada sam se poslije lije enja vratio u jedinicu, saznao sam da je kasnije akcija na ove tri kote uspješno izvedena i da su to, uz artiljerijsku pripremu, izvele 4. brigada i itava naša 2. dalmatinska.

U ovim borbama svi borci ete su pokazali veliku upornost i hrabrost u želji za uspjehom. Drugarstvo u pružanju pomo i ranjenim borcima je bilo nesebi no. Ipak, mogao bih, možda u junaštvu, izdvojiti neke drugove: zamjenika komesara ete Nižeti Antu, zamjenika komandira ete Mimica Hrvoju, komandira 1. voda uji Iliju, komandira 3. voda Medi Gojka, vodnog delegata Vlaji Dušana i borca Kurtin Martina.

Stipe Samohod

OD MOSTARA DO JABLANCA

Dok su se vodile posljednje borbe za Mostar, 2. bataljon se nalazio na položaju s. Vrđi iznad Drežnice. Odmah nakon oslobo enja Mostara primljeno je nare enje od štaba brigade da bataljon krene za Široki Brijeg.

Po dolasku u Široki Brijeg upoznati smo sa Zapovješ u štaba 9. dalmatinske divizije da se naša brigada razmjesti na prostoru Kosovo Polje—Knin. Iz Širokog Brijega jedinice su krenule u pravcu Trilja i Sinja, a 2. bataljon prevožen je kamionima do Trilja. U Trilju je most preko r. Cetine bio srušen i jedinice su krenule pješke do Sinja. Naveer (16. 2. 1945. godine), štabovi bataljona su pozvani na veeru kod roditelja našeg komandanta brigade — druga Bruna Vuleti a.

Sutradan krenuli su vozom za Split. Bilo je veliko zadovoljstvo boraca, a posebno Splitana, što nakon svoga odlaska iz Splita prvi put ponovo dolaze da se sretnu sa svojimima. Graani Splita bili su obavješteni da dolaze borci 2. dalmatinske proleterske brigade, pa su im pripremili veli anstven do ek. Borci brigade po bataljonima su prošli obalom Splita u strojevom koraku pozdravljeni i posipani cvije em gra ana Splita.

Za preno ište 2. bataljona odre ena je Osnovna škola u predjelu Manuša. Sutradan je ponovljen marš do predgra a i vozom do Klisa. Na Klisu smo ostali nekoliko dana, što nam je omogulo da se sredimo i odmorimo od napornih borbi za oslobo enje Mostara. Iz Klisa smo ponovo krenuli pješke u Solin i vozom dalje u pravcu Drniša.

Dolaskom u Drniš bataljoni su se razmjestili u okolna sela, a 2. bataljon je smješten u s. Siveri , gdje je ostao nekoliko dana, pa smo i taj predah iskoristili za obuku jedinice.

Dok sam s bataljonom boravio u Siveri u, zamolio sam komandanta brigade, druga Bruna Vuleti a, da mi omogu i da posjetim na kratko vrijeme svoje u s. Orli u (12 km od Siveri a), koje nisam vidio od maja 1942. godine. Mojoj molbi je udovoljeno.

Sutradan smo krenuli u pravcu Bribirske Mostine—Islam Latinski i Gr ki, i razmjestili se na prostoru nekadašnje kule Jankovi Stojana. U samu kulu smjestio se štab bataljona s prištapskim jedinicama; ete su razmještene po seoskim ku ama u neposrednoj blizini. Koristili smo se svakom prilikom da za vrijeme odmora dotjeramo opremu i naoružanje. Kad su to prilike dozvoljavale izvodili smo i obuku, te s narodom održavali razne priredbe i igranke. 27. 3. 1945. godine uslijedio je pokret za Novigrad, gdje je štab brigade izvršio smotru bataljona. Istu no brodovima smo krenuli u pravcu Posedarja i iskricali se u Bari Dragi. Daljnje pokrete vršili smo opreznije, jer smo došli na teren gdje se nalazio neprijatelj.

Iz Bari Drage nastupali smo u pravcu Lukovo-Šugarje, odakle su ustaše pobjegli im su osjetili da dolaze proleter i. Sada se neprijatelj povukao u s. Konjsko i s. Sušanj, koje je odlu io uporno braniti, ali nije mogao odoljevati napadima 2. i 3. bataljona. Kasno naveer oslobo eno je Konjsko i Sušanj i B. Oštarije. Tako je neprijatelj bio protjeran iz ovih mjesta i odstupio u pravcu Karlobaga. 2. bataljon je kasno no u krenuo u pravcu Karlobaga i oslobodio ga uz pomo drugih jedinica. Tada su naše jedinice u stopu gonile neprijatelja u pravcu Jablanca. 2. bataljon je zastao ispred Jablanca da predahne. Nije bilo odmora jer je u toku no i stigla Zapovijest od štaba brigade da 2. bataljon napadne neprijatelja iznad Jablanca na artiljerijske položaje i protjera ga u pravcu Jurjeva i Senja. U samu zoru doveden je jedan njema ki oficir i jedan

Smotra Brigade u Novigradu, 27 marta 1945. godine

vojnici, koji su nam saopili da posada topova nema teškog automatskog oružja, već samo automate i, ako ih »oštro napadnemo«, sigurno će se predati.

Napad na položaje neprijatelja, sjeverno od mjesta Jablanca, 2. bataljon je otpočeo u osam sati. Uz upornu borbu uspio je ovladati artiljerijskim položajima neprijatelja i do jedanaest sati potisnuo Nijemce u pravcu Jurijevo—Senj. Blagovremeno smo uputili u zasjedu jednu četvu, na putu koji vodi za Jurijevo i Senj da bi iz pozadine sačekala Nijemce u povlačenju i u toj borbi smo zarobili preko 100 Nijemaca. Tako je borba za Jablanac otpočela i završila 8. aprila 1945. godine. Drugi bataljon je i dalje ostao na položajima prema Jurijevu i Senju. Ispred Jurijeva smo se susreli s borcima 1. dalmatinske brigade. To je bio susret dalmatinskih proletera, a rastali smo se s njima na Ozrenu u isto noć Bosni u ljeto 1943. godine, kada su oni krenuli za Dalmaciju.

I ja sam se tih dana oprostio od svog 2. bataljona i pošao na novu dužnost.

Tode olovi

AUTOMATICARI DRUGE DALMATINSKE

Četa automatičara osnovana je u Novigradu prilikom reorganizacije brigade, kada je ukinut četvrti bataljon.

U sastav čete ušlo je oko 100 biranih boraca i rukovodilaca. Gotovo čitav borački i oficirski sastav bio je u članstvu SKOJ-a ili Komunističke partije. Pretežno su to bili mladi ljudi stari oko 20 godina, koji su u brigadu stupili krajem 1944. godine. Četu su vodili »stari« borci koji su prošli kroz teške bitke i stekli ogromno ratno iskustvo.

U Novigradu, gdje je eta ro ena, položena je zakletva. Prije nego što emo krenuti u nove bitke razgovaramo o onima što su ostale iza nas. Zaklju ujemo da nijesu bile lake. Ve ina nas je u borbama u Boki Kotorskoj »polagala« osnove iz borbene obuke. Tu smo doživjeli svoje prvo vatreno krštenje. Tu smo u ili gladovati, strahovati, tu smo u ili ratovati, a zatim u borbama oko Širokog Brijega i Mostara. U ili smo podnositi strahovitu hladno u i pješa iti po dubokom sniježnom bespu u.

Iz Novigrada kona no kre emo u susret novim bitkama. Datum: 2. travnja 1945. god. Predvo eni komandrom Paškom Cvitanovi em i komesarom Ilijom uji em idemo prema Karlobagu. Drugi i Tre i bataljon brigade dobili su zadatak da interveniraju na relaciji Karlobag—Sušanj—Konjsko—Baške Oštarije. I mi se penjemo Velebitom u tom pravcu. Uvjeti užasno teški. Susnježica. Zima je. Uz mitraljeze na rame-nima nosimo sanduke municije. Teren strm. Oštro kamenje cijepa obu u. Naši bataljoni koriste i maglu privukli se neprijatelju i potisnuli ga. Borba je bila kratka, mi u njoj nijesmo stigli sudjelovati. Zadatak je time bio izvršen.

Vra amo se u Jablanac. Veselimo se moru. Obala nam je draža. Na moru je ljepše i poginuti. Na to, uostalom, puno ne mislimo. Mladi smo i zdravi. Tek se po injemo radovati životu. Nekoga e metak i zasko iti, ali. . . Jablanac je valjalo zauzeti.

Ukrcali smo se u manje brodice. More nije bilo mnogo nemirno. Artiljerija s Raba pratila je naš put, ali gubitaka nije bilo.

S nama su išla dva bataljona i dodijeljena baterija topova. Umorili smo se penju i uz strminu. Lopar emo napadati mi i prvi bataljon. Automati ari su krenuli uz more. Nijemci su nas ga ali mitraljezi-ma. Osobito opasan bio je prijelaz preko jednog mosti a. Obru oko baterije sve smo više stezali. Došli smo do nekih hotela i krenuli vinogradima prema topovima. Cetverocijevni flak prikovao nas je za zemlju. Sre om, zaklonili smo se za me e vinograda. Po pucnjima osje amo da su borci Prvog bataljona blizu. Po vezi stiže zapovijed: Juriš! Nakon oštrog i kratkog okršaja pred nas izlaze Nijemci podignutih ruku, kao i pripadnici nekakve »Plave divizije«. Vodimo zarobljenike, narod nas oduševljeno pozdravlja, donosi vino i asti. Me u zarobljenicima našao se i komandant Lopara.

Za smjele i uspješne borbene pothvate štab brigade pohvalio je etu automati ara i I bataljon.

Na Rabu smo ostali nekoliko dana. U luci smo susreli broдове kraljevske mornarice. Munje iz naših o iju sijevala su prema njima. Pro ulo se da bi nas oni trebali pratiti u daljnjim akcijama. Nastalo je negodovanje. Naše vojno i politi ko rukovodstvo energi no je otklonilo takvu mogu nost.

Automati ari idu s Drugim bataljonom. Iskrcali smo se u uvali Koroma na 19. travnja u 23.30 sati. Artiljerija nas nije ga ala. Nijemci nijesu mogli ni sanjati da emo tako brzo napredovati. Potpuno smo ih iznenadili.

Mi smo usiljenim maršem krenuli prema gradu Cresu. U prethodnici je bio Drugi bataljon. Do Cresa je trebalo pre i 20 km. 20. travnja oko 4 sata ujutro u susret našoj jedinici naišao je njema ki kamion sa prikolicom. Vozio je municiju, hranu i gorivo posadi na Lošinju. Pratlja od

8 vojnika poubijana je ili zarobljena. U kontakt s neprijateljem smo došli, ali telefonske veze su bile prekinute i komandi Cresa nitko nije mogao javiti da smo se iskrkali.

Uzbu eni smo. Na otoku smo koji je godinama amio pod tu inskim jarmom. Drugi bataljon se odvaja od nas, zaobilazi grad sa sjevera i sjeverozapada. Automati ari idu s južne strane. Grad nam je kao na dlanu. U prostranoj luci samo dvije njema ke torpiljarke, na otoku veliki broj neprijateljskih vojnika. Bili su do zuba naoružani. Zora je po ela rudjeti, a faktor iznena enja ini se da je potpun. Potvrdili su nam to slijede i doga aji. Za uli smo, naime, limenu glazbu. Prvo Nijemci, a zatim Talijani uz po asnu etu vješali su svoje zastave na rivi. Nijesu slutili da e za svega nekoliko sati zastave biti skinute, a oni zarobljeni ili ubijeni.

Postajemo nervozni. Nervozu poja ava jedna okolnost. Vidimo na suprotnoj strani od nas kolonu Drugog bataljona koja zaobilazi grad, ali vidimo i oja anu patrolu njema kih vojnika koja ide ususret našoj koloni. Jedni za druge ne znaju, a mi im ne možemo javiti da se pripreme za neo ekivani susret. Najgore je to što e se prije nego što se željelo otkriti da smo na prilazima gradu, pa e izostati potpuno iznena enje. Ali što se može. U ratu je sve mogu e.

Iza okuke su elile su se dvije kolone. Vojnici su poplegli i pripucali. Nijemci su se dali u bijeg, a naši požurili na polazne položaje. Proradio je garnizonski alarmni sistem. One dvije torpiljarke po ele su odvezivati cime i uputile se prema izlazu iz luke. Naši artiljerci bezuspješno su ih ga ali. Pucali su na njih i automati ari, ali brodovi su bili suviše daleko da bi ih mogli pogoditi.

Komandir Paško izdaje nalog: tr e i u grad! U prvim redovima je itava komanda ete. Talijanska okupacija otoka stimulirala je našu borbenost. Sjurili smo se do prvih maslinika i gradskih ku a kao vikor i neo ekivano upali u kišu ognja i elika. Višecijevni flakovi rigali su smrt. Bijele »leptiri e« prolazile su tik do naših tijela, po nama su padale vatrom iz oružja pokidane maslinove gran ice.

Drugi bataljon prihvatio je borbu. Time nam je uvelike olakšao položaj. Po eli smo energije nije. Ve vodimo prave uli ne borbe. Puca sa svih strana. ini nam se da smo se izmiješali s neprijateljem. Osvajamo ku u po ku u. Artiljerija nam nije mogla ništa pomo i, zbog toga su protivkolci dolazili u prvu borbenu liniju.

Mitraljesci Antun Mati evi , Milivoj Buratovi , Ivo Vuleti i drugi automati ari sje aju se bitke za Cres. Spominju borca Kurana iz okolice Metkovi a, koji je jedini od automati ara tu poginuo. Dobio je metak u le a iz ku e koju smo zaobišli. Nijemci su, to je znano, pojedine ku e pretvarali u mitraljeska gnijezda, neosvojive tvr ave. S prozora su po nama praskale i bombe.

U jednoj grupi uz Mati evi a našao se uro Boškovi zajedno s komandrom i komesarom ete. Dok su se svi zajedno kretali jednom uskom ulicom zarobili su dva njema ka vojnika. Nakon toga susreli su se s dva njema ka oficira. Na glavama su imali šljemove, za opasa ima revolvere i »hangranate«. Naša grupa je bila spremnija. Oni su digli ruke u zrak. Tobože, predaju se. Komandir Paško uzeo je mitraljez od Mati evi a. Zaglavio mu se parabelum. Naredio je Božovi u da razoruža Nijemce. On i komesar uji držali su oficire na nišanu. Kad je Božovi

htio uzeti revolver prvom oficiru ovaj ga je udario i potegao ruku prema revolveru. Stari ratnici nijesu se dali iznenaditi. Ni drugi oficir nije uspio upotrebiti oružje. Iako je postojala realna opasnost da strada i naš drug Božovi, zahvaljuju i preciznosti oružja do toga nije došlo.

Neprijatelj se žilavo branio. U borbi su se uklju ili i talijanski crnokošuljaši. Na njih smo imali poseban »pik«. Zbog Istre, Cresa, Lastova, Rijeke . . . Nijesmo im ostajali dužni. Vadili smo ih kao ma i e iz podruma. Komandant brigade Bruno Vuleti brižno je pratio tok bitke. Išao je i u prve borbene linije. Ve kad se bitka za grad približavala kraju u nekoliko ulica nitko nije smio pristupiti. Mitraljeski rafali sjekli su kao britva. Oni su sijevali iz bunkera, koji su branili njema ku »Orskomandaturu«. Jedan »šarac«, jedna ulica. Naš komandant se sam htio uvjeriti može li se ikako pristupiti bunkeru. Pri tom pokušaju o evici kažu da je jedva ostao itav, jer je itav rafal bljesnuo oko njega. Tek nakon što je naredio da se dogura protivkolac, bunker je neutraliziran i grad je postao slobodan. Ostala je još samo školska ili neka druga ve a zgrada. Otpor iz nje skršen je kasno u no i nakon ubita ne minobaca ke Kanonade. Naša eta zarobila je sedamdesetak Nijemaca. Ovog puta dobila je pohvalu od štaba 9. divizije. Obavila je zna ajne borbene zadatke uz minimalni gubitak. Tu smo se rastali od komandanta Vuleti a, koji je za nas mla e borce bio simbol hrabrosti,

Dvadeset etvrto g travnja u 23 sata u luci Beli ukrcali su se na brodo ve naše mornarice 3. bataljon i izvi a ka eta. Oni su se iskrcali u istarskoj luci Brse 25. travnja u 5 sati ujutro, i tako omogu ili drugim dijelovima brigade da se prebace u Istru.

Automati ari su bili ukrcani na dvije trabakule.

Motori brek u, obala je sve bliže. San ne može nadvladati umor. O i su nam široko otvorene. ujemo po koju topovsku granatu. Obalna artiljerija je na ovom regionu ina e veoma jaka, jer su Nijemci tu o ekivali iskrcavanje saveznika. Odbrojavanje je po elo. Oružje je u ruci. Iska emo na kopno. Netko se mimo volje okupa u moru. Otpora nema. Oko srca nam je toplo. Neopisiva radost miješa se s melankolijom. Kako je lijepa naša Istra!

Vrtovi obra eni. Trava visoka i zelena. Miriše trešnjin cvijet. Po asfaltnoj cesti fašisti ke parole. Nazorovi stihovi motaju nam se po glavi: »Istro moja tužna, sirotice pusta . . .« U srcu gor ina i revolt. Spremni smo jurišati na nebo, napeti smo kao puške, omamljeni.

Iz tog polusna probudiše nas glasovi mještana. Zure prema nama. Pozdravljaju nas i obavještavaju kako im je upravo jedna crnokošuljaška patrola pokrala kokoši. Upozoravaju nas da prije Lovrana postoji njihova kasarna. Stariji ovjek pokazuje nam hrvatsku zastavu. Kaže da ju je držao na skrovitom mjestu i da e odmah na nju prišiti petokraku.

eta automati ara kre e uz obalu. Prethodnica je glavnina snaga brigade. Prvi i Drugi bataljon idu u istom pravcu prema Lovranu i Opatiji, Tre i osigurava lijevi bok. Pred nama su teške borbe, i jaki neprijatelj. Oko Rijeke topovska kanonada. Idemo u koloni po jedan. Cesta je minirana i valja biti pažljiv.

O i su nam pune ljepote, srce prepuno radosti. Skoro zaboravljamo na rat, na saznanje da su Nijemci pred nama. Prenuli su nas fijuci metaka iznad naših glava. Neposredno pred nama je selo Medveje i u

njemu fašisti ka kasarna. »Sad emo mi« — u šali dobacuje mitraljezac Mati evi, vrsto drže i »šarca«.

Uraganska vatra iz oko 70 automatskih oružja sruila se u prozore, otvore bunkera i vrata kasarne. Nijemci su bježali kao miševi. Dio ih je pobijen, dio natjeran u bijeg.

Tr ali smo za njima kao za ze evima. Prvi bataljon je jurio za nama tr e im korakom. Mi se nijesmo dali prete i. Slijedili smo ubita ni tempo Paška i Ilije. Nijemci su na prilazima Lovranu zastajkivali i otvarali kratkotrajnu mitraljesku vatru, ali su poslije našeg odgovora bježali. Dakle, tr e i smo zauzeli Lovran i doprli do I i a.

Stigli smo da jednog brežuljka ispod kojeg je prolazila cesta za Opatiju. Tu su i drveni topovi, koji su služili kao varka za avione. Jedva smo se micali od umora, pa smo se smjestili u jednu napuštenu vilu ispod brežuljka. Raskomodili smo se i opustili. Netko je po eo spavati, netko jeo, drugi su promatrali okoliš. Tko je u tim trenucima mislio da emo se uskoro na i u kriti noj situaciji?

Smjestili smo se, u stvari, ispod glavnog njema kog utvr enja I i i. Brzo smo napredovali i o toj opasnosti nije nas nitko mogao pravovremeno obavijestiti. Borci koji su promatrali okoliš primijetili su kako se s vremena na vrijeme preko ceste nasuprot nama prebacuje jedan po jedan njema ki vojnik. Jedan je uzviknuo: »Drugovi, top ispod ceste! Maskiran mrežom!«

Dok smo žurili do prozora zbio se novi šok: Nijemci su na okuku dogurali protivtenkovski top i prvim metkom pogodili krov naše vile. Uši su nam zaglušile od eksplozije. Potr ali smo vani. Baca sa obližnjeg utvr enog brežuljka »sadio« je granate ispred zgrade, dok je flak ga ao one koji su bježali preko ceste. Da opasnost bude potpuna cestom prema nama grmio je tenk nalik »Tigru«. Posljednji borci uspjeli su se prebaciti preko ceste prije njegovog dolaska.

Nekolicina nas se sklonila nedaleko od ceste. S obzirom na opasnost imali smo male gubitke. Jedino je stradao postolar iz Dubrovnika Lufi. Flak ga je ranio u noge. Ostao je na cesti. Nismo mu uspjeli pomo i. »Tigar« nas je prešao, došao je do prve raskrsnice i pucao u pravcu naših položaja. Onda se vratio, zaustavio se kod ranjenog Lufija, ukrcao ga i odmaglio. Naš borac ipak je ostao živ.

U borbu je uveden Prvi bataljon. Neprijateljsko utvr enje odlu no je i žilavo branjeno, ali odlu no je bilo i nastojanje naše komande da se utvr enje zauzme. Ni ponovljeni napadi nijesu uspjeli. Onda su u bitku uvedene sve snage i uz pomo artiljerije uporište je likvidirano. Naši borci uskakali su u utvr enje preko »štramaca« postavljenih na bodljikavu žicu. Artiljerci su prethodno sa hotelskih krovova u Lovranu g ali betonske bunkere.

Poslije našeg prodora neprijatelju je prijetilo okruženje, pa je po ja ao obranu na pravcu Volosko—Rukavac.

Bitka za Rijeku je strašna. Puca se iz svih vrsta oružja. Po no i je situacija još strašnija. Sve gori. Može li u tom paklu itko preživjeti? Automati ari su ve prvog dana »izvidjeli« teren. Spustili su se u blizinu Rukavca, glavne odstupnice u bici za Rijeku. Ako bi Rukavac pao, to bi ugrozilo izvla enje velikih neprijateljskih snaga iz Rijeke. Pristup utvr-

enju bio je veoma nepogodan. Spuštali smo se niz sasvim prorije enu šumu. Morali smo pro i cestu i most preko željezni ke pruge. Mitraljeski rafali sa zvonika, iz bunkera i s prozora školske zgrade kosili su sve pred sobom, baca i su rigali ubita nu vatru, a topovske granate iz pravca Rijeke tempirane da pucaju na dvadesetak metara iznad naših glava lomile su granje stabala.

Došli smo do ceste. Nitko nas nije napadao. Nijesu pucali ni topovi, ni baca i. Nijemci, o ito, nijesu htjeli odavati poziciju vatrenih oružja. Tek nakon nekoliko vremena za ulo se nekoliko pucnjeva. Lijevo smo primijetili neku strku. Bolni ar je hitao u pravcu jednog borca. Jedan metak pogodio je u prsa Manjka Radi a, stasitog i divnog mladi a iz konavoskog sela Popovi i. Svima nam ga je bilo neizmjereno žao.

Posadu utvrde uznemirili smo još jednom po danu. Ovaj put do e-kala nas je artiljerijska, minobaca ka i mitraljeska vatra. Pripucali smo i povukli se. Naša komanda se tada odlu ila za no ni napad. Lakše se neprijatelju piivu i. Krenuli smo uobi ajenim putem. No prije naša straža zarobila je jednog njema kog izvi a a. Izvi ali smo mi i oni, postavljali mrtve straže, slali patrole. Prešli smo cestu i most preko pruge i pripremali se za napad kad smo uli tihe naredbe na njema kom jeziku: »Forverc, forverc«.

Zastali smo. S lijeve strane neki šumovi, s desne tako er. Situacija traži krajnji oprez. Sve pokazuje da Nijemci pripremaju neku zamku. Glasovi i šumovi uju se sa svih strana. Ali partizane nije lako nadmudriti. Hitno su upu eni kuriri da obznane povla enje. Što prije s položaja! I baš u trenutku kad je i posljednji borac prešao cestu na putu za privremeni logor, Nijemci su zatvorili obru . Kad su uvidjeli da su ostali bez »lovine«, za nama su osuli bjesomu nu vatru iz flakova, topova i mitraljeza, ali bez ikakvog efekta.

Kurir iz pravca Rijeke predaje hitnu poruku našoj komandi. Javlja da se prema Matuljama kre e ve a kolona Nijemaca. Morali smo u trku zauzeti jednu uzvisinu prije neprijatelja. U tome smo uspjeli. Stigli smo prije i dugim mitraljeskim rafalima dali do znanja koloni ispod nas da ne e lako pro i. U stvari, pomogli smo nekoj nama nepoznatoj našoj jedinici koja je tu zaustavila Nijemce. U bici za Rukavac automati ari su potvrdili da su elitna jedinica.

Vremena za odmor nije bilo. Automati ari su krenuli ususret Ilirskoj bistrici u kojoj su se vodile žestoke bitke.

Borbe smo vodili nakon kapitulacije Njema ke, dakle kad je rat završio. Imali smo tri okršaja. Ispod sela u kojemu smo bili smješteni ranim jutrom primije ena je manja grupa Nijemaca. Poslije kra e borbe lanovi te grupe izgubili su se u gustoj šumi. Nekoliko sati nakon toga, kad se ve dobrano razdanilo, stražar je primijetio grupu njema kih oficira kako idu ispod sela u pravcu Trsta. Reagiralo se munjevito.

U potjeri je sudjelovala gotovo itava eta. Nijemci su prema nama pucali dum-dum mecima. Dobro su se maskirali. Sa ekivali su nas na bližoj udaljenosti i zatim pucali. Za sobom su ostavljali stvari, koje nijesu mogli nositi. U toj ne dugoj ali oštroj bici stradao je naš drug Ivo Kova- evi iz Konavala. Umro je na pragu slobode u cvijetu mladosti. Umro je kad je trebao po eti živjeti.

Prebiremo šumu i tražimo ubojice. Nekoliko smo ih uhvatili, nekolicinu stjerali u jednu dolinu kroz koju je prolazila cesta. Komandir nekog artiljerijskog divizionara i njegov voza motorbicikla imali su nesreću da nabasaju baš na one koje smo mi gonili. Zloinci ne znaju ništa drugo nego praviti zloine. Uхватili su obojicu i zaklali. Kaznu su, me utim, platili i koljači.

Vratili smo se u selo i polegli. Inilo nam se da o i još nijesmo sklopili kad je podignuta uzbuna. U selo je dogalopirao jahač na bijelom konju i panično saopćio da se prema selu kreće nepregledna kolona Nijemaca. Kaže da se ne vidi njen početak ni kraj. U isto vrijeme kroz selo po eše nailaziti kola sa ženama i djecom bježećim pred kolonom.

Ona je zauzela položaj iznad šumice u koju je ušlo i oboje kolone. Kraj kolone uspjeli smo vidjeti i mi. Komandir Paško odredjuje jednu desetinu da izvidi neprijateljski položaj i napadne kolonu. Ostatak i te ostao je u zaštitnici. Šuma u kojoj se skrivaju Nijemci mogla se tu i iz mitraljeza, koji su štitili desetinu. Jednog civila uzeli smo za vodiča. Taj naš izvidnik primijetio je da je ispod jednog stabla jedan stražar legao, a da se drugi sprema leći.

Prije šumice je široka livada. Potpuno smo nezaštićeni. Idemo kroz gustu travu prošaranu raznobojnim cvijećem. Oprezni smo toliko koliko nam situacija dozvoljava. Prsi su nam nezaštićene. Naš streljački stroj s oružjem na gotovo približava se ivici šume. Naprežemo oči i ništa ne vidimo. Najednput stabla mlade šume po eše se micati. Netko bježi. Oružje je progovorilo. Rafali »šaraca« i strojnica sijeku vrške grana. Vatra je veoma snažna. Oglasila se i naša zaštitnica. Meci fiju u iznad nas u pravcu brežuljka. To nije dugo trajalo. Onda smo ugledali prvu bijelu zastavu. Gotovo je! Nijemci se pojavljuju podignutih ruku i s bijelim zastavama. Neki sobom nose oružje. Postrojavamo ih, oko 80 ih je. Stigao je i ostatak naše i te, odmah zatim i jedan bataljon. Zarobljenike smo predali našem bataljonu, a mi smo pošli na po inak.

To je bila posljednja borba i te automatičara, koja je svoj kratki borbeni put uspješno okončala, a imala 3 mrtva borca i nekoliko ranjenih. To je bila jedinica mladosti, odlično naoružana i prilično obučena u dotadašnjim borbama, jedinica svjesnih boraca i prekaljenih rukovodilaca i te. Dvojicu ipak valja posebno istaknuti: komandira Paška Cvitanovića i komesara Iliju Vujića. Paško, ribar iz Velog Iža, SKOJEVAC od 1941. godine, rođen 1923. god., komesar Ilija Vujić, rođen 1926. god., Kninjanin, SKOJEVAC od 1941. god., obojica i članovi Komunističke partije.

Paško je bio eksplozivno, neustrašivo, domišljat s razvijenim osjećajem za iznenadne akcije. Imao je nevjerojatno brze reflekse, krasila ga je snalažljivost i odlučnost. Ilija je, uz odlike hrabrog borca s Neretve i Sutjeske, imao kao komesar izoštrene i druge osobine: smirenost, pravednost, principijelnost. Bio je vršnjak većini boraca, ali brinuo se o njima kao da im je roditelj. Slika njihove kvalitete bio je i ostali komandni kadar i te — takva je bila i te AUTOMATIČARA.

Miško Konjevod

BORBA NA KARLOBAGU

U borbama za osloboenje Karlobaga nalazila sam se u brigadnoj sanitetskoj prihvatnici. Ranjenici nam nisu svi upuivani, ve su otpremani i u brigadnu bolnicu mada smo bili blizu jedni drugima. Kada je 2. bataljon vodio teške borbe za osloboenje Karlobaga bilo je dosta mrtvih i ranjenih. Toga dana je poginuo i p. poruik Stipe Romac, zamjenik komandanta 3. bataljona. Bila je organizirana sahrana za drugove i Stipe je sahranjen u brigadnoj prihvatnici uz dostojan ispraaj kao i ostali. Sahrana je bila veoma dirljiva i popraena suzama. Li no sam nosila vijenac s ostalim drugaricama iz prihvatnice. Oproštaj sa Stipom mi je ostao duboko urezan i podsjetio me je na poneku sahranu u Centralnoj bolnici još dok sam bila u Grmeu. Na ovoj sahrani je netko, koliko se sjeam, i govorio. Stipe je izgledao kao da je zaspao, onako kršan i mlad u oficirskoj uniformi koja mu je jako lijepo ctajala.

Poslije osloboenja podvelebitskog kanala prešli smo na otoke, gdje smo takoer imali gubitaka. Brigada je dobila za popunu borce s Kosova. Kada bi netko od tih boraca poginuo ostali mladi borci bi se okupili i prosto naricali i kukali, a što se ranije nije dogaalo u našoj jedinici. Naši stari borci su uvijek stoiski podnosili i najteže gubitke, pa nam je to njihovo zapomaganje smetalo. Ipak smo ih hrabрили i tješili, govore i da smo mi izgubili mnogo najmilijih, kako bliskih roaka i brae i sestara, tako i dobre drugove, koji su ginuli sve bolji od boljega, da je rat takav i da se svaka sloboda skupo plaća.

U Opatiji smo proslavili 1. maj — dan rada. Tom prilikom je održan zbor uz prigodan govor a kojemu su prisustvovali i rukovodioci koji nisu bili na borbenim položajima. U Opatiji i u neposrednoj blizini nalazila se brigadna bolnica i brigadna prihvatnica. Tih dana je poginuo potporuik Pero Petri iz Splita. Njega su takoer donijeli u brigadnu prihvatnicu da se sahrani. Pero Petri i Jela Gizdi su sklopili brak u toku boravka brigade u Splitu i Klisu, pa je Jela održala oproštajno slovo nad svojim suprugom i našim dragim drugom. Pero Petri je došao u našu brigadu iz neke crnogorske jedinice u oktobru 1944. Došao je s nama kada smo završili sanitetski kurs u Gornjem Polju kod Nikšića i brigadu našli u Herceg Novom.

U ovim završnim operacijama naša brigada je imala dosta gubitaka, a naroito je imala dosta ranjenih. Na tlu Istre narod nas je oduševljeno doekao. Omladina i žene su nam nudili svoju pomoć oko zbrinjavanja ranjenika, u pranju zavoja i ostalih poslova u bolnici. Omladina je dolazila u kolonama i sa zastavama u rukama. Pjevali su i radovali se slobodi, a za njih posebno, jer su godinama proveli pod tuom vlašću i odvojeni od matice zemlje. Jednom prilikom došla je veća kolona omladine sa zastavom na čelu, a kako je tu bilo dosta zarobljenika (njemačkih vojnika i kvislinga) mahali su zastavama iznad njihovih glava. Narod nas je svugdje lijepo doekivao.

Doek u Istri me je podsjetio na moj rodni Podgrme, koji sam bila davno napustila. Neposredno pred kraj rata ponovno sam otišla u 1. bataljon za referenta saniteta i ušla u osloboeni Trst sa svojim 1. bataljonom u koji sam najprije i došla.

U mom sanitetskom vodu su bili sve borci s Kosova. Za razliku od onog njihovog ranijeg tužnog naricanja kada im netko pogine, sada su bili vrsti, vrijedni i poslušni.

Koviljka Marjanovi

BORBE NA RABU I CRESU

Nakon zauzimanja Jablanca ostali smo u njemu etiri dana na odmoru. 11. travnja, kasno u noć, ukrkali smo se na jedan brod i uputili se na otok Rab. 1. bataljon dobio je zadatak da poslije iskrcavanja likvidira rt Lopara.

Rano ujutro iskrcali smo se na dosta nepristupa nu obalu u uvalu Crnika. Komandant bataljona Pajo Mrki dao je pravce i zadatke etama. Moja 3. eta našla se prema zadatku na desnom krilu borbenog poretka bataljona, tako da se desno krilo ete kretalo neposredno pored mora. Do ekala nas je jaka vatra iz »flakova«. Zemljište je teško prohodno i obraslo žbunjem, te je pokret bio otežan. Vod Petra Tomi a, koji je bio na desnom krilu ete, dobro se snašao i kroz vododerine obrasle u šiblje došao je do prvih rovova neprijatelja. Pored rovova, za kružnu obranu artiljerijskih položaja postavljena je bila i bodljikava žica i nagazne mine. U Tomi evom vodu bila je jedna grupa boraca iz »Vražje divizije«, koji su se predali na Jablancu, nevjerojatno dobro izvježbani u korištenju zemljišta i brzom prebacivanju, a pored toga što su bili dobro izvježbani, htjeli su da se pokažu i rehabilitiraju. Brzo su se i neprimjetno prebacili do prvog rova, u kojoj blizini je bio i otvor za ulazak kroz ži anu ogradu. Ovaj otvor im je vjerojatno služio za ulazak i izlazak do mora. Njema ki vojnici u tom prvom rovu bili su iznena eni, pa kada su vidjeli grupu partizana pred svojim rovom, a uz to dobili i poziv na njema kom jeziku da se predaju, nisu dugo oklijevali, podigli su ruke a oružje izbacili na grudobran. Tako je stvorena jedna mala breša kroz koju se brzo ubacio cio Tomi ev vod u unutrašnjost logora i »šarci« su po eli dugim rafalima da prosjecaju njema ku obranu, uzduž i popreko.

Za Tomi evim vodom brzo se unutar obrane našao i 2. vod, dok je 3. vod strelja kim strojem nastupao na svom pravcu i stigao pred ži ane prepreke. Nijemac koji se prvi predao bio je stariji ovjek, sijed, krupan, malo povijenih ramena, ali snažan i jak. Po eo je da vi e i da maše rukama. Jedan eh, koji je nešto ranije došao u partizane, znao je odli no njema ki jezik, i on mi je služio kao prevodilac, obavijestio me da Nijemac pokazuje da se ispred voda koji se našao ispred ži anih prepreka nalaze nagazne mine. Brzo sam i taj vod proveo kroz isti prolaz kuda su prošla prva dva voda. Tako se za kratko vrijeme u njema ku obranu — položaju na Loparu našla cijela 3. eta. Dok je 3. eta uspjela da se brzo privu e i ovlada prvim rovovima, dotle su 1. i 2. eta bile zasute mitraljeskom vatrom, kako smo ih mi zvali »tlakovima«, te im je pokret bio otežan.

Komandant bataljona Pajo Mrki uo io je da 3. eta uspješno napreduje pa je to njeno napredovanje htio da obezbijedi, te je jedan vod iz prate ete uputio kao podršku 3. eti. S tim vodom koji je imao i

protivoklopne puške bila je drugarica Dara Škori, zamjenik komesara prate e ete, hrabar borac, dobar drug i pametan partijski rukovodilac. Pod jakom »flakovskom« vatrom dovela je taj vod i saopila mi da ih je komandant poslao za upotrebu na vatrene toke-rovove na pravcu napada ete. Baš u to vrijeme, kada je Dara stigla, dijelovi ete ve su se probijali u neprijateljski položaj, te do upotrebe voda nije ni došlo.

Pošto se cijela eta našla unutar položaja i brzim pokretom i jakom vatrom prodirala kroz položaj, Nijemci su bili iznenađeni i nisu pružili ja i organiziraniji otpor. eta je tako re i proletjela kroz njema ki položaj. Dešavalo se da se iz borbenog poretka ete Nijemci dižu iz rovova i predaju. U inilo mi se, a u tome se nisam prevario, da Nijemaca nema manje nego što ima boraca u eti. Odmah sam odredio mjesto gdje e se sakupljati zarobljenici i odredio Milorada Vukovića, koji je poslije pogibije komesara ete Ilije Alfirevića a na Jablancu vršio dužnost komesara. Brzo se stvarao duga ki dvoredni stroj od zarobljenih njema kih vojnika.

Netko me obavijesti da dolazi neki viši oficir, pogledao sam i prepoznao potpukovnika Babina, na elnika štaba IX dalmatinske divizije. Ide sam, a za njim na stotinjak metara tr i zamjenik komesara bataljona Stevo Vujnić. Požurio sam da saznam koliko ima zarobljenih Nijemaca, te u prolazu pored zarobljenika re e mi Vuković da ih u stroju ima 116. Sretnem potpukovnika Babina te mu raportiram o postignutim rezultatima. Tom prilikom pružio mi je ruku i estitao na uspjehu. Nije se zadržavao ve je nastavio put prema Rabu.

Ubrzo je stigao i komesar bataljona Periša Branko. Baš u vrijeme kada je došao k meni, 1. i 2. eta nastupale su prema položaju. Odmah je Periša poslao kurire i naredio da ove dvije ete ne ulaze u položaj koji je bio ogra en žicom, a meni naredio da postavim stražu oko uporišta, stražu kod zarobljenika i da na jednom mjestu prikupim cjelokupnu zarobljenu vojnu opremu, zatim je dodao da mojim borcima dozvolim da zamijene cipele, odje u i drugo što im je potrebno i da im se iz skladišta dade jesti, ali da to sve bude organizirano preko etnog ekonomista. Hrane je bilo u izobilju, raznih konzervi, sira, kruha, ciboka, pića i raznovrsnih cigareta. Sve je to bilo lijepo sortirano u podzemnim skladištima. Pod zemljom je bila izgra ena i jedna prostorija s nekoliko kreveta za bolesne i ranjene, kao i prostorija za komandanta, a sve je to bilo povezano s podzemnim hodnicima. Od komandantove prostorije vodio je hodnik do osmatračnice. Vjerojatno je komandant kroz taj hodnik, koji je vodio i do obale gdje se nalazio komandantov amac, uspio da nam izmakne te ga nismo zarobili s njegovim ljudstvom.

Tako brzo ovlađivanje s uporištom Lopar, vjerojatno je i zbog toga što se komandant posade, njema ki major, u momentu naleta ete na posadu nije nalazio na svom komandnom mjestu, ve je bio pošao na izviđanje i u uporištu se vratio kada je bilo kasno da bilo što poduzme. Toga dana do pred samu no moja eta ostala je na uporištu, prikupljaju i ratni materijal, odmarala se, pila i jela, sviralo se uz harmoniku i pjevalo. Kompletirala se odjeća i obuća, birale i mijenjale puške i druga vojni ka oprema. Bio je to lijep dan i velika pobjeda bez ijednog vlastitog gubitka.

NAPAD NA CRES

Na Rabu smo se dobro odmorili, a zatim dolazi desant na Cres. 19. travnja u prvi sumrak isplovili smo iz rapske luke i uputili se prema Cresu. Vožnja brodom nije dugo trajala. Prihvatili smo se kopna u uvali Koroma no i nastavili marš prema gradu Cresu. Bio je to marš dužine oko 20 kilometara bez odmora. Rano ujutro izbili smo ispred samog Cresa. Dan je bio vedar i sunčan. Iz marševskog poretka razvili smo se u borbeni poredak. Na mirnom i blještavom moru vidjela su se tri njemačka amca. Pokušali smo ih onesposobiti, pa smo ih ga ali oružja ima iz pratećete 1. bataljona, ga ali su i iz minobacača. Prve granate po ele su bu kati u more u neposrednoj blizini amaca. Trebalo je samo malo popraviti elemente i granate bi padale pravo u cilj. Dok se pokušalo s popravkom elemenata za ga anje, dva amca su punom parom isplovila iz luke i pobjegla prema Puli, dok je jedan amac ostao i kasnije je bio zaplijenjen. Iz tog rejonakota 145 — Pregan poslije ga anja amaca 1. bataljon je nastavio pokret sjeveroisto no od Cresa prema Travnici, Dragorski i Stari Stan, nailaze i na manje neprijateljske grupe koje bi pripucale i pobjegle. Pred no 3. eta je protjerala jednu neprijateljsku grupu iz rejonakota Stari Stan i u tom rejonu zakona ila.

Sutradan bataljon je dobio zadatak da zauzme položaj obalske baterije na rtu i uvali Banja. Moja 3. eta s komandantom bataljona Mrki em pošla je iz mjesta Stari Stan jednom stazom prema Banji, dok je 2. eta, pošla sjevernije od Banje da bi Banju opkolila s te strane. Došli smo u neposrednu blizinu baterijskog položaja, ispred vanjskog osiguranja te preko mogakurira eha, koji je znao njemaki jezik, STupili u razgovor s njemakim vojnicima koji su bili u prvom rovu na koga smo naišli. Komandant Mrki saopio je kuriru što da prenese njemakom vojniku koji se nalazio u rovu, da bi ovaj to prenio komandiru baterije. Kurir je pošao bez oružja do njemakih vojnika, a zatim smo vidjeli kako je njemaki vojnik pošao k svom komandiru koji se nalazio u uvali Banja. Prvi odgovor komandira baterije bio je da se ne e predati, jer zato nema nareenje od svoje komande. Izgledalo je da nije bio obaviješten da je grad res zauzet i da mu nije poznata situacija na otoku, nije vjerojatno znao ni kolike su naše snage na položaju oko njegove baterije.

U to vrijeme pojavila se 2. eta na grebenu sjevernije od Banje, a pojava ete mogla se primijetiti i iz Banje. Ponovo šaljemokurira da prenese njemakom vojniku koji saobra s komandirombaterije, da ga upozori na našu vojsku koja se pojavila na grebenu iznad Banje i da mu saop i da je opkoljen i ako se ne preda da emo ga napasti. Sada je stigla obavijest da komandir baterije pristaje da se preda, ali prethodno da minira artiljerijska oružja.

Po tre i put odlazi pregovara s porukom ako se ne preda u roku od 20 minuta i ako minira oružja, bit emo nemilosrdni prema komandiru i njegovim vojnicima. Ubrzo je stigao odgovor da e se predati i da poziva komandanta da do e kod njega. Mrki je odluo da idemo, on kao komandant bataljona i ja kao komandir ete, prevodilac i dva puškomitrajescas pomoćnicima, svega nas sedam. eta je ostala na

položaju, raspoređena oko uporišta Banja sa zadatkom da ako uđe pucaj — borbu unutar logora, da odmah izvrši napad na položaje baterije.

Ušli smo u logor i stigli pred jednu baraku gdje nas je pred barakom sa ekao njema ki kapetan, komandir baterije i pozdravio naklonom glave. Bio je to stasit oficir, tridesetih godina elegantno obučen i dotjeran. Poslije pozdrava mašio se da skine opasa na kome je visio pištolj. Pajo mu je preko tuma rekao da ne treba skidati pištolj. Zatim nas je kapetan ljubazno pozvao da uđemo u njegovu kancelariju. Ušli smo komandant bataljona i ja s prevodiocem, a puškomitraljesci s pomoćnicima ostali su ispred barake. Sjeli smo nas trojica za kapetanov stol, prevodilac s automatom je stajao, dok je kapetanov asistent, neki mlađi podoficir, po naredbi kapetanovom poslužio nas s konjakom. Postavili smo zahtjev da kapetan naredi da se ispred barake, na jednoj zaravni, sakupi i složi cjelokupno naoružanje i sva druga vojna oprema i da se njegovi vojnici postroje. Predložili smo kapetanu da telefonom pozove svoga kolegu, koji je tada bio komandir obalske baterije, da se i on bez borbe preda, jer smo imali zadatak da zauzmemo i položaj obalske baterije na rtu Smokovac. Na taj naš prijedlog kapetan je odgovorio: »Tu vam uslugu ne mogu napraviti, ne dozvoljava mi oficirska dostojanstva i ponos da svome kolegi predložim da se preda, ja sam to uradio, ali od njega zahtijevati ili predlagati da se preda, to ne mogu uraditi.« Došli smo do sporazuma da njegova tri vojnika pođu s nama i da komandiru baterije na rtu Smokovac i objasne što se desilo u Banji. Kapetan je odredio vojnike i dao im uputstva.

Moja ekipa odmah je krenula iz Banje, a ispred nje kretala su se tri njemačka vojnika. Usput se priključila i 2. ekipa, a nad objema ekipama objedinio je komandu zamjenik komandanta bataljona poručnik Krneta. Zadatak je bio da njemački vojnici koji su išli s nama, pošto priđemo položaju baterije, pođu u logor i objasne komandiru baterije da smo opkolili položaj njegove baterije i da mu prenesu njihovu predaju u Banji, a zatim da nam javi hoće li se komandir s baterijom predati ili ne. Vrijeme je bilo oko 13 sati, poduze smo pripreme, ali za to vrijeme smo se i rasporedili. Opkolili smo položaj baterije s kopna, ostao im je slobodan prostor prema moru. Pošli smo gubiti nadu da će se vojnici vratiti, mislili smo da će im biti zabranjeno da se ponovo vrate k nama. No, vratio se jedan vojnik i donio poruku da se komandir s baterijom neće predati. Vratili smo ga natrag i ponovo poručili da ukoliko za pola sata ne javi da će se predati, da ćemo ga napasti. Nakon pola sata i pošto nije bilo odgovora, izvršili smo napad sa svih strana. Došla nas je dobro organizirana i pripremljena vatra. Gađali su nas i sa »šrapnelima«, ali ne za dugo, jer smo bili prišli toliko njihovim položajima da je i njima prijetila opasnost od »šrapnela«.

Pokušali smo više puta da s pojedinim manjim grupama upadnemo u položaj baterije. Pošto nam nije ni to uspjelo, jer su svaku točku tukli unakrsnom vatrom, a primicala se i noć, razmislili smo da ćemo u toku noći s manje gubitaka uspjeti ovladati položajem baterije. Ova naša namjera Nijemcima je išla u prilog. Napad smo obnovili u toku noći s veće im pritiskom sa zapadne strane iz rejona Merag. Jedna grupa

boraca uspjela je da upadne u prve rovove i da vatrom iz puškomitraljeza ugrozi centralni dio položaja baterije.

U isto vrijeme trebalo je ja i pritisak izvršiti i s desne strane, ali je taj pritisak izostao, izostala je dobra koordinacija između. Nijemci su to iskoristili i izvršili snažan protivnapad, te taj naš postignuti uspjeh koji smo imali na lijevom krilu, osujete i povrate izgubljeni dio položaja.

Taman smo se mogli pripremati i međusobno povezivati da bismo u najosjetljivijim slučajevima, a to je ispred zore, ponovo izvršili napad. Otkrivali smo znak za početak napada, kad se za nekoliko minuta lupa na obali. Bilo nam je jasno da su po Nijemce došli brodovi kako bi ih izvukli prema Opatiji, iako do tada nismo ništa primijetili i osjetili.

Odmah smo izvršili napad na položaj baterije i ubrzo se našli na obali, ali su se Nijemci već bili otisnuli od obale. Odmah smo i ustanovili da su artiljerijska oružja onesposobljena, nedostajali su im završnici i.

Mojoj jedinici dat je zadatak da se povuče u rejon sela Vid i da se tu odmara. Bio sam u kući jednog mještana koji me stalno oslovljavao sa: »Sinjor tenente«. U njegovoj kući i prvi put za vrijeme partizana legao sam u meku i udobnu postelju. Iako sam bio umoran i nenaspavan, nisam mogao zaspati. Uzeo sam neku kabanu — deke, legao na pod i odmah zaspa.

Toga dana u rejonu Stari Stan grupa boraca 3. jedinice primijetila je u jednom kamenjaru razapeto šatorsko krilo ispod koga su virile neke antene. Požurivši tamo, poslije kraćeg prepucavanja predala se grupa njemačkih vojnika koja je opsluživala radio-stanicu već dometa, tako smo toga dana pored ostalog plijena imali i radio-stanicu.

Sutradan, 21. travnja prije podne, zauzeli smo položaje obalske baterije u rejonu Banja, a poslije podne i noću u 21/22. travnja vodili borbu za zauzimanje položaja obalske baterije na rtu Smokovac. 22. i 23. odmarali se u rejonu Vid—Merag i Dragarski, a 24. travnja prebacili se u mjesto Beli na sjeveroistočnom dijelu otoka Cresa, a odatle 25. smo se prebacili u Mošeni kod Draga na tlo Istre.

Marko Rosandi

ICICI MORAJU PASTI

Na obali mora, između Lovrana i Opatije, ispod planine Uke nalazi se malo mjesto Ičići.

Prilikom oslobađanja otoka Raba i Cresa, koje je uspješno završila brigada, u sadejstvu naše Ratne mornarice, 1. bataljon je dobio zadatak da se 24. 4. 1945. god. prebaci sa otoka Cresa na teren Istre u rejon Mošeni kod Drage. Po dobijenom naredjenju izvršene su sve pripreme i detaljno razrađeno uputstvo za prebacivanje bataljona sa ribarskim mjestima preko mora na tlo Istre.

Bilo je to vrlo opasno i rizično prebacivanje u to vrijeme mjestima na otoku, pošto je more bilo minirano. Neprijatelj se nalazio u dobro utvrđenom mjestu Mošeni kod Draga, kojemu su kule od kamena, a bilo je

i betonskih bunkera. Zahvaljuju i veštima borcima Kvarnerskog odreda (ribarima), koji su dobili zadatak da nas prebace amcima, vesto su manevrisali kroz minska polja i hrabroš u naših proletera uspeli smo pro i kroz minska polja i sti i rano ujutro u okolinu Moš eni ke Drage. Taj put na otvorenom moru od nekoliko morskih milja u inio nam se tako dug i spor. Mislili smo da nikada ne emo sti i na onu stranu obale s obzirom na opasnost sa svih strana. Velika neizvesnost je bila u tome što amci nisu bili obezbe eni od metaka i mina, kretali se sporo, a mnogi borci nisu znali plivati.

Besprekornom disciplinom boraca i pridržavanjem uputstava iskusnih prevoznika uspeli smo da se u tišini i u najboljem redu prebacimo preko mora, a da nas neprijatelj nije primetio. Nakon iskrcavanja iz amaca u neposrednu blizinu utvr enog mesta u kome su se nalazili Nemci, štab bataljona izdaje nare enje etama da zauzmu dominiraju e položaje ispred naselja. Izvi a kim organima da uz pomo vodi a tog terena ispitaju neprijateljsko uporište. Saznajemo o stanju i smeštaju neprijatelja, njihovoj ja ini i naoružanju, utvr eno je, da je to mesto i dalje prema Voloskom branilo oko 700 neprijateljskih vojnika s 15 artiljerijskih oru a. Sa naše leve strane prema Plominu i Puli no ranije iskrcao se naš 3. bataljon koji je zatvarao pravce od Pule, gde je pretila opasnost od nema kih motorizovanih jedinica.

Ne gube i u vremenu Štab 1. bataljona doneo je odluku da se brzim i munjevitim napadom juriša na neprijatelja koji se nalazio u utvr enim kamenim ku ama i bunkerima. Nemci su bili zbunjeni i iznena eni te smo brzo zauzeli Moš eni ku Dragu. Zarobljeno je 10—15 nema kih vojnika, bilo je desetak poginulih, a ostali su se, u panici, povukli u pravcu Medveje, Lovrana i I i a, gde su imali još ja e utvr enje.

Nakon osvajanja Moš eni ke Drage, Medveje i okolnih sela, bataljon je produžio nastupanje u pravcu Lovrana, sa etom automati ara, osvaja ju i ku u po ku u u borbi sa nema kim vojnicima i jakom artiljerijskom vatrom neprijatelja. U našem naletu brzo smo osvojili i Lovran i zaposeli odgovaraju i položaj ispred jako utvr enog mesta I i a, i tu smo ekali daljnja nare enja.

Meštani Lovrana, Medveje, Moš eni ke Drage, kao i okolnih sela (koji su punih 27 godina amili pod tu im jarmom), srda no su nas do ekali i sa oduševljenjem i ovacijama klicali povicima: »Ziveli oslobodioci! Zivela sloboda! Dosta nam je bilo tu inaca«. Narod, omladina koji su tu ostali prišli su nam drugarski i prijateljski, pomagali u smeštaju i ishrani vojske, obaveštavali o neprijateljskim saradnicima, kao i bogatašima koji su sara ivali sa okupatorom i fašistima. Ve i broj izdajnika ve je pobegao u Italiju ispred NO vojske.

U našoj jedinici, za to kratko vreme u o ekivanju daljeg kretanja napred, vršena je priprema za slede e borbe. Nemci su se užurbano utvr ivali na položaju I i a, na levoj strani potoka I i a. Pored jakih kamenih zgrada, betonskih bunkera, bodljikave žice, postavljali su i nagazne mine.

U me uvremenu narod ovog kraja je u najboljoj nameri obavestio nekoliko boraca i rukovodilaca da su mnoge ulice i prilazi ku ama minirani. Kad su borci uli za ove pri e o miniranju, po eli su se opreznije kretati po Lovranu i položajima koje smo zaposeli, sve dok nismo

detaljno ispitali teren. Ispitivanjem meštana i li nim uvidom ustanovili smo da su meštani samo sumnjali i plašili se da naši borci ne bi stradali i to nije bilo ta no da su ulice i prilazi minirani.

Ovde smo izgubili u vremenu i dozvoliti neprijatelju da se još ja e utvrdi. I i i su bili dobro utvr eni i jako uporište, kao i odbrambena linija Opatije i Rijeke.

Bataljon je zaposeo desnu stranu potoka Ika i to: 1. eta držala je desnu stranu potoka do mora i deo naselja I i i; 3. eta u produžetku desnog dela potoka direktno prema utvr enim I i ima, a 2. eta u rezervi. Po dobijenom nare enju da se napada na I i e, nekoliko puta vršeni su napadi, ali bez uspeha. Nemci su tukli iz betonskih bunkera i kamenih ku a svim mogu im oružjem i jakom artiljerijskom vatrom i nisu žalili municiju.

Komandant 9. divizije Ljubo Truta i komesar divizije Ilija Radakovi , poslali su nam depešu u vidu nare enja:

»I i i moraju pasti za 15 minuta!«.

Ovaj vrlo važan i odgovoran zadatak štab 1. bataljona shvatio je najozbiljnije i najsvesnije. Hitno smo pristupili pripremi za napad. Stupa se u vezu sa etom automati ara i sa našom artiljerijskom jedinicom. Protivtenkovski top izneli smo na terasu jedne zgrade, koja je dominirala u I i ima, sa koje se moglo ga ati direktno neprijateljska utvr enja.

Prva ispaljena granata pogodila je jedan neprijateljski bunker a druga jednu utvr enu ku u. Uspeh je postignut; ispaljeno je još nekoliko granata i ve se moglo primetiti da je kod neprijatelja po elo kolebanje i slabljenje njihove mo i.

Štab bataljona doneo je odluku i nare uje: 1. eta napada uz obalu mora preko potoka Ika; 3. eta dejstvuje direktno preko potoka Ika na utvr ene bunkere i ku e; eta automati ara sa levog boka od crkve sv. Petra. Na komandu: »Juriš na I i e!« svi su borci, silovito i hrabro, krenuli sa starešinama u prvim redovima, krenuli u juriš na I i e koji je osvojen za 10 minuta. Izvršili smo svoj astan zadatak što je u tom trenutku bilo od velikog zna aja za dalje napredovanje naših jedinica prema Trstu.

Treba svakako ista i borbeni duh naših boraca, politiku svest svakog borca i rukovodioca, rad komesara koji su koristili svaki predah da objasne borcima važnost oslobo enja Istre i Trsta, iskustvo boraca u rukovanju sa oružjem, tako da su »šarci« u rukama naših boraca tukli sigurnije, preciznije, borbenije i u utkali te iste nema ke »šarce«. Proleter i su bili uvereni i sigurni u pobeđu, za njih nije bilo prepreka i pored toga što su Nemci bili naoružani do zuba sa najmodernijim oružjem. Dovoljno je bilo re i kakav zadatak predstoji pred nama, pa da se komunisti, skojevci, proleter i mobilišu u ovom zadatku. Prvi bataljon sa drugim jedinicama brigade potpuno je likvidirao uporište Mošeni ke Drage, Lovrana, I i a i deo Opatije i tako omogu io dalje nastupanje k Trstu. Ovde smo zarobili oko 80 nema kih vojnika i starešina, mnogo pušaka, municije, šaraca i ostalih materijalnih dobara.

Da bi se shvatila suština i važnost ovih dramati nih zbivanja i brzina osvajanja Kvarnerskih otoka, deo obale pod planinom U kom, bilo je potrebno omogu iti našoj mornarici da osvoji naše more i da na taj

na in doprinese nastavljanju tempa nastupanja devete divizije u celini. Vrlo važan je bio cilj: što pre sti i do odre enih linija svih u esnika i jedinica na tom podru ju i poraziti nema ke jedinice i doma e izdajnike.

Uspeli smo osloboditi Istru i Trst 1. maja 1945. godine, na dan meunarodnog praznika svih radnika sveta.

Pajo Mrki

NAS PRVI SUSRET S NARODOM ISTRE I ULAZAK U OPATIJU

Na terenu Istre neprijatelj nam je pružao veoma žilav otpor. U našoj borbi pomogao nam je mnogo narod Istre, jer su nas detaljno informirali o broju i ja ini neprijatelja; pokazivali njihove položaje, bunkere i minska polja; davali nam suhu hranu, odje u i obu u, jer su nas u to vrijeme pratile hladno e i danono ne kiše.

Borbe za Opatiju su polako po ele jenjavati. Narod je masovno izlazio na prozore da bi kona no vidjeo partizane o kojima su mnogo slušali, ali ih nikada nisu vidjeli. Na ovakvu sliku je naišla i petorka koju su sa injavali: Babovi Miljan, ur ija Mate, Dubalj Mate, bolni arka Zupanovi Anka i ja. iste i grad od zaostalih neprijatelja primakli smo se jednoj zgradi s prozora koje je masa naroda pozivala da do emo. Prethodno je borac ur ija Mate, vrlo dovitljiv, rekao: Ovaj poziv je neka smišljena namještaljka, prevara ili varka!« Prišavši zgradi sa ekala nas je grupa ljudi u bijelim mantilima rekavši da je to civilna bolnica, ali da u njoj ima ranjenih i oboljelih njema kih vojnika i oficira. Jedan lije nik nam je šapatom skrenuo pažnju da se u podrumu bolnice krije preko dvadeset neprijateljskih vojnika i oficira koji su osoblju zaprijetili smr u ukoliko ih otkriju partizanima. Moji drugovi su, ne razmišljaju i o posljedicama, htjeli da upadnu u podrum, što sam im kao komandir l. ete zabranio. Tada su se ur ija i Babovi dosjetili da u podrum si e netko od bolni kog osoblja, razoruža i izvede goloruke Nijemce.

Akcija je uspješno izvedena zahvaljuju i medicinarima. Ali u op oj radosti zaboravili smo da pretresemo zarobljenike koji su sakrili tri pištolja. Iskoristivši našu nebudnost, zarobljenici su se dali u bijeg pucaju i na nas iz ona tri pištolja. Traže i spas neki od njih su skakali u more. Proradilo je i naše oružje, pa su tako svi izginuli, mada nam namjera nije bila da ih likvidiramo. Sve ovo su posmatrali bolesnici i osoblje bolnice, pa kada je i posljednji metak utihnuo estitali su nam aplauzom. Kao nagradu ponudili su nam sve mogu e lijekove koje smo ostavili našim pozadinskim jedinicama i narodnoj vlasti, a uzeli smo samo nešto zavoja.

Naša grupa je nastavila dalje u iš enju Opatije, ali ovoga puta, pou ena ovim doga ajima, bila je mnogo opreznija.

Stipe Samohod

ZAROBILI SMO BATERIJU U OPATIJI

Valja spomenuti podvig i hrabrost grupe starješina i boraca 1. ete 3. bataljona — Babovi Milijana, Lukin Marija, Kurtin Ljubomira i kurira 1. ete — ur ije Mate prilikom oslobodjenja Opatije.

Na otoku Cresu, 24. aprila 1945. godine cjelokupnom sastavu brigade saop en je naš dalji zadatak. Re eno nam je da vršimo pomorski desant na Istru kako bismo je oslobodili. Mnogi borci i starješine su se pitali kako, ime i kada pre i preko uzburkanog i udljivog mora.

Pred zoru, 25. aprila 1945. god., uslijedio je desant 3. bataljana i izvi a ke ete. Plovidba i iskrnavanje u uvalu Brse a je tekla u pravom vojni kom redu. Primije eni smo, ali smo dalekometnom topovskom vatrom iz Opatije i Rijeke tu eni tek pred samo pristizanje u uvalu. Borci-nepliva i su se malo uspani ili i govorili: »Hvali more, drž' se kraja!«. Ali su. kao i uvijek, svijest i moral nadvladali strah. Sre om neprecizna neprijateljska paljba nije nam nanijela gubitke.

Ciste i isto ne padine U ke ušli smo u Opatiju i u njoj vodili uline borbe. Grupa spomenutih boraca je pored samog mora otkrila topovske grdosije ograne debelim betonskim zidom. U sredini tog prostora se nalazila bunker-ku ica bez puškarnica, koja je neprijateljskim topdžijama služila kao spavaonica. Dugi rafali iz našeg »šarca« puškomitrajjesca Babovi Milijana su prisilili posadu da napusti topove i pobjegne u okrilje bunkera. Pucali nisu, ali ni poziv na predaju nije uspio.

Izvijestivši me o doga aju, priklju io sam se grupi da i sam izvidim situaciju i rasplet doga aja. Pod zaštitom našeg puškomitrajjesca prišli smo uz samu ogradu i dalje pozivaju i na predaju, ali bez uspjeha. U jednom trenutku Kurtin Ljubomir je primijetio okrugli otvor za zrak na plo i bunkera. Odlu eno je da se kroz njega ubace bombe. Kurir ete i odli an bombaš, ur ija Mate, ubacio je dvije bombe, a potom je to isto u inio i Lukin Mario. U bunkeru je nastao jauk i zapomaganje, dok je dim od eksplozije i prašine kuljao kroz metalna vrata i ventilacioni otvor. Provalivši vrata, uvjerali smo se da je posada topova uništena. Za uspješno izvedenu akciju etvorku boraca sam pohvalio pred etom.

Stipe Scimohod

PARTIZANSKA MAJKA*

U jednom izvještaju o tom zlo inu, pored ostalog kaže se: »... Sino je (misli se na 30. septembar 1942. — O. E.) u Omiš stiglo oko 150 etnika iz Splita, odnosno Knina i mnogo talijanske vojske... Za svaku sigurnost naši su prokopali cestu prema Zaku cu i Omišu... Me utim, etnici su, kojih je bilo oko 300, a toliko i Talijana, jutros (1. X) upali u selo Gata... Ne može se opisati kakva su zvjerstva po inili... Sve od reda koga su god uhvatili, bilo muško ili žensko, staro ili mlado klali

* Preuzeto iz »PORUKE BOKCA« — 1975. g.

su na zvjerski način . . . Ubijeno je preko 100 ljudi, a zapaljeno oko 100 kuća . . . Način ubijanja je takav da je to nezapamteno. Prizori grozni . . . Osakaeni ljudi, žene silovane, s proparanim prsima leže u grupama . . . Mnogi leže u položaju, koji je dokaz stravi njih muke prepaćenih za vrijeme ubijanja . . . Utisci su grozni i dirljivi. . .»

U užasnom masakru zaklana je uiteljica Jelica i ovi .

Preživjeli Ga i oni potreseni okrutnom smrću u svojim najbližim nisu u nemoć i ostali pored njih, nego su mnogi sposobni, posebno muškarci — stupili u Mosorski partizanski odred. Pet dana kasnije, ili ta nije 10. oktobra 1942. Mara Kuva i je najmlađa dijete sklonila kod roditelja, a sa svojim Stipom, nejakim sinom i ima Slavkom i Milanom i s još nekim drugovima napustila Gata i otišla u partizane. Prešli su Mosor i svi došli na oslobođenu teritoriju Livna, gdje se nalazio štab četvrte operativne zone. Stipe je odatle odmah vraćen na teren Gata i Omiša, da i dalje radi kao političko-terenski radnik. Tako su se putevi porodice partizanke Mare razdvojili. Ona se sa svojim sinovima izvjesno vrijeme zadržala pri Komandi zone, a zatim je s Milanom i još nekim borcima upućena u partizansku »tvornicu« ru njih bombi u selu Prekraj kod Drvara. Stariji sin Slavko ostao je u prištapskim jedinicama Komande zone u Livnu.

Po etak četvrte neprijateljske ofanzive vratio je Maru s Milanom u Livno, gdje su bili raspoređeni u partizanski Dječji dom.

Djeca zbrinuta u partizanskom domu, uskoro su morala krenuti prema Neretvi, jer je prijetila opasnost da ih neprijatelj pohvata i uništi. Uglavnom su se kretali sa Centralnom bolnicom. Tako je i Mara sa svojim Milanom, početkom 1943. godine, stigla u dolinu Rame i Neretve, te u Jablanici prešla rijeku preko porušenog mosta.

Mali Milan, koji je tada imao samo 12 godina, priča:

— Sje me se prelaza preko mosta na Neretvi. Upravo kada sam prešao most i kada smo se počeli penjati prema uzvisini, pogled kolone je bio uperen na onu stranu Neretve gdje su se još nalazili dijelovi naših jedinica. Svojim ocem ima sam gledao kako su naše jedinice bacale u Neretvu tenkove, topove i kamione koje smo ranije oteli Talijanima i Nijemcima i sa kojima smo do tada služili u borbi protiv njemačkih gospodara. Uništavali smo ih, jer nismo bili u mogućnosti da ih prebacimo preko rijeke.

Sje me se Mara i Milan tužnih prizora sa planine Prenja, kada su njihovi branitelji, borci 9. dalmatinske i Banijske divizije, umirali pod teretom nosila, kako su život davali za spas ranjenika i nemoć njih. Duga ka je njihova priča o koloni tifusara preko Nevesinjskog polja, Kalifi ovaka i Foče.

A zatim je naišla još strasnija ofanziva. Umjesto odmora na pašnjacima Durmitora, trebalo je ići natrag u bespućje Sutjenske i Zelengore . . .

— Svladali smo klisuru i prišli Sutješci — iznosi svoja sjećanja Milan. Tada sam vidio i ovaj prizor: jedna partizanka, vjerojatno ranjenik, jahala je na konju, a borac je držao konja za ular i tako su zagazili u nabujalu rijeku. Nisu u inili ni desetak koraka Sutješka ih je svladala i zauvijek odnijela. Tko li su bili ti borci, to nikad i nitko ne može doznati. . . S majkom i još nekoliko drugova išao sam i ja u hirovitu

rijeku. Bio sam u sredini naše grupice, a majka iza mene. Uz njenu pomoć uspio sam preći rijeku, koja mi je na mjestima stizala do grla. Kada smo izašli na lijevu obalu, nismo znali kuda ćemo kretati, jer su nas sa svih strana obasipali neprijateljski kuršumi. Puteljak nas je povukao u šumu lijevo od motela koji je na tom mjestu kasnije sagrađen. Bigi smo stalno pod neprijateljskom vatrom, ali smo se ipak spasili zahvaljujući i gustoj ozrenskoj šumi. Tu smo naišli na dijelove bolnice, koji su prije nas prešli Sutjesku. Bilo nas je malo. Mnogi su ostali na desnoj obali rijeke . . .

Drugarice iz kuhinje su po ele raditi svoj mukotrpan posao. Rastovarile su kuhinje, prikupile drva za vatru, donosile vodu i spremale hranu za gladne borce. Nakon jela kuharice su na brzinu prale kazane, pospremile i tovarile kuhinjski pribor na konje i ubrzanim maršom stizale jedinicu.

Naša Mara bila je divna žena! Svi smo je poštovali i voljeli, ali je malo drugova poznavalo njenu zanimljivu prošlost. Prije nego se da je Mara u pokretu još od 1941. godine, da je bila u partizanskoj »tvornici«, bombi, u partizanskom Dječjem domu, ali ona sama nije voljela pričati o sebi.

Kada sam došao u Stab 2. dalmatinske brigade, za zamjenika komandanta, uz Maru sam vidio malog dečaka, najmlađeg među nama partizanima . . . Bio je to njen sin i Milan, od milja prozvan »Milane«. Silno sam ga zavolio. On me je podsjetio na moju djecu.

— Inič mi se da ti, družo Obrade, neobično voliš djecu? — reče mi jednom Mara. Odgovorih joj:

— Volim djecu, a i sam sam roditelj. Imam dvoje djece, curicu od pet i sina i oca od tri godine. S majkom Steficom su ih talijanski fašisti kao okupatori juna 1942. godine, uhapsili i prognali u koncentracione logore. Ne znam gdje se nalaze i jesu li živi.

Tada mi je Mara pričala o svojim nevoljama:

— I ja sam, družo Obrade, u velikim brigadama. Ovdje smo ja i mali Milan, a u Dalmaciji su mi ostali: muž Stipe, sin Slavko od etnaest godina i mala kćerka Seka. Do danas ništa o njima nisam čula. . . . Možete zamisliti kakve me brige muče . . . Najteže mi je kad pomislim na malo dijete koje sam ostavila kod rođaka u Omišu . . . Kako će ono bez mene . . .? Zbog rasturene djece savjest me peče . . . Stalno me progone misli o djeci. . . . Možda će ipak sve dobro završiti. . . .?

Tako smo svi mi roditelji, koji smo se našli u operativnim jedinicama u borbi protiv okupatora, daleko od rodnog kraja, bili opterećeni stalnim brigadama i mislima o djeci, koja su ostala daleko iza nas, pod okupatorskim jarmom. Svakodnevnice misli o njima i njihovoj sudbini esto su nam bile teže od borbe na frontu.

Koncem 1944. u Dubrovniku sam napustio svoju 2. dalmatinsku brigadu, a »šjora« Mara produžila je s brigadom borbeni put do Istre i Trsta.

Mali Milan je u 2. dalmatinskoj brigadi, iako nije imao ni punih 14 godina, postao kurir. Unapriječen je bio u čin starijeg vodnika i odlikovan medaljom za hrabrost.

Stariji sin partizanke Mare Kuvačić, Slavko, također je dospio u 2. dalmatinsku brigadu, a najmlađa Marina dijete, mala Seka, imala je

sre u da preživi sve strahote rata i da se nakon oslobo enja naše domo-
vine ponovno na e u toplom maj inom zagrljaju.

Za vrijeme rata otac Stipe nalazio se na podru ju Gata i Mosora,
rade i aktivno u organizovanju NOP-a. Borac je od 1942. godine i ratni
vojni invalid, ali bez invalidnine u 70. godini života, iako je invaliditet
nastupio u vrijeme NOB-a.

Partizanka Mara Kuva i , s inom starijeg vodnika, te medaljom
i ordenom za hrabrost, demobilizirana je iz Armije po završetku rata
1945. godine kao i mnoge žene-borci. Nakon demobiliziranja došla je
ku i u selo Gata da na spaljenom ognjištu prikuplja svoju rasutu po-
rodicu i ponovno organizuje život.

Teške i krvave bile su staze partizanke Mare. Nimalo lakše nije
joj bilo ni poslije završetka rata, kada je na zgarištu svoga doma vodila
borbu da joj djeca »dobiju kruh u ruke«.

Evo šta o tome kaže Mara:

— Kada sam se demobilisala i došla u Gata 1945. godine bilo mi
je veoma teško. Ostala sam bez ku e jer su je fašisti 1942. spalili. Polje
neobra eno, vinogradi zapušteni. Sinovi Milan i Slavko u školama, a
pomo i im nisam mogla. Zato je Milan, iako fizi ki iscrpljen, morao
esto puta no u istovarivati brodove u splitskoj luci da bi nešto zaradio
i školovao se. Tada mi se svih troje djece nalazilo u školi, pa im je ma-
terijalna pomo bila neophodna. Ali, sre om je i to prošlo i makar uz
velike napore prebro eno.

To je slika o mukotrpnom životu ratnim stazama partizanke Mare,
neustrašivog borca, majke — kuharice 2. dalmatinske proleterske bri-
gade.

Obrcid Egi

MARIJA PARTIZANKA — RODILJA*

— Raspore ena sam bila kao bolni arka u glazbi. U oslobo enom
Livnu muzika je esto nastupala prire uju i koncerte, iako su je po-
nekad prekidali naleti neprijateljske avijacije. Odlazak nas troje unu-
adi u borbu stari 96-godišnji djed Mate nije mogao preboljeti. Nakon
njegove smrti i moj otac Božo je stupio u NOV i po etkom 1943. kraj
Duvna susreo se s nama, sa svojom djecom. Tu smo se rastali: otac na
teren oko Splita, a mi prema Hercegovini. Tih dana Talijani su nam u
Zrnovnici uhvatili majku Filu i najmla u sestru Lucu i otpremili ih u
logor, dok je malom bratu Blaženku uspjelo pobje i i stupiti u Mosor-
ski odred.

— U našoj glazbi sam bila bolni arka i kuharica, — pri a dalje
Marija. — Nosila sam torbicu s lijekovima i municijom. Naro ito sam
pazila na isto u. Ali, i pored te brige, tri druga su mi oboljela od
tifusa. Nisam ih slala u bolnicu, ve sam ih u pokretu lije ila. To su
bili Frane i Jure Kova evi i moj brat Marinko. Uspjelo mi je prona i

* Preuzeto iz »PORUKE BORCA, 1972«.

jedno ždrijebe i popela sam Juru na njega. Ždrijebe ga je moglo nositi jer je Jure težio etrdesetak kilograma. U toku pokreta kroz kolonu je naišao komandant brigade Ljubo Vu kovi . Vide i kako se mu im s bolesnim drugom, rekao mi je: »Partizansko ždrijebe može, im se okoti, nositi partizana. Proslijedi s bolesnikom dalje, drugarica!« Druga Juru uspjelo mi je spasiti. Ostao je živ.

— Trinaestog lipnja 1943. godine izvukli smo se iz Zelengore. Podelo je zatim povla enje naše kolone s ranjenicima, na sjever. Stigli smo do jedne šumice. Iz zasjede su ustaše otvorili na naše ranjenike mitraljesku vatru. Pod nosilima, na kojima je ležao ranjeni politiki komesar brigade Mate Ujevi , pao je smrtno pogo en Slavko Jerkovi , jedinac u majke. Ostavili smo ga mrtvog na Romaniji, a mi smo proslijedili u isto nu Bosnu.

Nekoliko dana nakon oslobo enja Kladnja, na podru ju Ozrena, naša je muzika pod rukovodstvom Silvija Bombardellija nastupala nekoliko puta u bolnici. Leže i na nosilima, teški, nepokretni ranjenici bespomo no su posmatrali muziku koja je prkosno svirala partizanske pjesme. Zvukovi ove muzike ulijevali su istovremeno i nadu i ohrabrenje.

Po etkom studenog u Pljevljima sam sklopila partizanski brak s borcem i glazbarom brigadne muzike Nikolom Sara anom. Poslije samo tri dana morali smo se rastati. Bila sam premještena u Štab 2. udarnog korpusa kao glavna bolni arka. Rukovodioci Štaba korpusa su me zavoljeli i od milja zvali »nevista«. Uo i šeste neprijateljske ofanzive ostala sam u drugom stanju. U ožujku 1944. premještena sam u prate i bataljon Korpusa, a prije samog poro aja u bolnicu za higijeni arku.

— 11. srpnja 1944. u Kolašinu sam postala majka. Rodila sam k erku kojoj sam dala ime Slobodanka. Bila sam sretna. Svakoga dana posje ivao me je moj suprug. Zbog nadiranja Nijemaca bolnica i ostali prištapski dijelovi Korpusa povukli su se na planinu Sinjajevinu, u selo Lipovo. I to selo morali smo napustiti i odstupiti.

Našla sam se u teškoj situaciji s tek ro enim djetetom. Nosila sam ga u naru ju preko 2000 metara visokih planina. Pomogao mi je i suprug, i povremeno ga prihva ao. Nizale su se borbe, preko Krnja Jele i Boana hitalo se k Njegobudskom aerodromu, odakle su se ranjenici trebali avionima prebaciti u Italiju na lije enje.

— Na proplanku Sinjajevine moj suprug Nikola uspio je uhvatiti jednog konja i popeo mene i dijete na njega. Kasnije je naišao intendant Korpusa Dušan Lopar. Opazio je konja i upitao tko nam ga je dao. Nikola mu odgovori da ga je dobio od nekog seljaka. Dušan se nasmijao — bio je to, naime, njegov konj, ali shvatio je situaciju. Prije dolaska na aerodrom bilo je javljeno da su Nijemci zauzeli Njegobudje, pa smo morali skrenuti i južnim padinama Durmitora i preko Pive što prije izbiti na Donje i Gornje Bare. Putovali smo još dan-dva po vrlo teško prohodnom i brdovitom terenu, a Nijemci su nas u stopu pratili. Zahvaljuju i jedinicama Bosanskog korpusa, koji su na obroncima Durmitora zaustavile Nijemce, uspjelo nam je da 23. kolovoza poslije podne stignemo u selo Breze, gdje smo se ukrkali u savezni ke avione poletjevši na njima u Italiju na lije enje.

Obrad Egi

O POGINULIM BORCIMA

— Nikola Bulatovi, hrabri i neustrašivi borac i puškomitraljezac, rodom je iz okolice Kolašina. Na njemu se nije nikada primjeivao zamor, neraspoloženje, strah ili zabrinutost. Posebno mi je ostao u sjećanju njegov smijeh s otvorenim ustima i krupnim, malo isturenim zubima. Godila mi je njegova hrabrost, odvažnost, odlučnost i držanje u borbi. Poginuo je na Risnu, 2. novembra 1944. godine u borbi sa Nijemcima.

Borba za osvajanje Risana dugo je trajala, skoro svake večeri smo napadali Risan, bilo je to jako uporište, posebno je jako bila organizirana obrana bolnice, svaki prilaz k njoj bio je zatvoren bunkerima, bodljikavom žicom i nagaznim minama. Stigla je u pomoć i artiljerija i prije početka noćnih napada za duže vrijeme tukla grad. Artiljerijska vatra bila je toliko jaka da smo mi koji smo bili nedovoljno iskusni dejstvu artiljerijske vatre ravnali da ćemo te noći lako zauzeti Risan. Gledaju i tu artiljerijsku vatru, koja je u tamnoj novembarskoj noći bila veličanstvena, bili smo veseli i radosni. Po završetku artiljerijske paljbe 1. novembra na večer pošli smo u napad. Nikola je na čelu jedne desetine, noseći i puškomitraljez »šarac«, pošao prema bolnici. Prije početka napada, Nikola je po čelo veoma glasno da uzvikuje: »Naprijed, ko je junak. Ali, prije mene ne ide nitko u i u bolnicu.« Krećući se pravo k bolnici i otvarajući vatru iz »šarca« s ruku u pokretu, stigao je do blizu bolnice. Nijemac koji se nalazio u bunkeru na jednoj ulici najbližoj raskršnici pustio ga je da dođe do pred samu puškarnicu, ispalio na njega metak i tu je Nikola pao. Prije nego što je prestao pucati njegov puškomitraljez, znao sam da je ranjen ili da je poginuo, te sam odmah poslao dva borca da Nikolu iznesu iz prve borbene linije.

Jedan od dvojice boraca bio je Pavle Bećirević, a drugi se zvao Mujo. Ubrzo se Mujo vratio, ranjen u nogu, a Pavle je ostao teško ranjen uz mrtvog Nikolu.

Tako nam je pred bunkerom ležao Nikola mrtav, a Bećirević teško ranjen. Ponovo smo poslali četiri borca da izvuku Nikolu i Bećirevića, dvojica od njih bili su ranjeni, a dvojica su uspjeli da iznesu Bećirevića koji se teško ranjen bio povukao do jednog jarka pa su mu mogli pomoći, a Nikola je bio ispred same puškarnice od bunkera pa ga je Nijemac stalno držao na nišanu. U takvoj situaciji, a žaleći za Nikolom, pozvao sam dva borca da sa mnom pokušaju da iznesemo Nikolu. Toj mojoj zamisli suprotstavio se komesar Ante Ilija Alfirević. Pošto je vjerojatno ocijenio da mi ne može zabraniti jer sam u tome bio uporan, upotrebio je u to vrijeme najjače oružje, rekavši: »U ime Partije zabranjujem ti da to uradiš!« Morao sam poslušati i odustati od svoje namjere. Bolnička Anka Grgurev brzo je Bećireviću ukazala pomoć, otkrila i zavila mu rane i obavijestila me da Bećirević ne može preživjeti, da je ranjen u stomak, da su mu povrijeđeni želudac i crijeva. Pošao sam da ga vidim i pokušao da ga ohrabrim, a on mi rekao: »Ne trebaš mi ništa govoriti! Ja te molim javi mojima gdje sam poginuo i ostao!« Ubrzo je umro i na brzinu smo ga sahranili, pošto je stiglo naredenje da se povišimo na polazne položaje. Nikola je ostao na domaku bolnice pred puškarnicom njemačkog bunkera. Na mjestu pogibije našli smo polomljeno staklo ručnog sata i krvlju poprskano zemljište na kojem je Nikola ležao. Od mještana smo

obaviješteni da su se svi borci koji su poginuli a nisu bili sahranjeni, sahranjeni u mjesnom groblju. Tako su ta dva divna borca i druga iz okoline Kolašina ostali na straži mira na obali Jadranskog mora, u drevnom gradu Risnu.

— Dva dobra i hrabra druga Stipan ev Ljubo i Skori Sr an osto- doše u krševitoj Hercegovini. Bilo je to 18. sije nja 1945. godine na domaku slobode, u selu Dobrikovi i kod Širokog Brijega (sada Lištica), padoše u jednoj minuti na postolju jednog mitraljeza. Škori je kao ni- šandžij na mitraljezu preciznom vatrom do ekivao Nijemce i ustaše koji su izvršili ispad iz Širokog Brijega. Dobro ga je uo io njema ki snajperista i ocijenio kakva im je prepreka Sr in mitraljez, dobro je nanišanio i Sr anova glava klonula je na mitraljeskoj cijevi. Stipan ev Ljubo, zamjenik komandira ete, prihvatio je mitraljez i, taman što je primakao oko ka nišanu, pao je i on pored Sr ana, pogo en u elo kao što je pogo en i Sr an. Dovoljno je bilo za njema kog snajperistu da u objektivu vidi elo protivnika. Na položajima oko Širokog Brijega tih dana dosta je naših drugova poginulo od njema kih snajperista. Ali, narednih dana mi smo naše drugove pošteno osvetili

— Sje am se i pogibije Markovi Marina, rodom iz Mlina kod Du- brovnika. Bio je to uredan mladi , miran, skroman, društven, simpati an i zgodan, prirodno bistar i inteligentan. U brigadu je došao kad je oslo- bo en Dubrovnik. Tre a eta nalazila se na odmoru u Cavtatu i Marin je u pratnji oca došao u etu oko 18—20. listopada 1944. godine. Ubrzo se istakao kao hrabar i pametan omladinac. Kada je brigada pošla iz Dubro- vnika za Široki Brijeg, tre a eta 1. bataljona našla se u rejonu Ko e- rina. Trebalo je tih dana na kra i kurs skojevskih sekretara uputiti jednog omladinca iz ete. Izbor je pao na Marina. Pošto se vratio s kursa postao je skojevski rukovodilac u eti. Pred sam napad na Prapatniku, sjevernije od Mostara, održao je skojevski sastanak u jednoj štali. Na tom sastanku prisutno je bilo i rukovodstvo ete. Lijepo je održao taj posljednji sa- stanak. Na njemu se govorilo o predstoje em zadatku i borbi. Na kraju je pozvao skojevce da se hrabro pokažu u borbi koja nas o ekuje na Pra- pratniku. Poslušali su ga i hrabro se borili, jurišaju i kroz duboki snijeg na kosama Prapatnika. U tom jurišu 15. velja e 1945. godine pao je hrabri omladinac Markovi Marin.

U isto vrijeme, na desnom krilu borbenog poretka ete, poginuo je dobar drug i borac Knego Tomislav, a teško su ranjeni Šoški Veli ko i Avdi Amza.

U borbama oko Širokog Brijega i Mostara koje su dugo trajale, bile teške i izvodile se u teškim zimskim uvjetima, po snijegu, kiši i velikoj hladno i, u vremenu od 7. sije nja do 20. velja e iz 3. ete, koliko se sje am, poginuli su i slijede i drugovi: Butijer Pero, Sindik Tripo, Klai Ivo, Leonti Ivo, Sekunda Mate, Kukuljica Niko, Knego Tomislav i Mužini Vlaho (poslije ranjavanja umro u imotskoj bolnici).

— Nezaboravan je i rastanak s komesarom tre e ete, poru nikom Alfirevi Ilijom. Bio je to odli an drug i komunista, rodom iz Plavna kod Knina. Pri ao nam je da je veoma mlad, kao de ko pošao iz Plavna za Beograd da bi tamo našao bilo kakav posao. Radio je razli ite fizi ke poslove da bi se prehranio i nešto slabije odje e kupio. Bio je društven i blizak borcima. Volio je da zapjeva, znao je poneku pjesmu iz više

krajeva: li ku, dalmatinsku, hercegova ku, a s nama Crnogorcima esto puta bi poveo pjesmu »Durmitore visoka planino« ili »U dolini pokraj Lima, Vasojevka svaka fina«. Bio je niskog rasta ali vrst i nevjerovatno izdržljiv. Na marševima je znao da zamijeni borca koji nosi neko teže oružje ili sanduk s municijom te da ih podstakne na izdržljivost. Bio je hrabar, a one borce ili starješine koji bi se u nekoj od borbi slabije pokazali znao bi im oštro zamjeriti. Poginuo je 8. travnja 1945. godine pa Jablancu. Toga sun anog ali i hladnog dana puhao je jak vjetar, u napad je pošla cijela brigada. Prvi bataljon je bio na lijevom krilu borbenog poretka brigade, a njegova 3. eta na lijevom krilu borbenog poretka bataljona. Do ekala nas je jaka artiljerijska i minobaca ka vatra. Od prvih granata nije bilo gubitaka. 3. eta bila je razvijena u strelja ki stroj na polaznom položaju, južnije od sela Zavratnica, izme u ceste i kote 130. Pošto smo do ekani artiljerijskom vatrom, komandovao sam eti: »Tr e im korakom, naprijed, do kamene ograde« koja se nalazila ispred ete, na udaljenosti oko 400 metara. To rastojanje borci su brzo pretr ali i našli se ponovo u strelja kom stroju iz ograde zida. Dalje dejstvo neprijateljske artiljerije za nas je bilo manje opasno. Kratkim rafalima pojavio se jedan »šarac« koji je bio isturen na zapadnom dijelu uvale Zavratnica, ali odmah zatim i bijela marama — znak predaje. Posumnjao sam u njihovu namjeru, ali se ubrzo uo i glas da ho e da se predaju, bila je to posluga mitraljeza »šarca« — Jugoslavena iz »Vražje divizije«. Njihova predaja stvorila nam je povoljne uvjete za daljnji pokret prema Jablancu. Odmah sam pokrenuo vodove naprijed, kako bismo preko uvale Zavratnica što prije izbili na suprotnu stranu uvale koja je dominirala Jablancem. U to vrijeme po ela je ponovo da dejstvuje artiljerija po kamenjaru gdje smo se nalazili komesar i ja. Smanjili su daljinar i prenijeli vatru na naš borbeni poredak koji se ve bio pomjerio naprijed. Komesar Ilija i ja jednovremeno smo se prebacili preko jednog zida na me usobnom rastojanju na 3—4 metra jedan od drugoga. Ilija je krenuo nešto lijevo, a ja desno. U to vrijeme eksplodirala je granata u neposrednoj blizini. Trkom sam se spustio u uvalu gdje je ve bilo naših boraca. Okrenuo sam se da vidim što je sa Ilijom — on je ležao u kamenjaru na mjestu gdje smo se razdvojili, u neposrednoj blizini gdje je eksplodirala granata. Vratio sam se natrag i vidio do tada nevi enu sliku: pove e par e granate ga je udarilo i doslovno re eno odsjeklo mu elo. U ostalom dijelu glave vidio se cijeli mozak. Bila je to jeziva slika. Skinuo sam s njega komesarsku torbu, automat i pištolj s opasem i vratio se natrag, angažuju i vodove na brzi pokret ka Jablancu. Brzim pokretom i vatrom izbili smo na kosu iznad Jablanca, Nijemci su bili razbijeni i po grupama se predavali. Ceta je ušla u mjesto Jablanac oko podne. Ostale ete bataljona, 1. i 2. napadale su isto nije od Jablanca. Pošto je bio ve i broj zarobljenih Nijemaca, odredio sam jednu ku u na samoj obali koja nije imala krova Za sakupljanje zarobljenika.

Kod mene je ubrzo došao jedan mještatin mladi i po eo mi pokazivati gdje su njema ka skladišta — ta skladišta su bila kao zemunice, izgra ena pod zemljom. Prvo skladište koje mi je pokazao bijaše puno hrane, konzervi, dvopeka, sira, cigareta, pi a, pa ak i okolade. U to vrijeme stižu i komesar bataljona Periša Branko. Pošto sam ga obavi-

jestio da ima zarobljenih 76 Nijemaca, i gdje sam ih smjestio, saop ih mu da je poginuo komesar ete Alfirevi Ilija. Periša mi estitao na uspjehu, ali mu teško pade Ilijina pogibija. Naredi mi da se iz tih skladišta hrane ništa ne uzima, da postavim kod svakog stražara, a da komesara Iliju prenesemo i smjestimo u crkvu.

Sutradan, poslije podne, organizovan je pokop koji je obavljen na mjesnom groblju u Jablancu. S dirljivim rije ima od komesara Ilije se oprostio komesar bataljona Periša Branko. Zatim je govorio i pop, ije prisustvo je u ono vrijeme politi ki bilo opravdano. Prisustvovao je i ve i broj gra ana. Po asnu paljbu izvršila je cijela eta. Bio je to tužan rastanak ete sa svojim komesarom.

Slijede eg dana u pristanište Jablanca uplovio je jedan engleski brod. U Jablancu su se nalazili moja 3. eta i štab bataljona. Iz štaba do e kurir i saop i mi da me poziva komesar bataljona. Javim se komesaru Periši, koga sam puno cijenio i poštovao, a osje ao sam da je i on prema meni takav. Kad mu se javih, re i mi: »Kao što znaš i vidiš u Jablancu je jedan engleski brod, ja idem da posjetim brod i kapetana broda, pa smo riješili da im kao poklon predamo jedan njema ki automat i pištolj »parabelum«, pištolj imamo, automat nemamo pa da ti dadeš svoj automat«. Bez ikakvog razmišljanja rekao sam: »Ne dam!« Video sam da je takav moj odgovor iznenadio komesara Perišu, nasmijao se i dodao: »Dobro! Dobro! Možda, je dovoljno da kao poklon ponese samo pištolj!« ini mi se da je tako i uradio. Meni je kasnije bilo žao što sam tako postupio, ali mi je bilo i žao rastati se s automatom. No, sve se to dobro završilo i bez ikakve ljutnje.

Marko Rosandi

SJE ANJE NA MOJE DRUGOVE

Prodanovi Dušan (Pavlinov) stupio je u NOV u ustanku, a potom u bataljon »Marko Oreškovi«, ina e bio je ak iz sela Cerovac — Zrmanja. Pri formiranju 2. ete 1. bataljona došao je za komandira voda, ali tu dužnost nije prihvatio nego je tražio da bude mitraljezac, što je ostao do pred kraj rata, kada je postao komesar ete. Bio je specijalista za sva automatska oružja, bez obzira na njihovo porijeklo. Sve što je bilo u njegovim rukama to je funkcioniralo. Odli an nišandžija i hrabar borac istakao se u borbama za Livno, Kupres, Šujicu, na Neretvi, Kalinoviku, Drini, Barama iznad Sutjeske, borbi na Kladnju i na Ozrenu, a na položaju kod Sjenice 1943. godine sam je svojim mitraljezom ubio 27 neprijateljskih vojnika. Pri forsiranju Drine postavljen je da flankira i obezbijedi svojim mitraljezom naše prve nalete sa spiava. Naš 2. bataljon imao je zadatak da prelazi Drinu u prvim talasima i formira mostobran za ostale dijelove brigade. Komandant bataljona, Dušan Filipovi, poznavaju i Prodanovi a, rekao mu je da napusti tadašnji položaj i po e s njim na splav, na što mu je Prodanovi odgovorio: »Idi kod mog komandira ete i ako mi on dozvoli ja u tvoje nare enje izvršiti«. Poslije kra eg vremena naišao je komandir ete Dušan Vladuši i komandant bataljona Periša Gruji, koji su kazali: »Komandante, ovaj zadatak ste vi

trebali do sada izvršiti i ovaj mostobran brigadi obezbediti na položaju selo Brod—Drina. Ovaj zadatak e Prodanovi potpuno izvršiti i obezbediti tvom bataljonu nesmetan prolaz«. Tada je komandant 2. bataljona Filipovi rekao: »Znam ja ovog Dušana Prodanovi a, koji bi mi sada više zna io nego vod vojnika.«

Pri zauzimanju s. Aslagi a mosta kod Trebinja od etnika smo zarobili jedan ruski puškomitraljez s dobošem. Tu smo zarobili i sedam etnika koji su rekli da je mitraljez neispravan. Tada ga je u ruke uzeo Prodanovi i on je poslije nekoliko minuta proradio. Bio je zaista primjeren, uredan puškomitraljezac, precizan nišandžija, za koga je znala i komanda brigade.

JELENKOVI RUDOLF »DOBRO«

Ro en je u Biogradu na moru 1921. godine, lan SKOJ-a od oktobra 1941. godine, radnik — brodograditelj, komandir odjeljenja i nišandžija na teškom mitraljezu Prate e ete štaba brigade. Stupio je u NOV 12. 2. 1942. godine. Istakao se pri zauzimanju bunkera na Livnu, zatim na Kupresu, Duvnu, Neretvi, Kalinoviku, pri forsiranju rijeke Drine, gdje je u odbijanju juriša etnika i Talijana na položaju Borja—Fo a i poginuo. Prvom naredbom komandant brigade Ljubo Vu kovi ga je pohvalio za hrabrost i kao odli nog nišandžiju. Bio je omiljen i poznat kao takav ne samo u prate oj eti, ve u itavoj brigadi.

Mrki Luka, kao komandir voda istakao se u borbama u sjevernoj Dalmaciji. Ina e rodom iz Biograda, lan KPJ od jeseni 1941. godine, u NOV od 12. 2. 1942. godine. Istakao se hrabroš u još u bataljonu »Bude Borjan« u sjevernoj Dalmaciji pri uništenju ustaša kod Promine, Kijeva, Vrlike, Sinja, Livna, Kupresa, Duvna i Sujice, zatim pri razbijanju etnika pri prelasku Neretve u IV neprijateljskoj ofanzivi, pa kod Konjica, Kalinovika, na Sutjesci (Gornje Bare), Drini, Durmitoru. Hrabro je poginuo pri posljednjem jurišu Nijemaca na Gornjim Barama, kada se sa svojim vodom pomiješao s Nemcima gdje je, kao vodnik, smrtno ranjen i sahranjen na Barama.

Mrki Roko, ro en u Biogradu na moru, lan SKOJ-a od 1941. godine, stupio u NOV 12. 2. 1942. godine, u estvovao u svim borbama s bratom Lukom i postao desetar u 2. bataljonu. Poslije razbijanja etnika na Neretvi postavljen je za kurira komandanta II proleterske divizije, Peke Dap evi a, gdje je ostao sve do proboja ove divizije na Romaniju poslije V ofanzive. Poginuo je kao kurir zajedno s još tri druga u jednom selu kod Sokolca — Romanija od njema e zasjede.

Vuji Milan, stupio je u 2. etu 1. bataljona II dalmatinske proleterske brigade. Ro en u s. Zrmanja—Gra ac, radnik, u NOV od 20. maja 1942. godine, bez ijednog dana odsutnosti iz jedinice do kraja rata. Po naravi blag, odmah nakon dolaska u etu postavljen je za ekonoma ete, na kojoj dužnosti ostaje do završetka V neprijateljske ofanzive, kada je postavljen za ekonomu 1. bataljona. Svojim ponašanjem i izvanrednoj sposobnosti za agitaciju imao je velikog uspjeha pri stvaranju narodnih odbora u krajevima gdje se naša jedinica kretala od Like i Dalmacije, preko Bosne, Sandžaka, Crne Gore i Srbije. Uvijek je nastojao da pravi no vrši raspodjelu hrane, a u najtežim situacijama iznalazio

je rješenja i donosio borcima hranu na položaje. I to je bio jedan od razloga što je naša 2. eta bila jedna od najboljih u brigadi, jer pored sposobne komande ete tu je bio i Vuji sa svojim sposobnostima da nabavi hranu za svoje drugove.

Kod svih drugova boraca i rukovodilaca Vuji je uživao veliki ugled u itavom bataljonu i svi smo ga istinski voljeli, tako da smo ga prozvali majkom ete, odnosno bataljona. U najžeš im borbama na Barama Vuji je nalazio mogu nosti da svojim drugovima skuva bar koprivu i donese je na položaj, što je sve borce poticalo na ja anje morala da izdrže te teške trenutke, jer su znali da netko i u najtežim situacijama misli na njih. Na svim etnim i bataljonskim konferencijama Vuji je stalno istican kao primjeran i autoritativan borac.

Posebno mi je ostao u sje anju kada je na maršu iz Durmitora naišao na našu etu moj mještanin Pelicari Alturo, po zanimanju radnik — drvodjelac iz rasformirane IX dalmatinske divizije. Ja sam ga Vuji u predstavio kao svog ro aka i on ga je primio kod sebe u komoru ete, gdje se Alturo oporavio i tako preživio V ofanzivu. Prema pri anju Vuji a Alturo je poginuo od njema ke avijacije, kada su na Romaniji bombardirali naše kolone. Vuji ga je li no sahranio i kasnije pri ao o njemu sve najljepše kao borcu budnom i izuzetno vrijednom. A i mi ostali smo saznali od rukovodilaca IX divizije da je Alturo bio primjeran u svakom pogledu u svojoj jedinici, tj. V brigadi IX dalmatinske divizije. Bio je do kraja iscrpljen nose i svoje ranjene drugove, ali nikad nije posustao.

Vinko Mr en

RATNI PUT ANKE MEZI

Siromašan je bio Mali Iž. Mukotrпно se živjelo u njemu. Najviše se gladovalo. Tukle su ga mnoge nevolje. Pa ipak, svemu je odoljevao. Neda e su dolazile i odlazile a on je postojao nesavladiv, vrst.

I sve tako do julskih dana 1942. godine, kada su talijanski okupatori uhapsili grupu odvažnih komunista i skojevac a i sproveli ih na brod, s namjerom da se u Zadru krvavo obra una s njima. Ali, do obra una je došlo prije i druk ije nego što su fašisti smišljali. Ve na brodu pobunili su se Maloižani, napali svoje sprovodnike, razoružali ih i bacili u more, pa se vratili ku ama na otok.

Uzmi u i pred fašisti kom odmazdom, gotovo itav živalj Malog Iža prešao je na Dugi otok. U selu su ostali samo oni koji se nisu mogli kretati. Fašisti ih nisu poštedjeli. Opustio je Mali Iž. Do pravog obra una e tek do i, njegovi buntovni stanovnici tek e se suo iti s fašisti kim ubojicama.

Julskih dana Maloižani su listom krenuli u partizane. Me u njima bilo je i 57 žena, od kojih sa cijelom svojom obitelji i Anka Mezi , dvadesetogodišnja djevojka, kojoj posve ujemo ove retke.

Odmah po dolasku talijanskih fašisti kih okupatora u naše krajeve (1941. godine) i kod nas, na otoku Ižu, zavladalo je nespokojstvo, pri a Anka. Pored nestašice nastupio je i politički pritisak: hapšenja, zatvaranja i mu enja »sumnjivih«. Me utim, komunisti, skojevcim i napredni omla-

dinei nisu sjedili skrštenih ruku već su se, pod rukovodstvom Šime Lukina Eabca, i još nekih starijih članova Partije, pripremili za predstojeće akcije. Obu avali smo se u rukovanju oružjem, prorađivali partijske materijale, čitali napredne knjige i davali prigodne priredbe, na kojima smo recitirali i pjevali revolucionarne i borbene pjesme, a naročito:

»Padaj silo i nepravdo
Narod ti je suditi zvan,
Bježte od nas noćne tmine,
Svanuo je i naš dan . . .«

U to vrijeme i tako male stvari za nas su predstavljale nešto veliko, u prvom redu prkos, hrabrost i odvažnost. — Tih dana sukobila sam se s fašistima. Na glavi sam imala crvenu maramu — nastavlja Anka. Susreo me talijanski karabinjer. Prišao mi je bez riječi i mašio se da mi s glave skine maramu. Valjda je smatrao da sam komunist. U meni su se probudili duboki revolt i mržnja. Snažno sam ga odgurnula i pao je na zemlju. Brzo se uhvatio za pištolj u namjeri da me ubije. Međutim, drugi su ga spriječili, te je najgore izbjegnuto. Od tada sam te fašističke gadove još više prezirala, izbjegavala i susret s njima.

— Kada je, 26. jula 1942. godine, došlo do maloižanskog oružanog ustanka protiv talijanskih okupatora, među 255 muškaraca bilo je i 57 žena. Gotovo sve smo bile djevojke, uključujući i Anka. — Iz moje kuće bili smo svi: otac Miško, starija sestra Mila, tri brata, snajka s djecom, ja i još sedam-osam bližih rođaka i rođaka.

S otoka Iža brodi ima smo se prebacili na Dugi otok bez dovoljno hrane, a vode još manje. Trpjeli smo od užasne augustovske vrućine. Borili smo se i tumarali po otoku punih šest nedjelja.

Logorovali smo na otvorenom polju, bez krova nad glavom do krajnosti iscrpljeni. Ni danas ne mogu objasniti kako je komanda naše čete došla do nekoliko seoskih brodića, te negdje početkom septembra, pod veoma rizičnim okolnostima preko mora, koje je kontrolirao neprijatelj, uspjela nas prebaciti na kopno.

Na vodičkom terenu, blizu Šibenika, prihvatila nas je primorska četa i smjestila u svoj logor. Bilo nas je mnogo iznemoglih i bolesnih, ali zahvaljujući i partijskim rukovodstvima na terenu dobro smo se odmorili i brzo oporavili.

Teško je bilo povjerovati da će mala Anka izdržati nedaće partijskog života. Ta crnomanjasta dvadesetogodišnja djevojka, kad je prvi put stavila pušku o rame, bila je mršava i nježna. Više je izazivala sažaljenje nego pomisao da se neće razlikovati od ostalih boraca. Služit će htio da se kasnije nađe me u kninskim gorštacima, naviknutim na svako podneblje, snažnim, izdržljivim i prekaljenim ratnicima. Tako je, i nehotice, njena slabašna prilika izgledala još sićušnija.

Nepримjetno i konačno stopila se ona sa životom 2. čete 2. bataljona Druge dalmatinske brigade. Prokrstarila je s njome Bosnu, Hercegovinu, Sandžak, Crnu Goru i dio Srbije. Noćivala je i na planinama imena kojih do tada nije čula, prelazila preko brzih, nabujalih rijeka, prošla kroz pakao Sutjeske, ostavila za sobom Zelengoru.

— Forsiranje Drine, koju je u proljeće 1943. godine prvi savladao naš 2. bataljon južnije od Foče, te prelaz rijeke Tare, Pive i Sutjeske duboko su im se urezali u pamćenje, priča Anka. — četverodnevne i noćne borbe protiv Nijemaca na Gornjim Barama nikada neću zaboraviti.

Po etkom juna 1943. godine u ranim jutarnjim satima iz doline Sutjeske i Suhe s mukom sam se penjala uz neku planinu, da bi iz podne stigli na livade Donjih Bara. Još je teži napor bio dok sam se popela na položaj Gornjih Bara. Bile su to najviše planine koje sam u ratu vidjela i propješala. Ispred nas su u nebo stršili još veći i visovi i na njima Nijemci.

Kada smo se našli na svom mjestu, komandir čete Pile Popovi nam je rekao da je u toku sutrašnjeg dana, puteljkom iza naših položaja, proći i Vrhovni štab s Englezima. Naš zadatak je bio da im osiguramo prolaz prema Zelengori.

Im smo se na ivici šume rasporedili i izauzeli zaklone, sukobili smo se s Nijemcima. Iako smo bili iscrpljeni borbom, dugim marševima i glađu u protivnapadom smo odbili neprijatelja. Nijemci su ponovo jurišali, a mi smo ih opet vratili. U toj gužvi i jurišima, naš komandir Pile Popovi, junak iz Kninske krajine, kao i uvijek u jurišima, bio je prvi. Ali, na žalost, u trećem jurišu je poginuo. Komandir mogao je biti Stipe Modri i još nekoliko nas iznijeli smo ga s položaja i sahranili iza vatrene linije. To mi je bio najteži dan u ratu.

U tim teškim danima borbe Nijemci su nas napadali sa zemlje i iz zraka, nanoseći nam teške gubitke. Iako smo bili desetkovani, ni koraka nismo odstupili. Dok smo se tako tri-četiri dana borili na život i smrt, preživjeli borci iz bataljona uputili su štabu brigade poruku: »Iako nas je izginalo više od polovine, računajte na nas kao da smo u punom sastavu. Švabe nećemo proći preko našeg položaja«. — I nisu prošli.

Donje Bare podno Zelengore najteže su moje ratne uspomene.

U povlačenju kroz Zelengoru hranili smo se komadićima konjskog mesa, bukovim listom, koprivom i ponajviše travom crijemušom. Moj mještani Vinko Medani otrovao se nekom travom i u mukama je umro.

Dolaskom u Kladanj, u istoj Bosni, imali smo mnogo hrane. Onako iscrpljeni i gladni, pored ostalog, nekontrolirano smo jeli i rijetki pekmez od šljiva koji je prouzrokovao teške bolove u stomaku. Od toga su neki drugovi i stradali, a pojedinci, me u kojima i moj brat Šime, dobili su tešku dizenteriju, a Šime je od posljedica te bolesti poslije rata i umro.

U jesen 1943. godine Ankina je eteta napadala etnike na položaju Klju kod Kolašina u Crnoj Gori. Kod sela Trebaljeva, na planinskom vrhu etni kim formacijama Pavia urišala, u strogoj tajnosti trebalo se približiti, iznenada ih napasti i razbiti. Penjanje noću u bilo je izuzetno teško i skopano sa životnom opasnošću. Samo mala nepažnja značila je smrtonosni pad u provaliju. To se desilo borcu Ante Lučevu i još jednom drugu. četvoronoške, korak po korak borci su napredovali i oko pola noći i izbili na vrh planine. Dalmatinci su jurnuli, a me u prvima je bila i Ižanka Anka, javljaju i da su etnici razbijeni i da se u neredu povlače.

Po etkom 1944. godine druga eteta drugog bataljona imala je borbeni susret s Bugarima, Nedićevcima i Nijemcima u Ivanjici, u Srbiji. Vrijeme je bilo veoma nepogodno za napad. Hladan zimski snježan dan

otežavao je kretanje prema gradu. Trebalo se približiti i iznenadno napasti neprijatelja. Drugi bataljon zauzeo je u toku no i dio Ivanjice, ali se drugog dana morao povući i iz grada, jer druge jedinice nisu izvršile svoj zadatak.

— Kad je svanulo, preda me iz neke bašte ispadoše dva uplašena Nijemca, sje a se Anka. — Me utim, i ja sam bila uplašena. Ipak sam se prva snašla, uhvatila za pištolj i podviknula: »Alt!«. »Ruke u vis!« Zbunjeno su me poslušali i bacili puške. U mojoj nedoumici i na moju sreću u uz mene se stvorio naš kurir Tode, koji mi je pomogao da Nijemce razoružamo i sprovedemo u gostionicu. Samo pet minuta iza toga stigao je drug Ante Caleta, doveo još tri zarobljena njemačka vojnika i pet ruskih belogardejaca, koji su se u sastavu njemačkih jedinica borili protiv naše vojske. Svu tu žgadiju sproveli smo u štab bataljona, gdje sam bila pohvaljena.

I tako iz borbe u borbu, iz okršaja u okršaj, sve do Crnogorskog Grahova i Trebinja u Hercegovini, maja 1944. godine, na položaju oko Orahovca u borbi protiv Nijemaca ranjena u nogu i ruku. Tom prilikom je ranjen i kurir štaba bataljona Miro Sijan, a moja mještanka i neustrasivi borac Bazlija Lukin, referent saniteta 1. bataljona od eksplozije minobacačke granate izgubila je oba oka.

Tih ljetnih dana 1944. godine Anka Mezi je, kao uzorna i savjetna bolnička arka, određena u pratnju naših ranjenika, koje smo ih iz Crne Gore savezničkim avionima upuivali u Italiju na liječenje.

Po etkom 1945. godine Anka se iz Italije vratila u domovinu i nastanila u Osijeku.

Obrad Egi

SJECANJA I ZAHVALNOSTI KOJA TRAJU

Mnoge drugarice 3. bataljona ostale su mi u trajnom sjećanju, jer sam kao dijete pošao u partizane u februaru 1943. godine, a u etim i bataljonu ubrajao se među najmlađe borce. O nama su se brinuli i savjetovali nas svi stariji drugovi, a posebno drugarice. Savjeti nisu prestajali za vrijeme pokreta, pred borbu, na etnim konferencijama ili sastancima skojevskih aktiva. Reči sektora SKOJ-a u bataljonu — drugarice Ivanke Sumi, koja bi nam govorila pred borbu: »Skojevci moraju biti među prvima! Ali pametno i promišljeno jurišati! Nije herojski nepromišljeno poginuti, jer su nam dragoceni životi boraca«. Sa etama je išla naporedo u borbu i uvek imala ta ne podatkne o držanju svakog skojevca u borbi. Senka Radoni, Vjera Poljak, Borina Grgičević, Mara Bogunović, Janja Mezi, Savka Velimir, Duka Marinković i Anka A imović uvijek su vodile računa da zamijene drugove u nošenju puškomitraljeza i municije.

Ovoga puta želim nešto više reći o Anka i A imović, sa kojom sam istog dana došao u brigadu, sa grupom od 65 dobrovoljaca.

Anka i ja raspoređeni smo u 3. etu 3. bataljona u s. Donja Drežnica sa još nekoliko mještana od kojih je većina poginula na Barama.

Borbe sa etnicima na Neretvi, Glavati evu, Boračkom jezeru i Kalinoviku i streljačkom stroju naše ete bile su teške, ali zima je bila

teža, jer je prodirala do kostiju. Uz Prenj je bilo toliko hladno da su nam zatvara i mrznuli na puškama. Sreća da je tako bilo i neprijatelju. Uz velike žrtve, poslije dva dana žestokih borbi i juriša uspjeli smo neprijatelja potjerati prema Miljevini i Brodu na Drini. U ovim borbama naše komande i ete i štab bataljona pokazali su veliko junaštvo, što je na mene ostavilo nezaboravan utisak.

Uz pomoć Talijana iz Foče etnici su onemogućili naš pokušaj prelaska preko Drine pomoću u spiava. Naši rukovodioci su zavarali etnike i Talijane, te uz pomoć hrabrog splavara Rade Čosovića, naš 2. bataljon prvi je prešao preko Drine i razbio etničku obranu. Odbacili smo ih prema Crnom Vrhcu i Foči. Naš 3. bataljon gonio ih je na padinama Crnog Vrhca prema Foči. Navečer, zajedno sa 2. bataljonom, uspjeli smo upasti u prve kuće južnog dijela Foče. Jedan dio naše 3. ete, sa kojim sam bio ja i Anđelko upao je u Foču, prešavši preko drvenog mosta na rijeci Čhotini i oslobodio je grad. Talijani su nas gađali iz tvrđave minobacačkom i mitraljeskom vatrom. Jedna granata zapalila je drveni most. Pred zoru smo se povukli iz oslobođenog dijela grada. Kako nismo mogli preko zapaljenog mosta, morali smo gaziti nabujalu i hladnu rijeku Čhotinu.

Zbog mraza i jake hladnoće pretela je opasnost da nam promrznu noge. Anđelko i imovi ugroženim borcima je masirala promrznule noge, a zatim ih zamotavala u krpe. Zahvaljujući Anđelko i ostalih drugarica u našoj eti nije bilo težih posljedica.

Spašavajući drugu Anđelku na Barama, Anđelka je uletjela u nemoguću situaciju i bila ranjena od ručne bombe u leđa. Naša hrabra Janja Mezić izvukla je na položaj ranjenu Anđelku. Ova borba odvijala se uz strahovite eksplozije artiljerijskih granata i avionskog mitraljiranja, dok je Nijemcima stizalo pojačanje, a naši redovi sve više bili prorijeđeni.

Probijajuć se kroz Zelengoru kao ranjenik, Anđelka je u jednoj neprijateljskoj zamci ponovno bila ranjena. Zahvaljujući nekolicini drugova bila je spašena i nastavila put prema istočnoj Bosni.

U borbama našeg 3. bataljona za Maglaj, početkom augusta 1943. godine, sa dva borca 3. ete, Anđelka je obezbjeđivala lijevo krilo naše ete. Na ovom zadatku susreli su se s nekoliko domobrana, od kojih je Anđelka iznudila znak raspoznavanja, a potom ih sproveli do štaba bataljona.

Za vrijeme borbi oko Bile a 30. juna 1944. godine, bio sam pomoćnik na puškomitraljezu »zbrojovka«. Moja 3. eta napadala je na grad Bile a s iste strane. etnici su nam pružali žilav otpor. U prvom napadu poginuo mi je puškomitraljezac Ivan »od Vrgorca«. Prihvatio sam puškomitraljez i otvorio vatru po etnicima. Potisli smo ih do crkve, a onda su se pregrupirali i krenuli prema našoj 3. eti. Poginuo je borac do mene jer su nas gađali minobacačkom vatrom. Naređeno je povlačenje koje nisam uočio, već zanesen rafalima moje »zbrojovke« nastavio tu i etnički stroj. Vidim kako eta odstupa, a etnici odozdo podilaze. U momentu odstupanja moje ete, teško sam ranjen u lijevu nogu.

Ostao sam na položaju. Očekivao sam da će me etnici uhvatiti ranjena. Pomišljao sam da se ubijem. Dok sam tražio bombu na opasnoj, iza kamena se pojavila naša bolnička arka — Anđelka. Vidjevši me ranjenog a želeći da me spasi, Anđelka mi naredi da dobro prihvatim puškomitra-

ljez. Mene i mitraljez prebaci preko ramena, a pod desnu ruku stavi sanduk municije. Nosila me sve do bataljonskog previjališta u s. Mokri Dol, gdje mi je ukazala prvu pomoć.

U ovoj borbi ili bi bio zarobljen ili bi se sam ubio da ne padnem u ruke neprijatelju. Zato sam uvijek zahvalan mojim drugaricama i drugovima, naročito drugarici An i A imovi, bolni arki 1/3. bataljona.

Petar Pijanovi

DJE AK MITRALJEZAC*

I zvono oglasi Malim Ižom jednu smrt u predvečerje rodansko, 26. rujna 85, u udnoj igri sudbine, tragične, pored mora, slanoš u njegovom u kamiku site, brimenom škoja nošene, u lipoti i škrtosti rljenice darivano, god Marijana Lukin, borca, jurišnika...

A bila je bonaca, u jematvi. I bi zapisano: 4. bataljon (Iški) Druga dalmatinska proleterska... a Mariju tek petnajesta 1942. U Uništu, u stroju kao pravi ratnik, odlučan, u snovima do zvijezda, do iskanja svoga dila aroga neba. Ni djetinjstvo odigrano, ni djevojačka do stasala, ni do ribara, težaka, mornara stiže, do kola, pisme djevojačke... Kruh svoj školjarski da umijesi... Maslinu didovu žuljima daruje. Rat uzima najljepše, fašizam ubija, pali... da brat brata kolje... ropstvo uz blagoslov bogova donosi... i kulturu, obiće naše, i viru satire.

I krene Marijo djevojačkim hodom, uspravnim, predaka svojih, dostojna ovjeka u juriše, neman da satre, iz borbe u borbu prkose i umoru, snijegu, kiši, gladi... do Neretve, Sutjeske... Ranjenike da brani i mitraljez da nosi, a šinjel izrešetan. U prethodnici brigade, gdje Mario i delegat voda jedini ostaju živi. I Drina nabujala u proljeće a bose noge djevojačke, pa sve do istočne Bosne, Crne Gore, Zlatibora — bratstvo kuju ranama svojim. Prste da umoriš — Maria juriše dok izbrojiš, sijanja da vrneš da se pamti. Do mora: Dubrovnik, Kotor, Mostar, Split, i otoke, Rab, Cres, kamenu daruje svoju mladost... do Trsta, do kona ne pobjede, slobodu crvenim barjakom da oglasi za vike.

A živio je skromno, do odricanja: i ribar, pomorac... kao da jedino moru ostao dužan, djevojačku radost da mu vrati, a inim koracima da hoda (Marija otac stradava na brodu kao pomorac 1929. godine). A bolest je bila jača... A mi smo ostali dužni Mariju, dužni za jedno veliko hvala.

Kažu ljudi: rat piše samo tri stranice. Kažu: prva stranica je ubijanje. I druga ubijanje: A treća stranica je patnja. Kažu ljudi... A Marijo je jurišao radi naše djece, da stranice za uvijek budu iste slobodom i djevojačkom radošću u pisane.

Slavko Govorin

PARTIZANSKI MORAL

Na dan prije odlaska u partizane u Prvi luci, mom rodnom mjestu, nas 10 drugova, napravili smo zajednički ručak u seoskoj gostionici i pored toga što je u mjestu bilo doušnika i što se tu nalazio talijanski

* Preuzeto iz »Poruke borca« 18. prosinca 1985. godine.

okupator. Veselili smo se sutrašnjem odlasku u partizane i pjevali naše revolucionarne pjesme. Polazak amca na kopno je uslijedio danju, s tim što smo se podijeli u nekoliko grupa, kao da odlazimo u ribolov. Po dolasku na kopno do ekala nas je »veza« i sve drugo je teklo organizirano.

Uskoro smo pošli voditi borbe. Zbog iscrpljenosti i gladi, nespavanja i nedovoljne odjeće i obuće bilo je momenata kada se nismo uopće uvali od neprijatelja. Stojeći i smo nastupali i mislili da nas neprijateljski metak neće pogoditi, ili pak ako nas i pogodi žrtva će biti opravdana. Mnogo puta smo bili u krizi s municijom i bombama. Uvijek smo mislili da živi u ruke neprijatelja ne smijemo pasti, a u slučaju opasnosti da moramo sebi dokrajčiti život.

U prvim danima rata potcjenjivali smo neprijatelja kada bi se ukopavao ili pak u nastupanju prebacivao od zaklona u zaklon. Mi to nismo činili, te smo ovo neiskustvo skupo plaćali dragocjenim životima. Marširali smo s pjesmom, naravno kada su to dozvoljavale borbene prilike. Nikada nije bilo problema nošenja puškomitraljeza i municije. Puša i su u oskudici dijelili jednu cigaretu na desetak drugova — »povuci dva dima i daj dalje drugome«. U toku odmora radili smo s narodom. Svaki borac proleterske jedinice bio je i komesar, i svakom prilikom smo objašnjavali ciljeve naše borbe. Najvažnije je bilo da se na odmoru o istom >d ušiju, da operemo robu i tako pripremimo za predstojeće i napore koji nas očekuju. U ovom poslu prednjačili su naše drugarice.

Na veći odmorima organiziran je kulturno prosvjetni rad, izdavali smo novine, pisali »vrapca«, davali priredbe i održavali razne sastanke. Poslije svake borbe slijedio je sastanak na kojem su se analizirali uspjesi i greške. Kritika i samokritika je bila stalno zastupljena.

Drugarstvo je bilo na visini. Nikada nismo postavljali pitanje odakle je koji drug, koje je vjere i nacionalnosti. Ako je netko nešto imao, dijelio je onima koji to nisu imali. Voljeli smo se međusobno, pomažući i jedan drugome u nevoljama. Naravno ito se ta ljubav ispoljavala u borbama, u kojima nikada nismo ostavili ranjenog druga na bojnopolju i često smo stavljali život na kocku da bismo spasili ranjenog druga.

Odnos starješina prema borcima i obratno bio je sasvim drugarski. Nije trebalo da se galami i tjera na izvršenje bilo kojeg zadatka, pa i onog po cijenu svoga života. Starješine su vodili naravno ito brigu o borcima poklanjajući im punu pažnju. Posljednji su primali hranu s kazana, posljednji su odlazili na spavanje. U borbi su obilazili streljaki stroj, bodrili i isticali se primjerom u svakoj prilici. Jednom riječju bili su u pravom smislu kao naši roditelji.

Odnos prema drugaricama je bio kao što je odnos brata prema sestri, a svaki prekršaj postojećih normi, bio je strogo kažnjavan pa i smrću.

Članovi partije su uvijek prednjačili ili služili primjerom ostalima, tako da su njihovo ponašanje slijedili i ostali borci.

Odnos prema narodu bio je takav da smo osim zaštite njihovih života uvali i njihovu imovinu kao svoju. Mnogo puta smo spavali po voćnjacima i bili gladni, a da voćku nismo ni pokušali ubrati. Takav je bio moral u partizanima. On je bio, čini mi se, presudan faktor naših

pobjeda. Dokazali smo djelom da smo vojska iz naroda, zbog čega nas je narod pomagao i s pravom smatrao svojim sinovima i svojim oslobođiocima.

Ante Rodin

POSLJEDNJI DANI RATA

Iznose i sjećanja na zadnji mjesec borbenog puta naše brigade i njezine prve poslijeratne dane, prije svega sam se služio ličnim bilješkama iz tog vremena i drugim dokumentima. Trudio sam se da ne ponavljam ono što je poznato iz monografije brigade, već da prikažem tadašnji život i atmosferu i iznesem izvjesne detalje iz života brigade i njenih boraca, onako kako sam ih vidio, doživio i najvećim dijelom zabilježio.

NA OTOKU RABU

Tek poslije konačne pobjede u NOR-u na cijelom jugoslavenskom ratištu vidjelo se da je prvi dan zadnjeg mjeseca ratnog puta brigade počeo u nedjelju 15. aprila 1945. godine. Tog datuma nismo znali koliko će još rat trajati i kakav će nam biti dalji borbeni put, ali smo bili svjesni da se bliži njegov kraj. Naša 9. dalmatinska udarna divizija je bila na otoku Rabu, na lijevom krilu fronta na jugoslavenskom ratištu.

Brigada je sa svojim jedinicama bila razmještena na otoku Rabu. U brigadi je bilo preko 2000 boraca i starješina, bilo je pripadnika svih naših naroda i narodnosti, a bilo je i Talijana, Poljaka, Čeha, Nijemaca i dr. Najveći dio su sačinjavali borci mlađeg uzrasta. Oko dvije trećine boraca bili su novi borci, tj. koji su se nalazili u brigadi pola godine ili manje od toga. Bila je to brojna, dobro opremljena i naoružana jedinica. U okviru divizije to je bila jedina proleterska, najstarija i najiskusnija brigada, ali je trebalo uvijek taj svoj pravi naziv i renome nanovo potvrditi. Ranijim uspjesima i pobjedama širom Jugoslavije prije 3—4 dana brigada je dodala svoj prvi i vrlo uspješan pomorski desant na otok Rab.

U proteklim borbama, od 4. do 12. aprila, samo za osam dana oslobođila je više mjesta u okolini Karlobaga i Baških Oštarija, Jablanac i dio otoka Raba, pri čemu je ubijeno 130 neprijateljskih vojnika, zarobljeno 558, zaplijenjeno mnoštvo oružja i ratne opreme, izmeću ostalog: 46 topova, 6 teških minobaca, 12 flakova, 34 mitraljeza i puškomitraljeza, 363 puške i dr.

Petnaestog aprila prije podne održan je sastanak štaba brigade sa štabovima bataljona (izuzevši 2. bataljona) i komandom pratećom¹⁾.

1) U štabu brigade su bili: komandant Bruno Vuleti, komesar Branko Milinković, zamjenik komandanta Andrija Mijani, pomoćnik komesara Nikola Sinobad i načelnik štaba Branko Mirković. U 1. bataljonu komandant je bio Pajo Mrkić, komesar Branko Periša (koji je kroz dan—dva otišao za komesara 3. dalmatinske udarne brigade, a zamjenio ga je Ante Kranjac), zamjenik komandanta Nikola Krneta i pomoćnik komesara Stevo Vujnić. U 3. bataljonu komandant Duro Vještica-Obradović, komesar Ante Beban, zamjenik komandanta Dušan Čuk i pomoćnik komesara Rade Govorin. Komandir pratećeg je bio uro Tojaga i komesar Jerko Grubišić. Na sastanku nije bio štab 2. bataljona, a njegovi su u to vrijeme sačinjavali: komandant Tode Čolović, komesar Stevo Bjedov, zamjenik komandanta Petar Ljubić i, pomoćnik komesara Cedo Marie.

Sve su to bili stari borci, ve inom prvoborci. Mnogi su zajedno ratovali od formiranja brigade, iskusni vojni rukovodioci i partijsko-politi ki radnici, a po godinama starosti vrlo mladi ljudi. Pomo nik komesara 3. bataljona imao je 19 godina, komandant brigade 20 i pol godina, pomo nik komesara 1. bataljona 21 godinu, na elnik štaba brigade 22, komesar brigade 22 i pol godine, itd., a najstariji nisu imali ni 30 godina. Prva i osnovna ta ka dnevnog reda bila je pretres akcija, tj. analiza svih akcija i borbi u prvoj polovici mjeseca aprila.

Na sastanku je bilo rije i o slabostima u organizaciji i održavanju veza, u korištenju vatre mitraljeza i prate ih oružja, o istravanju pojedinih etnih rukovodilaca ispred svojih eta, o slabom držanju pojedinaca u borbi, o slabostima prilikom gonjenja i razoružavanja neprijatelja (kao i prikupljanja ratnog plijena). Najprije su govorili drugovi iz štabova bataljona, a zatim svi ostali.

Sastankom je umješno i autoritativno rukovodio komandant brigade, koji je, u zaklju cima, ukazao na bitne probleme i na in njihovog rješavanja. Naglašeno je da ubudu e štabovi bataljona moraju posvetiti više pažnje svojim odjeljenjima za vezu i održavanju veze, boljem korištenju teških oružja i koncentraciji vatre, kako bi se postigla vatrena nadmost, obezbijediti ve i utjecaj na komande eta u toku borbenih dejstava, uvijek potvrditi prijem nare enja a izvještaje dostavljati na vrijeme, obezbijediti bolju organizaciju prikupljanja ratnog plijena (odredit e se jedna jedinica za sakupljanje materijala, a da bataljoni moraju dostaviti spisak svih zaplijenjenih stvari. Nare eno je da se, putem smotre, sagleda stanje u pogledu opreme i odbaci sve ono što je nepotrebno da se nosi. Podvueno je da štabovi trebaju pružiti ve u pomo u vojnostru nom uzdizanju nižih vojnih rukovodilaca, naro ito desetara, da je potrebno više zalaganja u budu em radu, da se etni rukovodioci i dr. ne smiju odvajati od svojih boraca, da kod svih boraca treba razvijati ponos što su proleter, da treba stalno inzistirati na ja anju discipline i suzbijanju pojava familijarnosti.

Tih dana u brigadi se odvijao intenzivan vojno-stru ni i politi ko-prosvjetni rad. Radilo se po temama predvi enim planom, posebno za borce i posebno za rukovodioce. Težište u vojno-stru noj obuci bilo je :aa ovladavanju onim vještinama i znanjima koja je zahtjevao tadašnji suvremeni na in ratovanja. U politi kom radu težište je bilo na informiranju o vojno-politi koj situaciji, kao i na upoznavanju, posebno novih boraca, s osnovnim ciljevima naše borbe i revolucije. Održavana su predavanja i razgovori sa stanovnicima oslobo enih mjesta, održavani su mitinzi, priredbe i dr. Veliku pomo u idejnom radu, ja anju moralno-politi kog stanja i borbene spremnosti jedinica, davao je neprekidni rad organizacija KPJ i SKOJ-a.

Na sastanku politi ko-prosvjetnog odsjeka²⁾ najviše bilo je rije i o štampi, o radu kluba, aktualnim parolama i dr. Iznijeto je da neke pje-

2) Šef politi ko-prosvjetnog odsjeka (kasnije nazvanog propagandni) bio je Dušan Mari . U okviru odsjeka šefovi pojedinih sekcija su bili Dušan Maruši (za politi ku propagandu), Jozo Bujaš (za kulturno-prosvjetni rad) i Paško Malenica (za štampu). Referent za fizi ku kulturu je bio Ivo Ucovi , ratni dopisnik Borivoj Tadi i fotograf Dinko Mulanovi . Šest dana kasnije izvršene su neke promjene u odsjeku, tako da je šef sekcije za štampu postao Branko Ruskovi , a u brigadni klub je postavljena Zorka Kuzmi .

sme i crteži u bataljonskim listovima nisu bili dobri, te da treba voditi računa da napisi budu na liniji Partije i da o tome moraju voditi brigu prije svega komesari bataljona i eta. Zahtijevano je da više pišu borci i dopisnici po bataljonima. Ukazano je i na potrebu da se više prati sva štampa: »Borba«, »Vjesnik«, list IV armije »Za slobodu« i dr. Zaključeno je da se uputi dopis kulturno-prosvjetnim odborima u kome bi se ukazalo na nedostatke i dala uputstva za rad. Na sastanku se vidjelo da se Odsjek dobro uhodao u radu, dobro sagledao svoje osnovne zadatke i da može pružiti znatnu pomoć svim političkim rukovodiocima u brigadi.

Isprava boraca Talijana, koji su odlazili iz brigade, organiziran je u Loparu, u blizini zgrade u kojoj je bio smješten štab brigade. Ovom ispravom su prisustvovali neki drugovi iz štaba, a i mještani iz okolnih kuća. U stroju je bilo 154 borca, a među njima i jedan broj onih koji su se u brigadi nalazili od jeseni 1943. godine. Pripremili smo pozdravni govor, koji je na talijanskom jeziku pročitao Dušan Marić. U govoru je bilo riječi i o vojno-političkoj situaciji, o zajedničkom ratnom putu, o želji da se naše ratno drugarstvo njeguje i o tome, da se sretno vratite u svoju zemlju i nastavite zajedničku antifašističku borbu. O tome je bilo da su svi bili radosni zbog povratka u svoju domovinu, iako je bilo malo i nezvjesnosti šta ih tamo čeka, a vidjelo se da im je žao što se rastaju od mnogih drugova s kojima su prošli dosta zajedničkih ratnih teškoća. Sa svima smo se srdačno pozdravili. Treba dodati da je u brigadi još ostalo nekoliko Talijana, koji iz raznih razloga nisu željeli da se vratite. S nekima od njih sam kasnije razgovarao i saznao te razloge. Znam da je Marmarosa Giuseppe, u ljeto 1945. godine, postao član KPJ. Neki su se i oženili i ostali živjeti u našoj zemlji.

U srijedu 18. aprila dobili smo plan za jednomjesečno takmičenje (od 15. 4. do 15. 5.) u okviru 4. armije. Predviđeno je takmičenje po svim sektorima vojnog, političkog i drugog rada. Uz plan smo dobili i uputstvo štaba 9. divizije. U brigadi smo se dogovorili s političko-prosvjetnim odsjekom kako da se oni bolje organiziraju, da obavijeste sve jedinice, te da pomognu i prate takmičenje.

Istoga dana išli smo u Rab, gdje je održan sastanak štaba divizije sa štabovima brigada. Sastankom je rukovodio komandant divizije Ljubo Truta, a tu su bili i komesar divizije Ilija Radaković, načelnik štaba Josip Babin, pomoćnik komesara Cedomil Cvrlje i drugi drugovi. Saznali smo da je divizija dobila zadatak da likvidira neprijateljska uporišta i oslobodi otoke Cres i Lošinj, s tim da u noćima 19/20. 4. treba da se iskrcamo na otoke.

U vezi s ovom akcijom naša brigada treba da se prebaci u grad Rab, odakle će krenuti u desant. U toku desanta disciplina treba da bude savršena. Upozoreno je na mogućnost pojave »živih torpeda« (motorni eksplozivni amci s posadom). Kasnije sam saznao da su Nijemci imali u luci i kat na Lošinju bazu fiokile takvih amaca. Naša brigada je dobila zadatak da likvidira neprijateljska uporišta na Cresu, gdje je bilo oko 300 neprijateljskih vojnika. Brigadi će biti pridodate 2 baterije topova. Likvidacija neprijatelja na Cresu treba da bude što brža. Trebalo je da se preveze 1500 ljudi, 50 konja, dvojica kola i dva vagona hrane, municije i druge opreme, te da se na mjestu iskrcavanja ostavi jednog intendantskog oficira.

Tre a brigada je dobila zadatak da zajedno s Kvarnerskim odredom oslobodi Lošinj. Po povratku u Lopar poduzeli smo sve za pokret brigade i pripremu za predstoje u akciju.

Sutradan se brigada prebacila u Rab, gdje su već stigli 2. bataljon i ostali dijelovi brigade, koji su se dotada nalazili u Jablancu. Za taj dan štab brigade je dobio obavještenje i poziv od mjesnog župnika u Loparu da će održati prije podne misu zahvalnicu za oslobođenje Raba. To je bio lijep i patriotski gest i odlučili smo da, u ime štaba brigade, prisustvuju komesar brigade i šef političko-prosvjetnog odsjeka. Jutarnja misa u crkvi puna naroda, župnik je dobro govorio. Poslije mise zahvalili smo župniku, a zatim smo, na osnovi dogovora s mjesnim narodnim vlastima, pred okupljenim narodom u dvorištu crkve održali miting na kome je govorio komesar brigade.

OSLOBOĐENJE CRESA

Cijeli dan 19. aprila bio je pun raznih aktivnosti radi priprema za iskrcavanje na otok Cres: izvršen je pokret brigade u Rab; dobili smo pismenu zapovijest štaba divizije; nakon toga, napisana je borbena zapovijest brigade; štab brigade je održao sastanak sa štabovima bataljona, održan je sastanak s komesarima bataljona na kome im je dat plan rada i uputstva političko-prosvjetnog odsjeka, sastanak s komesarima i pomoćnicima komesara bataljona na kome je proračunato pismo štaba 4. armije u vezi s narednjem Maršala Tita, koje se odnosilo na završne operacije za oslobođenje zemlje. Ujutro su održani kratki partijski i skojevski sastanci. Bio je to veliki posao. Trebalo je pripremiti sve borbe za akciju, srediti sve naoružanje i opremu, vidjeti šta će se od opreme nositi, a šta ostaviti ovdje. Svi članovi štaba brigade, kao i ostale starješine, svaki po svom sektoru, učinili su sve što su mogli kako bi akcija što bolje uspjela. Predvečer je počelo ukrcavanje u brodove i padom mraka desant je isplovio.

U prevoženju su učestvovali saveznički brodovi i brodovi naše Mornarice. Po vedroj noći i mirnom moru plovidba je tekla u redu. Iščekivalo se kako će proteći prevoženje i šta nas čeka na mjestu iskrcavanja. Disciplina je bila primjerna, razgovaralo se tiho, a bilo je i duhovitih razgovora i šalica. Poznato je da kod iščekivanja i napetosti najbolje djeluje smijeh i šala. Sjećam se da su se na svoj račun šalili oni što ne znaju plivati: »Lako je vama što znate plivati, vi možete otplivati od Cresa do Raba, ali mi kad stupimo na kopno mi moramo zauzeti Cres« i slično.

Inače, sve nas je uzbuđivala, nadahnjivala i mobilizirala pomisao da naša brigada ima zadatak da konačno oslobodi otok Cres kojega su stanovnici, naši ljudi, bili 26 godina otrgnuti od matice zemlje trpeći pod fašističkom strahovladom.

Na mjesto iskrcavanja — u luku Koromača — stigli smo prije pola noći. Za ovakvo sigurno mjesto iskrcavanja i pogodnu luku na zapadnoj obali otoka Cresa treba zahvaliti našoj Mornarici i izvijačima ko-obavještajnoj službi. Koliko se sjećam bio je ranije na Cres prebačen jedan obavještajni oficir s grupom izvijača i radio-stanicom i oni su poslali dragocjene podatke. Slično se postupalo i kod narednih desanata. Brigada se sa

svojini jedinicama i pridodatom artiljerijom (dvije baterije topova 75 mm i vodom protukolskih topova), brzo iskrcala i prikupila kod sela Belej (2 km udaljenog od luke) i na cesti formirala kolonu za nastupni juriš.

Na elu kolone putem prema Cresu kretao se 2. bataljon kao pret-hodnica, a iza njega glavnina brigade. Kretalo se pješice, a udaljenost od mjesta Belej do grada Cresa iznosi oko 20 km. U toku marša 20. 4. oko 4 sata zaplijenjen je jedan njemački kamion i uništena ili zarobljena njegova pratnja. Bili smo još toliko daleko od Cresa da tamo nisu mogli uti pucnjavu koja bi ih upozorila. I slušaj s kamionom nam je pokazao da Nijemci ove noći i dana nisu otkrivali naše iskrcavanje i napad.

U osvit dana brigada je stigla do Cresa. 2. bataljon je krenuo da zaobiđe grad i napadne ga sa sjeverne i sjeverozapadne strane; 3. bataljon, eta automatičara i izvišak eta pošli su da napadnu s južne i istočne strane, dok je 1. bataljon trebao da bude spreman da presije i odstupa neprijatelja prema sjeveru. Stab brigade je bio u rejonu Pregon, zapadno od ceste, na uzvišenju s koga su se vidjeli luka i grad Cres kao na dlanu. Isto tako su se vidjeli pokreti naših jedinica u jutarnjem praskozorju. Kod štaba je bila i pridodata artiljerija pod komandom poručnika Vojmira Kljakovića.

Im su naše jedinice kroz maslinjake prišle ivici grada, neprijatelj ih je osjetio i poela je borba. Naša artiljerija je gađala neprijateljska uporišta u gradu, a kada su iz luke pokušala da pobjegnu dva brza člana, otvorila je vatru po njima i uspjela da prisili jedan člamac, i pored sveg njegovog manevriranja i vrludanja, da pristane uz obalu zapadno od grada i posada pobjegne u makiju i grmlje na obali. Znali smo da se tom dijelu približava 2. bataljon i da će naići na njih. Veza s bataljonima je bila dobro organizirana. Borba u gradu je postajala sve žešća kako su se naše jedinice približavale centru. Otpor neprijatelja je bio žilav. Vodile su se ulične borbe, za kuću u potkrovlju. Neprijatelj je naročito organizirao za obranu jačine i višekatne zgrade, tukući s prozora viših katova mitraljeskom vatrom sav okolni prostor. Borba se vodila cijeli dan.

Poslije podne, kad je ostalo još nekoliko neosvojenih tavana, išao sam s komandantom Brunom u grad. Kada smo prolazili onim dijelom grada za koji smo mislili da je već oslobođen, još uvijek je na brisanom prostoru trgova i raskrsnica znao da zaprašti poneki rafal oko nas. Stigli smo pred jednu višekatnicu u centru grada, gdje je neprijatelj pružao najjači otpor — tukli su i bacali bombe sa svih prozora i katova. Nisu se predavali ni pored naše žestoke mitraljeske vatre, gađajući »pancerfaustima« i engleskim reaktivnim ručnim bacačima, pa je Bruno naredio da se dovuče protukolski top, koji je dovučen iza ugla i postavljen pred samu kuću, tako da je direktno tukao u prozore i neprijateljske puškarice i zaklone. Tako je slomljen otpor. Na sljedeći dan se je postupilo prilikom osvajanja sljedećih otpornih tavana. Do 19 sati oslobođen je i ovaj grad, a samo je u jednoj staroj kuli još pružala otpor grupa Nijemaca i talijanskih fašista. Ta kula je blokirana i oko 22 sata savladan je i taj zadnji otpor.

U toku poslijepodnevni borbi vidio sam sovjetskog filmskog snimatelja Viktora Muromcova kako snima ulične borbe. Prvi put sam ga

vidio s kamerom na mitingu u Kolašinu 13. 7. 1944. godine. Saznao sam kasnije da je s kamerom u ruci poginuo u borbama za Trst.

Prvi bataljon je dobio zadatak da likvidira neprijateljska uporišta u sjevernom dijelu otoka. U toku noći (20/21. aprila) likvidirao je neprijatelja u rejonu s. Predošica, a ujutro u rejonu s. Dol i s. Kal. U toku 21. aprila, zajedno s 2. bataljonom, napao je neprijatelja u rejonu s. Ivanje, koji je pružio žestok otpor artiljerijskom vatrom. U toku noći (21/22. aprila) neprijatelj je u ovom uporištu dijelom uništen, a dijelom se izvuкао i prebacio u Istru. Tako je oslobođen otok Cres.

Tek za vrijeme i nakon borbi vidjeli smo da su se na otoku Cresu nalazile veće neprijateljske snage nego što smo pretpostavljali. Bilo je oko 630 neprijateljskih vojnika, najvećim dijelom Nijemaca iz više raznih jedinica i 1. eta talijanske teritorijalne milicije. U borbama je ubijeno 192, a zarobljeno 247 neprijateljskih vojnika, što također svjedoči o žestini borbi. Zaplijenjeno je mnogo oružja, municije i opreme.

Naši gubici su bili 14 mrtvih i 35 ranjenih. Uvijek su nam teško padali gubici naših suboraca, ali ini mi se da su sada najteže padali, kada se već nazirao kraj rata i skoro sloboda.

Sve jedinice brigade istakle su se u borbama, pokazale visok borbeni moral i uspješno izvršile postavljene zadatke. Pored poginulih i ranjenih boraca istakle su se mnoge starješine i borci.

Tih dana došao nam je iz štaba divizije jedan Englez, oficir za vezu s avijacijom. Slab ga je pozvao na večeru 21. ili 22. aprila uveče. Pošto nismo znali engleski jezik, sporazumijevali smo se mješavinom školskog znanja francuskog i njemačkog jezika (a tu smo bili ravnopravni s njim). Bilo je razgovora o borbama za Cres (pokazali smo jednu vreću zaplijenjenih njemačkih i talijanskih odlikovanja), o sadejstvu s avijacijom itd. Najviše ga je interesiralo kad ćemo u Istru. Bilo nam je jasno da je pitanje u vezi s tadašnjom britanskom politikom i vojnim planovima, pa smo odgovorili da ne znamo, ali da ćemo vjerojatno opet od njih tražiti brodove za prevoz. Uskoro su ga pozvali u štab divizije u Lošinj, pa mislim da nije ta noć saznao za naše pripreme za iskrcavanje u Istru. Kasnije smo u Istri naišli na grupu od 3 engleska padobranca i saznali da su Englezi spustili dosta obavještajaca širom Istre.

Od 22. aprila brigada je bila u Cresu, osim 1. bataljona, koji je bio raspoređen u sjevernom dijelu. Jedinice su se srećivale, odmarale i nastavljale redovan rad. Mislim da je toga ili slijedećeg dana major Bruno Vuleti otišao za komandanta 4. splitske udarne brigade. Jasno se vidjelo da je svima u štabu bilo žao što odlazi, jer je bio omiljen starješina i dobar komandant, koga su mnogi znali još od formiranja brigade.

Novog komandanta Ivana Gađu, koji je došao s dužnosti komandanta IV splitske udarne brigade, već inače nije od ranije poznavala; ali smo da je hrabar i odlučan komandant. Bio je stariji od nas iz užeg dijela štaba, imao je 32 godine, po izgledu, odijevanju, držanju i diskusiji vidjelo se da je pravi vojnik, discipliniran, pedantan, strog i odlučan. Kasnije, u borbama u toku rata, kao i poslije rata još bolje ćemo upoznati sve njegove vojne i ljudske kvalitete.

Istoga dana održan je sastanak s komesarima bataljona s dnevnim redom: 1) Politička situacija, 2) Takmičenje, i 3) Razno. Zaključeno je da se odmah formiraju sve komisije kao organi dotičnog štaba ili ko-

mande, da predsjednici komisija budu zamjenici komandanta bataljona, da se u vezi sa takmi enjem više angažiraju partijska i skojevska organizacija, vojni rukovodioci, kulturno-prosvjetni odbori, politi ko-prosvjetni odsjek i dr., te da se preko etnih i vodnih konferencija upoznaju svi borci. Zadatak je da takmi enje obuhvati sve borce i jedinice po svim sektorima rada, da se ispolji što više zalaganja i energije, udarništvo, tempo rada koji ne smije jenjavati. Svakog dana pratiti takmi enje i provjeravati rezultate, a komisije moraju svakih 7 dana slati izvještaje sa ocjenom postignutih rezultata.

BORBE U ISTRI I KOD ILIRSKE BISTRICE

Nestrpljivo smo iš ekivali nare enje za prebacivanje u Istru, u dio naše zemlje koji je toliko dugo bio pod tu inskom okupacijom. Borbeni zapovijest štaba divizije dobili smo 24. aprila u gradu Cresu. Bilo je predvi eno da se brigada kao I ešalon divizije iskrcu u rajonu luke Brse u toku naredne no i i stvori mostobran na istarskoj obali. Štab brigade je odmah naredio pokret brigade u rajon s. Beli, gdje se ve nalazio 1. bataljon. U toku marša obišli smo bataljone. Nakon što smo se smjestili u s. Beli (tu je i mala luka, jedina na sjeverozapadnom dijelu otoka), išao sam s komandantom Ga om na konjima na sjevernoisto ni dio otoka, do rta Jablanac — udaljeno oko 7—8 km od s. Beli radi osmatranja obale Istre. Vidjeli smo prvi put U ku i njene zelene padine, isto nu obalu Istre, njene uvale i naselja. Uzgred smo zapazili njene prirodne ljepote, a cilj tog komandantskog izvi anja je bio da usporeju i kartu i zemljište, vidimo gdje je mjesto iskrcavanja, luka Brse , i kako dalje razvijati dejstva.

Luka Brse je bila dobro odabrana kao mjesto iskrcavanja, bila je pogodna kao desantna osnovica i na tom dijelu obale nisu bile postavljene protivdesantne mine. Ina e, ispred obale Istre, oko otoka Cresa (pa i u blizini lu ice Beli) i u Kvarnerskom zaljevu Nijemci su postavili dosta mina. Prilikom oslobo enja grada Cresa na ena je i pomorska karta s rasporedom neprijateljskih minskih polja. U izboru mjesta ukrcavanja i iskrcavanja, prevoženju i obezbje enju konvoja odigrala je veliku ulogu naša Mornarica. Ovaj put nismo koristili savezni ke brodove za prevoženje, pored ostalog, i zbog toga što je britanski pomorski komandant još ranije stavio do znanja da prije iskrcavanja u Istru treba najmanje sedam dana prije dati podatke o mjestima ukrcavanja i iskrcavanja, brojnom stanju i naoružanju jedinica koje treba prevesti saveznim brodovima. Naši mali brodovi, vo eni rukama vještih i hrabrih mornara, odli no su obavili svoj zadatak.

U toku dana u lu icu Beli su uplovili naoružani brodovi i patrolni amci Kvarnerskog pomorskog sastava, a dotegljeno je i više leuta i amaca iz Raba, Nove Baške, s Cresa i Lošinja. Poslije zalaska sunca jedan naoružani brod i jedan patrolni amac pretraživali su plovnu rutu Beli—Brse . Predve er je po ela vrlo jaka bura, koja je bacila na obalu ili potopila mnoge manje amce i leute i nasukala desantne splavi. Samo motorni jedrenjaci i ostali brodovi sklonjeni u lu icu Beli izdržali su na vezu. Tada je odlu eno da se ne prebacuje itava brigada nego samo

oja ani bataljon. Tako su u I ešalonu brigade prevezeni 3. bataljon i izvi a ka eta na dva motorna jedrenjaka i tri desantne splavi. S ovim ešalom su išli komandant i pomo nik komesara brigade. Ukrucavanje je po elo prije pola no i, a konvoj je isplovio u 00,45 sati 25. 4. Konvoj JU pratili i obezbje ivali jedan naoružani brod i dva patrolna amca. Iskrucavanje desanta je obavljeno brzo i uspješno prije zore, jer su se brodovi koji su vršili prevoženje prije jutra vratili u Beli. Neprijatelj je bio iznena en u pogledu mjesta i vremena iskrucavanja. Tre i bataljon je odmah izišao na položaje i stvorio manji mostobran na liniji Zagorje—Gabrova—Sv. Jelena.

Dvadesetpetog aprila ostali dio brigade je bio u s. Beli i pripremao se za desant. Toga dana došao je u štab brigade na elnik štaba divizije Josip Babin. Rad i pripreme su se odvijale normalno (npr. dva druga iz ete za vezu su upu ena na niži rukovodila ki kurs za vezu, Marija Mati je upu ena u ambulantu brigade, itd.). Poslije podne, dok se stajalo pored neke kamene ograde i iš ekivalo ukrucavanje, dogodio se jedan nesretan slu aj; ranjen je iz engleske mašinke Stevo Vujni , pomo nik komesara 1. bataljona, dobar rukovodilac i drug koji je uvijek zra io vedrinom i optimizmom. Svima nam ga je bilo žao. Preba en je u bolnicu i, sre om, kasnije prebolio rane. Predve er su se ukrucale na brodove i amce sve ostale jedinice brigade. S njima su išli komesar, zamjenik komandanta i na elnik štaba brigade. Plovidba je protekla u redu (osim što bi tu i tamo netko rekao: »Vidi, mina u moru«, pa bi se i ostali nagnuli da vide, ali mornari su dobro poznavali plovnu rutu i vješto prolazili zaljevom u kome je bilo dosta mina), i do 23. sati 25. 4. itava brigada je bila na obali Istre. Tako se brigada kao prva od svih brigada naše divizije našla na obali Istre. Do 27. 4. preba ene su na obalu Istre sve operativne jedinice 9. divizije. Iskrucavanjem u Istru neposredno je ugrožena pozadina neprijatelja na rije kom frontu i u Puli. Stvorena je mogu nost da se lijevim krilom 4. armije nadire najkra im putem k Trstu.

Prvi i najsnažniji utisak na tlu Istre ostavili su na nas njeni ljudi Hrvati i talijanski antifašisti. Ve na obali su nas do ekali s cvije em i poklicima, što nam je dalo novu snagu i nadahnu e. Oni su saznali za naše iskrucavanje, pomagali nam, pokazivali put itd. Krenuli smo do Sv. Jelene i Moskirna, gdje smo se ujutro 26. 4. sastali s Ga om i Sinobadom i 3. bataljonom. Krenuli smo dalje prema Moš eni koj Dragi, s tim što je 3. bataljon obezbje ivao lijevi bok brigade (on se sukobio s manjom neprijateljskom predstražom, od oko 50 vojnika, kod crkve Sv. Petar, i razbio je, a dijelom protjerao ili uništio). U rajonu Moš eni ke Drage jedinice su se kra e zadržale da bi se popunile municijom koja je pristigla s Cresa. Treba napomenuti da su naše pozadinske službe izvanredno dobro izvršavale svoje zadatke u ovim borbama u Istri, kao što je to bilo i ranije u borbama za Rab i Cres. Komandant pozadine u brigadi bio je Ilija Orelj. U ovom rajonu je izdata usmena zapovijest štaba brigade za dalje nastupanje: glavnina (1. i 2. bataljon) da se kre e u zahvatu komunikacije pravcem Medveja—Lovran—I i i—Opatija, a 3. bataljon, lijevo od njih, padinama U ke. eta automati ara, koja je bila u prethodnici brigade, sukobila se s manjim neprijateljskim dijelovima kod Medveje, koje je gonila do Lovrana i tu vodila dvosatnu bor-

bu s neprijateljem, koji je bio prisiljen da se povu e u s. I i e. U 13 sati oslobo en je Lovran. Poslije je uveden u borbu 1. bataljon koji je s e- tom automati ara krenuo da savlada neprijateljsko uporište u s. I i i. Neprijateljske vatrene ta ke su bile od armiranog betona, opkoljene ži- com i nagaznim minama. Naro ito jak otpor je pružan iz uporišta na kosi iznad ceste. U nekoliko ponovljenih napada naše jedinice do kraja dana nisu uspjele zauzeti uporište.

Toga dana dobili smo kao popunu 38 novih boraca, ve inom Alba- naca s Kosova i iz zapadne Makedonije.

Na cijelom putu od Brse a pa do Lovrana i dalje po asfaltu (prvi put u toku rata u Istri smo se kretali asfaltnim putevima i po okolnim, ku e su bile lijepe i okolica im je bila ure ena) bile su ispisane parole: »Istra je naša«, »Naprijed na Trst«, »Trst je naš«, »Živio Maršal Tito«, »Živjela naša Armija« i druge. To je bio izraz raspoloženja boraca i na- roda. Ispoljilo se nevi eno jedinstvo naroda i vojske. Mislim da nigdje u toku rata nismo toliko željno i s puno srca do ekani kao ovdje od naroda Istre, koja je toliko patila pod tu inom. Priklju ivali su nam se mladi i stariji, grlili naše borce, pomagali u borbama, prihvatili naše ranjenike itd. Vide i putem ove brojne natpise, parole i transparente, govorili smo u šali: »Pa ovim jedinicama, koje idu iza nas, ne e ostati ni najmanje slobodnog prostora da napišu nove parole«.

Uve er 26. aprila štab brigade je odlu io da uvede u borbu sve snage, s tim da 1. bataljon oja an vodom protuoklopnih topova napada i likvidira uporište u I i ima, a 2. i 3. bataljon sa zapada zaobi u I i e i napadnu neprijatelja u Opatiji. Prvi bataljon je u toku no i (26/27. 4.) uspio da upadne u s. I i e i likvidira ve inu otpornih ta aka, ali se ne- priatelj zabarikadirao u zgradi lje ilišta i u neke bunkere odakle je pružao veoma snažan otpor. Druga dva bataljona su prodrli do Opatije. Sutradan (27. aprila) cijeli dan je vo ena borba. Toga dana je stigla 3. dalmatinska brigada u rajon s. Veprinac. Treba napomenuti da je u ovim i drugim borbama u Istri radio i telefonska veza vrlo dobro fun- kcionirala. Usporedo s pomjeranjem jedinica postavljen je telefonski kabel i uspostavljena veza sa svojim i susjednim jedinicama. U no i (27/28. 4.) 2. i 3. bataljon su ušli u Opatiju i vodili uli ne borbe protiv neprijatelja, koji se uporno branio i vršio protivnapade i na kraju zabarikadirao u jednoj utvr enoj zgradi iz koje je pružao vrlo žilav otpor. Borba je na- stavljena i slijede e no i i tek oko 5 sati ujutro 29. 4. savladan je po- sljednji otpor i oslobo ena Opatija. U I i ima je otpor neprijatelja trajao do no i 28. 4. Tog dana je komandant brigade naredio da se protuoklopni top iznese na terasu hotela, koja je dominarala nad neprija- teljskim uporištem, pogo en je direktno bunker, zatim utvr ena zgrada, pogoci ostalih granata uz istovremeni snažan napad bataljona doprinijeli su da se pokoleba neprijatelj i osvoji uporište I i i. Ujutro 29. aprila bili su kona no oslobo eni I i i i Opatija. Neprijatelj je u ovim borbama imao 150 ubijenih, 80 ranjenih i 170 zarobljenih vojnika, zaplijenjeno je 9 topova, 9 flakova, mnogo drugog oružja i opreme. I brigada je imala zna ajne gubitke: 14 poginulih i 49 ranjenih.

Za vrijeme svih ovih borbi vidjeli smo Rijeku u blizini i uli ne- prekidnu borbu. Mi smo se našli na desnom boku i za le ima neprijatelj- skog 97. armijskog korpusa, koji se branio u Rijeci. Zbog toga je i

razumljivo što je na pravcu napada naše brigade neprijatelj pružao tako žestok i gr evit otpor.

Istoga dana, prema nare enju štaba 4. armije, 9. divizija je ubrzano krenula kroz Istru prema Trstu. Bilo je predvi eno da i naša brigada krene tim pravcem, i to sjev. od Buzeta, ali je baš toga dana promijenjeno nare enje i brigada je dobila zadatak da napada neprijatelja prema Kastvu i Rijeci, na odsjeku s. Volosko—s. Matulje—s. Rukavac. Bri- gada je bila oja ana jednim bataljonom Kvarnerskog odreda.

Napad, je po eo 30. aprila. Tre i bataljon je napao Rukavac i nakon trosatne borbe zauzeo ovo uporište. Drugi bataljon je vršio snažan prit- isak prema ž. st. Matulje i Voloskom, ali ga je neprijatelj uz snažan otpor i uz pomo artiljerijske vatre uspio prisiliti da se povu e na polazne po- ložaje.

Prvog maja se nastavila borba. Stiglo je u brigadu kao popuna 370 novomobiliziranih boraca. Oni su mobilizirani poslije oslobo enja Make- donije i preko Albanije krenuli do Dra a, odakle su brodovima naše Mornarice preba eni do Bara, pa preko Dubrovnika, Splita i Zadra do Istre. Najve im dijelom su to bili omladinci, a bilo je i nekih koji su ra- nije služili u kvislinškim balisti kim formacijama. Najve i broj me u nji- ma je bio nepismen. Malo ih je bilo koji su znali hrvatsko-srpski jezik, itd. Sve smo to saznawali kroz rad s njima. S onih 38 novih boraca, koji su nam stigli prije 5 dana, to je sada inilo 408 novih boraca, ili skoro jedna šestina brojnog sastava brigade. To je postavilo nove zahtjeve pred sve rukovodioce i politi ke radnike u pogledu pravilnog prihvata i rada s tim borcima. Tog dana je u s. Veprinac održan miting s narodom kome su prisustvovali i bili pozdravljeni novi borci. Mogu re i da su se ve u prvim borbama kod Matulje i kasnije kod Ilirske Bistrice pokazali kao dobri borci i nekoliko o njih je ranjeno, a nekoliko poginulo.

Drugog i 3. maja vodi se borba cijeli dan. U prvom momentu je neprijatelj dovukao poja anje i potisnuo naše jedinice. Oko podne drugog dana po eo je op i napad brigade na neprijateljske položaje na liniji Volo- sko—Matulji—k. 320, koji je pružao naro ito žestok otpor na brdašcu na kome se nalazi crkva u Matulji i utvr ena zgrada škole (na k. 320). Poslije duge i žestoke borbe eta automati ara je benzinskim bocama zapalila školu, a bombama i vatrom prisilila ga na povla enje, emu je doprinio i snažan prodor 1. bataljona. Ina e eta automati ara se istakla ne samo u ovoj borbi nego i mnogim prethodnim borbama. Imao sam priliku da iz neposredne blizine pratim ovu borbu u Matuljima. Stigli smo kod ete automati ara i komandant je naredio da se ponovo juriša s bombama i zapaljivim flašama. Ceta je odli no izvršila zadatak. Kad se neprijatelj po eo povla iti, svi borci i jedinice su krenuli u gonjenje. Tu su se pokazali dobro i novi borci, koji su stigli tek prije dva dana. Ipak su i u ovoj i drugim borbama stari iiskusni borci i rukovodioci morali povu i za sobom ostale. Toga dana poslije podne oslobo ena je Rijeka, a mi smo s jugozapadne strane napadali dijelove 97. armijskog korpusa, koji se je izvla io u pravcu Ilirske Bistrice.

Sutradan, nakon oslobo enja Rukavca, Matulja, Voloskog i Kastava, brigada se prebacila na zapad preko Zejane za s. Muna i s. Vodice. Nakon što smo zauzeli Volosko, pregledali smo utvr enja i topove. To su bile itave podzemne galerije, hodnici i skloništa od armiranog betona

s topovima obalske artiljerije. Na putu prema Vodicama kretao se u prethodnici 3. bataljon, a iza njega 1. bataljon. Komandant i komesar brigade su obišli bataljone na maršu koji se odvijao po planu. Negdje kod Mune sustigli smo 3. bataljon. Taj bataljon i njegov štab su se dosta istakli u posljednjim borbama i na jednoj maloj uzbrdici opazimo neki stari auto kako dah e, dimi se i svaki as zastajkuje. Radilo se o nekom autu na parni pogon. Zaustavili smo se kraj njega, kad tamo komandant bataljona uro Vještica se raspravlja sa svojim šoferom, starijim Nijemcem, koji ne razumije naš jezik. uro je najprije vojni ki pozdravio i izvjestio o stanju u bataljonu, zatim smo nastavili srda an i drugarski razgovor. uru znam od 1941. godine. Bio je poznat iz mnogih borbi kao vrlo hrabar borac i rukovodilac. Rekao nam je da je negdje usput zaplijenio ovaj auto skupa s njegovim šoferom, ali da ga ovaj ništa ne razumije. Sofer vidi da nešto o njemu razgovaramo, pa se sav uko io. Na kraju mu kažemo u šali: »Lako je Tebi uro, ne treba Ti benzin, samo za eš u ovu ogradu kraj puta i nasije eš grana, i auto ide«, na to se svi zajedno nasmijamo, pa i šofer, jer je shvatio kad se slatko smijemo da za njega nema nikakve opasnosti.

Petog maja, ujutro, komandant i komesar brigade išli su u štab divizije, gdje im je prenijeto nare enje štaba 4. armije da brigada preduzme napad na neprijateljske snage u rajonu Jelšane, napadaju i na odsjeku s. Brdce—s. Pasjak, s tim da na lijevom krilu hvata vezu s dijelovima 13. divizije, a na desnom s dijelovima 19. dalmatinske divizije, kao i da je brigada za napad oja ana jednom brdskom baterijom i etom tenkova.

Slijede eg dana, 6. maja u zoru, po eo je op i napad brigade uz podršku artiljerije i tenkova. Neprijatelj se žestoko branio, jer je želio izvu i svoje snage u pravcu Ilirske Bistrice i dalje prema Ljubljani i zapadu da bi se eventualno predao zapadnim saveznicima. Ali, 97. njema ki armijski korpus je ve zakasnio zbog dugih borbi u rajonu Rijeke, sada je bio odsje en i okružen od naših snaga u širem rajonu Ilirske Bistrice. Sa sjevera su bile naše 7. i 8. divizija, sa zapada 43. divizija i 10. brigada 29. hercegova ke divizije, s jugozapada naša brigada, s juga 19. divizija i s jugoistoka 13. divizija. Mi to sve nismo znali tog momenta, ali smo znali koje naše divizije u estvuju u napadu i da je neprijatelj opkoljen. Prethodne ve eri ula se je paljba na pojedinim odsjecima fronta, vidjele su se upoljene vatre na okolnim brdima, a znali smo da je neprijatelj opkoljen tu u dolini. Nama starim borcima neodoljivo se nametalo pore enje sa Sutješkom, kada su naše glavne snage bile opkoljene mnogobrojnim njema kim jedinicama, a sada vidimo jake njema ke snage opkoljene našim divizijama i znamo da im nikako ne emo dozvoliti da se izvuku iz tog obru a. Na desnom krilu brigade napadao je 2. bataljon i izvi a ka eta, potpomognuti artiljerijom i etom tenkova. Do podne je zauzeo željezni ku stanicu i s. Pasjak i izbio na put koji vodi za Jelšane. Prvi bataljon je zauzeo s. Brdce i kasnije u teškoj borbi k. 595. Negdje oko podne dobili smo radiogram od štaba 19. divizije da smo na njihovom pravcu napada, te da moramo da se rokiramo zapadnije. Odgovorili smo im da smo imali velike žrtve kod Šapjana i zauzimanja ž. st. Pasjak, te da bi sada ponovo izvla enje jedinica uz brdo po otvorenom prostoru bez potrebe dovelo do novih žrtava. Zbog toga smo odlu ili da

produžimo napad dotadašnjim pravcem prema Jelšanu (kome smo bili bliži od 19. divizije), a na naše lijevo krilo smo uputili 3. bataljon (to je bila ta rokada zapadnije). Poslije podne, oko 16 sati sve naše jedinice su izbile u rajon Jelšana. Toga dana uslijedio je op i napad svih naših snaga na opkoljenog neprijatelja. Kako smo kasnije saznali, štab 97. korpusa, našavši se u bezizlaznoj situaciji, tražio je primirje i razgovore o kapitulaciji. U no i 6/7. maja vo eni su razgovori, a 7. maja ujutro potpisali su kapitulaciju. No, kako nisu stigli da obavijeste sve svoje jedinice o kapitulaciji, neke su nastavile borbu do podne toga dana. To smo i mi osjetili, jer su toga dana 3. bataljon, izvi a ka eta i eta automati ara vodili borbu kod Pobesse za uništenje jedne neprijateljske grupe od oko 200 vojnika. (To imam zapisano u dnevniku, a spominjem zato što je svuda do sada pisano da je zadnja borba brigade vo ena 6. maja, a kako se vidi bilo je to 7. maja.)

U borbama od 30. aprila do 7. maja brigada je nanijela neprijatelju velike gubitke: ubijeno je 1376, a zarobljeno 452 vojnika, zaplijenjeno je 28 topova, 41 minobaca , 28 flakova, 21 mitraljez, 67 puškomitraljeza, 2.548 pušaka i drugog naoružanja, 125 vagona municije, opreme, hrane i dr. Dovoljno je re i da je u s. Jelšane bila neprijateljska komora iz koje smo zaplijenili velike koli ine materijala.

U ovim završnim borbama istakle su se sve jedinice i mnogi pojedinci. Na žalost brigada je u ovim posljednjim borbama imala i dosta gubitaka: 103 ranjena i 31 poginuli drug.

Sedmog maja išli smo u Šapjanu kod 2. bataljona da vidimo zaplijenjene minobaca e. Održan je sastanak štaba brigade na kojem se raspravljalo o novoj formaciji. Formirana je transportna eta u brigadi, minobaca ke ete i sanitetski vodovi po bataljonima. Zaklju eno je da se održi sastanak sa štabovima bataljona. Prethodnog dana izašao je novi broj brigadnog lista i poslali smo štabu divizije izvještaj o takmi enju u brigadi.

Osmog maja, u vezi povratka u sastav divizije, izvršili smo rano ujutro pokret. Štab brigade se premjestio u Kozinu. Tu su bile i prištapske jedinice, a bataljoni su bili razmješteni u okolnim mjestima na komunikaciji u širem rajonu Kozina. Išli smo do svakog bataljona, izvršili smotru i upoznali štabove sa zaklju cima štaba brigade. Održan je sastanak s komandirima i komesarima izvi a ke ete, ete automati ara i ete za vezu — raspravljalo se o zadnjoj borbi i o vanjskom vojni kom izgledu i disciplini u vezi našeg pokreta u Trst. Što se ti e vojni kog izgleda, odje e i obu e, postavljeno je bataljonima i etama da treba što je više mogu e obezbijediti jednoobraznost — bar da svaka eta ima jednoobraznu odje u. Jer, imali smo engleskih, talijanskih, njema kih i dr. vrsti odje e. Odlu eno je da se povuku u komore ebad, šatorska krila i veliki talijanski ranci.

Devetog maja saznali smo da je kapitulirala Njema ka. S tim u vezi dogovorili smo se da treba svima u brigadi objasniti vojno-politi ku situaciju, re i o svršetku rata, ista i ulogu Jugoslavenske armije i njenog Vrhovnog komandanta Maršala Jugoslavije Josipa Broza — Tita, kao i uspjehe naše 4. armije, upoznati ih s predstoje im pokretom u Trst (koji su naše jedinice oslobodile još 2. maja), da su 9. i 20. divizija garnizonske jedinice, da moramo voditi ra una o našem držanju i izgledu

prilikom ulaska u Trst, pokazati da smo proleTERSka brigada u svakom pogledu i to pokazati i u izvršavanju zadataka, da budemo ponosni što smo proleterI, da dalje razvijamo ratno drugarstvo, itd. Posebno je naglašeno da u Trstu moramo imati pravilan odnos prema saveznicima i oficirima (korektan odnos, me usobno pozdravljanje, i dr.). Postavljeno je da treba dati prijedloge za proizvo enje i unapre enje u inove, kao i prijedloge za odlikovanja za sve one koji su se istakli.

BRIGADA U TRSTU

U svim dosadašnjim napisima i knjigama o brigadi naveden je 7. maj kao datum kada je brigada stigla u Trst. Me utim, brigada je stigla 10. maja (to sam zabilježio). Tog dana, rano ujutro, izvršili smo pokret do 3. bataljona. Na cesti smo sa ekali ostale jedinice i izvršili smotru brigade. Negdje oko podne stigli smo u Trst, gdje nas je narod oduševljeno do ekao i pozdravljao. Svojnim brojem, naoružanjem, vanjskim izgledom i disciplinom, kre u i se kroz grad, brigada je ostavila impresivan utisak. Razmjestili smo se u jugoisto nom dijelu grada (Servola—Skeden).

Ilanovi štaba brigade su obišli bataljone i druge jedinice i postavili zadatke koji su se odnosili na garnizonsku službu, patroliranje, obezbjeenje i drugo.

Sutradan, 11. maja, najprije je održan sastanak štaba brigade u vezi rada u brigadi, a zatim sastanak u štabu divizije u vezi pisma Generalštaba (odnosilo se na obavještenje da su zapadni saveznici tražili korištenje pristaništa i obale u Trstu i komunikacije Trst—Gorica, da im je to odobreno, i kakvi treba da budu naši postupci u vezi s tim). Pored ostalog, na sastanku je postavljeno da iz vojnih magazina u Trstu treba da evakuiramo sve zaplijenjeno oružje, opremu i materijal, odnosno sve ono što nam u ovom trenutku nije neophodno potrebno.

Istog dana poslije podne u štabu 4. armije održan je sastanak s komesarima i pomo nicima komesara divizija i brigada. Na sastanku su bili i komandanti tih jedinica, kao i komandant armije Petar Drapšin s grupom oficira iz štaba armije. Sastankom je rukovodio komesar armije Boško Šiljegovi . Uvodno izlaganje o politici koj situaciji u Istri, Trstu i Slovena kom Primorju iznio je drug Boris Krajger, koji je od 1944. godine bio sekretar Pokrajinskog komiteta KPS za Slovena ko Primorje. On se najviše zadržao na situaciji u Trstu i Monfalkonu (Trži u), navode i da u ovim gradovima postoji jaka i vrsta organizacija radni ke klase, da je to jedinstvena radni ka klasa sastavljena od Slovenaca i Talijana (kojih je ve ina). Govorio je da naša politika ide za tim da uništi ostatke fašizma i teži ekonomskom podizanju tih gradova, dalje o raznim pokušajima i namjerama reakcije, o potrebi da našim borcima objasnimo pravilan stav prema stanovništvu i radnom narodu tih gradova, da se mora poštovati narodna vlast, itd.

Dvanaestog maja održan je u brigadi sastanak sa svim političkim i partijskim rukovodiocima bataljona i eta, na kome je bilo govora o politici koj situaciji i njihovim zadacima.

Slijede a dva dana jedinice su nastavile obavljati svoje zadatke u vezi garnizonske službe, odvijao se intenzivan vojno-stru ni i ideološko-

-politički rad, završavali su se prijedlozi za unapređenje i odlikovanja, radilo na pripremi slijedećeg broja brigadnog lista, itd.

Petnaestog maja komesar brigade poslao je komesaru divizije izvještaj o političkom i kulturno-prosvjetnom radu, stanju u brigadi, rezultatima takmičenja, itd. Toga dana saznali smo da su se završile posljednje borbe koje je na krajnjem sjeverozapadu zemlje vodila Jugoslavenska armija protiv njemačkih fašista. To je, u stvari, bio završetak rata na tlu Jugoslavije. Radovali smo se konačnoj pobjedi nad neprijateljem i oslobođenju zemlje. Ali, mi u Trstu nismo još imali osjećaj da je rat završen. Naime, u Trstu i okolici situacija je sve vrijeme bila napeta i kritična, bila je to neka vrsta ratne situacije. Do te situacije je došlo zbog toga što su zapadni saveznici od početka uporno zahtijevali da se jedinice jugoslavenske armije povuku iz Trsta i Julijske Krajine. Pregovori o tome su trajali oko mjesec dana. Brigada i ostale naše jedinice bile su u stalnoj pripravnosti. Naše jedinice u pojedinim dijelovima grada i oko nekih zgrada zauzimale su borbene položaje, bila su pojačana obezbjeđenje, dežurstva, patroliranja, kontrole izvršavanja zadataka od strane svih komandi (po evši od štaba armije, pa divizije, brigade i nižih štabova), itd. Borci su, kad nisu bili na dužnosti, spavali odjeveni i opasani, tako isto i u štabovima, pa i u štabu brigade. Ova zategnuta situacija je zahtijevala stalnu spremnost svih naših jedinica i savjesno i pravilno izvršavanje zadataka, u čemu su naši borci pokazali primjerno i dostojanstveno držanje.

Brigada je ostala u Trstu do noći 11/12. juna.

U noći 11/12. juna brigada je napustila Trst i do 8 sati slijedećeg dana zauzela nove položaje jugozapadno od Trsta. U to vrijeme nisam bio u brigadi, jer smo 11. 6. ujutro krenuli iz Trsta kao delegacija omladine 9. divizije na Prvi kongres USAOH-a u Zagreb, u delegaciji su još bili Bruno Vuletić, Srećko Satalić i još neki drugovi i drugarice. Kad smo se vratili iz Zagreba 24. 6. štab naše brigade je bio u Portorožu, a jedinice brigade na položajima južno od Trsta.

Brigada je u novom rasporedu i na položajima po izlasku iz Trsta bila 15 dana. Već 26. juna 9. divizija je dobila naređenje da ulazi u sastav 3. JA u Novom Sadu. Pokret brigade je poeo odmah preko Divače, Vrhnike, Ljubljane, Zagreba, Vinkovaca do Bogojeva prevozila se vlakom, a odatle do Novog Sada pješice. U Novi Sad smo došli 7. jula. Tu je komandant armije general Košta Nad izvršio smotru jedinica, a potom je uslijedio defile kroz grad. Sutradan se brigada razmjestila u Indiji i Staroj Pazovi (1. bataljon je jedno kratko vrijeme bio u Zemunu). To su prvi pravi mirnodopski garnizoni, gdje počinje mirnodopski život i rad brigade. U Indiji je 3. oktobra 1945. godine svečano proslavljena trogodišnjica brigade, smotrom i defileom pred našim elnikom Generalštaba, štabom 3. armije, štabom 9. divizije i drugim gostima. U ime Vrhovnog komandanta, našeg elnika Generalštaba general Kopač Popović predao je brigadi crvenu proletersku zastavu i Orden narodnog oslobođenja kao priznanje za sve uspjehe i žrtve koje je dala u toku rata.

Branko Milinković

S A D R Ž A J

	Strana		
Predgovor — — — — —	7	Neka moja sje anja — — —	129
		Naš dolazak u brigadu — — —	132
		Uš »ubojiti metak« — — —	134
GLAVA I		GLAVA II	
1. OSNIVANJE BRIGADE I NJENE PRVE BORBE		U 4. NEPRIJATELJSKOJ OFANZIVI	
Na novoj dužnosti — — — —	15	Marš prema Neretvi — — —	137
Naš put do brigade bio je duga ak i težak — — — — —	20	Preko srušenog mosta na Neretvi	138
Prve borbe 1. bataljona u sastavu brigade — — — — —	23	Borbena bratstvo Dalmatinaca i Ca ana — — — — —	143
Kurs bolni arki u Martin Brodu	39	Na Drežnici i Neretvi — — —	146
Duka — obanica, kurirka i borac	40	Moj komandir — — — — —	148
Prvo previjanje — — — — —	40	Partizansko drugarstvo — — —	149
Mladi Tre eg bataljona — — —	41	Sa Prate om etom na Neretvi —	151
Jovo Marti — — — — —	45	Na mostobranu Neretve — — —	154
Komesar Vuko Jovovi — — — —	46	Podvig hrabrih — — — — —	157
Lik Zdravka komesara — — — —	50	Obru i pucaju — — — — —	159
Lik An e Žuljan — — — — —	53	S Dalmatincima na Neretvi i Ka- linoviku — — — — —	165
Zastavnik Tre eg bataljona — — —	55	Heroj Macura — »Bondo« — — —	168
Tehnika brigade — — — — —	58	Izvod iz ratnog dnevnika — — —	170
Muzika brigade — — — — —	60	Rekla sam da nisam puša — — —	176
Prva borba etvrtog bataljona — — —	73	Sre ne ti rane juna e — — — —	178
Ratni podvizi Maloižana — — — —	76	Drina — — — — —	183
U mitraljeskom vodu 2. bataljona	81	Drina (1943. godine) — — — —	187
Junaci na legendarnom Cilašu	82	Moja desetina na Drini — — —	191
Borba na Cilašu — — — — —	86	Splav na Drini — — — — —	192
Vidjela sam Tita ne znaju i da je on — — — — —	88	Na Drini — — — — —	193
Borbe za selo Kijevo — — — — —	90	Pjesma i legenda o Drini — — —	194
Strijeljali smo španskog borca — — —	91	Konferencija — — — — —	196
Komandant Glišo — — — — —	93	Cikini šeretluci — — — — —	197
Maj in savjet — — — — —	96	Sa Grme a u brigadu — — — —	199
Borbe na Livnu — — — — —	96	Cijela porodica partizani — — —	202
Livno pasti mora — — — — —	105	I. Sipka: Izvod iz ratnog dnevnika	204
Drugi bataljon u borbama za Liv- no — — — — —	108		
Moje prve borbe — — — — —	110	GLAVA III	
Sje anje prvog minobaca lije bri- gade — — — — —	111	U BICI NA SUTJESCI	
O liku Vlade Despot — — — — —	115	Ognjena klešta na Sutjesci — — —	211
Zaseda u snegu — — — — —	118	Peta ofanziva — — — — —	217
Borbe u Koprivnici — Kupres	122	Jedan dan i jedna no nad Sutje- skom — — — — —	220
Borbe na Kupresu — — — — —	125	Izvidnica na Barama — — — —	222
Na Prvom kongresu antifašisti ke omladine Jugoslavije — — — —	126		

Ra unajte na nas — — — —	225
Od Fo e do Bara — — — —	233
Bataljon je herojski izginuo —	235
S Prate om etom na Sutjesci i Zelengori — — — —	238
Na Sutjesci i Barama — — — —	251
Iz ratne beležnice — — — —	253
Bare i Kladanj — — — —	258
Ranjavanje komandanta i kurira	260
Pakao na Barama — — — —	264
Joka Bodroži — — — —	266
Na Barama sam ranjena — —	266
Izbjegnuta zamka — — — —	268
Posljednja no na Donjim Barama — — — —	269
Preko Sutjeske konju za rep	271
Spasila je etu — — — —	274
Dje ak dolazi u brigadu — —	274
Primjer drugarstva — — — —	276
Nismo mogli niti da ga pokopamo	278
Teško ranjen i zarobljen — —	278
Pismo maloj Asji — — — —	279
Odvažni Pero i Ružica — — —	282
Juriš na Jablanova brda — —	284
Briga o minobaca kim granatama	288
Oda partizanskom konju — —	289
Doga aji u jednom danu — —	290
Bio je to drug Tito — — — —	292
Drugi put ro ena — — — —	293
U koloni brigade — — — —	295

GLAVA IV

U ISTOJ NOJ BOSNI, CRNOJ GORI, SANDŽAKU I ZAPADNOJ SRBIJI

Stazama brigade • — — • — —	303
Sam u Kladnju — — — —	306
Od Zelengore do Ozrena — —	307
Cuk Mileta — — — —	313
Teško e oko opskrbe i ishrane	314
Put u nepoznato — — — —	315
O liku druga Filipa Jadrijevi a -Brajka — — — —	319
Bila sam otpisana — — — —	321
Prodor u Isto nu Bosnu — —	326
Biha anin s Dalmatincima — —	329
Humke kod Omerovih Voda —	330
Znaš li kada si me primio u Partiju? — — — —	331
Doživljaji kurira — — — —	334
Udar po »Vražjoj diviziji« — —	336
Hrvanje Mirka Opa i a s etnikom — — — —	339
Heroj Miro Viši — — — —	339
Osam dana bez jedinice — —	340
Podvig drugarice Ive — — — —	341
Briga za ranjenog druga — —	342
etiri draga doživljaja — — —	343
Tre i put na Majevicu — — —	346
Pjesma za majku An u — — — —	347

Brigada u danima kapitulacije Italije — — — —	349
Pismo Garibaldinca Marcela —	352
Moje drugarice Li anke — —	353
Na Klju u kod Kolašina — —	354
Frane Barbi — uzoran vojnik Titove revolucije — — — —	357
Oslobo enje Andrijevice — —	358
Nostalgija i tragedija — — —	359
O liku i djelu Milana Kurti a —•	361
Zasluzio orden narodnog heroja	364
Marija Iška — — — —	366
Dalmatinci u dolini Lima — —	368
»Sje anje vje no k'o more i kamen . . .« — — — —	369
Dejstva oko Cakora — — — —	371
Na Cakoru i Sjekirici — — —	373
Jari Milan — — — —	378
Iz ratne beležnice — — — —	380
Dva puta ranjen u jednom danu	381
Lik komandanta Save Buri a —	381
Ratne anegdote iz 2. dalmatinske proleterske udarne brigade —	384
Kuriri o i u o i s tenkom — —	388
Kako sam zarobljen — — — —	391
U »kolu« sa Švabama — — —	394
Neka se anja na komandanta brigade — narodnog heroja Obrada Egi a — — — —	396
Borbe u Sandžaku — — — —	399
Brigada u Zapadnoj Srbiji — —	400
Brigada u Srbiji — — — —	403
Podvig i tuga — — — —	405
Razgovor s domaćinom kod Ivanjice — — — —	407
Napad na Ivanjicu — — — —	410
Vu ja no — — — —	413
Kuši i — selo koje ne blijedi —	415
Borce k meni — — • — — —	416
Još jedan podvig 1. bataljona —	417
Vratili smo puškomitraljez — —	418
Ana — primjerna drugarica —	419
Spomen junaku i brigadi kod Užica — — — —	422

GLAVA V

U STAROJ CRNOJ GORI, DUBROVA KOM KRAJU I BOKI

Po tre i put u Crnoj Gori — —	427
Djevojka i komandir — — •	429
Muke s promrzlim nogama — —	430
Borbe oko Grahova — — — —	433
Stražu uva naš komandir — —	434
Izvla enje puškomitraljeza — —	437
Neustrašivi »topdžija« — — —	438
Uspomene iz Katunske nahije —	439
Borba na Cevu — — — —	440
Komandant Jovo — žrtva nekontrolirane hrabrosti — — —	442

Druga strana rata — — — —	445
Poginuo je komunista, iako nije bio član Partije — — — —	450
Zvonko Milošević — oli enje drugarstva — — — —	451
Pogibija Ivana Šalova — — — —	452
Naš dolazak u brigadu — — — —	454
Dolazak Crnogoraca u brigadu — — — —	455
Dva događaja — — — — —	456
Praznik u Nikšićkoj župi 1. maja 1944. godine — — — —	457
Pismo borca roditeljima — — — —	459
Pismo mlade proleterke svojoj majci — — — — —	467
Okršaj na Klobuku — — — — —	468
Moji dragi drugovi — — — — —	468
Sje anje na komesara Blaža Amića — — — — —	470
Dragi susret — — — — —	472
Pozdrav brigadi — — — — —	475
Oči moje mladosti — — — — —	477
Borba na položaju Rikalo — — — —	479
Junak iz ranjeni kog ešelona — — — —	480
Moja prva borba u sastavu brigade — — — — —	482
Borba za Zakurjaj — — — — —	482
Oslobojenje zatvorenika — — — —	483
Težnje proleterskom simbolu — — — —	484
Postali smo proleteri — — — — —	485
Anegdote — — — — —	485
U Popovom Polju — — — — —	486
Okršaj u Popovom Polju — — — —	487
Odlazak iz Crne Gore — — — — —	488
Druga dalmatinska proleterska brigada ostala u trajnoj uspomeni crnogorskog naroda — — — —	489
Iz borbi za Trebinje — — — — —	493
Okršaj kod Trebinja — — — — —	496
Pismo Titu iz SSSR-a — — — — —	497
Borba u Konavljima — — — — —	498
Srebrni zub Vjere Poljak — — — —	500
Obrova koso-kosina kao legenda — — — —	503
Druga dalmatinska brigada u Konavljima — — — — —	505
Treći bataljon u borbi za Dubrovnik i njegovu okolinu — — — —	506

Oslobojenje Dubrovnika — — — —	512
Obitelj Belamari — — — — —	513
Dubrovnici u 2. dalmatinskoj brigadi — — — — —	520
Omladinska delegacija brigade na Hvaru — — — — —	521
Ljuto u Ljutici — — — — —	522
Zauzimanje Ledenice — — — — —	524
Sje anje na Aleksandra-Milana Curuviju, komandira 3. i 4. bataljona — — — — —	527

g l a v a v i

U ZAVRŠNIM OPERACIJAMA ZA OSLOBOENJE

Od Dubrovnika do Splita s Drugom dalmatinskom brigadom — — — —	533
U Drugoj dalmatinskoj brigadi — — — —	535
Od Boke Kotorske do Jablanca — — — —	537
Proletnik Ante Jerkin — — — — —	538
Borbe oko Širokog Brijega — — — —	541
2. bataljon u Mostarskoj operaciji — — — —	542
Zimi na položaju kod Korinje — — — —	543
Komandir kurira Dušan Dronjak — — — —	544
U vatrenom grotlu — — — — —	545
Borbe na eprljugi — — — — —	546
Od Mostara do Jablanca — — — — —	547
Automatizirane Druge dalmatinske brigade — — — — —	549
Borba na Karlobagu — — — — —	556
Borbe na Rabu i Cresu — — — — —	557
Napad na Cres — — — — —	559
Isto im moraju pasti — — — — —	561
Naš prvi susret s narodom Istre i ulazak u Opatiju — — — —	564
Zarobili smo bateriju u Opatiji — — — —	565
Partizanska majka — — — — —	565
Marija partizanka — roditeljica — — — —	568
O poginulim borcima — — — — —	570
Sje anje na moje drugove — — — — —	573
Ratni put Anke Mezi — — — — —	575
Sje anje i zahvalnosti koja traju — — — — —	580
Dječak mitraljezac — — — — —	580
Partizanski moral — — — — —	580
Posljednji dani rata — — — — —	582
Brigada u Trstu — — — — —	594

Izdava
KOORDINACIONI ODBOR SEKCIJA DRUGE DALMATINSKE
NOU BRIGADE

Tehni ki urednik
BOŽIDAR LAZI , dipl. graf. ing.

Štampanje završeno lipnja 1989. godine

Naklada 2.500 primjeraka